

A
JÁSZ-KUNOK TÖRTÉNETE.

IRTA

GYÁRFÁS ISTVÁN.

ELSŐ KÖTET:

Az ősidőktől kezdve a magyaroknak Ázsiából
kiindulásaig.884-ig Kr. u.

SZERZŐ TULAJDONA.

KECSKEMÉT, 1870.

NYOMATOTT SZILÁDY KÁROLYNÁL.

A kún nemzet történelme -- népcsaládunk közös sajátja

Szabó K.: Magy. vez. kora. 11 l.

Régi dicsőségünk! hol késel az éji homályban?
Századok tiltanak el, s te alattok mélyen enyésző
Fénnyel jársz egyedül. Rajtad sűrű fellegek, és a
Bús feledékenység koszorútlan alakja lebegnek.

Vörösmarty: Zalán futása.

A

TEKINTETES

JÁSZ ÉS KÉT KÚN KERÜLETEK

KÖZÖNSÉGÉNEK

HÁLÁS TISZTELETE JELEÜL

a szerző.

ELŐSZÓ.

A mult század második felében a hazai történelem egyes jelesebb írók fáradhatlan szorgalma által jelentékeny előhaladást nyert; Deserici, Pray, Katona, Cornides stb. a régi történelem felderítésére szakképzettségük s ernyedetlen buvárkodásaik által igen sokat tettek; azonban nyilvánosságra bocsátott munkáikban a jászkunok történelmi élete csak mint mellőzhetlen kiegészítő rész lett felvéve.

Különösen Cornides (sz. 1732. † 1787.), a jászkunok történelmére kiváló figyelmet fordított, mert egyes írókból becses adatokat, s erre vonatkozó okmányokat gondosan gyűjtött, ezekből jegyzeteket állított egybe, sőt kisebb értekezéseket is irt, de a melyek könyvtárának Koppi Károly által 1792-ben kiadott jegyzéke szerint, kéziratban maradtak.

Vele egykorúlag Albert szász-tescheni herceg kir. helytartó titkára Subich Ferencz, szinte nagy érdeket tanusított a jászkunok történelmére; mert ő volt az első, ki Kun László 1279-

dik évi úgynevezett „Keresztségi oklevelét“ a kir. titkos levéltárból lemásolván, azt még 1765 előtt a Jászkunkerületek közönségével, majd Prayval is közölte, ki ezt 1774-ben ki is adta; szinte ő utána közölte Fejér Gy. I. Lajos király 1370-ben Izopos István jászok birájához intézett levelét. (Cod. dipl. IX. IV. p. 221—2.) Irt ezenkívül Subich ily czimű értekezést: „Comentatio de Jazygibus et Cumanis“, de tudtomra ez csak kéziratban maradt, sőt ma már talán el is veszett, mert ennek egy csonka másolata egyedül Cornides kéziratai közt olvasható.

A XIX-ik század elején 1801-ben jászkunkerületi főjegyző Horváth Péter, a jászkunok történelméről önálló munkáját — az e korban még tulsúllyal uralgó — latin nyelven ily czím alatt: „Comentatio de initiis ac majoribus Jazygum et Cumanorum eorumque Constitutionibus“ megírván, azt a kerületeknek bemutatta. Erre Makó Lőrincz alkapitány, Már András kiskunkerületi kapitány és nagykun Laczka János tiszti főügyész-ből alkotott három tagú küldöttség e munkát átvizsgálván, azt jelesnek találta, azonban egyhangúlag kifejezte jelentésében azon ohajtását, hogy bárcsak „e derék munka magyarul iratott volna... de ez a fogyatkozás annak kinyomtattatását meg nem akadályoztathatja; leszen még talán idővel valaki, ki azt magyarra által fogja fordítani.“ E jelentésre a kerületek közgyűlése 1801. Jul. 16. $\frac{1899}{1800}$ sz. alatt hazafiúi nemes lelkesedéssel elhatározta, hogy szerző „szorgalmas fáradozásáért a Publicumban megdicsértetvén, munkájának kinyomtattatását helyesnek és jónak találták a

Districtusok; ugyanis azért ezen munka a Felséges Palatinusnak dedicáltván, említett Notarius urnak megengedtetik, hogy azon munkáját 1000 exemplárokban nyomtattassa ki a Districtusoknak költségén, mely neki annak idejében meg fog téríttetni az illő districtualis cassából“, ennek folytán Horváth munkája még ez évben Trattner Mátyás nyomdájában Pesten 17 íven, a jászkun kerületeknek Bedekovich Lőrincz mérnök által készített tiszta térképe kíséretében meg is jelent.

E mű legelőször állítván össze a jászkunok történetét összefüggő egészben, megjelenésekor nemcsak hazánkban, de külföldön is oly figyelmet gerjesztett, hogy az Allgem. Litteratur Zeitung 1804. August. 249-ik számában tüzetes bírálatra méltatott, s kimutatott — bár nem lényeges — hiányai mellett is jeles becsűnek ítéltetett, s azóta mind hazai, mind külföldi írók által gyakran idéztetik.

Majd a fáradhatlan munkásságú szerző felhasználva a bírálatban tett figyelmeztetéseket, s újabb történeti buvárlatai eredményét, fentebbi munkáját, elhagyva abból egyes jászkun községek leírását, magyar nyelven ily cím alatt: „Értekezés a kunoknak és jászoknak eredetéről, azoknak régi és mostani állapotjokrul. Pesten 1823“ végül megtoldva egy kis értekezéssel „a jászkürtről“ 10 íven újra kiadta.

Ezután dicsérettel említésre méltók, a Tudom. Gyűjteményben megjelent egyes kisebb czikkeken kívül, a magyar őstörténelem legnagyobb buvára a halhatlan Horváth István, továbbá a fáradhatlan Fejér György és jeles kiskun hazánkfia Jerney

Jánosnak, részint a hazai folyóiratokban, részint önálló munkáikban, főleg Jerneynek 1851-ben kiadott „keleti utazása“-ban foglalt tudományos fejtegetések.

1854-ben megjelent „Jászkun kerületek és Külső-Szolnok vármegye leírása ifj. Palugyay Imrétől“, de a mely az összes jászkunok történelmét csak röviden érintvén, leginkább egyes községek monographiáját tartalmazza.

Nem sokkal ezután kisújszállási orvos dr. Fekete Lajos adott ki ily című munkát: „A jászkunok története. Debreczen 1861“; ez kevés új adatot s történelmi forrás megnevezése nélkül tartalmaz, s inkább a fentebbi munkák rövidebb hosszabb kivonatából áll.

Ily hazafias igyekezet nyilvánulásai után is mindeddig a jászkunok történelmére nézve leg-tartalmasabb s eredetibb munka a Horváth Péteré maradt; de sem ez, sem házánk újabbkori leg-jelesebb történetíróinak azon eljárása, miszerint ők, különben korszakot alkotó jeles műveikben vagy egészen elhallgatva, vagy röviden átfutva a régibb történelmet, nemzetünk eseményeinek előadását csak a magyarok Árpád alatti megjelenésinél kezdik, — engem ki nem elégített; mert magyar őseink Árpáddal s a jászkunok nem az égből hulltak vala alá, hogy ezt megelőző korból semmi történelmük nem lenne. Majd őskori kutatásaimnál fel is tűntek lelkem előtt a húnmagyarscytha néptörzs ősi történelmének hol világosabb, hol homályosabb nyomai, itt néprege vagy költőileg feldíszített hagyomány, ott tiszta történelmi alakban; kezdtem látni a kelet őstör-

ténelmére nézve 1825. óta tett nagy mérvű felfedezéseket, ösmerni a hazai, még inkább a külföldi buzgó buvárkodást; s fájt lelkemnek, hogy hazai történelmünk újabb felkentjei mind-ezeket nem méltatva kellő figyelemre, nemcsak ősi, de régi történelmünk újabb felvilágosító kidolgozását idegen kezekre bízták; pirulva olvastam Thierrytól Etele és fiai jeles történelmét, mert ime nem mi magunk, de idegenek szorgalma mutatja fel őseinket világraható nagyságukban.

Ellebegett képzetem előtt, hogy ha az oly sok oldalról elfoglalt Szabó Károlynak, nemzetünk régi, kétes, homályos történelmi életét sok részeiben, oly meggyőző tiszta nemzeti combinationóval s fejtegetéseivel, valamint a görög és latin nyelvek alapos ösmeretével felvilágosítani sikerült; mennyire előhaladhatott volna régi történelmünk, ha a tiszta felfogás és beható bírálat kitünő ajándékaival felruházott újabbkori nagy történetíróink munkásságuk egy részét a régi, sőt az őskori történelmi viszonyok felderítésére is fordítják.

Én éreztem erőm gyengeségét, a vidéki élet szellemi eszközök tekintetében minden lépten nyomon zsibbasztó elszigeteltségét: azonban elhatároztam magamat, lelkesítve hazám szeretetétől, s hirneves őseinknek reánk viasszasugárzó fényes tetteitől, hogy megküzdöm a nehéz munkát, s a jászkunok történetét nemcsak Kio alatt magyar testvéreikhez lett csatlakozásuktól kezdve állítom egybe; de felmegyek az ősidők homályos, regeszerű eseményekkel kezdődő századai-

ba, felkeresem itt a gyakran kétes nyomokat, s mind jász kun testvéreimet, mind magyar hazámfiait keresztül vezetem azon világraható történelmi események hosszú sorain, melyekben a főszereplők, különböző nevek alatt, húnscythamagyar őseink valának; s ha a források hiánya, zavartsága, talán nem helyes felfogás vagy túláradozó hazaszeretet nem mindenki meggyőződéssel, nézeteivel egyező ösvényére vezetend-nek is: de annyit talán sikerülend elérnem, hogy a hazai történelemmel foglalkozó újabb hazai nemzedék figyelme szerény munkám által felhíva lesz az őstörténelem, bár legnehezebb, de leg-sikamlósabb, de azért, főleg nekünk magyaroknak, soha el nem mellőzhető századaira.

Hogy munkámban hiányok merülnek fel, azt legjobban magam érzem és tudom; s az, ki ez őskorszakban, hol biztos történelmi adatok gyakran századokról hiányzanak, az események művészi simasággal folyó lánczolatát várja, csalódnifog. Azonban részint a tárgy nehézsége, részint azon kétes helyzet, miszerint éppen a húnmagyar scytha őstörténelem az, melyben talán mindegyik író külön eltérő véleményeket állít fel; végre a vidéki zsibbasztó elszigeteltség, mely a szükséges szellemi eszközök egy részétől vagy elzárt, vagy legalább azok kellő használhatóságát gátolt: némi mentségül fognak szolgálhatni, s öröömre leend, ha ez első kötet összeállítására fordított 10 évi munkálkodásommal a testvér magyar nemzet őstörténelmének is egy két homályos pontjait némileg felderítenem sikerülend.

Nem hagyhatom említés nélkül azt sem, hogy hazai nyilvános könyvtáraink legnagyobb része még kellő pontossággal rendezve, s nyomtatott könyv és kézirat sorozattal ellátva nincs, s e miatt a szükséges könyveket gyakran sok utánjárás mellett lehete csak használatra kinyerni, sőt némelyeket megkaphatni nem is sikerült; s ez utóbbi esetben kényszerülve valék egy már e forrásból dolgozott más korábbi író idézeteit használni.

Munkámban összefüggő egészet akarván nyújtani, a mennyiben az őstörténelem egyes kiszakított részeit előbbi írók által alaposan feldolgozva találtam: ezeket kellő pótlások vagy kihagyásokkal átvettem; s valamint a külföldi írók részint nemzetünkkel ösmeretlenség, részint elfogultságból származó tévedéseit helyreigazítani igyekeztem; úgy kívántam lehetőleg kerülni a történelmi hűség rovására a nemzeti hiú dicsekvés, s hazaszereteten túláradozásból származó elferdítését a tényeknek, s erőszakolását az adatoknak.

A 2-dik kötet a jászkunoknak hazánkban letelepedése, s itt lefolyt viszontagságos életének történelmét fogja — több százra menő eredeti s eddig legnagyobb részben kiadatlan oklevelek kíséretében — tárgyzni; s ha jászkun testvéreim nemzeti buzgalma s kegyeletes hazaszeretete úgy fogja akarni, a 3-dik kötetet a német vitézi rend szolgálása alóli visszaváltás részletes leírása, — szinte okmánytári függelékkel s egyes községek és puszták érdekes monographiájával — fogja képezni.

XII

Végre, mit legelőször kell vala említenem, hálás köszönetemet nyilvánítom a tek. Jászkun-kerületek mélyen tisztelt közönségének azon ösök iránti tisztelet s hazafiúi kegyeletből származott nemes eljárásáért, mely szerint egész munkám megjelenését 200 példányra előfizetés által kegyesen biztosítani méltóztatott.

Irtam Kiskún-Halason, a kiskúnság hajdani egyik székhelyén, Mart. 1-én 1870.

Gyárfás István.

ELSŐ SZAKASZ.

A SCYTHÁK ŐSTÖRTÉNELME.

I.

„Egy boldogabb kor borongós emlékéből származik, talán az emberben, — a mulandóság és örökkévalóság e „sajátszerű vegyülekében — azon hajlam, azon vágy, mely, nélfogva mulékony napi életét őseinek életével az idők kezdetéig összekötni törekszik“ ¹⁾, e vágy, e hajlam még hatalmasabb oly nemzetnél, mely büszke, s méltán büszke lehet vitéz őseinek fényes multjára; mily ősökkel dicsekedhetik a jászok, dicsekedhetik a magyar nemzet, mert a kúnok vagy húnok nemzete a nagy scythia néptörzsnek egyik legjelesebb ágazata s édes testvére a magyar nemzetnek.

Már a XII. században Eustathius thessalonikai püspök írja ²⁾: hogy nemcsak Simocatt, hanem más hiteles írók is a húnokat a híres scythia nemzetbelieknek emlegetik.

Coccius Sabellicus olasz tudós a XV. században szinte azt mondja ³⁾: hogy senki sem kételkedik a felett, hogy a húnok scythák voltak.

A nemzeti hagyomány, régi krónikásaink, majd a későbbi, főleg a múlt századi legjelesebb történetiróink, mint Deserici, Pray stb.; később Horvát István, kiskún hazánkfia Jerney, s legújabban Horváth Mihály, a húnokat egyhangúlag, részletes és mély buvárlataik alapján scythia nemzetbelieknek mondják; de ezt támogatják leginkább az egykorú s így legjobban értesülhetett külrók tanúbizonyságai, az összehasonlító nyelvészet, s a physiologiai s testalkati viszonyokból merített indokok. ⁴⁾

¹⁾ Cantu C. világ történelem. Pest. 1856. I. k. 131 l. — ²⁾ In Dyonis. Perieget. C. CIII. — ³⁾ Enneadis IX. L. VI. — ⁴⁾ Horváth Mih. Magy. orsz. tört. Pest. 1860. I. köt. 16—17 l.

Egyébiránt a kúnok scytha eredetére nézve elég hivatkozni Priscus Rhetorra, ki Etele udvarában mint követ, járván, Etele kúnjait scytha néven említi, — elég figyelni azon ma is élő nemzeti büszke önérzetre, melylyel a magyar, a kún, a székely, ősi hagyományai alapján, magát a legrégibb századok óta a scytha nemzetből származtatja; ehhez járul a régi scytha szokások, fegyver, öltözet, életmód, vallás és más intézményeiknek a későbbi húnokéival egyezése; de végre a régi scytha nyelvből szétszórva fenmaradt egyes szavak is a hún-magyar nyelvnek most is élő szavaival figyelmet érdemlő hasonlatosságot tüntetnek fel.

A régi történelem adatai oda mutatnak, hogy a legrégibb miveltség eredeti hazáját Ázsiában és Egyiptomban kell keresnünk, s hogy főleg nyugoti Ázsia volt központja azon néptörzseknek, melyek, mint tekintélyes nemzetek, ma is élnek.

E nemzetek e három főttörzshöz sorozhatók:

1. Arja néptörzs, ehhez tartoznak a hinduk és persák Ázsiában, a german vagy teuton, román, illyr, hel-len és vend nemzetek Európában.

2. Turáni, vagy ural-altaji vagy scytha néptörzs; ennek származékai északon a tunguz, mongol, török, samojéd s finn osztálybeliek, a magyar és jász-kún délen; a tai, malayi, gangesi, lohit, munda és tamul-osztályok.

3. A sémi néptörzs; ennek utódai a zsidók, arabok, a régi chaldaeusok stb. ¹⁾

E három néptörzs egyes ágazatai, már a legrégibb időben a Jaxart, Oxus, az Eufrat és Tigris folyók mellékein, sőt Kisázsia-ban is hirtelen felemelkedett, majd összeomlott kisebb-nagyobb birodalmaknak lettek alapítói.

Különösen az Eufrat és Tigris-közön, a régi Mesopotamiában, ősrégi időben az altaji törzs egyes ágai uralkodtak, ezek találták fel a hieroglypheket vagy képirást; az altaji népek később az Eufrat és Tigris közben semi és arja eredetű népekkel, majd Mediában az arja népek altaji vagy scytha néppel vegyesen laktak. ²⁾

¹⁾ Müller Vorles. üb. d. Wissenschaft der Sprachen. Leipzig. 1863. 377—9 l. — ²⁾ Hunfalvy J. egyet. történelem. Pest. 1862. I. 1—2 l.

Azonban a turán faj nemcsak Ázsiában terjedt el, hanem — Koskinen szerint — valószínű, hogy az arja népek előtt Európában is turán nép uralkodott, mely azután az előzőnlő keltek, kimrek, itáliaiak, hellenek, germánok, szlávok és lithvánok előtt vagy elenyészett, vagy közójök vegyült. Így némely népmaradványok, mint a bask, melynek mai nyelve a finnhez hasonlít, és az etrusk még eddig megfejtetlen nyelvével; továbbá az arja nyelvekbe bejutott némely turáni nyomok, valamint a helvét tavakból és a skandináv lápokból kiásott régi szerszámok — Koskinen szerint — az altaji fajnak Európában hajdani uralkodását bizonyítják. A skandináv nyomozók a kőszerszámok korát az altaji fajnak tulajdonítják. ¹⁾

A scythák nemzetisége sokat foglalkoztatta már a tudósokat; némelyek az életmódot és alakot, mások a nyelv maradványokat veszik kiindulási pontúl, melyek Herodot és más írónál fenmaradtak; ezért van az, hogy Niebuhr után csak az újabb írók közül a berlini Neumann ²⁾ mongolokká, a müncheni Neuman ³⁾ törökökké, Koskinen megtagadva az altaji származást, a scythákat és sarmatákat szlávokká teszi; de azt is nyíltan kimondja, hogy a hún-scythák nem mongolok, mert még akkor a mongolok Ázsia keleti térein legtávolabb laktak; Oppert pedig azon finn fajú néphez számítja, melynek nyomait az ékiratok mentették meg; Hunfalvy e kérdést megfejtetlennek állítja, mert „a scythák magyarságának bebizonyítására mindennek híjával vagyunk; miután e végett a magyar nép és magyar nyelv nyomait a görög források által említett scytháknig vissza kellene tudnunk vinni, mely feladatot még senki sem fejtett meg“ ⁴⁾; — mások az arja nyelvek segítségével igyekeznek a scytha szavakat megfejteni, sőt vannak, kik a szküth és csüd szavak azonosságából igyekeznek eredményre jutni.

Azonban az életmód, külső alak s nyelvmaradványokon kívül az ősi vallási és nemzeti szokások is vizsgálat alá veendők, s mindezen körülményekre különös figyelmet

¹⁾ Magyar nyelvtud. közl. IV. 216—267. Koskinen után Hunfalvy. —

²⁾ Die Hellenen im Skythenlande. Berlin. 1855. — ³⁾ Die Völker des südl. Russlands. 2-ik kiad. Leipzig. 1855. — ⁴⁾ Magy. nyelvtud. közl. IV. 228—9 l.

kell fordítanunk, hogy a tagadhatlanul hiányos adatok nyomán a scythák és húnok nemzetiségét csak némi biztossággal is meghatározhassuk; e munka folyamában igyekezni fogunk az ide vonatkozó adatokat előtűntetni, melyek oda mutatnak, hogy a scytha nemzet azon törzs, melyből a kún, jász, magyar még az ősidőben származott, s nyugot felé elszakadt, de ugyan e törzsnek később kiemelkedett sarjadékai a mongol, török, tunguz, finn stb. népek is, s a mi mindezeknél életmód, külalak, nyelv, ősvallási és nemzeti szokásokban egyezőnek tűnik fel, az még a közös eredet s együttlakás maradványa, a különbözetek pedig az elszakadás után más népek, lakhely és vallás változások erősebb ráhatásának nyomai gyanánt tekintendők.

A görög íróknál, különösen pedig Herodotnál fenmaradt scytha tulajdonnevek nagy része görögösítve van, mert ez írónak igen nagy hajlama volt a scytha szavakat görög öltönytvel ékíteni; hanem azon feliratokon, melyek Olbiában és más görög gyarmatú városban nyilvános tekintély mellett oly scythák tiszteletére és korában készítették, kik mint felsőbbbségi személyek a görög államnak szolgálatokat tettek, inkább lett a nemzeti szóhangzat követve s megtartva.

Ha a Herodotnál előforduló Anachars, Spargepeith, Ariapeith, Idanthys neveket a feliratokon előjövő Arguanag, Koxur, Muliurg, Kun, Chunar, Mukunag stb. nevekkel összehasonlítjuk, azonnal észrevehető, hogy ez utóbbiak görögös átalakítást annyira nem szenvedtek, s megfosztva a görög ragoktól, rajtok a teljes s úgy látszik valódi scythaság mutatkozik.

A scytha neveket többen a mongol nyelvbeli szavak s gyökökkel hasonlítják egybe, a mi azonban igen nehéz munka, mert a scytha ősnelv egy felől két ezer év ráhatása alatt tetemesen elváltozott, másfelől a mongol nyelv a XIII. századot megelőzőleg gyors változások s nyelvjárási eltéréseknek volt kitéve, és csak a XIII. században kezdett az írás által állandó alakot nyerni; de a magyar nyelvvel hasonlítás is tetemes nehézséggel jár, itt is kétezer év s annyi más körülmények nagy változást idéztek elő; hiszen az alig XII. százados régi halotti beszéd és könyörgésben

fenmaradt 274 magyar szó fejtegetése nyelvtudósaink közt majd egy század alatt sincs teljesen bevégezve s megállapítva.

De azért különösen nekünk magyaroknak, mint az őscythatörzs maig is élő s művelt nyelvészeti irodalommal bíró sarjának, kötelességünk az újabb korban felfedezett scytha nyelvmaradványokat okszerű nyelvészeti fejtegetés tárgyává tenni, s minél kevesebb az, mi reánk amaz őskorból maradt, azt annyival nagyobb kegyelettel megőrizni; főleg miután e részben a legújabb kor buvárkodásai némi világosságot kezdenek nyújtani.

II.

1851—54-ben Mesopotámiában egy francia küldöttség régészeti tudományos vizsgálatokban működött, és sok újat, meglepőt hozott napfényre. Bebizonyította azt, hogy a Tigris és Eufrat mellékein a semiek előtt, még Kr. e. 1700-at megelőző korban, egy turan vagy scytha népfaj uralkodott, melynek személyesítője Nimród lehet. E turan népfaj műveltségét mutatja az, hogy e nép volt feltalálója a képirásnak, melyből ismét az ékirás fejlődött ki, melyet azután idővel tagirássá mívelve, a sémi népek a magok nyelvére, utoljára pedig a persák, már mint betűírást a persa nyelvre alkalmazának. ¹⁾

Ékiratnak nevezik pedig általában mindazon őskeleti írásnemeket, melyek ék vagy nyíl alakú jegyekből vannak összetéve, s hajdan egész keleti Ázsiában szokásban voltak.

Ily ékiratú jegyekből állanak Darius és Xerxes persa királyok emlékiratai, s az ezekben találtató turan nyelvet — Westergaard után — méd-sküth-nek nevezik, e nyelv tehát Kr. e. 500 tájban él vala.

Ezen nyelv, és a babyloni és ninivei királyok felirataiban találtató turan nyelv közt különbség van; mert a sémi királyok: Assur, Ninus, Semiramis Kr. e. 1200 tájban kezdtek uralkodni, — az ez időszakban élt turan nyelvet, Oppert kasdo-sküthnek nevezi. ²⁾

¹⁾ Hunfalvy Nyelvt. közl. IV. 213—4 l. — ²⁾ U. o.

Oppert az assyr nyelvészeti emléklapokról értekezén, igen érdekeseznek mondja a scytha-assyr szótárakat. Az assyr-babyloni-susian-scytha írást ugyanis egy (szerinte) urali tatár nép találta fel, mely hieroglyphekkel irt, ez azután átment egyik népről a másikra, s innét származik az assyr írásnak több hangzósága; jelesen: az ó assyr és ó babyloni ékiratban s ezt követő újabb irmodorban a hieroglyph jegyül szolgáló: **hal** alakja többféle egyszerűsítéssel ment át, s az ezt helyettesítő ékirati jegynek jelentése ez volt: **nun**, de ez a niniveiekhez e szótaggal **ha** jött át, mert az urali fogalomjegy ezzel kezdődött: **ha**, — s ime a magyarban ~~most~~ is meg van a **hal** szó. ¹⁾

A legújabb nyomozások szerint az ékiratnak két neme van, úgy mint az **ari**, mely egyedül az ó persa nyelvben használtatott; másik az **anari**, mely öt nemzet által öt nyelvben ú. m.: méd-sküth, casd-skyth, susian, ó örmény és assyr nyelvben s tizenegy különböző irmodorban volt alkalmazva. ²⁾

Ari ékirati jegyekkel ó persa nyelvben szerkesztett feliratok aránylag kevés számmal maradtak fenn korunkig; e feliratok ó persa szövege más két nyelven fordítással van egybekötve, mely az anari ékiratok két különböző irmodorában van szerkesztve: egyik a méd-skyth, a másik assyr; ezért a persa királyoknak Persepol, Susa, Ekbatana, Posargad, Van és Bisutumban fenmaradt emlékiratait három nyelvű feliratnak nevezik. Ezek közt leghíresebb a bisutuni.

A mai persa Kurdistanban, Kirmanschahtól öt mért-földnyire van egy falu és hegy, mely Bagistan, Bisutun, helyesen Behistun nevet visel. A hegy 1700 láb magas sziklafalának függőleges oldalába, a földtől 300 lábnyi magasságban, vannak bevésve Darius persa király faragványai, maga rendkívüli nagyságban, szolgálai s a legyőzött fejedelmek fél domborművel vannak előállítva, ezeket körülveszik az ékiratok, melyek e nagy király birodalma különböző tartományaiában a felkelők ellen 19 csatában nyert győzelmeit

¹⁾ Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Geselsch. X. 1856. 288 l. — ²⁾ Hungar. f. i. h.

s azok lecsendesítését isten iránti hálával hirdetik. Darius nemcsak három nyelven: ó persa, méd-skyth és assyr nyelven iratta fel ugyanazon szöveget, hanem ugyanazon nyelven fordítást a sziklafal különböző helyeire, hogy örökre megmaradjon, változatlanul feljegyeztette.

Az ari vagy ó persa szövegű ékiratot Grotefend és Pawlinson nyomán Benfey, Oppert és Spiegel megfejtették; majd az ebben előjövő 140 tulajdonnév nyomán sikerült az anariai vagyis a skyth fordítást is Westergaad, de Saulcy, Holtzman, Norris, Mordtman s Oppertnek, habár nem minden részleteiben is, kibetűzni s magyarázni. ¹⁾

Ime! van tehát maradványa az ő s scytha nyelvnek, Kr. e. 520 év körüli időből, melyet Norris 1852-ben tudományos vizsgálat tárgyává tévén, nagyrésztben megfejtett, nyelvtanilag felvilágosított, sőt az e feliratban előjövő scytha szavakat szótári alakban összeszedte.

Mutatványul álljon itt a behistuni felirat scytha szövegének egy része Norris fordítása szerint, mely már csak hely és nemzet nevek tekintetében is érdekes:

1. *Annap irsarra Auramasta, akka Murun tasta (akka)*
Isten a legnagyobb Ormuzd, a ki a földet teremté, (a ki)
2. *ankik yupa tasta, akka Yos pafatusta, akka*
a mennyet a ki teremté, a ki az embert képezte, a ki
siyatim pafatus-ta
a földet képezte
3. *Yos-irra-na, akka Tariyavaus Ko ir yuttás-ta,*
az embernek, a ki Darius királyt magának teremtette,
kir irsiki-fa-na
egyikét a sok
4. *Ko, kir irsiki-fa-inna tanim-tattira. Hu*
királyoknak, egyikét a sok törvényhozóknak. Én
Tariyavaus Ko irsarra
Darius király nagy
5. *Ko Ko-fa-irra, Ko Tahihus-pa vissza-*
királya a királyoknak, királya a tartományoknak népe-
tan-as-pa-an, Ko Murun this
seknek, király e földön e
6. *Ukku-rarra irsanna satanika, ata Vistasba sakri*
nagyon szélesen hoszún, atyja Hystaspes fiának,

¹⁾ Allgem. deutsche Real-Encyclop. Leipzig. 1866. VIII. B. 749.

7. *Akkamanisiya*; *Par-sar, Parsar sakri, Arriya, Arriya*
Akhaemen; Persa, Persának fija, Árja, Árja
chissa.
törzsből.
8. *Hiak Tariyavaus ko nanri: sauvin Auramas-*
És Darius király mondá: kegyelméből Ormuzd-
tana, ye
nak, ezek azon
9. *Tahiyaus appo Hu marri-ra, vassavas-raka*
tartományok melyeket én bírek, ráadásul
Parsan ikkamar Hu ikki
Persiára, s melyekre
10. *vasir tanifa, mannat-vas Hunina kutis,*
? befolyással birtam, adót nekem hoztak,
appo Hu-ikkamar
mi általam
11. *ap-tarrika, yupa yuttas, tatam, appo*
nékik mondaték, azt megtették, a törvényt, mely
Hunina yupa apin
általam adatott, ők
12. *marris: Mata, Aftufarti, Parthuva, Arriva,*
elfogadták: Media, Susiana, Parthia, Aria,
Baiktarris, Sukta,
Bactriana, Sogdiana,
13. *Varasmis, Sarranka, Arruwatis, Thattakus,*
Chorasmia, Zarangia, Arachosia, Sattagydia,
Kantara, Sintus, Sakka,
Gandaria, India, Sákok,
14. *Unuvarka-fa, Sakka appo tikra kautap,*
Amurgio, sákok, kik használnak nyilakat,
Bapilu, Assura, Arbaya,
Babylonia, Assyria, Arabia,
15. *Musarraya, Arminiya, Katpartuka, Sparta,*
Egyiptom, Armenia, Cappadocia, Sparta,
Yauna, Sakka, appo
Jonia, sákok, kik
16. *angaus vittuwanna, Skutra, Yauna*
a folyón túllaknak, Scythia, jónok
takaparra-pa, Pahutiyap,
a szekerczések, budianok,
17. *Kusiya, Machchiyap, Karkap, Hiak Tariyavaus*
cossaeok, ? carchianok, És Darius
ko nanri
király mondá:
18. *Auramasta thap chiyasa ye Murun*
Ormuzd midőn megnézé e földet stb.

Talán birand némi érdekkal, látni azt, hogy a mai kúnmagyar és az ősz scytha nyelv között 2300 év után mily hasonlatosságot találunk, Norris szótára nyomán:

atta = atya
asaka = nagy = a sok
ass = város
afvarris = várdá, erősség
akka = a ki
annap = isten, mert a nap
 isten gyanánt tiszteltetett
eva = kapuzat = eja, hea, hiú,
 héj = tető.
evitu = megfosztás = vit,
 vitel
his = folyam = víz
inni = nem
inbaluva = falu
yutta, *ayuttafa* = lett = jutott
yes = ház
kara-ta = idő = kor
kukta = megtart, gondvisel =
 kukta
karpi = kéz = kar

kovas = királyi lak, mert *ko* =
 király, *vas*, *yes* = ház
kuntarrus = egy méd város,
 nálunk helynév: kún vagy
 kondoros
Marus = egy méd város, ná-
 lunk Maros folyó
pat, *pata* = harez, megölni =
 csetepaté; Herodot szerint
 az amazonokat a scythák
Oiorpata = férfi-ölő néven
 nevezik.
sam vagy *saum*, méd-sküth
 nyelven = végetlen = szám ¹⁾
savak-mar = régóta; *savak* =
 sok, *mar* = tól
tanas = nép = tanyás
thurvar = egy hegynek neve
vach-chi = vágás = vág
va = ban stb. stb. ²⁾

E csak kísérletképen felemlített szavaknál többet s alaposabban szedhetne össze e scytha nyelvmaradványból egy, a rokon keleti nyelvek ősméretével bíró hazai nyelvtudásunk.

Egyébiránt ha némely fentebbi szavak a mostaniaktól nagyobb eltérést mutatnak is, ezen nincs mit csudálkoznunk, hiszen a behistuni scytha szöveg a régi magyar halotti beszéd korát 1702 évvel túlhaladja; s bár e régi halotti beszéd korunknál csak 7—800 évvel régiebb, mégis azt magyar népünk aligha fogná megérteni, sőt ennek minden egyes szava valódi jelentését nyelvészeink mindeddig kétségtelenül meghatározni nem tudták.

¹⁾ Magy. nyelvtud. közl. IV. 214 l. — ²⁾ Journal of the r. Asiatic Society P. I. vol. XV. 1853. Memoir on the Scythic Version of the Behistun Inscription by E. Norris.

III.

A behistuni scytha szövegben előjön e szó is: **Skutra** = Scythia; továbbá Kantara = Gandaria, Assura = Assyria; miből úgy látszik, hogy a nép neve utáni **ra** végzet, ennek lakhelyét, országát jelenti; e szóban tehát Skut-ra, elvetve a **ra** végtagot, marad: Skut = scytha.

A „scytha“ szó eredetére s jelentésére nézve a tudósok véleménye különböző.

Némelyek az ó német scut, scutten, schieten; mások a finn schylta szótól származtatják, mely nyilazót, íjászt jelent; Livonia, Finnland, Laponia és Kurlandban e szó: szkytta, kytta, kyt, íjász jelentéssel bír, mert a scythák valának a régi világ leghíresebb íjászhajói, még pedig mind lovas íjászok vagy tegzesek, — monda szerint már Hercules scythá ijakat használt, taníttatván a nyilazásra Tentar nevű schytha által. ¹⁾

Bayer is úgy vélekedik ²⁾, hogy a scytha szó annyit tesz: íjász, s onnan eredt, mivel a fekete tenger melléki gyarmatokban scytha népek között lakott görögök, tapasztalván, hogy az ügyes íjászokat scytháknak hívják, az íjász nevet minden scytha népre átruházták; e véleményét Katan-chich is elfogadja. ³⁾

Mások a szkütös görög szótól, mely bőrt jelent, származtatván, azt mondják, hogy e név a scythákra onnét ragadt, mivel bőr sátorokban laktak. ⁴⁾

Horvát I. és Jerney a scytha nevet vas jelentéssel bírónak mondják; mert e szó: **vas**, a magyarokon kívül semmi más nyelvben nem fejezi ki az így nevezett érczet, s így ez eredeti sajátunk; s e mellett igen régi, mert feltaláltatása Egyiptom legrégibb korára visszaesik; Egyiptus találá fel Archiopiában a basalt követ, s ebből készült a Memnon szobra is; — majd a görög régiségekben igen jártas byzanci

¹⁾ Cantu C. II. 692 l. Herodot. Heracl. fragm. hist. graec. II. köt. —

²⁾ Opuscula Haclae 1770. p. 66. — ³⁾ Orbis ant. I. 225 p. — ⁴⁾ Új magy. múz. 185°/4. 548 l. Szabó K. Asseman in orig. Eccl. slav. t. 6. Eustäthius Tussat. C. 103. in not. Dyon.

István V. századbéli írónál ezt olvassuk: „scytha jelent vasat“; de volt Palaestinában egy város Scythopolis, magyarul: scythaváros, mely Basan, Beisan, Bysan, majd Nysa néven fordul elő; de fenmaradt a scytha = vas = bas jelentése a besenyő nemzet nevében, mely: Bessi, Vessi, Vasian, Vesen, Voscian nevek alatt említetik; ide mutat régi Magyarország Baskurd, a nemzet Baschkerdi neve. E vélelmenyt azonban Szabó K. jeles történetbuvárunk az eredeti görög szöveg bővebb felidézése s felvilágosításával megczáfolta. ¹⁾

Majd Hunfalvy Pál jeles nyelvészünk e szót: „csud“, mely szláv nyelven idegent, ismeretlent jelent, egyértelmű s eredetűnek veszi a scytha szóval, mely görögösen szküth; lapp nyelven a csud = ellenség, csudeh = csatanép, csatározó, szerinte a szküth ugyanezt jelenti. ²⁾ Sőt Koskinen a Jornandesnél (C. XXIII.) Hermanarik góth király által meghódított népek közt említve levő thuid névben a csud szavatósméri fel, mely név tehát Kr. e. 300-al már meg volt; szerinte az Onega tó déli partjain mai napig lakik egy finn néptörzs, melyet az oroszok csud-nak neveznek. ³⁾

Noack azt írja, hogy a görög írónál előjövő szkynth szó nem más, mint a héber-föniki „sukoth“, görög hangváltozással. ⁴⁾

Ismét mások e nemzet nevét Scyth nevű királyától származtatják, mit siciliai Diodor is igazolni látszik, midőn írja, hogy a scythák egyes felekezetei jeles királyaik neve után sák, massaget és arimasp nevet nyertek. ⁵⁾

Némelyek éppen azt mondják Schlötzer után, hogy a scytha szó semmit nem jelent, vagy Heeren után, hogy a scytha név határozatlan. ⁶⁾

Mások ismét csaknem megtagadva külön scytha nemzet valaha létezését, e nevet Európa és Ázsia északi vidékein felváltva lakott különböző népek általános nevezetűl tüntetik fel, holott mind Herodot, ki a scythák között utazott,

¹⁾ Jerney keleti út. II. 301 l. Új magy. muz. 1853. I. 603 l. — ²⁾ Új magy. muz. 1855. 354 l. — ³⁾ Nyelvtud. közl. IV. 226. 240 l. — ⁴⁾ Von Antilibanon nach Gosen 1868. I. 70 l. — ⁵⁾ Deseric. de init. ac Maj. Hung. T. II. p. 25. Diod. Sic. II. k. 43 l. — ⁶⁾ Schlötzer Nestor. Götting. 1802. II. s. 113. 123.

mind Isocrat, Kr. e. IV. és V. században, valóságos külön scytha nemzetről emlékezik ¹⁾, de a nagy Humboldt is a scythákat külön nemzetnek tartja. ²⁾

Erdmann szerint azon különböző nevek, melyek alatt a scythák általában feltűnnek, a 65 törzsből állott nagy néptörzs: dschit, dschut, dschat, dsched, kshita, dschent stb. indus neveiből származnak, mely népnek, őshagyományok szerint, Kr. e. XIII. századdal bölcsője az Indus vizének keleti vidéke volt, honnét az Kr. e. 1100 körül belzavarok miatt észak felé elköltözött. Thebe régi palotái egyikén hieroglyph jegyekben a scythák „scheto“ néven említetnek. Midőn Kr. e. VIII. századdal a scythák a fekete tenger mellett megjelentek, ezeknek dschet, dschit stb. ősi törzsneveiből a görögök a **szküth** szavat alakították. Kezdetben tehát a scyth név egy külön, de a legjelesebb néptörzs nevezete volt, mely Kr. e. VII.—VIII. században keletről nyúgotra előnyomult; majd később e név minden, a kaspi és fekete tenger északi partjaira s beljebb északra tolúlt nép köznevezetévé vált. ³⁾

E vélemények közül azonban egy is alig állhat meg, mert a scytha, szküth, scut, kytta stb. szavak nem görög, latin, német, finn stb. nyelvekből veszik eredetüket s jelentésüket, hanem, a behistuni felirat szerint, ez valóságos ősrégi scytha szó, melynek eredeti alakja **skut**, mely a régi scytha nyelvben, hihetően ijász jelentéssel birt; legalább ide mutat az, hogy a felirat szövegében e szó: **kaut**, nyíl jelentéssel fordul elő; továbbá, hogy a görög nyelvben e két szó: szküthikon és toxikon, mint teljesen egyet jelentők, ugyanazon tárgy vagy fogalom megjelölésére használtatnak ⁴⁾, ezenkívül, hogy a scytha eredetű nyelvekben, mint a finnknél: skitta, kytta, kyt, ma is ijászt jelent; míg az előttünk ösmeretesebb scyth és szküth szó sem a görög, sem a latin nyelvben semmi tárgylagos jelentéssel nem bír, s így azt kell feltenni, hogy e szó a Pontus parti görög gyarmatok által, magoktól a scytháktól hallás után lett a görög s innét

¹⁾ Isocratis scripta. Basil. 1602. p. 105. — ²⁾ Asie centrale I. 400 l. —

³⁾ Erdmann Temudschin. Leipzig 1862. p. 49—53. — ⁴⁾ Scol. ad Nicandri Alepharm. v. 207. ed. Schneider p. 44.

a latin nyelvbe csekély módosítással átültetve. ¹⁾ Figyelmet érdemel az is, hogy Deguignes (I. 5 l.) szerint, a mai altai nevet viselő ázsiai hegy régen Kütt nevet viselt.

Egyébiránt hiú törekvés az a történetiróktól, hogy minden nemzet nevének jelentést adjanak, s gyakran nevet-séges erőltetéssel; mert talán egy régibb nemzet és ország nevének igazi eredetét sem lehet kimutatni, miután a legtöbb ily név az ősrégiségben vész el, s jelentéssel — meg-lehet — éppen úgy nem bír, mint ma sok család- és keresztnév.

Mielőtt a scytha szó fejtegetésétől megválnánk, lássuk, mily alakban fordul az elő a görög nyelvben:

Sküthes, σ = scyth; többesben sküthai = scythák és ijászok ²⁾, sőt sküda is ijász jelentésűnek állítatik ³⁾, — skütho-toxotes = scythaijász, — sküthos = sküphos = serleg, pohár, ivóedény, csésze = latin scyphus ⁴⁾, — skütos = bőr, sküte = fej.

Mult századi hazai irodalmunk a scytha nevet szittyává magyarosította vagy lágyította; így használta ezt Horvát István; újabb időben a scytha név kezd ismét szokásba jönni.

De a régibb korban sem volt a scytha név e nemzet általános neve, mert Plinius ⁵⁾ nyilván mondja, hogy a scythákat a persák általában sák-oknak nevezik, a hozzájuk legközelebb lakó scytha eredetű sákoktól, — ezt megelőző régi időben pedig a scythákat **aram**-oknak hívták.

A scytha nép jelleme: vészben rettenthetlen, céljában kitartó, minden akadályt legyőző; hozzá hasonló iránt büszke, parancsolásra, hódításra született; termetre izmos és magas; Curtius ⁶⁾ írja: hogy a scytha hadseregben egy sem volt oly alacsony, hogy vállaival a macedon katonák feje tetejeig ne ért volna. Nincs nálok nagyobb vétek a lopásnál, arany s ezüstre nem vágyva, tejjel s mézzel táplálkoznak, állatok prêmes bőreivel ruházkodnak; az igazságot, a jogot saját nemzeti szellemökből tisztelik; nem szereznek

¹⁾ Bayer: *prisc. sedes Scyth.* p. 66. — ²⁾ Schrevel. *lex.* p. 773. — ³⁾ Tud. Gyűjt. 1820. I. 27—54 l. — ⁴⁾ V. ö. *Rubruquis-Recueil de Voyages* T. IV. p. 237—247 l. — ⁵⁾ *Historia natur.* Biponti 1783. L. VI. c. 19. — ⁶⁾ *de gest. Alex.* L. VII. c. 4.

semmit, mit elveszteni féljenek; mint győztesek csak dicsőségre vágnak. ¹⁾

A scythákról az európai nemzetek közvéleménye az volt, hogy velök nemcsak Európa népeinek lehetlen megmérkőzni, de még Ázsiában sincs nemzet, mely nekik, ha közök egyetértés uralkodik, egymaga ellentállani képes legyen; de a harczi vitézségen kívül az élet körülményeihez tartozó egyéb megfontolásban és okosságban sem hasonlítanak másokhoz, hanem őket felülmúlják. ²⁾ Legyőzhetlenségökről hírok a régi világ előtt oly nagy volt, hogy midőn Darius a thebei Phta templomában képszobrát a nagy Rhamsesé mellé akarta állíttatni, az egyiptomi papok azt határozottan megtagadták, mert — úgymond — Darius az ő pharaó-jokat hős tettekben felül nem multa, mivel ez a scythákat is legyőzte, Darius pedig nem. Erre Darius kívánságától el is állott. ³⁾

Az emberiség szintűgy gyermekkori idejében, mint a későbbi korszakban, látjuk a vitéz scytha nemzetet közép Ázsia nagy pusztáiról kirentve, a leggazdagabb, hatalmasabb s miveltebb nemzeteket összetörni, a hatalmat, mint saját kiváltságos jogát gyakorolva.

A scythák valának a régi világ leghiresebb ijászai, ügyességök oly nagy volt, hogy mind jobb, mind balkézzel egyenlő biztossággal lőttek, — általában oly edzett vitézek valának, hogy éhség és szomjúság ellen képesek voltak harczolni.

Harczra termett bátor nép, nagy erejök, vitézségök, bölcsességök, melylyel nemcsak a férfiak, de nejeik — a régi íróktól hadur leányainak nevezett amazonok — is kitűntek, megszerezte nekik a hatalmat, fényt, dicsőséget, becsületet s világtörténeti jelentőséget szintűgy Ázsiában, mint Európában. Darius, Cyrus, Nagy Sándor világhódító seregei súlyosan érezték karjok erejét; Ázsia feletti uralmat több ízben elnyerték, ők magok idegen hatalom alá nem jutottak. ⁴⁾

¹⁾ Justin. L. II. c. 2. — ²⁾ Thucydides II. k. 97. Telfy magyar östört. Pest 1863. 66 l. — ³⁾ Herodot. hist. II. k. 110. — ⁴⁾ Justin. Amstelod. 1659. p. 30. 36.

IV.

Ősi hagyományok szerint a vitéz scytha a legrégibb néptörzs; említik régi írók, hogy az egyiptomiak a scythákkal eredetök régisége felett versenyeztek, de legyőzve, hogy a scythák nálok régibb eredetűek, bevallották. ¹⁾ Magok a schythák nemzetük régiségét Herodot szerint ²⁾ így adják elő: Dariusnak az ő földjükre benyomulása előtt (Kr. e. 515.) ezer évvel uralkodott az ő első királyuk Targita, kinek tehát kora a Mózesével összevág.

Azokban a scythák eredete az ő régiség homályában vész el, mert némelyek ugyan a chinai hiúkokat, mint hün-scythákat, a chinai ősi irományok alapján Kr. e. 2357. évvel, tehát még a Noé özönvize előtt, Jaó chinai patriarcha alatt a sárga folyónál, mint fegyveres népet, már felléptetik, de e vélemény alapján összedől, mert a chinai ősi irományok Kr. e. 2357-ig csupa mondanak, Kr. e. 552-ig pedig bizonytalanok. ³⁾

A scytha nemzet eredete s ősrégi története mondaszerű hagyományokon épül; de a melyeket történelmi valóság hiányában egészen mellőzni nem lehet; s ha már ily hagyományokat kell követnünk, kövessük inkább a nemzeti hagyományokat, melyek Mózes történeti állításain alapulván, legalább tudatlanság vagy roszakaratú elferdítésektől mentesek.

Mózes I. k. X. részében előadván Noé fiai elszaporodását, a 6-dik versben ez áll: Khámnak fiai Khus, Misraim, Pút és Kanaán.

8-dik vers: Kus nemzö Nimródöt, és kezde hatalmas lenni a földön.

10-dik vers: Az ő birodalmának kezdete vala Babel, Erekh, Akhád és Kalne a Sinhárnak földében.

11. e földről ment azután Assiriába, holott építé Ninivét, Rehobót várost és Kaláht.

12. és Resent, Ninive és Kaláh között, az a Ninive felette igen nagy város.

¹⁾ Justin. L. II. c. 1. — ²⁾ IV. k. 7. — ³⁾ Fejér Gy. Kúnok eredete. Pest 1850. 70 l.

13. 14. Misraim pedig nemzé Kaftorimot, kitől származtak a philisteusok.

Hazai legrégibb történetíróink közül Béla király névtelen jegyzője, Scythia első királyának mondja Jafetnek fiát Magógot.¹⁾

A Góg és Magóg nevek előfordulnak már az ó szövegben; jelesen: Móz. I. k. X. 2. v. szerint Jáfet fiai közt Gómer, Magóg és Madai említetnek; továbbá a Kr. e. 600-al élt Ezekielnél: XXXVIII. r. 2. és 6. v. „embernek fia, fordítsd orezádat Góg ellen, a Magóg földé ellen, a Mések és Tubál fejedelme ellen —“ Gómer és minden ő seregei, a Togárma háza, mely észak felé lakik.“

Kézai Simon szerint²⁾ az özönvíz után 201 évvel a Jafet magjából eredt Thanának fia Menroth óriás, minden atyjafiaival tornyot kezdé építeni jöhető újabb özönvíz ellen, s a nyelvek megkezdődött összezavarodása után Eviláth földére mene, melyet ez időben Persia tartományának neveznek, s ott nejétől Enehtől két fia lett: Hunor és Magor, kiktől a húnok vagy magyarok származtak.

Turóczy, krónikájában³⁾ Mózes előadását követve, Chamnak Chus fiától származtatja Nimróthot, ki az Eufrat mellett Babyloniában tornyot kezdé építeni s ugyan itt a Sennaar földön uralkodni.

E nyelvek összezavarodásáról nyerte a város Babel nevét, melynek jelentékeny romjai, ezek közt egy Birs Nimrud nevű régi óriás torony maradványai, ma is meg vannak, melyet az arabok égi tűz által elpusztított toronynak tartanak.⁴⁾

A régi írók s hagyományok szerint, a nagy Etele hún király magát Nimród unokájának nevezte.

Rawlinson (Journ. of the r. asiatic Soc. vol. XV. p. 2.) és Böhrmer (die Thora 156—310.) Nimrodot scythának tartja, valamint Zoroastert is.

A scythák eredeti hazája tehát az Éden vagy paradicsom kert vidékén, a Tigris és Eufrat folyamok közt Meso-

¹⁾ Béla k. névt. jegyz. f. Szabó K. Pest 1860. 2 l. — ²⁾ Magyar krón. f. Szabó K. Pest 1862. 5 l. — ³⁾ Schwandtner Script. rex. hung. Tynnaviae 1765. I. c. I. II. — ⁴⁾ Keil. Fr. bibl. Coment. über das alte Testam. Leipzig 1861. I. p. 119.

potamia — magyarul vízköz — északi részén, a Sinhar földön volt, hol Nimrót, Nemrót, Nebrót, Menrot vagy Ménes Kr. e. 2781-el dynastiát és birodalmat alapított, ki innét Eviláth, vagyis Persisbe, innét ismét nagy számú nemzetségeivel Assyriába költözött; építője lett a nagy Ninivének, hol elhunyt atyjának hálaérzetből Bél név alatt isteni tiszteletet parancsolt adatni ¹⁾; Ctesias szerint (Photiusnál 39.) Xerxes a Bél-toronyban Bél koporsóját fel is találta. Kruger szerint a Nimrut nevet Namrira változtatva az assyr emlékeken feltalálhatni. ²⁾

Ide mutat Plinius ³⁾ azon előadása: a Jaxart vizén túl „vannak a scytha népek, ezeket a persák általában sákoknak nevezték a legközelebbi nemzettől, a régiek aramae-oknak“; tehát a scythák régi neve aramae vagy aram. A történelem adatai oda mutatnak, hogy a régibb időben a tulajdonképeni Syria, Mesopotamia, sőt az alsó Euphrat és Tigris vidékei lakosai főtömegének nyelve és nemzetiségére más kifejezések a keletieknek nem volt, mint az aram, mely nevet ősidők óta széles kiterjedésű nagy nemzet viselt; s épen ide vezet bennünket a Sinar, Sennaar vagy Sinear helynév is, mely tartomány Babyloniának egy részét tette. ⁴⁾

A scythák e vidéken volt lakásának nyomaira mutatnak a régi térképeken feljegyzett magyar-scytha hangzatú nevek; jelesen: Mesopotamiában az Eufrat partján Zitha, Sitha, ezzel csaknem átellenben Sittace nevű városok, Assyria Sittacene tartománya, Persisben Sittac vize; nem messze Babylontól az Eufrat partján Cunaxa, Besechan, Abar, Dar, Sur, Zab, Vadas, Kurduch, Cadus parthus városok; Sarudsch, Tscharmellyk ⁵⁾, Ur, Lycus, Zabbar, Halus vagy Chalasar, Charax, Azar, Agar, Cannab, Carban, Halum, Philiscum stb.

A scytha néptörzshöz tartozó kún és magyar nemzet szülőföldét s ősi lakhelyét tehát nem a jeges tenger, nem Ázsia északi részein, hanem Persiával határos vidékein kell

¹⁾ Cantu c. II. 390 l. Baal = a tyrusok istene, héberül: Bel = úr, görögösen Belos; Bél, Bal = napisten = Apollo. Nilson Ureinwohner 1866. —

²⁾ Podraczky: Béla k. névt. jegyz. Buda 1861. 77 l. — ³⁾ Hist. nat. Biponti. 1783. L. VI. c. 19. — ⁴⁾ Cluverii Intr. Geogr. l. 499. Schenkel Bibellex. I. 229 l. — ⁵⁾ Jerney kel. ut. II. 220 l.

keresni; ide mutatnak azon számos meglepő nyelvszerkezeti s szóhasonlatok, melyek a héber, arab, persa és más dél-ázsiai s a magyar nyelv közt feltűnnek, úgy hogy már ezek után sem lehet tagadni, hogy e nemzeteknek egykor közel kelle egymáshoz lakniok s egymással szorosabb viszonyban állaniok.

A történelmet megelőző népvándorlások korában egyik nép a másikat űzte maga előtt, s mindegyik magával vitte tulajdon nevét az új lakhelyekre: valamint az elhagyott vidékeken is a tartomány valamely különös elnevezésében saját nyomait hagyta hátra. ¹⁾

Igy a nagy scytha néptörzs évezredekig fentartá uralmát Ázsia és Európa nagy része felett, hol scythá, hol e néptörzs egyes nagyobb felekezetei neve alatt, a szerint, a mint ezek egyike vagy másika túlsúlyra emelkedvén, magának politikai hatalmat kivívni képes lett, s többnyire az uralom fényfokán álló felekezetekhez csatlakoztak a kisebb scythá osztályok is, hogy testvéreik mellett nemzeti létüket más idegen hatalom ellen biztosítsák; kitetszik ez Turóczy krónikájából, ki az I. r. 4-dik fejezete végsoraiban a húnokról azt írja: hogy ezek csaknem az egész Scythiát elfoglalván, a scythák többi nemzeteit vitézségök és elsőbbségük által elnyomva tartották.

A scythák régi történetére nézve ez ideig leginkább a régi római és görök írók szolgáltak történelmi forrásul: holott ezek egyikéről sincs igazolva, hogy csak egy ázsiai nemzetnek nyelvét is megtanulta, s a már akkor létezett hieroglypheket olvasni tudta volna; miből merítették hát? utazásaik közben idegen papok, tudósok és kereskedőktől tolmácsok útján nyert adatokat irtak le; s lehet képzelni és tapasztalni, hogy ez a név- és ténybeli tévedések egész tömegét hozta elő; az ország belviszonyai leírásában felmerült hiányokat pedig — mint Herodot — saját bölcsészeti nézeteikkel igyekeztek kiegészíteni. Álljon itt például: hogy Herodot Cyrusnak Cambyzes által megölt fiát Smerdist Justin: Mergis, Ktesias: Tanyoxarkas, az ékiratok Bartja néven nevezik; a Cyrus fíjául magát kiadott trónbitorló, Herodot-

¹⁾ Cantu C. III. 401 l.

nál: Smerdes, Ktesiasnál: Sphendadates, a feliratokban: Gumata. Scythia nemzeti történelmi emlék vagy irat, a még nálunk nemzeti szempontból kellő figyelemben nem részesült hieroglypheken s ékiratokon kívül, reánk nem maradt, hogy pedig ilyenek léteztek, azt a régi chaldaeus író Beros e szavai igazolják: „a scythák igen kedvelték a történelmet, és hőseik és fejedelmeikről könyveket írtak.“

De a régi íróknak e nemzetre vonatkozó munkáiból is századok lefolyása alatt sok, vagy végképen elveszett, vagy csekély töredékekben maradt fenn. ¹⁾ Timonax, Ctesipp, Agathonnak scythia dolgokról írott könyveik csak későbbi írók által említetnek. ²⁾

V.

A scythák ős történetére némi világosság kezd derengeni a leginkább e század második negyedétől kezdve történelmi buvárkodás tárgyává tett egyiptomi és babyloni feliratok-, hieroglyphek- és ékiratokból, mely őskori emlékek napfényre hozása s tudományos fejtegetése körül több angol, francia és német tudós, fejedelmi bőkezűség mellett, fáradhatlan szorgalom s tudományossággal jár el. Annyival inkább lehet sajnálni, hogy ez ősrégi emlékek hazánkban mindeddig tüzetesen tudományos buvárlat tárgyává nem tétettek; mert ezek az ős scythamagyar történelemre több világosságot árasztanak, mint a finn, ostyák, vogul stb. nyelvek bonczolgatása, melyeknek nyelvünkhözi távol rokonságát különben sem tagadjuk.

Hogy e régi feliratokban scythia történelem is foglaltatik, említi ezt már Strabo ³⁾, midőn így ír: „Nézd csak, mit mond Herodot a scythák királyáról, ki ellen Darius táborozott; nézd azt is, mit mond Chrysipp a Bospor királyairól és Leuconról; de a persa levelek is telvék azon (scythákkal sajátos) egyszerűséggel, melyről szólok, valamint az egyiptomiak, babyloniak és indok emlékira-

¹⁾ Strabo VII. k. 3 f. 8 §. — ²⁾ Apoll. Rhod. IV. k. 321. Plutarch V. 2. XIV. 5. — ³⁾ VII. k. III. f. 8. §.

tai is. Ezért Anachars és Abar és mások ilyen hirben álltak a görögöknél“ stb.

E régi feliratokban buvárkodó külföldi jeles tudósok a magyar nyelvet vagy éppen nem, vagy csak felületesen ismerik, nekik a scythák nem őseik: mégis már nyíltan hirdetik, hogy létezett az őskorban scytha ékirat, melynek több töredékeit már is sikerült felfedezni; mennyivel nagyobb lelkesedéssel s alapos nyelvismerettel lehetne ezeket nekünk, magyaroknak, történelmi tanulmányaink tárgyaivá tenni! Jerney lelkes hazánkfia már 1842-ben ¹⁾ nyilvánította azon ohajtást: „vajha addig is, míg honunkban a keleti nyelvek tanulása megkedveltetik, társaságunk által megszerezettetének s egybegyűjtetének az ázsiai népeket, nyelveket s régiségeket illető, ismeretesebb nyelveken készült, vagy azokra lefordított munkák, és a történeti osztálynak egy kijelölendő része a régi világ, mint e keletnép bölcsőjének alaposb ismeretére fordítaná figyelmét, hogy ne kénytelenítetnők a minket illető dolgokat, újabb fölfedezéseket idege-
nektől figyelmeztetve megérteni.“

Valóban mindaddig, míg egyedül a Krisztus előtt alig néhány századdal élt görög és római írók munkáira támaszkodunk: a scytha őstörténelemről ősmertetünk igen hiányos leend; mert e történetírók a scythákat Krisztus előtt csak néhány századdal Scythiába átköltözésük után kezdték ősmerni.

Ezen régi történelmi emlékekben előforduló egyes szavak magyar szavakkal hasonlatosságának vagy egyezésének ha nem lehet is döntő erejű fontosságot tulajdonítani, de mégis fel kell tűnni annak, hogy az ősrégi hieroglyph vagy ékirat egyes szavait a külföldi szaktudósok, nyelvünk nem értése miatt, kopt vagy sanskrit nyelvekből kénytelenek s ilyekeznek, gyakran némi erőltetéssel, megfejtteni: míg e szavak nem csekély része magyar nyelvünkben, annyi százados hányattatás, annyi keleti s nyugoti nyelvek huzamos ráhatása után most is él, vagy élő szavainkhoz hasonlít.

Mind e mellett az e részbeni tudományos vizsgálatban a külföldi tudósok minket rég megelőztek; társulatok, folyó-

¹⁾ Tudom. tár. XI. k. 99 l.

iratok, képzett szakemberek évtizedek óta működnek kelet hieroglyphjei s ékiratai felderítésén.

Norris a behistuni nagyszerű felirat egyik szövegének nyelvét scytha szójárásnak mondja, mely egy részben a magyar eredetű nyelvekkel egyez.

Benfey a régi indoscytha pénzeken az istenek nevei közt említi egynek „manao bago“ nevét, s ő ezt az áriai istenek közé számítván, „mennyei áldásosztó“-nak fordítja; Kállay szerint zend nyelven mainjava = mennyei, bago = fény. ¹⁾

Blau a nisibisi pénzekről értekezésében azon ázsiai hadistennőt, mely görögül hol Athene, hol Artemis névvel fordíttatik, Tanais vagy Tanának nevezi, s ime a scytháknál a királyi méltóság Tana, Tanyou kifejezéssel fordul elő; Egyiptomban a hyksosok által évszázadokig lakott Nil három-szögében Tanites kerület és Tanis város volt.

Oppert szerint az új scytha ékirat az új assyr vagy új babyloninak egy faja, s ezért volt lehető a behistuni scytha szöveg 107 jegyeiből 93-at a babyloni jegyekkel azonosítani; jelesen e szó: an = isten, tur = fiú, at = atya, sis = testvér; mert scytha nyelven is e szó: annap = isten, tur = fiú, atta = atya, sisi = testvér.

Brughs szerint az edfui bolygók sorjegyzékében a Saturn Hor-ka néven jön elő, — a herczeg Metternich birtokában levő pharaók korabeli becses egyiptomi hieroglyphen a napistent dicsőítő beszédben: Chon és Chnum isten és Chennu város említettik.

A mai Khorsabad dűledékeit, mely egyik része volt Ninivenek, 1841-ben Botta felfedezvén, az itt felásott emlékek, valamint a Tigris jobb partján felkutatott Nimrud omladéka feliratain is scythákról van emlékezet. Számos ily assyriai emlék lett már napfényre hozva; Schultz Wan vidékein 50-nél többet, Botta Khorsabadban 200-at, Layard szinte 200-at talált. Rawlinson írja 1853-ban, hogy nagy számú feliratot fedezett fel scytha nyelven, s hogy a Kusch, Misraim, Nimrud és Chanaan chamita népei mind scythák voltak. ²⁾

¹⁾ Pog. magy. vall. 275 l. — ²⁾ Zeitschr. d. deutsch. Morgl. Gesellsch. II VIII. IX. X. k. Zeitschrift für ägypt. Sprache und Alterth. v. Brughs 1863—65. Beilage zur Allg. Zeit. Nr. 62. 3. März. 1853.

Csekély ugyan e felhozott töredék, de elegendő arra, hogy figyelmet ébresszen az iránt, hogy az őscythia nép a fentebbi őskori emlékek idejében már világhírű szerepet játszott; a minthogy a jeles Rawlinson nyíltan kimondja mély buvárlatai után, hogy Babyloniában az első semi birodalom Kr. e. 2234-ben alapított; elébb e tartomány a scythia népnek, mely kuschit nevet is viselt, volt uralma alatt; e nép csaknem az egész világon, India, Arábia, Syria és Kiszíában, sőt Európában és Afrikában is elterjedt volt, úgy hogy létezésének nyomai nemcsak az achämenidek három nyelvű feliratai közép szövegében, hanem India sanscrit előtti nyelveiben, sőt az iberek, baskok, berberek stb. nyelvében ezenkívül a himjári és cyprioti feliratokban is feltalálhatók, s többnyire úgy, hogy ezen scythia népréteg semi vagy arja népség által szorítottatott vagy borítottatott el; de azért a turániak miveltsége el nem enyészett, hanem átment az új hódítókra; annyi bizonyos, hogy az assyriaiak miveltségének alapja és kezdete egy régibb turán néptől származik. ¹⁾

Kr. u. első században élt Flavius Josephus Egyiptom történetéről írván ²⁾, említi Manetho-t, ki Kr. e. a III. században Ptolemaeus Soter és Philadelphus idejében élt, eredetére nézve egyiptomi heliopolisi főpap és papi történetíró, miveltségére görög volt, s mint ilyen, hazája történetét görög nyelven írta meg, melyhez az adatokat az egyházak emlékirataiból, az általa jól értett hieroglyphkekből merítette, s adatai hitelességét az ujabban megfejtett hieroglyphkek is igazolják; ámbár tagadni nem lehet, hogy olykor a mondatokra is ügyelt és a történelem hiányát saját véleményével pótolta.

Manetho iratai és az újabbkori tudósok által kibetűzött hieroglyphkek szerint, Egyiptomban Kr. e. 2610—2548-ig a XIII. dynastiából a harmadik király Amuthartaeos vagy Amuntimaeos vagy (Manetho szerint) Tima uralkodott; ennek idejében Ázsiában szerte elterjedt népmozgalom folytán, némelyek szerint az assyrok növekedő hatalma által nyomtatva, a keleti vidékről Syria felől nagy számú bátor nép, a mai suezi földszoroson át, Egyiptomba, a Nil termé-

¹⁾ Nyelvtud. közl. IV. 213—4 l. — ²⁾ contra Apinionem I. 14.

keny partjaira véletlen betört, a Nil deltáját a földközi tengerre fekvő alsó Egyiptomot könnyű szerrel elfoglalta, az uralkodót elűzte, — a király megszűnván lenni uralkodó, csupán felső Egyiptomnak maradt kormányzója; városaikat felégette, az istenek templomait lerombolta s a bennszülöttek egy részét leölván, a nőket és gyermekeket szolgaságra hurczolta.

Eként tekintélyét és hatalmát fegyverrel megalapítván, e nemzet maga kebeléből Apepi vagy Salat ¹⁾, görög írónál Skolot nevű választott királyául, ki uralkodói székhelyét Memphisbe tevén, ide hordta hozzá felső és alsó Egyiptom a szolgaság adóját. Salat a fontosabb védhelyeket fegyveres őrséggel rakta meg, s nehogy az akkor igen hatalmas assyroknak kedvük kerekedjék országát megrohanni, főleg a keleti részeket igyekezett megerősíteni.

A saiti kerületben Bubast folyamtól keletre volt egy kedvező fekvésű város, mely — régi hitrege szerint — Avarnak neveztetett; ebben a mai suezi földszoros elzárása végett Salat király gyarmatot telepített le, a várost kőfállal megerősítette, s belé 240 ezer fegyveresből álló helyőrséget helyezett; egyszersmind e városba kizárólag a Sutech isten tiszteletét vitte be, mely Ázsiából származott át Egyiptomba; a király a nyarat e városban szokta tölteni, mialatt a gabonát kimérette, a hadi zsoldot kifizette s a külföld retentéséül seregével nagyszerű hadigyakorlatokat tartatott.

E nemzet neve, az égyptomi adatok s elnevezés szerint, volt Hik-schasu vagy Hyksos, azaz: királyi pásztor; mert a régi szent vagy hieroglyph nyelvben hyk: tett királyt, sos: jelent pásztort ²⁾; némelyek szerint nevük az emlékeken: Amu = pásztorok, vagy Aadu = gyűlöletesek kifejezéssel is fordul elő.

Salat és utódai alkották Egyiptomban a XV-dik vagy első hyksos dynastiát, mely 260 évig uralkodott, jelesen Salat 2547—2529-ig, Buon 2485-ig, Apakhnas 2448-ig, Apophis 2387-ig, Jannas 2337-ig, és Asses 2288-ig.

¹⁾ A khorsabadi nagyszerű assyr felirat szerint salat = praefectus, főnök. Journ. Asiat. Nr. 21. Août. Sept. 1865. 176 l. Protest. tud. szemle 1869. 50 l.
— ²⁾ Schenkel Bibellex. I. B. 60 p. Prot. tud. szemle f. i. h.

Az egyiptomi XIII-dik dynastiabeli régi királyok ez első hyksos dynastiával folytonos harczot vívtak, függetlenségök visszaszerzése végett; de a hyksosok vitézsége Egyiptomot leigázott és nyomorteljes helyzetbe sülyesztette; még a következő XVI-dik vagy második hyksos dynastiából 1777-ig uralkodott 32 király alatt sem sikerült régi szabadságuk visszanyerése, mert az egyiptomiak a hyksosokat elűzni nem bírták ¹⁾ mindaddig, mígnem az aethiopok az Indus vize mellől felkerekedvén, Kr. e. 1615 körül felső Egyiptom vidékén telepedtek le; ezek segélyével a harmadik hyksos dynastia ellen az egyiptomiak fegyverre keltek, s nagy és hosszas háború tört ki. Végre a XVIII-ik dynastia negyedik királya Alisphragmutos vagy II. Tuthmos alatt az egyiptomiak iszonyú erőfeszítéssel a hyksosokat legyőzték, a kik Memphisből kiszorulván, Avar erőd falai közé kényszerültek menekülni. Ez erődöt III. Tuthmos vagy Ahmes 480 ezer emberrel vette körül, de a védő sereg vitézségén az ostromlók ereje megtörvén, végre abban egyeztek meg, hogy a hyksosok összes vagyonukkal, hova tetszik, bántalom nélkül elköltözhetnek, a minthogy 1589-ben 240 ezeren Egyiptomból a puszta át Syriába el is vonultak, honnét az assyroktólí féltökben egy részök Judaeába költözött, hol Jeruzsálem városát építette; más része pedig, s ezek közt Bel fia Dana, Egyiptom Chennu városából száműzetvén, Görögországban telepedett le, hol Kr. e. 1572-ben az Argos királyságot alapította. ²⁾

Későbbi történetökről Manetho után azt tudjuk, hogy I. Amenoph vagy Menephthah egyiptomi király alatt (1325—1307.) némely eléggéletlenek ellene összeesküdvén, Osarsiphot választván vezérüknek, Avar birtokukba kerítették, és segélyért a Jeruzsálemben lakó hyksosokhoz fordultak. Ezek 200 ezernyi haddal előtörve, Avarba érkeztek, minek hírére Amenoph félelem és meglepetés közt hallván, azonnal sereget gyűjtött; majd haditanácsot tartott, s e közben 5 éves fiát Sethet biztos helyre szállította.

Végre maga 300 ezer harczedzett fegyveressel sikra

¹⁾ Diodor's von Sicilien Geschichtsbibliothek v. Dr. Wahrmond. Stuttgart 1866. I. 73 l. Bunsen után. — ²⁾ Cantu C. I. 692. 701 l.

szállt, de alighogy megpillantá az ellenséget, minden harcz nélkül nagy sietve Memphisbe hátrált. Oly általános félelem s végveszélytöli rettegés szállotta meg a királyt, hogy Memphisben Apist s a többi szent állatokat magához vivén, egész seregével s tömérdek népe kíséretében az Aethiopok védelme alá felső Egyiptomba menekült. Ez alatt a hyksosok vagy solymiták alsó Egyiptomot meghódíták, itt városokat, falukat felégettek, egyházakat, szent képeket összeromboltak. A hyksosoknak e második egyiptomi uralma 13 évig tartott, midőn Amenoph fiával Ramsessel tekintélyes sereg kíséretében a hyksosok földjén megjelent, őket megverte, közülök sokat leölt, a többit pedig Syria határaig üldözte.

Igy szétveretvén a hyksosok, egy részök bekalandozá elébb Lybiát és más tartományokat, a nagyobb rész azonban Palaestinába vonult, de itt serege nagy száma miatt félelmes levén, Menephtes vagy a görög írók által Memnonnak nevezett II. Amenophis által 1314-ben távolabb űzetett.¹⁾

E diadal emlékét az egyiptomiak fényes épületekkel örökítették; a király neve a thébai s elephantinei emlékeken, és Nubiában Soleb templomában följegyeztetett.

A hyksosok Egyiptomban, Flavius Josephus szerint, Kr. e. 1800—1300-ig s így öt századig uralkodtak, e szerint a zsidók Egyiptomból kiszabadulása az ő korszakukba esik; mások szerint 2082—1822-ig, tehát 260 évre teszik uralkodásukat, s így József ezek alatt jött Egyiptomba; Brughes szerint 2100—1589-ig, s így 511 évig²⁾; azonban Bunzen hiteles adatok után az egyiptomi dynastiák uralkodását összeállítván, e szerint leghihetőbb, hogy a hyksosok 2547—1541-ig s így ezer éven túl uralkodtak Egyiptomban.

Szinte ily eltérő a tudósok véleménye a hyksosok eredete s nemzetisége iránt.

Manetho, Chæmon, Posidonius, és ezek alapján Plutarch, Strabo, Diodor, Tacitus, Justin, Lysimachus, Flavius Josephus részint a hyksosokat zsidóknak tartják, részint a zsidókat az egyiptomi elégületlenektől származtatják.

¹⁾ Cantu C. II. 692. 701. Calmet dissert. in chron. Aegypt. p. 69. —

²⁾ Zeitschr. d. deutsch. Morg. Gesch. 1854. IX. 209 l.

Horn a hyksosok egész egyiptomi uralmát az izraéliták ottani szolgaságával, a hyksosokat az isacidákkal, Abarist Ábrahámval, Amozist Mózessel ugyanazanosítja ¹⁾).

Keil, Seyffarth és Hoffmann a hyksosok egyiptomi uralmát egy történelmi ténynek tartja az izraéliták ottani letelepedésével.

Kurtz ²⁾ csak annyit fogad el, hogy a hyksos az izraélitával törzsrokon nemzet volt, ezért nyertek alatta az Izraél fiai Egyiptomban szíves fogadtatást, majd a régi nemzeti dynastia új felvirágzása után szolgai nyomtatást e miatt szenvedtek.

E vélemény azonban ellenkezvén a hyksosoknak és izraélitáknak Egyiptomban, amaz hódító, ez szolgai alakban lett fellépésével, továbbá az ó-szövetségi adatokkal s az idő számításával ³⁾, az újabb aegyptológok és történetbuvárok nagy többsége által, mint helytelen elvettetett, annyiival inkább, mert a régi emlékek a hyksosokat Amu, a hébereket sokkal később Apuru néven említik.

Mások phönici, athiop, arab, chald, assyr nemzetnek állítják a hyksosokat, többek közt Kruger ⁴⁾ nem semi, hanem indogermán népnek tartván, a haik vagy régi örmény nemzettel azonosítja azon indokból, mert az örmény történelem szerint a haikok Armeniába Kr. e. 2107-el költöztek, elűzetvén az assyrok által előbbi lakhelyökről; a hyksosok Egyiptomba beütése Lepsius szerint szinte Kr. e. 2100-al történt, kiket ide szinte az assyrok szorítottak; Chamich örmény. kronikás szerint a haykok többi testvérei Ázsia különböző részeibe szóródtak szét, s rövid időn nagygyá s hatalmassá vált országoknak lőnek alapítóivá.

Végre némelyek, mint Champollion, Rosellini, Ideler, Böhmer, Kállay stb. a hyksosokat scytháknak tartják, s ez a legelfogadhatóbb vélemény.

Jelesen Rosellini az izraéliták Egyiptombóli kiköltözését a XVIII-ik dynastia 11-ik királya III-ik Rhamses alatt véli történni, s szerinte a hyksosok északi Azsiából jött

¹⁾ Arca Noe 1666. 46. 47 l. — ²⁾ Lehrs. der heil. Gesch. Königsberg 1858. 66 l. — ³⁾ Schenkel Bibellex. I. B. 63 p. Prot. tud. szemle 1869. 50 l.

— ⁴⁾ Gesch. d. Assyrier und Iranier. Frankfurt 1856. VI l.

Scythák voltak, valamint az idumaeok és phöniciék is, kik Kanaánt elfoglalták ¹⁾).

Scytha, még pedig húnscythának lehet ezen vitéz, gazdag és Egyiptomot több századon át leigázó népet legvalószínűbben tartani.

Igazolja ezt az, hogy Herodot szerint ²⁾ a scythák az egyiptomiak és aethiopoktól évenként adót szedtek; — továbbá Pomponius Mela szerint ³⁾, Numidiának Cirta nevű városa sittian gyarmat volt, — ezenkívül a Salat hyksos király nevének a görög íróknál előforduló Skolot scytha király nevével egyezése; hogy a scythák később Psammetich idejében Egyiptom ellen hadjáratot kezdeni képesek voltak, hogy Justin szerint ⁴⁾ a scythák még az assyrok előtt uralkodtak; s Ideler szerint a Karnaki csarnok falrajzai közt egy harci kocsi látható, mely az egyiptomi harci kocsiktól különbözvén, régészeti szaktudósok által scytha harci kocsinak ösmertetik föl, sőt Strabo szerint ⁵⁾ a scythák északi Nomadoknak, tehát pásztoroknak (sos, sasu) neveztetnek; Layard ⁶⁾ szerint az újabb korban felfedezett feliratokon látható egy ázsiai nép, mely magos süveget, hosszú bő öltönyt nyílt ujakkal, s vállakat befedő gallérral viselt, paizsa kerekded vagy négyszögű volt, harczolt gyalog és kocsin, s kőfallal kerített városokban lakott, s e nép khita, vagy sita nevet viselt.

Rosellini ⁷⁾ gyűjteményében Kr. e. XIV századdal a régi Thebae, vagy a nagy Diospolisban, Menephtah alatt I. Ramses király emlékére emelt csarnok feliratában több meghódított népek között Unnut nép Unnu tartományból említetik; Gesen írja, hogy a scythák egész Thebaeig nyomulván, az telfoglalták, innét van az, hogy a thebaei feliratok közt a barbár nemzetek főnökei scheta tisztos melléknévvel jönnek elő; a khita, sita, sheta név Champollion szerint is annyi, mint a görögös scytha ⁸⁾).

¹⁾ Cantu II. 579 l. — ²⁾ Sz. Jeromos Epiraphium. Fabiolae Epist. 84. Telfy 54 l. Deserie. de init. 34 l. — ³⁾ De situ orbis ad. Meitner Cur. Varisc. 1738. C. VI. 10 l. — ⁴⁾ Justin. L. I. c. 1. — ⁵⁾ I. 33. cap. 2. Ed. Tauch. T. I. p. 52. — ⁶⁾ Niniveh und seine überreste Leipzig 1854. 392—3 l. Wilkinson után. — ⁷⁾ Monumenti dell' Equitto P. III. Fejér Incun. p. 31. — ⁸⁾ Allg. Litterat. Zeitung 1841. Aug. Nr. 145.

Dümichen a régi tentyrai romok hieroglyphjeiben a három ágú korona jegyet húnna olvassa, s előjön: hunnu-senep, hun-uatur ¹⁾.

A tudósok közt ma már csaknem általánosan elfogadtattott, hogy az egyiptomi régi hieroglyph feliratokban a set név alatt a scythák jelöltetnek, kik az ottani uralkodóknak hol szövetségesei, hol ellenségei valának.

Ide mutatnak e régi egyiptomi feliratokon előforduló nyelvészeti s név maradványok, mint: pe-chun, Chun-abd, Un-nophris, Unnas, Mena-tunu seti ²⁾ hunnu-senep, hun-uatur ³⁾, Chon Chennu, Chnum, Horka nevek; mena, ata, menkara, Raneferarka, Avar, Tana, Kanopos e leghíresebb egyiptomi város a knep szótól, mely Theba lakosinál, nap által jelképezett isten neve volt, — annap = isten, at = atya, Busir, Bes, Hormos, Isi, Adiabár, Zuchabar, Uzapa stb. Mela szerint Numidiának Aves és Vabar nevű folyói stb., melyek mind magyar hangzatú, s részben most is élő jelentéssel bíró szavak, legnagyobb részben helynevek, melyek valjon nem biztosabb betűi-e a történet könyvének, mint egykorú, de elfogúlt, rosszul értesült, vagy századokkal később csinált krónikák lapjaira írottak.

VI.

De nemcsak Manetho, hanem Herodot is emlékezik a hyksosokról, mint philiszteusokról ⁴⁾; elő adván ugyanis, hogy Cheops és Chephren királyok Kr. e. 3209 – 3154-ig terjedő 106 évi hosszú uralkodásuk alatt bezáratván a templomokat, s eltiltván az egyiptomi isteni tiszteletet ⁵⁾, a legnagyobb pyramisoknak a legterhesebb munkával Arábia hegyeitől hurczolt kövekből lett építése által az egyiptomiakat, mily nagyon sanyargatták, azt teszi hozzá, hogy e királyaikat az egyiptomiak annyira gyűlölték, hogy nevöket

¹⁾ Zeitschr. d. d. Morg. Gesch. 1865. März 62 l. — ²⁾ Set = scythia tartomány pásztor népei. — ³⁾ atur = folyó. — ⁴⁾ II. 124–129. — ⁵⁾ Budap. Szemle 1867. 249 l.

évszázadok múlva sem örömet említék, hanem a pyramisokat is Philitis pásztorról nevezik, ki ez idő alatt barmait e vidéken legeltette. E Philitis egyszerű pásztor nem lehetett, mert ilyennek emlékét az egyiptomiak ezer éven át meg nem őrizték volna; hanem ez egy törzsfőnök, egy hős volt, ki hasonló nevű egész nemzetet jelképez, s ki Egyiptomban maga után örök emléket hagyott.

Hogy Herodot Philitis-e és az ő szövetségi Philisteus, Pelisti, Plethi ugyanazon egy név, mutatja az, hogy mindegyik költözőt, kivándorlót jelent. De az ő szövetségi néptáblázat szerint is ¹⁾ a philisteusok az egyiptomi kasluchok tartományából jöttek ki ²⁾, Kaphtorba vagy Kréta szigetébe költöztek; (mert a Kaphtor név az újabb történetnyomozók szerint Krétára, nem pedig Kappadociára vonatkozik), ezért van az, hogy egy elbeszélésben ugyanazon nemzet hol krétainak, hol philistaeusnak neveztetik; a krethi és plethi szokott kifejezéseknek a krétai és philistaeus, ugyanazon egy nemzetre vonatkozását mind a régi, mind az újabb szentírás-magyarázók legnagyobb része elfogadta; némelyek ugyan ³⁾ a kezeteust kardos, a pelaeteust baltás, balistaeus s ebből philisteusra magyarázták, de e vélemény sem történelmi, sem nyelvészeti alappal nem bír.

Mózes ⁴⁾ a philistaeusokat Khám fiától Mitzraimtól származtatja; a Mitzraim név alatt azonban Egyiptom értendő. ⁵⁾

Az ő szövetségi történelem még egy nemzetről emlékezik, mely már Ábrahám korában Kr. e. 2000 évvel, bár nomád életet folytatott, de fegyvere hatalmával tekintélyessé emelkedett. E nemzet Mózes idejében Kanaán földétől délre ⁶⁾ köves Arábiában egész Seir hegységig, Egyiptom felé Sur vagy Pelusiumig, délkeletre Hevilaig terjedő földterületen lakott. E nemzet ellen már Ábrahám korában Kodorlahomor és szövetségesei harcoltak, s már Bileám e nemzetet a népek elsejének nevezte. ⁷⁾

E nemzet volt az első, mely az Egyiptomból elmenekült izraélitákat Rafidimban megtámadván, bár általok megvere-

¹⁾ I. Móz. X. 14. — ²⁾ V. Móz. II. 23. Amos. IX. 7. Jerem. XLVII. 4. — ³⁾ Bibl. egyezm. szótár 282 l. — ⁴⁾ I. X. 14. — ⁵⁾ Jos. Flav. Antiqu. L. I. c. 7. — ⁶⁾ a későbbi philistaeusok szomszédságában. — ⁷⁾ I. Móz. XIV. 7. IV. XXIV. 20.

tett, de melynek kiirtását Mózes mégis vallási hagyományúl rendelte; e nemzet a pusztában még egyszer megtámadta s megverte az izraelitákat; 40 évvel későbben a moabiták és ammoniták segélyével elfoglalta Jerikó városát, majd a midianitákkal szövetségbe Izraél országát tűzzel vassal pusztította, mígnem Gedeon és Saul által visszaűzetett. De azért ereje megtörve nem volt; Dávid idejében ennek lakhelyét Siklagot megtámadta, onnét Dávid nejét fogságba hurczolta; ezért Dávid reájok rohanván, sikerült neki véres csaták után legyőzni; végre Hiskia idejében Kr. e. 725-ben szétszórattott, s végmaradványait Ezékiás idejében Simeon fiai meghódítván, országát elfoglalta ¹⁾; e nemzet királyai rendszerint Agag nevet viseltek, maga pedig e nemzet Amalekita-nak neveztetett.

Fentebb láttuk, hogy hyk azt teszi: király, és hogy a hyksosok egy része Egyiptomból lett kiűzetésök után, a zsidóknak innét Mózes alatt 1530-ban lett elvonulásukat megelőzőleg, Syriába települt le; az amalekita név a héber hamalek = a király szótól származik ²⁾, és így a hyksos és amalekita nemzeti név ugyanegy jelentésre vihető vissza.

Ide járul az, hogy Arábiában eredetileg kuschiták laktak, kikhez felső Ázsiából pásztortörzsek telepedtek le, s e miatt az arab törzs hagyományok megkülönböztetik az arabokat a beköltözöttektől s ez utóbbiakhoz számítják az amalekitákat. Abulfeda említi azon arab hagyományt, hogy Mózes kora előtt az amalekiták Egyiptomba törtek, s ott az uralkodást elfoglalván, azt Mózes idejeig megtartották ³⁾; mi a hyksosok korával s hadjáratával teljesen összevág.

Ime Manetho, az ó szövetség és az arab hagyomány pásztor s királyi nemzetről szól, s így a hyksos és amalekita nevet nemcsak nyelvjelentésileg, hanem időszámítás és tetteik után is, valósággal ugyanegy nemzet nevének bátran kimondhatjuk, s már némi alappal állíthatjuk, hogy Egyiptomból kiűzetése után e nemzet egy része Kréta szigetében, majd Káriában, (hol a régi földleirók egy tengerre fekvő Jas és Caun nevű város és tengeröblről emlékeznek);

¹⁾ Kron. I. 4. 43. — ²⁾ Tud. Gyűjt. 1834. VIII. 95 l. — ³⁾ Müller G. J. über die Nation. d. Hyksos und d. Philister. Basel 1864. 15. 35 l.

másik része philistaeus név alatt a földközi tenger mellékén, a régi Aveusok földjén Philistaeában; harmadik része pedig amalekita név alatt Arábia egy részében telepedett le, később azonban Minos által elűzve, a Krétában letelepedtek is visszatértek Philistaeában lakó testvéreikhez.

Megjegyzendő, hogy a krétai philistaeusok némelykor Car-oknak is neveztetnek ¹⁾, „karah“ arab nyelven = elköltözött, elpártolt, tehát: kar és philistaeus egy jelentőségű név.

Lassen ²⁾ írja, hogy a lykok Krétából költöztek kis Ázsia azon részébe, mely akkor a milyektől Milyas-nak hivatott; a milyek előbb solymoknak neveztettek ³⁾.

Ha igaz, hogy az amalekiták és philistaeusok a hyksosoknak maradékai, úgy a Kananiták szinte azok, mert ezeket a tudósok ⁴⁾ az amalekitákkal egy eredetűeknek tartják, azon különbséggel, hogy az Arábiában lakók amalekitáknak, a Palaestinában lakók Kananitáknak neveztettek.

Hogy a philistaeusok sem arab, sem phönici eredetű nép nem volt, kitetszik onnan, mivel az ó szövetség szerint a zsidók mind az arab, mind a phönici nyelvet értették, ellenben a philistaeusokét nem, s így ezek más idegen nyelven beszéltek.

Különös találkozása az eseményeknek: Palaestina két oldalán Kr. e. 1500-al lakott egy felől a philistaeus, más felől az amalekita nemzet; majd Kr. u. 1329-ben ázsiai nagy Magyarországbán a magyarok és alanok közt Malchayták, hazánkban pedig 1357-ben philistaeusok okiratilag említetnek.

A fentebbi adatok összege kevés ugyan még a történelmi valósághoz, azonban az eddigiek folytán is történelmi valószínűséggel ki lehet mondani, hogy hún-scytha őseink a Tana és Volga partjainál lett letelepedésük előtt már világhírű szerepet játszottak, s uralmukat Ázsiában, sőt Áfrikában nem-

¹⁾ II. Sám. XX. 23. II. Kir. XI. 4. 19. — ²⁾ über die lykischen Inschr. Zeitschr. d. morg. Gesel. 1856. X. 362 l. — ³⁾ solymiták, hierosolymiták, jerusálemiek. — ⁴⁾ Michaëlis mosais. Recht I. 112. 242 l.

csak kiterjesztették, de fegyverök hatalmával századokon át fenn is tartották.

Emlékeznek erről, habár hiányosan, a régi latin történelmi írók is, midőn az amazonok regényes történetét, és Vexor s Psametich egyiptomi királyoknak a scythák elleni harczát leírják.

VII.

Az ősrégi időkben a scytháknál két királyi ifjú Ilin és Scolopit a főemberek pártoskodása miatt, hazájokból elűzetvén, igen nagy számú fiatalságot vittek el magokkal, s Cappadocziában az Iris és Thermodon vize, között a dús növényzetű themiscyrei síkságon telepedtek le. Itt éveken át folyvást a szomszéd népeket pusztították, miért azután e népek összeesküdvén ellenök, őket orozva meggyilkolták.

Nejeik száműzetésüket özvegyiséggel látván párosulva, fegyverhez nyulnak, s határaikat elébb védelmi, utóbb támadó hadviseléssel oltalmazták; a szomszédokhoz férjhezmenésről, inkább szolgaságnak mint házasságnak nevezvén ezt, lemondtak, s hogy közöttök, egyik a másiknál boldogabbnak látszva, irigység és viszály ne támadjon, az otthon életben maradt férfiakat legyilkolták, miért scytha nyelven Oiorpat-oknak — férfi-ölőknek — neveztettek. ¹⁾

Igy egyedül és egyenlő sorsba maradva, példátlan női vitézségek erejével nem csak magukat megvédték külveszély ellen, hanem férjeik meggyilkolásáért is, a szomszéd népeket végromlásra juttatva, bosszút állottak.

Az eként fegyverrel szerzett béke idején, hogy számuk végképpen el ne fogyjon, a szomszéd népekkel házassági viszonyba jöttek, de az ebből született fiúkat, vagy megölték, vagy atyjuknak visszaadták, sőt némelyeknek tagjait kifecszamítva, házi munkákra alkalmazták; leányaikat pedig a henyélés és fonás helyett fegyverforgatás, nyilazás, lovaglás, és vadászatban gyakorolták, s — Justin szerint —

¹⁾ Herodot. IV. 110. Oiorpata, oior = férj, pata = megölni; lásd fentebb a behistuni felirat scytha szavai között.

jobb felőli emlőiket, hogy a nyilazásnál akadájul ne legyen, leégették; miről azután amazon (emlőtlen) nevet nyertek ¹⁾, de ez, úgy látszik, csak későbbi találmány, mert a régi remekművek az amazonokat női teljes épségökben ábrázolják.

Egy arab író (Procoeknál) az amazonokat arméniai nőktől származtatja ²⁾.

Az amazonokról már Kr. e. 2185-ben van emlékezet, midőn Dionys, kit némelyek Nimródnak tartanak, seregében harczoltak. ³⁾

Fegyverzetök volt: sisak, különös, félhold alakú vagy felül kettős kivágású paizs, mely „pelta lunata“-nak hivatott, készült fából vagy sűrű fonadékból, mely vastag bőrrel lett behúzva; kőzív és nyíl, kard és kétélű harczi szekercze. ⁴⁾

Kormány szerkezetök abból állott, hogy köztök két királyné uralkodott, kik közül míg egyik külhódítás és hadjáratokat vezérlett, addig a másik legtöbbnyire országuk védelmére honn maradt.

Legkitűnőbb vitézség és harcziás szellem Marthesia és Lampetó két királynéjukat jellemezte, kik seregüket két felé osztva, nemcsak országukat védelmezték, hanem kedvező hadjárataik alatt meg is gazdagodtak, s hogy a külvilág előtt fegyver szerezte tekintélyüket növeljék, magukat Mars vagy hadúr leányainak nevezték el ⁵⁾.

Lampetó seregével Európa felé indulva, a Tana vizén átkelt s ennek vidékén lakott népeket egész Thráciáig leigázta, Marthesia kis Ázsián keresztül egész be Syriába kiterjesztette birodalmát, s Ázsia több városait elfoglalta; mígnem mindegyik, seregének egy részét, temérdek hadi zsákmánnyal megrakodva, hazabocsátotta; azonban nem sok idő múlva Marthesiával az ázsiai birtok védelmére hátra-

¹⁾ Justin. L. II. c. 4. — ²⁾ Deseric. de init. II. 202 l. — ³⁾ Diodor. de tribus Dyonis. lib. 3. — ⁴⁾ Rich Ant. röm. Alterth. 1862. 23—24 l. Martialis lib. 10. epigr. 104. Peltatam scythico distinxit Amazona nodo; e scythia esomó emléke, úgy látszik, fenn van a ma is divatos kún esomó kötésben. Virgil. Aeneid. L. V. v. 311. — ⁵⁾ Isocrat. Panathen. §. 193. Pherecyd. fragm. 25. ed. Müller. Ares hadisten a Themodonnál Harmoniával nemzette az amazonokat.

maradt sereg, idegen nemzetek által megtámadtatván, királynéjukkal együtt megöletett. ¹⁾

Lampetó e hadjárat folytán a maga s amazonjai hírnevét több híres város és fényes egyházak építésével örököltette. A Thermodon torkolatánál épült Themiscyra város a királynék fényes palotájával; Görögországban Ephes városa, Smyrna vagy Zamorna nevű amazon által Diána tiszteletére emelt csodás fényű templommal; továbbá Smyrna, Cuma, Myrina, Paphus, Thyatir, Amasia, Strabo hazája, Sinope és több más nagyszámú városok ²⁾, sőt úgy látszik, hogy Lampetó seregével Itáliát meglátogatta, hol Clete nevű amazon a nevéreől nevezett várost építvén, itt uralkodott.

E hadjárat után történt, hogy az amazonok megveretvén, Ephesiából Samus szigetre menekültek, de itt ismét megtámadtatván, közülök Phlocusnál sokan elestek, kinek csontjait még Plutarch idejében is mutogatták. ³⁾

Marthesiát követte az uralkodásban leánya Orithya, ki nemcsak jeles hadi tudománya, de egész életén át megőrzött szűzi erénye által köztisztelet és csodálat tárgya volt. Kormányása alatt az amazonok oly világhírüket nyertek, hogy Eurystaeus a myceniek királya, a Hercules által végzendő hős tettek egyikéül — mint csaknem lehetlennel határost — azt parancsolta, hogy az Európa és Ázsia nagy részét diadalmas fegyverökkel megreszkettető amazonok szép királynéjának derék-övét és fegyverét hozza el. Hercules 1240 körül Kr. e. Aegeus athenei királynak fiával Theseussal, több görög főemberek fiainak kíséretében, 9 hajón sereggel elindult. Ez időben az amazonoknál Orithya mellett Lampetó leánya Antiopé uralkodott, maga Orithya az országon kívül hadat viselt. Hercules az amazonok kikötőjébe érkezvén, itt találta a királynét Antiopét semmi vést nem gyanító nagy sokasággal, melyet Hercules hirtelen megtámadván, mivel a nagy zavarban kevesen foghattak fegyvert, az amazonokat könnyű volt legyőzni, sokan elestek, még többen fogságba jutottak; ezek közt Antiopénak két nővére Menalippe Hercules, Hypo-

¹⁾ Justin. i. h. — ²⁾ Strabo I. 2. Plin. hist. nat. L. V. c. 29. Diod. sic. L. IV. c. 4. Pomp. Mela I. 17. 18. Steph. Byzant. — ³⁾ Plutarch in hellen. 9. 56.

lite Theseusnak foglya lőn; ki azonban a szép fogoly bájai által legyőzve, azt nőül vette, kitől aztán Hippolit született, Hercules pedig Menalippét testvérének visszaadván, ennek váltságdíjjául a királyné derékövét s fegyvereit, mint kalandos vállalata főtárgyait, nyerte s ezekkel tért vissza a királyhoz.

E közben Orithya értesülvén övéinek balsorsáról, s megtudva hogy a nőrabló, az athenei fejedelem; seregét a Thermodon folyónál összegyűjti, s bosszúra lelkesítette ¹⁾, mivel hiába lett általuk a pontusi öböl, hiába Ázsia meghódítva, ha országuk a görögök, nem annyira hadviselése, mint rabló kalandjainak nyitva áll, s hogy a győzelmet annyival inkább biztosítsa, Sagill scytha királyt hívta segítségül. Ez tudva, hogy scytha eredetűek, s belátva az őket fenyegető veszélyt, s hogy a scytha nők a férfiaknál nem alábbvalóbbak, a nemzeti dicsőség megmentése végett fiát Panasagort küldi hozzájuk nagy számú lovassággal; az ekként egyesült sereg átkelvén a cimeri Bosporuson, Thracián keresztül Európába tört, majd Attica ellen fordulván, ott ütött táborn, hol most a rólok nevezett Amazoneum áll; azonban még e harc előtt köztök támadt viszály következtében a segélyhadak által elhagyatva, a Theseussal vívott csatában az amazonok az atheni sereg által annyira megverettek, hogy segítő társaiknak erődvényeibe valának kénytelenek menekülni, honnét a scythák védelme alatt hazájukba visszatértek ²⁾.

Ugy látszik, hogy a hellenek e kedvező siker felett neki bátorodva, az amazonokat saját földjükön megtámadták, s a Thermodon vizénél legyőzván, ez ütközetben fogtságba ejtett amazonokat három hajón magokkal vitték; de a foglyok a helleneket a hajókon megtámadva, legyilkolták, nem tudván azonban magokat a sík tengeren tájékozni, s a hajó kormányzását vezetni, Cremnöbe a Maeot tava partjaihoz érkeztek, hol a szabad scythák földén kiszállva, ezt prédálni kezdték, mi miatt a scythákkal harczba is elegyedtek; majd e tartományt a hozzájuk csatlakozott nagy számú

¹⁾ Diodor. 89 l. — ²⁾ Justin id. h. Isocrates 70 l. Diod. sic. 89 l. Téli-fynél, Isocratis scripta Basileae 1602. p. 106. Horváth I. Tud. Gyűjt. 1830. VII. 32 l. Aeschyl. Eumenid. 680. Plut. Thes. 27. Aristophon Lysistrata 678. Plato Axioch. 365.

scythákkal együtt, elhagyva, a Tanán átkeltek, mely rólok amazoni folyam nevet is nyert, s egy részök a Maeot taván túl északkeletre telepedett le Sarmatiában. ¹⁾

E közben Orithya meghalván, utódja lett Pentesile. Ennek uralkodása alatt az amazonok Phrygiába tettek hadjáratot; majd Kr. e. 1194-ben a trójai király Priamusnak fia Paris által elkövetett nőrablás megbosszulása végett a szép Helena férje Menelaus spártai király a görög államokat segélyül hívta fel; a nagy veszély hírére Priamus is önvédelemről gondoskodva, segélyre szólította Penthesilet, az amazonok hős királynéját; ki csakhamar fényes amazon sereggel s a meghódított népek hadával közeledett Trója felé, melynek falai alatt őt Hector a királyfi nagy fénynyel fogadta. A tíz évig tartott háború folyama alatt az amazonok több vitéz tetteikről lettek, a kormányzatban s vezérletben egyaránt kitűnő királynéjuk alatt, hiresek. Egy időben a királyné fellelkessedve, hófehér lábaira szorosan illő aranyos sarúkat fűzött, mellszorító tarka köntösét felvette, remekmű fegyvereit, a hadúr ajándékát ²⁾ magához vette, díszkardját derekára felövezte, melynek ezüsttel átdolgozott elefántcsont hüvelye messzire ragyogott, felvette holdalakú tündöklő paizsát; ekkor szinte holdalakú paizsokkal ellátott seregét a trójaiaktól külön hadirendbe állítja, jobb szárnyra az ijászokat, balra a gyalogokat, középre a lovasokat helyezvén, Agamemnon ellen csatát kezdett; több napig folyt a véres harc, miközben az argivok visszaveretve, táborukba menekülni kényszerültek; a diadallal előre nyomuló amazonokat végre az aetoliai király fia Diomed tartóztattá fel, mire ezek visszavonultak. A harc után Agamemnon, táborában tartózkodott, kit Pentesile naponként, az argivokat megrohanva, csatára szólított fel. Végre Neoptolem Achilles fia elfogadta a harcot, mely több napig véresen folyt, Pentesile Neoptolemot megsebesíti, ez fájdalma közt a hős királynét keresztül szúrja. Pentesile eleste eldöntötte a csatát, a trójai egész sereg a város falai közé menekült. ³⁾

¹⁾ Herodot. 41—3. Plutarch 91 l. Tölfynél. — ²⁾ Látni fogjuk, hogy a hünscytha népeknél a hadúr kardja gyakran emlittetik. — ³⁾ Homer Ili. III. 183. Q. Smyrnaeus in Paral. ad Homerum. Justin II. 4. Virgil. Aeneid. L. I. v. 495. L. XI. v. 649.

Ezután az amazonok harczy és politikai életéről a történelem századokon át hallgat, királynéik nevei ismeretlenek; hanem hogy önállóságukat századokon át fentartották, igazolja az, hogy a Lacedaemon és Athene közt Kr. e. 431-ben kitört peloponezusi háború alatt az amazonok és czim-merek Ázsiába gyakorta véletlen beütvén, ott nagy pusztításokat követtek el. ¹⁾

Majd Kr. e. 328-ban Nagy Sándor Hyrcaniába érkezett, melynek szomszédságában laktak az amazonok, kiknek akkori királynéjuk Thalestris a Themiscyra vizétől a Caucasus hegy és Phasis folyók közti földön uralkodott. Ez a világhódító Nagy Sándort 300 nőből álló fényes kísérettel meglátogatta, s általa szívesen fogadtatva, 13 napi mulatás és kéjelgés után országába visszatért. ²⁾

Ez eseményt Arrian oda módosítja, hogy Atropat satrapa Mediából Sándornak száz oly lovaglő nőt ajándékozott, kik az amazonok módjára valának öltözködve. ³⁾

Ezután lassanként az amazonok fényes hírneve elenyészett, s a történetírók őket, mint külön nemzetet, nem említik.

Ily regényszerű eseményekből szövik össze a régi történetírók az amazonok nemzeti életét, melyet a szigorú történelmi bírálat nemcsak az újabb, de már a régi korban is, a hihetlen dolgok, a mesék országába utasított. Kr. e. 66-ban élt Strabo ⁴⁾ már hihetetlennek tartja, hogy létezett valaha oly csupán nőkből álló sereg vagy nemzet, mely nemcsak Kisázsiaiban Joniáig terjeszkedett, hanem seregével a tengeren túl Atticáig nyomult.

De e kétkedésre a Kr. u. 78-al élt Plinius ⁵⁾ már megfelelt; „ki hitte volna — úgymond — a szerecseneket, míg nem látta, s mily sok dolog csodálatosnak tűnik föl, midőn először megismerjük, mily sok látszik lehetlennek, míg meg nem történik.“

Vagy azt kell hát megengednünk, hogy mindazon igen nagy számú írók, kik a Kr. e. 525-el, tehát az amazonok-

¹⁾ Orosius ex Ensebio L. I. c. XXI. — ²⁾ Justin. L. XII. c. 3. L. II. c. 5. Curtius Alex. L. VI. c. 4—5. — ³⁾ Arrian. Anab. VII. 13. — ⁴⁾ L. XI. — ⁵⁾ L. VII. c. 1.

kal egy korban, élt Aeschyltől kezdve a Kr. u. 1118-ban írt Zonarasig, az amazonok létezéséről emlékeznek, valótlant, költeményt irtak, — vagy el kell fogadnunk az amazonok létezését. Avagy a fentebbiek miért irtak épen e részben valótlant, sok egyebekben pedig igazat? Vagy talán hogy ezen írók legnagyobb része nem volt amazonokkal egykorú? de ha ez áll, s e rontja le a hitelességet, úgy a régi történelemnek mily sok eseménye költeménynyé válik, s majdnem az egész régi történelem lépbe repül.

De ha egészen elvetnénk is az amazonok létezésére vonatkozó irott emlékeket, melyek pedig a latin és görög íróktól származnak legnagyobb részben, mely mindkét nemzet ha talán nem is közvetlen az amazonok, de ezek vitéz utódai a scythák fegyverei hatalmát gyakran érezte; mégis az írók egész lelkesedéssel tüntetik fel az amazonokat a történelemben; ha tehát mégis elvetendőknek találjuk ez írók előadását, nem törölhetjük el azon számtalan városokat, melyek építői az amazonok valának; nem az általuk vallásilag tisztelt nap, hold és hadúr tiszteletére emelt templomokat, az ephesi Diana (= hold) templomát, melyet még Xerxes is, ki minden ázsiai templomot elhamvasztott, megkimélt ¹⁾, a Pyrrichiusok földjén szinte Diana és Apolló (= nap) tiszteletére annak emlékeül emelt templomokat, hogy e földön végezték be az amazonok a görögök elleni harczot ²⁾; a mossynák földjén Otera és Antiope amazon királynék által kőből épített Mars vagy hadúr templomát ³⁾; nem törölhetjük el az amazon források, hegyeket, pénzeket, s azon régi amazon sírokat, melyek vagy hegy tövében, vagy síkon hányt nagy halom alatt voltak ⁴⁾; nem azon athenei amazon oszlopot, melyről Plato emlékezik; nem azon kőszobrot, melyet Plutarch szerint ⁵⁾ Boeotiában ástak ki a föld alól, melyre vésett betűk azt jelentették, hogy az egy megsebesült amazont karjain vivő Thermodon szobra; nem végre azon sírokat, melyek Plutarch szerint még az ő idejében is Thessaliában Sco-

¹⁾ Dionys. Afr. Melalib. 1. c. 15. Solinus c. 43. — ²⁾ Pausanias in Laco-
nicis. — ³⁾ Apollon. Argon. 1. 2. — ⁴⁾ Isidorus Lucan. 1. 8. Homerus. —
⁵⁾ Theseus.

tussae és Cynocephalae mellett, mint az ott vívott harcokban elesett amazonok temetőhelyei megvoltak. ¹⁾

Mi magyarok és jászokún testvérek, mi vagyunk a hún-scythák legerőteljesebb élő ágazata; reánk, csak egyedül reánk nézve lehetnek a fentebbi adatok, az ősi dicsőség visszasugárzói, legbecsesebbek; legyen költőileg feldisznított hagyomány vagy valóság, miután az ősidőkben Ázsia, Afrika és Európa, e három akkor ismert világrész, tehát az egész világ tanúja volt a hún-scytha vitézségnek; az amazonok történelme e világhírű scytha vitézséget talán idealisált fényes alakban mutatta fel, s őrizte meg az azóta leviharzott évezredeknek, — kiválóan szép őstörténelmi tárgyúl egy teremtmény magyar költői szellemnek!

Az amazonok eredeténél kitűnik a férfiktóli elvonultság s a női kellem legkecsesebb részétől önkéntes megfosztásukban nyilatkozó önmegtagadás; — Európa és Ázsia nagy része meghódításánál s a világhírű trójai háborúban tevékeny részvétük vitézségüket, — a scytháknál vallási tisztelet tárgyául szolgált nap, hold és hadúr tiszteletére emelt templomok vallásosságukat; — számtalan városok építése műveltségüket, — Hercules vállalata legyőzhetlenségökről hírnevöket, — az őv és fegyvernek — a harcias nép előtt e legbecsesebb tárgyaknak — a királyné által fogáságba esett testvére kiváltásául átadása a testvéri önfeláldozást kedvezően tükrözi vissza, — oly nemzet tehát, melynél a nők is ennyi jeles tulajdonnal bírtak, más nemzeti írók által, ha így neveztetett is, de valóban barbar nem volt.

VIII.

De ha ennyi irott és nem irott emlékek mellett sem fogadjuk el, mint lehetlent, csudást, bámulandót — egy csupa nőkből álló nemzet és ország évszázadokon keresztül önálló létezését, annyit azonban kimondhatunk, hogy a amazonok neve alatt a scytháknak egy oly felekezete értendő, melynél nőkirály uralkodott, s a

¹⁾ Deserie. de init. Excerpta Anonymi de Amaz. l. 191—226.

többi nők is férjeiket a harczba követve, velök együtt sha kell vala, külön is, talán növezérek alatt, segítették a győzelmet kivívni. Kr. e. 484-el élt Herodot, ki azt írja, hogy a sauromaták nejei lóháton mennek vadászatra, indulnak háborúba a férfiakkal vagy ezek nélkül, s ugyan oly ruhát viselnek mint a férfiak. ¹⁾

Hippocrat Kr. e. 456-al élt görög író, a scytha nép közül való sarmatákról írja, hogy ezek hölgyei szoktak lovagolni, nyilazni, lóhátról dárdát hajítani, míglen szűzek; addig pedig férjhez nem mehetnek, míg az ellenségből hármát meg nem öltek; ki közülök már kapott férjet, az felhagy a lovaglással, kivéve az általános hadjárat szükségét. Jobb mellök nincsen, mert ezt az anyák még csecsemő leányaiknak izzó rézzel kiégetik, hogy ennek növése helyett az egész erő s izmosság a jobb váll és karba menjen át. ²⁾

Kr. e. 446-al élt Ctesias határozottan mondja, hogy a sákoknál úgy harcolnak a nők, mint az amazonok, s a sákok királynéja Sparethra Cyrus ellen 558-ban Kr. u. 300 ezer férfiból és 200 ezer nőből álló hadsereggel indult. ³⁾

Kr. e. 429-el élt Plato írja: „a mi időnkben is, tudom vannak a Pontus körül Sauromatidáknak nevezett számtalan ezer nők, kik nemcsak a lovon ülésben, hanem íjjak és más fegyverekkel bánásban is ⁴⁾, (Virgil szerint, a hátra való nyilazást sem véve ki) a férfiakkal egyenlő ügyességgel birnak. ⁵⁾

Kr. e. 316-al élt görög író Demetrius Phalereus egy sák nőnek Stryaglius nevű mőd általi elfogatását elöadván, megjegyzi, hogy a sákoknál a nők éppen oly módon, mint az amazonok, harcolnak. ⁶⁾

Siciliai Diodor Kr. e. 40 évvel azt írja ⁷⁾: hogy a sarmaták Scythiát elpusztítván, miután a scythák között fejetlenség állott be, erő által kitűnő nők királykodának; mert ezen népeknél a nők úgy gyakorolják magukat a harczy dolgokban, mint a férfiak, s vitézségben sem állanak hátrább a férfiaknál, azért számos nagy tetteket vittek vég-

¹⁾ Tély 43 l. — ²⁾ U. o. 59 l. — ³⁾ U. o. 66 l. megjegyzendő, hogy itt az ezt elbeszélő írónak korát maga a történelmi esemény alig egy századdal előzte meg. — ⁴⁾ de legibus l. VII. — ⁵⁾ L. II. Aeneid. — ⁶⁾ Podhraczký: Béla k. névt. jegyz. Buda 1861. 73 l. — ⁷⁾ Télynél 88—9 l.

hez hires nők, nemcsak Scythiában, hanem az ezzel határos területen is; felhozza például a massagéták királynéját Tomyrt, ki Cyrus ellen diadalmasan harczolt.

Kr. u. 78-al élt Plinius ¹⁾ a Maeot tava körüli népeket elősorolván azt írja: hogy a kettős torkolatú Tana folyó mellékét lakják a sarmaták, mint mondják, a médek származéka, kik sok ágazatokra oszlanak; elsőik a gynaecocratumeni vagy nők által kormányozott sarmaták, kikhez történt az amazonok férjhez menése.

Ime ezen nagy részben egykorú írók lakhely, női tulajdon és harczias ügyességet scythia vagy scythia eredetű nőknek tulajdonítván, ugyan ezeket a történelem a régi amazonokul elfogadhatja.

Az amazon nevet a régi írók egy része az a-mazon = emlőtlen, egyik emlőjök kiirtásáról, mások: amatz = izmost tevő héber szótól, Coelius Rhodiginus görögül mazának nevezett búzával nem élésüktől; sőt a magyarizálni szerető Ottrokocsi „amaz-asszony“ magyar szavaktól származtatja; de legvalószínűbb azon ujabbkori vélemény, hogy mivel az amazonok különösen a holdat tisztelték, ennek tiszteletére templomokat emeltek, hold alakú paizsokat használtak, nagyon hihető, hogy a régi scythia nyelven a hold mazának neveztetett, mely maza szó jelenleg a cserkesz nyelven fennmaradva, holdat jelent; így tehát amazon holdimádó jelentéssel birt.

Kappadociában az amazonok vidékén főistenség gyanánt Ma vagy Mene nevű istennő tiszteltetett, kinek leghíresebb templomai voltak a két Komanában az Iris és Sáros folyók mellett; ez istennőt a görögök hadistennőül tisztelték „bikán ülő Artemis“ vagy Enyo, a rómaiak pedig Bellona név alatt.

Artemis templomát Ephesusban az amazonok állították, s ez istennő képét egy szilfa dereka alá helyezték, s paizssal és fegyverrel ellátva körülötte hadi tánczot, puzdráikat csörgetve jártak. ²⁾

A mely vidékre az amazonok fegyvere elhatott, ott a Ma istennő tisztelete is elterjedt; így Syriában Astartét

¹⁾ hist. nat. L. VI. c. 7. — ²⁾ Kallimach. Hymn. in Dian. v. 237.

mint holdistennőt, Phrygiában mint fő férfi istent, Kariában mint harci Zeust tisztelték.

Ez istennő vallásos tiszteleténél a nőknek örökös szüzességet kelle fogadni, s templomainál fegyveres nők látták el a szolgálatot. E fegyveres hierodulok száma Komnában hat ezer volt, s Duncker szerint ezek valának a görögök amazonai „a hadisten és Harmonia leányai“, mert Harmonia az Astartenak görögös neve; tehát amazon Ma istennő szolgálatában levő nőt jelent. ¹⁾

Figyelmet érdemel, hogy az arja népek Ormuzd és Ahriman hitén kívül a napot Mithra, a holdat Homa név alatt imádták ²⁾, a Mene istennőnek Ma neve, s hol ez tiszteltetett, Komana, Chomana városok nevei nem a Homa-ra viendők-e vissza?

A régieknél háromféle amazonokról van emlékezet:

1) az ázsiai amazonok, kik a Thermodon folyótól a fekete tenger és Caucas felé eső vidéken laktak, s leghiresebbek voltak.

Ezekből származtak:

2) a scytha amazonok, kik később a szomszéd scythákhoz férjhez menvén, Sarmatia belsejébe vonultak;

3) afrikai amazonok, kik Myria királynéjuk alatt a gorgonokat és atlantokat legyőzték, s Egyiptomot, Arábiát bejárván, fővárosukat a Triton tavához helyezték, míg nem Heraklesz által elűzettek.

Az amazonok a görögöknél nemcsak a hős költészet, hanem a képzőművészet ideális tárgyai is voltak; az ókor legkitűnőbb görög művészei Phidias, Polyket az amazonokat mint a harcias szűz lelkesedés ideáljait, szobor és dombormű alakban állították elő. ³⁾

IX.

Fentebb láttuk, hogy az egyiptomiaknak hosszú és véres harcz után sikerült a hyksosokat Egyiptom területéről

¹⁾ Duncker Gesch. d. Alterthums I. 233. 48 l. Stark: Bibellexic. v. Schenkel 1868. I. 604—607 l. — ²⁾ Budap. Szemle 1858. 342 l. Csengery A. — ³⁾ Real Encyclop. I. 612 l.

kiszorítani, s úgy látszik, hogy a scytháknak ezen elűzetésén neki bátorodva, ezeket meghódoltatni is igyekeztek.

Jelesen Egyiptomban Uchor vagy Vechor vagy Vexor király (kit némely történetírók az első egyiptomi király Menes vagy Menával, mások ennek utódjával Tosorthrussal egynek tartanak) uralkodván; ez Kr. e. 1531-ben a scythák királyához Tanához követeket küldött felszólítani a scythákat, hogy vagy hódoljanak meg, vagy háborút indít ellenök, s izenetének nagyobb súlyt adandó, nagy sereggel indult a scythák ellen; de ezek a király elindulásáról előre értesülvén, vitéz fegyverüket villogtatva, azt válaszolák a követeknek, miszerint nem várják, hogy a király menjen ő hozzájuk, hanem ők mennek eleibe; s azonnal a legnagyobb gyorsasággal hádseregüket utnak indították. Ezen Vexor megrémülvén, futásnak eredt, s hadseregét minden hadikészülékkel ott hagyva, országába visszamenekült. Az egyiptomi tavak miatt a scythák őt nem üldözhetvén, visszafordultak, s Ázsiát vitéz seregekkel meghódítva, adófizetővé tették; de ez adó oly mérsékelt volt, hogy inkább hatalmuk czíméül, mint győzelmük jutalmául szolgált; Ázsia a scytháknak 1500 évig volt adófizetője, mígnem Ninus az assyrok királya ez adófizetésnek véget vetett, mert általa a scythák szoríttatván, egy része Caucas és Pontus felé elköltözött; az assyrok 1300 évig uralkodtak Ázsián, kiket utóbb a médek, ezeket pedig a persák törtek meg. ¹⁾

Ez esemény korát Deserici 1531-re teszi; azonban, úgy látszik, hibásan. Mert ha, Justin szerint, a scythák ázsiai uralma 1500, utánnok az assyroké 1300 évig tartott: úgy az assyr birodalom hanyatlása Kr. u. 1269-re esnék.

Ha azonban az ősrégi időkre Justin nyomán visszamegyünk, s Vexort első egyiptomi királynak Menes-nek elfogadjuk ²⁾, miután az assyr birodalomnak Ninus által Kr. e. 2109-ben történt alapítását a scythák 1500 éves uralma előzte meg: ez minket Kr. e. 3609-re vezet vissza, mely év a 3623—3562-ig uralkodott Menes korára esik. ³⁾

¹⁾ Justin. 5. 37 l. Amstelod. 1659. 8. — ²⁾ Des init. ac. maj. hung. II. 165 l. — ³⁾ Diodor v. Sicil. v. Wahrmond 1866. I. B. p. 71.

E bizonytalan időszámítástól azonban eltérve, úgy látszik, hogy itt Justin e külön eseményből kívánja származtatni, a legősregebb turán törzsnek, a kuschit nevű scytha népnek, Nimrud alatt Kr. e. 2781 körül közép Ázsiában megalapított uralmát, melynek 2100 körül az assyr birodalomnak Ninus alatti felvirágzása vetett véget.

Hihetően az elhatalmasodni kezdő assyrok Kr. e. már 2600 körül a scythákat Arabia sivatag pusztái felé szorítván, ezek jobb hazát keresve törtek be Egyiptomba, hol Kr. e. 2547-ben a hyksos dynastiát megalapították: azonban alig hogy az assyr birodalom Kr. e. 1580-ban romba dőlt, nem sok idő múlva, 1541-ben a hyksos scythák is Egyiptomból kiszorítottak, s egy részök Palaestinában philistaeus név alatt telepedett le; más részök a caspi tenger mellé az Oxus folyam vidékére húzódván, itt alapította a bactriai s parthus birodalmat, honnét évszázadokon át folytatta harczeit az új assyr birodalom ellen.

E százados hadjáratokról ugyan hiteles történelmi adattal nem birunk; azonban látva a scythá történelem eseményeinél e korban mutatkozó hézagosságot, olvasva más felől Firdusi Schah-nameh-jában a turán népeknek Iran elleni véres harczeit, ezeket bátran a scythákra vihetjük vissza; s reményleni lehet, hogy, mint már Krüger ¹⁾ megkísérllette, a Schah-nameh megtisztítva a költészet virágaitól, turán vagy scythá nép történelmét fogja visszatükrözni számunkra. ²⁾

Majd Egyiptom Nagy Sándora, Sesostris (Sesoosis, igazabban Sethos vagy Seth király) kezdvén uralkodni, ez Kr. e. 1483 körül nagy sereget gyűjtött, s a scythák egy felekezetét, a philistaeus húnokat is, Jandus királyuk alatt ajándékokkal magához édesgetve, szövetségesül megnyerte, s ezekkel egyesített vitéz seregével Aethiopiát leigázta, átment Ázsiába, Persiát és Indiát a Ganges vizéig elfoglalta; majd a vele nem szövetkezett scythákat támadta meg, s egész Ázsiát meghódítván, adófizetésre kényszerítette, s a

¹⁾ Geschichte der Assy und Iran. 1856. — ²⁾ 1070 körül élt kanonok bremai Ádám a scythákat „skuti“ néven említi, mely a behistuni scythá szöveg „skut“ szavával teljesen egyez.

meggyőzött népek királyait Egyiptomba rabságra vitte. E nagyszerű hadjáratból kilencz év múlva visszatérvén, a szövetséges húnok jutalmul Seth királytól Assyriát nyerték, melynek határa Babyloniától, Cappadociát és Pontust is befoglalva, a fekete tengerig terjedt. ¹⁾ Ezenkívül Persia határiban 15 ezernyi vitéz hún sereget telepített le, kik mert többi testvéreiktől, ezeket elhagyva, kiköltöztek, s elpártoltak, scytha nyelven parthuva, pártus vagy pártosoknak neveztettek. ²⁾

Ettől kezdve ezen scythák Persisben maradván, később hatalmas birodalmat alkottak, s magát Rómát is megrenkesztették. ³⁾

Seth királynak öt különböző népeken vett diadalai a karnaki palota falain örökítve vannak, e népek egyike „setha“ néven említetik. ⁴⁾

II. Rhamses egyiptomi király folytatta I. Seth diadalait; Persia, Bactria, Lybia sőt egész Aethiópiában vezette győzelemről győzelemre hadseregét, mely nagyszerű hadjárat emlékét ma is mutatják az általa Syriában Lykos vizénél leásott szirtlapok; műremekek iránti előszeretétét igazolják a nagyszerűségben utolérhetlen egyházcsarnokok Karmakban és Kurnában. ⁵⁾

E hadjárat történetére nézve a II. Rhamses jeles tetteit örökítő karnaki palota falán van felvésve egy békeszerződés, melyet Rhamses 1371-ben a sethakkal kötött. Egy másik felirat Rhamsesnek 1387-ben a setha nevű nemzet elleni háborúját s győzelmét, több mint 800 alakkal állítja elő; e felirat szerint Rhamses a tohok (dáhák?) két izbeni legyőzése után a sethák országába vonúlt, erős városukat Otsk-ot meghódította, s ekkor megkegyelmezett a setháknak, kiknek fejedelmei kocsikkal s gyermekeikkel hozzá jöttek, hogy neki adót fizessenek. A faragványokon a sethák hosszú öltönyt, bajuszt s elnyirt haját viselnek, s megszaladva úgy ábrázoltatnak, hogy megzavarodva rohannak egy vízhez, mely a

¹⁾ Joseph. contra App. L. 1. p. 312. Manasses Const. brev. hist. p. 12. Tud. Gyűjt. 1834. X. 105 l. — ²⁾ Journ. of the roy. Asiat. Society 1853. Norris Mem. on the Scyth. Vers. of the Behistun Inscription p. 107. — ³⁾ Stritter mem. pop. IV. p. 529. — ⁴⁾ Duncker Gesch. d. Alterth. I. 30 l. — ⁵⁾ Real-Encycl. Leipzig 1864. I. 337. Cantu e. II. 656 l.

háttérben fekvő erődítményeiket, melyeket elérni igyekeznek, körülveszi, de részint a vízbe szoríttatnak, részint a parton agyonveretnek; — az agyonverettek alakjai némelyikén neveik ily hozzáadással olvashatók: „sheta főnök.“ ¹⁾

1194—1184-ben Kr. e. jelen voltak a scythák Ister nevű királyuk alatt a híres trójai háborúban; a görögöket a scythák, a trójaiakat az amazonok segítették, Agamemnon leánya Iphigenia a scythák királya lovagias gondviselése alá bízott, de a király maga is Elor és Actaeus nevű fiaival e hadjáratban elesett. ²⁾

A scythák nemes jelleme be van szövődve a görögök hitregéibe is.

Nem sokkal a trójai háború után Orestes, a mycenai király Agamemnonnak fia, anyját Clytemnestrat megölvén, e miatt dühös elmezavarba esett. Honfitársai sürgetésére megkérdezte gyógymódja iránt a delphibeli oraculomot. Ennek jóslatát parancs gyanánt követve, barátjával Pyladessal Aulisből a tengeren útra kelt Scythiába, s áthaladva a tengeren, partra szálltak tauri Chersonesban, hol két napi szárazföldi utazás után megpillanták a tauri Diána templomát, körülvéve az istennőnek megáldozott emberek csontmaradványaival, melyeket az ott lakók Crustemiá-nak neveztek.

A templom főpapnéja szinte Agamemnonnak leánya, a Diánának áldozatul szánt, de általa megkegyelmezett Iphigenia volt; ennek jelentik, hogy a tengeren két ifjú érkezett, kiket azonnal megkötöznek, hogy megáldozzák Diánának; Pyladest mindjárt az oltár mellé állítják, Orestest pedig másnapra halasztják. Ekkor a két hű barát közt a feletti vetélkedés tört ki, hogy melyik áldoztassék meg először, mindegyik azt reménylén, hogy saját halálával a másiknak életét mentendi meg.

E közben Iphigenia, tudakozva az ifjak származását, felismeri, hogy az egyik saját testvére Orestes. A tauri Chersonesban akkor lakott scythák lelkesedve bámulják a

¹⁾ Duncker Gesch. d. Alterth. I. B. 37—40 l. Rosellini mon. stor. III. 2. 119—231. Schenkel Bibellex. 1868. I. B. 59 l. — ²⁾ Deserie. de init. ac major. Hung. T. II. p. 26. Bonfin. rer. hung. Dec. I. L. I. p. 10.

két ifjúnak önfeláldozó baráti hűségét, úgy hogy Iphigeniának könnyű lett kieszközölni, hogy a scythák királya Thoas — mi addig szokatlan volt — mindkettőnek megkegyelmezett.

Következő tavasszal mindhárman, Diánának tömör arany szobrát magokkal víve, hajóra ülnek; Thoas király azonnal egy csapat fegyverest üldözésükre küld, a parton harcz keletkezik, a két barát saját élete kockáztatásával védi a másikat, végre üldözőiket visszaverve, sikerül nekik elmenekülni s a delphi jóslat által kijelölt irányban útiakat Palaestina, Syria és Melán hegyek felé veszik, hol Diánának régi templomára rátalálván, Orestes meggyógyult, s hazájokba megérkeznek. ¹⁾

A scythák semmit sem becsülvén nagyobbra, mint a baráti hűséget, Orestest és Pyladest, mint a baráti önfeláldozás példányképeit, vallásos tisztelet tárgyaivá emelték, mindkettőnek templomot építve, emléküket áldozatokkal ünnepelték; a templom körfalát e hősi esemény egyes meglepő jeleneteit ábrázoló festményekkel ékesítették; s hogy utódaiknak is követendő például szolgáljon, tetteiket felírták ércoszlopra, mely az Oresteusban állíttatott fel; — neveztek pedig őket korak-oknak, mi annyit tesz, mint baráti szellem. ²⁾

A „korak“ szóra látszik vonatkozni a behistuni scytha szöveg e kifejezése: akkari = mind egy, t. i. egy test, egy lélek. ³⁾

Azonban az egyiptomi királyok szerencsés hadjáratai s vitézsége nem törhette meg a scythákat, mert már III. Rhamses alatt 1067 körül a hunnok assyriai lakhelyükről Egyiptomba gyakran beütöttek s egész Thebeig előnyomulván, azt elfoglalták, mígnem Rhamses a scythák vezérével Shethasiroval megbékélt. ⁴⁾

Kr. e. 780 körül a Cancas hegység felől, egy harcziás nép a scythák áraszták el Kis-Ázsiát, leronták Lydia fővá-

¹⁾ Cedrenus T. I. p. 133—135. — ²⁾ Lucian. Anacharsis. Toxaris VI. VII. — ³⁾ Norris scyth. vers. of the Behist. Inscript. 180 l. — ⁴⁾ Herodotnál van Goitosyr scythá név, Ariannál Partosyr király név. Új magy. muz. 1851. 157 l.

rosát Sardest; majd több évi barangolás után Sinopét megvén a félszigetet megszállták. ¹⁾

Psammetich Egyiptom királya uralkodása második felében Assyria hanyatlását felhasználva, elhatározta, hogy Syriát meghódítja, e végett nagy sereggel megtámadta a philistaeusokat, de siker nélkül, mert ha győzött is nyílt csatában, de a philistaeusok erős városai hatalmas ellenállást tanúsítottak. Végre e 29 éves hadjáratot a scythák betörése félbeszakította. ²⁾

Ugyanis vitézsége és nyert fényes győzelmei oly félelmissé tették a scytha nemzetet még századok múltával is Egyiptomban, hogy a midőn később 670 körül Saulinak fia Idanthyrscythakirály ³⁾ Egyiptom ellen indult, még alig érkezett seregével palaestina Syriába, Psammetich egyiptomi király fényes kíséretével elébe jött s örült, hogy kérelem s gazdag ajándék által őt visszavonulásra bírhatta. Ez alkalommal a visszavonuló seregből néhányan hátramaradva, a philistaeusoknak Ascalon városában Uránia Aphrodite vagy égbeli Vénus istennő legrégibb templomát kirabolták, kiket ezért magok a scythák Enareascvagy prédáló scytháknak neveztek. Ugyanez alkalommal építették a scythák Syriában Magóg városát, mely Bambyx és Hieropolis nevet is viselt; és Palestinában Scythopolis ⁴⁾ vagy Bethsan várost a Jordán vize nyugoti partján, melyet még Judás Machabaeus idejében Kr. e. 163-ban is laktak. Ugyan e hadjáratkor a scythák egy része a bactriánok birodalmának lett újra alapítója. ⁵⁾

IX.

A scythák száma e közben nagyon növekedvén, vitéz királyaik alatt birodalmuk határát a Kaspi tengerig,

¹⁾ Hunfalvy egyet. tört. I. 17 l. — ²⁾ Duncker f. i. m. I. 498—9 l. — ³⁾ Ezt alex. Kelemen Iden — Turának nevezi. Kállay pog. magy. vall. 18 l. — ⁴⁾ Egy régi pénzen ily felirat látható: nycæionton kai skythopoliton. Katanehich Geogr. vet. II. p. 341. — ⁵⁾ Herodot I. 105. Horn Arca Noé p. 179. Horvát I. rajz 77 l. Schrevelii lex. gr. 273 l. Deserie. de init. T. II. p. 169. Justin II. 1. 3.

sőt Maeot taváig, melyet ők saját nyelvükön Karbaluk-nak, azaz: a halak városának neveztek, kiterjesztették, s egyes felekezeteik önállóságra emelkedvén, jelesebb királyaik nevéből sákok, mások massageták, mások kún vagy húnok, mások arimaspoknak neveztettek el, s mindinkább szétterjedtek Ázsiában, mit elősegített azon nemzeti bűn is, hogy egymás közt folytonos viszálykodásban voltak. ¹⁾

A 7-ik század második felében a nomád nemzetek közt támadt nagy mozgalom, nemcsak a médek alig megerősült hatalmát semmivé tette, nemcsak Iránt, hanem egész Elő-ázsia, az egész mivelt világot, Mediát, Assyriát, Lydiát, Juda országát Egyiptom határáig s Kisázsia nyugoti partjáiig hatalmasan megrázkódtatta.

Jelesen 680 körül Kr. e. a scythák királya Madyas Protothyés fia a már ekkor önálló hatalomra emelkedett vitéz massageták által nyomtatván, betört a cimmerek földjére, kik ez időben a fekete tengertől északra a Tana és Tyras folyók közt laktak; a cimmerek közt belviszály dúlván, a scythák közeledésének hírére, elhagyva hazájukat, Kisázsia Lydia tartományába menekültek, de a scythák a cimmereket üldözni kezdték.

Méd országban ez időben 633. Kr. e. Cyaxar király uralkodott, ki használni kívánva az assyrokon Betulia városánál, a hős Judit önfeláldozó segélyével ejtett vereséget, nemzete egész haderejével Ninive ellen indult, az assyrokat egy útközetben megvervén, a várost körültáborozta. Ez időben az assyrok királya Chiniladan volt, ki végső szorultságában a Caucas körül táborozott scythákat szőlítá segélyre. Ezek ellenállhatlanul törtek elő a Caucas és Caspi tenger mellől, s elborították seregökkel Ázsiát, különösen Mediát tüzzel vassal pusztították; ennek hírére kénytelen vala Cyaxar Ninive ostromával felhagyva, országa védelmére sietni; egész erejével a scythákra rontott, a kifejlett csatában a médek — e scythá-árja vegy faj — igen nagy vere-

¹⁾ Scymn. Chios Perieg. 847 v. Tzetzes Chiliad. VIII. 723. Diod. sic. II. 43. Ctesias -- Téliy 67 l. — a scytha király fivéréül Marsagét nevű említ.

séggel legyőzetvén, az Ázsia feletti uralmat a scytháknak valának kénytelenek átengedni, kik ismét Arménián keresztül kelet felé nyomulva, a cimmereket Synope félszigetre szorították. Azonban a scythák Halys folyón túl nem meszsze hatoltak, hanem Lydia felé fordultak. — Juda országa sem lett rablásaiktól megkímélve, s beteljesedett a jóslat: hogy „egy nemzet, mint a felhő úgy jő, és mint a szélvész az ő szekere, az ő lovai gyorsabbak a saskeselyűnél, melynek nyelvén nem értesz, meg sem érted mit szól, elpusztítatik az egész föld, mert veszedelem és nagy győtrelem látatik jőni észak felől“; habár Jeruzsálem s az erősebb városok ellenállottak is, de az ország széltriben kiraboltatott. Innét a scythák rohama Egyiptomnak fordult, de itt a vizek miatt nem haladhatván, a Syr pusztán keresztül Kr. e. 625-ben Babylonia gazdag vidékére rontottak, s Nabopolassar alig vala képes ellenök a fővárost megvédeni.

Ekként pusztítottak a scythák éveken át Mediától Egyiptomig, Halystól az Eufratig; a tartományokra adót vetettek, s mit erős kőfalak nem védtek, mind kirabolták. ¹⁾

Úgy látszik, hogy e húnscythák e hódítására írja Eustathius: „Simocattnak világtörténetében mondatik, hogy a kelet felé lakó északi unnok hajdan oly sok arannyal birtak, hogy arany nyoszolyákat, asztalokat, trónokat, emelvényeket vert aranyból készítettek, mivel a médektől a béke megnyeréseért 40 ezer aranyat követeltek.“ ²⁾

E hadjárat alkalmával a scythák Média vidékéről sok népet fogságba vittek magukkal, kiket azután a Volga és Tana vizek mellékein telepítettek le, ezeket a régi görög és római írók *sauromata*, *sarmat* néven nevezték. ³⁾

A persa ékiratok N. Westergaard, Rawlinson, Norris s másokat is azon következtetésre vezeték, hogy a méd nyelv a scythához tartozik; s így a médeknek turániaknak kell vala lenniök. ⁴⁾

¹⁾ Herodot. I. 73. 103. 104. IV. I. Krüger Gesch. d. Assy. Frankfurt 1856. 176 l. Bartal tud. ért. I. 12 l. Deserie. i. m. II. p. 34. Syncellus p. 214. Ó szövetség. Jerem. IV. 13. V. 15. IV. 20. 27. VI. 1. Justin II. 3. Duncker i. m. I. 483—5 l. — ²⁾ Eustath. c. 103. — ³⁾ Diod. Sicul. II. 43. — ⁴⁾ Erdman Temudschin 67 l.

X.

A scythák e második uralma Ázsiában 28 évig tartott, ekkor egy részök honn hagyott nejeik felszólításának engedve, hazatért; a Médiában maradt scythák közül sokakat a médek egy vendégség alkalmával, véres árulás közben legyilkolván, szabadságukat és birodalmukat visszaállítani sikerült; a kik elmenekülhettek, azok egy része Lydiába, de a legnagyobb rész közelebb fegyverrel szerzett új hazájába a Tana, Tyras és Maeot tava mellékére tért vissza Kr. e. 596 év körül, azonban hosszas távollétök alatt nejeik örökre elveszettek híven vitéz férjeiket, nyájaik őrizetére honn maradt szolgálkkal szerelmi viszonyba jöttek, s nagy meglepetéssel látták a hazatérő scythák, hogy ölelő női karok helyett ellentálló szolgálk elsánczolt hada fogadta; Herodot szerint egy széles árkot, mely még az ő korában is a Taurus hegyétől a Maeot taváig látható volt, a scythák szolgálái s nejeik után felnevekedett ifjúság, az ő visszajövetelök elzárása végett ástak. Hareczra került a dolog, a győzelem kétes vala, midőn egyszerre a scythák felhagyva a fegyveres csatával, korbáccsal kezökben rohantak a szolgálhadra, a szolgálk uraik korbácsa elől megszaladtak, de elfogtatván, mind ezek, mind hűtelen nejeik szigorú büntetéssel lakoltak. ¹⁾

Herodot a scythák ez új lakhelyét így írja le: „az Istertől kezdve a régi scythia ország, mely délnek fekszik és Carcinitis nevű városig terjed.“ ²⁾

Sz. Jeromos a fentebbi hadjárat és hódításban részt vett scythákat egyenesen hunok-nak nevezi. ³⁾

A scytháknak cimmerek elleni hadjáratát, Európába letelepedésének idejét a régi történetírók Kr. e. 633 évre teszik, e letelepedés azonban — úgy látszik — sokkal régebben történt, mert a trójai háborúban Kr. e. 1180-al cretai Dycitis jelen levén, ez a trójai háborúról hátrahagyott

¹⁾ Herodot. I. 106. 74. IV. 3. 4. Justini hist. C. V. L. II. Petavii-rat. temp. P. I. L. II. c. 9. — ²⁾ Herodot. IV. 99. — ³⁾ Ad Ocean. in Epitaph. Fabiolae.

munkájában írja, hogy a trójai háborúban az európai Scythia királya jelen volt; sőt a trák Orpheus argonauti hadjáratról írt művében e hadjárat idejekor Kr. e. 1263 körül már nemcsak a Maeot tava környékén lakó scythákról, hanem sarmatákról is emlékezik ¹⁾, miután azonban mind Orpheus, mind Dictys munkája későbbi költemény, előadásukat történelmi hiteles adatul venni nem lehet.

Kr. u. 150 körül élt Justinus V-ik fejezetében említi, hogy a scythák Ázsiában harmad izben uralkodtak, két izbeni uralkodásukat már láttuk, de a harmadikról sem Justin, sem más régi írók nem emlékeznek, így valószínűleg e harmadik hadjárat alatt a pártusok uralma értendő.

A Maeot tava vidéke dús legelőjű téreire nagy sokaságú scythák gyülekezvén, öt év mulva 619. körül Kr. e. Ázsia s Európa északi síkságait egész Thraciáig elfoglalták ²⁾, s ez új lakhelyük rólok Scythiának nevezetett, sőt ez alkalommal Odrys scytha király Byzanczot is megkísérelte ostromolni, azonban visszaveretett. ³⁾

Hazai történetíróink közül Kéza és Turóczy a scytháknak Maeot tava körüli ezen letelepedésöket világosan említik, azon nemzeti hagyomány alapján, mely szerint Menrothnak Persiában Enettől Hunor és Magor két fia születvén, minthogy első szülöttek valának, külön sátrakba szállnak vala. Történt pedig, hogy a mint egyszer vadászni kimentek, a pusztán egy szarvas üszőre bukkának, melyet, a mint előttök futott, a Maeot ingoványába kergetének. S midőn az ott szemök elől egészen eltűnt, sokáig keresték, de reá semmi módon nem találhattak. Végre is az említett ingoványokat bejárván, azon földet baromtartásra alkalmasnak szemlélték. Visszatérvén onnan atyjokhoz, minden vagyonostól a maeoti ingoványok közé szállának lakozni — — S a maeoti ingoványokba bemenvén, ott öt esztendeig maradának. ⁴⁾

¹⁾ Dictyos Cret. bell. troj. L. I. Deserie. u. o. 33 l. Orphei argonaut v. 1060. 1072. Bibliot. S. Teleki P. I. p. 3. 4. — ²⁾ Diod. sic. L. II. c. XI. — ³⁾ Hesychius in Ecl. histor. de rebus Byz. p. 26. Stritter IV. 532 l. — ⁴⁾ Keza 1. 3—4 §.

Ekként szakadt a nagy scytha néptörzs két ágra, egyik a partus, mely később Ázsiában hatalmas birodalmat alapított, másik az ős scythá, mely különböző nevek alatt Ázsia és Európa északi és a Caucas és Caspi tenger vidékén több századig uralkodott.

A régi római és görög írók közül Kr. e. 1000 évvel élt Homér lófejű nemzetről már emlékezik, melyet később Kr. e. 700 évvel élt Hesiod kanczafejű scytháknak nevez; a görögök legrégibb történetírója Herodot 450 K. e. már bővebben ír rólok, azonban bár a legelső scytha királyokat, kik a XV-ik században uralkodtak Kr. e., megnevezi is, de a birodalom történetét nem folytatja s mintegy IX századot ugrik át Darius hadjáratáig e tartományban.

Átalában a régi írók a scythákat leginkább csak a Tana vidékéni új hazájokban letelepedésök — 680-ik év — utáni időből ismerik, s itt származottaknak lenni mondván, eredetükről különböző mondákat tartottak fenn; jelesen, állítólag magoknak a scytháknak előadása szerint:

Borysthen folyója egyik leányának a scythá földön, mely pusztaság volt, Jupitertől született egy fia Targita ¹⁾, kinek ismét három fia volt: Lipoxa, Arpoxa, Kolaxa, kik együtt uralkodván, egyszer az égből arany eke, járom, kétélű fejsze és csésze esett le a scythá földre; a két idősb testvér fel akarván ezeket venni, midőn hozzá közeledtek, az arany égni kezdett s őket elűzte; de midőn a legifjabb hozzá nyúlt, elaludt, s ez azokat elvitte magával; mire a más két testvér az egész országot neki átadták. Lypoxától származtak azután a scythák közül az auchaták; Apoxától a katiárok és traspisek, Kolaxa királytól eredtek a paralátok, közös néven a király melléknevéről skolótok, de a görögök ezeket scytháknak nevezték el.

A fekete tenger melléki hellenek pedig így adják elő: Hercules elhajtván Geryon ökreit, megérkezett a most Scythiának nevezett földre, hol a hideg ellen oroszlán bőrbe takarózva elaludt; mi alatt lovai a legelőről eltűntek; ezeket keresve jött Hylaea földére, hol egy barlangban Echidna nevű leányra, ki felül nő, alúl kigyó testtel birt,

¹⁾ Sic. Diodor II. k. 43. szerint e fiú neve Scythes volt.

találkozván, ez csak úgy ígérte meg lovai visszaadását, ha vele szerelmi viszonyt köt; a mi meg is történt. Hercules távozni akarván, a nő tőle születendő három fia jövődjé iránt tanácsát kérte, mire Hercules válaszolt: ha férfiakká nőnek, a ki közülök az íjjat így feszíti, ez övvel így övezi magát, mint én, azt tedd az ország lakosául, a többit üzd ki földedről. Ezzel Hercules átadva az íjjat és az övet, melynek végeresztékén arany csésze függött, eltávozott.

A nő fiai közül a két első Agathys és Gelon nem tudván a feladatot teljesíteni, az országból kiűzettek, Scythes azonban a legifjabb véghez vivén azt, az országban maradt, s tőle származtak a scythák királyai, s ezen csésze emlékére még most is a scythák övükről lefüggő csészét viselnek. ¹⁾ Úgy látszik e Herculestől származási monda lett őseink által megörökítve, mert Herculesnek szobrokat emeltek, melyeket I. István a ker. vallás behozatalakor lerontott (Bonfin Dec. II. L. I. p. 175—6), sőt I. Mátyás is Budán a történeti nevezetességű Sz. György tér közepén trau Jakab jeles művész által rézből egy óriási Hercules szobrot emeltetett. (Palugyay Budapest leírása 1852. 30. 136 l.)

Siciliai Diodor szerint ²⁾ Scythes király utódai közt volt két jeles testvér Palus és Napes, kik dicső tetteket vittek véghez, s megosztván a királyi hatalmat, rólok népeiket részint Palusoknak, részint Napusoknak nevezték; — s feltűnő, hogy Nabopolassar assyr király neve Oppert szerint a babyloni ékiratos emlékeken Nabupallu-usur kifejezéssel jön elő, melyből a Napus, Palus és Uzur szavak önként fejlődnek ki; elvetve a véragokat Nap és Pal lesz, az első a nap tiszteletére látszik vonatkozni; (a Pal vagy Palus szóban pedig valjon nem a palóc nemzet ősrégi neve rejlik-e?) különben Pall assyr nyelven fiút tevén, Oppert a Pallusur szót Assur fiának fordítja; a persa és sanscrit nyelvben pedig Pala tesz: magos, felséges, úr. ³⁾

Rösch ⁴⁾ azt állítja, hogy Nabopolassar scyth király volt, s ugyanaz, kit Herodot Madyes, Strabo Madys,

¹⁾ Herodot. IV. 8. 9. 10. — ²⁾ II. k. 43. — ³⁾ Zeitschr. der d. morgenländ. Gesellsch. Bd. VIII. s. 598. — ⁴⁾ U. o. XV B. 3. 4. Heft. s. 534.

Megasthenes Idanthys, Justin Tana, Jornandes Tanaus néven említ, úgy hogy valószínűleg ezek mind csak előnevei Nabopolossárnak; a Madyes vagy Madys, ezt teszi: Méd; Tana, annyi mint don = nép. Az igazi tulajdonnév a Nabopolassar, melyet ő nem Babylonban vett fel, hanem hazulról hozhatott magával.

A Babylon romjaiban talált téglák az akkor élt király nevével vannak ellátva, még pedig a legtöbb Nabugodonozoréval, ily formán: Nabukudurussur, mint a feliratokon is előfordúl. ¹⁾

A fentebbi mondákban említett csésze vagy kancsó nagy szerepet játszik a scytha vagy kún szertartásoknál; ennek valódi régi húnscytha neve ösmeretlen, ha lehet következtést vonni abból, hogy csagatai nyelven kopa = ivóedény, talán a mai kupa szó képviseli a húnkancsók ősi nevét.

Herodot írja ²⁾, hogy a scytha kerületi fővezér minden évben egyszer saját kerületében egy kancsó bort kever vízzel, melyből csak azon scythák isznak, kik öltek meg ellenséget, a többiek pedig becestelenül félre ülnek, s ez legnagyobb gyalázatuk; míg azoknak, kik sok ellenséget öltek meg, két serlegük van, s mindkettőből isznak. — Szerződés, szövetség s barátság kötésekor a felek vérüket egy serlegbe borral vegyítvén, fegyvereiket belemártják, s ezután hosszasan imádkoznak, s a felek és kísérőik isznak belőle; — sőt királyaik temetésénél — Herodot szerint — a scythák a sírba egyebek közt arany csészéket is temetnek el. ³⁾

Kr. u. 200-al élt Lucian görög írónak „Anacharsis“ czimű munkájában Toxar scytha bölcs beszéli a scythákról: „Ha barátul választottunk valakit, következik a szövetség, s a legnagyobb eskü, hogy bizonyára egymással fogunk élni, s ha kell, egymásért meghalni. És így teszünk is; mert mihelyt bemetszvéen újjainkat, serlegbe csöpögtetjük a vért, s kardjaink hegyét bemártván, egyszerre iszunk mindketten belőle; semmi sincs, mi ezután minket elválaszt-

¹⁾ Kruger f. i. m. 406 l. — ²⁾ IV. k. 66. — ³⁾ Herodot. u. o. 70. 71. Lucian. XXXVII.

hatna. De legfőlebb csak hárommal szabad ilyen szövetségbe lépni.“¹⁾

Beszéd közben, hatályosabb bizonyításul, a scythák kardjukra vagy a szélre = légre is szoktak esküdni.²⁾

E szertartások később is meg lettek híven tartva a scytha származású nemzeteknél. Béla k. névtelen jegyzője írja³⁾, hogy a hét magyar fejedelmi személy, Almos fővezérré választásakor „saját véröket pogány szokás szerint egy edénybe bocsátva, megerősíték az esküvést s jóllehet pogányok voltak, mindamellett az eskü szerződést mind halálorig megtartották.“

A kúnok, is midőn Kiewnél a magyarokkal szövetségre léptek, szinte véresküvel lett az mindkét fél által szentesítve; mert Béla névtelen jegyzője írja⁴⁾: „mit szóval mondtak Álmos vezérnek, eskü hitével is pogány szokás szerint megerősíték, s Álmos vezér és előkelői is azon módon hittel és esküvel kötelezők nékiek magokat.“

Hasonlóan kötött a kúnok királya szövetséget Andronicus görög császárral; mindkét fejedelem és vezérei vérüket egy ezüst serlegbe borral felvegyítvén, azt közösen a testvériség jeléül kiitták, sőt egy kutyát kardjaikkal darabokra vagdaltak, mondván: „így vesszen el, ki a másikat megcsalja.“⁵⁾

Sőt Turóczy szerint⁶⁾ Árpád a Kusid által hozott Duna vizéből ivótülkjét megtöltvén, hadserege előtt e tülkre kérte a mindenható Istent, hogy azon földet nekik örökre engedje át —, mely eljárás istentiszteleti szertartásra mutat.

Úgy látszik, hogy a csésze vagy kancsó a hún-scytháknál általában a temetkezési szertartásoknak is elmaradhatlan kellékéhez tartozott, s talán a hadi vitézség jelképe volt, hogy t. i. az eltemetett, több ellenség megölésével a vitéz nevet megnyerve, évenkénti lustrum alkalmával a fővezér kancsójából inni

¹⁾ U. o. — ²⁾ U. o. Kr. e. 66-al élt Strabo, Ephornak régibb történetéről emlékeztet, azt mondja, hogy a scytháknál minden vagyon közös a fegyveren és kelyhen kívül. Podraczky: Béla n. jegyz. 67 l. — ³⁾ V. f. — ⁴⁾ X. f. — ⁵⁾ Joinville hist. de St. Louis Paris 1761. p. 104. — ⁶⁾ P. II. c. III.

jogosítva volt; ezt igazolja az is, hogy a Jerney által ¹⁾ leirt s rajzolt húnscytha temetkezési kőszobrok mindegyikén kivétel nélkül két kézzel tartott ily kancsó — scyphus — látható, mely kőszobrok legnagyobb mennyiségben épen a kúnok régi lakhelyein a Borysthen és Tana — ma Dniper és Don — folyamok közti térségen találhatók; mely helyeken volt — Herodot szerint ²⁾ — Gerhusnál a régi scytha királyok temetkezési rendes helye is.

Ily alakú kőszobrok emeltettek Keve, Béla, Kadicha hún vezérek sírja felett is, miután Keza nyíltan mondja, hogy nevezett vezéreket „az országút mellett, hol a kőbálvány fel van állítva, scytha módon ünnepélyesen eltemették.“ ³⁾

A régi római írónál is említetik a patella cumana, kúncsésze, mely agyagból készült, s a tálnál — patina — kisebb volt. ⁴⁾

XI.

A hellenek fentebbi mondáikban feltűnő az, hogy ezek, nem mint Jornandes ⁵⁾, vad elfogultsággal, tisztátalan lelkeknek Alirummákkal lett ölelkezéséből származtatják a scythákat, hanem követvén Béla király névtelen jegyzőjének e szavait ⁶⁾: „a gyümölcseiből megismerhetitek, milyen volt a törzsök“ mivel és szabad nemzethez illő felemelkedéssel a villámló, mennydörgő, győző stb. vezeték nevekkal felruházott Jupitertől, vallásuk első és legfőbb istenétől, s ennek fiától, az izmos, csodaerejéről híres Herculestől származtatják az erre — még a mondakörön kívül is — érdemes scytha néptörzst.

De később is a régi görög írók a scythákról mint vitéz és korszerű miveltséggel bíró néptörzsről emlékeznek, megnevezik királyaikat; már Alcaeus görög író Kr. e. 600-al Achillest úgy említi, mint ki scytha földön uralkodik,

¹⁾ Keleti út. II. 98—113 l. — ²⁾ IV. 71. — ³⁾ 4 §. — ⁴⁾ Martial. XIV. 114. Juven. VI. 343. Rich. röm. Alterthümer 448 l. — ⁵⁾ de reb. get. c. 24. — ⁶⁾ 1 fejt.

Herodor pedig Kr. e. 515-el azt írja, hogy Prometheus, (kinek — Kr. e. 935-el élt Heziod szerint — Japet volt az atyja) lett Kr. e. 1795 körül a scythák királya s nem birván alattvalóit élelemmel ellátni, mert a Sas nevű folyó elárasztotta a lapályokat, bilincsbe veretett a scythák által, de Herkules — a nap személyesítője — kiszáritotta a folyót a sást megölte, midőn az e nevű folyót a tengerbe terelte, s így Prometheus felszabadult bilincseiből. ¹⁾

Herodot szerint azonban a scythák első királya Targita nevű volt ²⁾, különben Herodot IV-ik könyvéből kitetszik, hogy ő az Uralaltaj hegységet ösmerte, s megkülönbözteti a tiszta scythákat azon népektől, kik nem scytha eredetűek, hanem csak a scythák szomszédságában laktak.

Kr. u. 174-ben élt görög író Lucian, Prometheus fiát Deucaliont scythának nevezi ³⁾.

Előadják a régi görög és római írók a scythák kereskedelmi utazásaikat, s a Pontus és Borysthen melletti görög gyarmatvárosokkal kereskedelmi összeköttetéseiket ⁴⁾.

Pentartották emléket a görögöktől is tisztelt scytha bölcseknek: Abar, Toxar és Anacharsisnak.

Abar az északi vidékről való scytha böles Kr. e. 763-ban jött Görögországba ⁵⁾. Róla azon monda maradt fenn, hogy nyilvesszején az egész földet bejárta a nélkül, hogy valamit evett volna oly módon, hogy a napisten papja lévén, ez neki egy nyilvesszőt adott, melyen az északi vidékről megindulva, keresztül utazva egész Hellast, jövendölve s búvmondatokkal gyógyítva stb. E monda úgy látszik egybefüggésben van azzal, miszerint a nap = Apolló tisztelete Görögországba északról vitetett be s terjedt el ⁶⁾.

Himerius ⁷⁾ így írja le Abar öltözetét: „Athénbe jött Abar, ijat viselvén vállára akasztott puzdrával, vállán összecsatolt mente vette körül testét, derekát aranyöv szorítá.“

Toxar pedig a görög bölesészet és intézmények tanulmányozása végett Athenbe jött, hol Solon őt benső barátságára méltatta; nem is ment vissza többé Scytha országba,

¹⁾ Téli magy. östört. 2—4 l. — ²⁾ IV. 5. — ³⁾ Lucian. de dea Syria. —

⁴⁾ C. Neuman die Hellenen im Skythenl. — ⁵⁾ Syncellus p. 239. Stritter IV. 532 l. — ⁶⁾ Herodot übers. v. Bähr Stuttgart 1863. IV. 36 l. jegyz. — ⁷⁾ Himerii Sophistae Eclogae et Declam. Götting. 1790. 8. Orat. XXV. 817.

hanem Athenben maradt, s itt bölcsessége és orvosi tudománya által az uralkodó nagy ragályt megszüntetvén, e jeles tulajdonaiért holta után „vendég orvos és hős“ nevet nyert, a kettős kaputól baloldalon volt az ő nagy sírdombja, felette síremlékszobra ékes felirattal, s rajta egy scythia férfiú volt kivésve, balkezében felajzott nyilat, jobbujában könyvet tartva; ez oszlopnál emlékére fehér lovat szoktak áldozni, s még midőn Kr. u. 120 körül az oszlop kidőlt is, mindig meg lett az utódok által koszorúzva.

Ehhez hasonló hírneves volt a sak nemzetből származott Anacharsis, ki a hét bölcsek egyikének tartatott, fia volt Gnuarnak, testvére Kaduidasnak a scythia királynak; szabatos életmód, józan tiszta ész, rövid de találó beszéd volt fő jelleme; ösmeretes volt szabadszólásáról annyira, hogy e közmondásra adott alkalmat: „ez scythia beszédmód“; majd Kr. e. 592-ben Athenbe jött s még élt itt ekkor honfitársa Toxar, kinek ajánlatára bejutott Solonhoz, ki őt barátságára méltatta. Solon halála után visszatért honába. ¹⁾ Haza utazása alatt Cysicumban látván, hogy az itteni lakosok az istenek anyjának Cybelének nagy ünnepélyességgel áldoznak, fogadást tett, hogy hasonlóul áldozni és saját honában tiszteletére ünnepet fog tartani.

Midőn haza érkezett, meg akará változtatni az ősi szokásokat, s hazája intézményeit; s a görög törvényeket s miveltséget meghonosítani, s mivel a költészetben nagy gyönyörét lelte, irt a scythák számára törvényeket versekben s egy hadtani értekezést. Azonban újításai a scythák visszatevésével találkoztak.

Midőn egy napon a hylaeai erdőség sűrű rejtekébe vonult, hogy ott Cybelének fogadása szerint kelyhével görög szertartás szerint áldozzon, felfedeztetett egy scythia által, ki erről a királyt tudósította. A király Kaduidas hirtelen megjelent, s testvérét éppen azon szertartási jelenetnél lepte meg, midőn ez az istennő képe előtt a kis dobot kezében tartotta; a király azonnal nyíllal keresztül lőtte Anacharsist, ki végperceiben e szavakat kiáltva halt meg: „békében hagytak Göröghonban, hogy az ország nyelvét s szokásait

¹⁾ Diog. Laert. I. k. 8. f. Téli 123 l.

megtanulni mentem, s most az irígység saját hazámban okozza haláloamat.“ Halála után emlékét több szobrok felállításával tisztelték meg. ¹⁾

Nem lehet említés nélkül hagyni, hogy midőn Anachars Athenben Toxarral találkozott: kardjára, és Zamolxisra, ősi isteneikre kérte, hogy őt fogadja föl, s ösmertesse meg Hellas nagy embereivel. Ezen Zamolxistról írja Hene ²⁾: ez a geta nemzetből származó scytha, hogy magát kimivelje, Görögországba ment, s ott Kr. e. 540 évvel élt Pythagorast hallgatta, azután Egyiptomba utazott, hol a csillagászatot tanulta; majd az ekként szerzett miveltséggel visszatérván hazájába, itt főpap, törvényhozó s királyi jós lett; ő a halhatatlanságot tanította, s nemzeténél oly tekintetben állott, hogy a dákok őt isten gyanánt imádták.

Anacharsis után nagyon sok évvel később a scythák egy királya Scyles szinte idegen görög szokásokat kísérelt saját nemzeténél meghonosítani, de szinte életével lakolt. Jelesen scytha király Ariapithnak egy istriai nőtől született egy fia Scyles, kit az anyja a görög nyelvre tanított. Idő multával az agathyrsok királya Spargapith Ariapithot megölvén, az uralkodást Scyles vette át, ki a scytha szokásoktól idegen, hanem neveltetésénél fogva a görög intézményeknek volt barátja; s a Borystheniták városában volt neki egy nagy és fényes háza, mely körül fehér kőből faragott sphinxek és griffek álltak; ide csak azért is gyakran ellátogatott, hogy nemzetbelieitől nem látva görög ruhába öltözhessen, görög életmódot kövessen, s görög szokások szerint áldozhasson, nemcsak, de a Bachus ünnepi tivornyákban is részt vett. Elárultatván Scyles, hűtlenségéről a scytha főnökök személyesen meggyőződtek; mit a nemzettel tudatván, a scythák fellázadva, helyette királynak, testvérét Octamasádót választák. Erre Scyles Thráciába menekült, az új király nagy hadsereg élén követte; a thrákok királya Sitalk Scylest kiadván, Octamasád őt, mint idegen szokások honosítóját, fejevételrel büntette. Ennyire őrzik a scythák ősi

¹⁾ Lenoël-les philos. de l'antiquité Paris 1864. 70—73 l. Bonfin rer. hung. D. I. L. I. p. 12. — ²⁾ Beytr. zur dac. Gesch. Hermanstadt 1836. I. 7. 8. Jornand. de reb. get. c. V. Strabo L. VII. Felmer hist. Transylv. p. 36.

szokásaikat, s így büntetik azokat, kik idegen szokásokat vesznek fel. ¹⁾

A scytháknak ősi szokásaik és intézményeikhez e túlszigorú ragaszkodása megczáfolja Herodot azon előadását, hogy a scythák áldozni szoktak a következő görög isteneknek: Vesta-Tabiti-, Jupiter-Papá-, Föld-Apiá-, Apollo-Ötosyr-, Venus-Artym-pasa-, Hercules-, Mars- és Neptunnak Thami-masád név alatt. ²⁾

Tudva van ugyanis, hogy az altai népek vallásának fővonása: az elemek tisztelete; így a scythák is tisztelték a léget vagy eget, s ezen a napot, holdat és csillagokat, a tüzet, a vizet és földet ³⁾; az eget a görögök Jupiter, a napot és csillagokat Apolló és Sol, holdat Diána és Venus, tüzet Vesta, vizet Neptun, földet Juno, hadat Mars, férfi erőt Hercules névvel jelezték és istenítték ⁴⁾, mint ez az araboknál is az izlam vallás bevétele előtt szokásban volt. ⁵⁾ Így Herodot a scytha vallás tisztelet tárgyait könnyebb felfoghatás végett saját nemzete és vallása e tárgyakat kifejező szavaival jelképezte, mivel az idegen szokásoktól irtózó scythákról feltenni nem lehet, hogy ők isteneiket hellen neven neveztek volna ⁶⁾; mert ime Herodot a görög istenek neve alatt kifejezett tisztelet tárgyának scytha nevét is fel-
említi, csakhogy mint a scytha nyelvet nem értő, annyira elferdítve, hogy azokból mai nyelvünkre semmit — még erőltetve is — kiokoskodni alig lehet. Herodotnál Zeüsnek felelvén meg a scythá: „papa“, valószínű, hogy ez a menny istenét jelenti, s a finn ősvallás ukko szavának felel meg; hazánkban még a XVII. században is szokás volt az áldomást „ukkon-pohár“-nak nevezni; papai: mongolban babai = apa, buráteknél = úr. A thami-masád a víz istenét Neptunt jelenti; Origenesnél Celsus szerint „Thagi-masád“ változással jön elő; a scytháknak volt egy főnökjük Octamasád; valjon a Thami-masád és a

¹⁾ Herodot. IV. 78. 79. 80. — ²⁾ i. m. V. k. 36. Bonfin rer. hung. Dec. I. L. I. p. 18. azt írja, hogy a tabi a scytháknál jelentett tengert; de ez ellenkezik azzal, hogy Vesta = tűz istennő neve a scytháknál „tabi-ti“ volt. — ³⁾ Csengery: altaji nép ősvall. 8 l. — ⁴⁾ Pomey Panth. myth. 22 l. — ⁵⁾ Zeitschr. d. deutsch. morgl. Gesch. V. B. IV. H. 467—7 l. — ⁶⁾ Bartal 18 l.

húnok istene Damasek, nem ugyanazon egy szó elferdítése-e? ¹⁾

Nem alaptalan azon vélemény, hogy a scytha eredetű népeknél fontosabb jelképezésül használt sas, ló és oroszlán a naptisztelet jelképei voltak ²⁾; a régi Cumania s a mai nagy Kúnság czimerében szinte oroszlán s fogyó hold és egy csillag látható.

Octamasád fentebbi megválasztatásából nem alap nélkül lehet következtetni, hogy a scytháknál az uralkodási jog egy családhoz volt kötve, de ha az ebből uralkodó király, elvesztve népe bizalmát, székeből kiesett, helyette a a következőnek ugyanazon családból kelle választatnia. ³⁾

De bár a bölcs Anacharsis királyi kard által ki is mult, azonban él hirneve s az 1533-ban összeirt csiki székelv krónikában foglalt nemzeti hagyomány szerint, kelyhét a húnok Scythiából magokkal ereklvél elhozva, az erdélyi székelvknél a fő rabonbánok ⁴⁾ e kókus dióhéj kelyhet, mint a hatalom jelképét, a pogány hitkorszakban Budváron áldozó kelyhül használtak, ezen kívül küléllenség ellen táborbaszállás, egyházi és világi igazságszolgáltatás, a közönség parancsa meghallgatása, s ennek áthágói megbüntetése végett népgyűlést e kehely által hívtak össze, mely vallási és világi szertartásra a ki meg nem jelent, ketté vágatott; e kehely 888. után Vacsárkon őriztetett, s a nemzeti gyűléseket mindég e kehellyel való áldozat előzte meg. Majd sz. István által a keresztény vallás és király ellen egyaránt pártos Gyulának 1002-ben lett legyőzetése után, a keresztény vallás Erdélyben is megerősödvén, e kehellyel való vallási áldozat megszűnt s a kehely fölibe főrabonbán Uopour

¹⁾ Csengery f. i. m. 8—11 l. Székely I. krón. f. 149. Heltay krón. I. d. XXV. r. Kállay: pog. magy. vall. 13. 14. 15 l. — ²⁾ Zeitschr. d. deutsch. morg. Gesch. VII. B. IV. H. 475 l. — ³⁾ Bartal 103 l. — ⁴⁾ Ez ideig tudósaink a rabonbán szót a rovó bántól származtatták, azonban egy ujabban Nimrudban felfedezett assyr ékiratban e szavak fordulnak elő egymás mellett „rab reban“, melyeket Grotefend így fordít: „nagyhatalmú király“, mely czimmal a trónra emelt királyok szoktak az alkirályoktól megkülönböztetni; a „reban“ szó talán könnyebben vezet bennünket a rabon jelentésére, mely szerint rabon-bán, tenne valósággal uralkodó főkormányzót, főbánt. Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Gesellsch. 1853. VII. I. Heft. s. 79—80.

Sándor arany keresztet tétetett s Budvára visszavitetvén, itt volt 1039-ig, a midőn ismét Vacsárkra szállíttatott, de világi czélokra s ünnepélyes alkalmakra ezután is használtatott; jelesen Mikó Pálnak Sándor Katalinnal tartott menyegzője alkalmával I. László király, még mint herczeg, ki épen ekkor e vidéknek a kúnok és tatárok elleni erősítésében munkálkodott, e nemzeti pohárból ivott.

Később Stibor erdélyi vajda, Sándor Péternek csik és a csángók ispánjává választásakor megittasodván, e nap emlékéül e pohár talpára e szavakat metszette: „Sándor Péter 1412.“ Eddig van e kehely története a székely krónikában levezetve. E pohár, mint nemzeti és családi ereklve, tovább is a Sándor-család birtokában maradt, és csak nagyobb gyűlések, s a csiki főtisztek beigtatási ünnepélye alkalmával vetetett elő ¹⁾; Sombory József 1819-ben azt írja, hogy e kehelyet csik-sz.-domokosi Sándor Ignác özvegyénél Dindar Jozefa asszonynál megtalálta s kezében forgatta; jelenleg e kehely a Marosvásárhelyt lakó Sándor János birtokában van, s fényképileg levett képét Orbán Balázs legközelebb közölte. ²⁾

„A kehely felső része vagy öble kókusz dió, mely a régiség miatt egészen megfeketvedve s fényesre van kopva, öblébe $\frac{1}{4}$ kupányinál valamivel kevesebb fér. Az egész kehely magassága $7\frac{3}{4}$ hüvelyk; a diót felül $\frac{3}{4}$ h. szélességű ezüst lemez növény-véséssel, s a dió kidüledésére hajlott alsó részén szép csipkézettel szegélyezi; a dió alsó foglalványa a kehelytő felett szintén dombormű; a kettőt a dió kidomborodásához idomított $\frac{3}{5}$ h. széles igen ékes pántok kötik össze, melyek felső részein redős ruhájukat felfogó női alakok vannak tánczoló helyzetben; a pántok alsó vége igen szép görög jellegű véseteket mutat.“

„A kehelytő és talp egyszerű, s a székelyföldi több ily kókusdió poharakétól nem sok eltérést mutat.“

„A kehelytalp alsó részén fenýő fákat mutató havas vidék, szaladó állatok: nyúl, farkas és szarvasok; a talp felső részén pedig latin betűk és arab számjegyekkel e körirat: Sándor Péter 1412; a mi valódi későbbi hamisítás.“

¹⁾ Uj m. muz. 1854. II. 384 l. Szabó K. Székely nemzet constit. I. 276—292. — ²⁾ Tud. Gyűjt. 1835. III. 4 l. Orbán B. Székelyföld II. köt. 58—59 l.

Orbán Balázs e kehelyről véleményét abban öszpontosítja, hogy ennek felső része a rabonbánok korában szerepelt székely áldozópohárból maradt meg, mostani talpát pedig a régi megromladozott talp helyétt a XV. században készítették, s valamelyik Sándor a székely krónika alapján talpára vésette elég ügyetlenül a régibb feliratot.

Ez ősi kehely iránti kegyeletet elő kelle terjeszteni legalább főbb vonásokban: mert különös találkozása van a székely és kún nemzetnek, mindegyik Etelétől származtatja magát, s eredetileg személyes nemességgel bírt, mindegyik századok lefolyása alatt fentartotta hazai szokás és intézményekben különálló nemzeti életét; mindegyik bír egy ősi ereklével, melyről mind e mai napig kegyelettel emlékezik; a székelynek van ősi áldozó kelyhe, a jászkunoknak Lél kürtje, s ezek mindegyikéhez mondaszerű történelmi tények vannak százados nemzeti hagyomány útján kapcsolva, s habár a legkisebb részletekben a szigorú történelmi bírálatot teljesen ki nem állják is, de annyi tagadhatlan, hogy ősrégi nemzeti emlékek útján reánk maradt történelmi hagyományok.

A régi görög és latin írók Scythiáról ismeretükről helyesen jegyzi meg Turóczy ¹⁾: „nagyszerű dolgokat beszélnek az írók Scythiáról, de még nagyobbyszerűeket irtak volna, ha azt vagy mint ellenség bebarangolhatják vala, vagy az ott lakó nemzet a világ részeit beutazóknak biztos utazást nyújtott volna; Pius pápának történelmi könyvében iratik, hogy a föld jeles legnagyobb része ismeretlen volna, ha a rómaiak vitézsége s Nagy Sándor hatalma a világot meg nem nyitják. A vitéz scythia nemzetet sem a római uralom, sem Nagy Sándor vagy bárki hatalma meg nem törhette, s ha volt is fejedelem, ki Scythia határáig eljutott, de annak belsejébe egy külfejedelem sem volt képes behatolni.“

De térjünk vissza a scythák történetéhez.

XII.

E néptörzs egyes ágazatai új lakhelyükön életmódjuk és telepedési helyükről a régi római és görög írók

¹⁾ I. c. 8.

által, különféle, sokszor egy jelentésű elnevezéseket nyertek, mint:

1. Amadokok.	40. Kachagi scythák.
2. Auchaták.	41. Kata scythák.
3. Alazonok.	42. Melanchlánok = fekete köpeny vagy szűrösök.
4. Abiok, Abion folyótól ¹⁾ .	43. Myrgeták (?)
5. Amazonok — scythá nyelven Öorpaták.	44. Maticiták.
6. Amaxobiok — szekeren élők.	45. Maeoták.
7. Amyrgok.	46. Massageták — Massagét scythá király testvére nevééről.
8. Alaunok.	47. Maeoti scythák.
9. Agarok.	48. Nomád. scythák.
10. Arymphaeok.	49. Neurok.
11. Agathyrók.	50. Osylok.
12. Aorsok.	51. Paralatok.
13. Budinok.	52. Parthusok.
14. Barbárok.	53. Pasianok.
15. Bostarnák.	54. Parnok.
16. Basilidák.	55. Pariok.
17. Celta scythák.	56. Roxolánok.
18. Chunok.	57. Rhakalánok.
19. Charaun scythák.	58. Szántóvető scythák.
20. Daák ²⁾ .	59. Sauromaták, sarmaták, serbmaták, syrmaták, sauromatidok.
21. Edoók.	60. Sákok.
22. Exobygiták.	61. Scythinok.
23. Galactophagok = tejevők.	62. Sarmata-féle jazygok.
24. Gelonok.	63. Sakaraulok.
25. Geták.	64. Sakaurak.
26. Grynaeus scythák.	65. Sargátok, sagartiusok. ³⁾
27. Gepidák.	66. Scythá achaeusok.
28. Hippomolgok = Kanczafejők.	67. Satarechok.
29. Hyperboreok.	68. Skolotok.
30. Hunnok.	69. Traspisok.
31. Isepok.	70. Taurok.
32. Issedonok.	71. Tyrigeták, Tura, Tyrsa, Tyrre, Tyran, Tussa, Thysa, Thyrsigeták.
33. Katiarok.	72. Tocharók.
34. Kallipidák, görög scythák.	
35. Királyi vagy szabad scythák.	
36. Karyonok.	
37. Karaták.	
38. Komarok.	
39. Komedok.	

¹⁾ abios görögül = ijitalan, de jelent: szegényt, vagyontalant is. — ²⁾ Jerney kel. ut. II. 825 l. — ³⁾ Ezeknek neve Assagartya néven a behistuni felirat scythá szövegében már előfordul (Norris 114 l.).

73. Turcok.
74. Toxoták.
75. Urgok.
76. Ugrok.
77. Xanthiok.

78. Jamok.
79. Jazamaták.
80. Jász scythák.
81. Jaxarták.
82. Jyrkok. ¹⁾

Ily nagy számmal találhatók a scytha néptörzs s ennek egyes ágazatainak gyakran egy jelentésű, lakhely, életmód, kormányforma, s más viszonyaiktól átvett, átfordított nevei, melyek némelyike talán nem is scytha származású népet jelent, de mert az a scythák előbbi lakhelyén, köztük vagy szomszédságukban lakott, a scytha név reá is átvitetett.

E számtalan névvel nevezett scytha néptörzs világtörténeti jelentőséggel szerepelt ágazatait azonban csak e következők teszik: húnok vagy kúnok, pártusok, jászok, avarok, magyarok, bolgárok, kazarak, uzok, pecsenégek vagy bese nyők, kikről azonban semmi nemzeti irott emlék fenn nem maradt egy kazar fejedelem levelén, s néhány régi bolgár pénzen kívül.

A scytha néptörzs igen nagy kiterjedésű, s több millió családból állott, Arrian a legnagyobb népnek mondja Európában. ²⁾ Herodot a scythák sokaságára nézve benszülettektől átvett következő mondát közöl: egyidőben Ariant scytha király tudni akarván a scythák sokaságát, azt parancsolta halállali fenyegetés alatt, hogy minden scytha vigyen be hozzá egy nyílhegyet; hoztak is roppant sokaságú nyílhegyeket, a királynak tetszett e nyílhegyekből egy rézedényt készíttetni, mely edény oldalai 6 ujjnyi vastagok lettek, s még így is elfért e scytha rézedényben 600 akó, — e nagy scytha rézedényt Ariant örök emlékül a Borysthen és Hypanis folyók közt fekvő Exampae nevű vidéken állíttatta fel. ³⁾

Ily nagy számú nép lakhelye a scytha birodalom Európa és Ázsia északi részeiben igen nagy kiterjedésű volt, — a Kárpát hegyektől és Istertől kezdve ⁴⁾ keresztül Ázsiába az Ima hegyén túl ismeretlen földekig s a keleti Océánig és a Gangesen túli Indiáig terjedt; — e roppant kiterjedésű

¹⁾ Jürük, törökiül = vándor, nomád. — ²⁾ IV. I. 1. — ³⁾ IV. 81. —

⁴⁾ U. o. 48.

birodalmat a Tana vize európai és ázsiai Scythiára osztotta el.

Az európai — Herodot idejében — a venedi öböl, Visztula, Kárpát hegye, fekete tenger (mely Kr. e. 350-el élt Theocrit és Plinius szerint, scytha tengernek is nevezetett), Maeot tava, mely scytha nyelven Temerind (tenger anyja) ¹⁾ és Karbaluk = halak városa nevet viselt ²⁾ és Tana vize közt ismeretlen földekig terjedt; — nevezetesebb folyói:

1. Ister vagy Danubius, ma Duna, melybe a Porata vagy Pyretos, Tiarant, Asar, Napar és Ordes folyók szakadnak; hajdan Matoas-nak hivatott, mely görögül asios = limosus = sáros. ³⁾

Jörnandes szerint ⁴⁾ a Duna a bessusok nyelvén nevezetik Isternek, Plinius szerint ⁵⁾ e folyam Illyr országig a Danubius, ettől a tengerig Isternek neveztetett.

2. Tyras (Danaster, Dnister), mely északról eredvén, Scythia országot és Neurok földjét elválasztja.

3. Hypanis (Bog) Scythiában ered egy nagy tóból, mely körül vad fehér lovak legelnek, a tengertől négy napi hajózásnyra vizét egy a szántóvető scythák és alazonok földjéről beleszakadó keserű forrás élvezhetlenné teszi, mely forrás és hely scythául Exampának neveztetik.

4. Borysthen (Danapris, Dnieper), mely Olbiának is neveztetett ⁶⁾, forrását a régiek nem ösmerték, észak felől jön a Gerhus vidékre, a földmivelő scythák e folyó hosszában tanyáznak; a Borysthen a Nil után legtermékenyebb folyó; ivásra igen kellemes, mellékén legjobb vetések díszlettek, partjai buja füveivel a legszebb és jelesebb legelőt adták, benne igen jó, különösen a besózásra alkalmas szállkátlan hal sok termett.

Mindezen folyók a fekete tengerbe ömlenek.

¹⁾ Plini. L. VI. c. 7. — ²⁾ Tély gör. forr. 78 l. jegyz. kar = város, baluk = halak. — ³⁾ Katanchich de Istro p. 17—18. Pyret = Pruth, Tiarant = Olt, Arar = Sereth, Napar = Jalomnicza, Ordes = Ardsisch, Herodot (IV. 48.) ezeket scythia földön folyó vizeknek mondja; e szerint a scythák nemcsak a mai Moldvában, hanem Oláhországban is laktak. Neumann die Hell. in Skyth. 202 l. — ⁴⁾ 40 l. — ⁵⁾ L. IV. c. 24. — ⁶⁾ Tud. Gyűjt. 1830. VIII. 19 l.

5. Panticap (Samara); északról ered, e közt és a Borysthen közti síkságot lakják a földmivelő scythák; a Hylaea erdőségen keresztül folyván, a Borysthenbe szakad.

6. Hypacir; a nomád scythák földjén keresztül folyván, Karcina városánál a fekete tengerbe ömlik.

7. Gerrhus; úgy látszik két folyó viselte e nevet, egyik az Alaun hegyekből eredve, s Gerrhus vidékén átfolyva a Borysthenbe szakadt; a másik, mely a Hypacirrel egyesülve Carcinénél ömlött a fekete tengerbe ¹⁾).

8. Tana (Don); ered északról és több folyamok, ezek közt Hyrgis beleszakadása után, a Maeot tavába ömlik, a királyi scythákat és sauomatákat a Tana vize választja el egymástól ²⁾).

Egyiptom alsó részén Avar mellett volt Tanis város; Samariában, szinte egy város Tanach; Scythopolishoz közel nyugot felé ³⁾), Cappadociában Tana vagy Dana város ⁴⁾).

A Tana folyót a scythák közép Ázsiából e folyam vidékére lett költözésükkor hihetően Tana nevű királyuk tiszteletére nevezték Tanának; ezenkívül úgy a Tana, mint Jaxartes vizét a scythák Silys (szilis, debreczeniesen sziles, széles) néven is hívták s Herodot szerint ⁵⁾ volt egy királyuk is az Ariapith fia Scyles nevű ⁶⁾).

Sőt Plutarch szerint a Tana előbb Amazonnak is hivatott azért, mivel amazonok fürdöttek benne ⁷⁾).

Hegyei: Peucia kárpát egy része, Budin melyből fakad a Borysthen vize és Alaun vagy Alan, a Maeot taván felül.

A Tana és Borysthen közt a Budin hegyekig nagy síkság (Nogai pusztá) terül el; nevezetesebb volt ebben a

¹⁾ Mela L. II. c. 1. — ²⁾ Herodot IV. 48--58. — ³⁾ Cellar. geogr. ant. p. 198. — ⁴⁾ Spruner atl. XVIII. XV. — ⁵⁾ IV. 78. — ⁶⁾ A behistuni felirat scythá szövegében ez áll (159 l.): Ormazd, Tanaitis és Mithra oltalmaznak engem, — a Tanaitis bizonyosan azon istennő neve, mely Anaitis, persánál Anahid, phaenicinél: Tanith, görögül Tanais (160 l.); ez istennő Persia, Baktria, Media, Armenia, Kappadocia, Pontus és Lydiában mint az égnek, s termékenyítő esőnek istennője tiszteltetett. (Preller griech. Mythol. I. Berlin 1860. 244 l.) A behistuni scythá szövegben e szó Tanas = nép (183 l.) — ⁷⁾ XIV. I. Strabo VII. p. m. 211. Plin. IV. 16. Ptolem. L. III. Amian Marc. XXII. Jornand. p. 84. Oros. I. 2.

Hylaea erdőség (hüla, vagy hüle görögül = erdő, hülaïos = erdei).

Az ázsiai Scythiát Volga vize osztja el nyugoti és keletire.

A nyugoti a Tana, fekete vagy scytha tenger, Phasis és Volga vizek közti rész volt.

A keleti pedig a Volgától keleti ocean felé terjedt.

A nyugoti Scythia határa volt a Tana, Fekete tenger, Colchis tartományt átfolyó Phasis vize, Caucas hegye és a Volga.

Nevezetesebb folyói: Vadan (Kuban), mely a fekete tengerbe szakad, Udon később s ma is Kuma, mely mielőtt a kaspi tengert elérhetné, a homok torlaszok és sós tavakba elenyészik; Alonta (Terki) és Cassius (Koysu), melyek a Caspi tengerbe ömlenek. ¹⁾

Ennek főhegye a Caucas, mely nyugotról kelet-délre a fekete és caspi tenger közt 60—70 mföld hosszú, s 15—30 mföld széles fal gyanánt emelkedik; ennek északi alján mérhetlen síkság terül száraz homokos talajjal és mély lapálllyal; a hegyen a természet több nyílást, szorost alkotott, egyik a caucasi, hibásan kaspinak is nevezett kapu, mely a hegy lánczolatán 8 ezer lépés hosszúságú s oly keskeny, hogy rajta egyes szekér alig mehet el; Ibériába, Armeniába és Mediába vezet; másik mely Albani és Vaskapunak hivatik, Albánia felé nyílik; van még a Caucas hegy észak felé Sarmatiába felnyúló lánczolatán egy harmadik is, mely sarmatiai kapu nevet visel. ²⁾

A caucasi kapuról egy érdekes rege maradt fenn, mely szerint Nagy Sándor a belsyrok uralkodójával Eurymithressel háborút folytatván, miután ennek seregét megszalasztotta, két nagy hegyig kergette, melyeken túl tovább nem űzte, hanem imádkozott, hogy a hegyek összemenvén elle-neit zárják be; ez azonnal megtörtént s Nagy Sándor a helyet vaskapukkal megerősítette; 22 király és népeik lőnek ide bezárva, s Nagy Sándor a kapukat caspi kapuknak nevezte el. ³⁾

¹⁾ Herodot. I. 203—4. Strabo XI. 342—344. Ptolem. T. II. Mela III. Amm. Marc. XXII. 8. — ²⁾ Koehler 28. Spruner XVI tk. — ³⁾ Pseudo Callisth III. 26

Plinius szerint ¹⁾ a caucas név scytha eredetű és e hegyet a scythák nevezték el Groacas, azaz a hótól fehérnek; Schraeder szerint a Caucas örmény nyelven: Goghazan = hegyi erősség. ²⁾

E szóban Kaw-kass, melylyel a Caucast az ottani lakosok most is nevezik —, a kass szótag tesz hegyet; a persák a Caucast most kafdagh-nak hívják; tehát persául dagh = kass = hegy. Szent könyveinkben a kolchisiak kasluchim néven jönnek elő, lókha sanskrit nyelven = tartomány, tehát Cas-luchim = hegyi tartományiak. ³⁾

Egyiptomban is a régi Avar vagy Pelusium várostól keletre van Casius ⁴⁾ hegy, és Casium város a tenger mellett. ⁵⁾

Keleti Scythiát pedig Plinius és Ptolemaeus szerint az India felett elnyúló Ima hegylánczolat Imán innen és túl fekvőre osztja.

Ázsia legnagyobb hegylánczolatának a Taurnak egy részét képezi az Ima hegy, mely hajdan Emódi, ma Hymalaya nevet visel; a Gangestől északkelet felé kezdődve felnyúlik és elterjed északnak s keletnek; egyes ágazatai a mellette letelepült népektől montes Serici, Comedorum, Ascatancas, Tapuri, Amardi stb. nevet nyertek, míg délfelé nyúló ága Paropamis nevet visel.

Az inneni Scythia határos keletről az Ima hegyével, délről sákok és sogdiánok tartományával, nyugatról Volga vizével, északról ismeretlen földdel; főhegyei: a Rimnic (Ural) hegyek, két oldalát kies völgyek, alját pedig a caspi tengerig majd 50 mértföldnyi területen, sós homokos vadon pusztaság foglalja el; — Alan hegyek; azután az Altai hegy (arany hegy), Noross, Tapur, Belúr és Auxae ágazatokkal. Nevezetesebb vizei: Kama, mely a Volgába szakad, Jaik, Rhymnus (Ural) Daic, mindkettő az Ural hegyből eredvén, a caspi tengerbe ömlik; Jaxartes (Sihon-Sir-Darja) Indus folyóval a Paropamis (Hymalaya)

¹⁾ L. VI. c. XIX. — ²⁾ Thesaur. lingv. armen. p. 237. — ³⁾ Kruger — Assyrien I. 389. — ⁴⁾ Koehler 42 tk. — ⁵⁾ Cellar. Geogr. ant. 223 l.

havasokból eredve, Hyrkanián keresztül részint a caspi tengerbe, részint Aral tóba szakad ¹⁾.

Ima hegyén túli Scythia északról Góbi pusztával és keletről ismeretlen földdel és Serikával vagy Chinával, délre Gangesen kívüli Indiával határos. Főbb hegyei: az Auxai, Casius, Emódi hegyek; nagyobb folyója Oeccard (Irtisch), mely az auxai hegyekből eredve északra foly, s az Olbi vizével egyesülve a tengerbe szakad; két nevezetes kerülete Casia és Acassa; véghelye volt Samarkand. ²⁾

A régi földleirők Gedrosia, Arachosia és az Ind folyam közti, sőt az Ind tulsó partjáni földrészt is Indoseythiának nevezték; itt lakó népekül a Paropamis hegy alatt említettnek az Arasac-ok Chõe vize mellett, ezután az As-sacen vagy as-sacan-ok, kiknek fővárosok volt Massaga, Massaca, vagy Mazaga Masoga.

Az Arasac szó hasonlít a partus Arsác-hoz, vagy talán Ar-a-sac és az As-sac-an a sákokra, a Massaga a Massage-tákra, kik az Ima hegyből eredő Ind forrásán túl laktak, vezet bennünket ³⁾.

XIII.

A scythák különböző nevű felekezetei a következő fő törzsek egyik vagy másikához tartoztak:

1. Földmivelő scythák (agricolae, aroteres, gepidae; a chronicon paschale írója Etele hún királyt nyilván a gepida húnoktól származtatja) laktak a Borysthen és Panticap folyók közt, kik földmiveléssel foglalkozván, gabonájokat sírokban (latinul: sirus vagy syrrhus = sirverem, gödör) szokták az ellenség elől elrejtteni, s e miatt egy ízben Nagy Sándor seregét csaknem éhhalálra juttatták ⁴⁾, gabnát nemcsak saját élelmükre, de kereskedésben is nagy mennyiségben természettek; Olbia tengerparti város kereskedéssel birt, hová Herodot szerint főleg a földmivelő scythák a

¹⁾ Ptolem. Cap. IX. tab. Asiae II. Solinus polyhist. I. XV. 4. 5. — ²⁾ Ptol. C. XV. t. VIII. Asiae. Strabo XI. XV. Plin. VI. 16. 17. Mela I. 11. Diodor. Sic. II. p. 126. — ³⁾ Cellar. Geogr. T. II. p. 738—9. — ⁴⁾ Curtius. 421 I.

Borysthen folyón szállították gabna természetményeiket, melyek innét Görögországba vitettek ¹⁾); házakban és városokban laktak, azonban Kr. u. 1-ső században élt Arrian szerint ²⁾ a trákoktól legyőztetvén, előbbi életmódjukat megváltoztatták, és nagy átkok mellett fogadták, hogy soha többé sem házat nem építenek, sem nem szántanak, városokban nem laknak, drága értékű holmit nem szereznek, hanem szekereiket használandják ház helyett, vad állatok húásával és tejjel élnek, vagyonuk egyedül nyájaikból álland, melyet költözködve magokkal vihetnek. Így keletkeztek:

2. A pásztor (pastor = *ποιευσ*, nomád ³⁾) alan scythák, kik Panticap és Gerrhus vizek közét foglalták el, mindnyájan lovas íjjászok voltak.

Strabo szerint ⁴⁾ a nomád scythák közül leginkább lettek ismeretesek azok, kik a görögöktől elvették Bactriát t. i. az aziok, pasianok, tocharok és sakarauok.

Kr. e. 460-al élt Hippocrat szerint ⁵⁾ lakhelyül szolgáló szekerei közül némelyek 4, mások 6 kerekűek, nemezzel fedve, úgy mint a házak egy vagy 3 szakasszal építve, egyúttal sátorul is szolgálnak az idő vihara ellen; szekereiket 4 vagy 6 ökör húzza; e szekereken élnek a nők gyermekeikkel; a férfiak pedig lovon ülnek, utánuk vonulnak marhák és lovakból álló csordáik, addig maradnak egy helyen, míg barmaik élelmet találnak, azután tovább mennek; magok főtt húst és lőtúrót esznek, lótejét isznak. Ezekről írta Kr. e. 500-al élt Aeschyl görög író Prometheusában: „Jöni fogsz a nomád scythákhoz, kik font tetők alatt magasan, szép kerekű szekereken laknak, messzelövő íjjakkal ellátva; ezekhez ne közeledjél.“ ⁶⁾

Ezek neveztettek a régi írónál kanczafejő, kanczatúrót evő, tejivő, tejevő de egyszersmind legigazságosabb scytháknak. ⁷⁾

Hogy a nomád élet mily szenvedélye volt a régi húnscythák egy részének, felfoghatóvá teszi

¹⁾ L. IV. c. 17. 18. — ²⁾ 52-ik töredék. — ³⁾ Jyrken jürüh = vándor, nomád. Nemó görög szó = legeltetek; nomeis = pásztor, nomajos vagy nomas = legelőn élő vagy lakó. Schrevelii Lexic. p. 594. — ⁴⁾ XI k. 8 f. 2 §. — ⁵⁾ Telfy gör. forr. 59 l. — ⁶⁾ U. o. 3 l. — ⁷⁾ U. o. 11. 79 l.

azon válasz, melyet a legújabb időben Kaszak, vagy Kirgiz asszony ¹⁾ Vámbérynek adott, ki vele ez állhatatlan életéről beszélgetett: „csak nem lehetünk olyan lusták mint ti — úgymond — s nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert ime a nap, a hold, csillagok, a víz, az állatok, a madarak és halak mind mozognak, csupán csak a halott és föld fekszik mozdulatlanul.“ ²⁾

A mai európai civilizáció földhöz kötött fiainak igen feltűnő, s csaknem hihetlenné látszik a régi ázsiai népek gyakori vándorlása és költözködése; most az emberek legnagyobb része drága pénzen szerzett ingatlan vagyonnal bír, ezt mivel, ennek jövedelméből él; a föld, a családi viszonyok őt egy helyhez kötik le. Az ingatlan vagyon általi lelánczolás nem volt még a régi nomád törzsoknél, ha költöztek, családjukat, s családi összeköttetéseiket a törzsszel, valamint barmok, nyájak, ménesek s drágaságokból álló összes vagyonukat magukkal vihették.

A nomádok szokásszerűleg századokon át barangolhattak ugyanazon földrészen, de azért az állandó letelepedésnek már csak gondolatától is irtóztak.

Egyébiránt az újabb korban is találunk nagyobb-szerű népköltözésekre példát.

Az Oelöt vagy kalmükok a XVII-ik században Mongol ország Selenga folyója forrásaitól mindinkább eltávozván, lassanként apró osztályokban különböző turk törzsek földjein át egész Volgaig és Sarpáig hatoltak, hol megtelepedtek, s idővel Chinából is újabb rajokkal szaporodtak.

1771-ben hasonló jelenet adta magát elő, mely a régi népvándorlások menetét s természetét tüntette nemünk elébe.

A Torgot törzs leghatalmasabb ága, az orosz uralmat megunva, elhatározta, hogy 50 ezer családdal a Don és Volga közti térségről Chinába visszavonul, s tervét valóban ki is vitte. Bár előre látták, hogy őket az oroszok üldözni fogják, tudták, hogy nekik az irántok ellenséges indulattal viseltető Kasak vagy Kirgizek egész földjén át kell vonulniok: mégis sem a fenyegető veszély, sem az út távolsága őket vissza nem riasztotta.

¹⁾ Kirgiz törökiül éppen nomadot jelent. — ²⁾ Vámbéry köz. ás. út. 144 l.

Elöl fegyveres csapatok mentek, hogy a lehető veszélyt kikémleljék; mások a 3 nagy osztályban költöző néptömeg oldalait fedezték, végül a vonatot fegyveres utócsapat zárta be, bátorítva a csüggedőket, felvéve a kifáradtakat.

Ellenségtől gyakorta nyugtalanítva, oly kietlen pusztán, melynek állomásai s kútjai előttök ismeretlenek voltak, végtelen fáradtság után 8 hónap alatt megtették az igen hosszú útát.

E költözésből látható, hogy ily nagyszerű vándorlásokhoz nem kívántatnak világrendítő események, s ha ez a régi korban történik, feltűnő s említésre méltó sem lett volna.

Ha Ázsia régi földiratában minden lépésnél megfellejtetlen rejtélyekre bukkanni nem akarunk, a fentebbi eseményben állítsuk magunk elé az ázsiai nomád törzsek állapotát s a föld természetét.

A nomád népnek tág összefüggése, annak lehetősége, hogy összes vagyonát magával viheti, azon könnyűség melylyel a csekély népességű s gazdag növényzetű téreken új legelőt talál, s a gondtalan népjellem lehetővé s megfoghatóvá teszi nagyobb törzseknek is távol vidékre költözését.

Midőn tehát görög és római írók ugyanazon nevű ázsiai nomád népeket különböző, egymástól távol vidékeken említeneek fel, ebből még nem következik, hogy állításuk nem való ¹⁾.

3. Királyi scythák Gerhus vize és Maeot tava között a chersonesi szigetben laktak, a legvitézebb s legszámosabb scythák, s magokat legnemesebbnek vélván, azt tartották, hogy a többi scythák az ő szolgáik.

A scytha nemzeti mondában a „skolot“ mint általános népnevezet, Achat, Katiar, Trasp, Paralat, mint törzsnevek fordulnak elő; de mint ilyenek jönnek elő az aroter, nomád, georg és királyi scytha nevek is. A georgoi nevet Strabo már urgóira változtatta; ebből elvetve a görög ragot, lesz: urg, vagy Stritter szerint ²⁾ urog, mely úgy látszik, urog = urak vagy királyi scythákra, kik a többieknek urai valának, vezet bennünket.

Déli Babylon téglafelirataiból eddig kibetűzött kirá-

¹⁾ Neumann die Hell. im Skythenl. 144—6 l. — ²⁾ Mem. pop. I. 570 l.

lyok közül a legrégebbernek, kit Ravlinsen, gyanítólag Kr. e. XIX-ik századba tesz, neve Uruk h-nak olvasható, ki magát Úr és Akkad királyának nevezi, és Sin holdistennek templomot épített ¹⁾.

Lucian görög írónál „sakaauraki“ scythák is fordulnak elő, a mi ismét sakurak vagy királyi scythák, kúnokra emlékeztet. ²⁾

Egyébiránt az Úr szónak mai jelentését fentartotta a XII-ik század második felében élt byzantzi író Cinnam, midőn előadja: Istvánt — Géza fiát — megfosztván a magyarok az uralkodástól, azt egyik testvérnek Lászlónak adák át, ennek testvérének pedig Istvánnak az „urum“ méltóságot juttatták osztályul; e név t. i. az uralkodásra következőt szokta jelenteni a magyaroknál.

Büdinger ³⁾ „Urumtychi“-nek olvassa a trónörökös nevét, de e hibás olvasást Hunfalvy helyesen kiigazította. ⁴⁾

Lucian görög írónál (sz. Kr. u. 120.) a scytháknak Toxar scytha bölcs által előadott következő osztályaik említettnek: királyiak, kalapviselők, és a köznép vagy nyolczlábúak, kik t. i. csak két ökörrel és egy szekérrel bírtak. ⁵⁾

A scytháknak ezen főbb osztályaik azonban, habár e néven gyakran említettnek a régi írók által, sőt lakhelyök is leiratik, később az Ázsia és Európa keleti részén folyt harczok közepette összeelegyedtek; a netalán legyőzött gyengébb, önélete fentartása végett a hatalomra emelkedett erősebb osztállyal egyesült.

Ázsiai scythák közt jelentékenyebbek voltak:

1. Sákok, kiknek egy része Armenia és Colchis közt, más része a Jaxart folyó, Ima és Parapomisad havasok közt lakott, kik sakastenoknak is neveztettek, ezek földén ment át a kereskedői út Chinából Serikába, s innét a persa és római birodalomba. ⁶⁾

¹⁾ Noach Antilib. I. 460 l. — ²⁾ Herodot. IV. 20. Lucian. hosszúélet. 15.

— ³⁾ Ein Buch ungar. Gesch. 1058—1100. Leipzig 1866. 97 l. — ⁴⁾ Nyelvtud. közl. VI. 1867. 138 l. — ⁵⁾ Téli gör. forr. 96 l. — ⁶⁾ Ptolem. C. XIII. t. 7. Amm. Marc. I. XVIII.

Érdekes, a mit Plinius ír: „túl a Jaxart folyón, melyet a scythák Sylisnek neveznek, vannak a scythák népei. A persák azokat a legközelebbi nemzetről általában sákoknak, a régiek aram-oknak nevezték“¹⁾).

A Nakschi-Rustami siriratban a Darius által legyőzött felkelők közt van egy scytha törzs főnöke is „Sakuka“ névvel, de a kiről a felirat többi részeiben nincs említés téve²⁾).

2. Massagetok, ezek a sákokon felül Jaxart vize és a Caspi tenger közt laktak, baromtenyésztést és földmívelést űztek, s hogy városokban laktak, kitetszik onnét, hogy Nagy Sándor Hyrcaniában és Bactriában számos városokat sőt várakat is talált; majd a Volgán átkelve a scythákat elűzték s a tenger innenső partját, Ibéria és Colchis közt a Cyrus vizéig terjedő földön szálltak meg.³⁾

3. Dá h o k⁴⁾ vagy daák: e scytha felekezet neve igen sokszor előfordul a régi latin és görög íróknál; így nevezettek pedig azon scythák, kik a Caspi tenger tulsó és Oxus innenső partjain laktak; s három törzseik Xantii, Pissuri és Aparni vagy Parni vagy Akarni külön néven is hivatnak. Feltűnő volt a dá h o k hadakozásmódja, ők t. i. kettesen ültek a lóra, s arról egyszerre leugorván, s az ellenséges lovas seregben megzavarván a rendet, a legnagyobb kárt okozták; s miután Strabo azt írja: „mondják, hogy a parnok nevű daák elszakadtak a Maeot taván túli daáktól, kiket xanthiok és parioknak neveznek“, a fentebbi kettesen való lovaglás után a parii vagy parius szóban Bartal a magyar páros szavat véli felismerni; Plinius a daháknak a parthusokkal egyenlő törvényt és szokást s így vérségi összeköttetést tulajdonít.⁵⁾

A dahákat Herodot a persa uralom alatti népekhez számítja; már Darius királynak adtak kísérő csapatokat

¹⁾ L. VI. c. 9. — ²⁾ Spiegel. Érán p. 329. fentebb láttuk, hogy a finneknél „ukko“ isten jelentéssel bír. — ³⁾ Herod. I. 201. II. 201. VII. 9. Strabo XI. Plin. IV. 3–17. Curt. VII. VIII. Justin. I. 8. Ptolem. IV. 10. VI. 13. Am. Marc. XXI. 18. XXIII. 6. XXVIII. 14. — ⁴⁾ Ezeket és a sagartiusokat Herodot I. 125. nomád életű persáknak tartja. — ⁵⁾ Magy. tud. ért. Bartal I. 27. 31 l. Chaussard Arian. exp. Alex. III. 346 l. Strabo XI. 9. Plin. I. VI. c. 19.

(Curtius IV. 12. 6.) s Bessust Nagy Sándor előli menekülésekor, baktri és dáha fegyveresek kísérték, (Arrian. Exp. Alex. III. 28. 13. 16.). Nagy Sándor legyőzte a dahákat (Justin. XII. 6.), s őket hadseregébeni szolgálatra kényszerítette (Curtius VIII. 14. 5. IX. 2. 24.).

Egyébiránt a régi remek íróknál, a dahák nevén, lakhelyén s vitézségén kívül, e régi népről bővebb tudósítás nem fordul elő; rólok részletesebb adatokat a chinai íróknál találunk. Jaxart keleti vidékeiről, hol még Nagy Sándor idejében laktak, úgy látszik lassanként a geták vagy yuetik által, törzsrokonaikkal a ta-wanokkal együtt, már Kr. e. 122-vel délre és délnyugot felé szorítottak. Itt, az Oxus déli partján, a régi Baktra vidékén, találjuk a chinai tudósítások szerint a tahiakat Indiával élénk kereskedelmi forgalomban, vannak városaik és házaik, s kezdetben minden város saját főnöke alatt független volt.

Később Kr. e. 30-al Strabo a dahákat, a caspi tenger keleti partján, mint nagyszámú nómad népet említi a hyrkanok mellett.

Ammian Kr. u. a IV-dik században a fekete tenger mellett Cappadociában már csak egy szétszórót águkat ösmerte ¹⁾.

4. Sogdiánok, kiknek lakásuk volt a Jaxartes, Oxus vizei és indiai Caucas közt, fővárosuk volt Maracand; gazdag, kézmű és kereskedésben kitűnő nemzet volt.

E négy nemzetről írja Curtius, hogy ugyanazon egy nemzettörzshöz tartoznak. ²⁾

5. Bactrok: lakhelyük volt a Paropamis, Oxus, Caspitenger és Margus vizek közt; fővárosuk volt Bactra, mely mellett foly el Bactrus vize, ettől nyerte mind a város, mind a tartomány nevét. ³⁾

6. Chorasmok, kik Oxian tó és Caspi tenger közt valának letelepedve.

Európai Scythiában jelentékeny nemzetekként említettnek:

1. Alánok: a Maeot taván felül az Alauni hegy

¹⁾ Schenkel Bibell. Leipzig. 1868. I. 596. — ²⁾ Mos. choron. p. 305. Curtius VI. 3. — ³⁾ Curtius VI. c. 4.

alatt és Tana vize mellett laktak, honnét Tanaitáknak is neveztettek; más alánok pedig a Volgától keletre s Caspi tengertől északra eső területen említetnek, s amazoknál gazdagabbak s hatalmasabbak valának. ¹⁾

2. Sarmaták, kik ide Mediából költöztek, s az itt lakott scythákat lassanként ázsiai Scythiába kiszorítván, rólok az európai Scythia Sarmatia nevet nyert; ezek közt laktak a roxolanok, jászok, bastarnák, pencinok stb. ²⁾

3. Hunnok, ezek egyrésze a hiongnu, Chinától északra lakott, honnét az elhatalmasodott tatárok által a Volga vizéhez nyomatott; másik része a Caucasus hegy és Caspi tenger fölötti rónaságban székel, átkelvén a Tanán s amazokkal egyesülve elébb az alánokat, azután a gothokat meghódították s Európában hatalmas birodalmat alkottak. ³⁾

A nagy húnscythá fő törzshöz tartoztak: a húnok, partusok, bolgárok, kozárok, avarok, úzok, pecsenégek, jászok és magyarok.

XIV.

Herodot szerint a scythák királyaik származását a régi pogány istenekre viszik vissza; s legrégibb királyuk volt Targita, ki Jupiternek és Borysthen folyója egyik leányának fia volt. Az uralkodási rendre nézve náluk az atyát a fiú követte a trónon, de ha a nemzet a királlyal elégtelen lett, joga volt azt letenni, s ugyanazon család más tagját megválasztani.

A király volt a sereg fővezére háborúban, s legfőbb bírója béke idején. Ha a király közügybeni vétésé miatt halálos ítéletet mondott, nemcsak a vétkes, de egész családja megöletett; de ha egy más scythá magán panaszára keletkezett a halálos ítélet, a király a bűnöst kivégzés végett a sértett félnek adta át.

¹⁾ Herodot. I. IV. VI. Strabo VII. Mela I. II. Amm. Marc. I. XXII. 8.

— ²⁾ Herodot. IV. 21. St. Byzant. V. 590. Plin. IV. 4. 12. Amm. Marc. I. h.

— ³⁾ Amm. Marc. I. XXXI. 3. Cocceus. Sabell. Enniad. IX. 4.

A scytha királyoknál a többnejűség volt szokásban; udvari szolgálkat a szabad scythák közül tetszés szerint választottak; voltak pedig szakácsaik, pohárnokaik, lovászaik, küldönczeik, testőreik.

Az eskü előttök oly szent volt, hogy ha királyuk megbetegedett, ezt valamely scytha által a királyi tűzhelynél letett legfőbb s hamis eskünek tulajdonították; összehívtak tehát 3 jóslót, s ha ezek a hamisan esküdött scythát egyezően megnevezték, ez halállal büntettetett.

A scythák kerületekre voltak felosztva, mindegyik külön törzsfőnök alatt, s külön gyűlhelyök volt, hol e főnök törvényt szolgáltatott. ¹⁾

A mi a régi scythák vallási szertartását illeti: templomaik nem voltak, mint nem voltak a persáknak; ezért Xerxes a magusok tanácsára Görögország templomait elpusztította, mert a görögök isteneiket falak közé zárják, holott az istenek előtt, mindennek nyílt és szabadnak kell lenni, s az egész világ az istenek temploma s lakása ²⁾, — hanem a scythák kerületenként, mindegyik népgyűlési helyen a hadúrnak szentélyt emelnek oly módon, hogy vessző-rőzséket magosra halmoznak, e fölött négyszög terület van csinálva, három oldala meredek, egy pedig feljárható, s mivel e halom minden évben alászáll, évenként 150 szekér vesszőt halmoznak reá; — e magaslat közepén van a hadúr kardja felállítva, melynél évenként márhakkal és lovakkal áldoznak ily módon: az áldozati állat lábaira hurok vettetvén, az áldozó az állat mögött a kötél végét húzva, az állatot földre teríti, — ekkor segélyül hívja az istent; majd az állat nyakába kötelet vetvén, ezt egy bottal csavarva az állatot megfojtja, megnyúzza s megfőzvé az áldozó, a hús egy részét zsengéül maga elébe dobja; szokásban volt hadúrnak hadifoglyokat is áldozni, kiknek véré a kardra leöntötték. ³⁾

E régi scytha áldozásmód részletesebb áttekintése végett álljon itt leírása egy ily újabb vallásos ünnepélynek, melynél, egyik mongol főtörzsnél a bűrtök

¹⁾ Herodot. IV. 5. 68. Duncker Gesch. d. Alterth. I. 466 l. — ²⁾ Cicero de legibus II. 10. 26. — ³⁾ Herodot. IV. 60—63.

közt, kik Ázsiában északra a Bajkál tó és Nertschinsk körül Siberiában laknak, id. Gmelin jelen volt.

„Mintegy két ölnyi nyirfator volt kelettel átellenben a Kuda patak hosszában ültetve. Kissé e fák hátamögött balra volt még más két fa, s ezek megett három burát, kik közül az egyik a másikonál valamivel előbbre letérdelt, egy nyirfaágat földszintesen kelet felé kezében tartott; s e mellett meglehetősen fennhangon sokat összebeszélt. Hit-sorsosai azt mondták, hogy az isteneket hívja össze. A másik kettő fennállott, s mindegyik egy facsészét (talán kupát) tartott, mely egyenlő mennyiségű savanyú lótej s ebből készült pálinkából vegyített itallal volt megtöltve. Majd valamivel előre mentek, s csészéiket, melyeket kezeikben tartottak, a levegőbe hajították, s az előttük térdelő pap folytonos mormogása közt ők is néhány szót mormogtak.

Ezt tették másodszor és harmadszor is, s midőn csészéiket harmadszor is a levegőbe hajították, azokat ismét azonnal megtöltötték s előre hajították. Azt mondták, hogy a bálványpapnak buzgó könyörgésére az ő főistenök a patakon át hozzájuk jött; ennek mentek ők eleibe, s áldozatul és tiszteletük kimutatásául hajították csészéiket háromszor a levegőbe, melylyel az megelégedvén, visszatért; mire ők, hogy előtte megérkezése feletti örömüket kimutassák, csészéiket utána hajították.

E közben egy legény a fáktól balra egy juhott tartott, s midőn a fentebbi szertartás véget ért, a juhnak, melyet az isteneknek meg kelle áldozni, hogy azt még jobban felszenteljék, a pálinka s tejből vegyített fentebbi italból valami keveset a fejére öntöttek; s ekkor leöléséhez láttak. Legelőbb is földre terítették, s míg ezt két legény tartotta, ez alatt a jobb oldalon, a rekesz-izmon alól néhány újnyival, egy vágást tett a harmadik, melyen át kezével a testbe nyúlván, a rekesz-izmot áttörte, s a felett néhány újnyival a verőeret ketté szakította; mire az egy perc alatt megdőglött.

A műtő a levágás alatt kiesett beleket azonnal ismét a testbe berakta, s ez által, valamint a seb összefogása által meggátolta, hogy a földre egy csepp vér is kifolyhasson.

Midőn a juh ezután meghidegült, belrészei kivétettek, s a vér szorgalmasan egy fatálba gyűjtetett, ekkor a bőrét lehúzták, az első bal, s hátulsó jobb láb csuklóban kettő töretett, a másik kettő pedig ugyan e helyen egészen levágatott.

Ezután a csontokhoz láttak —, a testről minden hús levágatott, de a mellett még is némely csont az üstbe került. A csontok az összegyűjtött vérrel gödörbe vették.

A hús megevése után azon csontok is, melyek az üstben voltak, a többihez a gödörbe vették, rájuk tüzet raktak, a gödör fával befedetett, hogy a csontokat megégessek. A juhnak bőre, mely még egyedül megvolt, az isteneknek látásúl felfüggesztetett.

Egy más helyen, a burát-oknál, a csontok alacsony faállványra tettek, ez alá égőfa rakatott, s így az állványal együtt megégettetett.“

Éppen ily módon folynak le a kalmükoknál is a véráldozat szertartásai; a lényeges pontok mindenütt ugyanazok: az állatnak úgy kell megöletnie, hogy egy csepp vér is el ne vesszen; ezután a csontok a hústól elválasztatnak, a húst megfőzik, a csontokat elégetik. Ily alkalommal az áldozati barom csontjainak az áldozat helyén addig kell maradniok, míg egészen el nem égnék. ¹⁾

A scythák fegyverzete volt: rövid egyenes tör, melyet a persák és médek is használtak; viselték ezt jobbfelől a derékra kötve; balfelől pedig hordtak kardot, sőt használatban volt a dárda is; legszokásosabb fegyverök volt azonban a kézíjj — sagitta toxema, oistos, ios — mely nálok csatadöntő harczi fegyver lévén, vele jobb és bal kézzel és sebes nyargalás közben nemcsak előre, de hátrafelé is egyenlő ügyesen tudtak lőni.

E nyilazásbeli gyors ügyességét a scytháknak az írók így rajzolták: „jelen volt két ezer scytha, gyorsabb a viharból, villámnál, vagy ragyogó csillagnál.“ ²⁾

A rómaiak az íjjat a csak rómaiakból álló hadseregénél soha sem alkalmazták. A kézíj vagy két szarvból

¹⁾ Neumann die Hell. i. Skyth. I. 261—2. — ²⁾ Suidae Lexic. Cantabrigiae 1705. fol. T. I. 603.

készült, melyek vastagabb végei egy közép foglaltványba voltak szorítva, vagy egy darabból állott.

A kézíjjakat és nyilakat hol külön, hol együtt a puzdrában tartották.

A parthusoknál a kézíjj, s általában a keletieknél a nyíl nádból készült; a rómaiaknál s görögöknél a nyíl hegye sima ércből volt visszahajló horog nélkül, ellenben az ázsiai és északi népek a viszhorgas végű nyilhegyeket használták — *spiculum* —, melyet a scythák önkészítette méregbe mártottak.

Viseltek sarkantyút is, de melyet bokájokon keresztül kötöttek fel, taréja nem volt, csak egy hegyes kiálló vasa.

A scythák használtak paizst is, mely kicsiny és könnyű volt, készült fából, vagy fonadékból, mely vastag bőrrrel volt behúzva; félhold vagy felülről két helyen kivágott alakú, így a mell és arcz védelmére alkalmas, a két kivágásnál a szemeknek nyitott hely volt; a trák paizs könnyű anyagból négyszög és pikkelyes fedélzetű volt, mint a római; ennél azonban kisebb volt.

A sarmaták nemzeti fegyvere a lovassági hosszú nyelű dárda volt — *contus*.

A parthus, persa és sarmatáknál szokás volt, hogy a nehéz fegyverzetű lovasnak lova is oly teljes páncéllal legyen fedve, mint maga; ily módon fegyverzett sarmát lovas látható Traján oszlopán.

A scytháknál és parthusoknál hadijelül, zászlóul egy nagy sárkány kigyó alakja szolgált, mely ezüsből készült, nyitott szájjal, s egy lándzsára volt függesztve, testének többi része pedig részint bőrből, részint összevart színes ruhadarabokból állott, mely Traján idejében a rómaiak hadseregéhez is átvétetett.

A scythák, médek s más ázsiai és északi népek hosszú bő nadrágot viseltek, a felső öltöny sajtóságos kötésű övvel volt a derékhoz szorítva, az övin minden scythá kancsót viselt, mint ez a keleti mongoloknál ma is szokásban van. ¹⁾

¹⁾ Herodot. IV. 10. Pallas Nachricht. über mongol. Völkerschaft. I. 172
1. Pater Hyakinth. p. 129. Neuman die Hell. im Skythl. I. 290.

A süveg — pileus, pileum, pilos, piloton, — a régi népek szokásos fővege volt, készült nemezből gömbölyű alakra, karima nélkül, szorosan fedte a fejet; alakja különböző, behajtott hegyes vagy lapos tetejű volt. A phryg süveg vagy kucsma hegyesre domborodó végű, de ehhez hasonló volt a kún, sak, sarmata és parthus süveg is, mint ez Augustus emlékpénzén, Traján oszlopán, a Jerney kúnszobrain, Turóczy képes krónikájában, a Szt. Lászlóval viaskodó kún, és kún László arczképein látható; ez volt azon kúnsüveg, melyek viselésének eltiltása az 1279-ben tartott budai zsinat 48-dik kanonjában sürgettetett, sőt ennek viselése az újabb korig fenmaradt a kúnoknál, jelesen Halason 1842–44-ben egy régi temető elegendése alkalmával, egy hulla fején teljes épségben találtatott egy fekete nemezből készült süveg, csomó ősz hajjal, magassága 11 hüvelyk, szélessége alól szinte 11, közepén kilencz hüvelyk, s ez arányban keskenyedve felfelé gömbölyű csúcsban végződik; színe hajdan fekete volt, de egy kissé megfakult; e süveg egy 1712. év előtt pestisben elhalt tősgyökeres öreg kún emberé volt, ily süveg viselése Halason a múlt század végén enyészett el; e süveg teljesen hasonló alakú a Jerney kúnszobrain látható süvegekhez.

A rómaiaknál az áldozati barmoknak leütésére scena vagy sacena nevű eszközt használtak, mely két élű volt, egyik felől balta éllel, másik felől bárd fokkal, s így az egyik rész vágásra, másik ütésre szolgált, e szerint egészen hasonlított a mi fokosainkhoz, s ha szabad e sacena szóból, mely aligha latin eredetű, következtetni, ez a sákok fegyvere volt ¹⁾.

A scythák lovai kicsinyek, de tüzes, szilaj s kitartóságukról híresek voltak annyira, hogy macedoni Fülöp érdekesnek találta saját országába 20,000 nemes scytha kancza lovat küldeni a lovak nemesbítése végett.

A scythák vadállatokon kívül nyájaiak húásával táplálkoztak, s a lóhús is kedves eledelök volt; a lótej pedig

¹⁾ Ant. Rich. röm. Alterth. 1862. Strabo VII. 17. XI. 6 §. Herodot. I. 215. IV. 3. 5. 10. 70. 81. VII. 64. Aristot. állami int. CXLI.

elterjedt s kedvencz italuk vala, miért már a legrégibb korban „kanczafejőknek“ neveztettek; kedvelték ezt azért, mert megsavanyodva sem volt oly kellemetlen, mint a tehéntej, s tovább is lehete használható állapotban tartani.

Hogy a scythák a Kumisz-nak nevezett lótejpalinkát ösmerték, ez Herodot előadása szerint kétségtelen. ¹⁾

Hippocrat írja, hogy a scythák alakra és testalkatra nagyon eltérnek a többi emberektől s egyedül önmagukhoz és semmiképen nem más néphez hasonlítanak; testalkatuk izmos, arczszínök vörössárga vagy napbarnított; azt is megjegyzi, hogy a sok lovaglás miatt e faj nem szapora. ²⁾

Hadi szokásaikat a mi illeti: a scytha félelmet gerjesztő ellenség volt; seregök csak a gyorsaság s ügyességökről híres lovasíjászokból állott.

Rendes csatába nem örömet bocsátkoztak, hanem csapatokra oszolva körülrajongták az ellenséget, folytonos csatározásokkal éjjel nappal fárasztották, s tömegeit tettetett visszavonulással igyekeztek szétválasztani, hogy az ekként elszakadt egyes csapatokat hirtelen nagy erővel megrohanva, megsemmisítsék.

A mily vig kedélyű volt a scytha borbóséggel fűszerezett dús lakmározásaiban: éppen úgy szükség idején volt ereje nagy nélkülözésekre. Ha úgy kellett, 10—12 napig sem evett mást, mint lósajtot, s ha már érezni kezdé az éhséget: övét szorosabbra csatolta. ³⁾

A scythák nemzeti mivelttségét a mi illeti: hogy mint külön önálló nemzet saját nyelvvel birt, ezt tagadhatlanul igazolják a scytha nyelvű ékiratok; továbbá Berós chaldaei történetíró Kr. e. 260-al, ki Babylonban a Bel templomában, hol pap volt, őrzött legrégibb évkönyvekből írta össze Chaldaea és Babylon történetét, ki scythai könyveket is használt ⁴⁾, sőt az V-ik században Theodoret cyrusi püspök arról értesít, hogy a szentírás héber nyelvből fordíttatott le scythai nyelvre. ⁵⁾

¹⁾ Herod. IV. 2. — ²⁾ Hippocrat. 26—32 §. Neuman die Hell. im Skythl I. 149. 155—6. — ³⁾ Auli Gellii noct. atticae XVI. c. 3. — ⁴⁾ Antiquae hist. ex XXVII. auctor. cont. libr. VI. opera D. Gothofredi Lugduni 12. Berósus L. III. p. 7. I. IV. p. 12. — ⁵⁾ Theodoretí Cyri oper. T. IV. vol. II. p. 839—840.

Az ó kor több fölfedezéseket a scytháknak tulajdonít, többek közt az érczolvasztást vagy bányászatot, Plinius szerint Lyd nevű scytha találta fel; Anachars scytha egyik lón a régi világ híres böleseinek; Scyles megtanulta anyjától a görög nyelvet, felvette a görög modort és szokásokat; Kleomen spártai király előtt a scythákkali társalgás kedves volt.

De általában, mihelyt a scythák a fekete tenger környékére költöztek, idegen nemzetekkel összevegyüléstől nem irtóztak; igazolja ezt az, hogy Herodot szerint fejedelmeik trák hercegnőket s görög hölgyeket is vettek nőül.

Midőn később a scythákat a sarmaták szétszórták, nagy számmal a fekete tenger melléki görög városok falai közé menekültek, a görög szokásokat elfogadták, s itt az olbiai feliratok szerint hivatalokra s méltóságokra emelkedtek, gyermekeiknek valódi görög neveket adtak, mit nagyrészen görög anyák befolyásának lehet tartani; sőt görögök is, mint a cariai Datamnak atyja, scytha hölgyeket vettek nőül, s ily családban ismét scytha nevű gyermekekre találni, így Herakleid, Athenaios, Alexandros, görög apák gyermekei közt Kunag, Kún, Mukunag nevűeket találunk, mi oda mutat, hogy az összeházasodás gyakorlatban volt. ¹⁾

A scythák a görögökkel élénk kereskedési forgalmat űztek, melynek főleg a fekete tenger északi partjain és a Maeot tavánál virágzott, görög gyarmatvárosok: mint Olbia, Heraklea, Panticapaion, Tana, Phanagoria voltak közvetítői, mely összeköttetés is a hellen és scytha elem összevegyülését eredményezte.

Scythiának és lakosainak ezen rövid ismertetése után folytassuk a scythák történetét.

XV.

Fentebb említve volt, hogy a scythák, Kr. e. 624-ben szerzett második ázsiai uralkodásuk alkalmával, Media

¹⁾ Neuman f. i. m. 169—70. 320 l.

vidékéről sok foglyokat vittek magokkal hazájokba, kiket később a görög és római írók sarmatáknak neveztek.

E nemzet azonban, úgy látszik, hogy a scythák között nem sokáig élt szolgaságban, hanem nemzeti függetlenségét s ősi szabadságát fegyverrel kivívta, s az e miatti véres harcokban a scytháknak nagy romlására lett.

Sziciliai Diodor ¹⁾ és Lucian ²⁾ görög írók szerint a sarmaták már 592 előtt Toxar scythá bölcse idejében, Scythia nagy részét elpusztították, különösen egy alkalommal 10 ezer lovas és 30 ezer gyalogból álló sereggel egész véletlen a scytháknak, ekkor a Tana mindkét partján volt táborát megtámadták, s iszonyú vérontás után megszalasztották; a kik elmenekülhettek, azok gyorsan a folyam túl partjára úsztak, hol a hadsereg másik fele és szekerei egy része letelepedve volt; a sarmaták a scytháktól sok zsákmányt és nagyszámú foglyokat szereztek, kirabolták sátorait, elfoglalták szekereiket, többnyire a rajtok levő emberekkel, sőt a scytha hölgyeket szemük láttára megbecstelenítették.

Ekkor esett fogságba egy Amizok nevű scythá, ki nem régen az előtt Dandam scythával véres serleg mellett kötött barátságot. Látna Dandam Amizok fogságba hurczoltatását, bár maga már a folyamon túl elmenekült, mindkét sereg szeme láttára visszaúszik az ellenséghez.

A sarmaták felemelték ellene, hogy leszúrák, hajító dárdaikat, de Dandamis ezt kiálltatta „Zirin“ (Zer persául = arany, Zerin = aranyból való), ki pedig ezt kiáltja, nem ölik meg, hanem úgy fogadják, mint a ki kiváltásért jön, váltságdíjt, aranyat hoz.

Vezették tehát a sarmata vezérhez, kitől Dandam barátját Amizokot kérte, de a vezér nagy összegű váltságdíjt követelt.

Erre Dandam válaszolt: „mindenemet már elraboltatok, de kérj, a mim van, megadom, parancsolj tetszésed szerint, — itt vagyok magam, tarts meg engem Amizok helyett.“ Erre a vezér viszonzá: „téged letartóztat-

¹⁾ II. k. 43. — ²⁾ Toxaris XXXVIII—XLI.

nom nem szabad, mert Zirint kiáltva jöttél, hanem tedd le legbecesebb vagyonodat, s barátod szabad.”

Dandam kérdé: mi hát az a mit kíván? „Szemeid” válaszolt a diadalittas vezér. Dandam beleegyezett, szemei kiszúrattak, s az ezek árán szabadon bocsátott Amizoknak karjára támaszkodva hagyta el a sarmata táborn, s együtt úsztak át öveikhez.

E gyász eset a scythákat véres bosszúra s új lelkesedésre bátorította, mert látták, hogy tőlök az önfeláldozó nemes jellemet, s baráti hűséget az ellenség el nem rabolhatta.

A sarmaták pedig tudván azt, hogy mily nemes lelkű nemzettel állanak szemközt, megrémültek s félve a visszontorlástól, ott hagyva a barmokat, s felgyújtva a szekereket, futva eltávoztak.

Amizok szíve nem birta meg, hogy lássa maga mellett a vak Dandamot, önmaga kiszúrta saját szemeit; s a baráti hűség e nagyszerű áldozatait egész tisztelettel közvagyonukból tartották el.

Szinte 592 előtt történt, hogy Arsacom scytha követül küldetett bospori király Leucanorhoz, hogy a scythák részére évenként adni kellett, de elmaradt adó megfizetését sürgesse, ez alkalommal Arsacom Leucanornak deli természetű szép leányát maga részére nőül kérte, azonban a nála gazdagabb Adyrmach Machlina uralkodója szinte kérőül jelentkezvén, mivel ennek 10 arany csészéje, 84 négy ágyas kocsija, sok juha és barma volt, ez nyerte el a bájos arát és Maeotisba haza szállította.

E bánásmód sértette a vitéz Arsacom büszkeségét, s barátai Lonchát és Macent tanácsára fegyveres erőt gyűjtött.

E végett a scytháknál következő szokás volt: ha valaki mástól megbántatva, bosszút állani, saját erejével képtelen volt, ökröt áldozott, s ennek húsát összeaprítván, megfőzte, s földre terítvén bőrét, ráült hátravetett kezekkel; mert ez vala nálok a legnagyobb könyörgési mód.

Ott fekvén az ökör húsa, rokonok s jó barátai meglátogatják, a húsból egy darabot mindegyik elvesz, s jobb lábával a bőrre lépve, tehetségéhez képest 5—10—20 s több

lovast ajánl saját költségén segélyül, vagy ha nagyon szegény, maga ajánlkozik.

Az ekként összeállított sereg legállandóbb, legszilárdabb s legkitartóbb, mert eskü által van lekötve, mivel a bőrre lépni annyi, mint esküdni; — így Arsacom segélyére rövid idő alatt 50 ezer lovas, 20 ezer nehéz és könnyű fegyveres gyűlt össze, melyhez maga Toxar 100 lovast állított.

Ez alatt Lonchat Leucanor udvaránál bizonyos követési, majd nősülési ürügy alatt megjelenvén, a hadúr templomában bezárt ajtóknál Leucanort meggyilkolja, s levágott fejét magával víve, visszanyargal Scythia országba. A bosporánok csak későn vették észre a véres bosszút s csakhamar viszály támadt köztök a királyság felett.

Ekkor Macent Adyrmachnál Maeotisban megjelen, előadja a királynak gyilkos kezek által történt halálát, s figyelmezteti, hogy mivel őt, mint a király vejét, akarják uralkodónak választani, tehát siessen, s hogy a bosporánok kedvező véleményét könnyebben megnyerje, induljon azonnal utána Leucanor leánya is Mazea; különben könnyen megeshetik, hogy az uralkodás Eubiotra száll, ki Leucanornak törvénytelen fivére, ezenkívül a scythák barátja és az alánok ellensége.

Macent magát alánnak s Mazaea anyai rokonának adta ki, mert Leucanor az alán Mastirát vette nőül, kinek Alaniában lakó fivéreitől mondta magát küldöttnek.

E színelés könnyű volt, mert az alánok és scythák egyforma nyelvvvel és ruházattal élnek, csak hogy az alánok nem viselnek oly hosszú hajat mint a scythák, ezért Macent a szükséghez képest megkurtította haját.

Ekkor Adyrmach elindult Bosporba, Mazaeat pedig Macentnek adta át, hogy utána kísérje; Macent használva az éj homályát, Mazaeat lóra ültetvén, harmadnapi gyors lovaglás után Scythiába megérkezett s Mazaeat Arsacomnak átadta.

E közben a bosporánok Eubiotot a sarmaták földjéről, hol tartózkodott, uralkodásra emelték; ezt, valamint Mazaea elrablását, s Arsacomnak ellene intézett nagy hadikészüle-

teit meghallván Adyrmach, visszatért útjából hazájába, s nagy sereget gyűjtván, a hegyvidékeken keresztül betört Scythia országba; nem sokára Eubiot is megtámadta a scythákat, vezetve az uralma alatti összes görögöket, s az alánok és sarmaták 20 ezernyi segédhadát; a két egyesült sereg 90 ezer főre ment, s ennek $\frac{1}{3}$ -da lovas íjjászokból állott.

Másfelől a scytha felkelt had is 30 ezerre szaporodott; a scythák vezére Arsacom volt, s midőn az ellenség feléjük közeledett, lovas csapatokkal megkezdtek a harcztot s kemény csata fejlődött ki, melyben Toxar is részt vett, de a sokkal túlnyomó erőnek a scythák engedni lettek kénytelenek, a harci sorrend keresztül töretvén, a scytha sereg kétfelé elvágtatott. Az egyik rész visszavonult, de az alánok sem merészelték távolabbra üldözni.

A másik kisebb részt az alánok és machlyok nyíl és hajító dárda sokaságával elborítván, közüle sokan elestek; Lonchas dárdanyéllel, Macent fejszével a fején, lándzsával a vállán volt megsebesítve, mit megtudva Arsacom, lovát megsarkantyúzza, s visszafordulván felrivalg s kirántott karddal rohan az ellenség tömegébe, a machlyok előtte hátrálnak, ő barátait kiszabadítván, neki buzdított seregével Adyrmachra rohan, s lándzsájával agyonszúrta.

Vezérök eleste látására szétbomlott a machlyi, azután az alán s végre a görög sereg, a győzelem a scytháké lőn, kik az ellenséget késő éjjelig üldözték.

Másnap követek jöttek a béke iránt alkudozni; Arsacom és Lonchat megkötötték a békét, melyszerint a bosporánok kétszeres adó fizetésre kényszerítettek, a machlyok kezeseket adtak, az alánok pedig az elpártolt sindiánok visszakerítésére vállalkoztak. ¹⁾

A scytháknál az önfeláldozó baráti hűségnek már több jeles példáit láttuk, s valóban „a scythák semmit sem tartottak nagyobbnak a barátságnál s arra legbüszkébbek, ha barátaik bajaiban együtt fáradhatnak s részesülhetnek, s nincs is nagyobb gyalázat náluk, mintha valaki elárulta barátságát.“ Ezért tisztelték — mint fentebb láttuk — a

¹⁾ Lucian. Toxaris XLIV—LVI.

bár idegen származású, de az egymáshoz barátságban kitűnő Orestest és Pyladest, kiket ők saját nyelvükön Korakoknak neveztek ¹⁾.

Kr. e. 446-al élt Ktesias görög író, s utána Nicolaus Damascenus azt írja, hogy a sákok királya, s ennek fivére Cydraeus meghalván, az özvegy királyné Zarinaea a parthusok fejedelméhez Mermerhez ment férjhez. (Zarineh jelent aranyos-t, zer = arany).

E királyné harcziás bátorsága, szépsége s bölcsessége által köztisztelet tárgyává emelkedett. Uralkodása alatt a parthusok a persák uralma alól a scythákhoz vagy sákokhoz menekülvén, e miatt a két nemzet közt harczra került a dolog. Zarinaea Kr. e. 569-ben a parthusok védelmére kelt, s együtt vezette férjével vitéz hadait, melyekkel betört a persa földre, hol hosszú és véres harczokat vívtak.

Egyik csatában Stryangaeos nevű előkelő méd, a vele személyesen harczoló királynét megsebesítvén, elfogta, de szépsége által elbájoltatván, a deli amazont szabadon bocsátotta. Nem sok idő múlva a királyné férje Mermer fogta el a lovag Stryangaeost, s midőn a királyné kérelmére is neki megkegyelmezni nem akart, Zarinaea több hadi foglyok segélyével férjét Mermert megölte s Stryangaeost szabadon bocsátotta.

Ezután a két évi véres hadjárat azzal végződött, hogy a persák és sákok béke s baráti szövetségre léptek. Stryangaeos látva, hogy a büszke királyné az ő szerelmét visszaútásítja, öngyilkossá lett ²⁾.

Halálát e nagy királynénak a sákok gyászszünnepéllyel ülték meg, sirját egy 300 öl széles, és 100 öl magas colossalis pyramis jelölte ³⁾.

Hakhamenish 4-ik utóda lett Persiában Cyrus, kit e névnek felvétele előtt Ahuradata néven neveztek, mi annyit jelent, mint úr, vagy Isten által adott (Úradotta), ez 558-ban elkezdvén uralkodni Bakhti vagy Bactria meghódítása után, a sákok ellen hadat indított, elfogta a sákok

¹⁾ U. o. II—VI. — ²⁾ Fragm. 12. Müller. Ctesias fragm. Pers. No. 1. 2. 26. 27. Bähr. Duncker Gesch. d. Alterth. I. 482 l. — ³⁾ Cantu C. II. 653. Diod. Sic. II. 34.

királyát Amorgot, ennek neje azonban Sparethra 300 ezer férfi, s 200 ezer nőből álló hadsereget gyűjtván, Cyrust egy döntő csatában megveri, több főembereket, ezek közt Amytis persa királyné testvérét Barmisest is, három fiával fogolyjá teszi, kiknek szabadon bocsátásával eszközölte férjének Amorgnak is szabadságát; végre e háború a foglyok kölcsönös kicserélésével befejeztetett.

Úgy látszik e fényes diadal a két vitéz nemzet közt a szövetséget barátsággá nevelte, mert midőn Cyrus az India és Bactra közti hegyeket lakó derbikek ellen vonult seregével, az indok a derbikek királyát Amoraet elefántokkal és seregekkel segítették; a Cyrus lovassága az elefántok előtt megszaladt, maga Cyrus is lováról leesve, lábszárán sebet kapott, s csak alig sikerült hű testőreinek őt a táborba visszavinni; e csatában a derbikek közül 10 ezeren, a persák közül is igen sokan elestek. E vereség hírére Amorg király 20 ezer lovas haddal sietett Cyrus segélyére, a sák és persa egyesült sereg a derbikek hadát annyira tönkre verte, hogy ezek királya két fiával s 30 ezer emberével halva maradt, a persák közül kilencz ezren estek el; e véres hadjárat jutalma a derbikek tartományának meghódítása lett, s Cyrus fiának Cambysesnek is Amorgot szerezte meg baráti szövetségül ¹⁾.

E baráti szövetség azonban több év mulva fölbomlott, mi kitetszik abból, hogy miután Cyrus Mediát, Lydiát, Babylont, Közép- s Elő-Ázsiát meghódítva, hatalma fénypontján állott, az assyrok legyőzése után a Jaxart vizén túl lakó massageta scythák leigázását tűzte ki célul.

A massageták királya elhalván, ez időben az uralkodást ennek özvegye a trónra termett Tomyr királyné vezette, kit Cyrus fényes követség által nőül kéretett; de a királyné megsejtvén a cselt, hogy Cyrus nem kezére s szívére hanem országára vágyik, határozottan visszautasította.

Cyrus ez eltűrhetlen sérelemnek megtorlásául Kr. e. 530-ban, az Araxes helyesebben Jaxart vizét áthidalva, a massageták országába betört; Tomyr a királyné követei által felszólítja, hogy oly szegény, de vitéz nemzet, mint

¹⁾ Ctes. fragm. 29. 3—16. Kruger Gesch. v. Assy. 448 l.

a massageták, elleni háborúval hagyjon fel; de erre ő nem hajtva, a Jaxart vizén átkelven, nagy seregével táborba száll; azonban Krösos tanácsára félelmet színelve, a tábort hirtelen odahagyja s vissza felé vonúl. Ezt a királyné megtudván, seregének $\frac{1}{3}$ -dát serdülő fia Spargapiz vezérlete alatt Cyrus üldözésére indítja; e sereg a Cyrus által táborában önként hagyott vendégségi készletekből mértéktelenül lakmározni kezd, s feledve az ellenséget, mulatságnak adja magát. Cyrus terve sikerült, éjjel a mámorba merült seythákat véletlen meglepi, közöttök a persák nagy vérengzést tesznek, sokan megöletnek; de a nagy zavarban még többen, ezek közt Spargapiz is fogságba esnek.

Meghallván a királyné, az édes anya, e gyalázatot, követe által felszólítja Cyrust, hogy fiát bocsássa szabadon, s vonúljon ki országából, különben esküszik a napra, a massageták urára, hogy vérrel fogja, melyben telhetetlen, jól tartani.

De Cyrus a nyert diadal feletti büszkeségében a női fenyegetésre nem hallgatott, majd Spargapiz visszanyerve teljes eszméletét, midőn kérelnére Cyrus a bilincseket róla levétette, véget vetett önkezelével életének.

Tomyr e közben összegyűjtven hadi erejét, Cyrus győztes serege előtt visszavonulást színellett, míg azt a hegyszorosok közé becsalva, itt lesbe állított seregével Cyrust véletlen megrohanta, véres harc, mely a legnagyobb tüzzel folyt, fejlődött ki; először távolból nyilaztak egymásra, majd nyilaik elfogyván, két élű réz balták, lánecsák és kardokkal csaptak össze; hátrálni nem, de inkább vitézül elesni volt mindegyik kész, — végre győznek a massageták; 200 ezer persa lelte halálát e csatatéren, úgy hogy még hírmondó sem maradt közülök, maga Cyrus is e harcban elesve végezte be 29 éves uralkodását. Tomyr nem feledhetve fiának gyászos esetét, felkerestette a nagy persa király hulláját s Cyrus fejét, esküjéhez híven embervérrel megtöltött tömlőbe mártatta, mások szerint keresztre feszítette. Így állott bosszút a vitéz királyné, s a fia halálát kesergő édes anya! ¹⁾

¹⁾ Justin. hist. l. 1. c. 8. Val. Max. l. 9. c. 10. Diod. sic. l. 2. Herodot. l. 1. c. 214.

Cyrus holttestét Ctesias szerint (Pers. 9.) fia Kambyses Bagapát herélt által Persiába küldte vissza, hol a királyi székhelyen Pasargadában fényes ünnepélyvel eltemettetett.

E diadal után Tomyr népével Moesiának az Ister és Fekete tenger közti vidékére költözött, mely azután kis Scythia nevet nyert ¹⁾.

Duncker ²⁾ úgy vélekedik, hogy mivel a médeknél és persáknál azon kor legnagyobb királyának Cyrusnak fényes hadi tetteiről s élete főbb eseményeiről már az V-ik században hős költemények keletkeztek, melyek forrása a történelmi visszaemlékezéseken kívül a népmese volt, s ez ismét a hagyományokra is hatást gyakorolt; s Herodot ott hol más tudomást nem nyerhetett, előadásának alapjául e költeményekből nyert hagyományokat vette. Így Cyrusnak vágyakozása Tomyr keze után, a massagetáknak vendégség utáni megveretése, Spargapiznak ittas állapotban elfogatása miatti szégyenből származott öngyilkossága, az anya vérbosszúja, a véres tömlő stb. oly félreösmerhetlen vonások, melyek a költészethez tartoznak. Herodot tudósítása tehát a költészet által átalakított előadás.

Azon körülmény, hogy Tomyr kiválóan kedvezőbb színben tüntetik elő, mint Cyrus, oda látszik mutatni, hogy ez a médek költészetéből vétetett át, kiknek érdekében állott, hogy országuknak feldulóját, leigázóját kevésbé fényes alakban mutassák fel.

Azonban azért, mert a mai történelmi bírálat előtt valamely régi esemény meseszerűnek látszik, tekintve, hogy más hitelesebb történelmi adattal nem ellenkezik, s hogy kelet népei történelme hasonló tényekből van egybe szöve; ez eseményt a költészet körébe tartozónak annyival inkább nem lehet mondani, mert Herodotnak életkorszakát Cyrusnak Tomyr elleni hadjárata alig 70—80 évvel előzván meg, a hű visszaemlékezést, s a történelmi adatok hitelességét kétségbe vonni elegendő ok fent nem forog, s azért, mivel Herodot korában már léteztek Cyrusra vonatkozó hős költemények, nem lehet azt következtetni, hogy a nagy történész, ki utazásai közben személyesen gyűjtötte nagy

¹⁾ Jornand. de reb. get. C. X. — ²⁾ Gesch. des alterthums I. 452 523 l.

munkájához az adatokat; ezekből merített, s hogy ezt tette, ezt szokása ellenére minden felemlítés nélkül hagyta volna.

XVI.

520-ban Kr. e. Darius kezdvén uralkodni, több győztes hadjáratai után, azon ürügy alatt, mivel Janceyr, más néven Idanthyr, némelyek szerint Lantin ¹⁾ scytha király, leánya kezét tőle megtagadta, de valósággal azon okból, hogy a scytháknak Ázsiában Cyaxar alatti pusztításaiért boszút álljon, vagy talán világhódítói hiú vágyból, cappadociai helytartójának Ariaramnak megparancsolta, hogy a scythákat haddal megtámadván, közülök minél többet tegyen fogollyá. Ariaram erre 50 evezős harmincz hajón átkelt a fekete tengeren, s a scythákat véletlen megtámadván, közülök nagyszámú foglyokat ejtett, ezek közt a scythák királyának Scytharbnak testvérét Marsagetot is a börtönből, melybe őt a király záratta, foglyúl magával hurezolta.

E miatt a scythák királya gyalázólag írt Dariusnak, ez hasonló modorban válaszolt; egyszersmind Kr. e. 515-ben ²⁾ nagy sereget gyűjtött.

Artabán Darius fivére figyelmeztette a nagy királyt, hogy tekintve a scythák s földjök szegénységét, ne kezdjen e kedvező sikerre nem vezethető hadjáratához, azonban Darius hajthatlan maradt; a scytha hadjárat el lőn határozva; Darius Susából seregével elindult.

Terve nem az volt, hogy a Caucason át vonuljon a scythák ellen, hanem Európa földjén keresztül kelle a megtámadásnak történni. Keletnek még egy uralkodója sem kísérlette meg, ez elválasztó tengert átlépve, Európába jönni. A haditerv abban lőn megállapítva, hogy kis Ázsiából Thráciába átmenve, innét észak felé nyomul, s a Duna torkolatától a scythák földjére betör, s nagy kerülőt téve

¹⁾ Oláh Nic. Hung. L. I. c. 2. — ²⁾ Kruger Gesch. der Assy. 1856. 512 l. Herodot. IV. 1. 4. 83. Ctesias fragm. 29. 16.

a fekete tenger felett, vagy a caucasi szoroson, vagy a caspi tengeren túl a massageták síkságain át Persia határát Sogdiánában fogja ismét elérni.

Elelem-szállítás és a Duna áthidalatása végett temérdek hajókra levén szükség, a görög városok és szigetek parancsot kaptak 600 hajó kiállítására. Csakhamar megjelentek a görög tyrannok, Histiaeos Milethől, Laodam Phokaeából, Aristagoras a jelentékeny Aaeoliából, Daphnis, Hippoklos, Herophant, Metrodor, eyzicumi Aristagor, Hellespont, Propontis és Bosporból, Strattis Chiosból, Aeak Samosból, Koes Lesbosból temérdek hajóikkal. Miután Darius egész haderejét 700—800 ezer embert szándékozott Európába átvérezélni, s mivel ezeknek hajókoni átszállítása igen sok időt vett volna igénybe; tehát azon terv fogadtatott el, hogy a tenger Európába áthidalassék.

E nagyszerű s nehéz terv kivitelére a görögök vállalkoztak, magok építvén saját hazájokba útát az őket leigázó persáknak. Samosból kerültek ki a leghiresebb építészek. Mandrokles vette át e merész munka vezetését, áthidalási vonalúl a Bospor, s ennek a mai Rumili Hissari vár és Anadoli közti legkeskenyebb része választatott; de a melynek szélessége mégis majd két és fél mértföldnyi volt.

E közben közelgett Darius serege, oly óriás tömegű, melyet addig egy persa király sem állított ki. Hatalmas akarata, s a görög építészek szorgalma s ügyessége előtt a hihetlen dolog tényvé lett, — a Bospor át lett hidalva. A király megvizsgálta a nagyszerű művet, s megelégedése jeléül Mandroklest gazdagon megajándékozta. Ezután hajóra ült, bevezett egy darabon a Pontusba, hogy e tengert megnézze; végre felült trónjába, hogy seregei átkelésében gyönyörködjék. Vég nélkülinek látszott azon az átvonulás, midőn az áthidalt tengeren a persa név borzadalma Ázsiából Európába átvitetett. Ez átmenet emlékére Dárius az európai parton fehér kőből két oszlopot emeltetett neveivel a seregét alkotó nemzeteknek, egyik oldalon assyr ékiratokkal, másikon görög betűkkel és nyelven. A samosi Chorill e felirat egy versét fentartotta, melyszerint „voltak e seregben juhlegeltető sákok a scythák törzsökéből, nomád emberek származékai“; így Darius a caspi tengertől keletre

lakó nomádokat a Pontustól északra lakó nomádok ellen vezette.

Kr. e. 515-ik év volt, melyben Ázsia harczí ereje, Európa földjén, azon hegyes magoslatokon megjelent, melyek Byzantztól északra a fekete tenger partja hosszában elnyúlnak.

Maga Darius a Bosporon átkelvén, Thracián keresztül a Tear folyó forrásaihoz érkezett, hol három napig táborozván, egy emlékszobrot emeltetett, következő felirattal: „A Tear folyó forrásaihoz érkezett, sereget vezérelve a scythák ellen, a legjobb és legszebb férfiú Darius, Hystaspis fia, a persáknak és az egész szárazföldnek királya.“

Ez alatt a hadi hajók Darius parancsára a fekete tengeren a trák part mellett felvitorláztak, s a Duna torkolatain behatolván, ezeken felül a Dunán, a mai bessarabiai Ismael város környékén ¹⁾ hajóhidat vertek. A roppant sereg szárazon előnyomulásának vonalában eső trák törzsek nem mertek ellent állani, sőt hadi erejüket kénytelenek valának Darius seregéhez csatolni. Majd a Haemust meghaladva, e közt s a Duna közt a vitéz getáknál erélyes ellenállásra talált, de a kiket a persa sereg csakhamar leigázott. A Dunán túl már Scythia kezdődött. Darius először azt akarta, hogy azonnal ez ország belsejébe vonúl; azonban a lesbusi Koas tanácsára, hogy még is jó lesz a visszavonulásra egy útat nyitva meghagyni, e tervétől elállott, s összehivatván a görög hajók parancsnokait, mivel ismerte a görög és persa különféle időszámítást, egy szíjat adott át nekik, hogy az azon levő hatvan csomóból mindennap egyet oldjanak meg; ha e hatvan nap alatt a persa sereg vissza nem tér, haza mehetnek békével.

Darius úgy vélekedett, hogy harmincz napi előrehaladás után el lesz döntve, hogy szárazon fog-e a Caucason át, vagy Sogdiánába hazafelé indulni, vagy visszajön ismét a Dunához.

E közben a scythák három királya *Idanthyr*s, *Skopas* és *Taxak*, látva az ellenök törekvő persa sereg iszonyú erejét és elláthatlan tömegét, melynek nyílt csatában

¹⁾ Katanchich de Istro 26 l.

egyedül magok ellentállani nem képesek: követeket küldöttek a szomszéd nemzetekhez, a közös veszély elhárítása iránti tanácskozás végett. Erre a taurok, agathyrsok, neurok, antropophagok, melanchlänok, gelonok, budinok s sauromaták királyai összejöttek, kiknek a scythák a közel fenyegető vesz nagyságát előterjesztették; az eredmény az lett, hogy a gelonok, budinok s sauromaták egyhangúlag segílyt ígértek a scytháknak, míg a többi népek önérdekből s azon ürügy alatt, hogy a fenyegetett scytha törzs régebben Ázsiába lett betörésével idézte elő a veszélyt, a segítséget megtagadták.

Az ekként összeszövetkezett scythák ily haditervben állapodtak meg: nyílt csatába Dariussal nem ereszkednek, hanem lassanként visszavonúlva, a nyájukat tovább hajtják; kutakat, forrásokat behányják, s a fűvet a föld színéről kirtják. A királyi scythákból állott szövetséges sereg két részre oszlik, egyikhez — melynek királya volt Scopas — csatlakoztak a sauromaták, s ezek a persák elől a Maeot tava hosszában hátrálva a Tana folyóhoz vonúljanak, ha pedig a persák visszatérnek, ezeket megtámadva üldözzék. A királyi scythák másik két része, Idanthys és Taxak királyok alatt a gelonok s budinokkal egyesülve, egy napi úttal előzzék meg a persákat, lassanként hátráljanak, s ekként az ellenséget magok után csalva, mindenek előtt a szövetséget megtagadott nemzetek földjére vonúljanak, hogy ezeket is önkénytelen a harczba bevonják, s végre térjenek vissza saját földjükre.

Ily terv szerint a scythák legelőször is a gyermekeket és nőket szekereken s minden nélkülözhető marháikat jó eleve észak felé útnak indították; a scytha előcsapat pedig, mely a legjobb lovasokból állott, az Ister felé a persák táborához egy napi távolságra előnyomúlt, s itt a föld terményeit pusztítva tábort ütött. A persák a scytha lovasságot csakhamar megtámadván, üzöbe vették, ez vonúlt vissza a királyi scythák egyik része felé; a persák üldözték őket kelet felé a Tana folyóig, most a scythák ezen is átkelnek, a persa had követi őket, míglen a sauromaták paragon hevert földén keresztül vonúlva, a segíly megtagadott budinok területére érkeztek. A persák közeledtének hírére a

budinok üresen hagyták fővárosukat, melyet a persák felgyújtottak, s ezután a scythákat a budinok földén üldözve, végre ezentúl ember által lakatlan, s hét napi kiterjedésű pusztába érkeztek, melyen túl a thyssageták laktak.

E pusztában Darius Oar folyó mellett tábort ütött, s nyolcz nagy várdát kezdett építeni; míg ezek épültek, az alatt a scythák a felföldet megkerülvén, visszafordultak Scythia országba, hogy ekként Dariust a visszavonulástól elvágják.

Ekként eltűnván a scythák, Darius a félig kész várdákat odahagyva, nyugat felé indult seregével, s itt rátalált a scythák másik két hadtestére s üzőbe vette, a scythák mindig egy napi távolságra hátráltak, így elérkeztek legerősebb is a szövetséget megtagadott fekete köpenyesek — melanchlaenok — földére, s miután ezeket a betörő scythák s persák megriasztották, mentek az androphagok vidékeire, ezek is megrémülvén, visszavonultak Meurisba; innét az agathyrsokhoz, kik először ellentállani akartak, de midőn a scythákkal együtt a persák is betörték, megfélemlítve a fenyegetésekről a melanchlaenok, androphagok és neurokkal, rémülve futottak észak felé a pusztába.

E scythia hadviselés módja, nemcsak fogyasztotta a persa sereget, de bosszantó is volt Dariusra nézve, ki is Idanthyrshoz egy lovasat küldött, hogy ne kóboroljon már a scythia sereg, hanem ha erős, harcoljon, ha gyenge, megadva magát, szolgálai ajándéknak hozzon földet és vizet, Dariusnak mint királynak.

Ezen haragra gerjedve a scythák királya, ugyan e lovas-tól egy íjját küldött Dariusnak, viszont azt kért Dariustól; hogy mivel a scytháknak egy erős íjj felajzása a vitézség jele volt, ennek erejéhez mérlegeljék népeik vitézségét is; azonban a scythia király íjja erősebb volt. Ugyanekkor Scopas hadtestével az áthidalt Istert őriző jónokhoz küldett; a többiek pedig elhatározzák, hogy ezentúl a persákat vagy éjjel, vagy étkezés ideje alatt fogják támadásaikkal nyugtalanítani, s ezt teljesíték is, a scythia lovasság a persákat mindig megszalasztotta, s a gyalogsághoz menekülni kényszerítette.

E közben a persa sereg mindenben szükségét szenved-

dett, hogy azonban minél több elveszen belőle, s hamar vissza ne vonúljon, a scythák saját nyájaikból nehányat a persák által elfoglalni engedtek; mind a mellett végre Darius nagy inségre jutott, mit megtudva a scythák királyai, követeik által Dariusnak ajándékul küldtek: madarat, egeret, békát és öt nyilat; a persák ily magyarázatot adtak az ajándéknak: „ha nem váltok madarakká, hogy repüljete, egerrekké, hogy a föld alá bújjatok, békákká, hogy a mocsárba ugorjatok: nem fogtok, oh persák! nyilaink elől hazatérhetni.“

E közben Scopas a jónokat rábirni igyekezett, hogy eltelvén a 60 nap, meddig Darius a híd őrizését nekik megparancsolta, legyenek szabadok s távozzanak haza, mit a jónok megígérvén, Scopas visszasietett hadtestéhez.

Ez alatt egy napon a scytha hadsereg a persákkal szemben csatarendbe állt, s már csak az összecsapás volt hátra, midőn hirtelen a scythák táborában zaj támad. Darius ennek okát tudakozván, arról értesült, hogy a scythák a két tábor közt felugrott nyulat kergetik. E körülmény, mely a scythák által a persa hadsereg megvetésére mutatott, fájdalmasan hatván Darius lelkére, s mert látta, hogy serege nemcsak a scythák éjjel nappal nyugtalanító csatározásai, hanem a fáradság, nélkülözés és élelemhiány miatt naponként szembetűnően fogy: engedett Gobryas tanácsának, miszerint ne arról gondoskodják, hogy a scythákat legyőzze, hanem csak arról, hogy minél kevesebb veszteséggel visszavonulhasson. Elhatározta tehát Scythiának odahagyását, de félve az ellenség üldözésétől, következő cselhez folyamodott:

A következő éjjel Darius, seregének beteg és gyenge részét, valamint szamarakat is nagy számmal táborában hagyva, serege többi részével pedig — színelve, hogy a scythákat fogja megtámadni, mi végett a tábori tüzeket is meggyújtatta — gyorsan az Isterhez sietett.

Csak másnap reggel tudták meg a scythák, hogy Darius derék seregével az éj homályában előlők elillant, üzőbe vették tehát, de a persák nem tudván a járást, nagy kerülőt tettek útjukban, s a gyors lovaikon a legrövidebb úton előre nyomuló scythák a persáknál elébb érkeztek az Isterhez, hol a hidat még folyvást őrző jónokat a híd felszedésére lel-

kesítették. E hídörző satrapák egyike volt Miltiades, egy athenei polgár ivadéka, ki Pisistrat korában elégületlen lélekkel hagyá el Athent, a trákok felhívásának engedve, Chersonesban gyarmatot alapított, s a persa király által is Chersones urának ismertetett el. Meghallván Miltiades, hogy Darius nemhogy nem győzött, de sőt a scythák elől menekülni kénytelen, elfogadta a scythák tanácsát, hogy eltelvén különben is a 60 nap, szedjék fel a hídat, így Darius éhen fog seregével elveszni, Görögország pedig szabaddá lesz; azonban a többség jónak látta, hogy a hidnak, nehogy azt a scythák elfoglalják, egy nyíllövés hosszú részét szedjék csak fel, mihez azonnal hozzá is kezdván, mivel a scythák azt hitték, hogy a híd egészen fel fog bontatni, visszafelé indultak, hogy felkeressék Darius menekülő seregét. E közben a persák más úton, sok nyomor és küzdelem után, éjjel az Isterhez értek, de a hídat sehol nem látták. A király teljesen azt hitte, hogy a 60 nap eltelvén, a jónok haza vitorláztak; félelem és zavar állott be, mert híd nélkül lehetlen vala a széles Dunán átkelni. Azonban Darius előparancsolt egy harsány hangú egyiptomit, ki a parton megállva, mileti Histiaeos nevét kiáltotta. A kiáltásra válasz jött, a híd helyreállíttatott — Darius meg volt mentve.

A persa sereg átkelése megkezdődött, azonban alig hogy az utolsó csapat a hídra lépett, a rettegett scythák megjelentek úgy, hogy a hídat azonnal ketté kelle a száraz felől szakítani nagyobb veszély elkerülése végett. E hadjárat következtében a scythák a jónokat azzal gunyolták, hogy szabadoknak gyávák, de szolgáknak hivek.

A Dunán lett átkelés után is Dariusnak nem hódításról, hanem menekülésről kelle vala gondolkodni, mert a scythák üldöző hada közelgett, s ezen felül a scythiai szerencsétlen események a persa fegyverektől félelmet megtörvén, a görög városok, melyek szabadelvűbben gondolkoztak, mint tyrannjaik a Dunánál, kik előtt a persák alatti nyomorú uralkodhatás több értékű volt, mint nemzetük s hazai városaik önálló szabadsága, a persák ellen felkeltek. Byzantz és Chalcedon szinte fellázadt, úgy hogy Darius a Bospor felé vezető legrövidebb útról, zaklatott serege maradványait kénytelen volt Chersones felé terelni, hogy így majd

a Hellesponton kelhessen át Kisázsziába; majd Phrygiának Abydos városa is fellázadt; de hajóhada sem volt Dariusnak oly számmal, hogy a királyt egész seregével Smyrnához a Hermos torkolatához átszállíthatta volna; kénytelen volt tehát maga Darius, elhagyván a sereget. Sestosból hajón Lydiának Sardes városába átevezni.

Ekközben a scythák üldöző csapatjai egész Sestosig nyomultak, úgy hogy Megabaz, kire Darius eltávoztakor a fővezérséget bizta, kénytelen vala előlök nagy hirtelen kelet felé Thráciába elmenekülni, de így is seregéből a scythák 80 ezeret megöltek.

Nem sokára a scythák prédával megrakodva s örömittasan hazafelé indultak; a persákat fenyegető veszély elmúlt. Ekkor Megabaz Darius parancsolatára a paeonokat megtámadta, s közülök sok foglyot ejtett; majd követei által Amyntast Macedonia királyát meghódolásra szólította fel, de válaszul követei a királyi palotában legyilkoltattak; végre a kis Perynth várost leigázván, azon kedvező alkalmat, hogy ezalatt Darius Kisázsziában a felkelt városokat ismét meghódította, felhasználva, a Hellesponton át összeroncsolt seregével Kisázsziába átkelt.

Igy végződött Darius szerencsétlen hadjárata, mely világrendítő hatalmának, s ellenállhatlannak hitt fegyverének határt vetett. ¹⁾

E hadjáratban a scythák a persákat épen azon vidéken, hol később Oroszország alakult, ugyanazon hadifortélyal, ugyanoly iszonyú veszteséggel győzték le, mint az oroszok Napoleont 1812-ben; azonban bár e hadjáratban a persa hadseregből 80 ezer ember veszett el, s a többi Scythiából szégyenteljes futással volt kénytelen elmenekülni, még sem volt e hadivállalat egészen eredmény nélküli Dariusra nézve. mert ez alkalommal Thráciát és Macedoniát leigázván, a persa birodalmat a hatalom fényfokára emelte, uralmát mindhárom világrészre kiterjesztvén, magát „királyok királyának s világ kormányzójának“ czimezte —, ki tartományai sorozatát e

¹⁾ Herodot. IV. 83. 85. 89. 91. 97. 98. 118—142. Ctesiae fragm. 29. 16. 17. ed. Bähr p. 68. Strabo VII. III. f. 9. §. Justin. hist. L. II. c. 3. 5. L. VIII. c. 3. Kruger i. m. 519 l.

szavakkal kezdte: „ezek azon tartományok, melyek előttem reszketnek, s nekem adót fizetnek“; de mindamellett a scythákat háborgatni nem merészelte.

XVII.

A scythákra nézve e fényes eredménnyel végződött hadjárat sem maradhatott a nélkül, hogy ennek a scytha földön lefolyt részleteinek legnagyobb részét, mint hihetlent, lehetlent, a külföldi tudósok a nemzeti regék közé ne sorozzák.

A nagy hadjárat folyama a Bosporoni átkeléstől a Dunáig, a hidnál történt események, Herodot által, ki itt görögöket használt biztos értesítőkül, éppen oly bizonyossággal vannak előadva, mint a milyen hihetők; a visszavonulás részletei pedig a Dunától Sardesig, legalább az ő értesítéséből összeállíthatók. Ellenben a Dunán túl a persáknak a scythák földjére belépésétől kezdve a Dunához visszaérkezésig előadtak, külföldi írók szerint a mesék országába tartoznak; mert már azon események is, melyek magokra a scythákra vonatkoznak, elég különösek; mint a nemzeti gyűlés tartás, melyre keletről a Tanán túl száz mértföldekkel lakó rokon törzsek megjelentek, és segílyt adtak oly önfeláldozással, hogy saját honjukat a persák prédájául odahagyva, a scythákkal észak felé elhúzódtak. A persák hadi utazásai, visszvonuláskor a hadtestek többszöri eltévesztései még csodálatosabbak. Miből élt Dariusziak a tábori málhacsapatokkal egy millióra menő serege, több mint két hónap alatt oly földön, melyen, Herodot szerint, csak néhány folyók torkolatánál voltak szántóföldek, s melyen a fölfelé vonuló scythák még a legelőt is elrontották? miből készíthettek a persák hidat a Tyras, Hypanis, Borysthen és Tana folyamökön átkelés végett e fátlan sivatag pusztákon? Hogy volt ideje a persa seregnek két hónap alatt még nyolcz várdát is építeni, a mellett, hogy a széltiben hosszában 100 mértföldet meghaladó területű scytha földön is átvonult? Úgy látszik, Herodot a scythák földét észak felé túlságig kiterjeszti, s a Gerhus távol vidékére általa helyezett scytha

királyi temetőknél inkább csak azon kurganok tekintendők, melyek a Dnieper keleti pontjánál találhatók.

Azt lehet tehát állítani, hogy Herodot a pontusi scythák fellengős elbeszélései után indult e hadjárat leírásánál, az Oar melletti bevégzetlen várak pedig, melyeknek omladécai még Herodot idejében láthatók valának, nem egyebek, mint a fekete tenger feletti pusztákon levő régi sirdombok.

Előadása egyes részleteit, mint a scythák magokviseletét, az Idanthys által talányúl küldött eszközöket, Gobryas tanácsát, a tábor odahagyását, Herodot részint a scythá hadviselésről saját nézetéből, részint a hőskölteményekből átvett persa hagyományokból merítette.

Herodot, Ctesias és Strabo előadásaiából csak annyi bizonyos, hogy Darius a scythá földre jelentékeny messzességre benyomult, de a Dnieperen aligha kelt át; azonban a scythák csatába nem bocsátkozván, ily iszonyú sereg a pusztaságokon saját nagysága miatt ment tönkre.

De mindezen okoskodások, következtetések, ellenvetések s pusztá feltevések a fentebbi írók előadásainak igazságát nemcsak a fő, de a részletesebb vonásokban is meg nem dönthetik. A scythá hadjárat történt 515-ben Kr. e., Herodot pedig 25 év múlva 489-ben született, s fiatal korában, történelmi anyag gyűjtés végett Babylonia és Egyiptomon kívül beutazta Macedoniát, Görögországot és Thrákországon keresztül egész a Borysthenes — ma Dnieper — torkolatáig fekvő vidéket, tehát európai Scythiának éppen Darius által bejárt nagy részét, s így munkáját 40 éves kora körül, a hadjárat után mintegy csak 60 évvel írhatta. Nem voltak tehát e hadjárat eseményei oly régiek, hogy ezeknek még részleteire nézve is csaknem egykorúaktól biztos tudomást ne szerezhett volna, a mire igen sok alkalmá is volt; mert nemcsak a netalán elfogúlt pontusi scytháktól, hanem e hadjárat egyik vagy másik részinél közreműködött több nemzetek, s különösen kisázsiai honfiainak előadásaiából biztos adatokat nyerhetett; de ott, hol másoktól vett — gyanús — hallomás után beszélt, mindig fel is szokta említeni e szavakat: „azt mondják“, „úgy adják elő“, mi ismét csak igazságszeretetét igazolja.

Méltán lehet kérdeni, miért csak a Dunáig történt ese-

mények igazak, a scytha földön történtek pedig mesék? hogy lehet bebizonyítani, hogy amazok hiteles forrásokból, ezek pedig hős költeményekből vannak merítve? hogy lehet igazolni, hogy amazokat görögöktől, ezeket pedig scytháktól hallotta? miért érdemel több hitelt egy görögnek előadása a görög, mint egy scythának a scytha eseményekről?

Az idő rövidsége sem ok a kéteskedésre, holott előadatik, hogy Darius hadjárata a kiszámított 60 napnál jóval több ideig tartott, de hogy mennyi ideig, az bizonyosan meg nem határozható.

A sereg élelmezését a Duna felől, sőt magából a már akkor meghódított Kisázsziából a Bosporan át, nem mondhatni lehetetlennek, midőn maga a málhacsapat 200 ezerre ment, s 600 görög hajó állott Darius rendelkezésére, kinek még akkor világhírű hatalma és parancsszava sok igen nehéz dolgot a megfélemlítés által lehetővé tett.

A hidakhoz szükséges faneműeket hihetően a persák, mint később a húnok, már akkor szokás szerint szekerekben a sereg mellett hordották.

Egyéb üres feltevésből álló állítások Herodot nagy hitelű történelmi író előadásai ellenében czáfolatot nem érdemelnek. ¹⁾

Darius a nagy persa birodalmat 20 polgári satrapiára osztván fel, az irani felföld 9 helytartóságra osztatott; ezek közt volt Media, a caspiok satrapiája, Parthia, Sákok satrapiája stb., ez utóbbi 250 a parthok, charasmok, sogdianok és ariok 300 talentumot fizettek. ²⁾

Nem feledték azonban a Dariust üldöző királyi scythák a görögök azon ingatagságát, hogy három ízben tett ünnepestes ígéreteik daczára az Ister hídját Darius menekülő serege előtt végképen fel nem szedték; ezért bosszút állni kívánva, nem sokára jeles sereggel betörték Chersonesbe, s onnét Miltiadest a marathoni hőst megszalasztva, diadalal hazájokba tértek. ³⁾

¹⁾ Duncker Gesch. des Altert. — ²⁾ Herodot III. 89—94. — ³⁾ Herodot IV. 142. VI. 40.

Ezután a scythák kívántak bosszút állani Dariusson is, ki roppant seregével fentebbi hadjáratában Scythiát pusztította, e végett Spártába követeket küldtek, kiknek sikerült a spártaiakat harci szövetségesekül megnyerni, s azon haditervben állapodtak meg, hogy a scythák egy felől a Phasis folyó mentiben Mediába fognak betörni, a spartaiak pedig Ephesből kiindulva, felfelé vonulnak s így majdan egy ponton egyesülnek. Ugy látszik azonban, hogy az ekként tervezett hadjárat elmaradt, legalább erről a régi írók nem emlékeznek.

Kr. e. 480-ban Xerxes roppant serege Salamisnál megveretvén, maga ugyan visszavonult, de hátrahagyta fővezérét Mardoniuszt 300 ezer harczossal, ezek közt valának médek, baktriaiak, indok és sákok, kik jelen voltak a hires plataei ütközetnél Kr. e. 479-ben, hol Pausanias és Aristides által vezérelt görögök tökéletesen megverték a persákat, maga Mardonius is elesett; e csatában a sák lovasság vitézsége által magát nagyon kitüntette. ¹⁾

Strabo írja a partusokról: „Ad Tigrim sunt Parthorum loca, quos (Parthos) antiqui Karduch apellabant“, e szerint a partusok hajdan Karduch (= ? Kardos, miből lett a mai kurd) néven hivatnak. ²⁾

Midőn Kr. e. 401-ben Darius fia ifj. Cyrus, Ázsia kormányzója, bátyja Artaxerxes ellen Cunaxánál ³⁾ vívott csatában elesett, az őt segített 10 ezer főnyi görög had igen kétes helyzetbe jutott; környezve dühös ellenségtől, elvágvá közlekedéstől, s élelmi szerektől megfosztva, csak Xenophon lelki éberségének s vezéri ügyességének köszönhette szerencsés menekülését; hadi tanácskozmány után a Carduchokon keresztül Armeniába vezető utat választották.

Elindulván, két nagy akadályra bukkantak, előttök volt a Tigris folyó, egyáltalában átjárhatlan mélysége és nagysága miatt, túl ezen a Carduch vagy Gordy hegyek meredek magaslatai vitéz és harczedzett néppel; mert a karduchok

¹⁾ U. o. VI. 84. IX. 31. 71. — ²⁾ L. XVI. vol. II. p. 1083. marg. 747. Horvát I. Tud. Gyűjt. 1834. X. 111. l. — ³⁾ Cun-axa, agnümi görög szó után oly forma jelentéssel bírhat, mint: kúntörő, vagy kúnok megveretésinek helye.

voltak az akkori világ legjobb íjásza, íjjaik majdnem 3 rőfnyiek, nyilaik két rőfnél hosszabbak valának, nyilazáskor az íjj alsó részéhez feszítették a húrokat, rálépve az íjj agyára ballábukkal; így iszonyú erővel elröpített nyilaik keresztül hatottak a paizsokon és pánczélokön; nyilaikat, ha a görögök megkapták, azokra szíjjat kötve, hajító eszközül használták.

Éjnek idején indult meg a görög sereg, hogy véletlen megrohanva, zavarba hozzák a carduchokat; áthágva a carduch hegyek magaslatait, meglepték a völgyben fekvő falukat; a véletlen meglepett carduchok házaikat elhagyva családjukkal a hegyekre menekültek; a görög sereg pedig érintetlen hagyva a házakban talált számos érczedényeket, s nem vévén a carduchokat üzőbe, élelmi szerek után látott. Egész nap telt bele, míg a sereg a hegymagaslatokról a falvakba érkezett, midőn néhányan a carduchok közül az utósereget megtámadván, közülé többet részint megölték, részint megsebesítettek; úgy hogy a görög sereg az éjt szabad ég alatt volt kénytelen tölteni annyival inkább, mivel a hegyek közzé visszavonúlt carduchok őrtüzeket gyújtottak s így a hellenek újabb megrohanástól féltek.

Reggel vezéreik parancsára, hogy az elvonulás könnyítessék, a hellen sereg nélkülözhető marháit és hadi foglyait elhagyta, s apró csatározások közt folytatta útját. Másnap nagy vihar támadt, s a carduchok nagyobb csapatokba gyülekezvén, s a hegyszorosok miatt részökre kedvező helyzetet használva, nyíl és paríttya záporral erős megtámadást intéztek a görög sereg ellen, mely hol üldözve, hol visszavonúlva csak lassan haladhatott előre, e csatában a laconi Cleonym paizsán és bőringén keresztül nyíllal oldalba, az arcadi Bazias pedig fejbe lövetvén a carduchok által, elestek.

Ezután a görög sereg egy carduch fogoly kalauzolása mellett az igás marhák által is járhatóbb hegyszorosok felé indult, de a hegyekről a carduchok által lehajított szikladarabok, s nyíl zápor által fogadtatva, s hol üzve, hol üzvetve, minden egyes hegymagaslatokat újabb meg újabb rohammal véve be, sok baj, nyugtalanság és veszteség mellett haladhatott előre annyira, hogy Xenophon hadvezéri ügyessége daczára a carduchokat felszólította fegyverszünetre

s halottaik visszaadására; erre a karduchok feltételül kikötötték, hogy a görög sereg ne gyűjtogassa fel falvaikat. Míg erről értekeztek, ismét csata fejlődött ki, s a hegyek ormairól-lezúdított sziklák a görög seregben sok károkat okoztak. A görög sereg e közben előrehaladván, a carduchok faluiban számos és szép házakban bőséges élelemmel ellátva vígan táborozott, mert sok borra is találtak, melyet az ottani lakosok bemeszelt vermekben tartottak; majd halottaikat is visszakapva, ezeknek a végtisztességet megadták.

Ezután is folytonos csatározások közt vonultak a görögök Armenia felé, míg a carduchok közt hét napig tartott viszontagságos küzdelmek után, elérték a Centrit folyót, mely a carduchok területét Armeniától elválasztja, az itteni lapály feletti falvakban tábornak üte megpihentek, fájdalommal emlékezve a közelebbi küzdelmekre, melyek alatt annyi veszteséget szenvedtek, mennyit nem tett a király és Tisaphernes által okozott összes kár.

A tábori édes nyugalmat csakhamar harci félelem váltotta fel, mert viradatkor előttek a folyón túl csatákész lovasokat, s a sziklapart hosszában gyalogsereget, Orontas és Artuchas örmény, mardoni és chaldaei bérenczeit, hátok megett pedig a hegyeken számos carduchokat fegyverben összegyülekezve láttak, azonban Xenophon lángeszének sikerült jól rendezett csel által a görög sereg nagy részét a folyón átszállítani, s csak az utósereg folytatott a majd dalolva előretörő, majd visszavonuló karduchokkal apró csatákat, mígnem elérték északi Armeniát.

Ugyan e hadjáratban említi Xenophon, hogy Nagy Armeniában a 400 láb széles Harpas (Arpás) folyótól elindultak, s a scythinokon keresztül 4 állomásban 20 mföldnyire egy lapályon fekvő falvakba érkeztek, hol három napig maradva, élelemmel ellátták magokat, s innét Gymnias népes városba indultak.

A megnevezett vidék a régi térképeken Sacasene tartományra vezet, hol a Xenophon által Scythinoknak nevezett sak scythák laktak; kiket a fekete tenger partján lakó Macronoktól csak egy folyó választott el; majd elérte a görög sereg a chalybok tartományát is, kikről azt írja Xenophon, hogy a mosynökök alattvalói, s

legtöbben vasbányászatból éltek; végül megjegyzi — előszámlálván Ázsia egyes tartományai helytartóit — hogy a karduchok, chalybok, chaldaeok, macronok, colchok, mosynöcek, coetek és tybarenok függetlenek. ¹⁾

Macedoniában Kr. e. 360-ban Filep a Nagy Sándor atyja kezdvén uralkodni, ez időben a scythák királya Atheas volt, ki egy ízben azt írja Filepnek: „te a macedonokon uralkodol, kik hadviselésben jelesek; de én a scythákon, kik éhség és szomszúság ellen is képesek harczolni.“ ²⁾

Ezen Atheas több mint 90 éves korában az Ister mellékiek által haddal nyomatván, Apollonia város lakosai által, Fülöptől segítséget kért; igérvén, hogy Scythia országot örökségül ráfogja hagyni. E közben az Ister mellékiek királya meghalván, ezzel a veszély s a segély szükségé megszűnt; Atheas tehát a macedoni sereget visszaküldve, megüzente Fülöpnek, hogy nincs szüksége sem segélyére, mert ők vitézbbek, sem örökösödésére, mert van fia életben. Erre Fülöp a segélyhadak költségeit követelvén Atheástól, midőn ez is megtagadtatott, Bysantz ostromával felhagyva, a scythák ellen fordítja fegyverét, s ezeket hadi csellel legyőzvé, közülök 20 ezret foglyúl, és nagy számú marhát zsákmányúl ejtett, s Macedoniába több ezer tenyészlovat küldött e jeles faj szaporítása végett.

Filep serege a nagy zsákmánnyal és foglyokkal lassú léptek közt haladt haza felé, midőn egyszer út közben a triballok hirtelen megtámadják, s maga Filep nehéz sebet kapott, serege pedig a gazdag zsákmánytól megfosztatott ³⁾.

XVIII.

De nemcsak Darius, hanem a világhódító Nagy Sándorral is elég bátrak valának a scythák megmér-

¹⁾ Xenophon Anab. I. k. V. és VII. f. — ²⁾ Plutarch kir. és vez. adom. 174 l. — ³⁾ Justin. L. IX. c. 2. 3.

közni, — azon Nagy Sándorral, ki magát az egész világ királyának nevezve, egy ellenséggel sem ütközött meg, melyet le nem győzött, egy várost sem ostromolt, melyet be nem vett, egy népet sem támadott meg, melyet le nem igázott.

Kr. e. 332-ben Darius codoman persa király Nagy Sándor ellen, míg ez az egyiptomi hadjáratlalt volt elfoglalva, igen nagy számú hadsereget vont össze; segélyhadai közt voltak a sákok is, kik bár függetlenek valának, de mint szövetségesei, mind lovas íjjászokból álló csapataikkal megjelentek; Phrataphern pedig a parthus, daha, hyrcan, topyr, atropat, méd, massaget, cadus, alban, scytha és sacasen nemzetek haderejét vezette —, a Darius serege egy milló főre ment.

A döntő csata Assyriában Arbela és Gaugamela közt vívatott, a dahák a bal, a méd, parthus, sak, topyr, hyrcan, alban s többi scytha nemzetbeli csapatok a jobb szárnyon voltak, s általában a scytha lovasság itt nagy szerepet játszott. A harc izzonyú erőfeszítéssel folyt, Darius maga kocsin, Nagy Sándor lóháton harcolt, több ló kidőlt alóla, végre miután a segélyhadakból majd százezer ember elhullott, s a megveretett Darius Media felé menekült, Nagy Sándor győzött, s ezután bevonult Babylonba Kr. e. 331-ben. ¹⁾

E közben Pontus tartományba Nagy Sándor által rendelt helytartó Sopyrion, dicsvágyból a scythákat 30 ezernyi haddal megtámadta, de összes seregével levágatott. ²⁾

Babylonba 34 napi mulatás után Nagy Sándor Susát elfoglalta, az uxiokat megzabolázta, Persepolist bevette, innét Paretacenon keresztül Media felé indult; nem sokára a legnagyobb méd városban Rhagában terem, de már ekkorra Darius a caspi kapukon át elmenekült; Sándor utána vonult Parthiába, s a caspi kapun keresztül népesebb vidéken ütötte fel táborát.

Ekkor hírül hozták, hogy Dariust Bessus bactriai helytartó elfogta, Sándor gyorsítja lépteit, de már későn, mert

¹⁾ Arriani exp. Alex. L. III. c. 4—15. Justin. L. XI. c. 12—14. — ²⁾ Justin. L. II. c. 3. XXXVII. c. 3. XII. c. 2. Curtii de gest. Alex. L. IV. c. 15.

Darius Kr. e. 330-ban Bessus által megöletik. Ezután Sándor Parthia és Hyrcania meghódított tartományok helytartójául Amminasp nevű parthus országnagyot rendelve, seregével elborítja Hyrcaniát, hol Nabarzan, Darius vezére és Phrataphern Parthia és Hyrcania helytartója, valamint a médek meghódoltak. Innét Artacoanán át a zarangok és evergetákon s Arachosián keresztül vonulván, Alexandria városát megalapította; majd a Paropamis vagy indiai Caucason 17 napi terhes küzdelem után áthatolva, Maracand felé indult.

E közben Bessus, bizva a scytha népek segélyébe, magát Artaxerxes név alatt Ázsia királyának kiáltatta, s s persa, bactra és daákiból álló csapataival a Causas alatti vidéken az élelmi szereket megsemmisítvén, Sándor hadserege nagy éhséggel küzdött, főleg azért is, mert az itt lakó barbarok a gabonát sírokban (sirvermekben) tartják, s ezekben úgy elrejtik, hogy más, mint a ki ásta, fel nem találhatja; e vidéken a nagy hó és élelemhiány miatt Sándor serege nehezen haladhatott. ¹⁾

Ez alatt Bessust Cobar nevű méd főnök s a bactriának 8 ezernyi csapata elhagyván, kénytelen lett az Oxus vizén átkelni s maga után a hajókat felégetve, Sogdianának Nautac városába húzta magát, hova őt a dahák csapatai is követték.

Sándor Drapsacában tett rövid pihenés után Kr. e. 328-ban Bactriát meghódította, s az Oxus vizén szalmával kitömött sátorbőrök segélyével seregét hat nap alatt átszálaltotta, Bessust elfogatta s Maracandba bevonult.

Innét a Sándor katonái által hizelgésből Tanának nevezett Jaxart folyóhoz érkezvén, táborba szállott.

Itt néhány macedo katonák takarmány gyűjtés végett a tábortól messzebb távozván, a latin írók által „barbarok” néven említett scythák által véletlen megtámadtattak s leölettek, s ezzel a scythák, kik mintegy harmincz ezeren valának, egy meredek sziklahegyre vonultak. — Sándor ezt megbosszulandó, legerősebb csapataival személyes vezénylete alatt megtámadta a scythákat, de ezek által oly nyílzáporral fogadtatott, hogy katonái közül sokan megsebesítetvén,

¹⁾ Curtius L. VII. c. 4. Siros vocabant barbari. Arrian. L. III. c. 25.

a támadás nemcsak visszaveretett, hanem ő maga is lábszárára egy nyíllal, mely testében bent maradt, tetemes sérülést szenvedett. Csapatai erre haragra gyúlva, iszonyú rohamot intéznek a scythák ellen, a hegyet beveszik, s általok a scythák egyrésze leöletik, másrésze a sziklaormokról a mélységbe rohan, alig 8 ezer menekülhetett meg. Sándor győztesen, de fájó sebe miatt katonái által vitetve, tért meg táborába.

Másnap a scythák e balesemény felett részvétöket nyilvánító követséget küldtek Sándorhoz, s a foglyok kölcsönösen kicseréltettek.

Négy nap mulva Sándor, katonái által zselyeszéken vitetve, Maracand városához érkezett, hol míg a szomszéd vidéket tűzzel vassal pusztíttatja, követek érkeztek hozzá az abius scytháktól, kik Cyrus óta szabadságban éltek, most készek parancsának hódolni; szinte megjelentek követei az európai scytháknak is, kik mint legnagyobb nép lakják Európát. E követségeket Sándor szívesen fogadta, s ugyanekkor az európai scythákhoz elküldte egyik főemberét, Berdent, ki az ő nevében a Tana vagy Jaxart vizeni átkelést megtiltván, velök szövetségre lépjen, s e mellett titkon a vidék fekvését, népességük számát, fegyvereik nemét s használása módját kémlelje ki, sőt a Bospor felett lakó scythákat is meglátogassa.

Ez időben Nagy Sándor már azon tervvel foglalkozott, hogy a Jaxart partján a scythák elleni hadjárat s hódításai támogatására egy erőddel ellátott várost építsen, de hírét hallva, hogy a folyó közelében lakó barbarok, meghódolt városaikban hagyott macedo helyőrséget legyilkolták, s városaikat megerősítve, e fölkelés fő részesei a sogdianok tőle elpártoltak, kiket a bactrianok is követtek: ezek lecsendesítésére megindult seregével.

Megtudván ezt a felkelők, Gaza és Cyrus városába menekültek; Sándor azonban nagy vérontás közt városaikat ostrommal bevette, mely alkalommal Cyropolis alatt egy szikladarab által nyakán és fején oly tetemes sebet kapott, hogy elájulva összerogyott.

Ezután Sándor a Jaxart vizéhez jöván, a tervezett városépítéshez kezdett. E végből a Jaxart partján mindazon

földterületet, melyet nagy tábora ellepett, kőfallal rendelte bekerítettetni. Parancsára ezer meg ezer kéz nyult a munkához, s a 60 stadiumnyi kőfal felépítése után 20 nap alatt az új város házainak födélzete is készen állott; majd az erődítések is bevégeztetvén, azokat hadképtelen macedókon kívül görög zsoldos és barbar önkéntes csapatokkal meg rakta; s a város szokásos áldozatokkal, s lovagias mulatsággal ünnepélyesen felszenteltetett.

Ez alatt hire terjedt ázsiai Scythiában, hogy a Jaxarton túl több nemzetek Sándortól elpártoltak; minek folytán Kr. e. 328-ban e folyó partján scythá törzsek nagyobb csapatokban gyülekeztek oly czéllal, hogy ha a felkelés komoly fordulatot vesz, a macedonokat ők is megtámadják.

Ezenkívül a Jaxart mellékén lakó sákok királya az új várost s erődítményeit szabadságukra nézve veszélyesnek látván, azt lerontani, Sándor seregét a folyam partjáról elűzni testvérét Kartas vagy Charchas nevű hadvezért elküldötte.

Eleinte Sándor a scythák gyülekezését fel sem vette, de midőn látta, hogy vissza nem vonulnak, hanem naponként szaporodnak, sőt a folyón keresztül, mely ott nem vala széles, seregére sűrűn nyilazni kezdtek, majd őt magát is gyalázó szavakkal illetik; hogy t. i. „nem mer megmérkőzni a scythákkal, vagy ha ezt teszi, majd megtanítják, hogy mikülönbség van a scythák és ázsiai barbarok közt“; — ekként felingereltetve Sándor király, elhatározta, hogy a folyón átkel, s a sértéseket fegyverrel megtorolja.

Ez volt Nagy Sándornak nagyobb scythá sereg ellen első hadmivelete, s maga még ekkor nyakán be nem gyógyult fájó sebe miatt beteg, s hangjától megfosztva volt; nem az ellenségtől félt, hanem a viszonyok kellemetlen találkozása hatott rá; a bactrianok elpártoltak, a scythák bosszantották, maga sem állani, sem lovon ülni, sem hadseregét szóval lelkesíteni elég erővel nem birt. Ezek miatt nyugtalanodni, zúgolódni kezdett; tanácsát kérte Hephaestion, Crater és Erigius barátainak, seregei fővezéreinek; tudakolta a jövőt a jósoktól. De barátai a scythákkal csatáról leverni igyekeztek; a jóslat pedig az volt, hogy „nehéz, de nem sikertelen munka vár reá.“

Ugyanekkor hirül hozzák, hogy a Bactria lecsendesíté-

sére küldött vezérét Menedent az elégtelennek, a dahák segélyével, egy erdőségben bekerítvén, annyira megverték, hogy maga a vezér 2300 lovassal halva maradt a csatatéren, serege többi része pedig szétszórátott.

Ily helyzetben folyvást növekedett Sándor lelkében az aggodalom; kik a Meneden gyászesetét hírül hozzák, azoknak halálbüntetés alatt megtiltá, hogy azt senkivel ne közöljék; maga a folyam partján felütött sátorában mély gondolatokba merülve az éjt egyedül s álmatlanul töltötte, felemelve olykor sátora bőr oldalát, hogy lássa az ellenség tábori tüzeit, s ezekből az ellenség számát kivehesse.

De azon dicsvágy, hogy legyőzze az addig győzhetlennek hitt scythákat, új erőre lelkesítette a beteges testet. Kora reggel közbámulatra teljes fegyverzetben lépett ki a táborba, katonái őt lelkesedés zajával és öröm könnyeivel fogadták, s mitől előbb vonakodtak, most egész hévvel kívánják a harczot.

Azonnal rendelést tesz Nagy Sándor, hogy a folyamon a könnyű lovasság tömlőkön átkeljen, a nehéz lovasság és gyalogság pedig talpakon szállíttassék át. Gyenge állapotában ennél többet mondani nem tudott. Erre a talp-összekötés azonnal megkezdett, s oly gyorsan folyt, hogy 3-ad nap alatt 12 ezer talp állott készen, s már az átkeléshez készültek, midőn a táborban zaj támad; a scythák részéről 20 egyénből álló fényes követség, e nemzet szokásaként, a táboron keresztül lóháton jöve, jelent meg, kérve hogy tudassák a királlyal, hogy megbízásukat személyesen ohajtják neki előadni.

Nagy Sándor e követséget azonnal fogadta sátorában, parancsára a követek leülnek, s szemeiket a királyra szegezték, hihetően azért, mert testhez arányosítván a nagy lelket, a király kis termete nem felelt meg nagy hírnevének, s közülök a rangra és korra legtekintélyesebb a nagy királyt a scythák elleni háborúról lemondásra következő beszéddel, (melyet Curtius általa hamisítás nélkül előadott-nak állít), igyekszik rábeszélni: ¹⁾

¹⁾ Chaussard — hist. des expéd. d' Alex. par F. Arrien T. II. p. 14—16. E beszédet a legnagyobb tekintélyek Curtiusban foglalt minden szónoklatok közt a legremekebbnek tartják. Bartal Tud. Ért. 28 l.

„Ha az istenek testedet hasonlóvá tettek volna telhetetlen lelkedhez: az egész világ nem lenne téged képes befogadni; egyik kezoddal keletet, másikkal nyugotot érintenéd, s ezt elérve, tudni kívánnád, hol rejlik az oly nagy istenségnak fénye. Így is arra ohajtozol, mit el nem érsz. Európából megtámadod Ázsiát, Ázsiából átmegy Európába. Azután ha az egész emberi nemzetet legyőzöd, az erdőkkel, havakkal, folyamokkal és vad állatokkal lesz harczra kelendő. Mit! te nem tudod? hogy a nagy fák növése hosszú, kiirtásuk pedig egy órányi idő műve. Oktalan az, ki azok gyümölcsére néz, de a magosságot nem méri. Vigyázz, hogy midőn tetejébe eljutni kívánsz, azon ágakkal, melyekbe kapaszkodol, le ne zuhanj. Az oroszán is a legkisebb madarak étkivé válik egyszer, s a vasat a rozsdá megemésztí. Nincs oly erős, kit a gyengétől is vész ne fenyegetne. Mi bajod neked mivelünk? soha földedet nem érintettük. Mi vagy? honnan jössz? szabad-e nem tudni a rengeteg erdők lakóinak? Sem senkinek nem szolgálhatunk, sem parancsolni nem kívánunk. Ég ajándékaiul nyertünk — hogy megismerd a scytha nemzetet — ökörigát, ekét, nyilat és csészt. Ezeket használjuk barátainkkal és ellenségeink ellen.

Ökreink munkájával keresett terményeinket megosztjuk barátainkkal, a csészéből, ezekkel isteneknek bort áldozunk, elleneinket nyíllal távolról, lándzsával közlelről támadjuk meg. Így győztük le Syria, majd a persák és médek királyait, s nyitva állt előttünk az út egész Egyiptomig. De te, ki azzal dicsekszel, hogy a rablók üldözésére jössz, magad vagy mindazon nemzeteknek, melyet meglátogattál, rablója. Lydiát bevetted, Syriát elfoglaltad, Persist birod, a bactriánok hatalmad alatt vannak, az indokat megtámadtad; most már a mi nyájainkra nyujtod fukar és telhetetlen kezeidet. Minek neked a gazdagság, mely téged éhségre készítet. Te vagy első, ki telhetetlenséggel éhezést idéztél elő, hogy minél többel bírsz, annyival erősebben kívánd, mit nem bírsz. Nem jut eszedbe, mily sokáig megakadtál Bactra körül? míg ezeket leigázod, a Sogdiánok kezdtek felkelni. Neked a győzelem hoz háborút. Mert bár nagyobb és vitézebb vagy, mint bárki, mindazáltal idegen uralmát senki túrni nem akarja.

Lépj át csak a Tana ¹⁾ vizén, meg fogod tudni, mily messzire terjednek, de elérni soha sem fogod, a scythákat. A mi szegénységünk gyorsabb, mint a te sereged, mely annyi nemzetek zsákmányát hurczolja. Majd midőn távol lenni hiendesz, táborodban látsz minket. Egyenlő gyorsasággal üldözünk, s szaladunk előled. Halloom, hogy a scytha pusztaság a görögök példabeszédbeli játékává vált. De mi inkább a pusztaság emberi mívelés alá nem jött, mintsem a kövér földeken s városokban lakunk. Szerencsédet tehát szorosán megmarkold. Sikamlós az, s akarata ellenére megtartani nem lehet. A tanács üdvös voltát a jövő jobban megmutatandja, mint a jelen. Fékezd jó sorsodat, könnyebben fogod azt kormányozni. Mi szerintünk a szerencsének lábai nincsenek, hanem csak kezei s szárnyai, midőn kezét nyújtja, ugyanakkor szárnyait is megfogni nem engedi. Ha isten vagy, jó tettet kell a halandóknak nyújtani, nem pedig az övékét elragadozni, ha pedig ember vagy, gondold meg, hogy mindig az leszel a mi vagy. Oktalanság olyanokra emlékezni, mik miatt magadról elfeledkezel. Kik ellen hadat nem indítasz, azokkal, mint jó barátokkal élhetsz, mert mind egyenlők közt legállandóbb a barátság, mind egyenlőknek azok látszanak, kik egymás közt erejüket próbára nem tették. Ne hidd, hogy kiket legyőzöl, azok barátaid lesznek. Ur és szolga közt nincs barátság. A hadi jogok béke idején is megtartatnak. Ne hidd, hogy a scythák esküvel erősítik a szövetséget; a hűség igazi megtartásának az eskü. A görögök biztosítéka az, kik írásba teszik, s isteneket hívnak segítségül. Mi magában a hűségben ismerjük a vallást. Kik nem tisztelik az embereket, megcsalják az isteneket. Nincs neked oly barátira szükséged, kinek jó akaratában kételkedsz. Egyébiránt mi mind Ázsiában, mind Európában őreid leszünk, Bactrát ha a Tana nem választja el, közel érjük, a Tanán túl Thraciáig lakozunk, s hírszerint Thracia határos Macedoniával. Mindegyik birodalmad szomszédjait barátaid vagy ellenségeidül akard-e, gondold meg.“

¹⁾ Helyesebben Jaxart vizén.

A király erre válaszolá, hogy követni fogja jó sorsát, melybe bízik, s azok tanácsát, kik javasolják, hogy merész vállalatokba ne bocsátkozzék. Ezzel elbocsátván a követeket, seregét a talpakra áthelyezte. A hajó-talpak orrára a paizsosokat térdre ereszkedve helyezte, hogy így a nyíl lövések ellen annál inkább biztosítva legyenek. Ezek után állottak a gépészek, körül véve elől és minden oldalról fegyveresekkel. A többiek, kik a hadi gépek után állottak, a páncélba öltözött evező legényeket, paizsukkal befedve oltalmazták. Ugyan e rend tartatott meg azon talpakon, melyek lovasságot szállítottak. A nagyobb rész a hajó farazatánál úszó lovakat kantáruknál fogva húzta. Azokat pedig, kik szalmával megtöltött tömlőkön úsztak, az előttök haladó talpak védték. A király válogatott vitézekkel maga szállott legelőször a talpra, s azt az átellenes part felé kormányozni parancsolta.

Erre a scythák a part széléhez közel sűrűn lovasságot állítottak fel, hogy a talpak a szárazon ki ne köthessenek. De a folyamon úszókat ezenkívül még az is ijedtséggel töltötte el, hogy a kormányozók a talpakat nem levén képesek igazgatni, a víz rohama által ferde irányban sodortattak, s ingadozó állásukban kellően nyilaikat sem használhatták. Ellenben a scythák oly nyilzáporral támadták meg a talpakat, hogy alig maradt paizs, melyet egyszerre több nyíl át nem lyukasztott volna.

Sok veszély után a parthoz érkezett talpakról legelőször is az ijászok és parittyások szállottak ki; hogy míg ezek a scythákat háborgatják, védelmök alatt a sereg többi része átkelheszen.

Ez alatt a többi talpak is közeledvén, a paizsszal ellátott csapatok ügyesen irányzott dárdákat röpítenek a scythákra, mire ezek hátrálni kezdvén, az ez alatt parthoz érkezett talpakról hirtelen a szárazra kiugrálnak, a scythákat nagy erővel megtámadják; majd egy idegen lovas ezred s négy dzsidás lovas csapat intéz rohamot ellenök, de ezeket a scythá lovasság ügyes mozdulatokkal körülkerítvén, lóról összelövdözi, s visszavonulásra kényszeríti.

Ekkor Sándor az íjjászokat ¹⁾, agrianokat ²⁾, s más könnyű fegyvereseket Balacer vezérlete alatt, a lovasság közé beosztva indítja a scythák ellen, majd midőn ezek a csatát megkezdik, ellenök küldi a három szövetséges lovas ezredet, s az összes dárdahajító lovasságot; a többi lovas osztályokat pedig maga Sándor vezetvén, zárkózott csapatokban hirtelen megrohanja a scythákat, s ezek hadi rendét átvágva, minkét fél egész erejével harcolni kezd; iszonyú zaj s vérontás között a legnagyobb elkeseredéssel foly a csata késő estig. Végre a scythák, az ellenséges csapatok által alakított körben lovasságuk fordulatait ki nem fejthetvén, a harcztért elhagyják, s távol pusztai lakhelyeikre gyors lovaikon elmenekülnek.

A scythákat Sándor üldözni kezdi, de a nagy hőség és szomjúság miatt ez nehéz volt; maga is az útban talált rosz vízből lóhátról hirtelen nagyot ivott, s az ettől kapott hasmenés miatt alig tudott táborába életveszély között visszajutni. Csapatái folytatták az üldözést, s anynyira behatoltak a scytha földre, hogy elérték azon vidéket, hol helyenként kő emlékoszlopok, s borostyánnal befutott törzsű előfák találtattak. Késő éjjel volt, midőn a győztes sereg visszatért a táborba. E véres ütközetben a scythák közül sokan elestek, többeket elfogtak, s 1800 darab lovat ejtettek zsákmányul; a macedonok közül 160-an elestek, ezeren megsebesültek (?).

Néhány nap múlva a scythák királya Sándorhoz köve-
teket küldött, mentgetni a harci eseményt, mely nem az egész nemzet közakarátának, hanem csak némelyek fékezhetlen prédálási vágyának volt kifolyása. Mire Sándor, tartva attól, hogy a scythák erősebb sereggel térnek vissza, s világhírű nevét kockáztatni nem akarván, a követeknek szeliden azt válaszolta, hogy elhiszi, a mit mondanak. Ennek oka az volt, mivel ha nem hinné, becsületbeli kötelessége lenne ellenök folytatni a háborút, de a

¹⁾ Ezek az alsó néposztályból, sőt zsoldosokból is szedettek. — ²⁾ Apäoni néptörzsből Scomi és Orbel között a triballok szomszédságában lakván, mint lovasok és lándzsások hegyi harcokban használtattak. Arrians Werke v. Cless Stuttgart 1862. 190 l.

mire ismét az időviszonyokat alkalmasoknak nem látta; — sőt hogy a scythákat nagylelkűséggel részire lekötelleze, a foglyokat is váltság nélkül szabadon bocsátotta.

E szerencsés hadjárat hírére az elpártolni készülő ázsiai nemzetek lecsendesedtek, s kik a scythákat győzhetleneknek hitték, most belátták, hogy a macedonok fegyverével egy nemzet sem mérkőzhetik, — azonban Sándor sem merészelte ezentúl a scythákat háborgatni. ¹⁾

XIX.

Még a scytháknak a Jaxart partján várakozó állásuk alatt jött Sándorhoz annak hire, hogy Bessusnak egyik hadvezére Spitamen a Maracandba hagyott őrséget ostrommal bekerítette; az ellen Sándor Pharnuc fővezérsége alatt majd 3000 főből álló sereget indított, mire Spitamen az ostrommal felhagyva, Sogdianába visszavonult, hol őt Pharnuch üldöztén, véletlen a dahi nevű nomad scythákra bukkant. Erre Spitamen 600 scythá lovassal Pharnuchal a scythá pusztán szembeszállott, s a macedo gyalogság zárkózott tömegét bekerítve, nyíllövessel megtámadta, s midőn erre Pharnuch előre rohant, a scythák gyors lovaikon hátravonultak. A macedonok, látva az elesettek és sebesültjeik számát, négyesegé alakulva a Polytimet vize felé, egy erdő által nyújtott előnyös állást foglalták el. Ez alatt Pharnuch egyik csapatvezére Caran seregének a folyón átszállításához kezdett, mit a scythák észrevéve, több csapatokra szakadtak, egyik azokat támadta meg, kik már a vízben bent voltak, másik a kiszállani akarókkal szembe állva, őket a folyóba visszaszorította; harmadik oldalról sűrűn nyilazta, míg a negyedik a folyóba menni akarókra rohant.

Igy minden oldalról bekerítettén, a macedonok egy kis szigetre menekültek, de itt is a scythák és Spitamen lovassága által körülvétetén, csaknem mindnyájan lelövet-

¹⁾ Arrian. L. III. c. 16—30. L. IV. c. 1—6. Curtius L. VII. Justin L. XII.

tek, s a kik fogságba estek, azok is később legyilkoltattak.

E gyászhirot meghallván Sándor, a szövetséges lovaság felével, összes paizsosaival, az agrianokkal és a nehéz gyalogság legjavával elvonult Maracand felé, melyet e csata után Spitamen ostrommal újlag bekerített. Sándor csapatjaival három nap alatt 1500 stadiumot, mintegy 32 mértföldet haladva, 4-ik nap hajnalán már közeledett a város felé. Ezt megtudva Spitamen, seregével együtt elfutott; Sándor őt üldözőbe vette, s a közelebbi csatahelyére érkezvén, itt a halottakat eltemettette, s ezzel a szaladókat a pusztákig kergette.

Innét visszatérve, a kézre keríthetett felkelőkön véres bosszút állt, s Bactria fővárosában Zariaspaban serege hiányát téli szállásán kiegészítvén, az Oxus folyó mellett ütött táborn; honnét Margiana városhoz jutott, s a sogdian Arimaz által 30 ezer fegyveressel védett sziklavár bevétele után, az ismét felkelt nemzetek meghódítása végett seregét három hadtestre osztotta.

E közben történt, hogy számüzött bactriaiak 800 massagetá lovassal a közel falvakat elkezdték rabolni; ellenök a tartomány feje Attinas 300 lovassal indult, mit a massageták jó előre megtudván, a közel erdőben lesbe állottak, s hogy a csel annál biztosabban sikerüljön, az erdő felé marhákat hajtottak. Attinas préda vágyból rendetlen seregével üzőbe vette a marhákat, de az erdőből véletlen megrohantatván, mindenestől elveszett. Ennek hírére Crater lovas csapataival előre nyomult, de a massageták már elmenekültek, hanem a dahák közül ezeret elfogván, az egész tartomány meghódolt.

Maga Nagy Sándor, miután a sogdiánokat ismét legázta, Maracandba visszatért.

Ide a chorasmiok kormányzója Phraphern, ki a massagetákkal s dahákkal szomszéd volt, követeket küldött Sándorhoz, meghódolását kijelenteni.

Szinte itt találta őt Berden, ki a scytháknál járt követségbe, de mikorra oda érkezett, a scythák királya meghalván, helyette testvére uralkodott; ennek követi is Berdennel együtt érkeztek, kijelenteni, hogy a scythák

készek Sándor kívánatát teljesíteni, s a királyi ajándékok átadása után azon ajánlatot tevék, hogy királyuk kész leányát Sándorhoz nőül adni, s vele a baráti szövetséget megerősíteni, — vagy ha ez nem tetszenék, Sándor leg-hűbb embereihez adja nőül Scythia főnökei s hatalmasainak leányait, s mindezek iránt, ha szükség, kész Sándorral személyesen is értekezni.

Sándor mindkét rendű követséget szívesen fogadta, azonban a házassági ajánlatra nyájasan azt válaszolá, hogy jelenleg nem áll módjában a scythákkal összeházasodást elfogadni ¹⁾.

A nagy király már ez időben az indiai hadjárat tervezésével foglalkozott. Bessus kivégeztetése, s egy összeküvés megtorlása után Cönus és Artabaz vezéreit a scythák ellen küldötte, mivel azt hallotta, hogy Spitamén ezekhez menekült; maga pedig a felkelők menhelyeit vette be.

Ez alatt Spitamén s az őt kísérő sogdián menekültek, kik a massagetáknál tartózkodtak, 600 massageta lovassal Bactria egy erőssége alatt megjelenván, a véletlenül megrohant helyőrséget levágták, vezéröket elfogták; innét Zariaspa alá volmulva, zsákmánnyal megrakodva tértek vissza; midőn az e városban sebjeiből már felgyógyult néhány vitéz, 80 zsoldos lovassal a zariaspai kir. udvarmester Python vezérlete alatt a massagetákat utolérván, tőlök nemcsak a zsákmányt visszaveszi, hanem többeket a kíséretből le is öl; e feletti örömben egész bátorságban rendnélkül már vissza is indult, azonban Spitamén és a scythák által lesből megrohantatván, a zariaspai csapatból többen részint elesetek, részint elfogattak.

Megtudva ezt Crater, azonnal utánuk nyomul a massagetáknak, kik ennek hírére gyorsan pusztáikra vonulnak, Crater azonban nyomukban volt, s közülök ezer lovas egyesülván, ezeket Crater megtámadta, s igen véres csata után a macedonok győztek, 150 scythá halva maradt, a többi elmenekült, hova a macedonok nem követheték, pusztáikra.

¹⁾ Arrian. L. IV. c. 3—20. Curtius L. VII. c. 10—11. VIII. c. 1. 2.

Ezután Sándor Bactria helytartójává Amyntast nevezén, Coenust a vidék oltalmára hagyta; s mivel Spitamen látta, hogy a városok kellő őrséggel vannak megrakva, támadási pontul Coenus táborát szemelte ki.

Megérkezvén Bagä-ba, a massageták határára, rávett 3000 scytha lovast, hogy Sogdianába közös portyázást tegyenek. Coenus ezt jó eleve megtudván, velök szembe szállott, — a csata heves volt, végre a macedo sereg győzött, a scytha lovasságból 800 halva maradt. Spitamen elfutott, a sogdiánok s a bactrianoknak nagy része Coenusnak meghódolt; a többiek elpártolt bajtársaikat kifosztva, Spitamennel a pusztákba menekültek.

Spitamen beteges nejét és gyermekeit már évek óta mindenkor magával hurezolta keresztül a pusztákon s harczai veszélyeken. A nő látva Sándor ellenállhatlan hatalmát, igyekezett férjét rábírni, hogy könyörüljön az ő és gyermekei sorsán, s felhagyva a sikertelen kalandokkal, hódoljon meg a nagy királynak. Spitamen e váratlan jelenetet árulásnak tartván, felkiáltott, hogy ő inkább meghal, de meg nem hódol — s kardját kirántotta, hogy nejét átszúrja, de ennek testvérei őt ebben meggátolták; — azonban nejét elűzte, halállal fenyegetvén, ha még szemei elibe kerül; de nem sokára ismét kibékült vele s magához fogadta.

Látván azonban a nő, férje kalandos természete javíthatlanságát, látva a nagy király elleni harczok sikertelenségét, hogy mindezeknek ő és ártatlan gyermekei áldozatul ne essenek, midőn férje egy vendégség után bortól mámorosan nehéz álomba merült, öltönye alá rejtett fegyverrel fejét levágta, s azt egy hű szolgájának ruhába takarva átadván, vele Sándor táborába sietett. Itt felfedezvén kilétét, a véres fejet átadta Nagy Sándornak — s ezzel távozott.

A dahák megtudva Spitamen halálát, az elpártolás fő részesét Dataphernest megköötözve vitték Sándor táborába, s ők magok is meghódoltak.

Ez év végén Kr. e. 328-ban Sándor a telet Nauta-

caban töltötte, s miután ekként a scytha törzsű népek felkeléseit, s vezéreiket megsemmisítette, 327-ik év tavaszán Indiába indult. ¹⁾

Az indiai nagy hadjáratban is találkozott Sándor legvitézebb ellenfeleivel a scythákkal.

Fentebb láttuk, hogy az ázsiai scytha törzsű nemzettek az Indus vize mellékeit is elfoglalván, ez Indoscythia, lakosai indoscytháknak neveztettek, ezek közül való volt az assacen, vagy assacan nemzet Massaga, vagy Massaca fővárossal.

Sándor Kr. e. 327-ik év tavaszán elindulva Alexandrián túl Cophes folyóhoz érkezett, hol Taxil és az Indusson inneni vidék több más fejedelmeinek hódolatát fogadván, Peucealotis tartományt elfoglalta; ezután az aspasiokkal vívott véres csata után maga vezette seregét a guräök földjén keresztül az assacenok ellen.

Ez időben, a király Assacan meghalván, az ország anyjának Cleophnak volt kormányja alatt Mazaga fővárossal együtt, mely nemcsak természeti fekvése, hanem mesteriség által meg volt erősítve.

Meghallván Sándor, hogy az assacenok 20 ezer lovas és 30 ezer gyalogból álló sereggel s 30 elefánttal harczkészen várják, a Gurä folyón sok veszély után átkelt; azonban roppant serege láttára az assacenok vele egyetlen csatába kiállani czélszerűnek nem tartván, városaikba szétosztak. Sándor legelőször is a főváros Massaga felé közeledett, s látva az assacanok, hogy táborba száll, erős rohammal reáütöttek, erre Sándor seregét visszavonta, hogy így az assacan csapatokat a város falaitól távolabb csalhassa. Ezek ezt valóságos megszaladásnak tekintvén, rendetlen gyorsasággal rohantak utána; de midőn nyíllövésnyi távolságra közeledtek, a királynak egy vezényszavára a macedo sereg hirtelen megfordulva, rohamléptekben nyomult előre. Az első támadást a lovas dzsidások, agrianok és íjjászok tették, s az assacanokkal harczba elegyedtek; maga Sándor a derék hadtestet vitte előre. E váratlan harczy fordulaton

¹⁾ Arrian i. h. Curtius L. VIII. c. 2—3.

az assacanak meglepetve, a mint csatára került a dolog, a város felé futottak, 200-an közülök elesetek, a többi a falak közé menekült.

Sándor a nehéz gyalogsággal a falak alá vonult, s midőn itt egy ízben önmaga kémlelődött, egy a falról irányzott nyíl bokáját keresztül lőtte; a nyilat ugyan sikerült a sebből kihúzni, azonban mégis e miatt később sok fájdalmat szenvedett. Kilencz napi előkészület után végre a vetgépet felállíttatván, a fal egy részét sikerült ledönteni, de mindamellett a helyőrség elszánt vitézsége Sándor csapatait nagy veszteséggel ismételve visszaverte. Belátták azonban az assacanak a túlnyomó erő ellenében városuk tarthatlanságát, s felvonultak a várba. Végre a negyedik napon elesvén vezérok, a megfogyott indus sereg kész lett alkudozni; Sándor ajánlotta, hogy őket hadseregébe fogadja; ki is jöttek a városból, azonban nem akarva saját honfiai ellen harczolni, menekülésről gondolkodtak, a midőn Sándor serege által bekerítettvén, levágattak, az ekként üresen maradt város bevétele könnyű volt. Ez alkalommal a királyné Cleoph leányával, nagy számú fő rangú nők kíséretében, áldozati borral telt arany kelyhekkel kijött Sándor táborába, hol kis fiát a nagy király lábaihoz téve, kegyelem és rangja megtartásáért könyörgött, — női szépsége diadalt nyert nagy Sándornál.

Ezután Sándor Bazirát és Orát elfoglalta, Peucelaot több más Indus parti kisebb városokkal együtt meghódolt, mi alatt Cophaeus és Assaget, az assacan tartományok főnökei, Sándor kíséretében voltak.

Több jeles hadi tettek után Kr. e. 326-ban Sándor Gedrosian és Carmanian keresztül visszafelé indult, — azonban Kr. e. 323-ban Május hónapban a nagy király Babylonban meghalt ¹⁾, s a bámulandó hős, kitűnő hadvezér, csudálatra méltó államférfi bevégzetlen világhódítási műve 23 évi zavar, vérontás és legerősebb rázkódás után romba dőlt.

Nagy Sándor vitéz s gyakorlott roppant hadseregének, s jeles vezéreinek a scythákkal voltak legnehezebb s legvé-

¹⁾ Arrian. L. IV. c. 21—30. L. VI. c. 27. 30. Fessler Alex. der Erober. s. 5—6.

resebb csatái; a döntő nagy csatákban a győzelmet Sándor csak személyes vezénylete alatt hadvezéri lángesze s egész ereje megfeszítésével vívhatta ki, s maga is többször érezte testében az ügyes scythá íjászok nyilai által okozott fájdalmakat; egyes csapat vezérei, mint Sopyrion, Menedem, Pharnuch, Attinas, Python stb. apróbb csatákban a scythák által csaknem mindenkor keményen megverettek; úgy látszik, maga Sándor is beösmerte, hogy mily veszélyes ellenei a scythák, mert, hogy őket megnyerje, a Jaxart melletti nagy csata után foglyaikat váltság nélkül szabadon bocsájtotta.

XX.

A massageták mind Herodot¹⁾, mind Justin szerint scythá eredetű nemzet. Siciliani Diodor²⁾ és Justin³⁾ a Cyrus által haddal megtámadott Tomyrt, hol massageták, hol scythák királynéjának említi.

Strabo⁴⁾ és siciliani Diodor a massagetákat a sákokkal egy, és scythá eredetűnek, s az attas és chorazm népet massageta és sák nemzetbelinek mondja, így tehát a régi massageták valóban rokonaik voltak a kúnoknak.

Sőt némely írók által a massageták egyenesen hún, turk és a persáktól kermichion néven említetnek. Jelesen:

Byzanti Faust IV-dik századbéli örmény történetíró szerint a massageták királya Szaneszan a partus arszakok véréből vala; szinte partus királyi családból származott Gergely püspök, ki a massagetáknál hirdette a keresztyén vallást, de a húnokat megtéríteni akarván, általok egy szilaj lóra kötöztetve, a vadon pusztában halálra huzeltatott.⁵⁾

Theophan pedig azt írja, hogy a Tana vizétől keletre laknak a turkok, kik hajdan massagetáknak hivattak, kiket a persák saját nyelvükön kermichionoknak neveznek.⁶⁾

¹⁾ L. I. c. 201. — ²⁾ L. II. c. 43. 44. — ³⁾ L. I. c. 8. — ⁴⁾ L. XI. c. 8. — ⁵⁾ Jahrbücher der Litterat. Wien 1833. B. XXII. s 63. — ⁶⁾ Theophan. Byzant. in Photii Bibl. Berolini 1824. p. 26.

Persa és török nyelven: cherman, chirmen, germen, ma is város, várat jelent, Ackerman Fejérvár a Dnisternél, Kara hirmen Fekete város a Dunánál, Sár germen = Sárgavár Krimeában, — s így Chermichion annyit tesz: várkún ¹⁾, melyről, mint nemzetről Theophilactus emlékezik. ²⁾ Ammianus Marcellinus szinte a parthusok őstörténete rövid rajzában rólok mondja el mindazon eseményeket, melyeket az ókor a massagetáknak tulajdonít; sőt Procop a massageta és hún nemzetet mindig egynek veszi, midőn ezeket írja: „a massageták vagy a mint már hivatnak, húnok“, — alább: „a massagetáknál volt egy kis seregnek egy vezére, bátorság és erőre nézve kitűnő, kinek atyai tehát ősi jogon azon kiváltsága volt, hogy a húnok bármely seregében először támadta meg az ellenséget“ ³⁾, — majd beszéli: „az üldöző massageták a nyíllali bánásban különös ügyességök által, midőn legsebesebben nyargalnak, hátralótt nyilaikkal sokakat leterítették. Ekkent végezve Constantin a húnokkal, éjjel Rómába visszatért.“ ⁴⁾ Végre a byzantiak hajviselésének — massageták módjára — a fejtetőn üstökbe eresztéséről írván, ezt hún viseletnek mondja: „a fejnek elő részét a halántékokig a hajazattól megmeztelenítették; a nyakszirten leeresztett haj — mint a massageták szokták — rendetlenül omlott szét, minélfogva ezt is hún viseletnek nevezték.“ ⁵⁾ Végre többek közt Evagrius VI-dik századi egyháztörténetíró a massageta nevet a húnok régiebb nevének mondja: „a húnok, hajdan massageták, az Isteren minden ellentállás nélkül átkelve, becsapásokat tettek.“ ⁶⁾

A massageták nevőket, sziczipiai Diodor szerint ⁷⁾, egyik jeles királyuktól nyerték, a minthogy Ctesias ⁸⁾ egy scythia király testvérét Marsagét nevűt említ; — a régi Indoscythia egyik nemzetének az assacenoknak királyi városa Massaca vagy Mazaga, Mazoga néven jön elő ⁹⁾, mások szerint Nagygeta ország Ázsiában az Arax folyón alól

¹⁾ Jerney kel. ut. II. 233 l. — ²⁾ Histor. L. VII c. 8. — ³⁾ De bello vandal. L. I. c. 11. — ⁴⁾ U. a. de bello goth. L. II. c. 1. — ⁵⁾ Procop. hist. arc. C. 7. vol. III. p. 48. — ⁶⁾ Hist. Eccles. L. III. c. II. Jerney keleti ut. II. 245—6 l. — ⁷⁾ II. k. 43 f. — ⁸⁾ 29 f. Telfy 67 l. — ⁹⁾ Cellarii not. orb. ant. II. 738 l.

feküvén, mivel: Masson görögül = nagyobb, hosszabb, e nagy geta ország népét a görögök Massagetának nevezték el; így említi ezt Bonfin is. ¹⁾

Chorenei Mózes szerint ²⁾ a keresztyénséget sz. Nino hirdette Klardjethtől az alanok és Caspiok kapujáig egész a Mazkuth vagy Massageták határáig. Ugyan e helyen emlékeznek az arab földleirók a Maskatt népről Derbenden túl a chazar tenger partján. ³⁾

Lassen szerint ⁴⁾ mazista zend szó = legnagyobb; maskut = legnagyobb kuth, skut, vagy scytha.

A massagetákat az újabb külföldi írók is geta nemzetnek tartván, egyik a Mias folyótól, másik masa pehlvi szótól, mely „nagy“ jelentéssel bír, származtatja; Erdmann pedig úgy vélekedik, hogy arany és rézbányaikból meggazdagodván, innét nyerték Maschidschet = rézgeta nevet, melyből lett idővel a massageta elnevezés, mert tudva van a massagetákról, hogy ezek csaknem minden fegyvereiknél a vas helyett a rezet használták. ⁵⁾

A massageták régi lakhelye volt: az Oxian tava és az ebbe szakadó Jaxart folyó vidékén, elnyúlva északra az alan hegyekig, melyektől Alan, Alanors nevet is nyertek. Később egy részök a Caspi tenger és Caucas hegy közét foglalván el, itt azon folyóknak neveitől, melyeknek vidékeit megszállották, egyes törzseik újabb neveket nyertek; jelesen a Caucas bérceiből eredő és Cyrus vizébe ömlő Alazon folyótól Alazonoknak, s Abulfeda arab író szerint ⁶⁾ alazonoknak, a Caspi tengerbe szakadó Alban vizétől vagy az albani havasoktól Albanoknak, lakhelyök Albaniának, az Araxes folyó mellékiek, mivel e folyó a nubiai földleiró szerint „Ros“ nevet is viselt, ros- vagy görögösen rox-alanoknak neveztettek. ⁷⁾

Innét egy részök a Borysthen és Tyras folyók közé költözött el még Kr. e. V-dik század előtt, mert már Hero-

¹⁾ Rer. Hung. Dec. 1771. p. 4. — ²⁾ St. Martin Memoires sur l' Armenie II. p. 333. — ³⁾ Brosset Wakhtang hist. de la Georgie p. 127. Dr. K. Neumann die Hellenen im Skythenlande I. B. — ⁴⁾ Pers. Keilinschr. 74 l. — ⁵⁾ Temudschin. Leipzig 1862. 57 l. — ⁶⁾ Tud. Gyűjt. 1834. X. 102 l. — ⁷⁾ Fejér Gy. Kunok 17 l. Horni Area Noë p. 182.

dot ¹⁾ a borystheniták kikötőjén felül túl a Kallipidákon, alazon népet említ.

Plinius ²⁾ Mesopotamiában a Tigrisbe szakadó Zerbis folyam mellett Alon, Caucas mellett (monda szerint Jason-tól származott) albán, a Tana és Borysthen közt Alan és Roxolan, a Cyrus vizénél Alban nemzetet — melyet az iberektől az Alazon vize választ el — említ.

Ptolemaeus Kr. u. 180-al írja ³⁾, hogy a Maeot tava egész hosszában laknak a jazygok és roxolanok; ezeknél beljebb a szekereken élő, és (az alaun hegyek mellett) a scytha alaunok; az amaxobiok és roxolanok közt a rhakalánok; az Ima hegyén inneni Scythiát észak felé lakják azon scythák, kik közönségesen alanoknak neveztetnek; azok pedig, kik az Axcantea hegy mellett telepedtek le, massagetáknak hivatnak.

Ammian Marcellin a massagetákat határozottan alanoknak nevezi, ezt írván: „nyári napkelet felé az Ima és Tábor hegyek ⁴⁾ nyílásainál az alanok számos nemzetei vannak elszórva, kik hallomás szerint a Gangesig elnyúlnak; továbbá átmenve a Tana folyón, Scythia végtelen pusztáin az alanok, kik a régi massageták, laknak, kik nevöket hegyektől (Alaun, Alban) nyerték, s lassanként a legyőzött szomszéd népek ugyan e nevet vették fel. Az alanok így mindkét világrészben megoszolva, bár távol közökben faluk által megszakítva, mint nomadok vándorolnak; idő jártában azonban egy nevezetben részesültek, s mindnyájan alanoknak neveztetnek; végre ugyanez író mondja: az albanok és massageták, kiket most alanoknak nevezünk. ⁵⁾ Dio Cassius is az alan vagy albánokat massagetáknak mondja. ⁶⁾ Josephus Flav. írja: „az alanok nemzete a Tana és Maeot tava mellett lakó scythák“ (de bello jud. l. VII. c. XXIX. Cellar. Geogr. ant. P. I. p. 404).

A bécsi magyar képes krónika szerint a Tanától délre a kytanok és alanok nemzete fekszik; — Plancarpini sze-

¹⁾ IV. k. 17. — ²⁾ L. VI. c. XI. XV. XXV. XXX. — ³⁾ III. k. 5. f. 19. §. — ⁴⁾ Plinius L. VI. c. 20. Tabi. — ⁵⁾ Amm. Marc. L. XXXI. — ⁶⁾ Hist. rom. L. LXIX.

rint: Comaniától délre vannak az alánok, circassok, gazarok ¹⁾.

Sidonius Apollinaris ²⁾ *caucasigena* alanokat említ.

Peutinger Konrád ³⁾ az alanokat egyenesen scytha eredetűeknek mondja.

Az alanok a középkorban As, a georgiaiak által Os, földjük Ossethi nevet nyert ⁴⁾.

Eustathius ⁵⁾ Ammian után megjegyzi, hogy nevők ezt jelenti: hegyi, e szótól ala, mely a sarmaták nyelvén hegyet jelent, (halom?), de az alanok magokat Ir vagy Iron-oknak nevezik.

Legelfogadhatóbbnak látszik az alan nemzet iránt Erdman ⁶⁾ véleménye, ki ezt írja: „a régi görög történetírók a vándoréletet folytató népek köznevezetévé vált: dschit, get, skut szavakat nyelvükben az életmódot kifejező: alazon, alanoi szavakkal fordították át, melyek az alazó, alaó, alaomai: vándorlok, koborlok szavaktól származnak; sőt az alazon, alan népet, mint külön nemzetet léptették fel; s a mely chinai és ázsiai írók az alanokról mint külön nemzetről beszélnek, azok is e tévfogalmat a görögöktől vették át; holott e név csak az életmódtól kölcsönözött; a minthogy: alan-scythák, alan-russok, alan-warágok, alan-gothok is említetnek a régi íróknál; s valószínű, hogy az alaunok alatt vándor vagy nomád húnok értendők, a minthogy Herodot, Dionysius és Ptolemaeus a Hamaxobius vagy szekeren élő scythák neve helyett az alazon, alan-scytha nevet használták.

Egyébiránt az alan név, mely egy a Herodot alazon-jával, először az Augustus alatt élt charaxi Periegeta Dénes görög földleirő munkájában fordul elő; ez író ritkán használja a scytha nevet, mely a Kr. e. 79-el élt Plinius korában már kezdé szokásból kimenni, hanem e helyett a nomád kifejezésre az alan névvel él; az alanok ekkor a Maeot tava, és Fekete tenger partjain, továbbá a Don és Dnieper közt

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1834. X. 115—6. — ²⁾ Epist. L. W. epist. 1. — ³⁾ De indinatione rom. imp. — ⁴⁾ D' Ohsson des peuples du Caucase 180 l. — ⁵⁾ Comment. in Dionys. Perieget. v. 305. — ⁶⁾ Temudschin 50 l.

laktak, s egy eredetűek valának az aorsokkal; — az alan név Lucannál is előfordul.

A mi a massageták szokását és beléletét illeti: Herodot ¹⁾ és Strabo ²⁾ szerint isten gyanánt a napot tisztelték, melynek azon törvény szerint, hogy az istenek leggyorsabbjának, az állatok leggyorsabbját kell szentelni, lovat áldoztak. A scythához hasonló ruházatot viseltek, s életmódot követtek, mint nomád nép tejivó, s nyájaik húsából s halászatból táplálkozó volt.

Híresek valának mint lovas íjjászok és gyalog dzsidások, chinai források szerint száz ezernyi íjjász sereget képesek valának az alanok kiállítani ³⁾; fegyvereik voltak: kéziv, dzsida s két élű szekereze rézből; a mi a fejhez, övekhez és válszíjjakhoz való, azt arannyal ékesítik; lovaik mellszerszámaikat réz vérttel rakták körül; a féket, zablát és kantárokat arannyal, mert réz és arany náluk bőven van, míg vas és ezüst nem találtatik ⁴⁾.

Ammian Marcellin ⁵⁾ leírja az alanok szép és karcsú természetét, gesztenye szín hajzatát, félelmes tekintetét, fegyverforgatási gyorsaságát és ügyességét, kik mindenben a húnokhoz hasonlítanak; vitéz, harczedzett nép; nomád életet követvén, szekereken utaznak, laknak, egyházuk nincs, hanem Mars kardját földbeszúrva, tisztelik; szabad nép, mely a szolgaságot nem ismeri, mind nemes vérből származtak; bíráikat a hosszú hadi szolgálatban kitűnt férfiak közül választják.

Az alanok a hadakozáson kívül foglalkoztak kereskedelemmel is. A parthusok a délnyugoti karaván utat elzárván, az ujonnan északnyugoti irányban nyílt út egy része a Cyrus vize körül lakott alanok földjén ment keresztül ⁶⁾.

Az alanok egy eredetűek a roxolánokkal, kiket Strabo ⁷⁾ a scythák közül valóknak mond, kik szerte a Borysthenen túl legszélről a Tana és Borysthen közti lapályokat lakják; Ptolemaeus szerint ⁸⁾ a Maeotnak egész hosszában laknak a jazygok s roxolánok; ezeknél

¹⁾ I. 215. — ²⁾ XI. k. 8 f. — ³⁾ Neumann die Völk. d. südl. Russl. 36 l. — ⁴⁾ Strabo XI. k. 8 f. 6 §. — ⁵⁾ L. XXXI. c. II. — ⁶⁾ Neumann f. i. h. — ⁷⁾ II. k. 5 f. — ⁸⁾ III. k. 5 f. 19 §.

beljebb az amaxobiok; az amaxobiok és roxolanok közt pedig rhakalanok, a basternok és roxolánok közt pedig chunok.“

Tacitus ¹⁾ a roxolánokat sarmat nemzetnek mondja; hihetően Sarmatiábani lakásukról.

A roxolanok szinte nomád életet folytatva, nemez-ből készített s szekerekre megerősített sátorokban laktak, sátraik körül valának nyájaik, melyek tejével és húsával táplálkoznak; követik pedig a legelőket, télen a Maeot tava körüli mocsároknál, nyáron pedig a lapályokon is ²⁾ Bórsüveget, paizst, dárdát, nyilakat hordoznak, s kardjok oly hosszú és sulyos volt, hogy két kézre fogva, vele a lóról lefelé vágtak ³⁾.

E nemzet történetéből a régi írók következő eseményeket jegyezték fel:

E nemzet hosszú harc után meghódítván a szomszéd népeket, az alan név oly kiterjedést nyert, mint a persa és parthus, s egész az ind tengerig és Gangesig hatolt ⁴⁾.

Kr. e. 65 körül, midőn Pompeius a legyőzött Mithridat királyt üldözte, kérelmére az alanok szabad átmenetelt engedtek; majd 40 ezeren összegyűlvén, Pompejust megtámadták, de nagy veszteséggel megverettek, mire az alanok királya követei által békét kért és nyert. Ekkor Pompejus az iberek ellen indult, az alatt az albanok ellene fellázadtak, melynek hírére Pompejus visszafordult s küzdve oly vízhiánnyal, hogy tömlőkben kelle azt hordani, az albanokat elérte, s ezek vezérét, a királynak testvérét, ki fegyverét már Pompejusra mérte, kardjával átszúrván, megölte.

Midőn a rómaiak a harc végével a holttesteket fosztogatták, sok amazon paizst s eszermát találtak; miből azt következtetik, hogy az albanok hadseregében Caucas körül lakó amazonok is voltak ⁵⁾.

Pontus nagy királya Mithridat nemcsak vitéz hadse-

¹⁾ Histor. L. I. c. 79. — ²⁾ Strabo VIII. 3 f. 17. — ³⁾ Gebhardi Magy. o. hist. Pest 1803. I. 110 l. — ⁴⁾ Neumann die Völk. d. südl. Russl. 36—8 l. — ⁵⁾ Zonaras Stritternél IV. 332 l.

rege, s a leigázott népeknek szabadságra lelkesítése, hanem erős szövetségek létrehozása által is igyekezett Róma hatalmát megtörni. Kr. e. 88-ban titkos összebeszélés folytán, ugyanazon egy napon, 150 ezer rómaít megöletett; ezután a fekete tenger melléki barbarokat — kik a vitézségükről híres scytha eredetű népek voltak — igyekezett egy szövetségbe egyesíteni Róma ellen; hol ez békés úton nem sikerült, fegyveres kézzel eszközölte azt. Így történt, hogy Strabo szerint ¹⁾ segítségre sietvén a roxolánok Palaknak Scylur fiának (Silis), kit Mithridat vezére Diophant 6 ezer emberrel megtámadott, a roxolánok 50 ezernyi egyesült hada Diophant 6 ezernyi serege által megveretett.

Othó római császár alatt Kr. u. 68-al 9 ezer roxolán a Dunán átesapván, Maesiát kirabolta.

Majd Kr. u. 72-ben az alánok a Tana, Caspi tenger, Caucas és Maeot tava vidékén lakván, a Caucasi kapukon át méd és örmény országba berontottak, s Tíridát királyt legyőzván, csaknem élve elfogták, s nemcsak gazdag zsákmánnyal megrakodva tértek vissza, hanem betörésükkel a parthusokat is félelembe ejtették.

Később azonban úgy Hadrian, mint Antonius alatt, egy roxolán sereg Dáciába, Moesiába nemcsak berontott, sőt Hadriant adófizetésre is kényszerítette ²⁾.

A Kr. u. 117-ben trónra jutott Hadrian császár ösmerve az albánok vitézségét, velök barátságban élt, királyukat ajándékokkal megtisztelte; minek azon kedvező következménye lett, hogy midőn 134-ben Pharasman méd és örmény országot feldúlva, Cappadociába is be akart törni; az alánok tőle megvonván segítségöket, békén maradtak ³⁾.

Kr. u. 123-ban élt Arrian többek közt Alanicát is írt, de a melynek csak a XVII. században Majlandban felfedezett azon töredéke ösmeretes, mely Arriannak az alánok elleni úti és hadi tervét tartalmazza ⁴⁾.

¹⁾ VII. k. 3 f. 17 §. — ²⁾ Gebhardi f. i. m. I. 112 l. — ³⁾ Dio Cass. hist. rom. L. LXIX. p. 794. Aelius Spart. l. 21—2. — ⁴⁾ Neumann f. i. m. 36—8 l.

Majd Kr. u. 138-ban Antoninus Pius a békételen alanokat gyakran megfékezte, s lecsendesítette ¹⁾.

Marcus Aurelius, Antoninus Philosophus idejében Kr. u. 174-ben, az alanok Pannonia feletti nyugoti részekig hatolva, a marcoman és katti háborúban a rómaiak ellen roxolanok, alanok, peucinek és costoboj népek harczoltak ²⁾.

Jornandes írja, hogy a Kr. u. 235-ben császárrá választott Maximinnak anyja Abab, alán nemzetbeli volt, miért ő a getákkal s alánokkal folyvást jó barátságban élt ³⁾.

Kr. u. 242-ben III. Gordian császár az alanok által a philippi mezőkön legyőzetett; általában Kr. u. a III. században a gothok az alanok tartományaiban elterjedvén, velök egyesültek, s őket hadjárataikban követték.

Később I. Sapor persa király az öreg Valerian római császárt árulás útján elfogván, Róma ellen a Caspi tenger melléki nemzeteket szövetségre hívta fel, azonban a bactránok, iberek, albanok és tauroscythák Sapor levelét nemcsak el nem fogadták, sőt Rómába követeket küldve, Valeriannak a lealázó rabságból kiszabadítására segílyt ígértek ⁴⁾.

Jornandes szerint a 260-ban uralkodni kezdett Gallien császár alatt az alanok Galliát pusztították.

Ezutáni időkben Aurélian Kr. u. 270 körül a gothokat haddal megtámadta, ezek a nagy erő ellen az alanok és roxolanokat hívták segílyül, azonban mind a mellett keményen megveretvén, a császár diadalmenetét Rómába goth, alán és roxolan hadi foglyok is kísérték, s e harezi szerencséje a Caspi tenger körüli nemzetek előtt tekintélyét magosra emelte ⁵⁾.

Majd a vandalok és alanoknak egy része Nagy Constantin császár alatt Kr. u. 320 körül Pannoniában telepedett le, de itt a gothoktól nem találván magokat bátorságban, 60 év múlva elébb Galliába, innét Hispániába költöztek át ⁶⁾.

¹⁾ Jul. Capit. 37 l. — ²⁾ Jul. Capit. — ³⁾ Jornand. de reb. get. C. XV. — ⁴⁾ Script. hist. Augustae Lipsiae 1765. II. 69 l. — ⁵⁾ Script. hist. Aug. II. 165 l. — ⁶⁾ Jornand. C. XXXI.

Más részök az előrohanó húnok által nyomatva, gyakori beütést tett Árméniába, melynek királya II. Artaschir egy megnyert harcz után fejedelmük ritka szépségű leányát Sathiniket nőül vevén, országa békéjét hosszú időre biztosította. Az új királyné alanokat használt testőreiül s udvari környezetül, később hozzá rokonai s más számos alanok is Árméniába átköltöztek, közülök volt az Arhavelik nemes és királyi rokonságú törzs, mely Ararat vidékén lakott. Ez alanok ettől fogva a Caucas déli lejtőjén maradtak, s ösmereketek lőnek a byzanti, georgiai, armeniai, arab és mongolok előtt, majd a keresztyén vallásra is áttértek ¹⁾).

De még mindig jelentékeny része maradt e nemzetnek régi lakhelyén, úgy hogy midőn a húnok a IV. század vége felé Európára törtek, az alanok voltak első, kik útjokban állottak, azonban legyőzetvén, a húnokkal egyesültek, s egyesült erővel megtámadták a gothokat, kik meghódolván, fél Európát hatalmuk alá hajtották; a gothok egy része, mely Hispaniába vonult, alangóthoknak nevezetett ²⁾).

Peutinger Konrád is említi, hogy Kr. u. 412-ben a scytha eredetű, de az együttlakás következtében a vandalokhoz legközelebb álló alanok a vandalokkal szövetkezve, Galliába és Hispaniába letelepedtek, s az alanok Lusitaniában Augusztá Emerita város vidékét, s egész Gallaeciát a Minus partjain nyerték lakhelyül ³⁾).

451-ben a catalauni csatában Etele ellen Sangiban alanok királya nagy hadsereggel harczolt; miért ezután Etele az alanokat 452-ben haddal meg is támadta, de az alanok a visigothokkal egyesülve a húnokat visszaverték ⁴⁾).

Etele halála után az alanok ennek fia Ellák szövetségesei voltak, azonban a netádi csatában Ellák a gepidák által megöletvén, a vele szövetséges nemzetek elszéledtek, s ekkor az alanok Kandax vezérükkel Kis Scythiába és alsó Maesiába telepedtek le ⁵⁾).

Procopius írja, hogy kevés idővel Augustulus uralkodása

¹⁾ Neumann die Völk. des südl. Russl. 40 l. — ²⁾ Erdmann 82 l. — ³⁾ Jornandes de reb. Get. Lugd. Batav. 1597. 188 l. — ⁴⁾ Jornand. f. i. m. 107 l. 124 l. — ⁵⁾ U. o. 150 l.

(Kr. u. 475) után a rómaiak szövetségesül megnyerték a skirr, alan és goth népeket ¹⁾.

Kr. u. 530-ban Daravár ostrománál, 1200 massageták vívott Sunic, Augan, Sima és Ascan vezérük alatt Belizár mellett a rómaiakkal a persák ellen ²⁾.

A XIII. század első felében élt Tamás spalatrói főesperes a magyarokat a massagetáktól származtatván, 884-ik évről írja: a massagetok nemzetének egy része kijöven saját földjéről, mely Mageriának neveztetik, egész Pannoniát a Duna mindkét partján elfoglalta ³⁾.

German konstantinápolyi érsek említi egy 1232-ben kelt levelében, hogy a lazok, alanok, gothok, chazarok a keleti vallást követik ⁴⁾.

Plancarpini János 1246-ban tett utazásában írja Cumanjáról, hogy ennek délről laknak az alanok, circassok, gazarok stb.

Rubrugius Vilhelm 1252-ben Ázsiában utazván, azt írja a comanokról: „e pusztaságon szoktak legeltetni a comanok, kik kapchat néven hivatnak; a németek pedig nevezik valanoknak; tartományukat Valaniának; Izidor pedig a Tana vizétől a Maeot taváig és Dunáig való földet mondja Alaniának.“

Baco Roger is így ír: ezen egész föld azon nemzeté volt, melyet cuman vagy helyesebben captacnak neveznek, ezeket a németek valana, Plinius és Izidor nyugoti alanok néven nevezi ⁵⁾.

IV. Intze pápa 1253 s IV. Sándor 1258-ban kelt leveleiben alanok, gazarok, gothok említetnek.

VIII. Bonifác pápa 1299-ben kelt levelében szinte alán, chazar, és goth említetnek; a XIV. századbéli bécsi képes magyar krónikában Tanától délre lakó alan nemzet van feljegyezve.

XXII. János pápa ⁶⁾ 1329-ben egy pápai levelét az Ázsiában lakó magyar, malchayt és alan keresztyénekhez intézi.

¹⁾ Hist. goth. L. I. Hist. vand. L. I. — ²⁾ Stritter I. 618—20 l. — ³⁾ Hist. Salonit. c. 14. Schwandtnernél. — ⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1834. II. 119 l. — ⁵⁾ Tud. Gyűjt. 1833. X. 110 l. — ⁶⁾ Tud. Gyűjt. 1833. IX. 92 l.

A Caucas melléki alanok még I. Jusztinian idejében Kr. u. 527 után nemzeti önállással bírtak s a persákkal a rómaiak ellen szövetkezve, a Chrutzon hegy-szoroson és Caucasi kapukon gyakran átrontottak, s a római tartományokat pusztították.

563-ban, midőn az avarok az alánokhoz érkeztek, ezek fővezére Sárosnak közbejárása mellett jutottak a rómaiak ösmeretségbe s barátságába. Ugyanesak e Sáros barátságosan fogadta a rómaiaknak a turkoktól 569 körül visszatérő követeit, majd 573-ban Chosroës persa király ellen a rómaiakat tetemes hadsereggel segítette.

De nem sokára a rómaiaktól elpártoltak, mert már II. Tiberius császár az alanokat és a hún származású sabirokat gazdag ajándékokkal igyekezett a persáktól maga részére megnyerni. De ez nem sikerülvén, 580-ban az alanokat ősi lakhelyükről, a Cyrus vize mellékéről, római földön telepítette le, mire befolyással lehetett az, hogy ez idő körül az alanokat a turkok fejedelme Turxanth keményen megverte.

A Mauritius és Heraclius császárok alatt 582—641-ig a persák és rómaiak közt folyt háborúk alkalmával a római seregek Alaniába gyakran behatoltak.

Midőn 685-ben II. Justinian jutott a császári trónra, Alania már ekkor a szomszéd tartományokkal a rómaiak adófizetője lett.

Majd 703-ban az alanok Itatz fejedelmök alatt a rómaiak biztatására az avasgokat haddal megtámadták s ezek földjét pusztították.

1033-ban az avasgok királyának özvegye, alan eredetű Alda Anacuph várat a rómaiak kezébe adta.

Constantinus Monomachus alatt az alanok a római hadseregben szolgáltak. 1050-ben meghalván Zoë a császárné, a császár az alan fejedelemnek a császári udvarban kezesül levő leányát magához emelvén, királyi fénnel vette körül.

Majd 1073-ban Ducas Mihály görög császár az alan származású Máriát nőül vette, ki azonban Alexius Comnenius jutván trónra, zárdába elvonúlt.

Ezután 1188-ig az alanok a római hadseregben katonáskodtak.

Még a XIII. században egy utazó, Alanar tartományt ismert India határán ¹⁾.

Ducas János uralkodása alatt, midőn a tatárok 1222 körül nyugotot elborították, több más nemzetek közt az alanokat is leigázták; kik azután a tatárok szokását, nyelvét s életmódját elfogadván, ezek hadjárataiban részt vettek. Noga tatár fejedelem, az alanokat testőrségül alkalmazta.

Meghalván Noga tatár fejedelem; hogy az alanok a tatár uralmat lerázhassák, 1301-ben Palaeolog Mihály fiához Andronikhoz követeket küldöttek, kijelentvén, hogy ők 16 ezeren készek a rómaiakhoz átmenni, s ezeket a már akkor Ázsiát pusztító törökök ellen fegyverükkel segíteni. Andronik őket fejedelmi kedvezéssel fogadta s egy részöket azonnal elküldötte keletre; a jelesebb vitézeket pedig visszatartotta, hogy azok ugyanoda majd fia Mihály vezérlete alatt induljanak. Kik előbb elmentek, azok kezdetben vitézségüknek kitűnő jelét adták, de azután a rómaiakat sokféle módon bosszantották, különösen a miatt, hogy hadizsoldjuk nem a szerződés szerint fizettetett; előbb kérve, majd fenyegetőzve próbálták kicsikarni hazabocsáttatásukat, mi azonban nem sikerülvén, midőn Raul, kit Andronik császár vezérékül rendelt, a haza készülődők elindulását erővel meggátolni igyekezett, az ebből kerekedett harcziás verekedés közben egy alan Rault nyíllal halálosan megsebesítette.

Ezután Andronik Rogert rendelte vezéröknek, de a kinek szigorúsága s bosszantásai miatt elkeseredvén, ellene összeesküdtek s Rogert magának a császárnénak házában, ki akkor férjével Drinápolyban tartózkodott, megölték.

Nem sokkal ezután elpártolásuknak régóta forralt tervét végrehajtani szándékoztak, s elhatározták, hogy átmennek a bolgárokhoz, kiknek akkor Osphentisthlab volt fejedelmök; az ez által hozzájuk küldött vezérek alatt 1308-ban útnak indultak, de a bolgár határon az őket üldöző turcopulok által utolértevén, köztök kemény harc fejlődött ki, mely alatt az alanok puzdrái kiürülvén, mivel többé nem

¹⁾ Eccard. Script. rer. Germ. II. 1451.

volt nyiluk, melylyel löjjenek, futásnak eredtek, s végkép tönkre tétetvén, temérdek zsákmányaikat is elvesztették ¹⁾.

Mai korban az alan nép maradványaiul az osseteket lehet tekinteni, kik a Caucas magas bérceinek hegy-szoroslataiban laknak, s kiket az orosz évkönyvek jasz, a mult századokbeli útazók a s néven emlitenek ²⁾.

Mannert az afghanokat tartja az alanok utódainak ³⁾.

XXI.

A parthus és hiongnu birodalmakon kívül európai Scythiában lakó scythák történelmi életéről szinte vannak, habár úgy látszik hiányos történeti adataink.

Diodor írja, hogy Kr. e. 313-al Lysimach trák király ellen fellázadt calantiánok, istriánok és más Pontus balparti lakosoknak a scythák igen nagy számú sereggel mentek segítségökre ⁴⁾.

Kr. e. 310-el a cimмери Bospor királya Parysad meghalván, Eumel, Satyr és Prytan nevű fiai közt a trón felett viszály támadt. A legöregebb Satyr még atyjától vette át a kormányzást, melyet 38 évig folytatott. Eumel azonban némely barbar szomszédokkal szövetséget kötve, ellene fel-támadt, mit megtudva Satyr, számos hadat gyűjtött. Satyrt segítették a görögök, strákok részéről 22 ezeren, míg a többi segédsereg scythákból állott, kik 20 ezernyi haddal, s 10 ezer lovassal mellé állottak. Eumelt trák király Ariopharn segítette 20 ezer lovas, s 22 ezer gyalogból álló sereggel. Harczra kerülván a dolog, Satyr lovassági csatába bocsát-kozik Ariopharnnal, s túlnyomó erővel Ariopharn és Eumel legyőzetvén, elmenekülni valának kénytelenek ⁵⁾.

Kr. e. 114-ik évet megelőző időben tauri Chersonesusban nagy változás történt. A scythák, kik eddig e Chersonesnek legkisebb részét sem birták, kiűzvé a taurokat, kik hajdan Chersones legnagyobb részében uralkodtak, egész

¹⁾ Stritter T. IV. p. 320—22. 393. — ²⁾ Neumann die Völk. d. südl. Russl. 40 l. — ³⁾ Norden der Erde 267—8 l. — ⁴⁾ Diodor. Sic XIX. 73. — ⁵⁾ U. e. XX. 22.

Chersonest elfoglalták s a bosporoni királyokat adó fizetőikké tették.

Ennek következtében a bosporánok s más görögök, különösen a chersoniták, a scythák ellen Pontus nagy királyához Mithridathoz folyamodtak segélyért, kinek, mivel különben is szándéka volt az akkor nagyon elhatalmasodni kezdő scythákat megfékezni, a kért segélyt jó szívvvel megígérte.

Éveken át folyt a harc a vitéz scythák ellen, kik felett ekkor Scyl-ur, ennek fia Palak vagy Patac és testvérei uralkodtak, s kiket a roxolánok is segítettek, végre Mithridatnak sikerült a scythákat legyőzni, kik ekkor erődítményeikbe vonultak, de az ellenség által ezekből is kiűzetvén: kénytelenek valának a tauri Chersones feletti uralmat Mithridatnak, ősi lakhelyük egy részét pedig az ez által Európába előnyomulásra készített sarmatáknak átengedni.

Az ekként Chersones birtokából kiszorított scythák fejedelmei Rómába folyamodtak segélyért, hol a tanács Kr. e. 91-ben elhatározta, hogy Mithridat a scytha fejedelmeket ősi országukba helyezze vissza. E visszahelyezés úgy látszik meg is történt, sőt alkalmul szolgált arra, hogy Mithridat a scytha fejedelmekkel baráti viszonyt kössön.

Mithridat volt ez időben a világhódító Romának legtüzesebb, legengesztelhetlenebb s legveszélyesb ellensége, tudományos képzettség, mély diplomatai s hadvezéri lángész s férfias lelki szilárdság valának jellemének fővonásai; ő Róma ellen egy óriás harc megküzdését tervezte, s ennek kedvező sikerét a leigázott népek szabadságra törekvése felhasználása, s úgy ezeknek, mint a barbar nemzeteknek Róma ellen egy nagy szövetségbe egyesítése által igyekezett biztosítani ¹⁾.

Igy Kr. e. 88-ban, mivel Róma több kisázsiai tartományoknak általa lett elfoglalását ellenezte, Mithridat sok scytha néppel szövetkezve, egész kis Ázsiát elborította; Ephesusból kiadott parancs következtében a Kisázsiaiban lakó rómaiak közül 150, mások szerint 80 ezret egy előre egyet-

¹⁾ Justin. XXXVII. 3. Appian. p. 412. hist. miscel. p. 34. Strabo Geogr. I. VIII. Acta Soc. Götting XII. 142—156 l.

értőleg kitűzött napon legyilkoltatott; majd a tengeren átkelve Thraciát, Macedoniát, Görögország egy részét Athen-nel együtt elfoglalta, s azon nagyszerű tervét kezdé fogantatosítani, hogy a rómaiak hatalma megtörésére a Tanától az Alpokig lakó harcziás népeket, ezek közt a scythákat és sarmatákat, egy nagy szövetségbe egyesítve, a szövetség létrejött; a meghódított és szövetséges nemzetek kiállították segédhadaikat, gazdag városok megnyitották kincstáraikat. Róma belátta a veszélyt. Cornelius Syllára bízta leghatalmasabb legióit, Cheroneánál Mithridat iszonyú veszteséggel megveretett ¹⁾. Majd a második hadjárat sem sikerülván, Kr. e. 78-ban Mithridat a rómaiak ellen harmadik hadjáratra készült, ehhez több ázsiai nemzetek közt segítségére voltak seregeikkel a scythák, továbbá a királyi és sarmata jászok; s általában Mithridátnak római hadjárataiban éveken át leghűbb segítői voltak a sarmaták, kiket, úgy látszik, ő engedett terjeszkedni Európában, hogy általalok pontusi és scythiai lázongó birtokait védelmezze ²⁾.

Plautius Silvanus ázsiai proconsul s Moesia propraetor legatusa, ki Tiberius császár korában élt, a sarmaták mozgalmát kezdetben elnyomta; s a scythák királyát a Borys-thenon túl fekvő Cheron ostromától elűzte, s ő vitt először ezen tartományból a római népnek sok gabnát ³⁾.

Kr. u. 69-ben András apostol a scythákat is meglátogatta, hogy köztök a keresztyén vallást terjessze ⁴⁾.

Kr. u. 180-ban bölcs Antonin maga vezérelte a római sereget a scythák ellen, kikkel megütköztvén, bár a római legiok erős rohamát a scythák egy egész napon kitarították, végre mégis legyőzettek, Antonin tizedszer kiálltatott imperatornak, s nem sokára mart. 17-én orvosai által megöletett ⁵⁾.

Kr. u. 238-ban Maxim és Balbin császárok alatt a rómaiak a scythák ellen háborút indítottak, de a melynek eredménye feljegyezve nincsen ⁶⁾.

¹⁾ Cantu Caesar V. 99—100. — ²⁾ Acta Soc. Gött. XII. 159 l. — ³⁾ Katanchich Istri aec. Geogr. II. 91. p. — ⁴⁾ Chron. Pasch. p. 434. Stritter mem. pop. IV. 536. — ⁵⁾ Dio Cassius hist. rom. Lib. LXXI. — ⁶⁾ Scriptor. hist. Aug. II. 64 l.

Kr. u. 243-ban Gordián és Filep római császároknak az uralkodás feletti viszályuk alatt, a scythák királya Argunt (arkún, várkún) megtudván, hogy Misitheus a Gordián ipa és főtanácsosa meghalt, a római birodalom szomszéd tartományait pusztította ¹⁾).

Kr. u. 251—253 körül Gallus és Volusian római császárok alatt a scythák Macedoniát, Thessáliát, Görögországot és Ázsiát fegyveres kézzel bebarangolván, mindent felprédáltak, Ephesus városát, az itteni híres Diana templommal együtt felégették, úgy hogy végre Gallusnak velök gyalázatos békét kelle kötnie ²⁾).

Utánna uralkodott Licinius Valeriánus és Gallienus császárok alatt (253—268) a scythák ismét felkerekedve, a markomannokkal együtt Görögországba és Macedoniába gyakori beütéseket tettek; majd a baranok, gothok, carpok, burgundok a scythákkal egyesülve a Bosporon át Ázsiába hatoltak, honnét visszatérve Pontust, Tropezuntot, Chalcedont, Nicomediát, Nicaeat, Chiust, Apameát, Prusat ostrommal bevévén, felprédálják s lángba borítják, mígnem a római sereg megfeszített erővel őket visszanyomta ³⁾).

Szinte Gallien alatt Kr. u. 264-ben a scythák Cappadociába törtek, hol több városokat elfoglalván, ellenök a harcz változó szerencsével folyt; végre Bythiniába vonultak, itt hajókra ülve, Thraciának Heraclea nevű tengerparti városában kötöttek ki, hol zsákmánnyal megrakodva, midőn a tengeren hazafelé utaztak, hajótörést szenvedve, közülök sokan elvesztek ⁴⁾).

Ugyan ez évben a scythák a fekete tengeren átkelve Moesiában Istrus városnál szállottak ki, s egyesülvén a gothokkal, a rómaiak birtokát kezdték kegyetlenül pusztítani. Gallien római császár ellenök Cleodam és Athenaeus hadvezéreket küldötte, kik a scythákat Pontus körül megtámadván, megverték, majd a gothok is Boeotiában szétveretvén, a scythák annak hírére védelem és elmenekülhetés végett körbe állított szekerek és harczikocsijaik közé elsánczolva, Gessac hegyen át igyekeztek elvo-

¹⁾ U. o. 50 l. — ²⁾ Horn. Arca Noë 170 l. — ³⁾ U. o. 171 l. Script. hist. Aug. II. 74. 78. 79. -- ⁴⁾ Script. hist. Aug. II. 82. 83. l.

núlni, de Macrian őket utolérván, változó harezi szerencse közt végre kiűzetek ¹⁾).

Ezt megbosszúlandók, Claudius római császár alatt 269-ben, a Macrian által üldözött góthok felhívására a scytha néptörzs több nemzetei 2000 hajóra szállva a római tartományokba berontottak, s itt a góthokkal egyesülve 320 ezernyi sereggel mindent tüzzel vassal pusztítottak; a veszély oly nagy volt, hogy ellenök maga a császár szállott táborba tekintélyes haddal; mire a scythák szekér sánczaik mögé elvonultak, de ezeket a rómaiak felgyújtván bevették, s Moesiában Marcianopolisnál vívott csatákban a rómaiak tőlük sok zsákmányt nyertek, a scythák közül sokan elestek, még többen, ezek közt több törzsfőnökeik, fogságba jutottak, kik azután a római tartományokba telepítették le ²⁾).

De mindezen temérdek veszteség a scythák hatalmát meg nem törhette, mert már másik évben Kr. u. 270-ben ismét Creta és Cyprus szigetét kezdték pusztítani; azonban innét a köztök kiűtött döghalál miatt hirtelen visszavonulni kényszerültek, s hogy a római területet jövőre ne háborgathassák, a scytha határra Avulnius Saturninus fővezér nagy haderővel küldetett ³⁾).

Látnivaló, hogy ez időben a scythák és parthusok a rómaiak birodalmát keleten szüntelen háborgatták, a keleteni uralmat bizonytalanná s veszélyessé tették. Gyakran meggyőzettek, de soha le nem igáztattak, s ők az itteni római csapatokat gyakori beütéseik által folytonos riadásban tartották, sem békét sem fegyvernyugvást nekik nem engedvén. Erősebbek valának pusztáik és harczimodoruk, mint nagyszámuk és éberségük miatt; ők mit ma elvesztettek, azt holnap merész és félelmes hadicsínyeik útján visszanyerték ⁴⁾).

Nagy Constantin Kr. u. 312-ben vetélytársát Maxentiust legyőzván a scythákat támadta meg, kik is általa megveretvén, végre velök békét kötött s e nemzetről kegyessé gének nagyszerű emlékét hagyta hátra ⁵⁾).

¹⁾ U. o. 84 l. — ²⁾ Script. hist. Aug. 127—29 l. — ³⁾ U. o. 131. 146 l.
— ⁴⁾ Tournoux — Attila dans les Gaules 15 l. — ⁵⁾ Eutropii hist. 269 l.

Diocletian 313-ban meghalván, utóda Maximian nem csekély aggodalommal vette át az uralkodást, mivel nagyon tartott a scythák vezérétől Marothtól, ki ő nála sokkal erősebb volt ¹⁾).

Eusebius a Kr. u. 315-ben tartott nicaei zsinatról írja, hogy ott többek között, syrok, persák, scythák stb. is valának láthatók.

Kr. u. 327-ben Nagy Constantin Byzantzba érkezvén, itt meghallotta, hogy némely scythák fellázadtak, erre a Chersonitákat hívta segítségül, kiknek akkori királya Diogenes az Isteren átkelvén, a scythákat megtámadta, s legyőzte, miért a császár a chersonitákat megajándékozván, haza bocsátotta ²⁾).

Kr. u. 388-ban Theodosius alatt a scythák a rómaiakat megverték, azonban még ez évben Manaim vezér legyőzte a scythákat s emlékére az Oreumban oszlop emeltetett ³⁾).

Zeno császár ellen III feltámadván, vezérét Longinust Antiochiába menekülni kényszerítette, minek folytán Zeno, János patriciust küldötte nagy scytha és macedoniai sereggel ellene, mely által III Selenciában legyőzetett, s egy várba menekült, de saját emberei által elárúztatván, János parancsára lefejeztetett, több főembereivel együtt ⁴⁾).

492-ben Anastasius császár ellen Longin fővezér feltámadt, kit is János a scytha 495-ben több társaival elfogván, megöletett, s fejeiket Byzantzba küldte, miért János Anastasius császár által consuli méltóságra emeltetett ⁵⁾).

¹⁾ Menologium graec. apud Canitium A. L. T. III. 443—4. — ²⁾ Cedren. T. I. p. 295. Stritter IV. 537—8. — ³⁾ Stritter IV. p. 538—9. — ⁴⁾ Stritter IV. 539 l. — ⁵⁾ U. o. 540—1 l.

MÁSODIK SZAKASZ.

PARTHUS BIRODALOM.

I.

Fentebb említve voltak a Sesostris által Kr. e. 1474 körül Assyriába letelepített philistaeus húnok, kik — Justin szerint — mert a többi húnokat elhagyva, elpártoltak, scytha nyelven parthus nevet nyertek; ugyanczt Kr. u. 595-ben élt sevillei Izidor, Roderic és Reinegg is igazolják. Malala szerint a parthus persa szó, s jelentése scytha; Spiegel szerint pedig iran szó, s jelent: elpártoltat ¹⁾).

Hogy azonban a parthus szó, bár latin eredetűnek látszik is, turan vagy is scytha szó, igazolja az, hogy a behistuni felirat scytha szövegében a parthus: parthuvás, Parthia pedig Parthuva szóval van kifejezve; a méd szövegben parthus „pärthu“ névvel jön elő ²⁾); e nemzet neve latinosan: parthus, görögül: parthylaei ³⁾, s átfordított alakban: allophylus, metanasta; coptul: pelasgus; aethiopul: feleset-éeme; héberül: pelistim; latinul: alieni, alienigenae, alienon, alenon, aleius stb. nevet nyert ⁴⁾); sőt a Kr. e. 66-al élt Strabo írja: „a Tigrisnél vannak a parthusok helyei, kiket a régiek Carduch (magyar kiejtéssel talán kardus) néven neveztek ⁵⁾).

Némely írók, még az újabb korban is, a persákat és párthusokat ugyanazon egy népfajnak, a persákat e népfaj jelesebb, a parthusokat másod rendű részének tartják; de e véleményt a régibb hiteles írók, mint Strabo, Herodian,

¹⁾ Justin hist. Amstelod. 1659. L. XLI. c. 1. Isidori Hispal. Etymolog. L. IX. c. 2. Roderic. Hispania illustrata L. I. c. II. Reinegg — Allg. Besch. des Kaukasus II. Th. s. 199. Spiegel Érán-Berlin 1863. 105 l. — ²⁾ Journal of the Royal Asiat. Soc. 1852. P. I. V. XV. p. 97—173. Societ. roy. d' Antiq. du Nord. 1845. Janv. p. 407. — ³⁾ Katanchich Orb. ant. II. 373 p. — ⁴⁾ Horvát I. Rajzolatok 10 l. Tud. Gyűjt. 1834. X. 111 l — ⁵⁾ Geogr. L. XVI. p. 747.

Philo, Jornandes stb. megezáfolják, kik a parthusokat a persáktól teljesen megkülönböztetik; s Justin nyilván írja, hogy a parthusokat a scythák alapították ¹⁾.

A parthusoknak, a nagy húnscytha törzstől, melyhez tartoztak, elválásuk okául a régi írók a bel lázongásokat említik ²⁾.

Siciliai Diodor írja, hogy az assyr birodalom alapítója Ninus, Kr. e. 1230-ban a médeken és hyrkánokon kívül a parthusokat is meghódította ³⁾, a görög írók közül Kr. e. 549-el élt Hecataeus is említi a parthusokat. ⁴⁾

Egyébiránt a parthusok az assyr, méd és persa uralom fénykorában önállóságra emelkedni nem tudván, részint mint e hatalmas birodalmak szövetségesei szerepeltek, részint egyes hódítók győzelme ideiglenes tárgyául szolgáltak, habár nevöket és határaikat valamint ős scytha jellemöket ez idő alatt is megtartották.

Nagy Sándor a parthusokat Kr. e. 328-ban meghódítván, kormányzójukul persa nemes Andragorast rendelte ⁵⁾. Sándor halála után, midőn örökösei között a keleti tartományok szétosztattak, a parthusok Nicanor vezér uralma alá jutottak; ezután Eumen, majd Antigon, Nicator Seleuc, Antioch s ennek örökösei hatalmába estek; míg nem Seleuc unokájának unokája Seleuc és Antioch közti viszályt a parthusok önérdekökből felhasználva, más keleti népek után a macedonoktól ők is elpártoltak.

Ekkor ugyanis egy parthus nemzetbeli Arsac vagy Ask nevű vitéz és bátor férfiú meghallván, hogy Seleucot a gallok Ázsiában legyőzték, a parnoknak nevezett s Oxus mellékén lakó nomad daákat szövetségeseikül megnyeri ⁶⁾, fegyvert ragad, s hazája fiait azzal lelkesítván, hogy a persák szent lobogóját, Kavah zászlaját bírja, tekintélyes sereget gyűjt, Andragorast vagy inkább ennek utódait elűzi s a parthus nemzet rég várt szabadítójául lép fel. Nem

¹⁾ Lásd Uj m. muz. X. foly. 2-ik köt. Bartal 267—271 l. Justin. L. II. c. 1. — ²⁾ Justin f. i. h. Curtius L. V. c. II. Plinius VI. 19. 29 f. — ³⁾ Biblioth. hist. Wesseling. Amstelod. 1746. Tom. I. p. 115. — ⁴⁾ Fragment. von Klausen 171. 173 l. — ⁵⁾ Justin. L. XII. c. 4. XIII. c. 4. XII. c. 4. — ⁶⁾ Strabo IX. f. 2 §. Mos. Choren. L. I. c. 7.

sokkal ezután a hyrkánok országát is elfoglalván, Seleuc és a bactránok királya Theodot ellen nagy sereggel síkra száll; azonban e király hirtelen meghalván, miután ennek fiával Arsac békét s szövetséget kötött, egész hadi erejét Seleuc ellen fordítja, s rajta egy csatában fényes győzelmet nyer.

E csata napja volt a parthus szabadság kezdete; e diadal a parthus birodalom megalapítója; ezért e napot a parthusok századok mulva is nemzeti fénynyel megünnepelelték ¹⁾; s magát Arsacot halála után isten gyanánt tisztelték. ²⁾

Igy jött létre a parthus birodalom, mely saját királyai alatt Kr. e. 256-tól Kr. u. 226-ig, s így majd öt egész századon át virágzott.

Ezután Seleuc az ázsiai mozgalmak lecsendesítésével levén elfoglalva, a béke idejét Arsac a birodalom belrendezésére használta, tekintélyes sereget gyűjtött, várakat és városokat épített, erősített; ő építette a Dara nevű várost a Zapaorten hegyen ³⁾, mely hegynél erősebbet, s kellemesebbet találni alig lehetne, mert ezt meredek szirtek akként környezik, hogy megvédése igen könnyű, vidéke pedig termékeny, rajta források és erdők bőven találtatnak ⁴⁾. A 100 kapujáról görögösen Hecatompylosnak nevezett várost, mely rég idő óta királyi lakhelye volt a parthusoknak, birodalma fővárosául választván, pompás épületekkel feldisznította. ⁵⁾

A szabadsághős és országalapító Arsac emléke iránti hálából a parthusok minden királyaikat Arsac családjából választák s Arsacnak — magyarosan Ország — nevezték ⁶⁾; a szabadsághősnek jelszava volt: „A vitéznek fegyvere szabja a határt, annyit bir, mennyit elfoglalhat.“ ⁷⁾

Tudományok iránti szeretetét igazolja az, hogy parancsára Mar-Aspas-Gadina nevű syrus az assyr évkönyveket átkutatván, azokból az armeniai történelmet kiírta. ⁸⁾

¹⁾ Justin. L. XLI. c. 4. — ²⁾ Ammian. Marcel. L. XXIII. c. 6. —

³⁾ Plinius Nat. hist. L. VI. c. XVIII. Darej várost Apavortene tartományban említ. Jerney kel. út. II. 208. szerint Apavartice parthiai tartomány, ma Abigkerm = Apavár. — ⁴⁾ Justin. L. XLI. c. V. — ⁵⁾ Ludov. du Four de Longuerre Annal. Arsacid. p. 3. — ⁶⁾ Justin i. h. Jerney kel. ut. II. 167 l. — ⁷⁾ Horvát I. Rajzol. 35 l. — ⁸⁾ Kruger Gesch. v. Assy. 113 l.

Arsacot a persa és arab írók Ash-gan (Askan) néven említik, fiát pedig Ash-nak, ki Thah néven magát először nevezte ¹⁾).

Arsac Kr. e. 255-ben Antiochus Deus syriai király ellen győztesen harczol, azonban 254-ben harczy sebeiben meghal.

Követte őt az uralkodásban testvére Tiridat, 253—216-ig, ki az új parthus birodalmat jeles kormányzati intézkedéseivel virágzó állapotra emelvén, sikerült neki 237-ben diadalmas fegyvereivel Hyrcaniát meghódítani; majd betört Mediába is, de mivel ez alatt Seleuc Parthiat megtámadta, kénytelen volt visszatérni, s Seleuccal megütközvén, ezt elfogja, s egy évig tartja fogságban.

Hyrcaniához a parthus királyok mindég nagyon ragaszkodtak, mert egy felől magos hegyei vész napjaiban biztos menhelyet nyújtottak, más felől egészségtelen éghajlata külföldi seregre pusztító hatással levén, könnyen meghódítható nem volt.

Utána fia Artabán uralkodott 216—196-ig, ki az atyja által megkezdett hódítást folytatta, Epigen satrapát legyőzvén, ura lett Méd országnak, majd Antioch syriai király ellen 100 ezer gyalog s 20 ezer lovas sereggel öt évig háborút folytatott, s végre 207-ben kénytelen vala Antioch megbékélni.

Követte a királyi széken Phriapát 196—182-ig; s ekkor utána fia:

Phrahát lett király 181—174-ig; ez 175-ben a mardok tartományát a caspi tenger partjain meghódította s mivel fiait az uralkodástól végrendeletében kizárta ²⁾):

Testvére Mitridat foglalta el a trónt 173—137-ig, ki hosszú uralkodása alatt hasznos intézményei s harczy hősi tetteiért Nagy Arsák névvel tiszteltetett meg. A médoakat legyőzvén, kormányzójukul Bacas-t rendelte; ezután Babylont, Bactriát elfoglalta, majd az elymaeokat — és persákat is — meghódította, s győztes táborát Indiáig vezetvén, a parthus birodalom határait a Kaucas és caspi tenger-től kezdve egész az Eufratig sőt délre a persiai öbölíig vagy

¹⁾ Horn arca Noë p. 155. — ²⁾ De Longverve p. 4—7.

veres tengerig kiterjesztette, s ekkor ünnepélyes diadallal tért vissza saját országába, s a meghódított népeket 18 tartományra felosztván, közibök kormányzókat rendelt, Persis, Carmania, Susiana és Elymais saját külön királyaik alatt maradtak ugyan, de a parthus birodalomnak voltak alattvalói. Majd 140-ben syriai király Nicator Demeter berontott Mesopotámiába, azonban a parthus sereg által elfogtatván, Mitridathoz küldetett, ki neki nemcsak kegyelmet, de később 138-ban saját leányát Rodogunt hozzá, nőül adá; sőt a távolléte miatt Trypho által elfoglalt Syriába visszahelyeztetését is megígérte, mit azonban nem teljesíthetett, mert a következő 137-ik évben meghalt ¹⁾.

Követte őt az uralkodásban fia II. Phrahat, ki a Hyrcaniából Gallimand nevű barátja segélyével két ízben megszökött Demetert elfogtatván, ismét Hyrcaniába küldötte nejéhez, s jövődre szigorúbb őrizet alatt tartotta. II. Phrahat a hadfolytatásban szerencsétlen volt, mert 131-ben Antiochus Sidetes a parthusokat az ellenök felázadt bactrian, persa, elimae és characen nemzetekből nyert tekintélyes sereggel, miután elébb 3 ízben megverte, majd Idat nevű parthus hadvezért Lycus nevű folyónál Assyriában annyira tönkre tette, hogy az eddig meghódított nemzetek a parthusoktól elpártolván, a király hatalma alatt egyedül a régi Parthia maradt.

Ekkor Phrahat, Demetert országa visszafoglalására parthus sereg kíséretében haza bocsátja, hogy így Antioch Parthiából országa védelmére visszatérni kényszeríttessék. Egyszersmind segélyül hívta a nomad hűnnöket, kiknek ekkor a chinai évkönyvek szerint Kiutching volt a királyok; de mielőtt a hún segélyhadak megérkeztek volna, minthogy Antioch nagy számú seregét téli szállásra a városokba osztotta el, ezek ezt nehezen szívelvén, visszahódnak a parthusokhoz, s közmegegyezéssel, hogy egymást ne segíthessék, mindegyik város lakosi a nálok szállásoló sereget megtámadják. Ennek hírére Antioch övéinek segélyére siet, azonban útközben a parthus királlyal találkoztván, csapataitól elhagyatva, megöletik.

¹⁾ U. a. 9—11. l. Makabeusok könyve I. XIV. 1—3 v.

Ezután Phrahát, Demeternek elbocsátását megbánván, az útról visszahozására egy csapatot küld, de későn, mert Demeter már saját országába megérkezett.

Kr. e. 129-ben Phrahat, hogy az Antioch hadjárataért bosszút álljon, Syriát haddal megtámadni elindult; azonban a hún segélyhadak ez alatt megérkezvén, mivel elkésésök ürügye alatt a nekik megígérve volt segélydíj tőlök megtagadtatott, felzendültek s a parthusok határát pusztítani kezdték, Phrahát ellenök volt kénytelen seregét vezetni, azonban a táborában levő görög foglyok a scythákhoz pártolva, egyesült erővel a parthus sereget megrohanják s az ebből kifejlődött véres harcban serege egy részével maga Phrahát is megöletik Kr. e. 128-ban.

Utána II. Artabán, Phriapátnak fia uralkodott Kr. e. 125-ig. A scythák megelégedve a győzelemmel, s megpróbálva Parthiát, haza tértek. Nem sokára más scythák: jelesül az asianok, tocharok és sacarauok elfoglalták a görögöktől Bactriát és Sogdiánát; a mi könnyű volt, mert II. Artabán helyett a törvénytelen származású Himer királyi hatalommal de oly kegyetlen zsarnoki módon kormányzott, hogy e miatt a meghódított népeknél elkeseredést idézvén elé, ezek tőle, úgy látszik, a segélyhadakat megvonták, s e miatt, midőn Kr. e. 125-ben II. Artabán Bactriana elfoglalása miatt a tochar scythákat haddal megtámadta, ezek által nemcsak megveretett, hanem maga is kapott harci sebeiben elhalt ¹⁾.

Követte fia Mitridat 124—88-ig; kinek nemes lélek s harci vitézség volt fő jelleme. A szomszédokkal folytatott sok háborút győzelemmel végezvén, több oly népet, melyek a scythák általi megveretés következtében elpártoltak, újra meghódított; ezenkívül atyjáért a scythák elleni több győztes harcokban bosszút állott.

Ezután Tigran örmény király fiát szinte Tigrant kezesül udvarába vette, s midőn atyja meghalt Kr. e. 95-ben, bár az örmény nemzet nem akarta, azonban Mitridat nagy partus sereggel az ifj. Tigrant országába visszahelyezi, s egyuttal Armenia egy részét elfoglalja.

¹⁾ Id. munka 11—15 l. lásd chinai hűnnök Kr. e. 127-ik évnél.

92-ben Kr. e. Euseb Antioch syriai király, kit testvérei Filep és Demeter legyőzvé, elkergettek, segélyért Mitridathoz folyamodott, ez őt parthus sereggel Syriába visszahelyezi. Látván Mitridat e közben a rómaiak által Ázsiában nyert diadalokat, ezek szövetségét ohajtva; Orobaz nevű követet küld Sullához, ki Ázsiában praetor volt; ez a parthus követet balfelől ülteté, holott jobbfelől capadok király Ariobarzan ült. A szövetség létrejött; a követ azonban haza térvén fejével lakolt, amiatt, hogy egy praetor mellett, mint a parthus birodalom képviselője, a balfelölí helyet elfogadta; sőt egy praetorral kezét is fogott.

Ez volt a rómaiak első érintkezése azon nemzettel, melyben utóbb oly makacs s veszélyes ellenségre sőt vetélytársra találtak. ¹⁾

Majd 91-ben, midőn Demeter Syriának Beroea városában hitetlen testvérét Filepet beszorította, ez az arab fejedelmet Zizt és Mitridatot hívta segélyül, kik is nagy sereggel Demeter táborát bekerítvén, feladásra kényszerítették, s a parthus sereg nagy zsákmánynyal s Demetert is foglyúl hozva, tért meg, ki nála tisztes fogságban végezte be életét; következő 90-dik évben e nagy király maga is meghalt. Halálával a parthus birodalom belviszályba merülve sülyedésnek indult. ²⁾

Ugyanis Phrahát fia a 95 éves Mnaskir és rokona a 80 éves Sinatrokles közt a trón felett versengés támadván, végre Sinatrokles száműzetett, s Mnaskir lett királlyá; azonban e körülményt Tigran ügyesen felhasználva, Armeniának Mitridat által elvett részeit visszafoglalta; sőt 89-ben a parthus birodalom Ninus és Arbela körüli részeit pusztítani kezdvén, az atropaten vagy méd és gordyaeusok segélyével Mesopotamiát is elfoglalta s több nemzeteket meghódítván, a parthus hatalmat összetörte.

88-ban Tigran és Eufraten átkelve, Syriát és Phoeniciát is elfoglalta; Mesopotamiába görög gyarmatosokat szállított Ciliciából és Cappadociából, s a scenita arabokat is közelebb költöztette; ekként oly hatalomra emelkedett, hogy

¹⁾ Cantu C. V. 198 l. — ²⁾ Livii hist. L. LXX. De Longuerre l. 15—17.

a meghódított tartományok Media, Gordiana és Adiabena királyai szolgáltak neki testőrökül. ¹⁾

E közben Mnaskir 96 éves korában elhalván, Kr. e. 77-ben a parthusok a sacaurak scytháknál számkivetésben élő öreg Sinatroklest hívták meg a trónra, ki is elagott kora miatt 72-ben az országot és sereg vezérletét fiának III. Phrahatnak adta át, ez Tigrant az elvesztett tartományok visszafoglalása végett haddal megtámadja, de visszaveretett.

Az öreg király Kr. e. 70-ben meghalván, III. Phrahát lett uralkodó; alatta Lucullus római hadvezér legyőzvéen Tigrant és Mitridatot, nála szövetség és barátság kötése végett a parthusok követei is megjelentek; Lucull ezt szívesen vette, s viszont követeket küldött a parthus udvarhoz; e közben Tigran is több elfoglalt tartományok visszaadását ígervén, a követek Phrahatot habozva találták, e miatt Lucull a parthusokat meg akarta támadni, de hadserege ezt ellenezvéen, Tigran ellen indul, kit le is győz; 68-ban pedig Lucull beveszi Nisibin várost, melyet előbb a parthusoktól Tigran foglalt el; 67-ben Lucull a fővezérségről elmozdítatván, utódja Pompejus lett, ki 66-ban Mitridat ellen indul, de a ki ezt fel sem veszi, remélvén, hogy Phrahatot az előbbi kedvező feltételek alatt szövetségesül nyerendi; azonban Mitridatot megelőzve Pompejus, Phrahattal a szövetséget megújítja, s Tigran ellen Armenia megtámadására biztatja, e felett Mitridat megrémülve, Pompejushoz békekötés végett követeket küld, de siker nélkül.

E közben az ifj. Tigran több főemberekkel együtt viszályba keveredvén atyjával, Phraháthoz menekül, s ennek seregével Artaxat városát ostrom alá veszik; de nem sokára Phrahát hazatér, serege egy részét az ifjabb Tigran vezérletére bízva, mit a hegyek közé menekült öreg Tigran észrevevén, fiát seregével együtt megveri és elkergeti; azután az ifj. Tigran Pompejushoz pártolván, végre ez által fog-ságba tétetett.

Ugy látszik, hogy midőn még először a parthus udvarhoz menekült az ifj. Tigran, vejévé lett Phrahatnak, ki most

¹⁾ De Longuerre I. 17—18.

a rómaiakhoz követet küldvén, kívánta, hogy veje Tigran bocsáttassék szabadon, s a római és parthus birodalom határa az Eufrat legyen, de czélt nem érhetett; mert 63-ban Pompejus Syriát elfoglalván, az ifj. Tigrant diadalszekerében Rómába magával vitte. E közben az öreg Tigran és Phrahat kibékülvén egymással, Phrahatot fia Mitridat 61-ben méreg által megölte. ¹⁾

Mitridat, atyjának holttestén a trónhoz jutván, a szinte ez évben 85 éves korában meghalt öreg Tigrannak fia Artabaz ellen Kr. e. 58-ban háborút indít, e háború bevégeztével 57-ben Mitridatot a parthus főtanács a tróntól megfosztja, ugyanekkor öcsese Orod fellázad, hazajön, bátyját elkergeti, pártosain véres bosszút áll, s a trónt elfoglalja.

Mitridat először Mediába, innét elűzve Syriába menekül proconsul Gabiniushoz, kit ismételve siker nélkül próbálván rábírni, hogy őt országába helyezze vissza, végre a mesopotamiai arabokhoz jött, kiknek segítségével trónját Kr. e. 55-el visszanyerte, Orod pedig száműzetett.

Kr. e. 54-ben Suren és Seudo parthus sereg fővezérei Orodot visszahívják, ki is Seleuciat elfoglalja. ²⁾

A vitéz parthus nemzetteli meghasonlás miatt az ázsiai helytartóság Rómában sem kapós, sem kedves méltóság nem volt, azonban Licinius Crassus határtalan kinesszomjtól űzve, utána látott, s Pompejus által pártoltatván, el is nyerte azt. Parthia, e még eddig ki nem fosztott tartomány kincsei édesgették őt, mert előre már számítá a nagyszerű zsákmányt, s felülmulni akarván Lucullust, Pompejust, Syllat, az Indus és Ganges aranytermő partjairól és Nagy Sándor hadjáratairól álmadozott.

Aretejus tribun hatályosan, de siker nélkül ellenzé a parthusokkali harczt, mert ösmerte ennek veszélyeit. — Ugyanis határaikhoz Armenian kelle átvonulni a Tigris és Eufrat forrásai felé, ezután hegyes vidékek tették a szállítást nehézzé, végre pusztaság és mocsáros síkság következett; ha már elérték a parthus földet, azt elpusztítva találták, mezők és falvak felpörköltettek; gabonát, élelmi szerezket, sőt a lakosokat is előre eltakarította a parthus; végre

¹⁾ De Longuerre p. 18—22. — ²⁾ I. m. 22—24 l.

ha utolérték is a parthusokat, szokatlan csatát kelle ezek lovasságával vívni, mely távolról futásközben hátrafelé biztosan nyilazott, s ellene a nehéz római gyalogság hosszú lándzsájával egyáltalában semmit sem tehetett. A parthus ellenség mindig futott, de azért soha le nem győzetett, az üldöző sereg pedig, mialatt hódított, éhen veszett el.

II.

Kr. e. 52-ben, midőn Rómában Domitius Calvin és Valerius Messala nyerték el a consulságot, télen magában Rómában sok baljóslatú csudás tünemények fordultak elő; majd a birodalom fővárosában lázongás, Galliában új mozgalom mutatkozott; de mind ez nem volt elég, a parthusok elleni hadjárat is el lőn határozva.

E közben Orod a parthusok királya Babylon városát, melynek falai közé menekült Mitridat, körül táborozza, s azt éhséggel bevévén, Mitridat magát Orodnak megadja, ki őt szemei előtt megöletvén, ezzel a belviszály véget ért.

Orod békés birtokába jutván birodalmának, uralkodott 53—37-ig, uralkodása a római seregen nyert fényes győzelemről lett híressé.

Ugyanis Crassus, ki Solin szerint soha nem nevetett, erős római hadsereggel benyomult először Syriába, s ezen átkelve, a jeruzsálemi templomból, melyet Pompejus megkimélt, tízezer talentumot rabolt el; majd az Eufrat folyó partján felfelé tartva, midőn Zeugmanál átkelni akart, roszt előjelek tűntek fel, oly nagy köd lepte meg, hogy a római legiók egymást alig láthatták; ehhez még zivatar keletkezett iszonyú szélviharral, menykövek hullottak, végre a híd, mielőtt az egész sereg átköltözhetett volna, összeomlott.

Ennyi vésztiósló előjelre a babonás kedélyeket félelem és rettegés fogta el annyira, hogy Crassus azzal vala kénytelen vigasztalni katonáit, miszerint neki különben is az volt czélja, hogy hadseregét Armenián keresztül vezetendi haza; „nem kell tehát aggódni, mert erre — úgymond s az összeomlott hídra mutatva — már úgy sem fog senki visszamenni.“ De ez a félelmet el nem oszlatta, a sereg elfogult

szívvel engedelmeskedett. Crassus hirtelen a parthusok földjén állott nagy számú seregével.

A parthusok nem is gyanítva e véletlen megtámadást, könnyű szerrel visszanyomattak a római legiók által. Erre Crassus képzelt diadala feletti elbizakodásában imperatori czímet vett fel, s a helyett, hogy a parthusok véletlen meglepetését s készületlenségét felhasználva, Seleucia és Ctesiphon felé nyomult volna, visszavonult Syriába téli szállásra, hol a gazdag zsákmányt, felemelt adókat, dús jövedelmeket s vámokat számígtatá, s az egyházakat fosztogatva, az ezekből elrablott arany és ezüst felmérésinél mindenütt maga személyesen jelen volt.

Mig a kincsekeni osztozás a római seregben a hadi fegyelmet tágítani kezdte, az alatt a parthusok időt nyerve, hatalmas sereget gyűjtöttek. De a bekövetkező vész alapját az osroëni Augar vetette meg, ki a rómaiak iránt jó indulatot szinelve, Crassus barátságába jutott, s ettől titkos hadi terveit kicsalva, ha jó volt e terv, azt Augar gyalázta, ha rossz, feldicsérte. Crassus abban állapodott meg, hogy Seleuciába megy, mint a hová baj nélkül, és seregét az Eufraton könnyen élelmezhetve eljuthat, s innét nehézség nélkül Ctesiphon fővárosig fog nyomulni. De e tervről Augar leverte, sőt arra birta, hogy inkább Suren ellen induljon, ki csekély sereggel közel táborba szállott. E közben megjelent Crassusnál Mézer nevű syr álszökevény, kinek a parthus csapatokról elsorolt hamis hírek által sikerült Crassust rábirni, hogy az Euphraton Nicephoriumnál keljen át, s innét a túlparton elterülő végtelen síkság felé siessen. E terv tetszett Crassusnak, mert így legióit egy felől az Euphrat, más felől az ebbe szakadó Chaboras folyó által látta védve.

Az átkelés megtörtént; Crassus Nicephoriumnál táborni, hol csakhamar Orod parthus király követei jelentek meg nála, emlékeztetni őt a Pompejus és Syllával kötött szövetségre, s a mostani beütés okát kérdezték. Crassus erre hidegen csak azt felelte: „majd válaszolok Seleuciában.” Erre Vagis a követség feje, jobb kezével bal tenyerébe ütven, így szólott: „hamarabb fog itt szór nőni, mintsem Seleuciát meglátod.”

Ez alatt Orod seregének egy részét Armenia felé küldte el, figyelni ennek királyára, ki a rómaiak részén állott; a másik hadtest pedig Mesopotamiának tartott, vezéreltetve egy rettenthetlen s ügyes hadvezér Suren által, (Suren syr nyelven ezt teszi: a mi nagyunk ¹⁾), ki e mellett nagy fényűzést is fejtett ki, mert 100 tevé vitte utána a podgyászt, 200 kocsi a nőket, testőrségét ezer lovas képezte, s kísérete összesen tizezer főre ment.

Suren csakhamar visszavette a rómaiak által elfoglalt városokat, s bár Crassus Armenia királyá által figyelmeztetve lőn, hogy ne Mesopotamián, hanem az armeniai hegyeken, melyek közt a parthus lovasság nem fejtheti ki erejét, vonuljon keresztül, ő azonban a síkon haladt előre az Euphrat partján, mely mind élelem szállítás, mind hátvéd tekintetéből a római legiőknak előnyös állást nyújtott.

Nem hiányoztak a baljóslatok sem. Egy római csillagjós azt mondá Crassusnak, hogy vállalatának a skorpió balcsillagzata áll utjában. „Eh! nem e csillagzattól félek én — úgymond — hanem a nyilastól“ — czélozva a parthus íjászok ügyességére. Majd az áldozati barom belei estek ki kezéből, „nem nagy baj — úgymond Crassus — gondoskodni fogok, hogy a fegyverek ki ne hulljanak kezeinkből.“

Ily bátorító szavak után a római legiők gond nélkül haladtak a biztos győzelem felé, s már Carrae — ma Haran — városa közelébe jutottak, midőn egyszerre a vidék erdős hegyei közt a Sillac és Suren vezénylete alatti elrejtett parthus seregnek arany és selyem lobogói kezdtek előragyogni; ezt Crassusnak fia megpillantván, mivel azt hitte, hogy az ellenség egész ereje csak e csekély számú csapatokból áll, lovasságával hirtelen a parthusokra rohant. Ezek azonnal futást színelve, a római lovasság által gyorsan üldöztek, de midőn ekként a római lovasság a főseregtől távolabb elcsalatott, a szaladó parthusok hirtelen visszafordulva, s a többi osztályok is rejtekeikből előrohanva, az egész római csapatot minden oldalról körülfogták, sűrűn omló nyílzáporral elborították; Crassus fia nem találván

¹⁾ M. tud. Értek. 1862. I. Bartal 105 l.

menekülést, csapatjai holttestein hős védelem után magát megölte, s feje egy parthus lándzsára tűzetett.

Crassus látva a vésteljes helyzetet, fia vesztesége miatti fájdalomban ezt kiáltá legióihoz: „ha részvétell vagytok a szerencsétlen apa iránt: úgy bosszuljátok meg fiát a barbarokon!”

Erre a római gyalogság bosszútól lángolva előre nyomult, de siker nélkül, mert minden oldalról körül volt véve, s a legiszonyúbb élethalálharcz keletkezett. A parthus lándzsás lovasság rettentő erővel rontott a rómaiakra, részint leölte, részint szétverte a gyalogságot, s ekkor elkezdte ezt iszonyú nyílzáporral elborítani; a rómaiak szemei, kezei, egész teste, még pánczélvértjeiken is áthatolt nyilakkal volt átszúrva, nem volt menekvés, — fegyverrel kezükben valának kénytelenek bevárni a halálthozó nyilak repülését. Midőn egy római gyalog katona vagy a felé suhogó dárdától óvakodott, vagy a testébe fúródott nyilat onnét kihúzta, új nyilak új sebeket okoztak rajta annyira, hogy nem tudták elhatározni, mi lesz tanácsosabb, az-e ha helyökről mozdulnak, vagy az, ha egy helyben maradnak; mozdulni az ellenség nem engedte, az egy helyben maradás pedig, a parthus íjászoknak a biztos célózást könnyítve, még veszélyesebb volt.

De még nem volt elég nagy a veszély; Augar is előrohant osroën csapatával, s midőn a rómaiak ezek ellen fordultak, a parthusok által hátba vétetvén, két tűz közé lettek szorítva s ekkor ismét a parthusok, majd újra az osroënek ellen valának kénytelenek fordulni, — de mind hiába, csak halottjaik szaporodtak, s a zavar és vég kétségbeesés növekedett annyira, hogy a rómaiak közül némelyek magokat, mások egymást végezték ki, vagy a parthus lovasság közé, bizonyos halálba rohantak. Végre a rómaiak annyira egy tömegbe lettek szorítva, hogy mozdulni sem valának képesek; majd a hullák sokasága miatt már megállani sem bírván, elestek; mindezekhez járult a nyári nap hévsége, a gyötrő szomjúság, s a lovasság által felvert por sűrűsége, úgy hogy ezek miatt is végképen eltikkadván, többen összerogytak.

Hogy a rómaiak e csatában egytől egyig mind el

nem vesztek, ennek az volt egyedüli oka, mert a parthusok dárdahegyei részint megtompultak, részint eltöredezték; íjjaiknak pattantó húrjai a folytonos lödőzés miatt elszakadoztak vagy megtágultak, nyílkészletök elfogyott, minden fegyvereik éle kicsorbult, s mi legfőbb, magoknak a parthusoknak karjai is a folytonos öldöklésben teljesen kifáradtak.

Ekként végképen kifogyva s kimerülve, de azért is, mert az éj közelgett, s nekik még távol tanyáikra kelle visszavonulniuk, a parthusok sebes lovaikon elnyargaltak.

Szokásuk ugyanis, hogy bármily csekély erejű az ellenség, de ahhoz közel táborba nem szállanak, mert nincsen tábori védszerük, s éjjeli megtámadtatásnál sem lovaikat, sem íjjaikat biztosan nem használhatják. Azonban a rómaiak közül e harcban senki fogságba nem esett.

Másnap Crassus a legiók menni képes rommaradványaival Carrae városba, az ott hagyott római csapatok védelme alá menekült. A járni nem képes sebesültek pedig, mivel számukra sem szállító eszköz, sem kalauz nem volt, a harczytéren maradtak, s némelyek sebeikben haltak el, vagy öngyilkosok lettek, mások következő napon elfogattak, s részint az út fáradalmai, részint ápolás hiánya miatt legnagyobb részben elvesztek.

Crassus testben lélekben leveretve, a városban sem látta magát bátorságban; tovább kelle menekülnie. Ezt nappal veszélyesnek találván, hogy éjjel is biztosan tehesse, be kelle neki várni a sötétebb éjszakákat. De ekkor is a folytonos félelem, felfedezéstől rettegés, és a vidék ösmertlensége miatt csapatai elszéledtek; egy része nappal elfogatván, elveszett, más része Cassius Longinus quaestorral Syriába szerencsésen eljutott; a többiekkel pedig Crassus a hegyek közé menekült, hogy ezeken át Armeniába eljuthat. De e reménye megghiúsult.

Suren ugyanis nem szűnt meg Crassust üldözni, s nem sokára utolérván, megszalasztotta; melynek következtében a római sereg mocsárok közé jutván, majd Ariamnes arab sheik színlelt barátsága által tévútra vezetettvén, veszét kikerülhetlennek látta.

E közben Suren részint attól tartva, hogy szerencsés

elmenekülés esetében a rómaiak Parthia ellen nagyobb erővel fogják a harczot megújítani; részint látva, hogy lovaságával a hegyek közt Crassus ellen mitsem tehet: követeket küldött hozzá békeajánlással, azon feltétel alatt, ha minden az Eufraton innen fekvő földet átengedi. Crassus maga körül éhség, szomjuság és folytonos fáradság által kimerült csapatokat látva, bár gyanítá a cselt, de csapatai által kényszerítve, Suren táborában számos kísérettel alkudozás végett megjelent. Suren őt nagy tisztelettel fogadta, azonban csakhamar oda nyilatkozott, hogy ő egyedül magával Crassussal kíván értekezni, s hogy hozzá Crassus annyival gyorsabban megérkezessen, neki egy szép lovat küldött ajándékba. A parthus kíséret sürgette az indulást, végre a habozó Crassust megfogván, feltették a lóra s vitték magokkal; ez erőszakolást a rómaiak tűrni nem akarván, e miatti zavarból csakhamar csata lett, melyben Crassus életét veszti; feje és jobb keze Orodhoz vitetett, szájába a parthusok olvasztott aranyat öntöttek, hogy mire életiben vágott, azt halála után is élvezze.

E hadjáratban a tizenegy római legio (mintegy 60—70 ezer ember) nagy része elveszett, hadi jelvényeik tömegesen elfoglaltattak; az elmenekülők vagy Armenia, Cilicia és Syriába szétszórattak, vagy elfogtatván, s hazájokról lemondván a parthusok szolgálatába állottak, — Orod pedig az Euphratig minden elvett tartományokat visszanyert.

Suren római fők s hadi jelvények nagy sokasága közt tartotta győzelmi bevonulását Seleucia városba, követvén őt egy fogoly, ki Crassus ruháiba volt felöltöztetve, lictorok s testőrökkel s övezetéről lefüggő üres erszényekkel.

Nem sokára ezután a parthus királyi udvar véres eseménynek lett színhelye. Suren a vitéz hadvezér, a carraei hős, hihetően udvari cselszövény s irígység által, Orod előtt gyanúba esvén, ez őt megölette, és serege vezérletét fiára Pacorra bízta.¹⁾

Pacor 52-ben azon reményben, hogy Syriát védelem nélkül találja, ezt megrohanja, de atyja előtt gyanúba esvén,

¹⁾ Flori rer. rom. L. III. c. XI. Livius Epit. CVI. Dio Cassius Hist. rom. L. XL. p. 131. Cantu Caesar Világtörténelem. V. 201—4 l.

az udvarhoz visszahivatott, s eljövetele után a parthus sereget Cassius helytartó nemcsak visszaverte, de közzüle a vezérekkel együtt többeket elejtett. Erre a parthusok felhagytak a rómaiak elleni hadi vállalatokkal; Róma pedig és legiói a Crassus gyalázata után nem is tudtak a parthus névre borzalom nélkül gondolni. ¹⁾

51-ben fia Pacor és Osac parthus vezér, Antiochiát veszik ostrom alá, de Cassius által 3 ízben megveretvén, az Eufraton túl üzetnek, mely visszavonulás közben Osac sebet kapván, kevés napok múlva meghal, Pacor azonban téli szállásra Syriába tért vissza.

50-ben a parthusok ismét megrohanják Syriát, de Bibul proconsul elől visszavonulnak, majd Cicero ciliciai proconsul őket ujjal az Eufraton túl kergeti.

49-ben kiütvén Pompejus és Caesar közt a polgári háború, a parthusok Pompejus részén voltak, e miatt 47-ben Caesar fegyvereit ellenők akarta fordítani, de a Rómában kiütött zavarok miatt hazatérni kényszerült, s annyiival könnyebb volt a megöletett Pompejus párthiveinek Caecilius Bassusnak Kr. e. 46-ban Syriába Caesar ellen a parthusokat segítségül megnyerni, azonban a téli hideg idő miatt nem sokára haza tértek.

Kleopatra a szépség és erélyességben világhírű amazon, Caesart Rómába követvén, fényes lakhelye a Tiber partján volt; Rómában úgy lépett fel, mint királyné, de keserűen tapasztalva, hogy a római gőg s féltékeny irigység ellene megvetésben nyilatkozik; bájos szépsége és felülmulhatlan ügyességének minden befolyását felhasználta arra, hogy Caesart ázsiai hadjárata megkezdésére bírja; a mi sikerült is; — 45-ben a római tanács egyező akarattal hadindítást határoz a parthusok ellen, s mivel a sybilla könyvek egyik jóslata szerint csak király győzheti le a parthusokat, Caesar mint hadvezér „Italián kívüli király“ czímet akart felvenni, de az erre kitűzött ünnepély napján Kr. e. 44-el Martius 15-én meggyilkoltatván, a hadindítás elmaradt. ²⁾

¹⁾ Florus L. III. c. XI. Livius Epit. CVI. Justin L. XLII. c. IV. Plutarch. in vita M. Crassi. Valer. Max. L. I. C. VI. 11. Dio Cassii hist. rom. V. XL. Cantu C. V. 201—4 l. Bartal f. i. m. 105 l. — ²⁾ Sveton. Tanquil. Jul. Caes. 79. 80.

Kr. e. 42-ben a parthusok Cassiusnak és Brutusnak Octavianus és Antonius ellen segélyhadat küldöttek; s midőn Antonius a persákon nyert győzelemből haza indult, a parthusok őt üzőbe vevén, megverték. ¹⁾

Ugyan ez időben Palmyra gazdag kereskedőváros lakosága, a vagyonukat kifosztani czélzó Antonius ellen a parthusok oltalmához folyamodott, mi által Róma e rémítő ellenségével újra harczokba keveredett. ²⁾

Majd Kr. e. 40-ben Pompejus, Hyrcant, vetélytársa Aristobul ellenében Judaea fejedelmévé s főpapjává nevezte, ki a kormányt a ravasz Antipaterre bízta. Hyrcan unokatestvére Antigon, Pacort a parthus király fiát gazdag ajándék ígéréssel rábirta, hogy ez Judaeába parthus sereggel beütvén, Hyrcant elfogta, s Antigont a királyságba behelyezte; mígnem a római tanács Antipater fiát Herodot nevezvén királlyá, az ezáltal elfogott Antigon Rómában a lictorok bárdja alatt mult ki. ³⁾

Ugyanez évben Orod, Labienusnak biztatására, kit hozzá Cassius és Brutus követségbe küldöttek, fiát Pacort a rómaiak ellen indította; Labien és Pacor egyesült sereggel Saxa Decydius syriai kormányzót megverték; azután Syriát és Palaestinát Egyiptom határáig elfoglalván, Ázsiát Ephesusig és Hellespontusig pusztítják; azonban 39-ben ellenök Ventid római vezér küldetvén, ez a parthusok seregét a Taurus hegynél megveri, Labien seregét harczon kívül elfogja, magát Labient is megöletvén, Ciliciát visszaveszi, Silót az amanni kapuk elfoglalására küldi, de a ki ott Phranaspát parthus vezér által annyira megveretett, hogy a római sereg a megsemmisüléshez volt közel, midőn Ventid hirtelen megjelen, a parthusokat a hegyszorosból kiűzi, végre a Trapezon hegyhez menekült Phranaspatot legyőzvén, megöli, sőt a parthusokat Syriából is kiszorítja.

De Pacor a vitéz parthus sereggel másik évben az Eufraton átkel, azonban Ventiddeli ütközetben 20 ezernyi hadával együtt maga is vitézül harczolva elesik; — ez orszá-

¹⁾ Entrop. L. VII. c. 4. — ²⁾ Cantu Caes. V. 296 l. — ³⁾ Euseb. Caes. Eccles. c. 5. Flav. Joseph. de bel. jud. L. I. c. XI. Kurtz Lehrb. der heil. Gesch. p. 188—9.

gos csapás és atyai fájdalom az öreg Orod királyt annyira megillette, hogy az országot legidősb fiának Phrahátnak még életében átadta. ¹⁾

IV. Phrahát Kr. e. 36-ban uralkodását a legaljasabb gyilkolással kezdte meg, haldokló atyját és testvéreit kivégeztette. Kegyetlenségeért a parthus országnagyok közül Monnes tőle elpártolván, Antoniushoz menekül, ki már akkor nejének Octaviának szívjóságát s gyöngéd szerelmét mellőzve, Cleopatra királyné bájainak lett rabjává, kit magához Syriába hivatott. Itt e nagyravágyó királyné, ki, mint Plutarch megjegyzi, több keleti nyelvek közt a parthusok nyelvén is beszélt, azon eszmét keltette fel lelkében, hogy a tengerparti tartományokból új birodalmat alakítván, ennek székhelyévé Alexandriát tegye. Majd — Caesarnak nagyszerű tervét — Parthia meghódítását tűzte ki célul, mire kedvező alkalomul kínálkoztak a Parthiában dúlongó belviszályok. Tizenhárom legióval, 10 ezer lovassal s több mint 30 ezer gyaloggal sietett Antonius elérni a parthus sereget, mielőtt a tél beálltával haza széledne; Artaxias király kalauzolása mellett az armeniai utakon benyomulván, Media fővárosát Praaspát ostrom alá vette.

A szerencse azonban nem kedvezett Antoniusnak, mert a szövetkezett méd és parthus seregek által gyalázattal visszaveretett; végre alkudozáshoz kezdett; Phrahát szabad visszavonulást ígért; azonban huszonhét nap alatt tíz rendbeli megtámadást intézett ellene; a római sereg rendkívüli bátorságot, ügyességet és kitartást tanúsított, daczára azon végtelen nyomor és inségnek, hogy egy kis adag árpát 50 drachmával fizettek, a kenyeret pedig ezüsttel mérték; 24 ezer embert vesztett Antonius, és seregének alig egy-negyed része érte el a római határt, melynek földjét örömkönnyek közt csókolgatták. Oly veszteség érte itt a római sereget, hogy Antonius a fenyegető veszély nagyságához aránylag a gyalázatos visszaveretést s temérdek veszteséget, mivel életben elmenekülhetett, győzelemnek nevezte.

A minthogy megérkezvén Alexandriába, hol őt Cleo-

¹⁾ Jos. Flav. L. XIV. c. 24. 25. Vell. Patere. P. Burman Lugd. Bat. 1719. p. 432. De Longuerue p. 25—26.

patra ölelő karjai várták, ott diadalmenetet tartott, mely alkalommal az őt eláruló örmény király Artaxiaszt kocsijához lánczolta; ezután fényes lakomát adván, ő maga Osirisnak öltözve, arany trónon ült, oldala mellett hasonló trónon Cleopatra, lábainál gyermekei, s egész Egyiptom jelenlétében őt Egyiptom, Cyprus, Afrika és Coelesyria királynéjának nyilvánítá, kormánytársul adván mellé Caesartól született fiát Caesariont; tőle született három fiát pedig királyok királya cízzel felruházván, az egyiket, kinek Mediát és Parthiát szánta, tiarával és cidarissal ékesíté fel; a másik pedig Sándor utódainak úszó köpenyét s diademáját viselő.

Ily megfoghatlan szélsőségekre ragadta Antoniust Cleopatra, ki soha nem távozott oldala mellől, nehogy ezalatt nejével kibéküljön. ¹⁾

35-ben észrevevén Antonius, hogy a parthus és méd király közt viszály támadt, a méd király Artavasddal a parthusok ellen szövetségre lép; Artavasd a rómaiak segélyével előbb a parthusokat ugyan legyőzi, de belháború miatt a római legiók haza hivatván, Artavasd megveretik, sőt a parthusok által el is fogatik, azonban Kr. e. 31-ben fiát országába a parthusok visszahelyezik; nem sokkal ezután Tiridat Phrahát ellen feltámad, de megveretvén Syriába római pártfogás alá menekül.

Phrahát e győzelem felett elbizakodva, Kr. e. 30-ban vérengző természete több kegyetlenségekben nyilvánult anynyira, hogy ezt tovább a nemzet nem tűrhelvén, őt száműzte, s Tyridatot hívta meg Syriából a királyi székre.

Phrahát előbb sok ideig a szomszéd városokat, utóbb a scythákat ostromolta kérésével, s végre is a scythák segélyével sikerült neki trónját visszanyerni, Tiridat pedig Hispaniába Augustus császárhoz menekült, magával vivén oda kezesül Phrahátnak egy általa elrablott fiát is, s ígérte, hogy Róma főuraságát elismerendi.

Kr. e. 23-al Augustus Phrahát fiát magával vitte Rómába, hol csakhamar Phrahát követei megjelentek, kívánva, hogy mind Tiridatot, mind fiát adja vissza. Augustus a senatus jelenlétében hallgatta ki a követeket, s válaszul azt

¹⁾ Cantu C. V. 306—7 l. Florus L. IV. c. 10. Vell. Patere. i. k. 444 l.

adá, hogy ő a dologba nem avatkozik; Tiridatnak felajánlja Róma vendégszerető barátságát; de Phrahát fiát váltság nélkül átadta, egyedül azt kérve, hogy ezért Phrahát a Crassus és Antonius legyőzésekor nyert hadijeleket és foglyokat küldje vissza; de a mit Phrahát nem teljesített; hanem Augustus Kr. e. 18-al Ázsiában megjelenvén, ez alkalommal Phrahát nemcsak a Crassus legyőzése s Antonius visszaveretésekor elfoglalt római hadjeleket s foglyokat felszólítására Rómába visszaküldötte, hol azok az e célra ujonnan épült Mars templomába nagy ünnepélylyel behelyeztettek; hanem a baráti szövetség nagyobb biztosítékául fiait és unokáit is kezesekül adta a császár udvarába. ¹⁾ Ugyanekkor a scythák követei is ajándékokkal jelentek meg Rómában. Azonban a rómaiak és parthusok közti jó viszony nem sokáig tartott, mert már Kr. e. 12-ben a rómaiak a parthusok ellen hadjáratra készültek; úgy látszik, fegyverre aligha került a dolog, mert Phrahát Syria kormányzójának Titiusnak négy fiait: Seraspad, Rodasp, Phrahát és Vonont kezesül adta s ezzel a béke megkötetett. A béke biztosítékául adott kezes királyfiakat Augustus nyilvános játszó helyekre magával vivén, maga mellé második helyre ültette, és az volt az első eset, hogy a parthusok a római udvarhoz kezeseket adtak. ²⁾ E kezesadás igen előmozdította a parthus királyok tekintélye alászállását, mert ezentúl a királynak otthon ellenszegülő országnagyok azonnal Rómába szaladtak, a kezesek közül magoknak új királyt kérni; s Róma nem tagadta meg kérésöket, adott eleinte az arsacidákból, később nem arsacidák, de még csak nem is parthusokból; ez eljárás a parthus udvarnál örökös belviszálynak lett forrása. ³⁾

Kr. e. 3-dik évben Phrahat unszolására Armenia, királyát Artavasdot elűzvén, a rómaiaktól elpártolt, s helyébe a parthusok Tigran királynak szinte Tigran nevű fiát helyezték az országba.

Kr. e. 2-ik évvel Armenia és a parthusok elleni hadfolytatás Cajus Caesarra bízott, ki alig kezdte meg a had-

¹⁾ Strabo VI. k. 4. f. 2. §. — ²⁾ Vel. Patere. 478. l. Sveton. p. 67. De Longuerve Ann. 25—30 l. — ³⁾ Bartal i. h. 252. 255 l.

járatot, Kr. e. 1 évvel Phrahát követet küldött Augustushoz; a király cím feletti viszály után Phrahát békét kötött a rómaiakkal.

Kr. u. 1 évben Cajus Caesar Phrahát királlyal az Eufrát egy szigetén személyesen találkoztak. Vellejus Paterculus szemtanúja volt e nagyszerű jelenetnek; a világ akkori két legnagyobb fejedelme egyenlő számú fényes kísérettel a szigeten, a római sereg az Eufrat egyik, a parthus a másik partján állott, a két fejedelem egymást barátságosan üdvözölte; s előbb Cajus a római parton Phrahatot, utóbb Phrahát a parthus parton Cajust megvendégelte, ugyanekkor a béke is megkötetett ¹⁾.

Kr. u. 4-ik évben Phrahát olasz eredetű neje Termusa és ennek fia Phrahatac által kivégeztetett.

III.

Phrahatac véres kezekkel foglalta el a trónt, de alig néhány hónapi uralkodás után vérengző kegyetlensége bellázongást idézett elő; s ebben ő is megöletett.

Utána II. Oród választatott királlyul, de az ellen is vérengző természete összeesküvést támasztván, rövid idő alatt szinte meggyilkoltatott.

Ekkor a parthusok Augustushoz követeket küldöttek, kik Phrahátnak nála kezesül levő fiai közül egyet királlyul kérjenek; Augustus Bonont bocsátotta el; de e tettüket a parthusok csakhamar megbánták, mert lealacsonyításnak látták, hogy engedelmeskedjenek Bononnak, — mint ők nevezték, a római rabszolgának —, kitől már csak idegen neveltetése és életmódja miatt is idegenkedtek. Felkeresték tehát tömegesen Artabant, ki az arsakok családjából származott, s a scytha daáknál neveltetett. Figyelmet érdemel, hogy az első Arsac a dahák segélyével alapítja meg országa önállóságát, III. Artabán szinte e daháknál nevelkedett, s onnét hivatott királyságra; az előzőtt Gotharz a dahák segélyét használja trónja visszanyerése végett; mely gyakori

¹⁾ Vel. Patere. 502 I.

érintkezésre helyesen jegyzi meg Orelli Tacitusában, hogy a daháknak a parthusokkal régi, valószínűleg közös származásból eredő rokonsága volt. Ez Bonont Kr. u. 11-ben fegyveresen megtámadja, de előbb megveretik, később azonban pártja növekedvén, Kr. u. 13-ban sikerült Bonont Armeniába kiűzni, ily küzdelem után:

Kr. u. 15-ben III. Artabán a trónt elfoglalta; 16-ban Bonon Rómába követeket küldött visszahelyezése iránt, de siker nélkül, mire az Artabán fenyegetései elől Syriába menekült.

Ekkor Artabán, fiát Orodot Armenia királyává teszi, de csakhamar Kr. u. 18-ban Germanicus császár Orodot Armeniából kiűzi, s helyébe Zenot teszi királlyá, azonban Artabán követek által Germanicussal a baráti szövetséget megújította, majd 19-ben Bonon megöletett és Germanicus is kivégeztetett ¹⁾.

Kr. u. 34-ben Armenia királya Artaxia meghalván, Artabán itt legidősb fiát Arsacot teszi királlyá, egyszersmind követei által a Bonon után Syriában és Ciliciában maradt kincset a rómaiaktól visszaköveteli.

Kr. u. 35-ben Simac, ki mind családjának fényjére, mind birtokainak kiterjedésére nézve egyike volt a legelőkelőbb parthus országnagyoknak, de ki Artabánnak soha barátja nem vala, ennek tehát, valamint bátyjának a gazdag Abdusnak ²⁾ titkos befolyása következtében parthus főemberek jelentek meg Rómában Artabán király tudta nélkül, kik Phrahát király fiát, Phrahátot kérték királyokul; Tiberius teljesíti kívánatukat, Phrahát Syriába megy, de itt hirtelen megbetegszik s meghal. Ekkor Tiberius Artabán vetélytársául Tiridat királyi sarjadékot lépteti föl, erre Artabán övétől elhagyatva Scythiába menekül; a parthusok Tiridatot királyuknak kiáltják; majd 36-ban Kr. u. Artaban scythia segélyhadakkal visszatérvén, az időközben meggyült Tiridatot elűzi Syriába, s halálos ellenségét Tiberiust levélben felhívja, hogy a polgárok gyűlöletét önkéntes halálával elégítse ki.

¹⁾ Ann. Arsacid. p. 31—33. — ²⁾ Bartal i. m. 273 l.

Kr. u. 37-ben Cajus Caligula levén császárrá, ennek Artabán barátságát kéri, s követével Vitelliussal az Euf-ratnál találkozáván, a római hadjeleket és császárok arcz-képeit hadi tisztelettel fogadja.

Kr. u. 39-ben a parthusok Armeniát, Caligula ellen-zése nélkül elfoglalják.

Kr. u. 41-ben Adiabene-nek királya Izat, Claudius császárhoz és Artabánhoz kezeseket küld, azonban Artabán nem sokára elűzetvén, Izathoz menekül, kinek segélyével országába visszahelyeztetik; végre 43-ban meghal ¹⁾).

Követi őt Gotar z, ki több kegyetlenséget követ el, testvérét Bardant számúzi. Ez látva, hogy a parthusok Gotar zot meggyűlölték, ezt megtámadja s elkergeti, ki azonban a dahák és bactriánok segélyével a harczt meg-újítja, s a csak elébb elfoglalt Seleuciából Bardant kiveri. A parthusoknál ily folytonos belviszályokat Mitridat fel-használva, Armeniát elfoglalja a parthusoktól, s Claudius császár őt ez ország királyává teszi.

E nagy veszteségre a parthus királyok kibékélnek, s az istenek oltáránál jobb kézárással szövetségre léptek elleneik megbosszulására; ennek folytán Bardan maradt királynak, Gotar z pedig végkép elvonul Hyrcaniába; majd Bardan Seleuciát ismét elfoglalja, mígnem Kr. u. 47-ben övéi által kevélységiért egy vadászaton megöletvén, az országot ismét Gotar z veszi birtokába ²⁾).

Azonban kegyetlenkedését nem tűrhétvén nemzete, kénytelen vala titkon Kr. u. 49-ben Rómába követeket küldeni, kik Bonon fiát Meherdatot kérik királyokul. Claudius császár, syriai kormányzó Cajus Cassius Longinus-nak megparancsolja, hogy Meherdatot az Euf-rat partjához vezesse el, itt ezt Gotar z megtámadván, elfogja s Kr. u. 50-ben maga is meghal. Ő alatta Kr. u. 45-ben Tamás apostol Ázsiában a sák scytháknak, parthusoknak, valamint az európai scytháknak s trakoknak Krisztus tanát hirdetni kezdte ³⁾).

¹⁾ Ann. Arsac. p. 34—5. — ²⁾ Taciti Annal. L. XI. c. 8. 9. 10. — ³⁾ Annal. Arsacid. 34—36 l. Descrie. de initiis stb. T. II. p. 183.

Utána II. Bonon médiái kormányzó hivatott a trónra, de a ki csakhamar meghalván, követte őt fia:

I. Bologes, ki Media kormányát bátyjának Pacornak adván át, 52-ben beüt Armeniába, hova másik testvérét Tiridatot kívánta királyul behelyezni, azonban Pharasman fia Rhadamis nagybátyját Mitridatot megölvén, Armeniát elfoglalja; s Bologest visszaűzi; majd 54-ben az ország kérelmére a parthusok ismét megtámadják Armeniát, azonban Nero 56-ban Corbulót küldi ellenök, mire 57-ben a béke megkötetik.

De ez tartós nem volt, mert a rómaiak által Tigran tétetvén Armenia királyává, ez a parthusok határait pusztítani kezdi, Bologes pedig, hogy Tiridatot visszahelyezze, a római és arméniai hadsereget megtámadja, s megvervén, Tiridatot a trónra segíti; Tigran e közben Artaxatot elfoglalja. Ekkor Bologes a római császárhoz követeket küldött, de siker nélkül.

Tiridat Kr. u. 64-ben elhatározta, hogy Nerot császári udvarában ünnepélyesen meglátogatja. Saját fiait kívül nejét, s Vologez, Pacor és Monobaz gyermekeit magával víve, 3000 fényesen öltözött parthus lovasság és sok rómaiak kíséretében útnak indult. Tiridat lóháton utazott, oldalánál neje, ki hazai szokás szerint arcza elfedése végett arany sisakot viselt. Útja egy hosszú diadalmenet volt, a városok és a nép díszöltönyben s ujongó örömmel fogadták, s mindennel, mire útjában szükség volt, ingyen szolgáltak néki; az utazás 9 hónapig tartott s naponkénti úti költség 800 sestertiumot vagyis 600 pftot tett.

Itáliában Nero pompás kocsikat küldött elébe, melyeken hozzá Nápolyba megérkezett. Midőn Nero elibe bocsátatott, kardját bár követelték, le nem tette oldaláról, hanem hüvelyébe beszegezte, s eként térdeit meghajtva, s kezeit ég felé terjesztve, Nerot mint urát üdvözölte. Nero őt szives vendégszeretettel fogadta, Puteoliban kedviért lovagjátékokat tartatott szabadossa Patrobiusnak rendezése mellett.

Tiridat kitűnő magas helyet foglalt el, ülőhelyéről a szinkörbe bocsátatott vadállatokat lándzsával átszúrta, s

egy erősen kihajított lándzsával egyszerre két bikát megsebesítvén, leterített.

Ezután őt Nero nagy pompával Romába vitte. A világ fővárosa kivilágítva, koszorúkkal feldíszítettetett, nagy sokaság hullámozott az utcákon, de különösen a főtéren — forum — nagy tömeg nép várakozott. A köztért fejr togákba öltözött koszorús nép sorba állva foglalta el, ezeken kívül a fényes fegyverzetű katonaság volt, fegyvereik s harczy jeleik villám módra ragyogtak, az épületek tetejét, az azt ellepő sokaságtól látni nem lehet.

Mindez ekként éjjel elrendeztetvén, Nero kora reggel diadalmeneti díszöltönyt felvéve, a főtanács és testőrsége kíséretében a főtéren megjelent, s az emelvényen császári trónját elfoglalta.

Tiridat fényes kísérettel, harczosok sorfalai között vonúlt a főtérrre, s az emelvényhez évre, Nerot a fentebbi módon tiszteletteljesen üdvözölte. Erre újongó láрма harzogott fel, úgy, hogy Tiridat kissé megzavarodva, megállott. A praetor csendet parancsolt; mire Tiridat így szólott:

„Uram! Arsac unokája, Vologez és Pacor királyok testvére, a te szolgád jött, hogy téged, mint istent, mint Mithrat tiszteljen. Én az leszek, mivé akarod tesz, mert te vagy az én akaratom, s kezeidben van sorsom.“

Mire Nero válaszolt: „Hogy ide jöttél, azt helyesen tetted, hogy szíнем előtt megjelenj; mert a mit sem atyád nem hagyott rád, sem testvéreid nem adtak, s tartottak meg, azt adom én neked, Arménia királyává teszek, hogy mind te, mind azok megtudják, miszerint hatalmamban van országokat adományozni s elvenni.“ Ekkor parancsolá, hogy foglalja el azon széket, mely e célra a trón elé volt állítva. Ekkor Tiridat Nero lábaihoz leülvén, Nero fejére tette a koronát, mire a temérdek sokaság örömkialtásokra tört ki.

Ezután a szinpadon a főtanács rendeletére ünnepélyes előadás tartatott, s nemcsak a szinpad, hanem annak körülete, s minden, ki oda bebocsáttatott, arannyal volt feldíszítve, miért is ez a rany napnak neveztetett. Ezt nagy vendégség követte. Tiridat annyira megnyerte Nero kegyét, hogy eltávoztakor 2000 sestertiumot kapott ajándékba, s

megengedettett neki Artaxatot felépíteni, s erre Nerótól építő mestereket is kapván, Kr. u. 65-ben visszatért Armeniába ¹⁾).

Bologes is több ízben hívta Nero császár, hogy látogassa meg őt Rómában; de ez nem viseltetvén iránta jó szívvel, a meghívásra így válaszolt: „neked sokkal könnyebb oly messze tengereken utazni, mint nekem, ha tehát Ázsiába jössz: határozzuk meg, hogy hol találkozunk ²⁾.”

Nero halála után 68-ban Bologes Vespasianhoz Alexandriába követeket küld, s béke s barátság jeléül 40 ezer lovas íjjász parthus sereget ajánl segítségére, a mi köszönettel fogadtatott; ugyanez évben Vespasián fia Titus legyőzvéen a zsidókat, az Euphrat partján Zengma körül ütött táborn, hol Bologes követei megjelenvén, Titusnak a győzelemért arany koronát adtak.

69-ben Antiochus comagen király Rómától elpártol, s a parthusokkal szövetkezik, azonban elfogatván Vespasián serege által, fia Epiphan a parthusokhoz menekül, kinek érdekében Bologes Vespasiánnál levéllel közbe jár.

Ekközben a hyrcanok királya a parthusoktól elpártolván, az alanoknak Kr. u. 73-ban utat enged, kik a Vaskapun át Mediába berontva, azt minden ellentállás nélkül pusztítják annyira, hogy méd király Pacor elmenekülni volt kénytelen; innét Armeniába nyomulnak, hol Tiridatot megverik, és csaknem elfogják.

Bologes már saját országát Parthiát látván fenyegetve, Vespasiántól kér segítséget az alanok ellen, de az e feletti értekezlet alatt az alanok sok zsákmány és fogollyal rakodtan visszavonulnak; végre Kr. u. 90-ben Bologes meghalván, követte őt legidősb fia ³⁾

Pacor, ki 92-ben Domitiant félelemben tartotta, s hogy tekintélyét még inkább nevelje, 93-ban Decebal dák királlyal barátságot köt; uralkodása alatt kívülről rég nem élvezett béke levén, a szép művészet s ipar országában virágzásnak indult; maga a Bordan által alapított Ctesiphon városát megnagyobbította, s pazar fénnnyel elborítván, azt

¹⁾ Dio Cassius hist. rom. I. LXIII. — ²⁾ U. a. u. o. — ³⁾ De Longverve Ann. Arsacid. p. 39.

a parthus királyok téli lakául rendelte. Ifj. Plinius Traján-hoz írt levelében Pacornak drága kőbe vésett képéről emlékezik.

Fontosabb hadi események nélkül, de belviszály közt végzé életét, s úgy látszik trónjától megfosztva halt meg 107-ben.

Utána öcsese Chosro lépett a trónra 180-ban, s a parthusok ez iránti vonzalomból mellőzték Pacornak fiát Par-Tamasirt, kit, hogy kibékítsen Chosro, őt Nagy-Armenia királyául jelölte ki, s Tiridat fiát Exedart a rómaiak szövetségését országától megfosztván, helyébe Par-Tamasirt igttatta be a királyi székbe Kr. u. 112-ben. Armenia ez időben a rómaiak védurasága alatti tartomány lévén, Chosronak ezen merészségén, hogy Traján császár hire és beleegyezése nélkül Armenia felett intézkedik, Traján felbosszankodván, hajlott kora daczára elhatározza a parthusokat haddal megtámadni; s Kr. u. 112-ben Octóber hónapban Rómából elindulván, 113-ban Athénbe érkezik, hol nem sokára Chosro követei megjelennek; a hozott ajándékokat átadva kéri Trajánt, hogy Armeniát Parthamasirnak engedve, kössön velök békét; Traján válasza csak ennyi volt: ha majd Syriába megérkezik, megteend mindent a mit lehet. — Ezután kis Ázsián Cilicián keresztül, ősszel Seleuciába megérkezett, innét 114-ben Január hónapban Syriában Antiochiába bevonult, fején olajágból font koszorút viselve.

Parthamasir látva, hogy Traján hatalmas léptekkel közeleg, levélben mint Armenia királya pártfogását kérte, de erre Traján nem is válaszolva, Armeniát elborítja seregével, s Parthamasirt elűzve, az országot ismét a római hatalom alá hajtotta.

Ezután az Eufráton átkelt, Nisibis, Batna városokat elfoglalta, s téli szállásra ismét Antiochiába tért vissza.

Kr. u. 116-ban megtudva, hogy a parthusoknál Chosro és Parthamasir közt polgárháború tört ki, Traján seregét a Tigris folyamon átszállítja, Adiabent Arbelát elfoglalja, sőt a parthus királyi város Ctesiphonba is ünnepélyesen bevonul, s Parthicus melléknévvel díszíttetik fel.

Kr. u. 117-ben Traján haza indulni készül, midőn az általa eddig meghódított tartományok fellázadva elpártoltak,

ezek ellen hirtelen Lusius és Maximus vezéreket küldi; Maximus megveretik, Lusius visszafoglalja Nisibist, Edes-sát ostrommal beveszi, felprédálja és felgyújtja; Seleucia szinte elfoglaltatván, lángba borított. Tartván azonban Traján a parthusok fegyverétől, elhatározta, hogy nekik királyt fog adni, s ezáltal a belviszályt még magosabb fokra emelvén, erejüket egymás ellen használja fel. Alighogy Ctesiphonba érkezik, Parthamasirt, Chosro vetélytársát nevezte ki a parthusok királyának. Innét az agarenokat támadja meg, de szerencsétlenül, mert kénytelen vala visszavonulni, s e közben megbetegedvén Selinuntban, Siliciában Augustusban meghal, követi őt a syriai hadak fővezére Hadrian.

Kr. u. 118-ban Hadrian császár elődjével ellenkező modort követett; a Traján által meghódított de ismét elpártolt nemzeteket a Tigrisen és Eufraton túl nem háborgatta, s látva, hogy Parthamasir a parthusok szeretetét megnyerni nem képes, őt onnét elhozva a közel népek királyává tette; s általában a parthusokkali baráti viszonyra fősúlyt helyezett; Armeniának megígérte, hogy az eddigi követ helyett királyt fog nyerni. Assyria, Mesopotamia és Armeniából a római hadsereget visszavonván, a birodalom határául az Eufratot jelölte ki. A parthusok e közben Chosrot törvényes királyukat visszahíván, Assyriát és Mesopotamiának elébb bírt részét birodalmukhoz visszakapcsolták. Ezután béke uralkodván a parthus birodalomban, e kedvező időt a király a kül- és belháborúk miatt elgyengült országa megerősítésére fordította.

Kr. u. 130-ban Hadrian Ázsia városait az Eufratig meglátogatta, s az ekkor kitöréshez közellevő parthus háborút lecsendesítette, értekezvén Chosroval, kinek Traján által elfogott leányát szabadon bocsátotta, s a szinte Traján által elvett királyi székének visszaadását megígérte; de ez utóbbit, Ázsiából haza térvén sem teljesítette, ezután Chosro 134 körül meghalt. ¹⁾

Utána fia II. Bologes örökölte a királyi széket. 138-ban Hadrián meghalván, követte Antonin, ki alatt

¹⁾ Annal. Arscid. p. 41—46. Dio Cass. l. 68. apud Xiphil. p. 779. Spartian. Vit. Adrian. c. 3. Eutropius L. IX.

Armeniát siker nélkül igyekezett visszanyerni, ezutáni uralkodása békében folyt le, meghalt 149-ben. ¹⁾

IV.

Uralkodott utána III. Bologes, kinek szinte béke s nyugalomban folyt uralkodása Antonin haláláig, s ez időből a parthusokról a római írók hallgatnak. Majd Antonin halála után 161-ben Bologes beront Armeniába, onnét Sohaem királyt elűzi, ezután az ellene Severian vezérlete alatt fegyverre kelt római egész hadsereget Armeniának Elegia nevű városánál minden felől bekerítvén, vezéreivel együtt nyílzápora által semmivé teszi; 164-ben Bologes beüt Syriába, de onnét Cassius római hadvezér visszaveri, sőt következő évben Bologest üldözve átkelt a Tigrisen, Seleuciát feldúlja, s Ctesiphonban Bologes király palotáját lángba borítván, elpusztítja; e hadjárat azon szomorú eredménnyel végződött a parthusokra nézve, hogy Mesopotamia a római birodalomhoz csatoltatván, azt nekik visszanyerni soha többé nem sikerült.

166-ban Parthiában belzavarok ütnek ki, Bologest elűzik, s helyébe a nem Arsac házbóli parthus országnagyot Monnest választják királyúl, de ez a rómaiakkal kötött békében Mesopotamiát a Tigris folyóig a rómaiaknak engedvén át, e miatt elűzetik, s ismét Bologes hivatik a trónra, ki aztán 192-ben meghalt. ²⁾

Követi az uralkodásban IV. Bologes, a ki 193-ban a Syriában császárnak kiáltott római hadvezér Pescennius részére áll, 194-ben Pescennius Severus elől a parthusokhoz volt menekülendő, azonban elfogtatván, megöletett. Sever elnyervén a császárságot, bár a parthusokat gyűlölte, azonban még ekkor haddal megtámadni, s a parthicus czím fölvételével őket ingerelni nem merészelte; 197-ben a belviszályok miatt, hanyatlásnak indult parthusok, használva Severnek belháborúkkal elfoglaltatását, Mesopotamiába be-

¹⁾ Dio Cass. L. 69. p. 794. — ²⁾ Dio Cass. L. 71. Capitolin. in M. Aurelio, Vero c. 6. 7. 8. Annal. Arsacid. p. 47—50.

törnek, s Nisibis várost bekerítik, de azt Laetus római hadvezér vitézül mindaddig védelmezte, míg Sever 198-ban nagy hadsereggel Syriába terem, mire a parthusok az ostrommal felhagyva, haza vonultak.

199-ben Sever Syriában készült a parthusok elleni hadjáratra, s véletlen őket megrohanván, a Tigrisen átkel, Ctesiphont elfoglalja, s katonáinak harezi zsákmányul engedi pusztíttatni; Bologes király palotájából ekként kiűzetvén, ez évben meghal ¹⁾.

Utána uralkodott Pacor 199—209-ig; alatta Parthia az országnagyok folytonos viszálykodásai miatt alább szállván, a nemzet külhatalma is gyengülni s hanyatlani indult. Utódja lett ²⁾:

V. Bologes, ki 209—216-ig uralkodott. Ez testvérével Artabánnal a trón felett viszálykodván egész 219-ig, az ez alatt elgyengült parthus sereget 215-ben Caracalla római császár megtámadta, s megvervén, 216-ban a parthus városokat kegyetlenül pusztította ³⁾. Követte

IV. Artabán, ki alatt 217-ben a parthusokat nagy csapás érte.

A Caesarok nagy emberek voltak Rómában, mert majdnem az akkor ösmeretes egész világ hatalmok alatt állott, de még nagyobb volt az erkölcsi sülyedés a Caesarok udvarában s jellemében. Caracalla testvérét s kormánytársát Getát szellemdús anyja Julia Domna karjai közt gyilkolta meg; s ösmerve elődje Sever császárnak azon jelmondatát: „csak a sereget nyerd meg, a többi alattvalókkal ne gondoldj“ — a katonák közt pazarolva kiosztott nagy összeg pénzért a hadsereg őt egyedüli császárnak kiáltotta ki. Az emberi névre nem méltó zsarnoknak első tette volt, hogy Gétának pártolóit, barátait, udvari szolgálait, művészeit kimélet nélkül meggyilkoltatta — s mind ezt tehette büntelenül, mert a megvásárlott lelkű hadsereg kegyét a legaljasabb módon maga részére megnyerni nem áttallotta.

Hogy nagy embernek lássék, Nagy Sándort kezdte

¹⁾ Herodian. L. 3. c. 5. 74. Spartian. c. 9. 14. 15. Dio L. 75. — ²⁾ Annal. Arsacid. p. 51. — ³⁾ Dio fragm. d. 77.

utánozni, elment Ázsiába, felkereste, s ennek sírjára tette bársonyköpenyét s drágaságait; majd Egyiptomban Alexandria városban reá irányzott gúnyos czélzás gyanújából a védtelen népen iszonyú mészárlást követvén el, Antiochiába jött.

E néhány rémvonást elő kelle bocsátani, hogy a következő tettért nemcsak a császárt, de az embert is benne meg ne gyűlöljük.

Antoninus Caracalla a „parthikus“ név dicsőségére vágyott, s mit a szellemileg elsüllyedt római sereg fegyverével elérhetni maga sem hitt, minden képzeletet túlhaladó aljas hitszegés és álnokság által eszközölte ki.

Fényes követség jelent meg tőle a parthus király Artabán udvarában, hozva igen gazdag ajándékot, s a császárnak egy levelét, hogy mivel ő hozzá mint császárhoz s császári születésűhöz nem illik, miszerint bármily előkelő magán ember leányát vegye nőül, s ha a római s parthus — a világ két leghatalmasabb birodalma egyesül, ellenállhatlan erővel fog birni, mert a római gyalog, s a parthus lovas fíjászokból álló hadsereggel az egész világot meglehetend hódítani, e nagyszerű terv életet nyer az által, ha ő a parthus király leányát nőül megnyeri.

Artabán, mert ősmerte az erkölcsileg elsüllyedt római udvar alattomos cselszövényeit, az ajánlatot el nem fogadva, válaszolta: római és külföldi nő közt a házasság össze nem egyeztethető, mert egymás nyelvét nem értik, életmód és ruházatban is egészen különböznek. Egyébiránt van a rómaiaknál is sok oly előkelő patricius család, mint nála az arsacidák, melyből magának nőt választhat, s közülök egyiknek sincsen arra szüksége, hogy nemzetségét ily egyenetlen házasság által elkorcsosítsa.

E válasz Caracallát meglepte, de nem tágtott, új és még fényesebb követség, még gazdagabb ajándékokkal jelent meg a parthus udvarnál, mely esküvel erősítette, hogy urának őszinte ohajtása e házasságot létrehozni.

Artabánt az eskünek előtte megtörhetlennek hitt szentsége legyőzve, leányát oda ajánlotta nőül, s a császárt választában már jövőendő vejének czímezte.

Midőn ennek hire terjedt, az egész parthus biroda-

lom mozgásba jött, örülve előre a folytonos békének, minden kéz a római császár fényes fogadása ünnepélyével foglalkozott.

Nem sokára Antonin számos és fényes kísérettel útnak indult, az Eufrat és Tigris folyókon akadály nélkül átkelve parthus földre érkezett, melyet már csaknem sajátjául tekintett; útjában mindenütt a lakosság áldozatokkal fogadta, az oltárok felkoszorúztattak; füstölő- és fűszereket vittek elébe, mely neki mind nagyon tetszett. Tovább haladva, midőn a királyi székvároshoz Ctesiphonhoz közeledett, Artabán a város előtti síkra elibe ment, s itt fogadta mint leánya völegényét s leendő vejét nagy pompával. A parthus nép virágokkal felkoszorúzva, s arannyal hímzett tarka ruháiban öltözve, e napot ünnepnek tekintette; fuvolák, kürtök és dobok zenéje mellett járta szép menetű tánczát, mert ha bortól szokottnál jobb kedvre derülnek, szeretik magokat ily tánczczal mulatni. Midőn ekként az összes népség egybesereglett, lovaikról leszállva, azokat legelőre csapták, letették puzdraikat s íjjaikat s osztogatták az italt áldozatul és ivásra.

A parthusok végtelen népcsoportja gyült egybe a királyi lakodalomra, s összevissza állongtak, semmi rosszat nem gyanítva, s egyedül arra törekedve, hogy a királyi arát festői nemzeti fényes öltönyében s ritka szépségét csodálhassák.

Ekkor Antonin titkos jelt ad, a római nagy számú kíséreti csapatok fegyveres kézzel megrohanják a védtelen népet, mely megrémülve a váratlan megtámadtatáson, a reá kimélet nélkül irányzott vágás és szúrások elől futásnak eredt. Magát Artabánt, környező testőrei, a nyakra főre szaladó néptömeg közzül kiragadva, lóra ültetik, s kevesektől kísérve nagy nehezen kimenekül. A parthus nép többi része, nem lévén lovaik készen, a gyors meneküléstől meg lőnek fosztva, a gyalog elszaladásban pedig lábaitkat is körülvevő hosszú öltönyeik által lőnek gátolva; tegzeik s íjjaik sem voltak kezüknél, mert mi szükség lett volna ezekre a királyi menyegzőn?

Ily védtelen s fegyver nélküli állapotukban a római katonák köztök iszonyú mészárlást követtek el, vérfürdő

jelölte az ünnepély helyét; Antonin pedig gazdag zsákmánnyal s temérdek fogollyal megrakodva, ellentállás nélkül visszaindult, s katonáinak szabad rablást engedve, az útjában eső falukat s városokat lángba borította; Arbelát elfoglalta, s a parthus királyok sírjait feltöretvén, csontjaikat szétszóratta; ezután — Parthiának nagy részén keresztül vonúlt, s csak midőn katonái a gyilkolás és rablásba belefáradtak, tért vissza Mesopotamiába.

Innét azonnal követséget küld a római senátushoz és néphez, hirdetni, hogy ő egész keletet meghódította, s minden ázsiai fejedelmek magokat neki alávetették.

A hír terjedése megelőzte a követek megérkezését, a senatus tudta a dolog valódi állását, de a félelem s hizelgés kimondatta velök, hogy Antonin a „parthicus“ nevet kiérdemlette.

A mivelte Európának e korbeli latin és görög írói, a míveletlennek, vadnak, kegyetlennek feltüntetett Ázsia-jellemben gazdag vitéz nomád nemzeteit barbarnak nevezték, s ime a miveltség központjának ösmert Róma császára annyira elsüllyedt, jellemben, erkölcsben, vitézségben, hogy ily hitszegés, becsületszómeztagság, alattomos cselszövény, s elámított védtelen nemzet legyilkolásával tudta csak részére kivívni a vitézség jelétül szolgáló „parthikus“ czímet; s ezt még elég gyáva is volt elfogadni ¹⁾.

Nem sokkal ezután, még ez évben Antonin, a kegyetlen zsarnok, testőrei egyike Martialis által Karrhae mellett Mesopotámiában megöletett.

Míg Róma az új császár választásával foglalkozik, az alatt Artabán vérbosszúra gyűjti egybe seregeit.

Adventus nem vállalván, Macrin lett császárnak kiáltva.

Eközben Artabán Kr. u. 219-ben közeledik rémitő haderővel, nagy számú lovassággal, íjjászokkal, s vértess vitézekkel, kik hosszú dárdáikat lovaik s tevéik hátáról szokták bizonyos halálra röpíteni.

Macrin seregét egybegyűjti, s harczra lelkesíti; kato-

¹⁾ Dio Cass. hist. rom. l. 78. Herodian L. IV. c. 10. 11. Annal Arsac. p. 51. 52.

nái a szorongatott helyzetet belátva, hadi rendben várják a parthusok rohamát.

Nap feljöttével Artabán nagy sereggel megjelen. A parthusok, vallási szokásuk szerint, üdvözik a napot s ezután iszonyú láрма s ordítózás közt folytonos nyilzápor mellett a lovasság által támadást intéznek a rómaiak ellen.

A rómaiak hadi csapataikat jó rendben s kellő fedezettel állították fel, két szárnyra a lovasságot s a mór íjjászokat, középre a gyors előrohanásban ügyes gyalogságot, mely a parthusok lovassági rohamát vitézül fogadta.

A parthusok azonban sok veszteséget okoztak temérdek íjjászaik nyilai, s vértess lovasaik hosszú dárdái által; már a sebesültek száma nagyon szaporodott, mert bár közel vagy gyalog harcban a rómaiak ügyesebbek voltak, de a nagyszámú lovas íjjászok folytonos rohamát kiállani nem bírták.

Hirtelen tehát hátrálnak, s visszavonulásuk közben vas sulymokat s más hegyes vas eszközöket szórtak el háttuk megett a harcztéren, melyek a homokból ki nem látszva, a lovak, és tevék lábaiban sok kárt okoztak. Mert mihelyt a lovak, különösen pedig a gyengébb patájú tevék ezekre léptek, a szúrás fájdalma s azonnali megsántulás miatt lovasaikat lehányták. A mily jeles vitézek azonban a parthusok lovaik hátán, úgy ha azokról leszállnak vagy levettettnek, gyalog harcban akár üldözni, akár szaladni, lábszáraikat s lábaikat verdeső hosszú ruháik miatt tehetetlenek.

Első és második nap reggeltől estig folyt a véres harc, éjjelre mindkét fél táborba vonúlt. Harmadik nap feszített erővel megújul a csata. A rómaiaknál nagyobb számú parthusok kísérletet tettek, hogy őket bekerítsék; de ezek eddig összpontosított csapataikat hirtelen hosszú vonalba kinyújtván, azt meghiusították. Oly nagy volt már az elhullott emberek és állatok száma, hogy nemcsak a csatatér volt általok elborítva, hanem igen nagy hullatömegek is keletkeztek, melyek már a harczolást is gátolták, mert a harczosok egymást is alig láthatták.

Megfogyva s fáradva mindkét fél, éjjelre ismét táborába vonúlt.

Macrin a császár figyelni kezdett azon szokatlan jele-

netre, hogy a parthusok, bár szokásuk az első támadás nem sikerülte után a harczot félbehagyni, most folyvást kitar-
tók, s a csatát halottjaik összeszedése s megégetése után,
egész elszántsággal megújítják; — e körülményt felhasználva, Macrin követséget küld Artabán táborába hírül vinni,
hogy a császár, ki esküvel erősített szavát megszegte, már
meghalt, tettei méltó jutalmát elvette; a rómaiak őt ruház-
ták fel a császári méltósággal, ő pedig nemcsak határozot-
tan rosztalja a fentebbi gyász eseményt, hanem kész a még
meglevő parthus foglyokat szabadon bocsátani, az elrablott
vagyonot visszaadni, ellenségből barátta lenni, s a béke
szerződést esküvel megpecsételni. Artabán Antoninnak meg-
gyilkoltatását hallva, hogy igen megritkított csapatait
további vérontástól megkimélje, Macrinnal békét kötött, s
országába visszavonult; Macrin pedig Antiochiába húzódott
el ¹⁾).

225-ben Artabán testvérét Arsacot Armenia királyává
teszi; azonban az év végzetteljes lett a parthus birodalom
sorsára nézve. Egy sassan családbeli régi persa származású
férfiú Artaxerxes, fegyverre kel Artabán ellen, 3 ízben lett
a harcz élethalálra megújítva, végre 226-ban Artabán meg-
öletik, Artaxerxes a parthus birodalmat elfoglalja, a szom-
széd nemzeteket meghódítja, adó fizetővé teszi, s a több év
óta belviszályok s csatákban nagy mérvű veszteségek követ-
keztében elgyengült s pártokra szakadt nemzet szabadsága
kivívására erejét egyesíteni képtelen lévén, nagy része kiköl-
tözött, így lett vége a parthus birodalomnak, melynek rom-
jain az új persa birodalom indult virágzásnak ²⁾).

A parthus birodalom felső Ázsiában keletről Bactriana
s északi India, nyugotról Media, északról Hyrcania, délről
a puszta Caramaniával volt határos; királyainak székhelye
előbb Hecatompylos volt; majd Assyriát elfoglalván, a nya-
rat Ecbatanában Hyrcania városában, a telet pedig Ctesi-
phonban a Tigris mellett töltötték.

A kiköltözöttek egy része, különösen a főbb családok,
az északi vidéken lakó scytha rokonaikhoz, kik húnok,

¹⁾ Herodian. L. IV. c. 14. Annal. Arsac. p. 52. — ²⁾ Agathias l. 4. p.
134. Dio. Epit. l. 80. Herodian. l. 6. c. 129. Annal. Arsac. p. 53.

kazarok, massageták stb. néven hivattak, csatlakoztak, s hol ennek, hol amannak neve alatt találjuk fel őket a Caucas és Caspi tenger körül majd a rómaiakkal, majd a persák mellett harczolva.

A Parthiában maradt felekezet egyik része, majd római, majd persa alattvalóvá lett; a felső Mesopotámiában maradt parthus ivadékok a IV-ik században, mint római zsoldosok, jelentékeny szerepet viseltek; közülök több római parthus íjjász ezred alakult, mely a római birodalmat védte a persák s 235-ben a german népek berohanásai ellen; 360-ban a Tigris mellett fekvő Singar város persák általi ostromlásánál az első, Bezabdánál a 2-ik, 359-ben Amid városnál az 5-ik, római emlékeken a 3. és 13-ik parthus legiőről világos emlékezet vagyon.

Majd a persa hatalom terjedvén, e mesopotámiai római birtokokból is a nagy sokaságú parthus nép északra scytha fajrokonaihoz vonúlt, s hihetően ezek valának, kik Theodosius római császárhoz Konstantinápolyban békekötés végett 380 körül követeket küldöttek ¹⁾.

V.

A parthusok politikai életéről fenmaradt fentebbi hiányos adatokból is látható, hogy a parthus birodalom más korábbi keleti államoktól lényegesen nem különbözik.

Csak erélyes és harczias uralkodók valának képesek az egész országot engedelmisségben megtartani, s leküzdeni a forradalom elemeit, melyek minden időben nagy mennyiségben léteztek. A leigázott alkirályok szintűgy elébb, mint utóbb, türelmetlenül szenvedték a főkirályoknak hatalmát, s arra törekedtek, hogy ez alól vagy felszabaduljanak, vagy a vetélkedő pártok közül azzal szövetkezzenek, mely nekik legtöbb előnyt nyújtott s legkevésbé látszott veszélyesnek. Így láttuk, hogy a parthusok és rómaiak közti harczokban az armen, med, persa és elymaë királyok hol az egyiknek, hol a másiknak oldalán harczoltak. Láttuk, miként egyes

¹⁾ Cantu C. V. 197 l. Jerney kel. út. II. 235 l Paul. Diacon. L. XI.

elégületlenek Rómától kértek ellenkirályt, hogy a Parthiában fennálló országos viszonyokat lerombolják. Láttuk, hogy gyenge trónkövetelők, kik saját nemzetük által nem eléggé karoltattak fel, saját egyéni czéljaik elérése végett a birodalom elleneit hívták be az országba. Ugyanazon fondorlatokat, kegyetlenségeket látjuk a parthus birodalomban, mint a milyeneket keletnek újabb történelme oly nagy számban mutat fel.

Mivel a korona után törekvő királyi hercegekben nem volt hiány, a parthus királyok a belbéke és saját érdekük tekintetéből örömet teljesítették a római diplomatiának azon kívánságát, hogy fiaikat kezesekül hozzá küldjék; ezekkel a nyugtalanság egy forrását távolították el.

Hogy mindezen zilált belviszonyok mellett Róma a parthus birodalom ellen semmi nagy sikerre nem vergődhetett: ennek oka nem annyira az e korban Rómát magát is szaggató belviszály, mint inkább a parthusok vitézsége s birodalmuknak azon előnyös földrajzi fekvése volt, melynek következtében az a rómaiakra nézve mintegy legyőzhetlen erőddé vált. Mert a hol megközelíthető volt is, ott az ország szíve járhatlan hegység által volt védve, melyeken az ország belsejébe rettentő hegyszorosok vezettek, s csak kevés hódító dicsekedhetett azzal, hogy ezeken szerencsével áthatolt, mert itt kevés számú csapat is bármily nagy tömeg ellen magát sikerrel védelmezhetette. De ha áthatoltak is ezeken nagy bajjal, még azután, hogy a tulajdonképeni Parthiát el lehessen érni, száraz és sós pusztákon kelle átvándorolni, hol egy hadsereg élelmezése iszonyú akadályokba ütközött. Végre ha mind ezt sikerült is egy ellenséges hadseregnek iszonyú erőfeszítéssel leküzdeni: végveszély esetében a parthusok Hyrcania hegynyilásai közé menekültek; hogy azonban ily útnélküli vidékre messzebb benyomulni nem tanácsos: ezt a római sereg csakhamar és gyakran saját kárán tapasztalta. ¹⁾

A parthus vitéz, bátor, kitartó és tevékeny jellemű nemzet volt. Gyermekségüktől kezdve a lovaglás- és íjjal-bánásban gyakorolták magukat; a hátranyilazásban kiváló ügyességgel bírtak, a mi Rómának gyakran sok rettegést s

¹⁾ Éran das Land zu dem Indus und Tigris. Fr. Spiegel Berlin 1863.

veszélyt okozott. Ily hátranyilázó parthus magyart vél Jerney feltalálni a Margit sziget rommaradványai között lelt tégladarabon. ¹⁾ Az előkelők lóháton jelentek meg közhelyeken, sőt lóháton s fegyveresen tanácskoztak, s így végezték magán dolgaikat is, — náluk minden férfi 20—50 éves koráig hadköteles volt. ²⁾

Fegyverzetüket mi illeti: paizsra nem sokat adtak, hanem lóhátról lándzsával s kézíjjal harczoltak; íjjaik hosszabbak s távolabbra hatók valának, mint a sarmatákéi. Nyilazásra száraz éghajlatuk, mivel az íj hurja a nedvességet nem tűrte, különösen alkalmas volt, a mintbogy télen nem is hadakoztak. Gyalogságuk kevés volt, az is gyenge, hanem mind lovas íjászok voltak, közel harczoknál igen hosszú lándzsákat is használtak; magokat s lovaikat pikkelyes pánczélok fedték, fegyvereik arany s ezüsttől ragyogtak. ³⁾

Csatában nem kürttel, hanem dobbal adtak jelt; csatarendjük régi idő óta mindenkor félhold alakú volt, mely leginkább megfelelt azon hadi szokásuknak, hogy ügyes fordulatokkal az ellenséget bekerítsék s így tegyék tönkre; mi ha a harcz kezdetén nem sikerült, hirtelen megszaladást szinleltek, de futás közben hátrafelé sűrűn nyilaztak; majd az ekként erős állásából kicsalt s őket üldöző ellenséget, hirtelen visszafordulva újra megtámadták, úgy hogy a régi írók szerint fegyvereik előtt lehetlen volna megállani, ha rohamuk ereje s kitartásuk egyenlő volna. ⁴⁾

Minél gazdagabb volt közülök valaki, annál több lovast tartozott a hadba vezetni. Harczban méneseikkel jelentek meg, hogy változtatott lovakon igen gyorsan előre vagy hátra nyomulhassanak; általában lovaik fajra nézve is az időben igen híresek voltak. Az égető hőség kiállását megszokták; vízhiány és szomjúság ellen többféle kisegítő módot használtak; e célra szolgáltak fejős lovaik; miből következtethető, hogy náluk a lótejből készített kumis ital már használatban volt. ⁵⁾

Öltönyük hajdan sajátlagos szabással birt, később

¹⁾ Kel. út. II. 268. — ²⁾ Justin. hist. L. XLI. c. 3. — ³⁾ Dio Cassius L. XL. — ⁴⁾ Justin. i. m. L. XLI. c. 2. Taciti Ann. XI. k. 5. f. XIII. 10. XVI. — ⁵⁾ Dio Cassius i. h.

meggazdagodván, ragyogó és bő ruhákat viseltek, mint a médek; lábbelijeiket díszöltönyükhöz a legdrágább világos piros bőrből — pelles parthicae — s drága gyöngyökkel kivarva készítették. Királyaik a parthus pénzeken mindég arany székben ülve, dolmányban, kaczagánnyal, szűk nadrágban és topánban, jobbjukban kifeszített íjat tartva, ábrázoltatnak; a szűk szabású ruha náluk hihetően díszöltözet volt, mert Augustus emlékpénzein bő nadrágos, csizmás és hegyes süvegű parthusok szemlélhetők; a szabad járhatást gátló bő nadrágviselésről a parthusoknál Herodian is emlékezik, s e bő ruhát sevillai Izidor parthus sara barnak nevezi, mi a régi persáknál és nálunk salavar. ¹⁾

A parthusok süvege hegyesen folsugárzó magas kalpag volt, mely később nemcsak híre kapott, hanem köztetszést is nyert Rómában. Szokás volt a parthusoknál, hogy ők több oldalról csimbókokba vont üstököt eresztettek, s üstökeiket és bajuszaikat drágább vagy olcsóbb kenőccsel kenték. ²⁾

Híresek voltak hajdan a parthusok fényűzési szakácságukról, melyhez citromot is használtak; híres volt világszerzte a szivaesszerű parthus kenyér és kalács jósága miatt, melyet Róma is megkedvelvén, utánzott; ezenkívül szerették a borivást, s ebben dicsőséget helyezének, sőt boraikat fűszer és más levelekkel illatossá is tették. ³⁾

Síp, dob s trombitából állott zenéjük mellett nemzeti sajátságos büszkeséggel lejtett tánczaikról fentebb IV. Artabán életében már említés tétetett. ⁴⁾

Az iparágakból náluk különösen a timárság és gyapjú szövetfestés virágzott, s ezen készítményeik világhírűek valának. ⁵⁾

Nyelvök közép volt a scytha és méd között, s mindkettővel vegyítve; királyaik Róma caesarjaival nemcsak követtek, hanem levelek által is érintkeztek; többek közt fennmaradt III. Artabán által Tiberius császárhoz írt levélnek emléke, melyben a parthus király szemére hányva a Caesar-

¹⁾ Justin. i. h. Bartal Uj m. muz. 1860. 250 l. Jerney i. m. 275. 277. Herodian. hist. L. IV. c. 11. Isid. hisp. Etymol. L. XIX. c. XXIII. 1. 2. —

²⁾ Jerney i. m. 280—1 l. Dio Cass. L. XLVI. c. 17. Plinii hist. L. XIII. c. 2. — ³⁾ Plinius L. X. c. 71. XII. 7. 39. 47. XIV. c. 28. XI. c. 35. — ⁴⁾ Herodian.

f. i. h. — ⁵⁾ Jerney i. m. 296—7 l. Plinii Epist. L. X. ep. 16.

nak atyagyilkosságait, vérengzéseit, tétlenségét s buja életét, arra intette, hogy a legbecsületesebb polgárok legnagyobb gyűlölségének önkéntes halálával tegyen eleget; de emlékezik a történelem parthus országnagyoknak is Tiridathoz írt leveleiről; annyival inkább lehet sajnálni, hogy parthus írástudóktól e nemzetre vonatkozó semmi írott emlék fenn nem maradt; hanem az igen gyér parthus nyelvmaradványokat csak idegen írók munkáiból s leginkább elferdített alakban szemelhetjük ki. ¹⁾ Lássunk néhányat:

Arsac: ez volt a parthus királyok általános cím- és hatalomnevök, mely a parthus pénzekben legtöbbszörre tulajdonnév nélkül fordul elő; ennek megfelelő nyelvünkben ez: ország; jelentette a parthusoknál az országló vagy uralkodó fejedelmet, s midőn az Arsak Armeniában saját testvérei közül rendelt kormányzót, ez Valarsac — ma lenne talán al-ország, alkirály — nevet viselt. ²⁾

Iguz: a persa krónikákban több parthus királynak mellékneveként fordul elő; a görög feliratú parthus pénzekben ennek a: dikajos = igaz felel meg. ³⁾

Sinac, Silac, Abdus vagy Abda, Bacas, Manes stb. parthus főemberek nevei; a Jerney által összeszedett nagy számú parthus helynevek hazánkban ma is feltalálhatók, sőt némelyek nyelvünkben tárgylagos jelentéssel is bírnak. ⁴⁾

Plinius azt írja, hogy az Eufratban Babylon körül termő papyr írás anyagául rég használtatik, de a parthusok jobb szeretik a betűket ruháikba bele szőni; a minthogy ily behimzett betűk némely parthus pénzekben a király öltözetén láthatók; e mellett a görögökön kívül vannak oly parthus pénzek is, melynek felirati betűit a tudós világnak megfejteni még eddig nem sikerült. ⁵⁾

A parthusok adott szavukat pontosan megtartották, s lovagiasságuk oly híres volt azon időben, hogy midőn Rómában Sullának száműzésről szóló törvénye lábra kapott, több rómaiak az őket fenyegető száműzetést a nagy Parthus

¹⁾ Justin. L. XLI. c. 2. Sveton Tiberius 57. 66. f. — ²⁾ Bartal i. m. 233.-4. Jerney i. m. 166-7. Mos. Choren. hist. arm. Londini 1736. p. 21. 22. 86. 308. Schenkel Bibell. 1868. I. 248 l. — ³⁾ Jerney i. m. 169 l. — ⁴⁾ U. a. 207-222 l. — ⁵⁾ Plin. hist. nat. L. XIII. c. 23. Jerney 181-2 l.

birodalomba önkéntes költözésükkel előzték meg; Pompejus és fia is ide valónak menekülendők. ¹⁾

Életmódjuk mértékletes volt. Gyanakodó természetüknél fogva megszakíták az egyenes közlekedést nyugot és kelet népei között, de azért is, hogy így az átviteli kereskedést magukhoz ragadják; sőt a rómaiakkal vívott harcok alatt az idegeneket kizárván országukból, az Indiávali kereskedés más irányt vala kénytelen venni. ²⁾

Vallásuk: a természeti erők tiszteletében állott; a napot imádták; s áldozatul, az állatok legnemesbikét, a lovat használták; úgy látszik, hogy királyuk főpap is volt, mert Gotarzról írja Tacitus, hogy Sambulos nevű hegynél isteneinek, főleg a had istenének — Herculesnek — tiszteletére áldozatot tőn; — hitték, hogy a csatában elesettek számára a más világon halhatlanság tartatik fen. ³⁾

A király az Arsak családjából választatott, de az öröklési rend megállapítva nem volt. A királyi hatalom ellensúlyául a katonai aristokrátiából államtanács volt alakítva, melynek jogában állott, hogy a királynak, ha az nem ősi törvény és szokás szerint kormányzott, ellenállhasson, sőt le is tehetette a fejedelmet, de helyette a nemzet mást, mint Arsak házbelit, nem választhatott; hihetőleg a választást is az államtanács erősítette meg, mielőtt az új királyt a suren vagy fővezér megkoronázná. ⁴⁾

Nem lévén az örökösödési rend meghatározva, e miatt trónkövetelők támadtak, pártok s belharcok keletkeztek, melyeket a parthusok gyengítésére törekvő idegenek mindinkább élesztettek. Első volt ezek közt Róma, mely Pontus királyát Mitridatot legyőzvén, a parthusok szomszédságába jutott éppen akkor, midőn a parthus birodalom hatalmának tetőpontján állott, s egy nagy politikai rendszer központját képezte, mely Mesopotamia által a római tartományokkal érintkezett, keletre pedig a chinai birodalom határáig terjedt.

Az Arsac család négy főágra szakadt: az idősbik Perziát birta, a másik Armeniát, a harmadik Bactriát az Indus partján és ismeretlen tartományokban elszórt alán és goth

¹⁾ Vell. Patere. II. k. 53. Florus IV. k. 2. f. — ²⁾ Cantu C. V. I. 199.

— ³⁾ Cantu C. i. m. 199 I. Tacit. Annal. L. XII. c. 13. — ⁴⁾ Cantu i. h.

törzsökkel; a negyedik a massageták fejedelme a Volga és Tana partjain lakó goth, alán, méd és perzsa törzsek felett.

Állam szerkezetüket tekintve: királyaik habár elfogadták is, az akkor egész keleten elterjedt, görög műveltséget és tudományokat: azonban kerültek a romlást előidéző tulságos fényűzést; „királyok királya, nap és hold testvére s nagy fejedelem“ czimet viseltek; a királyi hatalom korlátozására szolgáltak nagy tekintélyű főnökei azon 18 satrapiának is, melyekre a birodalom fel volt osztva. ¹⁾

A parthusok országászati eszélyességét tanúsítja az, hogy ők győzelmeik legfőbb jutalmául a dicsőséget s azon nemes önérzetet tartották, hogy meghagyván a legyőzött népnek ősi szokásait, vallását, s őt a szellemi élet legnagyobb kincseinek birtokában még biztosabbá tevén, ezekben nem szolgákat, hanem hű fegyvertársakat szereztek magoknak; így tartá meg adófizetés mellett függetlenségét és saját királyait Persia; így engedtetett széles kiváltság és külön alkotmány a görög macedoni gyarmatoknak, mint Seleuciának, hol a parthus pénzek verettek; ennek kifolyása volt az, hogy Armenia, látva a szabadság eszméjének mindketőjőknél megegyező fogalmát, a parthusokhoz legszorosabban csatlakozott.

Ilyen volt a szabad és nagy parthus nemzet, mely Rómának majdnem öt századon keresztül tartott ellensulyt akképen, hogy vitézsége, kormánybölcsesege, önzetlensége s vallási türelmének magasztalásában a világtörténetekkel foglalkozott egykorú legnevezetesebb írók egymással vetélkedtek; egyebek közt Strabo, ki földleiratában mindenkor igen kedvezőleg szól a parthusokról, s annyiival inkább lehet nekünk sajnálni, hogy az ő egy, e nemzet törvényei s intézményeiről irt munkája elveszett. ²⁾

Azonban az ázsiai parthus birodalom idejében már Európában is feltűnnek a parthusok.

Livius Kr. e. 205-ik évről írja III-ik Fülöp macedó

¹⁾ Cantu i. h. — ²⁾ Bartal i. m. I. 239. 285. Strabo Geogr. XI. k. 9 f. 2. 3. §.

királyról: „alig köttetett meg a béke, hire jött a királyhoz, hogy a rómaiak Dyrrachiumba (Illyricum városába) jöttek, és hogy a parthinok és más szomszédnemzetek új mozgalmakra hajlandók“, — ugyanez írja Kr. e. 169-ik évről: „Appius nem akarván hiában ezen helyeken időt veszteni, elbocsátván a chaonokat és más epirota őrséget, az itáliai katonákkal Illyricumba visszatért, és a parthinok szövetséges városaiba téli szállásra bocsátá vitézeit.“ ¹⁾

Julius Caesar Kr. e. 45-el Epirus tengerparti városában Oricumban parthin őrsereget, később parthinok városát említi. ²⁾

Dio Cassius is írja, hogy Dyrrachium azon tartományban fekszik, mely hajdan az illyr parthinoké volt, s most is, valamint az időben is Macedoniához tartozott; — ugyanez mondja: „Pompejus Catot Dyrrachiumban hagyta, hogy az Italiából átjárást fedezze, és hogy a parthinokat, ha mozognak, megfékezze, a minthogy neki első háborúja is ezek ellen volt“ — végre, hogy: „Pollio Epidamnusnál (Dyrrachium), mely a parthinok városa, támadt lázadást több harcizvivása után megzabolázta.“ ³⁾

Plinius, Strabo, byzantzi István Dyrrachium vidékén lakott parthinokról, Parthus illyr városról, Parthis macedoniai tartományról emlékezik; — Polybius írja: hogy „több népeknek, ezek közt a parthinok követsége is megjelent, kik a rómaiak baráti szövetségeseiül felvették.“ ⁴⁾

Hogy a parthus, parthius, parthinus; parthiaeus, parthyenus, parthidius egy és ugyanazon scythia eredetű nemzet neve s lakhelyök Parthia, Parthiaea, Parthis, Parthyene néven jön elő, ez byzantzi István és a Chronicon paschale írója előadásaiából megtetszik. ⁵⁾

Az illyr parthusok Macedoniának Dalmatia felőli szegletében Drilo és Panyas folyók vidékén laktak, fővárosuk volt Parthus vagy Epidamnus, mely később a

¹⁾ Historia Lib. XXIX. c. 12. XLIII. c. 23. — ²⁾ De bello civ. L. III. c. XI. XLI. — ³⁾ Hist. rom. I. XLI. c. 49. XLII. c. 10. XLVIII. c. 41. — ⁴⁾ Hist. nat. L. III. c. 23. Strabo I. VII. c. 7. Polyb. hist. I. II. c. 11. — ⁵⁾ Steph. Byz. de urb. p. 628. Chr. pasch. p. 47.

rómaiak által Dyrrachiumnak neveztetett; — arról azonban, hogy az ázsiai nagy parthus nemzetnek e töredéke mikor és miért telepedett le e helyen, s volt-e itt önálló nemzeti élete, a történelem hallgat. ¹⁾

A parthus névnek különböző változatokban több vidéken fordulnak elő nyomai; jelesen:

Partheni tengerfok Diana templomával tauri Chersonesban, s ugyan itt a Maeot mellékire Ptolemaeus három Parthenium nevű várost helyez.

A Duna torkolatai alatt Tomihoz közel van Parthenopolis város.

Itáliában a cumanak egy várost, egy ily nevű syren neve után (?) Parthenopét alapítottak, mely később Neapolis nevet nyert; Sicilia nyugoti felén szinte van egy város Parthenicum. Peloponesban Arcadiában van Parthein nevű hegy, és Parthenias nevű folyó.

Kisázsia Samos szigetének régi neve Parthenia vagy Parthenoarusa volt; Paphlagoniának egy a fekete tengerbe ömlő folyója Parthenius, Indiában Gangesen innen a calinga gangaridák fővárosa Parthal néven jön elő. ²⁾

Mindezen helynevek a nagy parthus nemzet vagy ennek elszakadt töredéke e vidékeken vagy lakásának, vagy legalább itt folyt jeles tetteinek, habár erre nézve határozott történelmi adattal nem birunk is, emlékeiül tekintendők; miután e helyneveket a parthenos = szűz, görög szótól származtatni alaposan alig lehet.

¹⁾ Cellar. not. orb. ant. Lipsiae 1731. I. p. 822—825. — ²⁾ U. a. I. 408. 410. 471. 675. 992. II. 17. 252. 746.

HARMADIK SZAKASZ.

CHINA MELLÉKI HÚNOK,

VAGY

HIONG NUK.

I.

Nagy Sándornak fent leirt hadjárata után majdnem Etele feltűnéséig, húnscythák történelmére vonatkozó adatok a régi íróknál igen csekély számmal fordulnak elő; holott elhinni nem lehet, hogy ezen vitéz nemzet, mely Egyiptomot s Ázsiát századokig uralma alatt tartotta, Kr. e. és után 3—3, tehát majd 6 század alatt, ősi fényes dicsőségéről lemondva, tétlenségbe süllyedt volna, pedig e 6 század alatt a Kr. e. 256-al alakult s utána 226-ig virágzott parthus birodalmon kívül, a húnscythák más politikai önálló életének a történelemben jelentékenyebb nyomai alig találhatók.

Van azonban a húnscythák történetének egy része, mely eddig, bár sokszor tudós vita tárgy volt, mégis kellő módon nem méltányoltatott; s az ősrégiség mesés hagyományaitól megtisztítva, e nemzet régi történelmébe beillesztve nem lett —, ez a chinai hiongnuk története, melynek alapjául Deguignes bűvárlatai szolgálnak.

Már Beyer Siegfried magyar származású s a pétervári academiánál tanár ¹⁾, mielőtt Deguignes művét ősmerte volna, megjegyezte, hogy a hún birodalom a legrégibb időben a Volgától egész Chináig terjedt.

Frankhonban Pontoiseban 1721-ben született, s 1800-ban meghalt Deguignes József, tanítványa a híres Fourmont Istvánnak, királyi tolmács, a szépművészeti academia tagja, jeles keleti, különösen chinai nyelv- és történetbűvár; 1756-tól 1759-ig ily cím alatt: „Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mongols, et des autres Tartares occidentaux 5. Vol. 4. Paris 1756—9.“ nagybecsű

¹⁾ Beel Apparat ad hist. Hung. epist. ad M. Belium.

munkával gazdagította a történelmi irodalmat, melyhez szintoly kitartó szorgalommal, mint gazdag nyelvismerettel gyűjtötte össze a legérdekesebb s nagyrészen még addig fel nem használt adatokat, s jeles műve általában kelet történelméhez nagybecsű felvilágosításokat szolgáltat, habár az ősrégiség hagyományainak a történelmi valóságtól megkülönböztetésében nem követte is mindenkor a legszigorúbb bírálatot.

Mielőtt Deguignes az évkönyvekhez kezdene, egész Scythia leírását Ptolemaeus után előadta, a legnagyobb szorgalommal igyekezett azt is kimutatni, hogy a chinaiak saját nyelvükön a velök szomszéd scythákat mi neveken említik, úgy hogy mindegyik scytha nemzet nevét chinai nyelven is előadta. ¹⁾

Deguignes e művében a chinai hiongnukat a húnokkal azonosította, véleményét rögtön elfogadta Pray ²⁾; ellene mondtak Deseriezi ³⁾ és Schlötzer; — a francziák Deguignes állításának védelmére keltek, a németek és Praynak követői utánózták a francziákat; Klaproth pétervári academiai tag ⁴⁾ szinte ellene mondott Deguignes véleményének; a tudós vita oly érdeket keltett, hogy 1841—2-ben a párisi régészeti iskola jutalomkérdésül tűzte; a pályadíj nyertes Neumann Károly ⁵⁾ azt válaszolta, hogy a Mongoliából a chinaiak által kiűzött, és Scythiában letelepedett hiongnuk voltak azon húnok, kik később Etele nagy birodalmát alapították.

Gebhardi ⁶⁾, Horváth Péter ⁷⁾, Deguignes véleményét fogadták el; ellenben a tudós Fejér György: „a kúnok eredete“ czimű, 1850-ben megjelent munkájában Deguignes és Neumann állításait igyekezett megczáfolni.

Úgy látszik azonban, hogy Deguignes véleményét valaminthegyesen elfogadni, úgy végképpen visszautasítani sem lehet. Ő a chinai húnokat chinai őstörténeti adatok alapján Jao chinai császár alatt az északkeleti világtenger mellett,

¹⁾ B. Cetto Dissert. p. 128. — ²⁾ Annal. vet. Hunnor. 1761. — ³⁾ Coment. de init. ac mai Hung. 1778. — ⁴⁾ Asia polyglotta Paris 1829. — ⁵⁾ Die Völker des südl. Russlands Leipzig 1847—8. — ⁶⁾ Magyar orsz. hist. magy. Hegyi J. Pest 1803. — ⁷⁾ Értekezés a kúnoknak és jászoknak eredetéről. Pest 1823.

mint Góbi pusztaság lakosait, s Chinának már ekkor rettentőit, Chan-Yong (Neumann szerint Schan-jang = hegyi harcos) név alatt, Kr. e. 2357, s így az özönvíz előtt 47 évvel mondja feltűnteknek, kiknek nemzetineve Tchong-yo, Hien-yun, Hun-jo, majd végre a Han dynastia alatt Hiong-nura változott; holott a chinai ősrégi nemzetnek évmilliókkal (3,276,000 év) dicsekedései valóban nevetségesek, mert szent könyveik a legrégebb korból inkább hitregéket, csillagtani észrevételeket, mint történelmet tartalmaznak.

Ugyanis legrégebb idő óta China fejedelmei feljegyeztették mindazt, mi nevezetes történt uralkodásuk alatt; e följegyzés kezdetben vékony bambusz deszkákra, később pamut kelmékre tétetett, melyek tele írva, néha 40 láb hosszúságban, öt láb szélességben a siremlékeken és köztermekben felfüggesztettek s King néven hivattak. Az ily gyűjtemények Kr. e. 552-ben élt Confutse koráig oly tömeggé szaporodtak, hogy ő szükségesnek találta azokat öszhangzatba hozni, s azokból kivonatokat készíteni; így jött létre a Schu-King, melyben a Kr. e. 2557-ben élt Jao dynastiától kezdve a Patriarchák mondatai s tetteinek gyűjteménye foglaltatik; azonban hogy ez is mily hiányos volt, mutatja az, hogy maga Confutse az igen gyér történelmi emlékek miatt panaszkodott.

De e gyűjtemény is csaknem egészen megsemmisült. Ugyanis a két első dynastia kormányja tisztán monarchiai volt, mígnem Wuvang a Tsu-dynastiának Kr. e. 1122-ben alapításakor hűbéri kormányformát hozott be a monarchia helyébe; majd Kr. e. 248-al a Tsin család a monarchiát visszaállítván, ennek egyik tagja Schuchu-ang-si vagy Shuangti császár, (ugyanaz, ki a nagy falat építette), az új dynastia alkotásakor meg akarván szüntetni az apróbb hűbéres urak történelmi emlékekre alapított követeleseit, valamennyi könyvek elégetését parancsolta.

Azonban bármily szigorú volt a megsemmisítésre kiadott parancs, bár e könyvek bambuszfalapokra valának írva, s bár életveszéllyel járt azok elrejtése, mégis sikerült némely könyveket megmenteni, melyeknek töredékeiből, emlékezet segélyével, az évkönyvek ismét helyreállít-

tattak, anélkül, hogy teljes hitelességre tarthatnának igényt.

Ugyanis a Tsin dynastiát a Ham család követvén, ez belátta, hogy az elavult emlékek hatásától nincs mit tartani, alatta tehát összeszedték a töredékeket, s a hagyományok egybeillesztettek, sőt Vuti császár a rombolás után egy század múlva, történetírójának megparancsolta, hogy rendezvén az anyagokat, írja le a múlt idők történetét; az okmányok tehát összegyűjtettek, de a gyűjtő Kr. e. 146-al meghalván, fia Sematsian, ezekből készíté el hazája történetét Kr. e. 2637—122-ig, melyet ő Sse-Ki vagyis történelmi emlékeknek nevezett; de bármily sok anyag állott is rendelkezésére, mégis China története Kr. e. IX-ik századig nagyon hiányos s összefüggés nélküli, úgy hogy a bizonyos történet kezdetét 782-nél előbbre tenni nem lehet, sőt Klaproth és Gützlaw a valódi történet kezdetét csak Confutse idejére tehát Kr. e. IV-ik századra teszik. E tudósok szerint a chinai őstörténet 3 szakaszra osztható:

Az első a legrégibb kortól Jao királyig Kr. e. 2357-ig terjed; ez a hitrege korszak, mely később költött mesékből áll.

A második Jao királytól Confutséig 2357—552-ig; ez mondákon alapuló bizonytalan történet korszaka.

A harmadik korszak Confutsétól a Taug uralkodó házig Kr. e. 552 — Kr. u. 618-ig; Tschoki-enlung ekkor írta a Schu-Kingnek magyarázatát és folytatását Kosu név alatt, s ez az első valódi történelmi munka a chinaiaknál.

Mielőtt azonban a chinai húnok történetére átmenénk, a hún szónak chinai nyelven lett leírását kell megtekintenünk.

A kún vagy hún név a chinaiaknál hynu, hyongnu, chyunnu, chynuj, chiun-jui, chiunnui leírási változatokban jön elő; e szavak kiejtésére meg kell jegyezni, hogy minden egyszerű chinai szó végül egy vagy több magánhangzóból áll, s ha mássalhangzó van a szóban, ez a magánhangzót mindig megelőzi, úgy hogy végül a mássalhangzók közül csak *n* vagy *ng* mint orrhang,

s igen ritkán még csak *l* fordulhat elő, s ha mássalhangzón végződő idegen szót, a chinai teljesen ki akar mondani, ezen mássalhangzót a megelőző magánhangzótól elkülönítve s még egy magánhangzóval megtoldva ejti ki; például: *crux*, nem levén a chinaiaknak *r*, *x*, *z* betűje, az *r*-et *l*-nek, az *x*-et és *v*-t *sz*-nek mondva ki, így hangzik: *ku-lu-szu* s ha több magánhangzó van is egy szóban, ezek s főleg az *i*, csak a főbb magánhangzó erősítésére szolgál, pl. *liao* = *ló*, *sziao* = *szó*, *kiún* = *kún*, s ezek szerint a sinaiak valamely hosszabb idegen szót egyes szótagokra szaggatnak; álljon itt például még, hogy a chinaiak e latin mondatot: *hoc est corpus meum*, így írják le: *Hoke-nge-su-tu-es-ul-pu-su-me-vum*. Így tehát a *hynu*, *hyongnu* a mi nyelvünkben húnna, *chiunnu*, *chynuj*, *chiunjui*, *chiunnui* *chún* vagy *kún*nak olvasandó;¹⁾ mert — mint Neumann²⁾ megjegyzi, a *hún* szótag a latin, német, ind és a chinaiaknál mindenkor *hún* vagyis hosszú kiejtéssel fordul elő.

Horváth István azt írja,³⁾ hogy Deguignes chinai írókból a *hiongnu* nevet hibásan közlötte, mert Hyakinth orosz szerzetes,⁴⁾ ki sok évig Chinában lakván, a chinai nyelvet megtanulta, azt állítja, hogy a chinai régi írók *chunnu* népet emlegetnek.

Pray jeles történetírónk a chinai húnok történetét Deguignes munkája után részletesen kidolgozta, s e munkában is ez lőn vezérfonalul követve. Telve van e történet régi hún királyok s főemberek neveivel, de a chinai nyelvrendszer szerint, a valódi hún nevek egymásra halmozott magánhangzók s pótlék szótagokkal annyira kibővítve s elferdítve vannak, hogy azok eredeti hún kimondását mindaddig, míg valaki hazánkfiai közül a chinai nyelvet alaposan meg nem tanulja, felfedezni s történelmileg megállapítani, sőt némely neveket kimondani is csaknem lehetetlen.

A mi már a *hiongnu* lakhelyét illeti: régi Ázsiának azon nagy kiterjedésű részét, mely az Indiának észak

¹⁾ Real-Encyclop. 503 l. Magy. acad. szótár II. 1734 l. — ²⁾ f. i. m. 25 l — ³⁾ Tud. Gyűjt. 1833. VI. 107 l. — ⁴⁾ Denkwürd. üb. d. Mongolei s. 174.

felőli oldalán kezdődő Himavat vagy Emod, vagy Ima hegye, Balkasch-tó, Irtisch folyam, északi vagy scytha tenger; továbbá a keleti tenger és China között feküdt, a régiek Ima hegyén túli Scythiának nevezték; jelesen:

Herodot szerint a caspi tengertől keletre elláthatlan síkság terül el, melynek nagy részét a massageták foglalják el; ¹⁾

Kr. e. 66-al élt Strabo már említi, hogy a Volgáról caspi tengerre hajózóknak — — balfelől laknak a scythák, nomád nép, s elnyúlnak a keleti s indiai tengerig; ²⁾

Eratosthen szerint a scythákat Bactriától az Oxus vize választja el; ³⁾

Siciliai Diodor írja, hogy előre vivék a scythák uralmukat egyrészt a keleti oceán felé. ⁴⁾

Ptolemaeus az Ima hegységen túl fekvő Scythia határait így írja le: „nyugotról belső vagy Imán inneni Scythia, s a hegykanyarulatnak egész hosszában észak felé a sákok, északról ismeretlen föld; keletről Serika egyenes vonalban; délről a Gangesen túli India“; ebből látható, hogy e scythia egész a keleti oceánig nem terjedt. E Scythia városaiul említi: Auzakia, scytha Issedon, chauran és Soet helyeket. ⁵⁾

A Serika tartomány fekvése felett különbözők a vélemények. Némelyek szerint a régi felfedezések véghatárául említettni szokott Serika alatt nem Chinát kell érteni; a régiek Serika és China lakosait két külön nemzetnek tartották, mert Strabo előtt senki, sőt maga Strabo sem ismerte a sereket, kikről először Virgil emlékezik ⁶⁾; — Plinius ⁷⁾ és Mela ⁸⁾ szerint a seresek a keleti tartományok közepén laknak, melyek két végeit a scythák és indok foglalják el, és így Serika Tibetbe és környékére lenne helyezendő.

Maltebrun, de Gosselin, Lelevel, d'Anville más vidékre helyezik a sereseket; Heeren Mongoliába, a Góbi pusztaságtól keletre, sőt Latreille három Sericát említ: a sajátképeni Sericát, Ptolemaeus szerint felső Ázsiában Sera főváros-

¹⁾ I. 204. — ²⁾ L. XI. p. 507. — ³⁾ Strabonál XI. c. 8. — ⁴⁾ II. k. 43. — ⁵⁾ Geogr. 14. f. 1. §. — ⁶⁾ Geogr. II. v. 121. — ⁷⁾ I. 2. — ⁸⁾ III. 7.

sal; — a másik északra esik Indiától, hova az előbbinek lakói a betörők — talán éppen a terjeszkedő scythák — által űzve, költöztek, elfoglalva Sogdiánát, Bactriánát, Tibetet, Indiát; — a harmadik, melyet általában értenek a régiek, a Gangesen túli India, hol Peutinger tábláján Serus és Sera major folyamok vannak. ¹⁾

A serek neve magok a chinaiak előtt is ösmeretlen volt; ők ezt először ind, bactriai, parthus és persa kereskedőktől vették át azon árúcikk után, melyért a régi kereskedők ily messze utazást tettek; ez árúcikk a selyem volt, melyet a chinai kereskedők s senek, vagy a szokásos végraggal sernek neveztek, miből a Seres, Serica származott, azonban külön ser nemzet soha nem létezett. — A görög és római a chinai kereskedőkkel soha közvetlen összeköttetésben nem állott, hanem a selymet és más keleti czikkeket indus, parthus és más a fekete és caspi tengertől északra lakó néptörzsektől drága pénzen vásárolta; mind China, mind Róma igyekezett ugyan egymással közvetlen kereskedésbe lépni, de ezt főleg a parthusok folyvást gátolták, félvén, hogy elesnek azáltal azon nyereségdús nemzetközi kereskedéstől, ha a római kereskedők árúikat a chinaiaiktól közvetlen vásárolják. ²⁾

Georgius Eremita szerint: Ser a tibetiek által hivatik Chinának. Innét lehet megérteni, hogy azok, kiket a legrégibb földleirők Seresnek hívtak, miért neveztetek az indok, persák s araboktól Kin, s azután Sin névvel. Mert Ser szó tibet nyelven ugyanazt jelenti, mint Kin chinai nyelven; jelent t.i. mindkettő aranyat. A rómaiak a selymet Sericumnak azért neveztek, mert ez a Seres nép földéről került hozzájuk. ³⁾

A régi China fővárosa Singanfu volt, mely Chense tartományban, a Hoang folyó északfelé kanyarodásánál feküdt, s így a birodalom székhelye Közép-Ázsiához közelebb esett; tehát a régi seresek a mai Tibet urai voltak, mert csak ez úton volt lehetséges Chinának az ösmert világgali közlekedése. Siangfuban székeltek több századon át a császárok,

¹⁾ Cantu C. IV. 261 l. — ²⁾ Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenlandes I. B. 3. H. 1837. 389 l. — ³⁾ Pray f. i. m. 19 l.

egyike ez most is a legszebb, legnagyobb és régi emlékekben gazdag városoknak.

Továbbá a régi és újabb földleírók szerint Chinát, különösen ennek Pe-cse-li nevű tartományát, Tatárországtól a nagy chinai kőfal választja el, mely tehát határ- s még inkább védvonal volt az ezen túl lakott szomszéd nép ellen; China a kereskedést űző seresek ellen ily roppant kőfal emelésére bizonyosan nem volt kényszerülve, hanem e részen harczias népnek kellett szomszédjának lenni, — ha tehát Serica Chinától északra e fal mellékén feküdt, úgy Tibet helyén esett, mely közlekedés tekintetéből a kereskedésre legalkalmasabb volt.

A minthogy Köhler szerint ¹⁾ a régiek China egy részét ösmerték Serica név alatt, s Imán túli Scythia keletről Sericával volt határos, azonban ezzel határos volt akkor is, ha Serica a mai Tibet keleti oldalán feküdt, minthogy Scythia egész Indiáig lenyúlt.

Nem volt azonban e Scythia határos a keleti tengerrel, hanem Chinán felül a chinai kőfal, Kinggan hegylánczolat és a keleti tenger közti földön Sianpi, Ouhon és Sutschin nevű azon népek laktak, kik később tatár és mongol név alatt lettek történelmileg ismeretessékké; — a többi részét pedig Imán túli Scythiának, a nagy scytha néptörzs egy hún ágazata lakta, mely az Ima hegység mellékén sak (= kún), távolabb kelet felé pedig a Gobi pusztaságon, a chinai évkönyvek után, hiongnu (= hún) név alatt lett a történelemben ismeretes.

Az Ima hegye és Irtisch folyótól a keleti tengerig terülő vidéken Kr. e. három századdal e három nép lakott: a chinai, hún és tatár; a két első egymást folytonos harcz, rablás, pusztítás által gyengíté, s ezalatt a még akkor gyenge tatár nép, hol egyik, hol másik erősebb fél hódítási tárgyaúl szolgált; majd a chinai által felhasználtatott, hogy egyesülve, a húnokat Európa felé szorítsák; ezek szerint a húnok a tatárokkal, hol mint barát, hol mint ellenség, majd hat századon keresztül folytonos érintkezésben levén,

¹⁾ Anleit. zu der alt. und mittl. Geogr. Nürnberg 1772. 71 l.

hihető, hogy e két nemzetnél, nyelv és szokásbeli hasonlat még az időkből veszi eredetét.

Egyébiránt a hiongnu és hún név és nemzet nemcsak a fentebb említett chinai írásrendszerből, nemcsak a scythiai lakásból; hanem az egyenlő szokás, harczimodor életmód és vallási szerkezetből is kitűnik.

II.

A hiongnuk úgymint a nomád vagy pásztor húnok, mezei életet éltek, gazdaságuk barmaiknak nagy számából, lakhelyök sátoros szekereiből állott, melyekkel könnyen tovább s'oda költözhettek, hol baromtartásra dús legelőt s alkalmas folyókat találtak; barmaik húsával éltek, ezek és vad állatok prémes bőrével ruházkodtak; a chinaiak, szövetségkötéskor adott becsületszavukat, esküvel erősítés helyett elfogadták.

Vitézség s harczy ügyesség volt a legfőbb érdem s jutalom tárgya; emberölés és saját társai meglopása halállal büntettetett. Gyermeküket már kiskoruktól kezdve vadászattal s fegyvergyakorlatok által a harczy élethez szoktatták; a kis gyermekek madarakat, egereket, a nagyobbak nyulat, rókát lödöztek nyilaikkal, míg megerősödve, a hadseregbe felvételtek, de míg ellenséget nem öltek, itt sem tartattak vitézeknek.

Ha valamely háború bevégeződött, hogy a tétlenség miatt a sereg el ne korcsosodjék, a szomszéd népeket folytonos rablásaik, s apró csatározásaikkal háborgatták; ha kedvezett a szerencse, az ellenséges tartomány belsejébe nyomultak, ha pedig nem, az ügyes visszavonulást nem tartották szégyennek, de akkor is veszélyesek valának. Mert nálók szokás volt véletlenül harczot kezdeni, s ha kell, szintoly hirtelen visszavonulni gyors lovaikon; ezért vala nehéz a chinaiaknak, a kik inkább az álló harczhoz voltak szokva, őket legyőzni; mert ha a harcztéren legyőzettek is, ekkor sivatag pusztáikra menekültek, hol az őket üldöző ellenséges sereg élelem hiány miatt rövid idő alatt a legnagyobb nyomornak lett martaléka.

Ki a harcban elesett bajtársának testét magával hozta, annak örökösévé lett. Egyébiránt hadviselésük főczélja: zsákmány és fogolyszerzés volt; ehhez mérték a gazdagságot; foglyaikat barompásztoroknak használták. Kézív, nyíl és kardon kívül más fegyvert nem használtak.

Sse ma tsien és Matnanlin évkönyveikben leírván a hiongnek harcizmodorát, annyira egyeznek Amiánnal, még szavakban is, mintha egyik a másik beszéde után írta volna le. ¹⁾

A napot, holdat, vallásos buzgósággal imádták, országgyűléseiket s közügyi tanácskozásaikat égneik, földnek, s őseik szellemének tett áldozatokkal fejezték be.

Azonban ha elfogadjuk is a hiongnekut húnok vagy kúnoknak, ezért a hún még sem tatár vagy mongol, sem chinai eredetű nem lesz, mert nem a Góbi puszta a húnok bölcsője, hanem az Eufrat vidéke, honnét százados hányattatás után legnagyobb részök, a Maeot tava környékén Scythiában telepedett le, de a hol az épen általok Médiából gyarmatosított sarmaták elhatalmasodván, Sicilii Diodor szerint Scythia legnagyobb részét elpusztították, és közülök sokakat megöltek, vagy meghódítottak. A kik a fegyver és szolgaság elől elmenekülhettek, azok az ázsiai Scythia Ima hegyén innen s főleg túl való részeibe húzódtak már ekkor is elszórva tanyázó testvér törzseikhez, míg nem tömegeik szaporodván, ez utóbbi földterületről az ekkor itt lakott s Chinát háborgató Sschong tatár népet a keleti tenger partjaira szorították, s az Imán túl letelepedett húnscythák lettek azok, kiknek nevét a chinaiak nyelvszerkezetük szerint hiongnu névvel írták le.

Az első század vége felé történt, hogy, a chinai évkönyvek szerint, a chinai húnok Juepanban letelepedtek, s az alanok földje egy részét meghódították, s miután a nyugoti írók a húnokat ugyan e vidéken tüntetik fel, ez egyezése a történelmi előadásoknak, a hunjo, hiongneknek, a húnokkal ugyanazonosságról a legszigorúbb bírálót is meggyőzheti. ²⁾

¹⁾ Neumann f. i. m. 29 l. — ²⁾ Neumann f. i. m. 39 l.

A Kr. u. első század végén élt lybiai Dionys ¹⁾ írja, hogy a scythák az északi tengernél laknak, s utánok mindjárt a húnok.

A 394-ben Kr. u. élt Claudían költő ²⁾ a Tanán túl Scythia szélére helyezi a húnokat.

Amián ³⁾, ki Kr. u. 379 körül élt, szinte a Maeot taván túl a jeges tenger mellékén említi a húnok nemzetét.

A hiongnuk alatt a chinai írók mongolokat nem érthetnek, mert mongolok Kr. u. sokkal későbbben lépnek a Chinával szomszéd népek sorába, s e miatt a chinai íróknak az-első ezred év előtt rólok szóló tudósításai igen hiányosak.

Klaproth szerint a mongolok neve Mocho alakban csak a 7-ik század, Mung-ku alakban pedig csak a XII-ik század kezdetén fordul elő. ⁴⁾

Schott úgy találja, hogy a mohok 386—549-ig Kr. u. uralkodott Juan-Wei dynastia alatt U-Ki nevet viseltek, s 10 törzsre voltak eloszolva. ⁵⁾

Előbbi korból a chinaiak a mongol törzseket nem ismerik. ⁶⁾

Tomka-Szászki már a múlt század közepén e tárgyban ezen sok tekintetben helyes véleményt mondta ki: „A nagyobb scythák, kik a caspi tengeren túl telepedtek le, Scythiának különféle s hatalmas népeivé növekedtek, kik közül a bactriánok, massagetok, sákok, kik a seroknak, a mai chinaiaknak országát szállották meg, alapítói lettek a hún; az abiok, anibok és amaxóbiok pedig Corean felől a tatár nemzetnek; mindketten a chinaiak által közös néven Chang-yong, azaz hegyi barbároknak; különösen pedig a kik a sákok, massagetok és bactriánok közül egy szövetségbe egyesültek, Hionyun = hadban elfogottak, vagy Honan vize mellett lakó hún gyarmatoknak, a kik pedig az abiok, anibok és amaxobiok közül egy nemzetté forrtak, tatároknak neveztettek. Egyszóval az ázsiai scythá sákok a húnok elődei.“ ⁷⁾

¹⁾ Orb. ter. descript. v. 728. — ²⁾ In Rufinum L. I. v. 322—25. — ³⁾ XXXI. 2. — ⁴⁾ Asia polygl. Paris 1823. s. 266. — ⁵⁾ Ält. Nachrichten von Mongolen. Abhandl. der. k. Akad. d. Wissensch. zu Berlin 1845. s. 451. — ⁶⁾ Neuman die Hellenen im Skythenl. 142 l. — ⁷⁾ Conspect. introd. in nat. Hung. Cetto Dissert. 129—30 l.

A Kr. e. 2207-ben uralkodott Hia dynastia alatt a chinai évkönyvek mesés hagyományai a hiongnukról mellékesen már emlékeznek; később a Cham dynastia korában, Chinába, főleg nyári időben, prédálás végett gyakran beütöttek, s fegyvereik nem sokára oly félelmet okoztak, hogy az 1266-ban meghalt Vuting császár őket nagy sereggel valamit megátámadni kénytelen.

1196-ban Vuzej által visszanyomattak, sőt 1116-ban Vuvam alatt, ki a Tcheou dynastiát alapította, a hiongnuk a niu-cheei tatárokkal együtt a chinaiaknak adófizetőjükké lettek, mígnem új erőt nyerve 910-ben Y-vam alatt Chensi tartomány Kim-ya városáig gyakorta beütve, pusztítottak, mit a chinai írók, a nemzetet sujtoló istencsapása gyanánt vették.

879-ben másik Y-vam által visszaveretvén, igen sok lovaiktól, melyekben volt főerejük, megfosztattak, de csakhamar összeszedett új erővel, a belviszály által szaggatott Chinát kényök szerint pusztították, de mind 697, mind 652-ben visszaverettek.

Ily folytonos beütéseket, rablásokat tettek a húnok Chinában századokon át, úgy, hogy a chinai uralkodók ellenők a későbbi chinai nagy kőfal egyes darabjait kezdték — mert kénytelenek valának — építeni.

Az apró hűbéres fejedelmeknek majd 800 évig tartott zsarnokságát Hoamtii Kr. e. 247-el legyőzván, magát császárnak kezdte czimezgetni, s a birodalom egységét helyreállította, s míg egyfelől a nagy kőfal egyes részeit egy egészbe foglalta, másfelől a húnok beütései visszatorlásául Kr. e. 210-el, Mumtien vezérét 300 ezernyi haddal megindította, ki is az ortusok földét elfoglalván, sikerült a húnokat Teuman fejedelmök alatt észak felé szorítani; majd hogy a birodalom a húnok pusztításai ellen lehetőleg védve legyen, a császár a Hoang vagy sárga folyó partját 44 várdával megerősítette, sőt Chensi tartományban szinte kőfalat húzatott.

Hogy a Teuman előtti hiongnu történetnek magok a chinaiak sem tulajdonítanak hitelességet, ezt Sse-ma-tsien maga bevallja: „Schun-veitől Teumanig, a hiongnuk első

történelmi Tanjoujokig — úgymond — ezer év folyt le, de melynek eseményeit nem ösmerjük. ¹⁾

A húnok romboló hatalma elleni védelmül jött tehát létre a roppant chinai kőfal; a húnok ősi vitézségének százas emléke ez, mely is a nagy Gobi pusztaságban kezdőd-vén, Ninghiáig a Hoanghó folyamon keresztül csaknem föld-sánczokból áll, ezentúl mint erődítmény, és mint határa a birodalom északi részének, nagy részt gránit alapokon, s jól körülfalazott földgáttakkal vonúl ismét a Hoanghó vizén keresztül görbe vonalokban Pekingtől északra a Petscheli tengeröböl, innét belőle északkeleti irányban fölfelé Songari Uláig czölöpzetes sánczok nyúlnak ki, hossza majd 300 mértföld, magossága 10—30 láb, a szerint, a mint a völgyek, és 5000 lábnyi magaslatokon huzódik keresztül; vastagsága alant 25, felül 15 láb, úgy hogy rajta egymás mellett 6 ló elmehet. A négyszögű őrtornyok, melyekkel e kőfal 100—300 lábnyi távolságokban el van látva, 40 lábnyi, sőt még ennél is magosabbak. Fontosabb helyeken e kőfalon hagyott nyílások vasból készült kapukkal voltak el-látva. A kőfal szerkezete két homlokfalból áll, melyek köze földdel van megtömve, a fal a földtől 6—7 lábnyi magosan nagy négyszög kövekből, azon felül téglából, de mindenütt erős vakolattal van építve.

Ugy mondják, hogy e falon 10 évig több millió ember dolgozott, kik közül 400 ezer veszett el a munkában.

E kőfal védelme nagy számú helyőrséget igényelvén, e végett ennek környéke új népesedést nyert, melynek egy része a sánczoknak 30 lábnyi széles síkján lakott.

Egyébiránt e kőfal nem egy kor s nem egy uralkodó munkája. Különböző időben s több uralkodók folytatták azt; azonban Kr. e. 210-el meghalt Tsin-hoangti császárnak, e bátor és vállalkozó fejedelemnek van e kőfal építése körül legtöbb érdeme. ²⁾

Teuman hún fejedelem északon, hova őt a chinai vezér Mumtien szorította, 10 évig tartózkodott. Ez időtől

¹⁾ Neuman C. F. Die Völk. d. südl. Russl. p. 26. — ²⁾ Real-Encyclop. 4. 429 I. Cantu C. IV. 268 I.

kezdvé a chinai évkönyvek a húnok történetét évszám szerint hitelesen előadják.

Chihoamti s vezére Mumtien halálával Chinában ismét belviszály uralkodván, a hún birodalom alapítására kedvező alkalom kínálkozott. Teuman a húnok első királya látva, hogy a hoangi várdák őrizet nélkül vannak, a sárga folyón vitéz sereggel átkelve, az ortusok tartományát a chinaiaiktól könnyű szerrel visszafoglalta, s birodalmának határai: Hoang, Amur és Irtisch folyamok lettek.

Teumannak fia Mete (e nevet Visdelou, Mailla, Deguignes, Klaproth és Hyakinth Methe, Mothe, Mothou, Modo változatokkal írják, régi források szerint Maotun) születésénél s népe ragaszkodásánál fogva trónjának örököse volt, de a kit atyja, másik neje unszolására, udvarából a yuechi tatárokhoz, hogy ott elvessen, száműzött. Mete azonban csakhamar 10 ezer lovas sereggel honába visszatér, atyja hadával megütközik, azt legyőzi, s atyját, az udvari cselszövő királynét s ezek pártján levő főembereket megöleti, s a trónt Kr. e. 209-el elfoglalja.

Első teendője volt szilárd lábra állítani birodalmát, melyet a Leaotung tartománybeli keleti tatárok elébb Mete királynak egy híres gyorsaságú lova (mely egy nap 60 német mértföldnyi utat megtett), utóbb egy szép nő, végre egy darab föld követelésének ürügye alatt, erős haddal megtámadtak; azonban a király hirtelen összegyűjtött sereggel a tatárokat szétveri, foglyok és barmokban nagy zsákmányt tesz. Az elmenekült tatárok a Pekinnek északra fekvő hegyek közé vonultak, s itt támadt közülök a később Sienpi és Ouhou név alatt hatalmassá vált két nemzet.

Ekkor Mete nyugatra és keletre vezette győztes hadait, s hadjáratát fényes siker koszorúzta, mert a yuechi tatárok, valamint az ortusok meghódítottak, s pusztító seregével Chansy tartomány Tatumfu városáig nyomult, úgy hogy nem sok idő múlva a chinaiak által elébb elfoglalt minden tartományokat visszanyert, s 300 ezernyi tekintélyes seregével nemcsak a chinai, hanem a szomszéd népeket is remegésben tartván, béke és had urává emelkedett.

Eként kiterjesztvén birodalmát, Mete Tanjo, vagy Tanyu, vagy Chenju czimet vett fel, mely a régi húnok

nyelvén annyit tesz: ég fia; a tanju nevezet a chinai írók szerint: Tcem-li-ko-to-tan-jounak rövidítése; mert a régi húnoknál Tcengli jelent eget, kototanju: fiút; a Han dynastia írói szerint pedig: tcengli: ég, koto: fiú, tanjou: nagy alak. Egyébiránt a Tanjou nevet Metenek mindazon ősei, kik királyi hatalomra tettek szert, használták, különben látnivaló, hogy a Tanjou chinaias leírása a Tanának, s volt a scytháknak már 1531-ben Tana nevű királyuk, azonban a chinai történelmi adatok oda mutatnak, hogy a Tana nem tulajdon személy, hanem méltóság neve volt a scytháknál; s hihetően a Tana vize is, mely mellett letelepedtek, a scythák Tanái = királyai ennek mellékén lakásáról, vagy királyi nagyságáról nyerte ezen nevét. Megjegyzendő: hogy Cyrus két fiai közül az idősb s trónörökös Kambyses, az ifjabb Tanyoxarches, másképp Bartja nevet viselt; ez utóbbi Bactriát, Chorasmiát, Parthiát és Karamaniát nyerte független birtokul; — a Tanyoxarches szóban felismerhetjük a Tana, Tanjo nevet, s Tanyoxarches talán jelent: kormányzó fejedelmet.

A húnok régi szokás szerint királyaikat a legneembesebb hún családokból választották; Mete a Lientichi legelőkelőbb családból származott; volt ezen kívül még nálók három főrangú család: a hou-yen-chi, a lan-chi és supo-chi, melyekhez jött később a Hieou-lin-chi.

A kormányzat, bár a főhatalom a Tanjou kezében volt, a birodalom igen széles kiterjedése miatt, könnyebb igazgatás végett, többek közt osztatott fel; jelesen: méltóságra nézve a király után következett két Hienvam vagy vice-király; egyik keleti, másik nyugoti. A keleti Chansytól észak felé Pao-gan tartományban székel, s Corea is hatalma alá tartozott; a nyugoti, Chensy tartomány Yenganfou városából kormányozta a nyugot és kelet felé csaknem Tibetig lakó népeket, miből világos, hogy Chensy, Chansy és Petcheli három chinai tartomány északi részei is a húnok hatalma alatt voltak; — a keleti Hienvam még azon előjoggal is birt, hogy a Tanjou halálával ez szokta őt a trónon követni.

Hien-vam chinai, Tuschi hún nyelven azt teszi: böles király. ¹⁾

¹⁾ Deguignes f. i. m. I. 136 l. Dähnert 1768-ki német kiadása.

Második főméltóság volt a húnoknál a ko-li-vam.

3-ik Ta-tciam.

4-ik Tatou-goei.

5-ik Ta-tam-hou.

6-ik Ka-tou-heou, mindegyik nyugoti (=jobb,) és keleti (=bal) melléknévvel, s mindegyik méltóság örökös volt. A két utóbbin kívül a többinek mindegyiknek parancsa alatt 10 ezernyi lovas had állott a szükséges alsóbb rangú tisztekkel, kik 1000, 100, illetőleg 10 lovasnak parancsoltak.

A királyok udvara azon hegyek között volt, melyek Leao-tung tartomány felett észak felé nyúltak, s Jn-chánnak neveztettek. Itt voltak a királyoknak számtalan munkásai, kik kéziíjjakat és nyilakat készítettek. Ide hivattak össze minden év első hónapja 5-ik napján az egész birodalom tisztviselői a közügyek feletti tanácskozássra, mely azután ünnepélyes áldozattal fejeztetett be. Azután az ötödik hónap 5-ik napján Lumtchingba gyűltek egybe, hol az égnek, földnek, s őseik szellemének áldoztak. Ősszel a 8-ik hónap 5-ik napján ismét népgyűlés tartatott, Tailinban, mely alkalommal az emberek és barmok számbavétettek (lustrum). A tanjou sátora balfelől, mint legelőkelőbb helyen, nyugot felé kilátással állott, s hogy honfiai felett necsak hatalommal, hanem vallásos buzgósággal is kitűnjék, mindennap díszőrségtől környezve, két ízben a sík mezőn megjelent, reggel a felkelő napot, estve a feltűnő holdat imádni.

Ez volt Mete uralkodása, de talán úgy az előbbi, mint későbbi századok alatt is a húnok politikai és vallási szerkezete. ¹⁾

III.

A Corea mellett keletre és nyugotra lakó tatárok leigázása után Mete seregével északnak fordult, hol a Seling, Obi és Angar nagy folyamok mellékein lakó, s a chinai évkönyvekben Timlim, Liknen és Sinli néven említett népe-

¹⁾ Deguignes f. i. m. I. 242 l.

ket az előbbi gyorsasággal és sikerrel hatalma alá hajtotta, mely diadalra azon hún főemberek, kik elhalt atyjának Teumannak pártján voltak, magokat önként megadták, kiknek seregei által erősbulve, közép Chinát vette célba haddal megtámadni.

A belviszály szaggatta Chinábaekkor a Han dynastiát alapító Kaoti ült a császári trónon, s a húnok berontásának leginkább kitett Chansi tartomány Tai vidékét böles és jeles főembere Sin kormányára bízta, ki Maye városból örködött a húnok beütései ellen.

Mete Kr. e. 201-ik évben, 300 ezernyi igen jeles sereggel China ellen indult, lovassága fehér, barna, szürke s fakó lovak szerint volt 4 csapatra osztva; ¹⁾ legelőször is Maye várost fogták körül. Sin ily roppant haddal megmérközni gyenge levén, követek által a császárt segélyhadak küldésére ismételve felszólította. De a várt segély nem érkezett, sőt Sin az udvaroncok cselszövényei által a húnokkali egyetértés gyanújában állott; s vetélytársai irigysége által felingereltetve, a császári udvar hozzá küldött követei megöleti, s magát a húnoknak megadta, mire a húnok Sin vezérlete alatt China több városait elfoglalták.

A császár későn vette észre az udvari cselszövény miatt birodalmát fenyegető végveszélyt, maga szállott tehát a húnok ellen táborba, mialatt a húnok Tunyangig előre hatoltak, s észrevevén, hogy a császár ellenök kémeket használ, seregük leggyengébb részét hagyva csak a táborba, a legerősebb s válogatott sereggel távol lesbe állanak; a császár 320 ezernyi serege egy részét a húnok ellen indítván, Mete 40 ezernyi haddal hirtelen a lesből előtör, az ellenséget körülveszi, s fégyverét letétetvén, megadásra kényszeríti, e hadművelet oly gyorsan folyt le, hogy maga a chinai császár nagy nehezen tudott Tatumfu város melletti erődbe menekülni. Tanjou ez erődöt ostrommal bekeríti, s hogy az élelmezéstől végkép elzárja, 4 részre osztott seregével a hegyszorosokat megszállja, ezenkívül 2 hadvezérét China belsejébe indítja. Kaoti végszükségben irgalomért esdekelt, s Tanjou nejét kérte meg titkos követei által,

¹⁾ Kállay pog. magy. vall. 98 l.

hogy felszabadítását eszközölje. Mete részint neje tanácsára, részint China belsejébe küldött hadairól való aggodalmában, az erődből kivezető egy utat a szigorú őrizet alól felmentvén, a császár ily módon nagy nehezen menekült.

Az életveszélyből női pártfogás útján megszabadult császár a húnok által okozott károk visszatörlesztéséül nagy hadi készüléket tesz, de Lieukim tanácsosa javallatára ettől elállván, egy leányát Kumtsuh-t, Metének nőül adja, s e házasság következtében vele békét köt.

E némileg lealázó tényt a chinai történetírók ugyan azzal akarják szépíteni, hogy a nő nem a császár leánya, hanem egy szép pórő volt, kit a császár udvari fénnel, kísérettel s jegyajándékkal mint saját leányát küldött el Metéhez; azt azonban elhinni nem lehet, hogy Mete, kinek udvaránál még akkor élt az elpártolt Sin, ki a császári családot jól ismerte, ily módon magát rászédetni engedte volna.

De a házasság nem használt; a húnok ezután is gyakran berontottak az ortusok földjéről Chinába, úgy hogy ennek meggátlása végett a császár a Hoang vizén túl egy millió embert telepített le a húnok rohama gátlása végett 197-ben.

Ez intézkedés s a békekötés két évig a húnokat csendességben tartotta, de 195-ben a betörést, pusztítást ismét elkezdték. Ez alatt Kaoti császár meghalt, utódja lett fia Hiaohoeiti, de a kormányt Taiheu császárné vezette. A női uralmat Mete lealáznak tartván, ezt fényes követtség által küldött levelében a császárnénak nem igen gyengéden kifejezte; a megsértett női hiúság bosszúért lángolt, a követek meggyilkoltattak, a kölcsönös sérelem mindkét felet nagy hadi készülétekre indította, s már egy véres harc közel volt a kitöréshez, midőn udvari tanácsos Lipoin indítványára Mete egy új levelében a netalán sértő szavakat visszavonta; valódi volt-e e levél, vagy költött, bizonytalan, de arra elég volt, hogy a császárné kiengesztelődvén, a béke ujlag megkötetett.

Hosszú ideig Kr. e. 181-ig tartott a béke, ez évben azonban a húnok egy része ismét betört Chinába, a chinaiak a béke megszegését panaszolták; Mete pedig színleg azt állítá, hogy a betörés az ő tudta nélkül s nem is az ő hún-

jai által történt, holott Metének belzavarok miatt a külbékére nagy szüksége volt; a húnok közserege rabolta a szomszéd népeket, s Tanjou látva, hogy ezt életfentartás végett teszi, eltűrte.

Ekközben a chinai császárné meghalt, s fia vette át az uralkodást Kr. e. 177-ben, a midőn a keleti hún vicekirály az ortusok földjén keresztül, Chense tartományt ennek fővárosa Siganfuig pusztítani kezdte. Hiaoventi erre sereget gyűjt s a zsákmánnyal hazatérő húnokat megszalasztja, Mete, hogy az ohajtott békét helyreállítsa, a keleti vicekirályt más tartományba átteszi, hol az a húnok hatalma alá új nemzeteket hódított meg.

Ellenben a nyugoti alkirály a yuechi népet egészen meghódította, ezek a Chensi tartomány határával nyugotra szomszéd területen laktak, s fővárosuk Catcheu volt; meghódítottatott továbbá a Chenchén tatár nép, mely a Chami pusztának Tibettől északra eső részét Lop tava mellett lakta; ezenkívül az Ousiunok Irtisch és Ili folyók mellékén, végre a houteok, kik a húnoknak nyugotra Kapthák, ma Astrakán — északi része felé laktak.

Mindez egy rövid év ritka szerencsével végrehajtott műve volt, úgy, hogy a hún tanjouk közt hatalomra nézve Metével egyet sem lehet hasonlítani, mint a kinek birodalma Coreától s a japáni tengertől Kaphtac keleti határáig talán egész a Volgáig, de mindenesetre Sibiériáig terjedt.

Ily nagyszerű hódítások után a chinaiakkal béke megújítottatott, s habár időközben kisebb betörések a húnok részéről tétettek is, mivel szokásuk szerint a békét csak nyílt háború bontja fel, ezek a békét meg nem háborították.

Mete Kr. e. 174-ben meghalt, utódja lett fia Kyo, ki akkor Lao cham nevet vett fel; a chinai császár ő hozzá fényes üdvözlő követséget küldött, s neki egy császári házbólí nőt ajánlott feleségül. E követség vezére volt a császár nagytekintélyű udvari embere Tchonhang-jue, ki ez alkalommal a húnokhoz pártolt, s bölcsessége őt rövid idő alatt a Tanjou és húnok kegyeltjévé tette, de ez átpártolás a chinaiakat annyival nagyobb rémülésbe hozta, mivel Tchonhangjue a császárnak a húnok iránti titkos terveibe be levén avatva, ezek elárulásától félték.

Tchonhangjue egész befolyást felhasználta Laocham-nál, hogy a húnokat a chinaiaktól hozzájuk átszivárgó fényűzés és elpuhultságtól megóvja, e mellett a húnok szívében a chinaiak ellen minél nagyobb gyűlölség s megvetés ébresztésén munkálkodott. E miatt Venti chinai császár harcra kezdett készülni, midőn véletlen a húnok Chensi tartományba beütnek, s míg a chinaiak ijedtségben különféle hadi tanácsokat tartanak, a húnok Laocham vezérlete alatt 140 ezer lovassal Kr. e. 166-ban, Pinle városig hatolnak, s a császári palotát felégették.

Venti a császár ennek hírére nagy sereget vont össze, hogy ezt maga vezérelje a húnok ellen, de a császárné kértére honmaradt, s a vezérletet egy tábornokára bízta, ki azonban oly lassú léptekkel haladt előre, hogy a húnoknak elég idejük maradt temérdek zsákmányaikkal hazavonulni.

Ez időben a chinai császár egy jeles ministere Kia-y gyakran felfedezte őszintén a császár előtt, birodalma alá-sülyedését; mert a császárnak kell vala úrnak lenni s ez mégis szolgáinak, a húnoknak évenként nagy összegeket szolgáltat részint készpénzben, részint árukban; s e mellett a tetemes költséggel folyvást fegyverben álló sereg szüntelen zaklatásnak van a húnok részéről kitéve, mert minden, ki csak egy fegyvert elbír, őrt áll folytonosan; éjjel nappal készen kell lenni, tüzet rakni, s ez által jelezni, s így is csak pánczél és sisakba öltözve alhatnak; emellett a császári udvar s főemberek vadászattal s hiú mulatozással tölték idejüket.

Ezután 162-ben Laocham, a húnoknak már régóta adózó Yuechien nemzetet támadta meg, s királyukat megölvén, országuk elhagyására lettek kényszerítve.

Egyik a gyengébb rész kis Yüeschi vagy jeci név alatt a Hoanghó forrásainál, Tibettől északra fekvő hegyek közt telepedett le, hol később elhatalmasodva, nyugoti Ázsia eseményeire döntő befolyással voltak.

A nagyobb rész az Ili folyó mellékére a Dzungar földre futott a Su nép helyére, mely előle a Jaxart síkságaira menekült.

Nem sokára, a hiongnuk általi üldöztetés miatt, az

uzun nép is nyugot felé, az Ili folyóhoz húzódtok; ezek elől a nagy yuentschi-k Kr. e. 126 -- 127-ben az Oxus mellékére vonultak, hol a görög bactriai uralom a parthusok: csapásai következtében teljesen elenyészvén, Mawarennar és Balchban több századig fennállott hatalmas birodalmat alapítottak.¹⁾ Ehez tartozott később Kabul, Kandahár is, s mindkét Ind folyó közti tartományok, mely a régi korban indoscytha birodalom név alatt szerepelt, mígnem Kr. u. V-ik században a sassanidák és yeu-yanok berohanásai miatt összeomlott.

Hanem a kelet felé lakók Yeta név alatt egész az Altajig és Chotenig kiterjeszkedvén, Kr. u. a IV-ik században nyugotra nyomultak, s az Amu-derja déli partjain volt főtáborukból minden a kaspi tengertől keletre és Mawarenahrban lakó népeket meghódítottak, mígnem Kr. u. a VII-ik században ők magok is a turkoknak lettek adófizetőivé.²⁾

A jeci vagy jeta névből alakították nyilván a persák a haithal, haithelah, hajathelain nevet, melyet a byzantzi írók eftalita, neftalita névre fordítottak, s az eftalitákat fehér húnoknak nevezték.³⁾

Dénes földleirő, ki maga is Ázsia Susiana tartománybeli Charax városában született, s Augustus császár megbízásából keletet beutazta —, Periegetes című munkájában ez indoscyth birodalomra vonatkozólag írja: „a déli scythák az Indus vizénél laknak.“⁴⁾

Ezután sem szüntek meg a húnok China háborgatásától, mígnem magok is nyugalmat ohajtva, a chinaiakkal békét kötöttek, oly feltétel alatt, hogy a kik a másik határát pusztítják, azok halállal büntetessenek. Ezután nem sokkal Laocham meghalt.

Követte Kr. e. 158-ban fia Kiuntching, ki megszegve a kötött békét, 30 ezer lovassal Chansyba berontott, s Tatumfu várost felprédálva, mielőtt az ellene indult chinai sereg elérhette volna, nagy prédával Tatárországba kivonult.

Venti meghalván, utóda lett fia Hiaoking Kr. e. 154-ben, alatta a belviszály kitört, de a vetélytársak a húnok-

¹⁾ Erdman Temudschin 100 l. — ²⁾ Magy. nyelvtud. közl. IV. 244—248.
— ³⁾ Cellarii geogr. II.

nál segítséget nem találván, a béke újlag megkötöttet, sőt Kiuntching chinai herczegasszonyt nyervén gazdag ajándékok mellett nőül, Hiaoking alatt a húnok a chinai birodalmat, jelentéktelen szokásos portyázásaikat kivéven, nem háborgatták.

E közben Vuti lett China uralkodója, kihez ősi szokás szerint Kiuntching a béke megújítása végett követeket küldött, s ösmerve a chinaiak a húnok azon veszélyes hadviselését, miszerint legnagyobb gyorsasággal országukba betörni s gazdag zsákmányt szerezve, mielőtt a chinai sereg őket elérné, gyorsan hazatérni szoktak; az ő földjükön hadviselés szinte veszélyes, mert végtelen pusztákon rejtőzködnek, hol az élelmezés igen nehéz, s ember és barmok éhségnek esnek áldozatul — a béke mindkét részről újlag megerősítettet.

Azonban Kr. e. 133-al látván a chinaiak, hogy a húnokkal kötött béke gyakori megszokott becsapásaik miatt állandó nem leend, hogy országukat e veszélyes ellenségtől megszabadítsák, a húnok ellen 300 ezer fegyveressel hadra készültek; a hadsereg három részre osztatott, egyet Hanguko, másikat Likovám, harmadikat Vamkue vezényelte, ez utóbbi Chansy tartományba bevonult, s Maye népes és gazdag város sáncaiba seregét elrejtván, a húnok Tanjouának hírül adta, hogy kész e várost kézreajátszani, csak támadja meg seregével, hogy mégis erőnek látszassék engedni. Kiutching a városhoz 100 ezernyi haddal közeledett, de egy elfogott chinai hadi tiszt felfedezvén a hadi cselt, a húnok visszavonultak, Vamkue pedig magát megölte.

Kr. e. 129-ben a húnok Petscheli tartományba beütöttek, Vuti császár Guetcing és Likovam vezéreit küldte ellenök; nyílt harcra került a dolog; a húnok győztek, maga Likovam is elfogatott; de sikerülvén elmenekülni, összeszedte serege maradványait, s a chinaiak törvénye szerint a szerenesétlenül harczoló hadvezér életével lakolván, feje váltságáért nagy összeget fizetett, a harci pályáról visszavonult, Goetcing pedig kevés fogollyal visszatért.

Kr. e. 128-ban ismét pusztítják a húnok Chinát. Hanguko Petschel tartományba megy ellenök sereggel, mire megfordulva, Yunping felé nyomulnak; ekkor a császár Liko-

vamot hadvezéri méltóságába visszahelyezve, ellenök küldi; de a húnok, az általok gyors mozdulatairól „repülő vezér”-nek nevezett Likovam elől visszavonulnak Leaotong vidékére, hol véletlen két ezer fogolyt kerítvén, ujlag Petschelbe nyomulnak; majd Yujam városnál ismét ezer foglyot ejtve, Hangankoval csatára kelnek, de megveretvén, Chans tartományt Tanyu városig iszonyúan pusztítják; Goetsching azonban őket seregével elérvén, gazdag zsákmánnyal elvonulnak.

Kr. e. 127-ben szerencsésebbek valának a chinaiak, mert a húnoktól az ortusok tartományát elfoglalták, s hogy őket még inkább tönkre juttassák, a húnokkal szomszéd népekkel szövethetkezni elhatározták. Ez időben a Yüeschi tatárok már oly hatalomra vergődtek, hogy Baktrian kívül Kaphtac és Chorosan tartományokat is leigázták, s a parthusokat erős ellenállás után legyőzvé, ott meg is telepedtek. ¹⁾ Ezekhez küldte Vuti követül Tchamkiat, hogy őket ajándék és ígéretekkel maga részére hódítsa; de a követ, midőn az utazása céljáról titkon értesült húnok földjén utazott keresztül, általok letartóztatott, s fogságba tétetett, melyből csak a Kiuntching halála utáni zavarok alatt menekült meg.

Kiuntching halálával Kr. e. 126-ban fia Yutan és testvére Ychisie közt trónviszály támadván, kardra került a dolog, Yután megveretve, a chinaiakhoz menekült.

IV.

Ychisie elfoglalván a trónt, 125-ben a chinaiakat haddal megtámadta, sok foglyot ejte, s Tatumfu várost elfoglalván, 30 ezernyi sereggel Tayuenfuig nyomult.

Majd 124-ben az ő megbízásából a nyugoti Hienvam az ortusok tartományába berontva, nagy zsákmányt tett, a chinai császár ellene 100 ezer emberrel Goetcingot küldi, ki Hienvamot véletlen megrohanván, megszalasztja, családját elfogja, több hadvezéreket megöl, és sok foglyot

¹⁾ Deguignes 160 l. lásd parthusok II. Artában alatt.

ejt. Visszatorlásul a húnok 10 ezer lovassal Tatumfut megrohanják, de Goetcingtól tartva, pusztításnál többre nem mennek; a Tanjou övéinek segítségére siet, azonban 19 ezer ember vesztéssel kénytelen volt visszavonulni.

123-ban a chinai császár Goetcingnek segélyére küldi Kien és Sin vezéreit, a húnokkal harcz kezdődik, egész napi makacs küzdés után a chinaiak megveretnek, Sin öveivel együtt fogságba esik, Kien nagy bajjal elmenekül. Sin Tanjouval barátságba jővén, az ő utasítása folytán a húnok Pagoantcheu tartományba betörnek s prédát nem tehetvén, néhány fogollyal térnek meg.

Kr. e. 122-ik évtől kezdve a chinaiak, a húnok megtörése végett, czélszerűbbnek látták a harczterét az ellenség földére áttenni. E terv indítványozója Tchamkia volt, ki 10 évig volt a húnoknál fogságban, majd a chinaiak által a yuechi tatárokhoz követül küldetvén, e népek szokását, földjök fekvését, erejüket s gazdagságokat kikémlelte; ugyanakkor a chinaiak által Gaen-sie néven említett parthusok országát is meglátogatta, s ezeket a yüe-schiktől nyugotra lakó híres és mivelt nemzetnek írja, kiknél kitűnő gabona és bor találtatott, s kik különféle nagyságú 100 városban laktak, kereskedésük virágzott, s eljártak szekereken és hajókon a szomszéd népekhez kereskedést űzni; — pénzök ezüsből volt, egyik lapján a parthus király képével; ha meghalt, utódjának arczképét reá tették; állatok bőrére irtak, irásuk vízszintes vala. ¹⁾ Vuti vitte a főkormányt, a ki is Kiupimot 10 ezernyi sereggel kísérletül előre küldötte; ez Chensy tartományon keresztül gyorsan Tatár országba érkezett, itt váratlanul a húnokat harczkészen találván, velök csatára kelt, s hat napi véres harcz után a húnok visszavonultak, Kiupim pedig seregét Yenchi hegységen át vezetve, a húnokat véletlen megrohanta, s fejedelmöket megölvén, a tartományt meghódította.

Ugyanez év nyarán Kiupim szaporított sereggel Tatár ország belsejébe hatolván, s a Yuechi tatárok Soponor tava melletti tartományaikon, és a Kili hegyeken átrontva, 300 ezer fogollyal tért vissza. Ugyanekkor a húnok Tayuenfu

¹⁾ Deguignes 162 l.

tartományba beütöttek, a chinai császár ellenök Tchemkiát és Likovamot küldötte; a húnok a keleti Hienvam vezérlete alatt prédálni kezdték Petschel tartományt, midőn Tchemkia egyesítvén Likováméval seregét, a zsákmánnyal terhelt húnokra rácsap, s véres harcz után őket megveri; de csakhamar a húnok összeszedvén erejüket, Likovám seregéből 4000 foglyot ejtettek, Tchemkiát pedig részint levágták, részint megszalasztották, magok a vezérek is alig menekülhettek el, de így is — a chinai szokás szerint — életüket nagy összeg pénzen válthatták meg.

Kr. e. 121-ben a hún tanjou titkon azon két nyugoti fejedelemnek Hoensivam és Hietovamnak, kik büntelen engedték a chinaiaknak saját tartományaikat prédálni, megbüntetéséről gondolkozott, mit ezek véletlen megtudván, már Chinába menekülni akartak, midőn viszály keletkezvén közöttök, Hoensivam Hietovámot csalárdul meggyilkolja, s ennek embereivel szaporítva seregét, 40 ezer emberrel, félve a büntetéstől, Chinába menekült, hol a császár szívesen fogadván, a Kuatcheu körüli vidéket mutatta ki részére lakásul.

Ez nagy nyereség volt a chinaiakra nézve, mert a húnok Chensy felőli birtokaikat elvesztették, s a chinaiak a Hoang vizétől Lop taváig terjedő földet elfoglalván, e részről őket a húnoktól veszély nem fenyegette.

Kr. e. 120-al Sin tanácsából, Ychisie 10 ezernyi sereggel Yumpinfu tartományt tüzzel vassal kezdte pusztítani, s hogy a chinaiak ne üldözhessék, a pusztaságba vonta meg magát; de a chinai császár elhatározta, hogy a húnokat, bár mily homokos és veszélyes föld által környeztetnek is, magába Tatárországban fogja megtámadni; 100 ezer főből álló sereget indított tehát ellenök Goetching és Kiupim vezérek alatt, kik közül Goetching a húnokkali gyakori harczáiban, ezek szokását kitanulván, seregének felével, Yumpinfu tartományon keresztül megindulva, a pusztaság felé haladt.

Egy végtelen pusztaság, melyet a chinaiak Han-hai és Chamo, a tatárok pedig Gobinak neveznek, terül el Chinától északnyugotról kelet felé, híres laktalan s terméketlenségéről, s egyedül azon hegylánczolaton járható, mely Tatárországtól Chináig 3 ágon terjedve, út helyett szol-

gál; de itt is szerfelett veszélyes, mert a szél által felvert homok fergetegek az utasokat életveszélyesen elborítják. Ide vonultak, mint természettől védett helyre, a húnok, valahányszor a chinaiak által nyomattak, ide vonult Sin tanácsából Ychisie is, nem híve s reménylve, hogy az ellenség elég bátorsággal birjon, utána a nyílt veszélybe rohanni.

Goetching azonban 50 ezer emberrel előre nyomúl; a Tanjou meghallván az ellenség bátor közeledését, tábori szereit hátrahagyva, serege legjavával alkalmas helyen várta az ellenséget egész éjjel teljes fegyverzetben. Napfelkeltekor a harc megkezdetik, egész nap véresen foly, majd az éj bekövetkezik s még egyik fél sem mondhatja magát győztesnek — a két sereg lecsendesedik. Éjjel a vihar a húnokkal szemben iszonyú porfellegeket támaszt, a chinaiak látva a húnok e miatti zavarát, fegyverre kelnek. Ychisie látva, hogy az ellene lázadt elemekkel nagyobb harcot kell vívnia, mint a chinaiakkal, az ellenségen övéi egy részével magát keresztül vágva, nyugot felé elmenekült; a harctéren és foglyúl seregéből 19 ezeren maradván.

A másik vezér Kiupim hasonló szerencsével harczolt; ez az Ortusok tartományán keresztül nyomulva, a keleti vicekirályt a Chanalin hegyek közt megtámadta, s megszalasztván, seregéből 16 ezer részt elesett, részt elfogatott; a chinaiak több lovat, mint embert vesztek.

E kettős veszély után Tanyout sok ideig nem lehet látni, úgy hogy a hún főnökök azt híve, hogy elesett vagy meghalt, a királyi trónra a Yeokolivant, — ez volt szokott neve a legfőbb udvari embernek — emelték, de a ki, Ychisie haza térvén, a királyi széket ennek visszaengedte, ő pedig előbbi méltóságát elfoglalta. Ychisie békéről gondolkodott, mert a húnok elvesztve a déli részeket, ezeket a chinaiak 60 ezer fegyverrel megrakták —, békeszerző követek küldettek tehát a chinai udvarhoz, hol azok barátságtalanul fogadtattak; majd a chinai császár egyik főhadvezérét a Tanjouhoz küldötte, megvinni azon izenetét, hogy a béke csak úgy köttethetik meg, ha a húnok a chinaiak tetszésére magokat megadják. E büszke

válaszon Ychisie felindulván, a chinaiak követét börtönbe vetette, a másik ugyane célból küldöttet pedig megölette.

Ez Kr. e. 117-ben új okot adott a háború kitörésére. A chinaiak nagy készüléket tettek, de Kiupim vezérök meghalván, más jeles hadvezérök nem volt, hogy tehát az elébbi nagy győzelmöket ne kockáztassák, a húnok által meghódított s velök nyugotról szomszéd népeket lázították a húnok elleni fegyveres felkelésre. Így elpártolt először a húnoktól Kienmi az ousiunok királya Kr. e. 115-el. Az ousiunok az Irtisch folyamtól nyugotra Ili vize felé laktak, királyuk székhelye Harcas körül az Ili folyam partján volt; életmódra a húnokhoz igen hasonlók, kivéve, hogy ezek nomádok módjára lakhelyöket az év fordulatai szerint gyakran változtatták; számuk oly nagy vala, hogy szükség esetén 200 ezer embert állíthattak fegyverbe. Ezek Tchamkia chinai követ által, ki hajdan elfogatván a húnoknál lappangott, a chinaiakkal a húnok elleni szövetségre régebben biztatva voltak, de e dolog a húnoktól félelem miatt elhalasztatván, midőn a húnok a chinaiak által fentebb megverettek, a szövetség nyíltan megköttetett Kr. e. 114-ben, mely a húnok s ousiunok közti háborúra adott alkalmat, melynek diadalteljes bevégezése iránti fáradozásai közben Ychisie tanjou 13 évi uralkodása után meghalt, országát fiára Ougoeira hagyván.

Ougoei országlásának kezdete elég csendes volt, mert a chinaiak délfelé Cochinchina meghódításával foglalkoztak, mit bevégezvén Kr. e. 112-ben, a húnok ellen Kunsunho és Tchaopuno vezéreket küldötték, kik Tatárország pusztáit bebarangolva, hadseregök kifárasztásán kívül más eredményhez nem jutottak.

111-ben azonban maga a chinai császár 124 ezernyi haddal Chansy tartományon keresztül s a kőfalon kívül menve, kezdett hadjáratot Tatárországban a húnok ellen; átkelve a Hoang vizén, az Ortusok tartományába érkezett, honnét követte által a Tanyout feladásra szólította fel; Ougoei nem tűrhetvén a császár elbizakodottságát, követét elfogatva, Tatárország belsejébe Paikal tó mellé küldötte,

mit megtudva a császár, anélkül, hogy valamihez kezdett volna, seregével haza vonult.

A tanjou értesülvén, hogy földjéről az ellenség kivonult, feltette magában, hogy szövetség reményével mindaddig biztatja a chinaiakat, míg saját seregét rendbe hozva, azok ellenséges rohamának ellentállani képes leend. Követeket küldött tehát a chinai császár udvarába fényes kísérettel s oly utasítás mellett, hogy a béke feletti alkudozásokat akként szőjék fonják, miszerint azok lehető hosszú időre nyúljanak; mire a chinaiak is Tatárországba követeket küldöttek, úgy hogy ez nem annyira követek, mint kémek járás-kelése volt, kik itt is, ott is a dolgok állását gondosan kikutassák. A húnok azon aggódtak leginkább, nehogy a chinaiak fegyveres szövetségre lépjenek azon nyugoti nemzetekkel, melyek Bactriában, Chorosanában és Indiában laknak vala, melyek a húnoknak legnagyobb veszedelmet okozhatnak; mert rég belátták, hogy ekként két tűz közé lesznek szorítva.

E tartományok állapota igen nyomasztó volt, mert a szerencse változataihoz képest a húnok és chinaiak önkényének voltak kitéve, azoknak szolgái, emezeknek prédálását megtorlás nélkül túrni kénytelenek voltak; igazolja ezt a leulanok sorsa, kik a húnok kedvéért a hozzájuk küldött követeket meggyilkolván, a chinai császár ezért őket haddal megtámadta, s a Lojo tavánál fővárosukat feldúlva, királyukat megölve, szolgaságba helyezte; a húnok ezt meghallván, habár későn is, segítségükre siettek, nem lévén azonban a fejedelem egészen ment a gyanútól, fiát tuszúl elvitték, a másik fia a chinaiaknál lévén. Ily előzmények után a chinaiak és húnok közt új békealkudozások kezdődtek, a húnok fejedelme, Vannu chinai követnek nyilvánította, hogy ő magával a császárral ohajtana egyezkedni.

Elfogadta a chinai udvar ez ajánlatot, bár ez azon időben szokatlan volt; csakhamar a chinai császár parancsára Sigafu városban a két fejedelem elfogadásához illő fényes palota emeltetett; s már útban voltak; azonban a császár kíséretében levő hún követ útközben véletlen meghal —, s a békealkudozásból semmi sem lett; a húnok

erre az ellenség földére betörnek, ellenök a chinaiak az ortusok földjét katonai őrséggel megerősítik, ez által a húnok visszatartatván Kr. e. 105-el, az ousiunokra törtek, mivel ezek a chinai császárral szövetségben. Az ousiunok követek által a császár oltalmát kérik, s a két udvar közti szövetséget házasság által megerősíteni ajánlkoznak. Ezt a Tanjou meghallván, az ousiunok földjére nagy sereggel beront, s ezek fejedelmét az ő leányával házasság elfogadására bírja. Ezzel a zavar lecsendesedvén, Ougoei meghal, s követi fia Ousul.

Ousul mint fejedelem Uhl Tanjou = gyermek vagy ifjú tanjou nevet kapott; a vicekirályok hivatalát megváltoztatta, a keletit Yunt-chumba, a nyugotit Kantcheu mellé rendelte az ellenség ellen őrtállásra. Meghallván trónraléptét a chinai császár, üdvözlő követséggel tisztelte meg, nemcsak a királyt, hanem irigység támasztás végett a nyugoti vicekirályt is; mit megtudva a Tanjou, a követeket fogságba tette, mire a chinaiak is a nálok levő hún követeket letartóztatták.

Ekközben a húnoknál, hihetően a chinai udvar eselszövényei folytán, titkos összeesküvés támadt a Tanjou élete ellen; az összeesküdtek száma nagy volt, kik titkon rábírták a chinai császárt, hogy részökre menhelyül az Ortusok tartományában Hoang vizén túl egy várost építsen. A kívánság teljesítve lőn, sőt a császár nagyobb biztosításul 20 ezer fegyverest adott rendelkezésökre Tchaoponu vezér alatt, ki is e sereggel megjelenvén Sunkichan hegyeknél, az e miatt támadt gyanú folytán az összeesküvés felfedeztetett, fejei megölettek, 24 ezer fegyveres hún a chinai sereget bekerítve, semmivé tette, s a chinai tartományokat tűzzel vassal pusztította; majd 102-ik év tavaszán az új várost vette a Tanjou ostrom alá, de bekövetkezett halála ebben őt meggátolta; fia még gyermek levén, testvére a nyugoti alkirály követte Kiulihoi név alatt az uralkodásban.

Félelem szállta meg erre a chinai udvart, ösmerve az új király harczvágyát; ellene tehát biztosítékul Yenganfutól Soporor táváiig őrtornyokat építettek, s ezeket fegyveres néppel megrakták. A húnok azonban fel sem véve ez erődít-

ményeket, Tutumfunál Chinába beűtnek, s nagy zsákmánnyal, temérdek férfi és nő foglyokkal a tornyok alá vonulva, ezeket hirtelen felégetik; ellenben a nyugot felől berontott húnoktól a chinaiak a nyert prédát visszaveszik.

Taovan tartomány, mely Chaschgar és Bactria közt Seyra város körül fekszik, kulchi vagy eulchi nevű legnemesebb fajú lovairól híres volt, melyeket --- rege szerint --- vérizzadásuk miatt a chinaiak égből származottaknak hittek. Ily lovak vásárlására a chinai császár temérdek pénzzel egy követet küldött, de a kit a tartomány fejedelme kirabolván, megöletett. Ennek megtorlásául a chinai császár Likuamli vezérlete alatt Kr. e. 101-ben 100 ezer fegyverest küldött a taovánok vagy Oxus földi Muni nevű sákok ellen ¹⁾. Négy évig folyt a harc siker nélkül, s már némi veszteséggel visszavonulóban volt a chinai sereg, midőn az alkirály nyereségvágyából reájok tolult zavarokat az alattvalók meguntán, az alkirályt meggyilkolták, s Likuamlinak engesztelésül 6 ezer lovat ajándékoztak. A chinai sereg Leulan tartományon keresztül indult hazafelé, de a húnok Likuamlit megtámadják, ki apró csatározások után nagy nehezen seregét békében haza vezette; e hadjárat haszna volt még az is, hogy a Leulani fejedelem egész népével Chinához szövetkezett. Kiulihou tanjou pedig seregével a már több ízben siker nélkül ostrom alá vett Cheokiamtching városát szállotta meg, de ismét eredmény nélkül. Ez volt a tanjou utolsó hadjárata, mert alig egy év alatt meghalt.

V.

Követte az uralkodásban Kr. e. 100-al, testvére Tcie-ti he, ki látván, hogy a chinaiak keleten, nyugaton elhatalmasodni kezdenek, hogy velők a békét s szövetséget fenntartsa, az elődje által letartóztatott chinai követeket gazdagon megajándékozva, szabadon bocsátotta. A császár viszont a húnok követeit bocsátotta ki a fogságból s a Tanjout szinte ajándékokkal tisztelte meg; a húnok ez ajándékokat

¹⁾ Kállay pog. magy. vall. 280 l.

megvetvén, e miatt kitörő félben volt a harc; ehhez járult hogy Goeil fondorkodására, ki mint chinai fővezér, a húnokhoz pártolt, s itt Timlini tartomány főnöke lett — Vouson a követség feje a Tanjou által több napi beestelen fogságot, s utóbb a Paikal tó környékére száműzetést szenvedett.

E tény a húnok és chinaiak közt a békét végkép felbontotta. A császár Likuamlit 30 ezernyi haddal Tatárországba küldi, ki a nyugoti alkirályt annyira megverte, hogy 10 ezer hún maradt a csatatéren, a többi részint elfogatott, részint megszalasztatott. Midőn azonban Likuamli diadalmas seregével visszaindult, a húnok újra körülvették, s több napig bekerítve levén, az éhség miatt már feladáshoz volt közel, midőn egy százados a hún sereget vakmerően megtámadja, s 20 sebet kapva a tábor szerencsésen keresztül vágja.

Következő évben Kr. e. 98-ban Likuamli legifjabb fia Ling és Lopute chinai vezérek, amaz a Hoang vize körül, emez Soponor tavánál 300 ezernyi sereggel Tatárországba berontva, tüzzel vassal pusztítanak, mire a Tanjou sereget gyűjtve, Linget visszavonulásra kényszeríti.

Ling már veszélyen kívül állani látszott, midőn egy chinai tiszt a húnokhoz átszökve, a tanjout értesíti, hogy üldözze bátran az ellenséget, a diadal bizonyos, mert a sereg 500 ezer nyilat lővén el, ebből kifogyott, s így megfutni lessz kénytelen. Erre a húnok hirtelen nagy erővel ráütnek a harcban kifáradt, éhségben elgyengült seregére, melyből csak 400 menekülhetett el, a többi halva maradt a csatatéren. Ling e szerencsétlen hadjárat miatt életét féltve, hazatérni nem merészelt, hanem magát megadta a húnoknak, a Tanjou őt szívesen fogadta, sőt hogy állandóan maga mellett megtartsa, lányát hozzá férjhez adta. Hasonló sors érte a másik sereget, melyet egy chinai szolgálatban álló húnnek vezérlete alatt a Leulanok csapatával a császár az Igurok ellen küldött —, ez is keményen megveretett.

Következő 97-ik évben a harc ismét megújult. Likuamli az Ortusok tartományán keresztül temérdek haddal nyomult Tatárországba, táborában 100 ezer gyalog és 60 ezer lovas volt; ehhez csatlakozott Lopute 10 ezerrel; Hangué és Gnao mindegyik 30—30 ezernyi sereget vezetett

Chensyn át. A Tanjou megtudva a chinaiak harczyi készülődéseit, egy gyáva csapatot a Sieochovi vízen átkergetve, 100 ezrenyi vitéz haddal a lehető gyorsan nyomul az ellenség felé. A Sieochovi folyamnál ütközetre kerül a dolog, mindkét rész nagy erőt s vitézséget fejt ki; a chinai évkönyvek szerint 10 napig tartott a csata, végre a húnok győznek, a chinaiak nagy veszteséggel visszaveretnek, Likuamli nem csak serege nagy részét, hanem hadvezéri régi hírnevét is elvesztette, ellenben Hangue a keleti alkirályal vívott harczban a csatatért vitézül megtartotta.

E győzelem után nem sokára Teietihe Kr. e. 96-ban meghalt, maradt két fia, az idősb keleti alkirály, az ifjabb főhadiparancsnok. Ősi szokás az atyai végakarat szerint a trón az idősbet illette, de a ki atyja halálakor az udvartól országos dolgokban távol levén, a hún főnökök holtnak hitték, s az ifjabbat ültették a trónra. Alig kezdte ez meg az uralkodást, midőn bátyja életben létét meghallotta, — ily viszonyok közt trónviszály s e miatti belháborútól lehetne tartani. De egyik sem történt. A Tanjou ritka nemeslelkűséggel követei által felszólítja bátyját, hogy jöjjön s vegye át az uralkodást mint atyai örökséget, melyet ő csak azért, mert életben léte kétséges volt, ideiglenesen foglalt el. A megkinált bátya hasonló nemes lélekkel, tisztelve az öcsé megválasztásában nyilvánult közakaratot, az ajánlatot visszautasította; sokszori követküldéseknek végeredménye az lett, hogy az ifjabb lemondva az uralkodásról, bátyját akarata ellen is annak átvételére kényszerítette; ki is végre engedett, s uralkodói első teendője volt, hogy testvérét a keleti Hienvam méltóságával fel díszítette; maga pedig Holoko czímet vett fel.

Ekként a belbéke helyreállott; nem sok időre Kr. e. 92-ben a Leulanok fejedelme meghalt, az egész nemzet közakarata az elhaltak azon fiát, ki a chinai udvarban kezesként volt, hívta az uralkodásra, de a chinai császár ez iránti nagy szeretetének ürügye alatt udvarából el nem bocsátotta, mire Holoko a nála kezesül levő másik fiát tette meg a Leulanok fejedelmének, s ez által tekintélyét az Irtischen túl Bukhariában megalapította.

Ezután csaknem két egész évig a húnok és chinaiak

közt béke volt. Azonban a húnok nem szűntek meg Chensy tartományba berohanásokat tenni, honnét zsákmánnyal és foglyokkal megrakodva tértek vissza. A chinaiak a két évi béke alatt hadseregüket rendbeszedvén, a húnokat haddal támadták meg, Likuamli fővezér 60 ezer fegyverest vezetett Yenganfu tartományon át ellenök; Chamkue 30, Mantun 40 ezernyi haddal beütöttek Tatárországba. A Tanjou elfogadta a háborút; népe vagyonát Tchaosiatching városba, mint biztos helyre, hordatván, a nyugoti alkirályal Teuhienchan hegyeit szállatta meg, maga a derék sereggel a Kuciechovi folyón túl vonult; a chinai szökevény Linget pedig 30 ezernyi haddal a chinaiak ellen küldötte. Nem sokára Sunkichan hegy közt harcra került a dolog, 9 napig folyt a makacs véres ütközet, végre a húncsatarendek áttörvén, megverettek s Punuchovi folyóig üzettek Chamkue serege által. Mantun chinai vezér pedig 20 ezer hún lovas sereggel Tienchan hegységnél találkozott, de ezek a harcot kikerülvén, a húnok szövetségeseire az Igurokra rohant, kik a chinai seregben leshelyeikből sok károkat tettek; ezek végre is megveretvén, mindaz, mi a Lop tavánál a húnok védelme alatt volt, rövid idő múlva a chinaiak hatalma alá került.

Ekközben Likuamli 60 ezernyi seregével Tatárországot, árvíz módjára elborítván, minden akadályt legyőzve, pusztítani kezdte. Holoko ez ellen 5 ezer lovast küldött, hogy az ellenség rohamát gátolja, de ezek csakhamar visszauzettek. A húnok nyílt téren csatát elfogadni magokat elég erőseknek nem érezvén, észak felé elvonultak, a chinaiak üldözték, de csatára nem került a dolog; így érkeztek meg a Tchikiuchoni folyóhoz. Innét a chinaiak 20 ezer embert küldtek ki kémszemlére, kik a keleti alkirály ugyan ennyi seregével véletlen összetalálkozván, egy egész napi véres harc után, a húnokat megszasztják, s minden hadi készleteiktől megfosztják. Ezután a Yenyenchan hegyeken átkelve, a Seling és Orgo folyamoknál táborba szállottak a chinaiak. A Tanjou itt a harcban megtörődött, utazásban kifáradt s idegen földön élelem nélkül szűkölködő chinai sereget 50 ezernyi haddal véletlen megrohanja, s oly megszárlást követ el a chinai seregben, hogy csak néhány is alig

szabadulhatott meg. Likuamli e szerencsétlen csata miatt éltét féltve, magát megadta.

Ily hosszú véres hadjárat után mindkét fél a békére hajlandó lévén, a chinai császár ennek sikerestése végett a hún király udvarához követeket küldött, azonban a szóvali tanácskozás közben a Tanjou a chinai követek egyike által ősenek Mete-nek gyalázólag tett felemlítésével magát sértve érezvén, azt fogságba tétette.

Majd a hún királyi udvarban is belviszály támadt. Ugyanis a legközelebb átpártolt Likuamlit kedvezéssel halmozván el, ezt szinte a chinaiktól átpártolt Goeili irígy szemmel nézte, s ennek fondorkodása annyira ment, hogy a húnok Likuamlit megölték; de a béke még sem lett áldást-hozó, mert iszonyú hózivatar, a lakosság, élelmiszer és barmokban temérdek kárt tett, végre Holoko Kr. e. 85-el meghalt, látva azonban, hogy serdülő fia még az uralkodásra nem képes, a trónt saját testvérjére hagyta.

Ennek ellenében a hún országnagyok, különösen Goeili, az özvegy királyné s kiskorú fia pártjára állván, az új Tanjou élete ellen összeesküdtek, majd pártjuk erősbulván nyíltan is felléptek; s megesküdtek, hogy addig nem nyugosznak, míg az árvát a trónra nem emelik, a minthogy a köznépet megnyerve, azt Hoyenti név alatt királynak ki is kiáltották. A hún nemzetségek fejei azonban belátva az e miatt támadó zavarokat, népeikkel együtt vagy Chinába, vagy a húnoktól nyugotra lakó uosiunokhoz szándékoztak elköltözni, mit a Tanjou megtudván, őket részint szép szóval, részint fenyegetéssel visszatartotta. De ez által a belviszály ki nem irtathatott, sőt okozója lett annak, hogy a húnbirodalom régi fénye és hatalma enyészet felé hajolt.

Ehhez járult a Tanjou könnyelműsége; elébb békét akart kötni a chinaiakkal, majd erről minden ok nélkül lemondva, Tatumfu tartományt haddal megtámadta, e mellett anyja s az országnagyok elkezdtek a hatalmi túlsúly felett viszálni. Félve azonban attól, hogy a belviszályt a chinaiak érdekekben felhasználják, a béke sikerestése előzményeül, a chinai hadi foglyokat, sőt a száműzetésében ritka lelki kitartással, habár nyomorban is élő So-vu-t is szabadon bocsátotta.

Kr. e. 80-al a Tanjou, hogy a békekötésre a chinaiakat minél inkább kényszerítse, 20 ezrenyi lovaszt 4 felé osztva, a chinai birodalomba küldött pusztítani; de nem kevés veszteséggel volt kénytelen visszavonulni.

Kr. e. 79-ben Goeili meghalt. Utána nem sokára a hún birodalom a hadi fegyelem meglágyulása, s a fejedelem könnyelműsége mellett az országnagyok haszonlesése miatt, súlyedésnek indult. Belátta ez általános bajt a Tanjou testvére, s minden erejét megfeszítette, hogy a chinaikkal a kívánt béke létrejöjjön.

Kr. e. 78-ban a Tanjou testvére is meghalt; ekkor a Tanjou ismét harczot ohajtott, s hogy kipuhatolja, mely részen lehetne ezt legnagyobb harci nyereséggel megkezdni, Lihanvam seregvezetőt kémsemlére küldötte, a ki is Sotcheu és Cantcheu tartományokat jelölte ki, melyek csekély őrséggel levén ellátva, legkönnyebben meghódíthatók lesznek. A titkos tervről azonban a húnokkal vegyesen lakó chinaiak a chinai udvart értesítették; minek következménye az lett, hogy midőn a nyugoti alkirály Lihanvammal 4 ezrenyi sereg kísértében Cantcheuba beütött, az itt váratlanul nagyobb számmal talált ellenség által, Lihanvam maga is elesvén, visszaveretett.

Kr. e. 77-el a húnok Yenganfu tartományba ütöttek, s néhány ezer foglyot ejtve még nagyobb pusztítást tettek volna, ha az Ouhuonok lázadása miatt saját országuk védelmére visszatérni nem lettek volna kénytelenek.

Az ouhuon hajdan nagyszámú s gazdag nép volt, mígnem — mint fentebb említettett — Mete Tanjou által legyőztetvén, Chorea tartomány hegyei közé vonultak, s itt Sien pi név alatt a húnok szolgálatában állandóan megmaradtak mindaddig, míg Vouti chinai császár által legyőztetve, Leaotung északi részeire vitettek át, hogy itt mint középponton a chinaiakat a húnok betörései ellen védelmezzék. Sok idő múlva oly hatalmas nemzetté emelkedtek, hogy a szolgaság jármát lerázva, mind a húnok mind a chinaikkal bátran megmérkőztek. Különösen a húnok ellen viseltettek engesztelhetlen bosszúvágygyal, mert a Metétől szenvedett csapást nemzedékről nemzedékre, az idők hosszú folyama alatt sem birták feledni. Ez évben a Tanjouk sírjai

vagy koporsóinak általok lett feltöretése miatt tört ki a háború, mert ezt megtudva Hoyenti, elhagyta Yeganfu vidékét, s 20 ezer lovassal az Ouhuonokat megrohanva, őket összetörte, s hatalma alatt megtartotta.

Eddig a húnok Ázsia keleti szélein csatáztak a chinaiakkal, változó szerencsével; Kr. e. 77-el azonban elhatározta a Tanjou, hogy a harezi tért az Irtisch és Ili folyókhoz az Ousiunok tartományában teszi át, s az Iguroknál ¹⁾ táborba szállott. Az Ousiunok ez időbeni fejedelme Ungkueimi, chinai herczegnőt vevén nőül, a chinai udvar nagy híve volt; most a húnok közeledtének hírére a királyné Kaoti császártól kért ellenök segélyt, de a ki hirtelen meghalt, s a trónt Siuenti foglalta el. Ez alatt a húnok néhány tartományt elfoglalva, az Ousiunok országába nyomultak; az ousiunok segély sürgetésére a chinai udvarral oly szövetség kötöttetett, hogy az ousiunok 50 ezer, a chinaiak 160 ezernyi haddal szállnak a húnok ellen csatátérre; a minthogy öt chinai hadvezér öt külön hadtesttel nyomult be Tatárországba Kr. e. 72-ben.

Az összes chinai haderőnek fővezére Tienkuamim volt, ki Hoang nyugoti részein 40 ezer emberrel Kitchichan hegységig hatolva, sok foglyot ejtett; de azon álhirre, hogy a húnok a hegyek közt táboroznak, megijedve, a többi tisztek ellenzése daczára Chinába visszatért. Hasonló sors érte Fan-mim-yeu-t, ki Cantcheu tartományba 30 ezernyi haddal berontva, Pulihe vize környékét felprédálta, s ellenséget sem látva hazament. Szerencsésebb lőn Hanttschem, ki 30 ezernyi sereggel, midőn Yenganfu tartományon keresztül Sieüschui folyamig hatolt, innét 70 ezer marha és 19 ezer fogollyal rakodtan tért vissza. Magok az ousiunok pedig, gondolatnál gyorsabban, a Lop tavát elhagyva, Thanghoe chinai vezér hadával egyesültek, s pusztítva a húnok tartományait, 39 ezret fogságba ejtettek, s 70 ezer marha prédával tértek hazájokba.

Ily iszonyú veszteség megtörni kezdte a húnokat; a

¹⁾ Az igrur vagy oigur nép, hol mint szövetségese, hol mint ellensége a húnoknak, megkezdte azon viszályokat, melyek elterjedtek egész Európáig, — ez oigurok a magyarok, Gerando szerint l. 125.

régi hadsereg sebek s hadi nyomorban sínlődött, s a harc-
képes fiatalság nagyobb része az ellenség kezében levén,
nem lehete a megritkult sereget új erővel pótolni; ehhez
járult, hogy barmaik nagy számában rejlén hadviselési
erejük, ettől megfosztva nagy szorultságba estek. A Tan-
jou ily szükségben átlátta, hogy semmit sem tehet, főleg
miután megmaradt serege is a harezi balszerencse miatt a
hadjáratot meguntá.

Egy év telt el ily véginységben, midőn utolsó erejét
összeszedve, Kr. e. 71-el az ousiunokra ront, gondolva
hogy ez ország lakosaiból serege hiányát kipótolhatandja.
De az ousiunok értesülve a Tanjou tervéről, az öregeket
s betegeket otthon hagyva, a hadképes ifjakat biztos
helyre elküldték. A húnok reménye nemcsak meghiusult,
hanem seregök is a beállott tél, kemény hideg, nagy hó,
s főleg az éhség miatt csaknem egészen tönkre ment. Az
alatt az ousiunoktól északra Sibiában lakó Timlim nevű
nép ¹⁾ a húnok tartományát megrohanva, azt tűzzel vassal
pusztította. Soha rosszabb lábon nem állott a húnok ügye,
országukban általános éhség pusztított, halálos ellenségeik
minden oldalról közeledtek. Keletről az Ouhuonok, nyu-
gotról az Ousiunok, északról a Timlimek, sőt az Igurok
is, kik a húnoknak 4 év óta alattvalói voltak, lerázva
ezek hatalmát, a chinaiak védelme alá vonultak, s ma-
gok a chinaiak is folyvást dúlták, pusztították, prédálták
a húnok országát. Ily nagy szorongatás közt kénytelenek
valának a chinaiakkali békekötésről gondolkodni, midőn
ekközben a chinaiakat halálosan gyűlölő Hoyenti meghal
Kr. e. 68-ban.

Követte testvére Hiuliu, ki az özvegy királynőt az
uralkodás gondjai helyett özvegyi fátyolához utasítá, mely
által a nő atyjának, ki keleten Tateiekiu méltóságot viselt,
nem csekély nehezteletését vontá magára. E király alatt
minden ünnepélyes békekötés nélkül a két ellenséges hata-
lom nyugton maradt; a húnok Chinát nem prédálták, a

¹⁾ Timlim vagy Tingling, e nép a Baikal tó körül lakott, s egy ága
volt az usunoknak. Ruysbröcknél a XIII. században Tanglen név alatt, mint
kuman eredetű, ismét előfordul. Neuman die völk. d. s. Russl. 33 l.

chinai udvar pedig, nem lévén mitől tartani, seregét szétbocsátotta. E kedvező alkalmat Hiuliu békekötésre felhasználni kívánván, az országnagyokkal elhatározta e végett a chinai udvarhoz tekintélyes és jó hazafi követeket küldeni.

Az özvegy királyné atyja ez alkalmat használta fel bosszúterve kivitelére; megelőzve tehát a követeket, a chinai udvarhoz ment, s itten azon álhírnek teljes hitelt szerzett, hogy a húnok békekötési szándéka, csak szép szín, mert valósággal a harcra tesznek nagy készüléteket, tehát a chinaiak gondoskodjanak magokról; — erre a chinaiak hirtelen sereget gyűjtve 5000 lovassal Tatárországba beütnek, s nagyon pusztítanak. A húnok nemcsak a hadviselés, de az éhség nyomorával is küzdvén, 20 ezernyi seregüket kétfelé osztották, hogy a chinaiakat távolról feltartóztassák.

Ekközben Kr. e. 67-el híre támad Siyu tartományból, hogy e nemzet fegyvert ragadva, s a hún őrseget elűzve, az Igurok földét elfoglalta. Az Igurok tartományára már régóta egyenlően áhítoztak mind a chinaiak, mind a húnok, mert e tartomány igen termékeny, s hadviselésre szükséges tárgyak bőségében volt.

A chinaiak haditanács után elhatározták, hogy az Igurok földé elfoglalása végett, harcra kelnek, — Kie hadvezér meg is indult nagy sereggel.

De a húnok királya is örködött, s megtudva a chinaiak tervét, az ellen annyival erélyesebben lépett fel, mivel tapasztalásból tudta, hogy míg az igurok a húnok hatalma alatt voltak, nyugot felől a chinaiak hadjárata nem vezetett sikerre. A jó szerencse kísérte is a húnok zászlaját, mert apró csatározások után, a chinai sereg nyílt csatát kezdeni nem merészelvén, városokba vonult, s a hadvezér Kie tartva attól, hogy a húnok erősebb támadására magát feladni lesz kénytelen, császáriját értesítette, hogy az igurok földjét a húnok ellen tovább nem védheti.

Ekközben a húnok új szövetségesekkel erősödvén, a chinaiakat mindinkább fenyegették. Nem messze esett egy régi ország Kaschgar, melyet a Kothen néptől északra a Yerk, chinaiak szerint Chao-tche nemzet lakott. A

királynak nem levén utóda, az Ousiunok királyának fiát Vannient fiává fogadta oly feltétel alatt, hogy chinai eredetű herczegasszonyt vegyen nőül. Meghalván a király, a Yerkek a chinai udvarban tartózkodó Vannient a trón elfoglalására felhívják, reményelve, hogy ezáltal a chinaiak s Ousiunok segélyével a húnok ereje ellen mentve lesznek. De másként történt. Vannien a trónt elfoglalván, nem mint király uralkodott, hanem mint zsarnok kegyetlenkedett. Ezt az elhalt király testvére Hututching felhasználva, fegyvert fog hazája zsarnoka ellen, s azt a chinai követekkel együtt megölven, magát a húnok pártfogására bízta. Erre a chinai császár Fungchi vezért, a Yerkek ellen küldi új sereggel, s harcra kerülven a dolog, Hututching elesik, s a felkelők a chinaiktól királyt nyerén, megnyugosznak.

E siker Kr. e. 64-el a chinai császárt a húnok elleni háború folytatására még jobban buzdította; Kie segítségére Tchamhoejt küldötte, s hadi készületeket tett; ekközben az igurok királya az ousiunokhoz menekült; az ousiunok sürgették a chinaiakat, hogy a húnokat nyugot felől támadják meg, ők szinte ezt fogják tenni. A császár szövetségeseinek eleget tenni akarva, Kiunsout, az igurok trónja örökösét, ki a had kezdetekor a Yenchí népekhez menekült, királyi hatalommal felruházta, ki azután, hogy a háborúnak véget vessen, az igurokat nem sok idő múlva a kiuliok földjére átvezette.

Kr. e. 62-ben ismét az ousiunoktól északra lakó Timlimek fogtak a húnok ellen fegyvert oly szerencsével, hogy a 10 ezernyi hún sereget visszaverve, sok foglyot és zsákmányt ejtettek; s nem is maradt idejük a húnoknak visszatörlésre, mert 61-ben a hún király 100 ezer lovasal húzódott a chinai birodalom határa felé vadászat ürügye alatt, valósággal pedig, hogy a chinaiakat megtámadja. De találkozott áruló, s a húnok haditerve a chinaiak előtt felfedve lőn. Siuenti hirtelen összeszedett 40 ezernyi sereggel Tchaotchongkot küldötte a birodalom északi felére, hogy az ellenséget minden áron feltartsa. De a sors elhárítja a veszélyt. Tanjou hirtelen megbetegedvén, visszatért, seregét elbocsátotta, békélni akart,

de ekközben meghalt, Kr. u. 60-ban. E hún királyt 9 évi uralkodása alatt folyvást a balsors üldözte, hadjárataiban szerencsétlen volt, otthon a belviszályok trónját veszélyeztették. Mind ennek szerző oka elődjének özvegye volt, ki királyné címétől megfosztatása miatt bosszúért lángolva, a hún országnagyokat, különösen a nyugoti alkirály pártjára hódítva, s a Tanjou terveit titkon mindég meghiúsítva, eszközlője lett annak, hogy ősi szokás ellenére a nyugoti alkirály Tuchitang Voyenkiuti név alatt foglalta el a trónt.

Az új király békeszerető, de zsarnok jellemmel bírt, mihez vad kedély és gyanakodó természet járult. A meghalt király kedves és tekintélyes emberei egy részét kihallgatlanul megölette, más részének vagyonai jogtalan elfoglalásával önhaszonvágyának áldozott. E miatt az elégületlenek előbb titkon, majd nyíltan ellene felléptek, s az elhalt Tanjou fiát Kieuchant hívták meg az uralkodásra. Kieuchan atyja halála után, látva tróntól megfosztatását, Ouchenmohoz menekült, ki Ousiun származású volt, de Holokó idejében ezer ousiunnal a húnok pártjára állva, s a Tanjou unokáját nőül nyerve, nagy népszerűséggel bírt; e miatt Holokó halálával, hogy vetélytársai irigy fondorkodásait elkerülje, az ország nyugoti részébe távol az udvar zajától elvonult. Kieuchan engedve a felhívásnak, az elégületlenek élére állott; de Voyenkiuti viselete is a harcot lángra lobbantotta; ugyanis a nemzeti főméltóságokat, melyeket addig az előkelő hún családok ősi szokás szerint örökségül birtak, országos törvény ellenére, előbb fiainak, majd hízolgó udvaroncoknak osztogatta. E jogtalan eljárás miatt az elégületlenek tette kelve, az ország keleti részét elfoglalták, s az ellenök küldött 10 ezernyi lovas hadat nyílt csatában visszaverték. Ez lett kezdete azon gyászos belháborúnak, mely koronként megújulván, a húnok országát lassanként végromlásra juttatta. A Tanjou iránti gyűlölet csakhamar másokra is elterjedt, melyet a keleti alkirály a trón elnyerése reményében mindinkább szított. Ekközben az Ouhuonok Kusiewam vezérlete alatt új zavart idéztek elő Kr. e. 58-ban.

Ugyanis Ouchenmo, a Kiheucham fő pártfogója, s a többi hún országnagyok, seregeket az Ouhuonokéval egyesítve, Kiheuchant Hohansi név alatt királynak kiáltják. A vetélytársak makacs elszántsága, véres testvéri harcra nyújtott kilátást. Hohansi 50 ezernyi sereggel sietett az ország nyugoti felébe, Kutciechovi folyónál harcra került a dolog, sok vér elfolyt, míg végre Voyenkiuti megverett, serege részint leölve, részint szétverve, végveszélytől szorongattatásában testvérét hívta segítségül, de a kitől tagadó választ nyerve, hogy az ellenség kezébe ne essék, kardjával magát átszúrva meghalt.

VI.

Halálával Hohansi egy ideig maga uralkodott, a békét mind a főrend, hogy az országot a belviszály tönkre ne juttassa, mind a nép nyugalomra vágyva, ohajtotta. A béke napjait Hohansi a birodalom belügyeire szentelte, testvérét Kolivam címmel felruházva, keleti alkirályá tette; majd a nemzetségi főnökökkel tanácsot tartva, az előbbi Tanjou testvérét a nyugoti alkirályt, a belbéke és csend biztosítása érdekében megöletni kívánta, mit ez megtudva kémjei által, fegyverre kelt s Tulungkival fellázadván, Pusiutamot Tuyen név alatt Tanjounak kikiáltja, s nagy sereggel kelet felé Hohansi ellen indul.

Nyílt csatára kerül a dolog; Hohansi serege részint elesve, részint megszalasztva megveretik; Tuyen e harc után a trónt elfoglalja, s két fiait a legfőbb méltóságokra emelve, 40 ezernyi lovas sereget küld kelet felé Hohansi szemmel tartására. Ekközben udvari cselszövény készült. Hukivam és Goeilitamhou vezérek a nyugoti alkirályt, kinek Tuyen királyságát köszönhetette, előtte lázadás gyanújával vádolják; a zsarnok könnyen hívő szokván lenni, a nyugoti alkirályt elfogatja, és védelmét meg sem hallgatva, megöletti; de a sors bosszút áll; kivilágosodván ártatlansága, a fő cselszövő Goeilitamhou szinte életével lakol; társa Humkivam jókor értesülve a veszélyről, elme-

nekült, s a lázadókból nagy sereget gyűjtve, magát királynak kiáltatta.

Most már egyszerre 3 Tanjou uralkodott a húnoknál; de volt még több is, ki a trónra vágyott. Tcheli és Utsie; ezek ellen Tuyen harczra kelt, kik általa megveretve, Hukivámhoz menekültek, hol kiegyezkedve, a többiek a királyságról lemondtak, s Tchelit üdvözölték mint egyedüli királyukat. Ezt megtudva Tuyen, 40 ezernyi hadat indít Tcheli ellen, ki megveretve, nagy nehezen tudott a nyugoti részekre menekülni.

Ekközben a chinai udvarnál a húnok irányában a békepárt győzött; a húnokhoz nem fegyveres sereg, hanem békekövetek mentek, s a béke újolag megerősítettett.

A külbéke azonban csak fokozta a belviszály terjedését Tuyen és Hohans királyok közt; két ízben folyt köztök véres csata, végre Tuyen megveretve, önmagát megölte; legkisebb fia Tulumki vezérrel a chinaiak oltalma alá adta magát; majd Tcheli lemondva a királyságról, Hohansinak meghódolt.

De újabb trónviszály tört ki. Tuyen testvére Juntchim név alatt Tanjouvá tétette magát, s a lázadók nagy seregével a nyugoti részeket elfoglalta. Kelet felől hasonló vész, sőt tán nagyobb, tornyosult. Hohansinak általa uralkodása kezdetén keleti alkirályllyá tett testvére Hutuguseu, látva hogy a királyi czímet mindenki bitorolja, magát Tchitchi néven királyllyá tétette, s királyságát megvédendő, hadi szállását keleten ütötte fel.

Ily zavarok közt Kr. e. 54-el Hohans nem látva magát elég erősnek, hogy ennyi ellenséget legyőzhessen, elhatározta, hogy a chinaiaktól kér segílyt, s magát országával a chinai császár adófizetőjeül fejalánlja. De e terv az ősi dicsőségre s szabadságra büszke húnoknak nem tetszett. Ekközben a másik két vetélytárs király egymás ellen harczra kelt, Juntchim Tchitchit megtámadta, de általa nemcsak megveretett, hanem maga is elesett, serege elfogatott. Ekkor Tchitchi testvérjére rohant, s véletlen megtámadván, megverte, s árulás útján udvarát is elfoglalta.

Ily végveszélyben Hohansi a hún országnagyokat az ország jövődjére felőli tanácskozássra

összehívta; két párt fejlődött ki; egyik javasolta a chinai császárnak meghódolást, másik az ősi szabadság s önnálló nemzeti lét fentartását; végre a meghódolási párt győzött. Hohansi fiát előre küldve, maga többi hűnjaival a Chinával szomszéd vidék felé közeledett; s Kr. e. 52-ben Chansy tartomány Tatumfu városánál táborba szállott; innét indult egyenesen a császárhoz, ki Siganfu várostól nem messze, császári palotájában mulatott. Siuenti császár a Tanjou közeledésekor testőreit díszőrségül elibe küldötte, nyájas szivességgel fogadva, ajándékokkal elhalmozta, s Hohansinak megengedte, hogy a belzavarok lecsendesedéséig Chansy tartomány északi részeiben letelepedhessen, sőt a lázadás elnyomhatása végett 16 ezernyi válogatott sereget is adott rendelkezése alá.

Ekközben Tchitchi is igyekezett a chinai udvarral a barátságot fentartani, e végett oda küldött követei szívesen fogadtattak; s ez a két Tanjout a chinaiak barátsága őszinteségéről gyanúba s zavarba hozta; Kr. e. 50-ben ismét megújította mindkét Tanjou a követséget, sőt Hohansi személyesen is elment Chinába, hol az elébbi tisztelettel fogadtatott.

Tchitchi a béke ápolása közben Kr. e. 49-ben seregét erősíteni kezdte, s zászlók alatt tartotta netaláni ellenséges betörések ellen. Az elhalt Tuyen testvére, ki különben Hohansi pártján volt, ennek Chinába eltávozása után pedig, Ilim név alatt magát királlyá kiáltatván, a hún birodalom nyugoti felének nagy részét elfoglalta; Tchitchi ezt megtámadván megverte, s 50 ezer embert hajtott halma alá. Ezután az ousiunok ellen indult, hogy ezeket vagy szövetségeseivé, vagy szolgálivá tegye. Az ousiunoknak ekkor Utsieutu, Ungkueimi fia volt a feje; ki a Tchitchi berontása után néhány év múlva, a mai Harcas helyén feküdt Tchekotching városát elhagyva, az északi hegyek közé vonúlt, hol a húnok segítségének hírére szökevényekből alakított sereggel magát királynak kiáltatta.

Ez által az Ousiunok országa két részre szakadt, a nagyobb részt a nagy Kienmi birta, a másikat Utsieutu, ki kisebb Kienmi czímet is viselt. Tchitchi Utsieutot igyekezett szövetségesül megnyerni, ez nem nyilat-

kozott határozottan, tudva hogy Hohansi a chinai udvarnál nagy kegy- és tekintélyben áll, míg a segélytelen Tchitchi egész Ázsiát bejárja, hogy külső segítséget nyerve királyi méltóságát megvédhesse. Így gondolkodva, Tchitchi békekövetét megölette, fejét kis Bucharia főnökének küldte el hűségjeléül; azonban Tchitchi őt megtámadván, nemcsak 8 ezernyi seregét tette semmivé, hanem országát is elfoglalta.

Innét az Irtisch folyó nyugoti részére az Ukieok birtokára ütött, kiket könnyen meg is hódított. Ezután a kienkuenokat a Jaich forrásánál, s a Timlimeket Sziberiában részint szövetségeseivé, részint szolgálivá tévén, királyi lakhelyét Jaich forrásánál ültette fel.

Eközben az öreg Siuenti chinai császár meghalván, birodalmát fiára Yuentire hagyta; kihez Hohans részvétét s örömét kifejező követet küldött, kérve az új császárt, hogy övéit továbbra is segítse élelemmel. Yuenti szóval és tettel igazolván jóindulatát, e miatt Tchitchi elkeseredve, a chinai udvarnál levő fiát visszakívánta. Yuenti emberségből a fia mellé Kieu követet küldte el ajándékokkal, azonban Tchitchi fiát visszanyerve, e követet megölette K. e. 44-el.

Ugyanekkor Hohansi fiát is visszaküldte követek kíséretében Yuenti; e közben a húnok sorsa javulni kezdett, s nem kellett vén Tchitchitől többé tartani, Chinából a húnok közül sokan észak felé kezdtek letelepedni. Mindamellet Hohansi jónak látta megerősíteni a szövetséget Chinával, s hogy ez nyílt ünnepélyességgel történjék, Turkestan hegyei közt Notchiu-chovi folyónál gazdag vendégséget rendezett, melyben a fiát haza kísért chinai követek előtt esküvel kötelezte magát a chinávali szövetség fentartására, áldozván azon pohárból, mely Laocham Tanjou által megvert Yuechiek királya koponyájából készült. Ezután Hohansi északon királyi udvarát elfoglalta s rövid idő múlva a szomszédok rettegtek hatalmát.

Ezt megtudva Tchitchi, mivel félt a chinaiak bosszújától, a kamkiuk királyával megbékélt; ezeknek országa az ousiunokéval nyugotra szomszéd volt, a caspi tenger felett észak felé terjedt, s lakosai számra s harci vitézségre oly kitűnők voltak, hogy szükség esetében 120 ezer embert gyűjthettek zászlóik alá; fővárosuk volt Pitient-ching, s őt

fejedelmek alatt állottak. Ezek egyike az ousiunokat gyakran megtámadta, s ha megszorult, Tchitchi hívta segítségül, de a ki eddig kétesen viselte magát, most azonban Hohansinak Chinával új szövetségre lépését meghallva, a kívánt szövetséget elfogadta, s a kamkiuk fejedelmének segítő sereget küldött, de a melynek nagy része a nagy hideg miatt elveszván, alig 3 ezer tért vissza a Volga keleti részeire.

Kis Bucharia főnöke e közben 40 ezernyi sereggel azon város körül, melybe Tchitchi vonult, táborba szállott, s a várost körülvevén, Tchitchi hős védelemre készült, de a város véletlen leégvén, véres harcra került a dolog; serege részint elesett, részint szétveretett, maga Tchitchi is sebet kapván, fogságba esett, hol kevés napok mulva Bucharia főnöke lefejeztette.

Ezáltal Hohansi a félelemtől megszabadulván, s a békét a húnok országában helyreállítva látván, Chinába sietett, hogy a császárt ajándékokkal meglepje, s megnősüljön; arája Yuentinek Tchaokiu nevű leánya volt, kit a Tanjou azután Nimhujuchi címmel díszített fel; egyúttal felajánlotta, hogy China északi részét minden ellenséges becsapás ellen védeni fogja; de a chinaiak a múlt századok eseményeit nem feledve, a Tanjou ígérete őszinteségében nem bíztak, s Hohansit köszönet és dicséretekkel halmozva hazabocsátották.

Visszatérte után nem sok idő mulva 28 évi uralkodása után Hohansi meghalt.

Négy neje közül szintúgy kegyeltség, mint tekintély által legkitünőbb volt Tchuenkiu, kinek fiát Tciemotcheut, közeledni érezvén halálát, az uralkodásban utódjául kinevezni volt szándéka, de az eszélyes nő, félve a már 10 évig dühöngött belháború megújulásától, s tekintve fia gyermekkorát, átölelve kérte haldokló férjét, hogy ne az ő, hanem másik neje az ő testvére nagykorú gyermekére Tiao-taomokára, kit a természet uralkodói tulajdonokkal megáldott, hagyja a trónt. A szerető nővér távol minden hiúság és rangvágytól, viszont arra kérte, hogy a nemzeti becsület azt kívánja, hogy a legkegyeltebb nőnek fia legyen a méltóságban is első; gyermekora alatt a legjelesebb hún országnagyok képesek lesznek a birodalom kormányát eszélyesen vezetni.

Ily szerény és kitűnő mérsékeltségű ritka két nőt képes a barbaroknak gúnyolt húnok történelme a világnak példányképül felmutatni. Az úgy végre úgy lőn elintézve, hogy atyját Tiao-taomoka fogja az uralkodásban követni, halálával azonban Tciemotcheu foglalandja minden kérdés nélkül el a trónt.

Az új Tanjo Fothchuloijoti név alatt vette át az uralkodást, s nőül vevén Tchaokiunt atyjának fiatal özvegyét, ősei szokása szerint az udvari méltóságokra vagy érdem vagy származásra kitűnő egyéneket emelt; Tciemisit testvérét keleti, Nangtchiyasut anyja nővére rokonát, nyugoti alkirállá, Tciemothet pedig Tcokolivam helyére tette. Viselt dolgai csodálatos feledékenységre merültek, s azonkívül, hogy a chinai császárt követői által gazdag ajándékokkal megtisztelte Kr. e. 28-al, semmi emlékezetben nem maradt.

Ettől kezdve a chinai íróknál a hún királyok dolgai igen röviden s felületesen említetnek.

Fothchuloijotit 10 évi uralkodása után követte testvére Tciemisi, ki fiát a chinai udvarhoz előre elküldvén, midőn maga is már készült Chinába utazni, 8 évi uralkodás után meghalt Kr. e. 12 évvel.

Ezt követte a fentemlített Tciemotche, kinek 4 év múlva testvére Nangtchiyasu lett utódja; ki fiát mindjárt elküldte a chinai udvarhoz, mely régi szokás volt a Tanjoknál, hihető azon czélból, hogy a béke szoros megtartását ennek kezességével biztosítsa.

Az ekkori chinai császár Tchimti, nem mint elődjei, béke szerető, hanem nagyravágyó levén, a kezeset elfogadta ugyan, de egyszersmind követői által felszólította a hún királyt, hogy neki Tchangye tartományát adja át; de a Tanjonak épen itt levén legjelesebb íjj gyártói, a kívánságot kereken megtagadta; hanem hogy béke hajlamát igazolja, első fia elhalván, második fiát küldte el a chinai udvarba kezesül.

Az eddigi békét hirtelen zavar váltotta fel. Ugyanis az ousiunok egyik földrészének főnöke Piyuentchi a nyugoti hún részeket gyakran prédálván, ellene a Tanjo fiát küldte,

5000 lovassal, ki Piyuentehit legyőzván, kényszerítette, hogy békekezesül fiát a hún udvarhoz küldje, de ezt is a chinaiak gyakori kértére végre szabadon bocsátotta.

A chinaiak régóta gyakorlák már azon politikát, hogy csaknem egész Tatárországot s a szomszéd népeket kényök szerint hatalmukba tartották annyira, hogy a kisebb nemzetek fejedelmei kegynek vették, ha fiaik kezes név alatt a chinai udvarba befogadtattak, vagy ők magok a császárt meglátogathatták; ezt tették a húnok is, midőn hatalmuk sülyedésnek indult. De Gnaiti chinai császárnak ez nem tetszván, midőn Nangtchiyasu levél által megkérte, hogy más Tanjok példája szerint a Chinába menetel neki engedjék meg; a császár ezt megtagadta azon szín alatt, hogy beteg levén, nem fogadhatja kellő tisztelettel; valójában pedig azért, mivel a húnokat nem szívelhette, mert a hún király oda utazása részint temérdek költségbe került, részint mindannyiszor Chinára veszélyt hozott.

Azonban Yangyong főudvarnagy rábeszélésére Gnaiti végre engedett, s követei által Tanjonak jelentette, hogy ha felgyógyul, igen kedvesen veendi, ha látogatásával udvarát megtiszteli; de a Tanjo betegsége miatt csak másik évben Krisztus születése évében tehetette meg e látogatást, éppen akkor, midőn Tatárország és Buchariának minden a chinaiak uralma alatt álló fejedelmei a császár által ünnepélyes lakomára voltak meghíva.

Ezeket jegyezték fel a húnokról a chinaiak évkönyvei Kr. előtti korból, melyekből látható, hogy a húnoknak kezdetben gyöngye hatalma, lassanként nagyra növekedett, de belviszályok által gyakran megtöretvén, némileg új életre jött ugyan, de régi méltóságából sokat vesztett; mígnem, mint látni fogjuk, a kebelében támadt pártviszály miatt, mivel mások által le nem győzethetett, önmaga által romjai alá temettetett.

A Tanjo, miután Gnaiti által ajándékokkal megtiszteltetett, haza térve, leányát küldte el a chinai császárné üdvözlétére; — azonban nem sokára az igurok miatt a két udvar közt egyenetlenség támadt. Az igur régi és Tatár országnak a húnok után leghiresebb nemzete volt; keletről Chinával, északról pusztasággal, délről az Irtisch folyó

forrásával volt lakhelyök határos; földjök több folyó által öntöztetve termékeny, és középen hegyláncz által volt kétfelé választva; ez által a nemzet maga is kétfelé oszlott. A kik China szomszédságában Turphan város körül laktak, magokat, Uni-gur, a nyugot felé lakók Tokos-igur néven nevezték, mert a hegylánczolatból amazok földjén 10, ezeken 9 folyó folyt keresztül; un pedig a régi igurok nyelvén 10, tokos 9 jelentéssel birt. ¹⁾ Mindegyik nemzet saját fejedelmei alatt élt: az unigurokéról sehol sincs téve említés, a tokos iguroknak Uthuliojoti hún király idejében Koukoi volt fejedelmök. Ez a chinai kormányzókkal egyenetlenségbe keveredvén, Tamteu másik fejedelemmel a húnokhoz menekült. A Tanjo bár tudta, hogy Chinának alattvalói, mégis szívesen fogadta, részint azért, hogy háborúra okot keressen, részint mivel Chinában belháború dühöngött több zsarnokok féltékenysége miatt, kik közt Mam volt leg-hatalmasabb. Ez egy időre vetélytársait elnyomva, a Tanjou-nak a szökevények kiadását meghagyta, a Tanjou húzta halasztotta a fejedelmek kiadását, többször követi izenetek váltattak a két udvar közt, végre a Tanjou megigérté a fejedelmek kiadását oly feltétellel, hogy életök megkegyelmeztessék. Mam felgerjedve a miatt, hogy követei az ő tudta nélkül a kegyelmet megigérték, mihelyt a fejedelmeket átvette, azokat, a kis Buchariából az ő tiszteletére megjelent fejedelmek szemeláttára lefejeztette. E kegyetlenség fellázította a hún udvart, félve, hogy a szomszédok hitszegéssel gyanúsítandják a húnokat. Az egyetlenség növekedett az által is, hogy a chinai császár a Tanjohoz küldött követei által, a húnokat határozottan eltiltotta attól, hogy soha a chinai vagy ouhuon, vagy kis Bucharia vagy Ousiunok közüli szökevényeket befogadni ne merészeljék, a ouhuoiakat pedig a húnoknak adó fizetéstől komolyan eltiltotta. E fenhéjazó parancs a húnoknak a chinaiak elleni régi keserű haragját újra felébresztvén, a Tanjou követei által az ouhuonoktól az adót, végpusztítással fenyegetés mellett követelte.

Az ouhuonok a chinaiak részére adó fizetésre levén

¹⁾ Budapesti szemle 1864. XIX. 9 l.

hajlandók; e miatt a húnok követei a csapatvezéreket elfogatván, megölették; e tényre az ouhuonok népe fellázad, a hún követeket agyonverik, s előre látva a harcztot, nagy sereget gyűjtenek. A Tanjou követeinek halálát megtudva, a keleti alkirálynak meghagyja, hogy az ouhuonok tartományát haddal támadja meg, ki is azokkal megütközvén, őket megszalasztja, egy részök a hegyek közé, más rész a húnok keleti tartományába menekül, az alkirály nagy zsákmányt és temérdek foglyokat ejt hatalmába, kiknek kiváltása iránt nyilván hirdetteti, hogy pénz helyett az ouhuonoknál bőven termő prémes bőrök és selyemért a foglyokat szabadon bocsátja, de midőn sok selymet összehordtak az ouhuonok, ezt is elrabolva, a foglyokat is magával elhurcolta.

VII.

Ez alatt Mam, ki Chinában eddig zsarnok volt, a Han uralkodó családot elnyomva, Kr. u. 9-ik évben a császárságot elfoglalta; s azonnal a szomszéd népekhez a birodalomnak saját nevével ellátott pecsétjét elküldte annak jeléül, hogy azokat pártfogásába veszi, de némely esetben ez nem szolgaság hanem a tisztelet jele volt. Ily czélból a Tanjohoz is küldött követeket gazdag ajándékokkal, ki is elődjei példájára a régi pecsétet átadva, az újat átvette. De észrevevén, hogy az új pecsét felirata sokban különbözik a régitől, s ő nyíltan a chinaiak szolgái közé soroztatik, a pecsétet a követeknek visszaadni parancsolta, de a kik azt vissza nem fogadva, Chinába hazatértek.

Ez eljárás nagyon sértette a Tanjot s a szolgaság magáról elhárítása módjáról gondolkozott, mi csakhamar akadt is. Ugyanis a követek az ország azon részében utazván, hol az ouhuon foglyok valának letartóztatva, ezek szabadon bocsátását a hún vezérektől elébb szép szóval majd fenyegetve kérték. A követek e fenhéjázása miatt a Tanjo haragra lobbanva, hadvezéreinek Kr. u. 10-ben megparancsolta, hogy az ortusok földjén azonnal sereget gyűjtsenek s indulásra készen álljanak. Mam ezt meg-

tudva, tüstént kiadja a rendeletet, hogy serege egy része Bucharía fejedelmeivel egyesülve, a húnok ellen induljon. De a fejedelmek gyűlölve a zsarnokot, az engedelmisséget megtagadták, s a húnokhoz átpártolni készültek. Első ezek közül Siutcheli az unigurok királya volt, de a ki készülődése közben Bucharía kormányzója Tankintól elfogtatván, fejével lakolt, testvére Hulantchi azonban két ezred magával a húnokhoz szerencsésen elmenekült. Ekkor a Tanjo a chinaiak pártján levő szélső igurokat seregével megtámadja, s a chinaiaktól nyert vezérüket a harcban megölve, az egész nemzetet Bucharía legnagyobb részével meghódította; mire a szomszéd fejedelmek, a Caotcheek királyán, Yenen kívül, magokat a húnoknak megadták.

Tankin Bucharía állapotát a császárnak tudtára adva, gyors segílyt kért, de a császár hadi erejét a belviszályok meggyengítvén, a húnok erejével nyíltan szembeállani nem merészelt, hanem alattomos cselhez folyamodott, hogy a húnok közt belviszályt támasszon. E végett vezéreit kis sereggel, de annál gazdagabb ajándékokkal küldte Tatárországba, hogy ott Hohansi unokái közt azt szétosztván, pártszakadást eszközöljön. Hohansinak több unokái maradtak, kik közül hírnevesebbek valának: Hienle és Tcuu, azt Hiai, ezt Chun czímmel Tanjou hatalomra emeli; ezeken kívül még ötöt, sőt Utcholiojotit is hasonló méltósággal felruházván, fegyverrel és tanácssal segíti. Erre a Tanjo szokottnál nagyobb sereget gyűjtve, ezzel vezéreit, Chinát megtámadni küldi; majd másik évben megszorítván hadait, a chinaiakkal csatát vív, s győztes seregével Chinát széltiben prédálja Kr. u. 11-ben.

Mam a veszély láttára hadai részire bőséggel gyűjtve élelmet, 300 ezer emberrel kezdi meg a hadjáratot. E nagy sereget 10 szakaszra osztja, mellyel különböző úton Tatárország belsejébe hatol. A húnok részint el levén széledve, részint a döntő csatát önként kerülve, a császár seregének minden meghódolt, s fegyvere hatalmát a Jaik folyó forrásaig terjeszti. A chinai évkönyvek azt állítják, hogy e hadjáratlalt a húnok leigáztattak, de hogy miként, arról hallgatnak. Mam diadalérzetében egész Tatárországot

Hohansinak 15, részint fiai, részint unokái közt elosztván, Hienlenek megparancsolja, hogy a Tanjo udvarát foglalja el, s őt egyszersmind a legfőbb méltóságban megerősíti; ellenben Teuu és Temnek Siganfu városában lakás hagyatik meg, honnét rövid időn Teuo meghalván, Tem Chun név alatt Tanjouvá tétetik.

Ekközben voltak a húnok közt nagy számmal, kik a közveszélyt látva, Utchuliojoti részére állottak, s Chinába Kr. u. 12-ben nagy sereggel beütöttek. E merénylet okául a chinaiak Kiaut, Hiao Tanjo fiát tartották, ki ellen a császár vérbosszúját nem tölthetvén, haragját Hien testvére Tem ellen fordította, ki az országnagyok szeme láttára Siganfu város piacznán lefejeztetett. Nevelte a húnok fájdalmát s elkeseredését Utchuliojotinak csakhamar Kr. u. 13-ban bánatában történt halála. Ennek halálával az ezt pártoló húnok nagy része, országuk ziláltságát látva, a chinai császár által kegyelt Hienlére ruházták a királyi méltóságot; ez Kr. u. 14-ben a chinai udvarhoz szövetség kötés végett követeket küldött; Mam szinte küldött hozzá követeket, nem annyira barátság, mint egyenlenség élesztése végett. Alig érkeztek ugyanis a hún király udvarába, vele elhitették, hogy fia Tem él, s ha a nála fogásban levő két chinai főembert szabadon bocsátja, fia is neki visszaadatik. Megtörtént, de a Tanjot a csalódás annyival dühösebbé tette, berontott Chinába, s azt pusztítani kezdte. A császár e miatt levélben panaszkodott, a húnokkal szomszéd erősségeket új őrséggel megrakta, Tem seregét Tatárországba visszarendelte, a Tanjout pedig, ki hihetőleg a beütést nem az ő hatalma alatti húnokra tolt, Kumnuchenyoi (= császár tisztelő) czímmel díszítette fel.

De ez üres czímre a Tanjou nem hajtva, Kr. u. 15-ben Chinát folytonos prédálásaival háborgatta, a császár birodalma határait folyvást új őrséggel rakta meg; de hogy mi eredménnyel, azt a chinai évkönyvek nem említik.

Hien meghalván, a nemzet közakaratóból Kr. u. 18-ban utódja lett testvére Yu, ki mint a legtöbbször ő előtte, nevét a Jóti szótól kívánta származtatni, mely a régi húnoknál jó és atyjának engedelmes fiút jelentett.

Uralkodása kezdetén, ősi szokás szerint, a chinai udvarhoz fényes követséget küldött, részint szövetség megújítás részint gazdag ajándéknyerés végett. Mam, hogy az előtte rég gyűlöletes, a mellett költséges szokásnak véget vessen, nemcsak a béke iránt mutatkozott idegennek, hanem, hogy az új Tanjout a trónról leszorítsa, egy hírneves születésű, s a chinai udvar nagy barátja Tangó nevű hún főembert igyekezett az uralkodói székbe ültetni; hogy e szándékának annyival nagyobb sulyt szerezzen, minden chinai fogolynak szabadságot ígért; ezen kívül birodalmában minden 30-ik férfit fegyverre szólítván, igen nagy sereget gyűjtött össze. Azonban e roppant hadi készüléket a húnok megtudván, a chinai tartományokat tűzzel vassal pusztították; a chinai köznép pedig a túlságos adófizetés miatt meggyűlölt zsarnok ellen fellázadt, s a Mam által előzött Han családbeli Hiuen, Kr. u. 20-ban Mamot elkergetvén, barátai segítségével atyja trónját visszaszerezte.

A chinai trónváltás a húnok politikai életében is változást idézett elő. Az új chinai császár Hiuen 21-ben követei által a húnok királyát hadi szövetségesül megnyerni igyekezett, minélfogva átadván azon régi pecsétet, melyet a Tanjouk a Han családtól kapni szoktak, az újnak visszaadását kívánta. Azonban a Tanjou a szolgaság e szegyeteljes jelképét, melylyel a chinaiak a húnokat nem jog, hanem szokásból bélyegezték meg, szabad nemzetétől eltávolítani akarván, az új pecsétet ugyan átadta, de a régit sem fogadta el, határozottan kijelentvén, hogy a szerencse fordultával, nem a húnok a chinaiaknak, de a chinaiak a húnoknak látszanak lenni hatalmok alatt; mert bár Hohans a belviszályok miatt országát végveszélyben látván, midőn Siuentitől segílyt nyert, ő volt első, ki inkább saját akaratából, mint az országnagyok megegyeztével a véduralmat elfogadta; azonban a húnok Mamot folyvást haddal üldözvén, főeszközölői voltak, hogy a Han család a trónt visszanyerhesse, s így következik, hogy ezentúl a chinaiak a húnoktól nyerik hatalmokat.

E nyílt és bátor nyilatkozat által a követek meglepetve, Kr. u. 25-ik évben hazatértek, s bár e miatt a chinaiak bosszúra gyűladtak, azonban gondjokat belviszályok vették

igénybe, Kuamouti és Liufang voltak, kik a trónra vágytak. A Tanjou, hogy a Hohansi idejében nyert segílyt viszonozza, roppant sereggel Chinába beüt, s Liufangot törvényes uralkodónak nyilvánítja; erre a nemzet nagy része Liufang pártjára áll; a többiek az ortusok földjére vonulnak; de a tanjou Kr. u. 29-ben közülök némely hadvezéreket részint ajándék, részint ígéretek által Liufang részére megnyervén, ezeknek valamint a Sienpik és Ouhuonok segílyével a lázadókat megtámadja s szétvervén, az északi részeket is meghódította.

Ez alatt a hún birodalom nyugoti részeit nem csekély veszély fenyegette. A Yerkek fejedelme Kam, ki Chinának volt barátja, sereget gyűjtve, a tartományban őrségül hagyott húnokat több ütközetekben legyőzvén, Buchariából kiverte; rövid időn 50 várost meghódított. Majd Liufang vetélytársa Kuamouti, a Tanjou seregét megszalasztván, China északi részeit könnyű szerrel visszafoglalja. A szerencse ekként változtával Kr. u. 30-ban Liufang több vezérei Kuamouti részére állanak, s Liufang seregét Kr. u. 33-ban megtámadván, semmivé tették volna, ha a húnok az ouhuonokkal segítségére nem sietnek. Egy év folyt le apró csatározások közt, Liufangot hadvezérei elhagyva, Kuamouthoz pártoltak, úgy hogy Liufang maga 10 lovashól álló kísérettel Tatárországba volt kénytelen menekülni; érdekében a húnok gyakran beütöttek Chinába, de a szerencse nem kedvezvén, végre Liufang a húnoknál bújában elveszett Kr. u. 41-el. Majd a húnok sienpik és ouhuonokkal szaporodott seregükkel Chinát folyvást pusztították, míg nem Kr. u. 44-ben Leatung tartomány kormányzója által döntő ütközet elfogadására kényszerítettvén, seregök nagy része elesett, s tömérdek zsákmányuk és foglyaik az ellenség hatalmába estek; e szerencsétlen harc után a Tanjo Kr. u. 46-ban meghalt.

Halála előtt testvérét Tchyjasut, kire mint keleti alkirályra volt a trón jog szerint szállandó, megölette, hogy fia Punuh minden nehézség nélkül utóda lehessen. Azonban e tervet egy váratlan oldalról jött veszély megzavarta.

Utchuliojoti fia Pé, ki dicséretesen viselt főtisztségében a népet szerfelett maga részére hódította, s a chinai oldalon letelepedett nyolcz hún nemzetség vezére volt,

a királysághoz Punuhnál erősebb jogával lépett fel, mert ha az ősi szokás követtetik, akkor Tchyjasut illette volna a trón; ha pedig az a fiakra száll örökségképen, akkor ő reá, mint a ki a most meghalt Tanjonál előbb született, kell az uralkodásnak szállni.

E viszály felmerülése vetette meg alapját a hún birodalom összeomlásának.

Ehhez járult, hogy Kr. u. 47-ben az egész hún birodalom területét eddig nem ösmert rovar faj lepte el, mely a gabonát, növényeket, legelőt, fákat elemészte, az egész országban oly éhséget idézett elő, hogy nemcsak bármaik, hanem már emberek is kezdtek az éhhalál áldozatai lenni. Ily inség közepette sikerült a hún királynak a chinaiakkal újra békét kötni. Ellenben az ouhuonok visszautasítva a békét, az éhség által megtört húnokat megtámadták, s több csatákban legyőzván, a déli részeket elfoglalták. E veszteség nagyobb volt, mint első tekintetre látszott, mert a húnok ez által az északi részekre szoríttatván, a szomszéd nemzeteknél nyert hatalmokat s hírnevöket elvesztették.

Nevelte a bajt a kis Buchariában kiütött zavar. Hien, ki a Yerkeknél elhalt testvérét Kamot az uralkodásban követte, nem nyervén el a chinaiaiktól Bucharia kormányzóságát, a hún király részére állott, s a szomszéd népeket is a Chinávali barátság felbontására fegyveres erőszakkal kényszerítette; s ekként a chenchen, igur, yenchi és Haraschgar tartományi nemzetek a húnok hatalma alá jutottak, s itt maradtak mindaddig, míg — mint most említett — északra nem szorítottak. A szerencse e fordulata Hient s a szomszéd fejedelmeket felbátorította a húnok hatalma lerázására, főleg midőn azt is megtudták, hogy a húnokat ugyanekkor kelet felől a sienpik és ouhuonok is szorongatják, sőt China sem fog a fegyverre keléssel soká késni.

Ekként már Ázsiának legnagyobb része fel támadt a húnok ellen, midőn véletlen Kr. u. 48-ban kitört azon belviszály is, melynek magva két évvel ez előtt elvetve volt; Punuh és Pének a trón feletti viszálkodása. Ez először titokban történt, egymást kémszemmel tar-

tották, majd mindegyik pártja növekedvén, egymást gyanúsítani kezdték. Pé titkon a chinai udvarral értekezett, előadta részletesen a hún birodalom állapotát, s kérte a chinai császárt, hogy őt a kormánya alatti nyolcz nemzetséggel vegye pártfogása alá. Ez alattomos eljárást a Tanjo megtudván, országánagyjai tanácsában elhatározottatott, hogy a honáruló Pé minél előbb elfogattván, megölessék. E határozat a Tanjou beleegyezését megnyervén, a Tanjou hű embereit megbizta, hogy Pét titkon gyilkolják meg. Azonban talán épen véletlen Pének testvére az orgyilkossági parancs kiadásakor a Tanjo sátora körül járván, megtudta a testvérét fenyegető veszélyt, s azonnal lóra ülve, az orgyilkosokat megelőzte, s Pét mindenről értesítvén, neki a Chinába menekülést tanácsolta.

Pé azonban előre készülve a bekövetkezhető veszélyre, 50 ezernyi haddal táborba szállott, várva a dolgok további fejlődését. A bérgyilkosok ezt látva és megtudva, visszafordulnak, s velök együtt a Tanjonak védelmökre rendelt 10 ezernyi lovas hada is. Ekkor Pét párthivei Hohansi név alatt királynak kikiáltják; s ettől kezdve a húnok birodalma északra és délire oszolván, soha többé egygyé nem lett, s külön Tanjo kormányzása alatt állott.

A déli húnok a chinaiak véduralma alá jutván, Kr. u. 49-el China északi részében telepítették le, hogy e részeket a már akkor elhatalmasodott sienpik ellen védelmezzék. Azonban nem sok idő múlva a sienpik a leaotungi kormányzó által ajándékokkal kiengeszteltetvén, Chinával békét kötöttek, melynek főfeltétele az volt, hogy az északi húnokat haddal támadják meg. A minthogy a sienpik fejedelme Pienho őket csakhamar megrohanván, a harcban az északi húnok közül 10 ezer elesett, a többi futásnak eredt. A déli húnok is gyakori beütéseik alkalmával az északi húnok földjét prédálták, s ha ütközetre került a dolog, ezeket meg is verték; legnevezetesebb csata az volt, midőn a Tanjon testvére, minden serege leöletvén, a déliek hatalmába esett.

Ily szerencse kísérvén Hohansi fegyverét, attól tartott, hogy Kuamvuti az északiaknak segélyt ad; hogy tehát maga részére lekötelezze, Kr. u. 50-ben gazdag ajándékokkal fiát a chinai udvarhoz küldötte kezesül, sőt hogy igazi hajlamát

nyilvános ténnyel igazolja, ünnepélyes áldozatot tartva, mellyel évenként az ég nagy szelleme tiszteltetett, a chinai császárt alacsony hizelgéssel országa védistenei közé számította, s az ünnepély fényét gazdag lakoma és közzjátékok által emelte. A császár pedig viszonzásul, hogy a déli húnokat lekötéllezze, nekik Chensy és Chansy tartományai egy részét lakhelyül aján-dékozta. E kedvezés hírére az északi húnok egy része a déliekhez átköltözött; minek folytán a Tanjo félve, hogy az átpártolás ragálya szélesebben elterjed, a keleti tarto-mányokat elhagyva, észak felé vonult. Ettől kezdve az északi húnok királyainak nevei a chinai évkönyvekben sehol elő nem fordulnak, bár viselt dolgaik pontosan feljegyeztettek.

VIII.

Ámbár tehát az északi húnok a chinaiaiktól távol laktak, mind a mellett, mivel a déliek, és a sienpik s ouhuonok ezekkel szövetségben voltak, velök Kr. u. 51-ben békét kötni igyekeztek; az e végett küldött gyakori követség és hosszas értekezlet után a béke valahára Kr. u. 52-ben létrejött oly feltétel alatt, hogy a chinai császár-nak évenként ajándékot adjanak.

Ezután kis Buchariában a Yerkek királya Hiennel elegyedtek Kr. u. 61-ben az északiak viszályba; ez ugyanis, a tartomány legnagyobb részét elfoglalván, a húnoknak sok bajt okozott, mígnem veje a khotensek királya Kuamte által elfogatván, megöletett. A húnok megtudva Hien halálát, a yerkek tartományát ősi joguk-nál fogva meghódítani törekedve, 30 ezernyi haddal Ku-amtot minden harcz nélkül engedelmességre kényszerítik, s fiát kezesül fogadva, Hien fiát Pokintchinget atyja országába visszahelyezik. Ekközben a chinaiakkal kötött béke daczára, a Chensy tartományba 62-ben gyakran beü-töttek, részint zsákmány, részint déli testvéreik háborga-tása végett; ezt nem sokára kölcsönös követségek által a békének a chinaiakkal ajándékok kíséretében lett megkö-

tése követte, mit a déliek oly sérelemnek vettek, hogy az engedelmességet felmondva, Kr. u. 65-ben az ortusok földjét elkezdtek tűzzel vassal pusztítani, s már Chinába is beütni készülnek, ha Mimi császár őket nagy sereggel meg nem ijeszti.

E mozgalom lecsendesítése után Mimi Kr. u. 72-ben az északi húnok ellen fordul. Seregét 4 részre osztva, különböző úton indította Tatárországnak e húnok hatalma alatti részeibe. Yong fővezér chinai és déli húnok 11 ezernyi hadával, Teuko hadvezér pedig 20 ezernyi sereggel rontottak be Sotcheun át a hún földre; a másik két vezér Soonor távánál és Chansy északi részein az ouhuonok és sienpiik segédhadával várták az indulási parancsot. Teuko a tienchan hegyekig (= ég hegyei) hatolva, Hienvámtól véres csatában megszalasztotta, s a Lop tava környékét China hatalma alá hajtotta.

Innét Pantcho csapatvezért Kr. u. 74-ben kis Bucharia leigázására küldötte, ki is rövid idő alatt a kiutkuok királyán kívül Kaschgar tartományt is meghódította; — maga pedig Teuko a Lop tava körüli népeket megvervén, az igurok ellen ment; s a tulsó igurokig hatolva, ezek királyát Gantet adófizetővé tette, s a főváros Kinputchingot elfoglalván, helyőrséggel megrakta.

Kr. u. 75-ben Teuko Tatárország tulsó részeit borította el győztes seregével. A múlt évben általa elfoglalt tartomány elvesztését a húnok nehezen szívelvén, egész erejüket a chinaiak innét kiűzetésére fordították. Megtudván tehát a Tanjou Teukonak elhatározását, Kinputching fővárost 20 ezernyi haddal bekerítette, s a chinai őrsereget legyőzvén, elfoglalta; de nem sok idő múlva, a chinaiak mérgezett nyilainak ellent állani nem tudván, visszahaadt. Ugyanekkor Mimi császár meghalt; a hadsereg a chinai hanyag kormányzás miatt élelmi szerek és segély hiányában bomladozásnak indult. Ekkor a húnok az igurokkal egyesülve, az éhség miatt elcsigázott ellenséget bekerítették, s követek által maga feladására felszólították. A chinaiak azonban új lelkesedésre ébredve, az elég szelid meghódolási feltételeket visszautasították, sőt a követeket megölvén, nagy erőfeszítéssel a húnok

rohamának mindaddig ellenállottak, míg 76-ban Kiapeng 7 ezernyi segélyhaddal megérkezvén, az igurokat kemény csatával megtámadta, s a húnokkal együtt megszalasztotta.

Ekközben Pantcho, kit Teuko a sereg egy részével Buchariába küldött, oly szerencsével járt el, hogy azon ország legtöbb nemzeteit vagy szövetséggkötéssel vagy fegyvere hatalmával a húnoktól elidegenítve, a chinai császár részére megnyerte. Az ellenség kedvező szerencséje s a húnoknak a chinaiak, vagy déli húnokhoz gyakori tömeges átpártolása, az északi Tanjo dolgát veszélybe hozta; naponként nőtt a veszedelem, egymást érték a hírek, hogy húnjai mindenfelől összes vagyonukkal Chinába menekülnek; az átpártoltak közt legjelentékenyebb volt Kiliusu, ki — a chinai évkönyvek szerint — 308 ezer emberrel, 40 ezer lóval és 100 ezer marhával chinai földre ment át. A végveszély napjaiban a Tanjo más menekülést nem látott, mint a chinaiakkal annyiszor félbeszakadt béke alkudozásba ereszkedni, s Kantcheu város kormányzója Memyun pártfogásával annyira vitte a dolgot, hogy a béke megkötéséhez 84-ben nem egészen alaptalan reménye kezdett lenni; de a déli húnok, félve attól, hogy e szövetség által az északiak közelgő végpusztulásuktól megmenekülnek, a béke létrejöttét minden módon gátolni igyekeztek.

Ebben nem boldogulva, fegyvereiket saját testvéreik ellen fordították, s földjüket 85-ben, széltiben prédálván, több hún nemzetségeket ajándék vagy szabadság ígéretével részökre hódítottak. A testvéri bántalom még csak tűrhető lett volna, hanem ugyanekkor a Timlimek Sibiériából, a Sienpik keletről, Bucharia nemzetei délről fegyvert ragadva az éjszakai húnokat megtámadják. A sienpik néhány apró csatározás után döntő csatába bocsátkozva, igen kemény, véres, s a húnokra nézve élethalál harczt fejlődött ki, melyben Yoli Tanjo elesett, magok pedig annyira szétszórattak, hogy ezentúl bizonyos lakhelyük nem lévén, egész Tatárországot bekóborolták; több mint kétszáz ezren 87-ben az ortusok földjén a chinaiak oltalma alá menekültek. E kettős nagy csapás után a húnok birodalmának okvetlen buknia kelle.

Mert az eddigi temérdek veszélyhez az is járult, hogy az északi húnok iránt jó indulattal viseltető chinai császár 88-ban meghalván, a trónt nejére hagyta; ezenkívül iszonyú éhség uralkodott a húnoknál. A déli testvérek ismét felhasználták az északiak nyomorát, s hogy őket végkép tönkre tegyék, a chinai császárnőt a kínálkozó kedvező alkalom megragadására készítették, ki végre engedve, a chinai és hún egyesült sereg vezérségét Teuhienre bízta.

Teuhien Kr. u. 89-ben az ortusok földjén keresztül rontott egyenesen a húnokra, a tanjo készen várta seregével, de megveretett, 200 ezer fogollyá lett, a többiek a Tanjossal nagy nehezen megmenekültek; Teuhien ezután Tatárország belsejébe vezette seregét, de ellenséget nem találva, midőn Yenyen hegyekhez érkezett, a húnokon nyert győzelmét emlékül egy sziklába vésette.

Kr. u. 90-ben a Tanjo a chinaiakat békére kérte fel, a császárnő hajlandó is volt, de ismét a déli húnok hiúsították meg annak létrejöttét, sőt Teuhien az udvartól parancsot kapott az északi húnok elleni harc folytatására. Nem sokára csatára került a dolog, melynek mindjárt kezdetén a tanjo nehéz sebet kapván, rajta nagy győzelmet vett, a menekülőket az Irtisch folyóig üldözte, a tanjo anyját elfogván, magát földönfutóvá tette.

Utána testvére Yuchukien vette át az uralkodást, ki a chinai udvarhoz békekötés végett követeket küldött; de mind hiában, a nagy tekintélyű Teuhien orozva meggyilkoltatván, a déli húnok a békének ellentállottak. Yuchukien tehát utolsó erejét összeszedvén, fegyvert ragadott, de szerencsétlenül, mert a csatában mind ő, mind a húnok birodalma elesett. A megmaradtak egy része a sienpi tatárok közé vegyült; a többiek, nem lévén királyuk, a nemzetségek vezérei vezetése alatt nyugot felé az Irtisch és Ural közti erdőségekbe vonultak és sok bolyongás után Baskiriában megtelepedtek Kr. u. 93-ban.

Igy lett vége a húnok ázsiai birodalmának, mely az ősrégiség homályában Kr. e. 1230-al keletkezve, saját királyaik alatt Kr. e. 210-ben már fennállott; kezdetben csekély, azután míg köztök az egyetértés uralkodott,

csuda magosra emelkedett, majd a pártviszály lassanként zilálttá tevén, megromlását idézte elő.

A Baskiriában Jaik vizénél letelepedett húnok ezentúl tiele, hajathelita, abtelita, ephthalita, euthalita néven kezdtek ösmeretesekek lenni, s bár e név reá ragadt mindazon húnokra, kik a Paikal tó, Toul és Irtisch folyó, a Turphan és Altai hegyek közt s Baskiriában szétszórva laktak, de tulajdonképen így az Oxus vize mellett lakott húnok neveztettek, kik a Teuhien győzelmei után nyugot felé menekültek.

Ily szétszórva lakó húnok, birodalmuk bukása után, bátorságban és harczy szövetségben csodálatos módon úgy egybeforrtak, hogy a chinaiakat s szövetségeseiket gyakran fenyegették.

Kr. u. 104-ben kis Bucharía egy részét meghódították, s 105-ben mindazon területet, melyet a chinaiak hadőrséggel megrakva birtak, elfoglalták; úgy hogy a Chinába való beütéstől csak a Turphan hegyen székelő helyőrség tartóztatta vissza. De eddigi működésük sem volt sikertelen, mert az igurok egy része, a Lop tava körül lakó Chenchenek a chinaiaknak hódoltak ugyan meg, de az észak felé lakó másik rész Kiuntei királyok alatt a húnokkal egyesült.

Igy növekedvén erejük, Kr. u. 120-ban a déli igurokat megtámadták; s megölvén a chinaiak által adott vezéroket, legyőzték. Ez esemény a chinaiakat oly aggodalomba ejtette, hogy Kuatcheu tartományt és a Lop tava vidékét nagy sietve őrséggel megrakták. De ez a húnokat nem gátolta, hogy az igurokkal egyesülve, két egész éven át Chensy tartományt ne prédálják. Legnagyobb hatalmú lett köztök Houhienvam, ki a Caspi tenger és Lop tava közti földet csaknem egészen hatalma alatt tartotta. Ennek fékezésére Kr. u. 124-ben Panyum chinai vezér küldetett, ki a Turphan hegyeket elfoglalva és a déli igurokat s szomszéd népeket fegyveres szövetségesül megnyerve, a húnokat igen keményen megverte. E győzelemnek sok haszna lett, mert az északi igurok királya Kiuntei, a nála levő hún követekkel együtt megöletett, s az új életre vergődni s összeforni kezdő húnok ismét szétszórattak.

Ezek történtek Kr. u. 134-ig. Ettől kezdve a húnok

és északi igurok közt egyenetlenség támadván, egymás közt csatára keltek, s az iguroknak is nagy vesztesége mellett, a húnok végkép legyőzettek. A foglyok közt volt a hún király anyja is, de a kinek valamint Tanjoiknak neve emlékezetben nem maradt.

Ezután a húnokról a chinai évkönyvek hallgatnak ¹⁾, míg Kr. u. 151-ben a Sienpi tatárok Lea-tongból és Coreából előnyomulva, általok nyugot felé el nem űzettek, s földjüket a sienpik foglalták el, kik hatalmukat az Ili folyóvízig terjesztvén, innét a húnokat tovább nyugot felé nyomták; a sienpik itt laktak Kr. u. 261-ig, midőn ezeket ismét a Topai tatárok, kiknek az útát — monda szerint — egy csuda állat mutatta meg ²⁾, űzték el; sőt a húnokat is nyomták kelet felől, délről előttök voltak a persák; számra nézve pedig sokkal nagyobbak voltak, mintsem hogy Baschiria szűk területén megférhettek volna, nem volt más út a menekülésre, mint a mely nyugotra s a Caspi tenger északi részei felé vezet. Ide vonultak tehát a húnok, s itt a Yentek vagy alánok ázsiai Sarmatiában lévő földjüket elfoglalták, s megölve ezek királyát, a Volga folyó mellékén telepedtek le, honnét később Európát elborították.

Ily százados érintkezése a húnoknak a chinaiakkal, s keleti tatár népekkel megfejtí azon tényt, hogy magyar nyelvünk nemcsak a mandzsu-mongol, hanem a chinai nyelvvel is rokonságban áll, s a mandzsu-mongolhoz nem csak szellemére, nyelvtani szabályaira nézve hasonlít, de számos gyök és származék szavunk e nyelvekben találja értelmének megfejtését. ³⁾

Az alánok földjén most említett 241-ben történt letelepedés után kezdték a nyugoti írók a húnokat e néven ösmerni s gyakrabban felemlíteni, s már maga e körülmények egyező találkozása is meggyőzheti a legszigorúbb bírálót arról, hogy a hunjo, hiongnu és hún ugyanazon egy nemzet.

¹⁾ Pray Annal. vet. humnorum ab a. 210—997. Vindob. 1761. 13—601.
— ²⁾ Neumann die Völk. d. stidl. Russl. 79 l. — ³⁾ Horváth M. Magy. tört. I. 12—14 l.

Nem gyengíti meg ez állítás és adat erejét azon körülmény sem, hogy Herodot Kr. e. 484-el, valamint Kr. u. az 1-ső században Plinius és Mela a Gerhus és Maeot tava közt basilidákat vagy királyi scythákat, charaxi Dénes pedig a caspi tenger melléki scythákon túl éppen unokat, a II-ik században Appian szinte basilidákat, sőt Ptolemaeus Kr. u. 150-el a királyi scythák lakhelyén a bastarnák és roxolánok közt, s ugyan itt Zosimus a III-ik században a Ryphaeus hegység körül szerte vándorló hunokat említ: mert, hogy a sarmaták elhatalmasodásakor nem minden scythák vonultak ki európai Scythiából, hanem részint leigázva, elébbi lakhelyükön maradtak, részint észak felé elköltöztek, s elébbi lakhelyük visszaszerzése végett innét folytaták megújítva véres csatáikat a sarmaták ellen; mindezt igazolja a Toxar idejében történt Tana melléki hadi esemény; Darius 515-ki világhírű hadjárata a scythák ellen, kiknek ez időből három királyuk említetik, sőt a közös végveszélyt a királyi scythák több más törzsekkel és a sarmatákkal egyesülve sikeresen elhárították. Míg nem a sarmaták ellen megújított százados küzdelem után Kr. u. az 1-ső században a scythák, alanok és geták egyesült erővel a sarmatákat szétverték s nyugot felé elszorították. Ekkor telepedett le a sarmaták közt lakott jászoknak egy része a Duna-Tisza közön; a scythák külön felekezetei saját neveik alatt régi európai lakhelyöket, az alanok pedig ázsiai Sarmatiát foglalták el, s itt laktak Kr. u. 241-ig, a midőn a topa tatárok által szorított északi hiongnuk nyugot felé őket elűzvén, lakhelyöket elfoglalták, s egész a Volgáig terjeszkedtek.

NEGYEDIK SZAKASZ.

KÚNOK ÉS JÁSZOK

ETELE KORA ELŐTT.

I.

A kún nemzet a nagy scytha néptörzsnek egy ága, egy külön nemzetet tevő népség volt, hírneves az ősrégiség hagyományaiban, világhatalmú Európában megjelenésekor.

A népvándorlás után a „scytha“ nevezet kezde lassanként elenyészni, s helyét a „hún“ foglalá el. Már Priscus a scytha nevet felváltva említi a húnnal, Etelét scythának, Edeket húnnak, az akatzirokat hol hún, hol scytha népnek mondja. Később a byzanti íróknál a hún helyett a „turk“ név jött szokásban; de majd mindegyik név olykor oly nemzetekre is ruháztatik, melyek nem e törzshöz tartoztak.

Ezen egy nemzet — a hún — más nemzeteknél többféle nevet is nyert, és saját nyelvökre átfordítás, s külön korszakok íróinál különböző leírás által sokféle alakban változott.

A hún név a byzanti íróknál Stritter ¹⁾ szerint széles kiterjedésben jön elő:

Menander s Theophylactusnál az avarok húnoknak, sőt Theophan és Cedrennél nyugoti húnoknak neveztetnek; továbbá a bulgarok, turkok és uzok szinte hún néven fordulnak elő.

Szorosabban a hún törzsokhöz számláltatnak az Etele húnjai, az akatzirok, vittorok, burgundok, ephthaliták vagy fehér húnok, cidariták, cuturgurok, uturgurok, unigurok, ugurok, ultizurok, sabirok, saragurok.

Ezenkívül a húnok a cimmerek, massageták, scythák, avarok és turkok nevezetei alatt is fordulnak elő.

¹⁾ Mem. popul. I. k. 451—2 l.

Azonban a különböző névalakok e főnevezetekre vihetők vissza: kún, coman, kazar, palóc, parthus, turk, úz, sabir.

I. A chun, ¹⁾ cun, con, choan, chaon, hun, un, unnu, hiongnu, chionita stb. nevek a kún név különböző írók és nemzetek által tett változtatásai, mely nevek mind a kún nemzetre vonatkoznak.

A kun, hun, ún szónak eredetét több tudósok különféleképen magyarázták.

Klaproth a vogul: hum, kum, khum = ember, — Grimm a vestphali hüne = óriás szótól származtatja; Kollár és Hanusch a hún szó jelentését egyezőnek tartja ezzel: sláv, mely tesz: kitűnő, dícséretes és szépet; mit ugyan Horvát I. megezáfolt.

Erdman szerint ²⁾ un az un-uighur rövidítéséből, vagy Ughuz legidősb fia Gun nevéből származik, mely napot jelent; ugyanis Raschiduddin szerint Noé a maga fiát Jafetet keletre Turkestanba küldötte, ennek fia volt Dibjaku-chán, kinek ismét 4 fiai közül Chara-chán nyervén el a trónt, ennek volt egy jeles fia Ughuz, ki világhódító hadjáratot viselt, mely a scythák keleti Ázsiába berontásai egyikének tartandó, ennek 6 fiai közül a legidősb volt Gun, kit atyja egy íjj átadásával még életében utódjául jelölt, s ki atyja halálával mint jeles és vitéz fejedelem 70 évig uralkodott.

Ottrokocsi ³⁾ és Jászay ⁴⁾ szerint a kún, hún nevét a nyilazásnál szokott szemhunyástól vette.

E szóról „kún“ a magyar academia nyelvészotárában ez áll ⁵⁾: kun vagy kún, nemzet neve, melynek egy része maiglan, mint tiszta magyar nép, a kis és nagykunsági területeket lakja. Másképen hún; nevezetét gyaníthatólag a „hon“ szótól vette; a török nyelvben is Kon-mak: annyi mint lakni, honolni. Némelyek a latin comanus után indulva, mely Adlung szerint Kuma folyamtól származott, a magyar kún szót is abból eredettnek vélik. A II-ik kötetben a hún szónál megjegyeztetik, hogy közönségesen a hún szót kunnal azo-

¹⁾ Horvát I. haszn. mulats. 1828. 2—6 számok. — ²⁾ Temudschin 487. 496. 506 l. — ³⁾ Orig. hung. c. 8. p. 329. — ⁴⁾ Magy. nemz. napj. 21 l. — ⁵⁾ III-ik köt. 1197 l.

nosztják; különben hún annyi mint honos, honnal biró; a hébernél un annyi mint lakni.

Etele hún vagy kún nemzetének hogy saját nemzeti nyelve volt, ezt Priscus Rhetor egykorú történetíró világosan mondja; azonban bár Berossus chaldaeus író szerint a scythák igen nagy kedvelői voltak a történelemnek, s fejedelmeik s hőseikről könyveket irtak: ¹⁾ mégis hazai irott emlékeink e régi korból egyáltalában nincsenek, s a régi húnscythá vagy kún nyelvnek összefüggő beszédben semmi emléke nem maradt fenn; egyes nevek s szóból áll minden, a mit birunk, de ezek is külföldi írók által eltorzított alakban maradtak reánk. A scythá és hiongnu nemzet, fentebb már előadott szavai után, legrégibb, melyet felmutathatunk, a „vadon“ szó, melyet byzanti Faust IV. századbéli, és a „hunnivár“ melyet Jornandes VI. századbéli író tartott fenn, ez utóbbit kortársa Prokop „castrum vetus hunorum“ nevezvén ²⁾; vannak ezen kívül az ur szóval, e tisztán hún-magyar képzővel összekötött személy és törzsnevek: utigur, sakaur stb.

Maga e szó „kún“ a régi kun nyelvnek ma már kiveszett maradványa s jelentett királyt, fejedelmet; mit tanúsít az, hogy a behistuni felirat scythá szövegében ko = király jelentéssel bir; továbbá hogy az ázsiai, jelesen a sinai és annamitica nyelvből cuon és kun, persa nyelven: kun, kan, ken, — hébernél Koneh, király, fejedelem, urat jelent; úgy tehát kún nemzet annyi, mint királyi nemzet, s maga e név is a kunoknak a nagy scythá néptörzsből eredetére vonatkozik.

Ugyanis fentebb említve volt a scythák egyik fő törzséről a királyi scythá nemzet, mely a legnemesebb, legvitézesebb s legszámosabb scythákból állott, kik nemzeti büszkeségökben a többi scythákat szolgálóknak tekintették, e fő törzsből származott a kún vagy hún nemzet. E királyi név a görög íróknál basileios, latinoknál: basilida, regius, lakhelyök: basileia, regia terra, nevezeteken fordul elő, s ugyanazon tartományokban, melyek utóbb Cumania és Khazaria téreit

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1833. II. 60—61 l. — ²⁾ Tud. Gyűjt. 1834. VII. 103—4 l. 1833. XI. 120—121 l.

tették, Kr. e. 484-el Herodot szerint: basilius = királyi scythák laktak, s Ptolemaeus Kr. u. 140 körül épen azon vidékre, hol a basilidák laktak, chun népet helyez; a világrendítő Etelevel egykorú Priscus Rhetor, ki Etele udvarában ennek kúnjaival huzamosb ideig együtt társalgott, Etele kúnjait hol unnoknak, hol királyi scytháknak nevezi; valamint Kr. u. 425 körül élt Zosimus is az unnokat basilius scythá néven említi. ¹⁾

Később Kr. u. 612 körül élt Theophilactus Simocatta az Ogur nemzet legrégibb fejedelmeit Vár és Chun néven nevezi, kiktől ezeknek némely nemzetségeik Varok és Chunoknak hivattak, kiknek lakhelye az Etele vizénél volt. ²⁾

Darius korabeli behistuni felirat scythá szövegében e szó „afvarris“ citadell, forteresse, vár, erőd jelentéssel jön elő, s így egyez a magyar vár, város-sal. ³⁾

Sőt Ranzan Péter hazai történetírónk írja, hogy a kún nemzet Hún nevű fejedelmétől vette nevét. ⁴⁾

A kún név igen régi, előjön már a régi egyiptomi ékiratokban: chon mint isten neve, pe-chun, chún-abd, unnophris, unnas, görögül onnos, hun senep, hun, unatur stb. mely nevek hihetően az Egyiptomban Hyksos név alatt uralkodott húnscythák maradványai.

Előjön az ó-szövétségben Kr. e. 1043 körül, mint Mesopotannában Saba királya Hadar vagy Hadadezer egyik városának neve.

Krónikák I-ső k. XVIII-ik részében előadatván, miként veré meg Dávid Hamátban Sobának királyát Hadadezert, ki az Eufraton túl terjeszkedni akart s az ennek Damaskusból segélyére siető syriabelieket adófizetőivé tévén, elnyerte Dávid az arany paizsokat, melyeket a Hadadezer szolgálai viselnek; a többi nyert hadi zsákmány a 8-ik versben így iratik le: „És hozza Dávid Tibhátból és Kunból a Hadadezer városaiból igen sok rezet“ stb. e Kún nevű város Coelesyria régi térképén Sidontól felfelé az Antilibanon hegy végénél Cana néven feltalálható, ⁵⁾ s így Kneucker véleménye: hogy

¹⁾ Uj m. muz. 1857. 618—19 l. Szabó K.; Tud. Gyűjt. 1833. XI. 116—119 l. — ²⁾ Fejér G. Aborig. et Inconab. Magy. p. 35. — ³⁾ F. i. m. 113 176 l. — ⁴⁾ Index III. — ⁵⁾ Tud. Gyűjt. 1834. VII. 112 l.

Kun helynév Berotha helyett, elmosódási hiba, aligha állhat meg. ¹⁾

Előjön e név Egyiptomban a régi Theba vagy Diospolis romjain Karnaki palota oszlop csarnokának északkeleti falán, mely nagyszerű emléket I. Rhamses király tiszteletére fia I. Menephthá, s unokái II. és III. Rhamses emeltek, fényes diadalemléke ez azon hadjáratnak, melyeket Egyiptomnak nevezett királyai be Ázsiába, sőt Aethiopiába folytatva, temérdek kincs, zsákmány és foglyokkal megrakodva tértek vissza.

A felirat így hangzik:

„Első évében a királynak ²⁾ ez felállította a szerencsés élet kettős hajlékát a Schos tartománybeli leölettek ellen, kik bezárva valának Faimui erősségbe, az ellenséges tartomány Kanaán határinál, a király bekeríté, mintegy oroszlán elnyomá, s halottakká apríttatva őket, táborukat erővel elfoglalta s legyilkolta őket.“

Ezután jönnek a foglyok To-mehit vagy Samehit tartományból vagy észak vidékéről, kik közt először a Junan, majd Köt, Köm és Pöm nevű népek említettnek. Hetedik nép az Unnu. A második sorban a hatodik fogoly neve: Unnu.

I. Menephtha vagy Amenoph 1325—1307-ig uralkodván, az itt említett hyk-sosok elleni hadjárat uralkodása első évében, s így 1325-ben; vagy ha az uralkodás első éve II. Rhamsesre vihető, úgy 1392-ben történt, bármelyik év is azon időre vezet, midőn az Egyiptomból kiűzött hyk-sosok Palaestinát szállották meg philistaeus név alatt. ³⁾

India egy régi országa Kún-tala néven hivatott, sőt az Indiában lakott régi népek között az Indus vize körül Hunias nevű nemzet említettik. ⁴⁾

Darius Hystaspis által Kr. e. 500 év körül Persepolisban egy emlék építtetett az általa kivívott győzelmek emlékére; ez emléken ékirattal terjedelmes felirat található, melyet Lassen 1839-ben, Westergaard pedig 1845-ben ujab-

¹⁾ Schenkel Bibell. 400 I. I. köt. — ²⁾ I. Menephthának. — ³⁾ Fejér Aborig. 31 I. Wahnund Diod. Sic. 1866. I. B. 74 I. — ⁴⁾ Zeitschr. für die Kunde des Morgenl. I. B. 3. H. 402. II. 1. H. 56 I.

ban megfejtett s magyarázott; a kettő közt nincs sok eltérés; álljon itt a Westergaardé:

„Én Darius hatalmas király, királyok királya, sok országoknak királya, Vashtaspa fia, Achemenid. Ormuzd hatalmas, az istenek feje. Ő tette Dariust királlyá, ő adta át neki a hatalmat. Ezen szép, lovakban gazdag, s népes persa ország, melyet Ormuzd nekem átadott, Ormuzd kegyelméből, s én általam Darius király által semmi ellenségtől nem fél. Ormuzd a hazai istenekkel védjen engem, s oltalmazza az országot harci veszély, szűk termés s büntől. Ily üdvöt hogy adjon, könyörgök Ormuzdnak a hazai istenekkel együtt. Ezek azon tartományok, melyeket én a persa erővel meghódítottam, melyek előttem reszketnek, s nekem adót hoznak: Susiana, Media, Babylon, Arabia, Assyria, Egyiptom, Armenia, Kappadocia, Sparta, Jónia a szárazon és tengeren. És keleten e tartományok: Asagartia, Parthia, Drangiana, Aria, Bactria, Sogdiana, Chorasmia, Sattagydia, Sakia, Makia. Ha e persa hatalom uralkodó marad, akkor oh fendicsérendő Ormuzd, a legtávolabb korig sértetlen öröm szálljon le e népre.“

Lassen: Cissia helyett Choana, Arabia helyett Arbela, Gordyaei helyett Gutráha, Sparda helyett Spardia, Jones helyett Hunnae-t stb. olvasott.

A Jones szó az eredetiben így áll: 12-ik sor: a Armeniä, Kätöpfeikä, Spördä, Y- 13-ik sor: una stb.; tehát a Yun, Yuna méd szavat fordította Lassen: Hunae; Westergaard i o n e s kifejezéssel; ez alatt érteni lehet Kis-Ázsia Jonia tartományának lakosait; de lehet az európai görögöket is; a régi méd nyelv teljes ismerete nélkül nehéz elhatározni, melyik fordítás helyesebb: a Hunae vagy Jones-e, mert Darius mind a húnscythák, mind a görögök ellen fordított háborút, sőt a jonok általa már akkor meghódítva voltak, midőn a scythák ellen 508-ban nagy veszteséggel végződött hadjáratához kezdett.

Egyébiránt a persepólisi feliratban elősorolt 24 ország s nemzet neve nagy részben megegyeztethető, és azon 20 satrapiára vihető vissza, melyre Darius mindjárt uralkodása kezdetén birodalmát felosztotta; e satrapiákat a hozzájuk tartozó népekkel Herodot névszerint elősorolja; de huná nevű

népet nem említ fel; így tehát a Yuna vagy csakugyan a jonokra vonatkozik, vagy ha hűnt tesz, úgy a húnok egy osztályának általa lett, de a történelemben fel nem jegyzett meghódítása emlékét tartja fenn.

A Westergaard fordítása helyességét igazolja Norris is, midőn a behistuni felirat scytha szövegében Sparta-pa, hiak Jyauna-fa, hiak Mata-pa szavakat: Spárta és Jonia és Médiának fordítja.

E szerint a Lassen huna fordítása helytelennek látszik. ¹⁾

Persia térképein Gedrosiában Cuni vagy Cumi város; Parthiában Choana; Bactriában szinte Choana város — ma Khanabad —; Sogdiánában szinte Choana — ma Khoneh Fuzlee —; a régiek által Riphath és Taurnak nevezett hegy-lánczolat egyik ága felső Mesopotamiában Chun-Dágh, azaz Kúnhegynek nevezetik. ²⁾

Plinius ³⁾ Aethiópiában, Cumi, Mela földleíró ⁴⁾ Kis-Ázsia Caria tartományában Caun várost; Aethicus cosmographiájában ⁵⁾ a keleti ocean melletti nemzetek között, Cumin, az északi ocean mellett pedig Scytheicum nevű népet említ.

Ugyancsak Plinius és Ptolemaeus ⁶⁾ Valeria Pannoniában a mai Balaton és Buda közti vidékre Hercuniát nevű népet helyeznek; Katanchich a boiok egy részének mondja az ercuniatokat, kik a régi lakosaitól Verhunynak nevezett Hercynia — ma Bakony — erdejétől, honnét kijöttek, nyerték nevöket. Továbbá említ Plinius Epirusban chaon népet, melytől nyerte nevét Chaonia; Dalmatiában decunokat és ceraunokat, majd a régi Olaszországban Samnitok gyarmatáról ír, kiket Sabelleknek, a görögök pedig Sa-unitáknak neveznek; ugyanitt az unde-cumanok régi gyarmatát felemlíti. ⁷⁾

A mongol szótárban: hüne vagy küne szó, mint régi népség neve van feljegyezve; — ugyanitt küngghar vagy

¹⁾ Benfey Keilinschr. s. 53. Duncker Gesch. d. Alterth. II. 601. Lassen die altpers. Keilinschr. v. Persp. p. 89. — ²⁾ Jerney kel. út. II. 212 l. — ³⁾ VI. k. 35 f. — ⁴⁾ 24 l. — ⁵⁾ 463 l. — ⁶⁾ VI. k. 35 f. — ⁷⁾ L. III. c. XXVI. c. XVII. Katanchich Coment. in Plinii Pannon. Budae 1829. 26—7 l.

khungghar nevezet alatt a turkokat értik, mely néven a byzanti írók a magyarokat nevezték. ¹⁾

A persák a kúnokat sákoknak nevezték; s kétséget nem is szenved, hogy a caspi tenger partjain lakott sákok az ékiratokbeli altai néphez valók ²⁾; a sanscrit nyelvben Sáká névvel általában nomád lovag népek jelöltetnek, sőt a Xenophon scythinjei sákok voltak. ³⁾

Westergaard a méd, Norris a scytha régi feliratokon, melyek Darius korából valók, előjövő „sáká“, „sakka“ neveket sákoknak fordítja.

Herodot írja ⁴⁾, hogy a sákok scytha nemzet s tulajdonképen a sákok amyrgi scythák; és hogy a persák minden scythákat sákoknak neveznek; hihetően a sach, sah persa szótól, mely szinte, mint a kún, fejedelmet, királyt jelent; a sak név sach, sakk, sag stb. változatokban is jön elő.

„A sákok eredetileg ⁵⁾ a Jaxartes folyó, Ima hegy és Paropamisida havasok közti vidéken laktak, igen híresek voltak nyilazási ügyességökről, mert nálok czélt eltévesztve löni szabad nem volt.

A persa királyok hadseregeikben legtöbbre becsülték a hadi ügyesség, s megbízható hűségben kitünő sak csapatokat, melyeket tengeri katonáknak is alkalmaztak.

A sákok a marathoni csatában a középhadat képezték, s Mardonius ezeket tartóztatta vissza maga mellett a Xerxes elleni hadjáratban, de az arbélai csatában is legvitézebbül harczoltak. Ezek földén ment át a kereskedelmi út Chinából Serikába s innét a persa és római birodalomba. Herodot szerint a sákok a persákéhoz hasonló nadrágot, egyenesen felálló hegyes süveget viseltek; fegyverzetök volt sajtáságos íjj, harci balta vagy szekereze — sagaris — és gyilok, és legtöbbnyre mint lovas íjjászok harczoltak; későbbi adatok szerint azonban volt nehéz lovasságuk is; mind a ló, mind a lovas pánczéllal volt ellátva, s hosszú lándzsájok volt. ⁶⁾

¹⁾ Fogarassy I. Magyar-mongol nyelvvisz. Pesti Napló esti lapja 1869. 56. sz. — ²⁾ M. nyelvtud. közl. IV. 215 l. — ³⁾ Lassen f. i. m. 114 l. — ⁴⁾ L. VII. 64 l. — ⁵⁾ Ptolem. c. XIII. s. 7. Herodot. I. 134. VIII. 113. IX. 31. Arrian. Anab. III. 13. Duncker II. 631. Fejér: kunok 16—17 l. — ⁶⁾ Herodot. VII. 64. IX. 49. 71 l. Arrian. Anab. III. 13.

Aurelius Victor írja Traján római császárról, hogy ez a „pileatus“ süveges sák nemzetet meghódította.

Végül említésre méltó, hogy a persáknál szokásban volt egy ünnep, mely nem persa eredetű, ez a sakä - o k ü n n e p e, melyről már Ktesias emlékezik; Berosus pedig babyloni történetében bővebben leírja, miszerint Loos hónap 16-ik napján Babylonban 5 napig ülték a sakae-ünnepet, melynél szokásban van, hogy a szolgák parancsolnak uraiknak, s közülök egy, mint a ház feje, királyihoz hasonló öltönyt vesz fel, melynek neve Zogonas. ¹⁾

Kr. u. 24-ben meghalt Strabo ²⁾ írja, hogy a sákok Bactriát és Arménia legjobb földjét elfoglalván, ez utóbbi rólok Sakasena nevet nyert; mely a sassanidák pénzein Sikaschtan azután Sedschastan nevet viselt ³⁾; majd a sákok egészen az Euxin melletti cappadokokig előnyomultak; de midőn szerzett zsákmányaik felett ünnepélyt tartának, éjjel a persák őket véletlen megrohanván, szétverettek.

Kr. u. 45-el Tamás apostol a sak-scytháknak, parthusoknak és európai scytháknak hirdette az evangéliomot, s úgy látszik nem siker nélkül, a mennyiben 315-ben tartott niceai zsinaton többek között syrusok, persák, scythák, ponticusok stb. voltak jelen; s terjedt is köztök a keresztényi mivelődés, miután Kr. u. 532-ben Kis Dénes scytha szerzetes volt az évek Krisztus születésétől számításának szerzője. ⁴⁾

Érdekes tudni, hogy Krisztus után 120-al született Lucian görög író azt mondja ⁵⁾: „Sinatrocles a parthus király 80 éves korában hazájába vitetvén, a sakauraki scythák által ott 7 évig uralkodott“ — feltűnő itt a scythák egyik osztályának sakaurok neve, mely a magyar sakurak szóra önként vezet.

Niebuhr szerint ⁶⁾ a dsagataiok Turkestanban a régi sákokra emlékeztetnek; a sákok lenyúltak egész Indiáig s az Ind folyó torkolata melléke Indo scythiának neveztetett.

¹⁾ Beros. Athenaeusnál XIV. 9. §. 44. Zeitschr. d. deutsch. morgl. Gesch. XX. I. 92 l. — ²⁾ XI. k. 8. f. 4. §. — ³⁾ Duncker II. 303 l. Zeitschr. d. d. morg. Gesch. VIII. Mordtman. — ⁴⁾ Inchoffer. Chron. Annal. Hung. Breviar. roman. — ⁵⁾ Hosszú élet. 15. — ⁶⁾ Geschichte von Assur.

A persa történelem lapjain fordul elő egy ázsiai a persával szomszédos nemzet neve, a *chionita*, vagy a görögös végrag elvetésével *chion*, ennek jelentésére reá vezet minket egy másik nemzet név: a *Kermi-chion*, mely névvel a persák a Tanától keletre lakó turkokat, a régi massagetákat nevezték saját nyelvükön; persa és török nyelven: *cherman*, *chir-men*, *germen*, *hirman*, *hirmen*, jelent város, várat; lenne tehát *várchion* vagy *várkún*; e szerint a *chion* név, melynek a chinai *hiongnu*vali hasonlatosságát el nem tagadhatni, a Kún nemzetre vihető vissza, mely véleményt Neuman is elfogadott. A *chion* nemzet lakhelye határos volt Sapor persa király országával, már pedig ez időben Kr. u. a IV-ik században, éppen a húnok, az északi *hiongnuk* valának északi szomszédjai.¹⁾

II.

II. *Cuman* és *Koman* név, a legrégebb babyloni tudósításokhoz utasító *Eupolem* írja: „a babylonoknál első volt *Bel*, köznéven *Saturn*, ennek fiai ismét *Bel* és *Chanaán*, e *Chanaán* volt a phöniciék atyja, kinek ismét fia volt *Chum*.”²⁾

Már Nagy Sándornak Kr. e. 336-ban lett trónra léptét megelőző időben létezett Pontus tartományban, a hajdan *Eridi*, később *Iris* nevű folyónál, mely *Gaziur* régi királyi lakhely mellett folyik, *Comana ponti* nevű város és *Cappadociában* *Chamanene* nevű tartomány *Sacasena* várossal és *Comana aurea* nevű város.

*Hirtius*³⁾ Kr. e. 50-el e *Comana ponti*, *Plinius* Kr. u. 1-ső században a *Cappadociai Comana* nevű városról, mely az *Euphrat* és *Sarus* folyamok forrásánál feküdt, emlékezik.

Aeolisban van egy régi város *Cyme* vagy *Cuma*.

Strabo is Kr. u. 20 évvel írja, hogy az *Iris* folyó a pontusi *comanok* városát folyja keresztül; itt volt *Bellona*

¹⁾ Jerney kelet. út. II. 247. Neuman die Völk. d. südl. Russl. 40 l. *Ammian. Marc.* XXXI. 2. — ²⁾ *Tud. Gyűjt.* 1834. IX. 110 l. — ³⁾ *De bello Alex. c.* XXXIV.

híres temploma s Iphigenia fegyverével mindkét Comana város dicsekedett.

Vannak pénzek Sever császár idejéből: „Col. Jul. Aug. F. Comanorum“ felirattal. ¹⁾

Kr. u. 44-el élt Mela földleirő Ázsia közép vidékein lakott Comari, Chomari, Coamani, Commageni nemzetről emlékezik. ²⁾

Justin Kr. u. 150-el említi, hogy a segobrigiók királya Nannus meghalván, őt az uralkodásban fia Comanus követte. ³⁾

Plinius Ázsia közép vidékein lakott Comani, Chomari nemzetről, Aethiópiában Cumara városról emlékezik. ⁴⁾

IV-ik században élt Aethicus Ister földleirő Cosmographiájában az északi Oceán melletti híres városok közt Comman nevűt említi; Koehler régi térképén Babyioniában az Eufrat folyó tavai mellett Cumana város van kitéve. ⁵⁾

Cappadocia és Mesopotámia közt volt Syriának Comagene tartománya; sőt a régi Itáliának Campania tartományában is volt egy a XIII-ik században elpusztult Cuma város, melynek lakosai Cumanoknak hivattak; de a mai Nápoly is, melynek régi ősnéve Parthenope vagy Parthenopolis volt a parthinok vagy parthusokról, cumán gyarmat volt; e nápolyi cumánok Kr. e. a VI-ik századot megelőző időben költöztek a régi Görögország Euboea szigete fővárosából Chalcisből elébb az Aenaria és Pithecus szigetekre, s innét a szárazföldre ⁶⁾, ezek eleinte sokat háborgatták a rómaiakat, mígnem Kr. e. 215-el a római birodalom polgárai közé felvétetvén, a rómaiaknak hatalmas segélytársaivá váltak. E comanokról írja Livius, ⁷⁾ hogy Kr. e. 180-al kérelmekre nekik megengedettett, hogy nyilvánosan latinul beszélhessenek, s kikiáltóknak joga legyen latinul árverezni, — a mi határozottan mutatja, hogy e nápolyi cumánok nem római nyelvű s eredetűek valának.

Sever és Caracalla római császárok pénzein e körirat olvasható: „hiero Kaisareon Komaneon.“ ⁸⁾

¹⁾ Katanehieh orbis ant. P. II. p. 129. — ²⁾ De situ orbis L. I. c. 2. —

³⁾ L. XLIII. c. 4. — ⁴⁾ VI. k. 371 l. — ⁵⁾ 480 l. — ⁶⁾ Vell. Patere. hist. rom. L. I. c. 4. Koehler Geogr. 35 l. Horvát I. Rajz. 124. l. Livius I. 87. L. VIII. c. 23. — ⁷⁾ L. XXIII. c. 31. L. XL. c. 42. — ⁸⁾ Horvát I. Rajz. 37 l.

A mai Irak a régi Media vagy Parthia nagy részét magába foglalja, s több városai között egy Kum nevet visel. ¹⁾

Mindezen helynevek a kunok vagy comanok, vagy ezek egyes felekezeteinek itteni lakása s hadviselésének nyomaira és arra mutatnak, hogy a cuman név Kr. e. VI-ik századtól kezdve szokásban volt; bár tagadni nem lehet, hogy szokottabb vala a kún név; a coman nevezet általában csak a IX-ik századbéli byzanti íróknál ²⁾ s hazai krónikáinkban legelőször Béla névtelen jegyzőjénél használtatik, midőn 885-ben a Kiewnél magyarokkal szövetkezett kunok cuman néven említetnek.

A Cuman név változókat: coman, choman, comanit.

A mi a Cuman, Kumai név eredetét illeti: a Kaukas hegység és Rha folyó közt a régi földleírónál Gerrus, Alonta és Udon folyamok említetnek, és a húnok az Alonta és Tana folyók közé helyeztetnek. A nagy hún birodalom szétohlása után a Gerrus folyó Terek, az Alonta pedig Kuma néven, melyet ma is visel, jön elő; sőt Pallas szerint kam, kum tesz vizet ³⁾; mind hazai, mind külhoni írók említik, hogy a végrombolástól menekült húnok régi lakhelyökre a Kaukas vidékére vonultak; de emlékezik Strabo az itteni Cumania nevű várról is: „Albánia határszélén van — úgymond — a Kaukasi kapu, mely hibásan Kaspi-nak is hivatik, nagyszerű műve a természetnek, hirtelen megszakasztott hegyekkel, hol az ajtók megvasalt gerendákkal záratnak be; alattok középütt folyván egy irtóztató szagú folyam, mellettök magas kőszirten egy erős vár, melynek neve Cumania, a számtalan népek áttörése meggátolása végett.“ ⁴⁾

E Kuma yize körül Etele előtt és utáni lakásokról nyerték a kunok a Cuman vagy Cumai, Cuma melléki nevet, ily víz melletti lakásról elnevezés keleten szokásban

¹⁾ Vámbéry Persia 1867. 8 l. — ²⁾ Auctor Steppenniac Knigae 866-ik évről említi a fekete tenger melléki cumanokat Katona hist. duc. 68 l. — ³⁾ Kál-
lay közár magy. kapes. Uj m. muz. 185 1/2 216—7 l. — ⁴⁾ L. VI. c. 12.

volt; Plan Carpini szerint a tatárok neve is Tatár nevű folyamtól származott. ¹⁾

III. Az arabok s utánok más keleti nemzetek a Kún nemzetet *chazar* néven nevezték, mely név különböző írónál ismét sokféle alakot, változtatást nyert; u. m. *chasar*, *cassar*, *chazarae*, *chazir*, *chosar*, *chosrae*, *chozarae*, *cozarae*, *cosar*, *cosri*, *caesarii*, *catzir*, *a-catzir*, *a-gazzir*, *cusar*, *dscheser*, *gadzar*, *gazar*, *kasar*, *khazar*, *kherzi*, *kkozár*, *kosri*, *kozár*, *kusarae* stb. a *chasar* név is az arab nyelvben császár, király, fejedelem jelentéssel bír s a történetírók előadása szerint, egy időszakban épen ott feküdt *Chazaria*, hol *Cumania*, s így a *chazar* név a kún névnek arab nyelvre nemzeti átfordítása. ²⁾

Egyedül a névátfordítási vagy nyelvészeti hasonlóság azonban nem levén elegendő azon tény igazolására, hogy a kunok és chazarok ugyanazon egy nemzet volt; kísérsük meg ezt történeti adatokkal felvilágosítani:

A magyar történelemben gyakran találunk említést fehér és fekete kunokról, s fentebb említve volt, hogy a chinaiak által birodalmuk háborgatásától elűzött húnok egy része az Oxus felé délnyugatra vonult, kik később *Eutalita*, *Hajathalita*, *Abtelata*, *Nephtalita*, fehér húnok nevet nyertek; Keza Simon ³⁾ a húnok bejöveteléről írva azt mondja, hogy *Scythiának* nyugot felől szomszédai a besenyők és fehér húnok, s megindulván a húnok, előbb a besenyők és fehér húnok, azután *Susdalia*, *Ruthenia* és a fekete húnok földén vonultak át.

Procopius Kr. u. 395 körül azt írja: az *euthalita* húnok, kiket fehéreknek hívnak. ⁴⁾

A XII-ik században élt nubiai földleíró ezt mondja: *Comania* várostól *Matalona* városig, mely *Comaniath Albithnak* is neveztetik. ⁵⁾

Thierry szerint ⁶⁾, a történet tanítja, hogy a húnok két nagy ágra oszoltak, a keleti vagy kaspi ág fehér hún nevet viselt, a nyugoti vagy urali ág pedig fekete húnnak

¹⁾ Voyages in Bergeron p. 38. Fejér: kunok 25 l. — ²⁾ Tud. Gyűjt. 1833. XI. 89—96 l. — ³⁾ I. f. 5. §. II. f. 2. §. — ⁴⁾ L. I. bell. pers. c. 3. — ⁵⁾ 263 l. — ⁶⁾ 6-ik lap. Szabó K. ford. 16 l.

hivatott. Fentebb láttuk a scythák elnevezései közt a chara-un, kara-ták nevet, mely úgy látszik a fekete húnokra vonatkozik. Magán foglalkozásként a fehér hún kizsákmányolta a kereskedő karavánokat, melyek Indiával üzérkedtek; a fekete hún nyusztot, rókát, medvét vadászott Szibéria erdeiben s kereskedést űzött bőrökkel a Jaik és Volga mellett fából rótt nagy raktárakban, melyeket a kereskedők Persiából és a római birodalomból; hol a prémárúk igen keresettek voltak, meglátogattak; a nyugoti = fekete húnok keltek át 374-ben Balamir alatt a Volgán.

Procopius szerint ¹⁾: „az Ephthaliták mind nemzetségekre, mind nevökre nézve húnok, ámbár az ösmert húnokkal semmi összeköttetésök nincsen, mert velök sem nem határosok, sem nem együttlakók, hanem szomszédjaik a Persáknak észak felől, a hol van Gorgo, egy Persia szélén levő nagy város, s itt a persákkal a határok áthágása miatt sokszor összekapnak; a húnok közül egyedül ezek fehér színűek s szép ábrázatúak, királyok alatt élnek s állandó lakások van.“

Ezen Ephtalita húnok neveztettek kidaritáknak is; a parthusok, örmények, persák s általában északkeleti Ázsia lakói fez alakú főveget viseltek, mely gyapotból készült hajlékony kis süveg forma volt, melyet a fej hátulsó részére úgy tettek fel, hogy elől a homlokhajzat fedetlen maradt; ezt a görög s római írók tiarának nevezték; volt merev, kemény, egyenes tiara is, melyet a persák cidarisnak nevezték; ezt azonban egyedül csak a királyok és főemberek = satrapák, a puha tiarát pedig az alattvalók viselték. Priscus szerint, midőn Leo császár követe Peroseshez ment, akkor ez a kidariták határában Gorgo nevű városban volt, ezt pedig Procopius Ephtaliták városának mondja. ²⁾

Curtius Nagy Sándor életében Kr. e. 333-al ³⁾ említi, hogy a persák a királyi fejéket cidarisnak nevezik, mely magas, kemény, egyenes alakú csalma volt, melyet fehér pettyes kék homlokdísz vett körül; ilyet viselt örmény király Tigran is, mint ez egy syr pénzen látható. ⁴⁾

¹⁾ bell. pers. L. I. c. V. p. IX—XI. — ²⁾ Priscus excerp. leg. p. 50. Procop. de bel. pers. L. 111. — ³⁾ L. III. c. 3. — ⁴⁾ Rich. röm. Alterth. 146. 625 l.

Mirhond persa író tanúsága szerint, a fehér kunok laktak déli napkeleten Chorosmia tartományában Persia északkeleti határán (mely most Chiva, fővárosa Urgentz); s négy nemzetségből állottak: 1-ör Abar, Avar, görögöknél Var, Tibar, Owar; chinaiaknál: Gaugin, Geugin. 2-or Kazar, Kozar, Kozr, Gyssr. 3-or Glúz, Uz, Ós, As. 4-er Petse neg, Pacinacita. A kazarak egy része Kr. u. 200-al a persáktól kiűzetve, Armenián keresztül Iberiában telepedett le, s a caspi tengerig terjedvén, ez róluk Kazar tengernek neveztetett. ¹⁾

Byzanti Theophan szerint ²⁾: „Ephtalam, az ephtalitáknak — a régi fehér húnoknak — királya, kiről az egész nemzet nevét nyerte“; ez Perozes persa királyt legyőzvén, a persák lakhelyét az ephtaliták foglalták el, kiket ismét később a turkok űztek el. ³⁾

Ammian Marcellin szerint Attila húnjai, tehát a fekete húnok vándor életet folytatva, városokban nem laknak; szekereken élnek. ⁴⁾

Theophan szerint Heraclius a lazica tartományban a keleti turkokat, kiket chazaroknak neveznek, hadi szövetségeseivé tette. ⁵⁾

Chorenci Mózes szerint Scythiát, mely Apachtariának máskép Turciának hivatik, lakják a Hephtaliták. ⁶⁾

834-ben Chazaria chaganja Theophil császárt követség által felkérte, hogy Sarcel várát, mely név, magyarázat szerint fehér házat tesz, nekik építse fel. Sarkelben a chazariták felváltva 300 főnyi őrséget tartottak. ⁷⁾

Az eddigiekből kitűnik, hogy legjelesebb írók, mint Mirhond szomszéd persa, Elmacin arab, Choreni Mózes örömény és Theophanes görög, történetírók szerint a kazarak kún eredetűek. ⁸⁾

Az, hogy keleti turkoknak is neveztetnek, onnét van, mert Simocatta szerint ⁹⁾ a persák a húnokat, mint a turkok alattvalóit, hibából turkoknak nevezték, és Choreni

¹⁾ Fejér Gy. kazarak eredete 19—20 l. — ²⁾ c. 4. — ³⁾ Stritter mem. pop. T. III. p. 47. T. I. p. 593—595. — ⁴⁾ L. XXXI. c. 2. — ⁵⁾ Chron. p. 263 — ⁶⁾ p. 305. — ⁷⁾ Constant. Continuator p. 76. — ⁸⁾ Fejér Gy. a chazarok 52 l. — ⁹⁾ apud Eustath. nota ad Perieg. v. 730.

Mózes szerint ¹⁾, Scythia is nevezetett Turciának, s a húnok turkoknak is nevezettek a persák által.

Horvát M. szerint ²⁾ a magyar jelleg két árnyéklatú, barna és szőke. Ugyanezt mondják arab írók a kozárokról: „a kozárok két fajúak; egyik a kara = fekete kozár, sárga színű, másik a fehér, termetre és szépségre kitűnő. ³⁾

IV. Az orosz és lengyel történetírók a kunokat Polowtz, Palócz néven említik, mely Hammer szerint ⁴⁾ annyit tesz, mint pusztai uzok, pole = mező, puszt, törökül desch; az örmények a palóczokat bersiliknek nevezték; mások szerint Palócz annyit tesz, mint prédáló, rabló.

Hogy a palócz magát saját nemzeti nyelvén kún néven nevezte, igazolja az, hogy a mi nemű hadakat és útközleteket történeteknek mondanak hazai krónikáink a kunokkal, épen azokat palóczoknak tulajdonítják az orosz és lengyel historiák; comanoknak a byzantzi írók; és a milyen neveket viselnek némely palócz vezérek az orosz és lengyel évkönyvekben, hasonló nevezet alatt említetnek a kunok vezérei a byzanti és magyar történetíróknál; s a történetírók szerint azon földrészekben s tartományokban laktak a régi kunok, melyekre a szláv krónikások a régi palócz nemzetet helyezik ⁵⁾, mint ezt maga helyén látni fogjuk.

Már Kr. u. 212-ben Antoninus Caracalla „ad clandestinos Latrunculorum transitus oppositis“ a Duna partját a metanasta jászok ellen erődökkel látta el; sőt a későbbi íróknál a kún, chazar, besenyő és jász népekből álló palóczok hivattak latrunculi néven. Krónikáinkban az orosz nyelven rablót jelentő „palócz“ szó helyett mindig latrunculus, horom, haram fordul elő. E haramok szokása volt hadüzenet nélkül megrohanni véletlen s kifosztani az ellenséget. ⁶⁾ A régi időben „latro“ név alatt zsoldért idegen szolgálatban álló katona értetett. ⁷⁾

A kunok valv nevét illetőleg: már Plinius Kr. u. I-ső században a Maeot tava környékén említ Val nevű népet ⁸⁾;

¹⁾ p. 305. — ²⁾ Magyar. orsz. tört. I. 17 l. — ³⁾ Klaproth mem. rel. a l'Asie p. 185. — ⁴⁾ Gesch. der gold. Horde p. 18. — ⁵⁾ Magyar tört. tár I-ső köt. Jerney palócz krónika. 3. 4. 14. 16 l. — ⁶⁾ M. acad. ért. 1847. 287 l. Érdy. — ⁷⁾ Rich röm. Alterth. 345 l. — ⁸⁾ Hist. nat. L. VI. c. 7.

később a német írók a kún nemzet palócz vagyis prédáló nevét a XIII-ik században: Waelwyn, valvi, walwi, waltwen, valhen, valben, falones szavakkal fordították át; 1221-ről írják: „anno 1221. fuerunt tartari in terra valvorum paganorum, qui Parthi a quibusdam dicuntur stb.“ — 1227-ik évről: „Boritus de maioribus principibus Chunorum, quos teutonici Valuem apellamus.“ Rubruquis 1252-ki utazásában megjegyzi, hogy a németek a capchat comanokat valanoknak (= alanok) nevezik. ¹⁾ Gerando írja: hogy a karatchaioi élén volt: Jolam-Kérym-Chowhali nevű vali-jok; a vali szó tesz: fejedelmet. ²⁾

V. A kunok, különösen a palóczkunok, parthus néven a régi írók által gyakran említettnek. Radevicus írja, hogy a lengyeleket a ruthen, parthus, prusch és pomeran szomszéd nemzetek nagy sereggel segítették; valamint Kadlubko Vincze 1223-ban elhalt, tehát a kún birodalom fennállása alatt élt lengyel történetíró, a lengyelekkel szomszédos Cumaniát Parthiának, a kunokat parthusoknak több helyen nevezi.

1221-ről a livoniai krónika, 1222-ről Anonymus Saxo a kunoknak a mongolok által lett legyőztetését irván le, a kunokat parthusoknak nevezik.

Végre Boguphal poseni püspök lengyel krónikájában a kunok parthus néven említettnek. ³⁾

Valóban, mint fentebb láttuk, a régi történelem bizonyítja, hogy a parthusok a kunoknak egy felekezete volt.

VI. Turk nevezet: Biborban született Constantin s a többi X-ik századi byzanti írók, a magyarokat mindenkor turk néven említik; mely elnevezés okául Theofülaktosz Szimokatta VII-ik századi byzanti író ⁴⁾, ki a hún vagy kún és turk nevet maga is vegyesen használja, azt adja elő, hogy keleten a persák az észak felé lakó kunokat szokták turkoknak nevezni; sőt elébb írja ⁵⁾, hogy a kelet felé lakó s a persákkal szomszéd húnokat sokan szokottabb néven turkoknak hívják.

¹⁾ Tud. Gyűjt. 1834. IV. 117—121 l. — ²⁾ Ess. sur l'orig. des Hongr. p. 144. — ³⁾ Horvát I. Rajzol. 82 l. Horváth P. de init. ac maj. Cum. 10. 11. 12 p. Jerney kel. út. II. 298 l. — ⁴⁾ III. k. 6. f. 124 l. — ⁵⁾ L. I. c. 8.

Kell-e ennél fényesebb bizonyosság arra nézve, hogy a magyar a régi hún vagy kún nemzettel egy test és vér? ¹⁾

Menander írja ²⁾, hogy a turkok régenten sacoknak neveztettek; s a mely berohanásokat Persiába Herodot a sákokról beszél, az ő persa történelmi források ugyanazokat a turkoknak tulajdonítják.

Sőt Gilo bibornok is a hún, khun, parthus és turk nevet felváltva használja ugyanazon nemzetről, s valóban figyelmet érdemel, hogy több keleti nyelvekben a tarak, tarek, terek, elhagyott, elpártolt jelentéssel fordul elő, s így a turk vagy török szó a parthus nemzetre vezet vissza benünket. ³⁾

Theophanes byzanti író szerint: „keleten a Tanánál a turkok laknak, kik hajdan massagetáknak hivattak; a persák által pedig saját nyelvükön kermichionoknak neveztettek ⁴⁾, mely név vár-kún jelentéssel bír.

VII. Úz, Ghus, Oghus, ugyanazon nemzet neve, melyet más történetírók turcoman vagy coman, az oroszok palócz, önmagok kún néven neveztek. ⁵⁾ Már Nagy Sándor korában Uxiok Susiánában említettnek. ⁶⁾ Tacitus említi az úzokat „os“ név alatt. ⁷⁾ Az úzok, asus, osus, usus, latrunculus, uxius néven is fordulnak elő a régi íróknál ⁸⁾; az úzokat Comnen Anna és Cedren György szinte a XI-dik század végén élt görög író, húnoknak nevezi; Anna Comnena azt írja: „kiket unnoknak mondunk, azok a köznép nyelvén úzoknak szoktak neveztetni.“ E görög írók állítása annyival nagyobb hitelű, mivel Anna atyja Comnen Elek keleti császárnak udvarában úzok szolgáltak; Cedren pedig Annát megelőzőleg 50 évvel élén, az úzokat jól ismerték. Az úzoktól neveztetett el a Dnieper Usu-nak, s a tenger ennek torkolatánál Usolimne vagy úzok kikötőjének; sőt Herodot Utii népe alatt valószínűleg az úzok értendők. ⁹⁾

IV. László 1279-ki oklevelében a kún fővezérek közt

¹⁾ Szabó K. tört. Ért. 1860. I. 71 l. Jerney Tud. tár 1842. XI. k. 93 l. — ²⁾ Stritter III. p. 49. Hammer G. d. gold. Horde 7 l. — ³⁾ Tud. Gyűjt. 1829. VII. 38. 39. 58 l. — ⁴⁾ Stritter T. III. p. 46. — ⁵⁾ L. V. c. 3. — ⁶⁾ Germania c. 28. c. 43. — ⁷⁾ Plinii hist. nat. L. 27. c. 7. Arriani exped. Alex. — ⁸⁾ Cedren. II. 775. Anna Comm. Alex. L. VII. 201. Horváth P. Coment. 3 l. Hammer gold. H. 15. 18.

Uz-úr említettetik ¹⁾, s így igen hihető, hogy Uz nevüket valamelyik régi híres vezéröktől nyerték; mert az úzok és a kúnok régi lakhelyéről, a Kum vize mellől, hol Uzil városuk is volt, jöttek ki.

Az úzok Kr. u. IX-dik században, Constantin szerint, a Volga és Jaik mellett, a pecsenegek és magyarok szomszédjai, s Cedren szerint hún törzsből származva, a Caspi tenger keleti partjain laktak; a velők szomszéd pecsenyéget kelet felé elűzván, lakhelyüket elfoglalták, s itt a chazarok szomszédságába jutva, a Volgától az azowi tengerig elterjeszkedtek. Az úzok a pecsenyéget a Dnieper és Dnisteren túl a Dunához szorítván, hol az úzok Kr. u. 1065-ben Ducas Constantin császár alatt feltűnnek; Bulgariába, Thraciába és Macedoniába gyakran beütöttek, mignem éhség, dögvész és a pecsenének által elpusztítottak annyira, hogy az utóbbiakkal szövetségbe, a rómaiak ellen viselt harc után a XII-ik században nevök is végképen elenyészett. ²⁾

1853-ban az Aszódon felfedezett pogány sírokat Érdy úz vagy palócz temető helyeknek mondja. ³⁾

VIII. Sabir; a byzanti egykorú írók igazolják, hogy a húnok egy osztálya hajdan sabir néven hivatott; Priscus Rheter, Procopius, Agathias, Menander, Theophylactus Simokatta, Theophanes, Cedrenus munkáiban olvashatni: „a sabirok kún nemzetség; 3000 hún, kik sabiroknak nevezetnek; Sabir vezetéknévű húnok; hún sabirok, sabirok és más hűnnemzetek; a közönségesen Sabernek nevezett húnok közül stb.“ Ez adatok igazolják, hogy az V. VI. és VII. században a húnoknak sabir nevű külön osztálya létezett, mely a Kaukas vidékein lakó, harcziás, független nép volt s több fejedelemségekre levén felosztva, ezek közül némelyek a római császárral, mások a persa királlyal voltak bizonyos mennyiségű arany jutalomért hadi szövetségben; s mivel a parthus birodalom elenyészte után tűnik fel leginkább, mint jelentékeny népség neve, a Sabir, ez a parthiai Sabartenon vidékéről származásra mutat. ⁴⁾

¹⁾ Horváth P. f. i. m. 9. 10 l. — ²⁾ Erdmann Temudschin 120—121 l. — ³⁾ Uj m. muz. 1854. II. 141. — ⁴⁾ Jerney kel. út. II. 243—4 l. i. kútfők. Procop. de bello goth. L. IV. c. II. p. 593.

Procopius írja, hogy a Caucas kapuinál laknak az alanok, abasg-zechek és sabir néven nevezett húnok. ¹⁾

456-ban Kr. u. a keleti udvarhoz követeket küldöttek több ázsiai népek, kik saját lakhelyükről kiveretvén, a sabirokkal, kiket az abarok űztek ki, megütköztek. ²⁾

516-ban a saber-húnok, a Caspi kapuktól Armeniába beütvén, Cappadocia, Galatia és Pontus tartományokat pusztították. ³⁾

528-ban a saber-húnok királya Balach meghalván, özvegye Boarex, 100 ezer húnnal a rómaiak részére állott. Ekközben Kabad persa király a rómaiak ellen más hún törzseknek királyait Styraxot és Glonest segélyül hívja, kik 120 ezer fegyverrel megjelentek; azonban az özvegy királyné velök megütközvén, Glones a harczban elesett, Styrax pedig fogságba jutván, a királyné által a keleti császár udvarába küldetett; ettől kezdve az özvegy királyné Justinian császárral a baráti szövetséget mind végig fentartotta. ⁴⁾

Kr. u. 550-ben a lazok királya Gubaz, kevéssel azelőtt, hogy a persák Lazicába beüttek, az alanokat és sabirokat harczra segítségre, 100 font arany ígérete mellett, megnyerte, s Justinian a megajánlott összeget részökre útnak is indította, azonban a pénzt vivő követek nem merészelve a köztök eső ellenséges földön tovább menni, a Petrát, Lazica városát, ostromló római seregnél megállapodva, küldetésükről a sabirokat értesítették; ezek három főembert kellő kísérettel Lazicába küldöttek, kik a város ostrommal bevehetése iránt már kétségeskedő rómaiakhoz csatlakozván, mind a persák, mind a rómaiak előtt addig ismeretlen gépeket készítettek az ostromláshoz; azonban a persák a körülvevő város felszabadítására csakhamar más törzsbeli 12 ezer sabir-húnnal megjelentek. ⁵⁾

Kr. u. 556-ban Nachoragan persa fővezér a persákhoz pártolt misimianoknak a rómaiak ellen segítségre küldetvén, 60 ezer harczost vezetett azon szigetbe, melyet Martin és Justinian testvérek megszállva tartottak több sabir-hún

¹⁾ Procopius de bello pers. L. II. c. 29. de bello goth. L. IV. c. 3. —

²⁾ Priscus p. 42. 43. — ³⁾ Theophan. p. 138. Anast. p. 55. Cedren. T. I. p. 361.

— ⁴⁾ Theophan. p. 149. Anast. p. 58. Cedren. T. I. 367. — ⁵⁾ Procop. de bello pers. L. II. c. 29. p. 165. c. 30. p. 168. L. IV. c. II. p. 593. c. 13. p. 601.

zsoldos csapatokkal, melyek Archaeopol és vidékén táboroztak, hogy az ellenséget nyugtalanítsák.

Nachoragan a dilimniták közül 3000 vitézt kiválogatván, ezeket oly utasítással indítja útnak, hogy a sabírhúnokat gyilkolják le. Meg is indulnak éjjel, hogy a sabirokat véletlen meglepjék; ezek azonban a dilimnitáknak egy megszökött kalaúzok által a veszélyről értesülván, lesbe állanak, s midőn azok a táborba belopódnak, ezek hirtelen rajta ütnek, iszonyú zavar és öldöklés következik, a dilimniták közül 800-an a tábor helyen megölettek, a többiek futás közben hullottak el annyira, hogy alig 1000 jutott vissza Nachoraganhoz. ¹⁾

558-ban Kr. u. a sabirok és más hún nemzetek a földjükre benyomuló várkunokat az abaroknak képzelvén, őket ajándékokkal megengesztelték; azonban az abarok a rómaiak által megajándékozotva, I. Justinian császár kívánságára az ejtásal-ongor hún nemzetet haddal megtámadták, és a sabirokat szétkergették. ²⁾

Justin császár vezére Marcian, Kr. u. 573-ban Chozröes persa király ellen küldetett, mit meghallván János Armenia fejedelme és Meran persa vezér, több ázsiai nemzetek közt a sabirokat is megnyerték segítségül. ³⁾

Kr. u. 587-ben Tiberius császár alatt a rómaiak serege Albaniába betört, s ott a sabiroktól s más nemzetektől kezeseket vevén, Byzantzba küldötte azokat; hova nem sokára az alanok és sabirok követei is megérkeztek hódolás végett; azonban az ekkor távol volt sabir fejedelem haza térvén, a persáknál keresett segítséget.

Erre a rómaiak újlag betörték Albaniába, s követek által a lakhelyökről kihívott albanokat és sabirokat a Cyrus vize partjára letelepítették. ⁴⁾

III.

A mi a húnok scythiai lakását illeti: ugyanazon tartományokban, melyek utóbb Cumania és Chazaria

¹⁾ Agathias L. III. p. 92—94. — ²⁾ Menander p. 100. Theophylactus L. VIII. p. 175. — ³⁾ Theoph. byzant. T. I. Eclog. hist. p. 22. — ⁴⁾ Menander p. 158. 159.

területét képezték, hajdan királyi scythák laktak; jelesen Kr. e. 484-el Herodot a földmivelő és pásztor scythák lakását leírván, a 20-dik fejezetben így folytatja: „Gerhus folyóján túl már az úgynevezett királyi földek vannak, s a legvitézebb s legszámosabb scythák, kik azt tartják, hogy a többiek az ő szolgálkai“; ezek elnyúlnak dél felé Taurisig, kelet felé azon árokig, melyet a vakoknak fiai ástak, és Maeot tava kikötőjéig, mely Krimninek neveztetik, egyrészt pedig elnyúlnak a Tana folyójáig, „de a királyi scythákon túl az északi szél felé laknak a fekete köpenyesek.“ Majd az 56-dik fejezetben: „Gerhus folyó elválasztja a nomád és a királyi scythák tartományát“; — az 57-dik fejezetben így folytatja: „8-dik folyó Tanais, mely elválasztja a királyi scythákat és sauromatákat.“

Kr. e. 7 évvel Dyonisius Periegetes, a Caspi tenger innesső torkolatánál a scythák mellett említi az unnokat.

Plinius és Méla Kr. u. I-ső században írják, hogy a Gerhus vize a basilidák és nomádok közt foly; Appianus Kr. u. II-ik században szinte említi a basilidákat; az ezzel egykorú Ptolemaeus Kr. u. 150-el épen azon lakhelyekre, hol a királyi scythák említették, chun népet helyez, midőn a sarmatiai Tana folyó mellékéről így ír: „laknak a basternák és roxolánok közt a chunok; a Maeot tava egész hosszában pedig a scythá ala-unok laknak; a sákok határosak nyugotról a sogdiánokkal; ezeknek keleti oldalán az Emod hegyeinél a charauni scythák.

Chorenei Mózes örmény író beszéli, hogy a III-ik század vége felé Nagy Tiridat a Kaukazuson túli népeket legyőzván, azokat a hunk — mint a húnokat az örmény írók nevezik — földjéig űzé.

Agathias azt írja, hogy az unnok nemzetsége hajdan a Maeotis tengeren túl észak felé lakott, inkább észak felé a Tanánál, mint a többi barbar népek, melyek az Imán innen Ázsiában laknak. Ezek mind közösen a scytháknak és unnoknak nevét viselik, de külön népekre oszlanak, úgymint Kotrigur, Utigur, Ultizur, Burugund népre. ¹⁾

¹⁾ Magy. nyelvtud. közlem. IV. k. 242 l.

Sőt az orosz írók szerint Russia, mely a dánok által keleti fekvése után Ostrogardnak hivatott, mondatott Chunnigardnak is, azért, mivel ott volt a húnok első lakhelye Kue (Kiew) fővárossal. ¹⁾

Zozimus szerint Kr. u. 300 körül a Rypheus hegység mellett lakott húnok egy része a Maeot taván túl Asiában szerte vándorolt. ²⁾

Kr. u. 370-el Ammian. Marcell. a Maeot taván túl a Caspi tenger mellékére helyezi a húnokat. ³⁾

Az V-ik század elején élt Marcianus Heracleota görög földleíró említi, hogy a Borysthen körüli vidéket az alanok után lakják a choanok.

Ezek szerint a scythák lakása Kr. e. 484 — Kr. u. 4-ik századdal a következő volt: a Maeot tava mellékén észak felé laktak a nomád vagy pásztori scythák a Borysthen, Gerrus és Tana vizéig, Gerruson túl észak felé a királyi; Panticap folyótól északra a Borysthen mellékén a földmivelő scythák; sőt Kr. u. 150-el a Borysthen és Tana közt észak felé eső vidéken lakott királyi scythák már chún néven említettnek, kik itt a Chunnigard nevű tartományban laktak; innét tovább terjeszkedve, a finnek földjét a Narva melletti Peip tó környékén elfoglalták, sőt Kr. e. 70-el már a venedi öbölíig elhatoltak; más felől pedig a Tana vizén túl fekvő tartományokat egész Thraciáig a scythák elfoglalták. ⁴⁾

Itteni lakások alatt történt viselt dolgaikat a mi illeti:

A húnok királyának leánya Harund a dán királyhoz menvén nőül, midőn általa minden igaz ok nélkül elűzetett, a húnok bosszút forralva, a dán király Frichgott ellen, Krisztus születése körüli időben, más 6 kún fejedelem s temérdek sereggel hadat indítottak; volt mindegyik király s fejedelemnek 50 hajója, mindegyik hajón 300 fegyveressel, de az ekként 100 ezeret meghaladó hadsereget a dán király részint a tengerbe süllyesztette, részint Blekingnél vívott csatában leölte s szétverte. Saxo gram-

¹⁾ Fejér Gy. kúnok 47 l. — ²⁾ Histor. L. II. p. 67. — ³⁾ c. XXXI. — ⁴⁾ Diodor. Sic. L. II. c. XI.

maticus szerint e csata 7 napig tartott, maga a hún király is elesett, a leölt fegyveres nép hullái Russia 3 folyóját akasztották meg folyásában, s a síkon 3 napi járásnyi területen heverték a holttestek. Az életben maradt húnfejedelmek közül többen a dán királynak meghódolván, népeikkel együtt különböző tartományokat kaptak lakhelyül; az elesett király fia nyerte Saxoniát, mások Lapponiába s Estoniába telepítették le, ¹⁾ ezért találni a lapp, finn és esth nyelvekben a magyarral egyező szavakat; — Jornandes szerint pedig ²⁾ Ptolemaeus a régi Scanzia sziget lakosai közt Suethen, Athelnil, Unix, Etelrug nevű népeket említi, mely nevek távol hún származásra mutathatnak.

Kr. u. 284-ben a húnok a rómaiakkal nagy harcra elegyedtek, melyben maga a római császár Carus elesett. ³⁾ Ezután sem szűntek meg a római birodalmat háborgatni, sőt Nagy Constantin alatt, a sarmatákkal egyesülve, nemcsak Thráciába, de Illyricumba is gyakran beütöttek. ⁴⁾

Majd Kr. u. 344-ben II. Cosru örmény király sokat harczolt a massageták, albanok és húnokkal. ⁵⁾

356-ban Tamsapor hadvezér a rómaiak békekötési szándokáról levélben értesítette II. Sapor persa királyt, ki akkor a telet a chioniták és eusenok határán töltötte. ⁶⁾

358-ban II. Sapor a chioniták és gelanokkal, mint az időben nagyhírű harczias nemzetekkel, szövetségre lépett. ⁷⁾

359-ben Ammian mint szemtanú írja, hogy midőn Sapor persa király Mesopotámiát megszállotta, mellette balfelől a chioniták királya Grumbat lovagolt, ki középkorú, redős arcú, de nagy tekintélyű, és sok nagy győzelmekről híres volt; jobb felől pedig az albanok királya, kiket több hadvezérek s ezeket elláthatlan terjedelmű hadsereg követett; a rómaiak erre megijedve, szántóföldjeiken levő gabonáikat felgyújtják, s az Eufrat innenső partján védelmi állást foglalnak, honnét azonban lovassá-

¹⁾ Fejér Gy. *Aborigines* 36—7 l. i. k. *Saxo gramm.* p. 134. — ²⁾ c. 3. — ³⁾ Zonaras ed. Paris. T. I. p. 638. — ⁴⁾ Stritter I. p. 475—6. — ⁵⁾ Fejér G. *Aborig.* p. 139. i. k. — ⁶⁾ Ammian. *Mar. L. XVI. c. 9.* — ⁷⁾ U. e. i. m. L. XVII. c. 5.

guk elüzetvén, a persa és chionita egyesült sereg Amida várost bekeríti, melyben rendesen az ötödik parthus legio volt helyőrségül, most azonban több más legioval ellátott.

Sapor a városbelieket, a falakhoz közel lovagolva, maguk feladására hívja fel, miközben reá nyil és dárda lövetvén, kevésbe mult, hogy életével nem lakolt. Erre az ostrom még nagyobb erővel megújul; másnap Grumbat, serdülő fiával oldalán, válogatott csapattal, feladásra szólítás végett, ismét megjelen a falaknál, de alig közeledik nyil-lövésnyi távolságra, midőn a falakról egy ügyes íjjász szorosán feszített íjjáról egy nyilat röpít a király felé; ez sértetlen marad, de oldala mellett fia, páncélján keresztül a nyil mellébe furódván, lováról lehanyatlik.

Erre kísérete, hogy holttestét megmentsék, nagy lármát üt, sokan tódulnak segítségül, nyilzapor közt iszonyú harcz fejlődik, melynek csak az éji homály vetett véget, a midőn az elesett királyfi holttestét a hullák halmaza alól kikeresvén, nemzeti szokás szerint eltemették. Jele-sen: viselni szokott fegyvereivel feldíszítvén, holttestét egy téres emelkedett dombon ravatalra helyezték, körülötte tíz ágyacskát vetettek, melyekre hűn utánzott holt-emberi alakok lőnek fektetve, ¹⁾ s hét napon át a harczosok társaságokban és csapatokban vendégeskedtek, tánczolván s énekelve a királyfi halálát sirató gyászdalokat; — a nők pedig az életkora virágjában kimult nemzet-reményét keserves jajgatással siratták.

Azután a holttestet megégették, s csontjait ezüst hamvvederbe zárták, mivel atyja elhatározta, hogy azokat földbe temetés végett a nemzeti törzshöz elszállíttatja. Grumbat atyai fájdalomban megesküdött, hogy fia halálát Amida bevételével fogja megtorolni.

Két napi pihenés után az ostrom megkezdett. Grumbat chionita seregeivel a falak azon részét támadta meg, hol fia elesett; az albanok az északi részt foglalták el; megindultak az iszonyú testű elefántok, hátaikon víve a fegyveresekkel megrakott tornyokat, s midőn az ostromra

¹⁾ Ezeket a szokásos kő szobroknak véli Jerney kel. út. II. 250 l.

minden előkészület megtételével, annak megkezdésére Grumbat adott jelt; — izmos karja egy véres dárdát röpitett a falakra, saját nemzeti és a rómaiak szokása szerint, hadizenetül. Több napon át oly dühvel folyt a harcz, hogy az elesetteket nem győzvén eltemetni a városbeliek, köztök dögvész ütött ki, végre iszonyú vérontás után a város bevételét, s Amiannak sikerült éjjel Antiochiába elmenekülni. ¹⁾

A Kr. u. 378-ban uralkodott Gratian római császár látva, hogy Thráciát és Dáciát a gothok és táifalok bíráják, s a mindezeknél sokkal veszélyesebb húnok és alanok a római birodalmat végromlással fenyegetik, magát és a még gyermek testvér öcscsét II. Valentiniánt ezek ellen a birodalom megvédésére elég erősnek nem találván, a gothok ellen vitézül harczolt Theodosiust vette maga mellé uralkodó társul; azonban, hogy a veszély oka nem a birodalom gyengesége, hanem saját uralkodási hanyagsága volt, mutatja az, hogy a római sereggel nem gondolva, kénytelen volt az alanokat sok arany ajándékkal magának megnyerni, kik közül néhányat maga mellé testőrökül vett, sőt gyakran alán ruhába öltözve utazott, s e miatt a római hadsereg előtt gyűlöletessé lett.

Theodosius császár a gothokat és húnokat több csatában legyőzte. ²⁾

Az albanok első püspöke Gergely, a húnok keresztyén hitre térítését is megkísérlette, de meghallván a húnok, hogy az evangéliom a rablást és pusztítást eltiltja, haragra gerjedve kiáltották: hogy hadjáratok nélkül hogy lehet oly nagy sereget eltartani? — s a jámbor püspököt vad lóra kötözték, s ezt az északi tengerpart hosszában egy vadon nevű pusztába elkergették. ³⁾

Ugyan ez eseményt Chorenei Mózes így adja elő: ⁴⁾ Tiridat örmény király, az északkeleti vidék helytartói s Phaitakaran nevű távol fekvő város főnökei kértére, ezeknek a keresztyén hitre térítése végett a nagy Werthannak ifjú, de erényekben kitűnő fiát Gergelyt adta püspökül; ki hozzájuk megérkezvén, térítési működése alatt jön a híre

¹⁾ L. XVIII. c. 6. XIX. c. 1—8. — ²⁾ Aurel. Victor. hist. aug. epit. —

³⁾ Fejért G. Aborig. p. 139. i. k. — ⁴⁾ Gesch. Gross-Armeniens III. Buch. 3. von Lauer Regensburg 1869. 161 l.

annak, hogy Tiridat meghalt, mire Sanatruk és más fondorkodó egyének izgatása folytán, a barbarok Gergely püspököt kivégezték oly módon, hogy a caspi tenger közelében „Watin“ sikon lovaikkal összegázoltatták.

Mind a „watin“, mind a „vadan“ szó a nyelvünkben ma is élő „vadan“ szóra vezet, s ezt az ősz hún nyelv maradványának tekinthetjük.

IV.

A húnscytha néptörzsnek egyik jeles régi ágazatát tették a jászok, kiknek utódai ma is testvérei a húnoknak.

A jász név változéakai: jazyges, gaz, giás, gyas, iss, giaz, ayas, dias, jas, jasus, jassius, diasz, jáz, jassones, jazones, jat, jatwi, jazmizita, jatviez, jatving, jaczving, jecwes, jasytschnik, jaczuczansita, jacviz, jadzwing, jazving.

Átfordított néven: toxius, toxianus, toxophoroi, toxota, toxikoi, toxander, ion, iaon, ieson.

Melléknévvvel: philistaeus, philistinus, metanasta, sarmata, dacus, illuricum.

Ha Schlözer szerint: Ros, Rosia, Russia, Ruzia, Rutia, Ruscia, Rugia, Ruthia, Ruthenia, Rutczia, Orosz, Uruz nevek a Russus; — Arndt szerint a Tedesco, Tyska, Dyska, Dutsch, Teutsch, Dütsch, Täutsch a német nemzet nevei; ha elfogadjuk, hogy bedzsnak, patsinak, patsinakit, pecseneg, bessen, bes, bissen, bicen, picenát a besenyő nemzet névváltozéakai: nincs ok a jász név fentebbi változéakai egy jelentőségét megtagadni.

A jász szóról a m. Academia magyar nyelvészótára ezt írja: ¹⁾ „Jász (iász vagy i-ász v. ijász) széles értelemben jelent oly embert vagy vitézt, ki íjjal bánik, íjjal lödöz; szoros értelemben a magyar nemzetnek egyik különös ága, mely régi időkben mint ügyes nyilazó tűntette ki magát.“ Az ív vagy íjj magyar szóhoz közelít a tatár és ujjur nyelvben a: jejj, a kurd és török nyelvben a iai, mely mindegyik íjj jelentéssel bír.

¹⁾ III-ik kötet.

A mongolok a XIII. században oly ügyes nyilazók voltak, hogy őket az armeniaiak csak nyilazó népnek = íjjászoknak nevezték. ¹⁾ A nyilvessző görögül: ios, oistos, yssos, io, toxéma, belos; latinul sagitta, a kézív: toxon, bios, latin: arcus, s így átfordítás után nyerték a jászok a görög és latin íróknál előforduló különféle neveiket.

Miután azonban tagadni nem lehet sem azt, hogy a régi korban külön jász nevű nemzet létezett, sem azt, hogy az íjjász vagy jász kifejezés, és ennek megfelelő más nyelvű. átfordításai nem mindenkor a külön jász nemzetre, hanem esetleg a régi hadviselésben legfőbb szerepet vitt nyilas vagy íjjász hadosztályra is vonatkoznak, a bíráló történelemnek figyelni kell határozottan arra, hogy vajjon világosan nemzetről van-e említés téve, mivel különben az egész régi világ hadseregének, nyíllal felszerelt osztyáiban, mindenütt jász nemzetet fog elég tévesen találni.

Philistaeus, philistinus néven mind a régi, mind az újabb jászok említettnek a történetíróknál s hazai oklevelekben. A philistaeus nevét némelyek a philein és oistos görög szavaktól származtatják, melynek jelentése íjjkedvelő, íjjász; ²⁾ azonban a philistaeus név már Ábrahám korában Kr. e. 2000 évvel pelestim alakban előfordul, mely korban még Görögország fennállásáról a történelem nem is emlékezik.

A m. academiai nagy szótár szerint ³⁾ a philistaeus a héber plisti szóból származott, mely annyi mint kóbor, ballagó, csapongó; a gyök: palás = csapong, kóborol, hangokban egyez a palóc szóval; de előjönnek a philistaeusok a lengyel törvényekben is, — s dű Fresne Károly Glossáriumában a philistaeus nevet „kóborló“ szóval magyarázza; ⁴⁾ ebből az következik, hogy a philistaeusok kóborló nomád életet éltek; ez azonban ellenkezik a történelemmel, mely szerint ők királyok alatt s városokban laktak.

A philistaeusok az aethyopiai szentírásban feleset, eeme néven jőnek elő, mert Ludolf Jóbnak aethyopiai szó-

¹⁾ St. Martin Mém. sur l' Arménie II. 276. — ²⁾ Szabó K. Uj m. muz. 1851—2 837 l. — ³⁾ 221 lap. — ⁴⁾ Gloss. Man. ad script mediae et inf latin Halae 1778. T. V. p. 282.

tárában: falasa annyi mint: elköltözött; falasi = vándor, felesata = elköltözés; philistaeus tehát aethiopai nyelven = kiköltözött, metanasta, száműzött; görög nyelven pedig philistaeus az allophylos szóval fejeztetik ki, mely tesz: más nemzetbelit, latinul: alienigena. ¹⁾

Hogy a nagy húnscytha néptörzsnek melyik osztálya s mely alkalommal nyerte a philistaeus nevet, erre nézve a történelem némi valószínű felvilágosítást nyújt.

Az ó szövetség szerint Chamnak fia Mizraim telepedett le Egyiptomban s ennek fia Capthorimtól származtak a pelistinusok vagy philistaeusok, ²⁾ kiknek lakhelye az Egyiptomot Palaestinától elválasztó Sikhor folyótól kezdve, az egyiptomi tenger mellékén Jamniáig terjedő először keskeny földrész volt, hol Gaza, Ascalon, Azot, Accaron, Gáth nevű városaik említetnek, mint székhelyei azon öt fejedelemségnek, melyre fel valónak osztva. ³⁾

Ezen öt fejedelem vitte közöttök a hadvezérséget, együtt jelent meg nyert hadi győzelmekért tett ünnepélyes hálaáldozatoknál, s együtt tanácskozott országos ügyekben. Ez időben a philistaeusok hadi szekerek, lovasok, nehéz fegyveresek és íjjászokból ⁴⁾ nagy tömeget valónak képesek talpra állítani; seregeik százanként, s ezrenként voltak csapatokra osztva, városaik pedig paloták, nagy templomok, szobrok, arany áldozati ajándékokkal, s művészileg dolgozott fegyverekkel valónak felékesítve. ⁵⁾

Mint vitéz nemzet nem sok idő múlva Abimélek király alatt Kanaán földjét, Kám fiának Kanaánnak hajdani birtokát, egy patakokkal bővölködő s téjjel mézzel folyó gazdag tartományt elfoglalták; az izraélitákkal sokat harcoltak, s rajtuk 40 évig uralkodtak, míg nem az izraéliták jelesebb királyaik s vezérek alatt őket elgyengítván, végre Nagy Sándor által legyőzettek, s országuk végromlásnak indult; ⁶⁾ a rómaiak rólok nevezték el Palaestinát. ⁷⁾

¹⁾ Horvát I. Rajzolatok a m. nemz. legr. tört. Pest 1825. 88—115 l. —

²⁾ I. Móz. X 14. Jerem. XLVII. 4. Amos. IX. 7. — ³⁾ Josue XIII. 3. — ⁴⁾ I. Sámuel XXXI. 3. — ⁵⁾ Stark Forschungen I. 132—146. 318. Duncker Gesch. d. Alterthums I. 150 l. — ⁶⁾ I. Móz. XX. Sofon. II. 5. I. Móz. IX 18. X. 19. II. III. 8. XIII. 5. V. VIII. 7. — ⁷⁾ Usserii Ann. ind. geogr.

A philistaeus név Kr. e. 2000 évvel élt Ábrahám korától 144-ik évig, többször előfordul a szent könyvekben, ¹⁾ minthogy azonban a zsidók őket csak Egyiptomban 1706-ban letelepedésük alatt kezdték ösmerni, hihető, hogy nevöket az egyiptomiaktól vették át. ²⁾

Fentebb említve volt, hogy a húnscythák egy nagy osztálya Hyksos név alatt Egyiptomnak a földközi tengerre fekvő alsó részét Kr. e. 2547-től 1541-ig s így ezer éven túl uralma alatt tartotta, mígnem az Egyiptomban 1615 körül letelepedett aethiopok segélyével sikerült hatalmukat megtörni, s 1600 körül Egyiptomból kiszorítani, a midőn hosszabb küzdés után 1519-ben egy részök Görögországba ment át; nagy részök azonban Palaestinába vonult, honnét 1314-ben tovább űzettek.

Ebers szerint ³⁾ a hyksosok phoenici és arab népvegyület, egy nagyobb és hatalmasabb népáradat, melyre Egyiptomban uralkodása alatt az egyiptomiak vallás és erkölcsi tekintetben erős hatással voltak, egyébiránt ma már minden elfogulatlan történetbuvár előtt világos, hogy az izraéliták bevándorlásának a hyksosokkal semmi köze.

Ezek szerint a philistaeusoknak az ó szövetségben Ábrahám korábani megjelenése összevág a hyksosok Egyiptomba feltünése idejével; a Palaestinába való letelepedésük pedig alig 28 évvel előzte meg azon időt, midőn a zsidók az egyiptomi szolgaságból Kr. e. 1492 körül elmenekültek, hogy elérjék az ígért földjét Kanaánt, de a melynek birhatásáért elébb a philistaeusokkal 7 évi véres hadjáratot kelle átharcolniok.

Némely írók az 1519-ben Görögországba átköltözött hyksos vagy philistaeusoktól származtatják a pelasgokat, s Wachter szerint a pelasgoknak sem eredete, sem nyelve nem phoeniciai, hanem scytha, s e nyelven „pelasg“ szó tesz jövevényt, vándort; sőt Jageman szerint tesz: Palaestinából vagy a philistaeusok földjéről való népet. ⁴⁾

¹⁾ Makkab. I. III. 24. v. Palaestinusok földje. — ²⁾ Merx. Schenkel Bibellexicon 1868. I. 503 l. — ³⁾ Aegypten und die Bücher Mózes I. B. Leipzig 1868 de e munkát eredetiben meg nem kaphatván, lásd Magazin für die Literatur. des Ausl. Berlin 1869. No. 28 l. 410–411. — ⁴⁾ Harles In rod. in not. litter. rom. Norimbergae 1781. I. 112 l. Horvát I. Rajz. 115 l. Tud. Gyüt. 1830. IX. 45 s. k. l.

A philistaeusok később, részint az egyiptomi királyok, részint a zsidók által folyvást háborgattatván, nagy részök Ázsia belsejébe költözött; majd egy részök 1483-ban Sesostrisnak lett Ázsia meghódításában hű szövetségese, mely 9 évig tartott hadjárat után Persis és Assyriában települt le, scytha nyelven — parthus név alatt; másik részök pedig tovább is Palaestinában maradván, a hatalomra emelkedett; s már Egyiptomból kiindulásakor 600 ezer fegyverest kiállítani tudott zsidó nemzet fegyvere ellen, századokon át küzdött. A jászphilistaeusok itt lakásának emlékét fentartotta az ó szövetség, melyben előadatik ¹⁾, hogy 1452-ben Kr. e. az amoriták királya Sihon, az izraeliták ellen a pusztába vonult Jahz vagy Jahas-ig, az ő királyi városáig, hol megütköztek: Jahza, Hyeronimus szerint, Medaba és Deblatai közt feküdt; majd Mózes elfoglalván az Emorusok földjét, elküldte embereket Jaazer kikémlelésére; sőt Jaazar tenger is említettik. ²⁾

Ezek után némi valószínűséggel állíthatni, hogy a későbbi történetírók által hykszos vagy pásztor királyoknak nevezett egyiptomi húnscythák, Egyiptomban az aethiopoktól lettek philistaeusoknak, beköltözetteknek elnevezve.

Figyelmet érdemel az is, hogy Egyiptomnak a földközi tengerre fekvő megerősített városa a hykszosok korában Avar nevet viselt ³⁾, később pedig Pelusiumnak hivatott, mely szinte a philistaeusok itt tartózkodásának vezet némi nyomára; sőt Koehler szerint a philistaeusok nevöket e Pelusium nevű várostól vették. ⁴⁾

Plinius Umbriában Pelestin nevű népről, s a Pad folyó tengerbe szakadásánál philistin árkokról, melyeket némelyek Tartarnak neveznek, emlékezik; továbbá említ az Eufrat mellett Philiscum nevű parthus várost, melynek mai neve Blis ⁵⁾, honunkban is van Pilis nevű megye és hely. ⁶⁾

Hogy az ó szövetségben felemlített philistaeusok alatt a jász nemzet értendő, igazolja ezt az is, hogy a bécsi vagy

¹⁾ IV. Móz. XXI. 21—35. v. — ²⁾ Birák XI. 20. Esa. XV. 4. Jerem. XLVIII. 21. 32. — ³⁾ Bunsen Aegypten IV. 133. Duncker Gesch. des Alterth. I. 24 Volger vergleich. Geogr. Hannover 1837. 333 l. — ⁴⁾ Alte Geogr. 73 l. — ⁵⁾ L. III. c. XIX. XX. L. V. c. XXI. — ⁶⁾ Jerney kel. út. II. 218 l.

Révai Codexben, mely a legrégebb magyar biblia fordításnak XV-ik század elején készült másolata, valamint a XVI-ik század kezdetén íratott debreczeni magyar legendában a philistinus philistaeus név, a magyar szövegben „jász“-nak van fordítva, holott itt nem ijász hadosztályról, hanem egy nemzetről van szó, mely a zsidókkal sok ideig harczolt, s melynek neve az eredeti héber szövegben pelistim, — latinul philistaeus, philistinus néven jön elő.

Jelesen a Révai Codexben többek közt mondatik: „mikor azért kibocsátta volna pharaó az népet, nem hozzá által őket Úr isten az Yazoknak földén, ki közelben vala“ stb. ¹⁾; „elvesznek a jászoknak maradékai,“ — „menjetek nagy Emathba, és szállotok le a jászoknak Gethébe“ ²⁾ — „Urnak ígéje ti reátok kanaán Jászoknak földö...“ ³⁾; „és elvesztem a jászoknak kevésységét;“ a „jász“ fordításnak az eredeti héber szövegben mindenütt pelistim, — a vulgatában philistin szó felel meg.

A XVI. sz. debreczeni magyar legendában Dávid király életében olvashatni: „mikor a jászok a zsidókra hadakoznának, és a Goliád óriás (tehát ez a jászok közül való volt) harczra ingörlenéje az istennek népét, senki ő reá nem merne menni, de csak e szent Dávid, ki akkoron igen ifjú vala, egy parittyával, bízván az Úr istenbe, földre ejté és önnön fegyverével el vevé fejét, — kit hallván a Saol király, hogy ezután a jászokat elverték volna“ — „mikor eltört volna Saol királynak élete, az ő fiával Jonatással egyetömbe a Gelboenak hegyén a jászok hadába megölettették.“ „Szent Dávidnak mindönkoron hada vala a jászokkal.“ ⁴⁾

De nemcsak szent könyveinkben fordul elő a philistaeus szónak jász néveni áttétele, hanem megfordítva a mai jász területben lakott régi jászok, kik még 1323-ban Jassones, 1326-ban Jazini néven említettnek, hazai oklevélben először 1357-ben Philistinok néven jönnek elő azon ítélő levélben, mely az Wrs nemzetségből származó László a philistinok vajdája és Jákóhalmán lakó Domokos között a

¹⁾ Régi magyar nyelveml. I. k. Buda 1838. Exod. k. XIII. f. — ²⁾ Amos I. 8. VI. 2. — ³⁾ Zachar. IX. 6. — ⁴⁾ Debrecz. legend. könyv. Toldy F. 1858. 63 s k. I.

László berényi birtokához tartozó Horgas-ér-melyéke nevű földrész feletti villongás iránt Szécs Miklós országbíró által kiadatott. ¹⁾

1370—1444-ig jazones, philistaei, philistaei seu jazones, 1444-ki törvényben philistaei ²⁾, 1454: 9. t. cikkben szinte philistaei néven említettetnek, mely nevezet 1741-ig szokásban volt, az ezutáni időben azonban e helyett a Jazyges név fordul elő.

Sőt külhoni írók is használták a jász helyett a philistaeus nevet; jelesen az 1363-ban élt Bazanói János egykorú történetíró, azon vitézt, ki 1348-ban Lajos király parancsára durrazói Károlyt lefejezte „pogány philistaeus;“ Gravinai Domokos és Villani pedig ugyanezt „Cuman, pogány Cumin“ néven említik.

Moldvában Jászvásár némely írók által még 1711-ben is: „forum Philistinorum“, mások által 1412-ben is „forum Jazygum“ név alatt említettik. ³⁾

Horn Abulpharag után írja, hogy Anuschirvan Cosru persa király a Jazuz (talán Jász-út) nevű gátat, vagyis a Caspi kapukat, melyet Nagy Sándor kezdett, bevégezte Derbent városánál. ⁴⁾

Karamsin orosz történetíró mondja: „a Terek vizén innen... a magos Jász és Cserkesz hegyek körül, nem messze a vaskaputól vagy Derbendttől;“ — Derbendnameh török történeti könyvben Kr. u. 733. évből Ebü-Musslemről az iratik, hogy Derbendet, 17 szakaszra osztotta, mindegyik nemzetnek egy külön házat építtetett, mely azokról neveztetett; a mely a chazaroké volt, azokról hivatott; mely a palaestinai népé volt, Philisthini nevet viselt stb.; — lakott tehát Derbendben philisthim nemzet, mely palaestinai nép volt, s a Strabo és Ammian Marcellin által régen jazonnak nevezett hegy később jász hegynek hivatott. ⁵⁾

Ezek után talán több, mint történelmi valószínűséget nyerhet azon állítás: hogy a hyksosok a húnscytha törzsnek azon ágazata volt, mely

¹⁾ Palugyay: Jászkun kerületek Pest. 1854. 148 l. — ²⁾ Kovachich Sylloge Decret. Com. T. I. p. 77—8. — ³⁾ Horvát I. Rajzol. 88—96 l. — ⁴⁾ Arca Noë I. 157. — ⁵⁾ Tud. Gyűjt. 1830. VIII. 64 l.

jász nemzet nevet viselt; hogy e jász nemzet Egyiptomban léte alatt az athiopoktól nyerte philistaeus nevét, mintán nem benszülött, hanem beköltözött idegen nép volt; — épen úgy, mint a zsidókat Kanaán régi lakosai Eber, azaz (Eufraton) túl vidékről beköltözötteknek nevezték, — hogy a zsidók a jászokat egyiptomi fogságuk, s az épen ezek által birt alsó Egyiptomban lakásuk ideje alatt az ott divatos philistaeus néven ösmerték meg, s midőn a jászok utóbb Palaestinába kinyomattak, a zsidó szent írók őket az egyiptomi philistaeus néven említik; hogy a jászok később a Maeot tava vidékére s innét hazánkba telepedvén át, itt ők magokat jász néven nevezték; élvén azonban hihetően nálok s a magyaroknál Egyiptombani szereplésökről nemzeti hagyomány, s ezzel együtt a philistaeus név, mindezt a szentírás magyar fordító, s a latin közoklevelek szerkesztői felhasználták, midőn amazok a philistaeus szót jásznak magyarították; emezek a jász nevet latinul philistaeusnak fordították, s hogy megértessenek az elavúlt nemzeti néven, kezdetben a „Jazones seu Philistaei“ körülíró kifejezést használták. Némelyek szerint a melanchlaenus nemzet neve is jászra vihető vissza, mert „melanchlaenus“ annyit tesz: „fekete gyászruha“; egy hazai 1272-ki oklevélben „Feketew nép“ fordul elő; sz. László legendájában „feketew Körös“ említetik ¹⁾; a XVI-ik században pedig Melius Péter azt írja: „fekete szűtt zsák vagy iáz ruha“; így neveztetett a jász nemzetnek azon része, mely „fekete ruhát“ viselt.

Plinius ²⁾ ázsiai Sarmatiába a Rha és Tana egymáshoz közeledési helyéhez Melanchlaenus nemzetet helyez; de európai Sarmatia északfelé eső felső részében is lakott Melanchlaenus nép.

Már Hecateus Kr. e. 500-al említi: „Melanchlánok scytha nép.“ ³⁾

Utána Herodot Kr. e. 400-al írja ⁴⁾: „a királyi scythákon túl az éjszaki szél felé laknak a fekete köpenyesek, más nép és nem scythai; — a fekete köpenyeseken túl pedig a

¹⁾ Tudom. tár 1834. 232 l. — ²⁾ L. VI. c. 5. — ³⁾ Telfy görög forr. a scythák tört. 3 l. — ⁴⁾ IV. 20. 100. 102.

mocsárok vannak, és a mennyire tudjuk, ember nélküli sivatag“; ugyancsak Herodot mondja: „a Melanchlännek mindnyájan fekete ruhát viselnek, mitől nevezetöket is birják; élnek pedig scytha szokásokkal. ¹⁾

Procopius is írja: hogy Honorius császár idejében a nyugoti birodalomba barbarusok rontottak be... ily barbarusoknak mondja többek közt a gepidákat, ezek mind számra, mind tekintetre nézve legjelesebbek. Hajdan Sauromatáknak és Melanchlaenusoknak hivatának. ²⁾

Nem lehet azonban tagadni, hogy a Melanchlänokról sokkal kevesebb és bizonytalanabb adatok maradtak fenn, mintsem ezekből e nemzet eredetére biztos következtetést vonni lehetne.

Figyelmet érdemel, hogy csagatai nyelven e szó: „jas“ = gyász, gyászruha jelentéssel bír.

Némely írók a jászokat török néven is említik; jelesen Abúl-faraj-ius írja, hogy: „Ali az Al-Á-Jászoknak, egy gonosz török nemzetnek... hadat izent.“ ³⁾

A mi a jászok régibb történetét illeti: eltekintve az ó szövetségi philistaens nemzet harcziás történetétől; Kr. u. 89-ben elhalt Valerius Flaccus az argonauta háború leírásában, tehát Kr. e. 1263-ról említ jász nemzetet, jazyg görögösített néven. ⁴⁾

Görögországban a régi korban több „Jász“ nevű jeles férfiakat említ a történelem ⁵⁾, s feltűnő, hogy Jason görög hős tiszteletére Armenia s Mediában emlékek emeltettek, melyek igen nagy tiszteletben részesültek. ⁶⁾

A régi Indiához északról említettnek a Çakas = sak, Paradás = parthus, húnas, hún és káças népek, melyek a Dasjusok = jászok félelmes harczi lovas serege országához tartoztak. ⁷⁾

¹⁾ Pomp. Mela L. II. c. 1. — ²⁾ Histor. Libri VIII. Paris. 1662. T. I. 178. de bello vandal. L. I. c. 2. — ³⁾ Histor. compend. Dynast. Oxoniae 1663. p. 333. 334. 356. — ⁴⁾ Argonauticon Altenb. 1781. L. VI. v. 122. — ⁵⁾ Ottrokoesi Orig. p. 432—436. — ⁶⁾ Strabo XI. p. 789. 768. 803. — ⁷⁾ Zeitschr. d. deutsch. morgenl. Gesellsch. II. B. I. II. 63 l.

Livius Kr. e. 197-el Caria tartomány Jász (Jassus) nevű városáról, az itt lakott jászokról (jassenses) és jász öbölről (sinus issicus) emlékezik ¹⁾, melyről írja Alfragan arabs író: „a-jász nevű öböl, mely a régi issus, később giazza“; ugyanez író a régi Issus várost A-yas néven említi Nagy Sándor idejéből ²⁾; ugyancsak Cariában volt Caun nevű tengerparti város is. ³⁾

Sarmatiát leírván, ezt mondja: a Maeot egész oldalán a jászok — jazyges — és roxolanok. (III. k. 5. f. 19. §.) Továbbá ugyancsak ...

Ptolemaeus, Polybius, Strabo, Ammian Marc. Mediában Jász hegyet említene. ⁴⁾

Appian írja Kr. e. 90-el élt pontusi fejedelemtől Mithridatáról, hogy túl a tengeren Európából a sarmaták közül a basilusokat és jazygokat hívta segítségül. ⁵⁾

Strabo is azt írja ⁶⁾: hogy a jászok és sarmaták királyiaknak is neveztetnek, és hogy Attica régen Jonia és Jas nevet viselt; s (azon helyen, hol később Lengyelország feküdt), a Duna és Borysthen közt a tyrigeták mellett lakó jazygokról emlékezik.

Kr. u. 17-el meghalt Ovid említi a kézívvél harezoló erős jazygokat, kik száműzetése helyén Tomi körül kis Scythiában laktak. ⁷⁾

Kr. u. 23-al élt Plinius a parthusok birodalmában Issatis, Margianában Jasonium nevű városról, Sogdianában a Jaxartes mellett Jatius népről emlékezik. ⁸⁾

Létezett tehát külön jász nemzet, mely az ó korban jelentékeny szerepet vitt, nemcsak Ázsiában, melynek majdnem minden országaiban található jász nevek e nemzetnek vagy ottani lakását, vagy hadjáratait hirdetik; de sőt Áfrikában is; eredetére nézve scytha, s ezek királyi ágazatából való volt; s úgy látszik, hogy régi lakhelye Egyiptom és Palaestinából kiszoríttatása után a Caspi tenger délkeleti

¹⁾ Hist. rom. L. 32. c. 33. L. 33. c. 30. L. 37. c. 17. — ²⁾ Tud. Gyűjt. 1829. VII. 10. l. 1830. VIII. 39 l. — ³⁾ Kochler alt. Geogr. 26 l. — ⁴⁾ Jerney kel. ut. II. 213 l. — ⁵⁾ Rom. hist. Lipsiae 1775. Vol. I. 743. de bello Mithridatico Cap. 69. — ⁶⁾ Lib. VII. — ⁷⁾ Opera Berolini 1757. T. III. 349. Ibis. v. 135. ex Ponto I. l. epist. 11. v. 79. — ⁸⁾ Hist. nat. L. VI. c. 17. 18.

vidékén telepedett le, honnét hihetően a többi scythákkal a Borysthen folyam vidékére költözött át, hol jazyg, iaxamat, basilius stb. néven említettik.

A régi jászok lakhelye tehát, honnét egy részök nyugot felé elköltözött, Sarmatiában volt.

V.

Fentebb előadatott a scytha birodalom fekvése és határai, melyet a nagy scytha néptörzs egyes felekezetei foglaltak el. Később a VI-ik században Kr. e. a nagy scytha birodalom északnyugoti részében a sarmata nevű nép telepedett le.

Sarmat és sauromat egy ugyanazon nemzet neve. Herodot ¹⁾ és Kr. e. 460-al élt Hippocrates ²⁾, Plinius ³⁾, Strabo, Diodor ⁴⁾, Flavius Josephus ⁵⁾; és byzantzi István ⁶⁾ írja, hogy a sarmaták scytha eredetűek, s scytha nemzet; s őket a görögök sauromatáknak nevezik; Herodot pedig nyilván mondja, hogy a sauromaták scytha nyelven beszélnek, de hibásan ejtik ki, mivel az amazonok nem tanulták meg tökéletesen; ezenkívül Plinius ⁷⁾, Ptolemaeus, Appianus és Themistius a sarmaták sok nemzetségeit a Tana vize mellé, tehát a basilidák, kunok szomszédságába helyezi, sőt Thraciában a Haemus hegye és Ister közt Sarmata Arraeokat, kiket Areatoknak is hívnak, s az Ister torkolatainál sarmatiai szigetet is említ.

Kr. e. 484-el élt Herodot a sarmaták eredetéről e következő hagyományt közli: ⁸⁾

A hellenek hadat indítottak az amazonok ellen, s őket Thermodon vizénél legyőzván, a fogságba ejtett amazonokat 3 hajón vitték magokkal, kik azonban útközben a helleneket megölték; azonban az amazonok nem értvén a hajók kormányzásához, a sík tengeren a hullámok és szél önkénye

¹⁾ IV. k. 117. — ²⁾ 26 §. — ³⁾ L. IV. c. 25. — ⁴⁾ L. XI. p. 492. L. IV. p. 249. — ⁵⁾ Opera Amstelod. 1726. T. II. p. 410—411. de bello judaico L. VII. c. 4. §. 3. — ⁶⁾ De urbibus Leigd. bat. 1694. p. 712. — ⁷⁾ L. VI. c. 7. c. 18. 24. — ⁸⁾ L. IV. 110.

szerint vitettek, a véletlen őket Cremonöbe a Maeot tavánál a szabad vagy királyi scythák földén szállította ki, hol ménest találván ezt elrabolták, s a scythákat kezdték fosztogatni. A scythák először azt hitték, hogy férfi ellenséggel van dolguk, később azonban a csatába elesettekről meggyőződván arról, hogy vitéz elleneik nők; közelökben tábort ütöttek, s velök ösmeretségbe léptek; a scytha ifjak, miután az amazonok őket hazájokba követni nem akarták, eltávoztak, s szüleiktől osztályrészüket megkapván, az amazonokat nőül vették s közös elhatározás folytán a Tana vizén túl kelet felé elköltöztek, s azon vidéken, melyen most laknak, letelepedtek. Innét van, hogy a sauomaták nejei, a régi életmódot követve, férfi ruhában férjeikkel, vagy ezek nélkül lóháton mennek vadászatra és csatába.

Hippocrat is azt írja ¹⁾ a scytha népből való sauomatákról, hogy ezek hölgyei szoktak lovagolni, nyilazni, lóhátról dárdát hajítani s harczolni, míg férjhez nem mennek; férjhez pedig nem mehetnek, míg három ellenséget meg nem ölnek; ki már férjhez ment, nem lovagol többé, ha csak általános hadjárat nem izentetik.

Scymnus Chios ²⁾ a scythák közül legjelesebbnek mondja a sauomatákat, kikkel a Thermodonnáli ütközet után az amazonok összevegyülván, nőktől meghódított sauomatáknak neveztettek; ugyanezt említi Sic. Diodor is. ³⁾

Plinius ⁴⁾ a Tana mellé sarmatákat, kik -- mint mondják -- a médok származéka, helyez.

Siciliai Diodor ⁵⁾ Kr. e. 40-el a scythák hatalma terjedését s jeles királyukat előadván, ezt írja: ezen királyok alatt az általok meghódított népek közül sokan átköltözködének Scythiába s két nagy gyarmatosítás történt; egyik, mely Mediából a Tana mellékén elhelyezteték, melynek népei sauomatáknak neveztettek, kik sok év múlva elszaporodván, Scythiát prédálva, a legyőzetteket megölve, az ország legnagyobb részét pusztasággá tévék.

Ez átköltözés idejét azonban pontosan alig határozhatni meg. Már Darius Kr. e. 508-al történt nagy scytha hadjáratánál említettnek a sauomaták, mint a kik a scythá-

¹⁾ 26 §. — ²⁾ v. 847. — ³⁾ IV. k. 28. — ⁴⁾ VI. k. 7 f. — ⁵⁾ II k. 43.

kat sereggel segítették; s így Plinius, Solinus és Diodor által Mediából származtatás alapján igen hihető, hogy a sarmat scythák Kr. e. 650 körül, a méd birodalom visszaállításakor, a többi scythákkal együtt Scythiába átköltöztek, s itt a Tana vize mellékén letelepedve, Kr. u. 50-el élt Plinius szerint a scytha nevezet a sarmatákra is átment. Azonban a Kr. e. 484-el élt Herodot idejében csak a Tana vizéig laktak, de Kr. u. 138-ban írt Ptolemaeus szerint már annyira megszorodtak s elhatalmasodtak, hogy az egész európai s az ázsiai Scythiának Volgáig terjedő nyugoti része rólok Sarmatiának neveztetett. Azért írja a Kr. u. 69-ben meghalt Curtius, ¹⁾ hogy a scythák bár egész Traciáig terjedő földön laktak, de a sarmatáknak nem szomszédjaik voltak, hanem azoknak egy részét tették.

Sarmatia elosztatott európai és ázsiaira, az európai a Tyras és Visztulától a fekete tengerig és Tanáig; az ázsiai a Tana, Maeot tava, Caucas, Caspi tenger és Volgáig terjedt.

A „sarmat“ nevet némelyek a héber „sear-madaj“ szótól, mi annyit tesz: méd maradék vagy utód, származtatják.

Norris a behistuni három nyelvű felirat scytha szövegének megfejtésekor a gyakran előforduló „mata“ scythá szót mindenütt médnek fordítja. ²⁾

Hasonlóan Vestergaard a méd nyelvű feliratokban a „Mada“ szót Mediának magyarázza. ³⁾

Lassen szerint „Mád“ annyi mint Madai, Medos, Media tartomány neve. ⁴⁾

Figyelmet érdemel, hogy Reguly szerint a csuvasok a cseremiszeket „Sármász“ néven nevezik, mi a csere-misszel összevág. A szármász szó tisztán csuvasz, s e nyelven jelent: tévelygő, kóborló, nomád.

Koskinen szerint ⁵⁾ a „mada“ szó, mely Mediának ősneme, — medo-scyth szó; mat assyrúl, mada casdo-scyth nyelven országot, tartományt jelent; s azon nép,

¹⁾ L. VII. c. 7. — ²⁾ Journ. of the Royal Asiat. Soc. 1852. P. I. v. XV. p. 97. 101. 191. — ³⁾ Soc. Roy. des antiqu. du nord 1845. janv. p. 407. —

⁴⁾ Pers. Keilinschr. p. 63. — ⁵⁾ Nyelvtud. közlem. IV. 212 l. Reguly album LXIV l.

melynek nyelvéből való a mada szó, kétségkívül az árják előtt uralkodott Mediában s általok tolatott félre; e turán népet a persák szakáknak, az ékiratok „szaka-humarga“-nak, Herodot „sküthai amyrgioi“ névvel nevezik; mások szerint méd, assyr és chaldaei nyelven: sar, szár, szor, sarra, sarru királyt, császárt jelentvén, királyi scytháktól származásuk alapján nyerték a keleties sar-mata = királyföldi nevet, melyet a görögök basilus = királyi névvel fordítottak át, s a sarmatákat gyakran e néven, valamint a Maeot melletti jászokat: jaxamat, jazyges, nem azonban sarmata jazyges néven említik. ¹⁾

A sar és mata szó a régi térképeken több helyneveknél előfordul:

Volt ugyanis a Tana vizénél egy erődített hely, melyet a chazarok és pecsenégek ellen védelmül építettek, ennek neve Sar-kjel vagy Sarkel, egyetlen fennmaradt szava a kozár nyelvnek, ²⁾ mi Hammer ³⁾ és b. sz. Constantin szerint jelent fehérvárat; ugyan ő a turk népesaládokat elősorolván, a 10-iket Sarih néven nevezi.

Theophilactus Simocatta Kr. u. 612-ben élt görög író hún népek közt unnugur, és Sar-sel nevűt említ.

Erdmann szerint a getákhoz tartoztak sargeták a Tana vizénél. ⁴⁾

Pontus tartományban Cuman városnál az Iris folyóba, Ciliciában a jász, a régi Persia Carmania tartományában a Paragon öbölbe mindenütt egy-egy Sar-us nevű folyó szakad; Kr. u. 557-ről említetik az albanoknak „Saros“ nevű fejedelmök. ⁵⁾

A dákok legrégibb királyául, s ennek ezüst pénzén is Sar-mis említetik, kit Nagy Sándor haddal legyőzött; ettől neveztetett Dacia fővárosa a Sargetia folyó mellett Sarmisegethusának. ⁶⁾

Hazai régi okleveleinkben is említetik: castrum Sarus.

Fejér Gy. szerint ⁷⁾ Sara-kozák annyit tesz, mint pusztai lovag, Steppen kaisaken.

¹⁾ Seymnus Chios Perieg. 847 v. — ²⁾ Horváth M. Magy. orsz. tört. I. 15 l. — ³⁾ Gesch. der gold. Horde 8 l. 24 l. — ⁴⁾ Temudschin 59 l. — ⁵⁾ Stritter mem. popul. I. 644. VI. 340. — ⁶⁾ Benkö Transylvan. I. p. 10. Cellarii Geogr. antiqua. Lipsae 1731. I. 479 p. — ⁷⁾ Kunok 100 l.

Horn szerint Madai volt alapítója a méd nemzetnek, melynek lakhelye az Eufrat és Tigrisen felül a caspi tengernél volt.

Herodot, Polybius, Plinius, Mediának a caspi tenger mellékén nyugotra Caucas felé nyuló részét Mat-iána, lakosait Matien, Mat-ián néven említi; Plinius és Diodor pedig éppen Mediából származtatják a sarmatákat ¹⁾, s így igen hihető, hogy első lakhelyök Matiana tartományban, tehát éppen ott volt, hol később a parthus birodalom északnyugoti része állott, s nevöket innét nyerték.

Valjon tehát a sarmata névben, a sar szónak fejér jelentése, nem a sarmaták régi lakhelyén feltűnt fejér kúnokra vezet-e?

A sarmaták a fekete tengertől északra fekvő földet elfoglalván, a scythákat mind kis Scythiában a Duna torkolata mellett, mind nagy Scythia déli vidékein részint meghódították, részint kiszorították, s csak néhány törzsek tartották meg szabadságukat, kik a hegyek közé menekülve, alan vagy hegyi scytha nevet nyertek; így a sarmaták egész a Borysthenig terjedő földet elfoglalták, s már a római birodalmat kezdték fenyegetni, miért ellenök a leghiresebb hadvezérek küldettek; de Borysthentől nyugotra Kr. e. 32-ig bár mindent elkövettek, nem hatolhattak; mert részint a kiűzött scythák, részint a geták feltartóztatták. Az e feletti küzdelmek közt nemcsak a borystheniták városa Olbia gyakran elfoglaltatott, de a geták is sok háborgatást állottak ki; mignem Boërebist a geták országát a hatalom legmagasabb fokára emelvén, Kr. e. 56-al Olbiát is ostrommal bevette. — De a geta birodalom csak Kr. e. 32-ig állhatott fenn, mert Boërebist néplázadás következtében megöletett, birodalma apró királyok közt szétosztatott. Ez országos zavart a sarmaták terjeszkedésre felhasználták, s ezután nem sokára történt a sarmata járszoknak Pannoniában, Illyricmban, Duna-Tisza közön és Daciában letelepedésök. ²⁾

I. Illyr-jászok: Plinius Dalmátia mellett Issaeokat említi; a Dráva vizéről pedig azt írja, hogy e folyó a Serret, Serrapil, Jas és Amdizet fő nemzetek lakhelyén foly keresztül. ³⁾

¹⁾ Jerney kel. utaz. II. 224 l. — ²⁾ Acta Societ. Götting. XII. p. 168. —

³⁾ Hist. nat. L. III. c. 26. 28.

Kr. e. 66-al élt Strabo a pannon nemzetek közt említi a „diászokat“ Baton vezérükkel. ¹⁾

Ptolemaeus a régi Pannoniában lakó népeket előszámlálván, felső Pannonia közepén az Arabo vize mellett Sabaria környékére Jassius népet helyez ²⁾; a magy. nemz. muzeum Savariában vagy Szombathelyen kiásott római tégláján pedig ez olvasható: „Lucius Savariensis Jon.“ ³⁾

Veszprém-ben talált köveken Antonin korából olvastatik: „M. Sentili Jasi.“ ⁴⁾

Bizanti István írja: Jas, Illuria része, lakói Játák; (atticai szójárással Jásák helyett) neveztetik Jonikának is. ⁵⁾

Mursa alsó Pannoniai városról olvassuk szinte Bizanti Istvánnál: „Mursa, városa Joniának, építménye Adrianusnak.“ ⁶⁾

Egy római kövön, mely a régi Mursa, ma Eszék városától nem messze ásatott ki s Kr. u. 192 év előtti időről való, ez áll: „Divo Comodo Respublica Jasorū“ ⁷⁾; Toplitzán Varasdmegyében nagy Constantin emlékére emelt kő találtatik, ily felirattal: „Aquas Jasas vi ignis consumptas cum porticibus et omnib. ornamentis ad pristinam faciem restituit.“ ⁸⁾

Egy Veszprém mellett kiásott táblán ⁹⁾ pedig ez áll: „Getae, Chresimi Jasi. felicis.“

Rosty által kiadott Pannonia térképén, a Dráva-Száva közön, a mai Pettau, Belevár, Sziszek és Cilly közt Jászok s Töplitz „Aquae Jasae“ néven említettnek.

Mellesleg említve, a Bosniát Horvátországtól elválasztó folyó Unn nevet visel ma is.

De nemesak felső, hanem alsó Pannoniában is laktak jászok; mire mutat a hajdani Intercisa, ma D.-Pentele mellett fekvő Nagyvenyim pusztán talált kőtábla, melyen ez áll: „Jasus eques Frontonianae turmae et Gratiani“; e jász lovag a Kr. u. 375-el uralkodott Gratian római császár alatt élt. ¹⁰⁾ E feliratos kövek találási helyei egymástól igen

¹⁾ Geograph. Amstelod. 1707. T. I. p. 483. marg. 314. — ²⁾ L. II. c. 16. — ³⁾ Tud. Gyűjt. 1830. VIII. 13 l. — ⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1829. VII. 13 l. Katanehieh Istri accol. Geogr. I. 361 l. — ⁵⁾ De urbibus Lugd. Bat. 1694. p. 407. — ⁶⁾ U. a. p. 566. — ⁷⁾ Tud. Gyűjt. 1830. VIII. 12 l. — ⁸⁾ Katanehieh Istri accol. Geogr. I. p. 548. — ⁹⁾ Tud. Gyűjt. 1819. VII. 13 l. — ¹⁰⁾ Vasárnapi ujs. 1866. 17-ik szám. 205. l.

távol esvén, következtethető, hogy a pannoniai jászok híres nemzet volt, s nagy kiterjedésű földet foglalt el.

Pannoniában gyűléses, azaz olyan jászok éltek, kik közgyűlésekben intézték el dolgaikat, ezt igazolja a „res-publica Jasorum“ fentebbi kifejezés.

E gyűléses jászok egyedül abban különböztek a Duna-Tisza közti jászoktól, hogy ez utóbbiak királyi hatalom alatt éltek. A Pannonia, Pan-onia vagy Paeonia név maga is annyi, mint gyűléses jász tartomány vagy jász közönség tartománya. ¹⁾

II. Metanasta vagy sarmata jászok; Kr. e. 336-ban trónralépett Nagy Sándorról írja Arian: hogy ez az Ister vizéhez érkezett, mely mellett a leghadakozóbb nemzetek laknak, mint a celták, ezek közt végsők a Quadusok és Markomanok, azután a Jászok, kik részüket teszik a sauromatáknak, --- hátrább a geták, ezután a sauromata nemzet; végül az Ister tengerbe szakadásánál a scythák.

Strabo írja: azon egész tartománynak, mely az Ister és Borysthen közt fekszik, első része a Geta pusztaság, azután a tyrigeták, ezek után a sarmata jászok, s kik basiliusoknak hivatnak és urgok.

Tacitus emlékezik a sarmata jászok fejedelméről, kik a rómaiak által szövetségesekül felvételtek; továbbá említi a sarmata jászok lovasságát. ²⁾

Plinius ³⁾ Macot tava fölött, Bug folyó mellett, sauromatákat említ; továbbá írja: hogy a felsőbb vidéket a Duna és hercynai erdőség között Carnuntumig a pannoniai téli táborig s német őrségig a roxolánok lakják; a mezőséget és síkságot a sarmata jászok, a hegyeket pedig és erdőséget alább az ezektől kiűzetett dákok a Pathis vizéig.

Marcianus Heracleota írja Sarmatia határaitól: „délre határosok a metanasta jászok.“ ⁴⁾

Procopius a hún uralom alatti időből említi: „mindazok, kiket a régiek Sauromatáknak, Hamaxobiusoknak és Metanastáknak neveznek.“ ⁵⁾

¹⁾ Uj m. muz. 1854. II. 139. Dio Cassius v. II. L. LXXI. p. 1188. —

²⁾ Histor. L. III. c. 5. Annal. L. XII. 29. 30. -- ³⁾ L. IV. c. 25. -- ⁴⁾ Geogr. vet. Scipt. gr. min. Oxon. 1698. vol. I. p. 54 55. -- ⁵⁾ De aedificiis L. IV. c. 1.

Agathemer beszéli: „leginkább Sarmatiához képest nyugot felé a metanasta jászokon túl délnek fekszik Dácia. ¹⁾)

Zonaras Kr. u. 147-ben élt Appian után írja: hogy Traján hadakozott a dákok ellen, kik az ionok mellett laknak ²⁾); miből világos, hogy a metanasta vagy sarmata jászok is neveztek ionoknak.

A Duna és Tisza közt fel a Karpát bércezig, Ptolemaeus szerint, ki Kr. u. 120—60 közt élt, a metanasta = vándor, jövevény vagy parthus jászok laktak, kik — mint Érdy helyesen megjegyzi — szlávok nem lehettek, mert ezeknek itt még akkor hírek sem volt, mikor a kún, kazar, besenyő és jász rokon népekből álló palócok, átkelve a Dunán, Pannoniát pusztították annyira, hogy ellenők a Duna partján a rómaiak őrhelyeket építettek; ily őrhely düledőkei láthatók fehérmegyei Bata helysége alól a Tárnok völgyben, mely romok közt következő feliratú, jelenleg a m. n. muzeumban őrzött kő találtatott: „Imperator Caesar Antoninus Augustus Pius Sarmaticus Britannicus Pontifex Tribunitiae Potestatis Consul Pater Patriae ripam omnem b. olo exstructis item Praesidiis per loca opportuna ad claudestinos latrunculorum transitus oppositis munivit per.“ (itt két sor ki van törölve). — Ez őrhelyet tehát Antoninus Caracalla római császár Kr. u. 211—2-ben építtette a latrunculusok = palócok ellen. A magyar palóczol — úgymond Érdy = csavargó; a latin palor = vágó; palantes = palóczolók, palócok, csavargók, rablók. ³⁾)

III. A dákok: ezeknek dáciai lakását igazolja, hogy Fejérvárt Erdélyben kiásott régi római kövön olvastatik: „item vexil: dacor. parthie.“ ⁴⁾)

Várhely körül kiásott s Antoninus Pius korából Kr. u. 140 év körül való római kövön többek közt ez áll: „pro salute et felici Pont. Max. et Anniae Faustinae Aug. Coniugi C. Clod. VI. Praef. M. Dacorum Jassiorum hanc statuam in Auraria numinibus“ stb. ⁵⁾); másik görög, har-

¹⁾ Geogr. antiqua L. II. c. 4. — ²⁾ Annales. Paris. 1686. T. I. p. 584. —

³⁾ Uj m. muz. 1854. II. 138. — ⁴⁾ Katanchich Istri Accol. Geogr. vet. P. II. 239. Nro. 151. — U. a. u. o. p. 213.

madik latin feliratú kővön „Axius Aelianus Jonius“ áll ¹⁾, melyekből kiderül, hogy Erdélyben vagy Moldvában Kr. u. 153-al laktak dák-jászok, és hogy a jonius a jassius-sal ugyanazon egy jász nemzet.

Kr. e. 40 évvel Berebist dák király a Duniáig terjesztvén uralmát, a sarmatai jászokat haddal megtámadta, s legyőzvéen őket, közikbe királyt rendelt; azonban Berebist hatalma nem sok idő múlva gyengülni kezdvén, a sarmata jászok e királyt elűzték; majd a köztök feltámadt belviszály s talán az alánoknak is előrenyomulása következtében egy részök elhagyta régi hazáját, s a dákokat megrohanván, ezek birtokán — kis részök a mostani Erdélyben, a nagyobb rész pedig a Dunatiszaközön, fel egész a Morava vizéig — telepedett le, s mivel hazájokból elköltöztek, metanasta jász, vagyis a többiektől elköltözött, elpártolt, parthus jász, s Sarmat országból jöven ki, sarmát jász nevet nyertek. ²⁾

A sarmat és metanasta melléknév, úgy látszik, megkülönböztető névül szolgált azon jászoktól, kik hihetően még Sarmat országban lakásuk előtt, talán mindjárt a sarmaták Scythiába letelepedésükkor részint Pannoniába, részint Illyricumba tették át lakásukat; mert ezek sarmat jász néven soha nem említetnek; ellenben a Dunatiszaközi sarmat jászok csupán metanasta, jazyges, sőt scytha néven is — habár ritkán — említetnek a régi írók által. ³⁾

Maradtak azonban a metanasta jászok kiköltözése után is sarmatországi lakhelyükön több jászok, mert Ptolemaeus ⁴⁾ Kr. u. 140-el, sőt Ammianus Marcellinus 370-el is a Maeot tava melletti jászokról emlékeznek. ⁵⁾

Ezek szerint több mint valószínű, hogy a történetíróknál sarmata néven előforduló Maeot körüli nemzet történelme a jászokat illeti.

Biborban született Constantin írja, hogy Diocletian római császár idejében Kr. u. 254—304-ig Criscon bospori

¹⁾ Katanchich i. m. p. 245. No 190. — ²⁾ Severini Com. hist. de vet. incol. Hung. Cisdanub. p. 22. Magy. orsz. hist. Gebhardi ut. Kulesár. I. 116 l. Hornyik Keeskemét v. tört. I. 12 l. — ³⁾ Tud. Gyűjt. 1829. VII. 40 l. — ⁴⁾ Geograph. III. k. 5. f. 18. §. — ⁵⁾ L. XXII. p. 252.

király, Orinak fia, a Maeot tava körül lakó sarmatákból tekintélyes sereget gyűjtven, a rómaiak ellen indult s egész Halys folyóig előre nyomult. Ellenök Diocletian Constans vezér alatt sereget küldött, mely szinte a Halys folyóhoz érkezvén, mivel látta Constans, hogy a sarmatákat fel nem tartóztathatja, eselhez folyamodott, s a császár jóváhagyásával a chersonitákat ültette fel, kik a sarmaták városát Bosport megrohanván, elfoglalták, sőt hadi fortéllyal a sarmaták összes családját elfogták. Értesülvén erről a sauromaták fejedelme, kénytelen volt a rómaiakkal, minden foglyaik visszaadása mellett, békét kötni, mire ezután a chersoniták a sauromatáknak elfoglalt városaikat s elfogott családjaikat visszaadták; a chersoniták pedig hű szolgálatukért a római császártól adóelengedéssel s gazdag ajándékokkal jutalmaztattak meg. ¹⁾

Nagy Constantin alatt 306—337. a sarmaták királya, őseinek a chersoniták által fogságba ejtéseért bosszút állani kívánva, fegyverre kelt; a chersoniták elfogadván a harczot, Caphanál a sarmatákat megszalasztották, s Caphát tűzvén ki országaik határaiúl, esküvel erősítette meg mindkét fél, hogy egymás országát fegyverrel háborgatni nem fogják.

Azonban a sarmaták országuk területe ezáltal csorbulását sokáig nem tűrhelvén, néhány év múlva fegyverre keltek, s Caphán túl benyomultak; a chersoniták királya Pharnac szinte sereget gyűjtött, s már szembe állott a két had egymással, midőn mindkét fél királya, övéi kimélése végett, párbaj által kívánta az ügyet elintézni; de szerencsétlenül, mert Pharnak a sauromaták királyát különös csellel megsebesítvén, midőn lerogyott, fejét levágta; — ekként vesztették el a sauromaták bospori tartományukat. ²⁾

A pannoniai, illyricumi és daciai jászok önállóságáról vagy tetteiről hiteles történelmi adatok hiányzanak, s így igen hihető, hogy a vitézségéről elhíresedett sarmata jászokhoz, mint testvérekhez csatlakoztak.

¹⁾ Stritter mem. pop. IV. — ²⁾ U. a. u. o. 513—4 l.

VI.

A Dunatisza közzé letelepedett jászok: beékelve mintegy, egyfelől a Dunáig, másfelől a Tiszáig terjedt római birodalomba, a római sereg roppant erejének, számának s a római császári udvar alattomos fondorkodásainak ellentállva, magukat s szabadságukat 4 egész századig, Etele birodalma megalapításáig nemesak fentartották, sőt oly megtörhetlen veszélyes elleneivé váltak s maradtak mind végig a római birodalomnak, hogy Pannoniának ellenök biztosítása végett a határul szolgáló Duna jobb partján, a rómaiak folyvást több legiókat határőrökül, nemesak nyáron, hanem téli szállásban is fegyveresen tartottak, melyek sorai-
ban szolgálni, mivel szakadatlanul szemközt állottak az ellenséggel, katonai becsületnek tartatott; sőt pénz is veretett ily körirattal: „*Salus reipublicae Danubius*“, s gyorsabb hadi közlekedés végett nagy munkával katonai országútakat, melyek maradványai ma is láthatók, építeni ¹⁾, a Dunán állomásról állomásra czirkáló hajórajokat tartani, a partokon számos magtárakat és hadszertárakat építeni valának kénytelenek. De mindezek daczára a sarmata jászok, főleg télen a Duna jegén, gyakran átesaptak Pannoniába, úgy hogy ez ellen a rómaiak a Dunát Carnuntumtól (ma Petronell) egész Taurunumig (= Belgrád) erődökkel, bástyákkal, tornyokkal megerősítették, melyek legsűrűbben a Duna jobb partján emelkedtek; de ha az ellenséget saját földjén belebb szorítani sikerült, a rómaiak a balparton is elsáncolták magokat; így származtak a balparti kevés, de annál érdekesebb erődök. ²⁾

Berebist dák király országát a hatalom oly fokára emelte, hogy kétszáz ezer fegyverest volt képes csatába vezetni; ezt Róma némi aggálylyal nézván, valószínűleg az ő titkos működése folytán a dákok birodalmában bellázadás ütött ki, melyben maga Berebist megöletett, országa partokra szakadt, hadereje alásülyedt.

¹⁾ Balla Ant. de antiquit. romana praedii Szalk p. 33. — ²⁾ Uj m. muzeum 1857. 222 l. Hornyik J. KecsKemét v. tört. I. 14 s köv. lap.

Követte őt az uralkodásban Cotyso, ki a belszakadást sok küzdelem után legyőzte. E közben Kr. e. 29-ben Dapyx és más dák fejedelmek egyesítvén hadaikat a jászokéval, elébb a mysiek, triballok és dardanok földjét, majd a Haemus hegységén áthatolva, a rómaiak alattvalóit a dentheleteket rabolták; Licinius római hadvezér ellenök küldetvén, Kr. e. 27-ben a bastaernokat tönkre tette, a többieket részint meghódította, részint visszaverte, s Rómában diadalünnepet ült.

Ugy látszik azonban, hogy e vereséget a dák és jász egyesült nemzet sokszorosan visszatorolta, s hogy a közte létező, s reá nézve aggasztó szövetséget Róma felbontsa, nyájas ígéretekkel a jászokat reábirta, hogy a dák földre betűssenek, így a dákok megosztott erejét Corn. Lentulus a Dunán könnyű szerrel visszaszorította.

Nem sok idő múlva a jászok Cotysoval kibékéltek, s a pannonok, bessok, sarmaták és dákok egyesült erővel fegyverre keltek Róma a közös ellenség ellen; mignem Augustus császár mostoha fia Tiberius által legyőzettek, fegyvereik elvették, s fiaik rabszolgául eladtak.

De csakhamar uj erővel kezdték meg a harczot Róma ellen, melyben Cotyso elesett, Róma győzött, de azért a jászok földjére betörni nem merészelt.

Kr. e. 10 évvel ismét együtt támadták meg Pannoniát; Crassus fővezér ellenök küldetett, de alvezér Lentulusnak alig sikerült őket visszanyomni. Átalában a jászok vitézsége oly félelmessé lett, hogy a római udvar a Duna part hosszában berohanásaik ellen várdákat építeni, s ezeket erős őrhaddal megrakni kényszerült.

Kr. e. 2-ik évben a dákok és sarmaták Pannoniát, Dalmátiát és Moesiát elborították, de Krisztus születése évében sikerült a rómaiaknak őket onnét kiűzni. Ellenben a Duna torkolati Pontus tartomány igen sokat szenvedett a bessok, sarmaták, jászok és geták beütései miatt, kik ezt, a Duna jegén átrohanva, folyvást rabolták s pusztították. ¹⁾

Ez azon időszakban történt, midőn a római birodalom legszélesebb, és leghatalmasabb volt, Augustus császár

¹⁾ Engel Gesch. des ungr. Reichs. I. 222 s. Strabo L. VII. p. 556—8. Horatius L. III. Od. VIII. v. 13—18. Hene Beytr. zur dacischen Geschichte Hermanst. 1836. p. 28—34.

dicső uralma alatt, — s e maroknyi jászok nép a hatalmas birodalom testébe ékelve, itt a két nagy folyam közti néhány száz négyszög mértföldnyi területen négy századot meghaladó viharos időszakon át fentartotta magát, sőt az óriás birodalom ellen intézett vakmerő kalandjai, ernyedetlen hős elszántsággal vívott véres csatái, s nagy számú kirohanásai által, az ébren őrködő oroszánt ingerelni soha meg nem szűnt. Igazolja e nép hatalmát és büszke önértékét ama történelmi fényes adat, hogy midőn az akkor ismert világ minden részeire kiterjedő római birodalom, Augustus császár dicső uralma alatt, a fény és hatalom legmagasabb fokán állana, elannyira, hogy többé ellensége nem találkozván, éppen a keresztyén idősámítás kezdetén, Janus temploma bezárásával a császár az úgynevezett világbékét eszközölte, — a birodalmán kívül élő nemzetek közül sokan érezve a birodalom nagyságát, a római nemzetet, mint a népek legyőzőjét tisztelték; ezek közt voltak a scythák és sarmata jászok, kik Rómába követeket küldvén, a nagy császár barátságát kérték, magukét viszont felajánlották. ¹⁾

Ezután 17 évig a jászok békén maradtak.

Kr. u. 8-dik évben ismét betörték a dunántúli római tartományokba. Tiberius a trónörökös küldetett ellenök, mire a jászok temérdek zsákmánnyal visszavonultak, de a római hadsereg őket fészkükbe követni nem bátorkodott. ²⁾

Kr. u. 14-dik évben, míg Tiberius császár Marobud markomannok királya ellen táborba szállott, a jászok Moesiát megrohanva, felprédálták. ³⁾

Hat évi küzdelemben került, míg Kr. u. 20-ban Tiberius fia Drusus, Marobudot megverve, országa egy részét, a Duna, Vág és Morva folyók közét, a jászok szomszédságában elfoglalta, s ide sveviai eredetű quadokat vagy kattokat telepítvén le, királyukká Vanniust tette; a kattokban a jászok nemcsak jó szomszédot, de közveszély idején hatalmas szövetségest is nyertek.

¹⁾ A Dunatiszaki régi jászok történetét a fáradhatlan Hornyik Kecs-kemét v. tört. I. 3—68 l. részletes hűséggel előadván, vezérfonalul némi változtatással célszerűnek láttam ezt követni. Florus rer. rom. L. IV. c. 12. —

²⁾ Dio Cassius vol. II. Lib. LV. c. 3. — ³⁾ Svetonius vita Tiberii c. XLI.

Vannius csakhamar birodalmát kiszélesítette, midőn ellene Kr. u. 52-ben unokái lázadást támasztottak; a rómaiak felhasználni kívánva e kedvező alkalmat a félelmessé lett Vannius hatalma megtörésére, unokáit sereggel és pénzzel segítették; a jászok ellenben Vannius mellett harczoltak; azonban 4000 lovasból álló segédseregük a nagy erő által semmivé tétetvén, Vannius megveretett, s országa unokái által elfoglaltatván, maga földönfutóvá lett. ¹⁾

Ekközben a jászok magokat rendezvén, oly hatalmas állást vívtak ki, hogy midőn Kr. u. 69-ben Vitellius helyett a Jeruzsálemet ostromló fővezért Vespasiánt a hadsereg császárrá kikiáltotta, Vespasián Vitellius ellen a jászokat hívta segítségül, kiknek kiállított temérdek lovasságától maga Vespasián megrettenvén, annak csak egyrészét fogadta el, melynek segítségével vetélytársát legyőzvé, Rómába diadalmenettel bevonult, hova az új császárt a jászok is elkísérték. ²⁾

A jeles uralkodó Vespasián még ez évben az ellene felkelt sarmatákat, Domitian és Cereal fiait küldvén ellenök, lecsendesítette, ezentúl úgy ő, valamint Titus római császárokkal a jászok jó szomszédi viszonyban éltek. ³⁾

Titust a kegyetlen, fajtalan és fősvény Domitian követte Kr. u. 81-ben, ki a jászokkal csakhamar háborúba elegyedett a miatt, hogy a dákok elleni hadjáratra a kattok, markomannok és jászok az ígért segélycsapatokat ki nem állították; minek viszonzásául midőn a kattok az ellenök fellázadt legiók ellen a császártól segélyt kértek, ez részökre 100 lovaszt küldött; e gyalázatos gúny a kattokat felingerelte, azonnal jász szomszédaikat segélyül szólították, mire Domitian a két egyesült sereg ellen fordulván, elébb a kattokat, azután a jászokat támadta meg; azonban bár a jászok a római sereget vezérestül felkoncizolták s Deceballal gyalázzatteljes békét vala kénytelen kötni, s bár Domitian maga e véres csatában személyesen jelen sem volt: mégis Rómába győzelmi díszmenettel — üres kocsik és hamis diadaljelvé-

¹⁾ Tacitus Annal. L. II. c. 53. Dio Cas. Vol. II. LXVII. c. 33. — ²⁾ Tacit. L. III. c. 5. — ³⁾ Stritter mem. pop. IV. 505 l.

nyek kíséretében — vonúlt be, de a jászokkali csatázás emlékéül csak borostyánt viselt. ¹⁾

Kr. u. 89-ben Decebal dák fejedelem a jászokat pártjára kötelezte, de ezek a függést nem tűrhetvén, midőn Traján Decebal ellen hadat küldött, a jászok és kattok a dákok legyőzése végett Trajánhoz állottak. Majd Decebal a császárnak esküdt hűséget megtörvén, az előbb tőle elpártolt népek közt a jászokat előbb szép szóval, az őket is fenyegető végveszély előtűntetésével, majd ez nem használván, fegyverrel is kényszerítette az engedelmességre és segély nyújtásra, s betörvén a Tisza alsó részénél, a jászok földjéből a mostani Bácskaság egy részét elfoglalta. E közben Traján Decebal ellen haddal közelgett, s a jászok panaszára Traján a jászföldről a dákokat elűzte, sőt Decebalt végkép megtörve, Dáciát elfoglalta. ²⁾

Azonban Traján, feledve a jászok Decebal ellen tett hadi szolgálatait, az altiszánál a dákoktól visszafoglalt földet a jászoknak vissza nem adta, sőt ellenök Pannonia védelmére a Duna parton elődei példájára őrházakat építtetett; a többi birtokukat meghagyta, hogy őket lekötelezze, a minthogy kevés idő múlva a Dáciában fellázadt Corill ellen a jászok a császári sereggel együtt harcoltak.

Csupán Traján alatt birván a rómaiak Dunatiszáköz alsó részét, a Bácskaság alsó részén levő római sánczok keletkezése, ha ugyan ezek a rómaiaktól származnak, ez időre tehető.

Traján után Hadrián lett római császár Kr. u. 117 — 138-ig; ki mintán az ellene fegyvert fogott sarmatákat legyőzte, Hadriánhoz a jászok Rómába követeket küldöttek vele a béke iránt alkudozni, kiket a császár a senatus elibe vezetett, hol azután nekik írásban válaszolt; s hogy őket magának lekötelezze, a római seregben szolgáló jászhad zsoldját főlebb emelte, sőt megnyugtatósul a Traján által visszatartott alsó bácskai földrészt is a jászoknak visszaadta. Később Hadrián vízkórban szenvedvén, kínjai között egy

¹⁾ Dio Cas. vol. II. LXVII. p. 1115. Sveton. de Domit. c. VI. Entrop. L. VII. c. XXIII. Martialis l. 2. ep. 2. f. 9. ep. 36. — ²⁾ Entropius LVIII. c. III.

Massor nevű jászt, kit mint hadifoglyot, kitűnő ereje s vitézségiért vadászául használt, szólította fel, hogy őt ölje meg, de Massor e váratlan dolgon megrémülván, elfutott. ¹⁾

Ezt követte Antonin a kegyes Kr. u. 138—161-ig, kitűnő vitéz, bölcs, erélyes s világtekintélyű fejedelem, ki alatt a jászok folyton békében éltek. ²⁾

Bölcs Antonin 161—180-ig s így 19 évre terjedő uralkodása igen érdekes szakasza e kornak. Ekkor ütött ki a híres markoman háború. Antonin ez egy háborút folytatta, de a mely a legterhesebb puni háborúhoz vala hasonló, mert a birodalom léte volt veszélyezve. A jászok előbb a római seregben harczoltak, de látva, hogy a római hadak részint az ellenség fegyvere, részint dögvész által nagyrészen elhullottak; látva, hogy a kiürült római kincstár a katonák hópénzét sem képes fizetni, a markomannokhoz állottak, kiknek akkor már a kattok, vandalog és svevusok szövetségesei valának. Antonin azonban diplomaticai bölcsesége, hazafias áldozatkészsége s harczi vitézségével, a veszélytől meg nem rettenve, megmenté a birodalmat. A hadi költségekre nem új adót vetett ki, hanem maga, neje s családja minden ékszereit, értékes edényeit Róma piacznán két egész hónapig árvereztette; másrésről a szövetségesekből álló ellenségnél a vizályt élesztette, hogy egymást emészte gyengüljenek, sőt épen a tőle elpártolt jászok földjére egyik udvari tisztje tanácsából két vad oroszlánt bocsátott át a Dunán, melyek ember és baromban iszonyú pusztítást tettek, míg nem sikerült azokat a jászoknak leölni.

E császár alatt Kr. u. 171-ben a rómaiak a sarmatákat haddal megtámadták, mely hadjárat alatt a római sereg a vízhiány miatt csaknem elveszett, míg nem a keresztyén válást követő melitei legió könyörgésére roppant zápor keletkezett, melyből míg a római sereg szomját eloltotta, a sarmatákra villámok szóródtak, s közülök sokat megöltek; e ritka esemény alkalmából a császár e legiót „fulminatria“ névvel ruházta fel. Ez eseményt Dio Cassius a kattokkal folyt háborúról mondja el. ³⁾

¹⁾ Dio Cassius L. LXIX. Stritter IV. 505 k. — ²⁾ Eutrop. L. VIII. c. 8.

— ³⁾ Eutropius L. VIII. c. 12. Dio Cass. L. LXXI. Meinert in Coment. S. R. Scient. Götting. ad a. 1781. T. VI. p. 127. Stritter IV. 506 l.

A jászok következő télen az oroszlánok által tett tetemes káraik megtorlásául a Duna jegén Pannoniába áteszván, raboltak s pusztítottak; azonban Kr. u. 173-al őket Antonin mind szárazon, mind a Duna hátán keményen megverte. Ugyanis látva a jászok, hogy a római sereg őket üldözi, azt hitték, hogy ezek a jéghez szokatlanok lévén, ott velök könnyebben elbánnak, a Duna jegén bevárták s fürge lovaikon elől és oldalt megtámadták, — ez erős támadásra a római sereg meghökkent, de hirtelen tömegbe vonulván, a rohanást minden oldalról szemközt fogadta, s hogy a nagyrészt gyalogságból álló sereg a jégen el ne csússzék, paizsát a jég hátára vetette, s egyik lábával erre lépett, s így biztos állást foglalva, némelyek a jászok lovai kantárszárait; mások a lovasok paizsát vagy lándzsáját megragadva, ezeknél fogva, azokat magukhoz vonták, s lovastul együtt leverték; mert a római vitézek, ha elcsuszamlottak is, akár merre buktak, az ellenséget magukkal rántották, s kézzel lábbal sőt fogaikkal is marczangolták élannyira, hogy e különös csatához nem szokott jászok közül csak kevesen menekülhettek meg; a kik fogságba estek, azok római földön nagy számmal telepítették le.

E nagy veszteség után Banadasp jász fejedelem a császárnak békét ajánlott, mit megtudva Zandik országnagy, őt saját népe által elfogatta s bilincsbe verette. ¹⁾

Midőn Kr. u. 174-el a császári Karnuntum város mellett, a mai Pozsony és Fischament vidékén, seregét erős állásba helyezte, a szövetkezett jász és katt nemzetet, mivel közös erővel Pannoniába csaptak, megtámadta, az ütközet igen véres, de a római seregére diadalteljes volt, mert csak a jászok közül 20 ezer esett el a csatatéren; a kattok pedig az ütközet alatt támadt iszonyú égi háborútól megijedve, szétfutottak. ²⁾

Ekkor a császár elébb a kattokkal kötött békét oly feltétellel, hogy jövőre a jászokkal szövetkezéssel felhagyva, a Dunához egy mértföldnyire közelíteni ne merészeljenek. A jászok iránt még szigorúbb volt a császár, mert először békét kérő követeket elutasította; hanem később, félve a két

¹⁾ Dio Cassius l. LXXI. — ²⁾ Századok 1868. Hőke L. 190—1 l.

nemzet újlag lehető szövetkezésétől, midőn Zantik az ország-nagyokkal a béke iránt alkodozni ismét megjelent, megadta a jászoknak is a békét, oly feltétellel, hogy a Dunától mintegy 2 mértföldnyi távolban maradjanak, minden hadifoglyot kiadjanak, sőt a császári hadseregbe 8000 lovast állítsanak, melyek közül hatodfél ezret Antonin rögtön Britanniába indított.

Hogy mily vitéz volt s mily pusztítást követett el a jász nemzet a római sereg és tartomány ellen, mutatja az, hogy csak e béke következtében százezer hadifoglyot adtak ki, nem számítva az időközben elhaltakat, megszökötteket, eladattakat. ¹⁾

Úgy látszik, e korból származik Bátáról a nemzeti muzeumba 1847-ben került e római kő:

„Imperator Caesar... (An) toninus Augustus Pius Sarmaticus... Britannicus Pontifex Maximus Tribuniciae „Potestatis.... Consul tertium Pater Patriae ripam omnem... exstructis item prae... (si) dis per „loca opportuna ad claudestinos Latrunculorum transitus oppositis munivit per....“ ²⁾

Ösmerve azonban a jászok Antonin nagylelkűségét, de tudva azt is, hogy részint pártosok, részint külellenséggel meggyűlt a baja, követeik által enyhíttetni kérték a fentebbi szigorú békepontokat; el is lettek azok nagyobbára engedve, de gyűléseik s kereskedelmi közlekedésük továbbra is betiltatott; tehát saját hajókat ezután sem tarthattak, s a dunai szigetekhez nem közeledhettek, de Dacián át a roxolánokkal a római kormány engedélye mellett kereskedelmi viszonyokban közlekedhettek. Hogy a császár őket a Dunától távol tartsa, ellenök a parton erős várdákat építtetett; miért ők zúgolódni kezdvén, a császár őket nemcsak lecsendesítette, de oda bírta, hogy mellette zsoldért harczoltak, ezért őket a markomannok megtámadták; e közben Antonin Kr. u. 180-ban meghalván, utódja a gyáva Commod a markomannoktól pénzen vásárlott békét, mely által a jászok a Róma mellett tett hadi szolgálatok miatti háborgatás ellen biztosítottak. ³⁾

¹⁾ Dio Cass. L. LXXI. — ²⁾ Magy. academ. Ért. 1847. 268 l. — ³⁾ Dio Cass. u. o. p. 1188. 1204.

Antoninnak a sarmata jászokon nyert győzelmeit több ez események emlékére vert pénzek hirdetik. ¹⁾

VII.

Ezután száz évet meghaladó időn át a jászok majd Róma mellett mint zsoldosok, majd Róma ellen mint más nemzetek szövetségesei, változó szerencsével harcoltak.

A sarmaták egy királyának emlékét fentartja egy Kr. u. 193 – 211-ig uralkodott Sever császár idejében vert pénz, ily görög körirattal: „Basileos saüromatu.“ ²⁾

Balbin és Gordián császárok által Kr. u. 240-ben Illyriában tett rablásaik közben; 270 körül pedig Aurelián császár által a marcomannok és svévekkel midőn egyesülve Placentiáig hatoltak, megverettek. ³⁾

Majd a goth nemzet Dácia és Sarmatia területén tekintélyes birodalmat alapítván, a jászok a gothokkal gyakorta szövetkeztek, s ezekbe bízva betörték Pannoniába Kr. u. 280-ban, azonban Carus császár őket megtámadván, közülök 16 ezer elesett, 20 ezer pedig elfogatott. ⁴⁾

Később Diocletián császár idejében Galerius Maximianus a sarmaták és scythák ellen hadat folytatván, jelen volt ebben a később nagy nevet nyert ifj. Constantin, mint vitézségéről már akkor hirhedett fiatal hős, ki is ez alkalommal egy erős testalkatú sarmatával párbajba keveredvén, tüzes csata után legyőzte, de a helyett hogy megölte volna, hajánál fogva Maximian lábaihoz húzta; később a sarmaták, szinte mint a gothok szövetségesei verettek meg Constantin római fővezér által, melynek emlékére verettek ily feliratú ezüst pénzek: „Victoria Sarmat.“ ⁵⁾

Nagy Constantin császár legyőzve vetélytársait, az időközben egész Dáciában s Sarmátiában tekintélyes birodalmat alapított gothok ellen viselt hosszú háborút, kik a jászok és más szomszéd népekkel szövetkezve, többszörös

¹⁾ Katanchich Istri accol. Geogr. vet. II. 277 l. — ²⁾ Cellar. Geogr. ant. T. I. p. 406. — ³⁾ Jul. Capitolinus: Gordian et Balbin. Flavius Vopiscus: D. Aurelian. Horn. Area Noë 171 l. — ⁴⁾ Fl. Vopisc. Carus et Probus. — ⁵⁾ Am. Marcell. p. 545.

hadjáratokat szerveztek, így a jászok Pannoniába beütven, nagy prédálást visznek véghez, azonban Kampona (mai Promontor) város ostrománál a császári hadak meglepven, őket visszaűzték.

Másik évben ismét az aldunai részeket pusztították, hol Constantin őket nagy haderővel megtámadván, temérdek veszteséggel visszaverte; de a rómaiak vesztesége is nagy volt, úgy hogy a fáradalmas hadjárat emlékeül Rómában a népnek hat napi közmulatság — ludi sarmatici — rendeztetett ¹⁾.

Ezután Kr. u. 325-ben Nagy Constantin a vallási szakadás kiegyenlítésében fáradozva, birodalma védelmével nem sokat gondolt, mit Róma ellenei észrevevén, a gothok, jászok és szövetségesei nagy haddal rontottak a római birodalomra.

Constantin császárt meglepte e nagy hadi mozgalom híre, a nicaeai szent atyák áldásait kikérve, hadait összeszedni indult. Másfelől a jászok is igen nagy tevékenységet fejtettek ki a hadi készülétekben, nemcsak maguk keltek mindnyájan fegyverre, hanem mi az előtt náluk hallatlan volt, szolgálkat is felfegyverzették. De a császár Pannoniában győzött, a harcban Rauzimod goth király s fővezér is elesett; azonban a császár e diadala sikerét nem használhatta; Rómában kitört pártütés lecsendesítése végett hazatért, hanem fiát Constantint bízta meg a hadviselet folytatásával, ki is a gothokat a Dunán átkergetvén, őket a jászok földén megverte, s velök békét kötött, mely szerint ők a jászok földjét elhagyni, s régi Dácia tiszántúli részével megelégedni köteleztettek. ²⁾

Nagy Constantinnak a jászokon nyert győzelmei emlékéül ily feliratú rézpénz veretett: „Sarmatia devicta“.

A jászok fékezésére a római udvar cselszövényt is használt; úgy látszik ennek eredménye volt az, hogy a felfegyverzett szolgák a szerencsétlen hadjárat után, a szolgálatot megtagadva, fegyveröket uraik ellen fordították;

¹⁾ Katona József Keckskemét v. tört. 51 l. Schönvisner Antiquit. Sabar. L. IV. c. 6. — ²⁾ Eusebius Pamph. vita Const. m. L. IV. c. 6. P. Orosii hist. L. VII. c. 28.

s nagyobb számmal levén, a szabad jászok velök nem mérközhettek, s hogy saját ősi birodalmukban szolgálknak felettök való uralmát kikerüljék, a góthok által a mai bánátból kiűzött néhány ezer vandallokkal együtt, N. Constantin birodalmába — Romániába — költöztek át, ki e családotul 300 ezerre menő sarmatákat részint felső Pannoniába, Thráciába, Scythiába, Macedoniába s Italiába letelepítette, részint hadseregébe felvette Kr. u. 334-ben. ¹⁾ Ugy látszik azonban, hogy ez állapotuk nem soká tartott, hanem fegyveres szolgálkat a Dunatiszaközének alsó részére szorítva, a felső rész a szabad jászok nagy többségének független birtokában maradt; s hatalmok, harczy erejük törhetlen épségben állott, mert bár az ellenök folyt hadjáratokat az egykorú római történetírók a jász nemzet teljes tönkretételével mondják bevégezetteknek, de ugyan e jászok néhány év mulva, mint a birodalom legveszélyesebb ellenei tűnnek fel, úgy, hogy e maroknyi, de vitéz nemzetet a világhódító Róma összes legiói nagy tömegével sem birta soha leigázna, s szabad nemzet maradtak mind végiglen.

Kr u. 356-ban Constantius császár ismét a római tartományokat pusztító jászok ellen készül, majd 358-ban midőn a Szerémben téli szállást tartó császár meghallotta, hogy a szabad jászok és kattok mindkét Pannoniát s Moesiát rabolják, tavasz nyitával a Dunát áthidaltatta, s nagy sereggel hirtelen az úgynevezett 2-dik Pannoniával átellenben a jászok földén termett, melyet széltire pusztított; ily nagy erővel a jászok szembeszállani nem mervén, a kik a római fegyver alatt el nem hullottak, a mai Vác és Mátra hegyes vidékeire menekültek.

Azonban Constantius hadserege a Valeria Pannoniával, a mai Tolna és Vác közti Dunával, átellenben fekvő jász földön is égetve, rabolva, folytatta pusztításait, mit a jászok tovább nem tűrhetve, békekérés örve alatt három dandárra felosztott seregükkel, s a kattok segélyével a római hadat bekeríteni akarták, de a csel nem sikerült, a jászok megverettek s szétszórattak.

¹⁾ Amm. Marcell. L. XVII. c. 12. Euseb. vita Const. m. Hyeronimus in chron. ad a 334. Horvát I. Szlavinokról 48—9 l.

Ezután a jászok békére kérték fel a császárt, melyet egy római író körülményesen így ad elő:

A békepontok meghatározása végett a követeknek határnap rendeltetvén, Zizaj természetes ifjú fejedelem, a jászok szokása szerint, felszerelt hadkisérettel jelent meg, s a császár elibe bocsáttatván, fegyvereit elhajítva, egész mejjével a földet érintette, s féltében szavát veszítve, zokogása miatt beszédhez nem juthatott, majd magához térte után térden kért bocsánatot, — míg kiséréte az alázkodásban fejedelmét is meghaladta.

Rumo, Zinafer és Fragiled alvezérek számos főemberekkel valának jelen a jászok közül, kik mindnyájan nagy örömré gerjedvén a császári kegyelem fölött, a rájuk mért kötelezettségek hű teljesítésével ígérték elkövetett hibáikat feledtetni, — magukat, nejeiket, gyermekeiket, egész országukat hódolattal bocsátván a császár hatalma alá, minden hadifoglyot visszaadtak, s kezeseiket előállították.

E kegyelmi tényen okulva Arahár és Uzafer két hatalmas törzsfőnök szinte megjelent, kiknek egyike a hegyháti jászok s némely katt seregek parancsnoka, másik egy jász csapat vezére volt. Tartván a császár attól, hogy ezek számos kiséretökkel hirtelen rohamot merészelnének, elkülönítve őket, távozást parancsolt nekik, míg ügyök felett tanácskozik.

Előbb Arahár és a kattok ügye vététt fel, kik halál félelme közt várták az ítéletet; de megadván a kezeseiket, kegyelmet nyertek.

Majd Uzafer bocsáttatott elő, a midőn Arahár nyakasan kezdte követelni, hogy ez az ő parancsa alatt állván, a neki adott kegyelem erre is terjesztessék ki; de a császár a jászokat minden idegen befolyás alól kivenni s saját hatalma alá keríteni szándékozván, Uzafernek külön adta meg a kegyelmet, mit a többi jászok látva, mindnyájan kegyelemért folyamodtak, s a császár hozzájuk nyájas szónoklatot intézvén, kegyelmét még azzal is tetézte, hogy Zizajt mindnyájok fejedelméül kinevezte.

Ezután a császár a Dunán átkelve, a kattok ellen indult, kik szinte meghódoltak, kezeseiket adtak, s eskü alatt hűséget fogadtak.

Ez előadásra lehetlen elhallgatni, hogy bármily hitelesnek látszassék a szemtanú történetíró előadása, de a jászok alázatosnak feltüntetett jellemét illetőleg nem kell feledni, hogy a történetíró ellenség volt ¹⁾.

A szabad jászokkal egy időben a szolgálta jászok (*sarmatae limigantes*) is kitörttek, s a római földre átrontva, azt pusztították; a szabad jászokkal bevégzett hadjárat után tehát a császár Kr. u. 358-ban a szolgálta jászok Amicén nevű felekezete ellen, mely a Tiszának a Dunába ömlésénél, már maga a természet által is igen erősen védett helyen volt letelepedve, vezette seregét. Erre a jászok megrémülve, megajánlották, hogyha békén hagyatnak, nemcsak híven fizetik az adót, hanem a császár táborába segédhadakat is küldenek; különben utolsó csepp vérig oltalmazták uraiktól nem rég szerzett hazájokat.

Erre a császár értekezletre szólította fel őket, azok büszkén a Dunán átkeltek, s a császári hadakhoz daczosan, a császár parancsát fel sem vevőleg közeledtek. Ekkor Constantius több dandárra felosztott seregével bekerítetteti a jászokat, maga pedig kis csapatral és testőreivel egy emelt földsánczon megállapodván, szeliden inti őket, hogy ne nyugtalankodjanak; de a jászok paizsaikat előbb s mindig előbbre hajítva, tettették, mintha ezt játékból tennék, holott a célba vett megrohanás végett akartak a császári sereg közelébe jutni; míg tehát egy részről könyörgést színeltek, más részen a harczot megkezdték. A császári sereg a csatát tüzes rohammal viszonzta; a jászok pedig egész erejüket az emeltebb helyen álló császár ellen fordították, de a katonaság őket szétverte; fél óra alatt a csatának vége lett, temérdek jász esett el, a szétfutatlottakat a győztes sereg üldözte, sőt sajkákra kelve, még a mocsárok közti rejtekhelyeket is felkutatták, s az azokba menekülteket, legerősebb gerendákból összealkotott lakheleik s gunyhóikat széthányva, ezek omladéki közt felkonczolták; többen a folyamba ugrottak, hogy ezt átúszva meneküljenek, azonban néhányan belefultak, mások utánok hajított dárdával átszúrva veszték el ²⁾.

¹⁾ Ammian. Marcell. L. XVII. c. XII. — ²⁾ Ammian. Marcell. L. XVII. c. 13.

A szolgálászok másik hatalmasabb felekezete a pice-niek ellen maga egyedül a császári sereg támadást intézni nem merészelt, hanem a császár rendeletéből a római hadak a Duna felől, a szabadjászok a felsőbb vidékről, a mai Bánátban lakott Tajfal nevű nép pedig a Tisza felől intézett ellenök rohanást, s így három tűz közé szorítottak. A pice-niek először haboztak, hogy harcoljanak-e vagy megadják magokat? végre győzött az öregebbek tanácsa, a nagy erő előtt meghajoltak, s a császártól nyert biztosításra, elhagyva rejtekhelyeiket, legnagyobb részük családai s vagyonukkal együtt a császári táborban megjelent; itt a kényszerűség hatása alatt önként ajánlkoztak, hogy csak békén maradhasanak, ősi fészükéből, ha kívántatik, kimozdulnak; a császár tehát őket alkalmas távol vidékre költöztette; a szabadjászoknak pedig egész Dunatiszaközét visszaadván, az általok már előbb megválasztott nemzeti fejedelmet felavattatta, maga pedig Sirmiumba diadali pompával bevonult. ¹⁾

De a sorsnak a jászok ellen intézett minden csapásai: meghasonlás, kivándorlás, kiirtásukra czélzó öldöklés, a nép színének a császári hadseregben külföldre eltávolítása, csak fogyasztották a nemzet tagjai számát; de kitartó vitézségét, életerejét meg nem törték; mert már 359-ben Szerémben téli szálláson levő Constantius császárt azon kellemetlen hír lepte meg, hogy a szolgálászok múlt évben részökre kijelelt új hazájokból felkerekedvén, a szomszéd tartományokban szerte száguldoznak. A császár összevonva haderejét, még tavasz nyíltá előtt Valeria Pannoniában táborba szállott, a Dunaparton sátorozó seregei által zárvonalt képeztetvén, a szolgálászok mozdulataira vigyáztatott; azután két alvezért tolmácsokkal hozzájuk átküldvén, kérdeztette, hogy miután saját kérelmökre békét s lakhelyet nyertek, miért kóborolnak s háborgatják ismét a határszéleket? A jászok a császári tisztviselőktől szenvedett méltatlanságokról panaszkodtak, s kérték, hogy a Dunán átbocsáttatván, a császárt sérelmeikről személyesen értesíthessék; készek levén a birodalom bármely távol vidékén mint békeszerető adózók megtelepedni. A császár ez ajánlatot örömmel fogadta, s Acimin-

¹⁾ U. a. u. o.

cum ¹⁾ mellett őket maga elibe bocsátotta; de Innocent tábori mérnök tanácsából azon óvatossággal élt, hogy egy felől sánczot vonatott, más felől a Dunán több hajót hadi néppel megrakván, őrséget állított, középen pedig maga számára magas földhányáson állványt készíttetett, hogy a metalan háborgó jászok így bekerítve elnyomathassanak.

Ezt a jászok mind jól látták, de szándékuktól még sem állottak el; hanem kérelmezést szinelve, megjelentek; ter-
vök azonban csakhamar kivilágosodott, mert alig látták meg a császárt, midőn ez hozzájuk nyájas szavakat intézett, közülök egy, vak dühét tovább fékezni nem bírván, lerántott bocskorát a császárra hajította, s szokásos csatakiáltással, a hirtelen kilobogtatott nemzeti zászló alatt, a rendetlen sokaság (ululans ferum) farkast ujjongatva a császárt megrohanta; ki midőn az emelvényről azt látta, hogy a rohanó tömeg nyilzápora mindent elborít, külső hadai közé vonúlt, s álruhában serény paripán gyors futással menekült; e közben néhány császári testőr s azok parancsnoka Cella elesett; a császári trón arany párnáival elraboltatott, de a római hadsereg, melyet a roham félig öltözötten talált, csakhamar az elszántan küzdő jászokra csapott, s kevés idő alatt a szolgajászok halomba konczolva heverték a csatamezőn.

Azonban az e közben kiütött persa háború meggátolta a császárt azon feltett czélja valósításában, hogy e szolgajászokat végkép kiirtsa, hanem e kegyetlen öldöklés után birodalma határait a jászok ellen biztosítván, Szerémbe, innét Constantinápolyba tért, hogy az Amida ostrománálí vesztesség helyrehozásáról intézkedjék.

De ennyi véres küzdelem mellett is biztosító eszközökről kelle Rómának gondoskodni a jászok ellen, mert a szolgajászok volt uraikkal kibékülvén, a Dunatiszaközre ismét visszaköltöztek; Constantius császár pedig a persa háború alatt 361-ben meghalt. ²⁾

¹⁾ A mai péterváradí örvidéken levő Keresdin. Rosty Pannonia térképe.

— ²⁾ Ammian. Marcell. L. XIX. c. XI.

VIII.

Követte őt Julián, ki a persákkal ütközet alkalmával kapott sebben 363-ban meghalván, helyét Jovián foglalta el, de ennek is 8 hónapi uralkodás után történt halálával Valentiniánus lett utódja.

Ez testvérével az uralkodást megosztotta, Valens keletet kapta, maga megtartotta nyugotot Rómával. Valentinián a jászok és kattok ellen, határai biztosítása végett, mind Pannoniában, mind a kattok felőli részen, elődei példájaként, várdákat építtetett. A kattok ezt előbb követtség majd nyílt ellenállás útján igyekeztek gátolni, s hihe-tően az ezáltal okozott késedelemért Maximin udvari főtiszt vádjára Pannonia kormányzója Ekvitzius állomásáról elmozdítottatott, s Maximin lett Valeria parancsnokává. Ez a félbe maradt építést rögtön megkezdette, mit a kattok tüstént széthánytak; ekkor Maximin a katt fejedelmet sok főemberekkel együtt lakomára meghíván, a lakomáról eltávozókat orozva meggyilkoltatja. ¹⁾

A vendégjog e vérlázító megsértésének hírére a kattok tüstént szövetkezve a jászokkal, midőn Pannonia lakosai még hírét sem hallották az ellenségnek, már azok a Dunát megúszták, s iszonyú tömegben átesapván, az aratással foglalkozó népet boszújukban kepeí mellett öldösték le, a többit temérdek zsákmánnyal foglyúl magokkal hurezolák. Ebből egy hosszú véres háború keletkezett, mely Pannonia nagy részét Szerémmel s az aldunai virágzó tartományokkal sivataggá tette. Ez alatt értesülvén a foglyoktól a jászok, hogy Gabinus katt fejedelem gyilkosa Equitius Valeriába menekült, ennek üldözése közben útjukban mindent semmivé tettek. Itt útjokat állta két császári legió, 20 ezer edzett katonából álló hadsereg, de azt oly dühvel szétverték, hogy abból alig néhány menekülhetett meg futással. Innen ismét Moesiába törtek a jász hadak, melynek kormányzója s később híres császár Theodosius felszólította őket a pusztítással fel-

¹⁾ U. a. L. XXIX. c. VI.

hagyásra; de ezek erre nem hajtva, Theodosius ellenök indúlt, s nehányszor őket keményen megvervén, az aldunától visszavetette. Ily három évi folytonos pusztító kalandok után a jászok elvégre saját honukba visszatértek. ¹⁾

Valentinián a german népfajok s a hegyi skotok legyőzése után 374-ben tavaszszal egész erejével a Dunához indult. Elibe a kattok követséget küldöttek, mentegetvén magokat, hogy ők a szövetségeseik által elkövetett rémítő pusztításnak nem okai; ne őket támadja hát meg, hanem a rombolást közvetve okozókat a Gabinus gyilkosait bosszulja meg.

Azonban a császár tett ígérete daczára a katt fejedelem gyilkosai ellen a vizsgálatot meg sem rendelte; — hanem Karnuntumnál magállapodva, a kattok pedig az átelleni parton táborozva, erélyes készüléket tettek a megkezdendő hadjáráthoz, mely következő tavasszal 375-ben megkezdett; a császár a kattok ellen két vezérét küldötte, maga pedig Pannoniába Buda tájáig lejövén, a Dunán hidat vertett, s a jászokat támadta meg. E hadjárat további folyamáról részletes tudóstással nem bírunk, csak annyit tudunk, hogy a hirtelen beállott őszi hideg miatt a táborozás nem folytathatván, a császár seregeit Sabariába — ma Szombathely — telepítette, maga pedig Bregetionál — Szöny és Komárom táján — szándékozott a telet tölteni. Itt találták meg őt a kattok követei, kik segédhad ígérete mellett tőle békét és kegyelmet kértek; a császár haragra lobbanva, mérgesen dorgálta őket hálátlanságokért; még alig csallapodott szenvedélyes indulata, midőn békét kérni a jászok követi is megjelentek. Az elibe bocsátott követeket oly hitvány népnek látta a császár, hogy környezetétől azt kérdezé: valjon mind ilyenek a jászok? s midőn válaszul azt nyéré, hogy „az egész nemzet legjelesebbjei állanak előtte,“ ezen haragra lobbanva, hangosan felkiáltott: „hogy őt a balvégzet emelte római császárságra, midőn ily hitvány, alávaló barbar nép saját határában nem maradhatva, nem elégli, hogy maga békén lehessen, hanem fegyveresen a római birtokra lépni és ellene hadra kelni merészel;“ e

¹⁾ Amm. Mar. L. XXIX. p. 473.

felgerjedésében heves és hangos beszéddel a császár annyira megerőltette magát, hogy tüdeje megszakadván, orrán száján vér bugygyant ki, s szélhűdés következtében ott helyben mindjárt meghalt Nov. 17-én 375-ben. ¹⁾

Ez eseményt a jász követség lóra pattanva, övéinek hírül vitte; ugyan erről a kattok is értesülvén, mindkét nemzet egyesült erővel támadta meg Pannoniát, a császári sereget szétverték, s három évig dúltak, pusztítottak, raboltak, midőn Valens keleti császár Kr. u. 378. aug. 9-én a gothokkal vítt ütközetben megveretvén, maga is elesett; melynek hírére Gratián nyugoti császár Szerémbe vonult, hadseregét a kattok és jászok ellen fordította, Theodosiust pedig keleti császárnak kinevezte. Theodosius a gothokat végkép legyőzvé, diadalmas seregével az aldunai tartományokat dúló jászok ellen fordult, s talán irtó had fenyegeti vala a jászokat, ha a húnok északkeletről be nem nyomulnak, kik 378 táján a jászok földjét, majd egész Pannoniát elfoglalván, nagyon valószínű, hogy a vitéz jász nemzet hún testvéreivel egyesülve, részese lett Etele világrendítő hatalmának, legalább ezentúl mint önálló nemzetről a történelem nem emlékezik.

A fentebbiekből kitetszik, hogy a jászoknak sarmata és metanasta nevűekre felosztása igen kétes, mert egyik író épen azon Pannonia melléki jászokat nevezi sarmata jászoknak, kiket ismét más írók metanasta jászoknak neveznek; ellenben a Sarmatia tövében lakott jászokat a régi írók nem szokták sarmata jász névvel illetni, s így e kettős felosztásra valami nagy súlyt fektetni nem lehet.

A sarmata nevet Sarmatiábani elébbi lakásukról, a metanasta görög nevet pedig innét lett kiköltözködéséről nyerhették.

A mi e jászok beléletét illeti: ők fejedelmek, vezérek, s törzsfőnökök parancsa alatt állottak, közügyeiket hogy nyilvános gyűléseken intézték el, bizonyosága ennek az, hogy Kr. u. 174-ben Antonin császár a béke feltételei közt gyűléseiket betiltotta; ugyanezen bébepon-

¹⁾ Socrat. hist. eccles. L. IV. c. 31. Amm. Marc. L. XXX. c. VI.

tokból kitetszik az is, hogy ők a Dunán saját hajóikkal közlekedtek, s Dunán túl s. Dacián keresztül is messze tartományokban kereskedést űztek.

Foglalkozásuk főleg a barom tenyésztés volt, földmívelést köztök kevesen űztek ¹⁾, e mellett vadászattal s fegyvergyakorlattal foglalkoztak. Egész gazdaságuk barmaikból állott, magok kevéssel megelégedve, hideget, meleget, éhséget, szomjúságot könnyen tűrve, mivel hússal s tejjel beérték, eleségben szükségét nem szenvedtek. Lovaik aprók, de gyorsak és kitartók valának, melyeket felváltva használván, rajtuk egy huzamban iszonyú távolságot benyargaltak; egyszersmind hogy titkos kalandozásaikban mén lovaik őket nyerítésükkal el ne árulják, ezeket ki szokták herélni ²⁾.

Fegyverök: kard és hosszú lándzsa főleg pedig kézijj volt, melynek kezelésében ügyesség főhadimesterségük, nemcsak szemben az ellenséggel, hanem futás közben hátranyilazással még félelmesebbek voltak; harcsmódoruk ezen kívül a gyors száguldozás és az ellenség kijátszásában állott; ők mind lovas íjászok valának, míg a római hadsereg többnyire gyalogságból állott; rendesen az ellenök indult túlnyomó erő elől a jászok zsákmánnyal rakodva vissza szoktak iramlani, s leginkább csak bekerítés esetében kényszeríthetettek ütközetre.

Valjon nem ily, lova legsebesebb nyargalása közben feszített karokkal hátranyilazó sarmata jász harczos ábrázoltatik-e azon a téгла darabon, melyet Érdi János régiségőr a Margit sziget rommaradványai között 1837-ben talált? mely jelenleg a nemzeti muzeumban őriztetik. ³⁾

Öltözetük: nyáron vászonszövetből volt, mely karjaikat alig könyékig s derekukat félszárig fedezte, mely azonban szarulemez pikkelyekkel levén sűrűn beborítva, páncél helyett volt; zordonabb évszakban párducz, tigris, medve, farkas, juh és kecskebőrből vagy gyapjúsövetből is nyakukba vetett kaczagányt, melyet a mellen czifra csat kapcsolt

¹⁾ Strabo L. VII. p. 565. — ²⁾ Plinius hist. L. VIII. c. XLII. — ³⁾ Jerney kelet. út. II. 268 l.

össze, s derekukon bőrtűszőt viseltek, fejökön süveg, lábai-
kon bocskor, altestőket ránczos bőbugyogó fedte. Nejeik
szinte bő vászon öltönyt hordtak, mely vállon, mellen s
néha térden is, könnyebb mozoghatás végett, boglárával volt
összevonva, a derékhoz pedig övvel szorítva; fejükön pártát,
s könnyű fejkötőt viseltek, mely a hajzatot összetartotta, s
arról finom lepel folyt alá; nyakukat klaris szerű gyöngy-
füzér, karjaikat karperecz ékesítette; fűzött váll alakú mel-
lényeik négyszög kockákból voltak összeállítva, utánozva a
férfi pánczél pikkelyeit, vállukon pedig bojtos szélű leber-
nyeg, lábukon fűzött saru volt; — nejeik szükség esetében
férjeikkel együtt mentek ki hadi kalandra, s száguldozták
be zsákmányért a szomszéd tartományokat; azonban nagyobb
hadjáratból egy ép erejű férfinak sem volt szabad elma-
radni. ¹⁾

Hogy a jászoknak ezen korszakban, midőn még a germa-
nok is csak barlangokban s földbeásott gödrökben laktak,
állandó épületek is szolgáltak lakhelyül, kitészik ez
a római hadjáratok történetéből, hol az őket üldöző csá-
szári hadseregről mondatik, hogy a viskóikba, kunyhóikba,
a legerősebb gerendákból összerótt házakba menekülteket is,
lakhelyeik födeleit felgyűjtván, megölték. Sőt bár e jászok-
nak a Dunatiszáközöni lakásuk alatt e vidéket a folyamok
áradásaitól mocsárosnak, fűzbokrokkal benőtt, útnélküli,
erdős, és csak az igen jártasok által el nem téveszthetőnek
találjuk is rajzoltatni, s e szerint ennek belállapotáról, a
mivel külföld igen kevés bizonyos ösmerettel birhatott;
mégis a Kr. u. 180-ban meghalt Ptolemaeus a metanasta
jászoknak nyolcz városait azok égalji helyzetével nevezi meg;
melyek mai fekvésének meghatározása sok nehézséggel jár,
miután Ptolemaeus az alexandriai, újabb földleirőink azonban
a ferrészigeti délkörtől számítják a fokozatokat.

Ottrokocsy ²⁾, Szentiványi ³⁾, Timon ⁴⁾,
Balla ⁵⁾, Severini ⁶⁾, Tomka Szászkzy ⁷⁾, Bom-

¹⁾ Amm. Marcell. L. XVII. c. XII. Bartoli Columna trajana. Segm. LXVI.
fig. 246. LXVII. 247. LXVIII. 249. LXXV. 261. LXXVI. 262 — ²⁾ Orig. hun-
gar. I. p. 61. II. 119. — ³⁾ Curiosa var. scient. Catal X. — ⁴⁾ Imago ant. Hung.
L. I. c. XIII. — ⁵⁾ De antiquit. rom. praed Szalk p. 32. — ⁶⁾ Comm hist. de
vet. incol. Hung. Cis-Danub. p. 26. — ⁷⁾ Introd. in Geogr. ant. et medii aevi.

bardi ¹⁾, Schirlitz ²⁾ igyekeznek ezek mai fekvését meghatározni, azonban véleményeik igen eltérők; — jelesen :

1. Uscen város Bereg, Zemplin vagy Bars megyében, Selmecztől keletre.

2. Gorman, Szepes m. vagy Körmöcz tájékán, vagy Sajó mellett; Aventin azt írja, hogy az avarok khánja Thudun, a Dunán túl azon vidéken, melyen Ptolemaeus szerint a jászok laktak, a Tiszán felül nyugot felé uralkodott, e vidék fővárosa Borman, a Thudun fejedelmi székhelye volt ³⁾, miből következtethetni, hogy Gorman és Borman ugyanazon egy hely, talán hibás leírású neve.

3. Arbiet, Lengyelország határán, vagy Eger és Esztergom közt.

4. Triss, Borsodban vagy Gömörben egy most ily nevű helyen.

5. Parca, Pesttől délkeletre vagy Párkány vagy Adonnyal átellenben.

6. Candan, Vácztól nem messze délkeletre vagy Csongrád vagy legtöbbek véleménye szerint a mai Eger.

7. Pessium, Hevesben Tisza mellett, vagy a mai Pest.

Hetényi írja 1841-ben, hogy azelőtt néhány évvel Pesten a váci utcza hosszában, csatorna ásáskor, széles alap-kőfalakat találtak sarmata építésmód szerint, jelesen a kövek nem darabonként s kéz által rakattak, hanem egy nagyobb rudas ládába, kő, mész, homok vízzel összekevertetvén, az alapgödörbe, vagy egymás mellé levert ágasok közé öntettek; így készültek az ugynevezett fa-kőfalak — murus ligneus — melyeket azután tűz ellen betapasztottak és mésszel bemázoltak.

8. Partiscum, Hevesben Tisza mellett, mai Csongrád, sőt legtöbbek szerint mai Kecskemét.

¹⁾ Topogr. magni r. Hung. 1750. p. 40 — ²⁾ Handb. der alt. Geogr. s. 274 Ptolemaeus L. III. c. VII. — ³⁾ Annal. Bojor. I. 4. p. 254. Bonfinnál is (D. I. L. I. p. 6.) Borman fordul elő.

9. Balla ezen kívül még említi Pheliciát, a mai Nógrád —

10. Rauconiumot, Ung —

11. Docivorát, Bereg —

12. Virginatiumot, Komárom —

13. Salvát, Sz. Endre szigetén Pest —

14. Vaciát, a mai Vác helyén Pest —

15. Transaaquincum, a mai Pest helyén átellenben Aquincummal —

16. Alta ripa, a solti szőlők körül Pest —

17. Ad statuas Colossas, mai Kalocsa helyén Pest —

18. Teutoburg, Bács megyében.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

**ETELE ÉS A NAGY HÚN BIRODALOM
EURÓPÁBAN.**

I.

Kr. u. a 4-ik század második feléhez értünk, — a fentebbi századokban láttuk a nagy húnscytha néptörzs egyes ágazatait hyksos, hiongnu, hún, parthus néven világtörténeti jelentőségre emelkedve, diadalmasan megmérkőzni az ó világ leghíresebb fejedelmei s legvitőzebb nemzeteivel; láttuk megküzdeni Róma világrendítő hatalmával; s mit ennyi harcz, ennyi idegen, ellenséges erő, hatalom s udvari cselszövény véghez nem vihetett: eszközlé azt a húnscytha néptörzs ősi átka, az annyi gyásznapok előidézője, az egyenetlenség s belviszály; ez dönté meg utóvégre is egyes húnscytha ágazatok országos hatalmát, s látva egyfelől, hogy Ázsiában túlsúlyra alig vergődhetnek; másfelől nagyon megszorodván új törzseknek a Volga felé nyomulása s hihetően, az ez idő tájban birodalmilag feloszlott parthusoknak hozzájuk csatlakozása által, és e miatt sem magok, sem barmaik elegendő táplálékot, vagy a hideg észak felé terjeszkedésök közben alkalmas lakhelyet nem találván, elhatározták a Volgán túl és innen lakó nyugoti vagy fekete hún törzsek, Európát tűzni ki harczvágyuk s hódításuk színhelyéül, s új hazát keresni Európa nyugoti felében, hova már azelőtt is becsapásokat tettek.

E czélból, ősi szokás szerint, hírnökök jártak vérbe mártott pallossal, szállásról szállásra, sátorról sátorra, ezt kiáltva: „Isten és a nép szava, hogy ezen s ezen napon és helyen minden szabad hún okvetlen megjelenjen, a közönség tanácsát és parancsát meghallani.“ Valaki e parancsot, helyes okát adni nem tudva, megvetette, az olyat a scy-

thiai törvény karddal vágatta ketté, vagy életveszélynek tetette ki, vagy a köznép szolgaságába taszította ¹⁾.

Ily előzmény után Kr. u. 373 körül nagy népgyűlést tartottak, mely alkalommal hihetően az ősi kehellyel vallási áldozati szertartásukat egész ünnepélyességgel végezve, főhadvezéreket választottak s el lőn határozva egy szívvel lélekkel, hogy a nyugoti tartományokat elfoglalják. Ezen kívül „állítanak magok közt egy Kádár nevezetű bírót „(törököknél ma is Kadi) a Turda nemzetségből, ki a „közhadi népet ítélje, a viszálykodók pereit elintézzze, a „gonosztevőket, tolvajokat, latrokat megbüntesse; úgy azonban, hogy ha ezen bíró igazságtalan ítéletet hozna, a „közönség azt megsemmisítve visszavonhassa, a vétkes kapitányt és bírót (Capitaneus et Rector, ez később Comes) „letehesse, mikor akarja. E törvényes szokás a húnok vagy „magyarok közt Takson fia Geiza vezér idejeig sértetlen „fenn vala tartva.“ ²⁾

Keza, Turóczy ³⁾ és Bonfin ⁴⁾ régi történelem, vagy legalább nemzeti hagyományok alapján írják, hogy a húnok által következők választattak kapitányoknak azaz vezéreknek vagy fejedelmeknek:

Keza szerint: Wela Thelefilének fia, a Zemein nemzetségből; ennek testvérei: Cuwa, Caducha; Ethel Bendacuz fia, s ennek testvérei: Reuwa, Buda, az Érd nemzetségből; bíró Kádár nevű Turda nemzetségből.

Turóczy szerint: Béla Chela fia, Zemen nemzetségből; testvérei: Keme, Kadicha; Attyla, Kewe, Buda; Kádár nemzetségből, bíró Kádár nevű.

¹⁾ Keza II-ik fej. Turóczy chron. c. X. E büntetési szokás több század mulva is fennmaradt, s innét lett, hogy bár kezdetben minden kún egyenlő nemesi joggal bírt: később azonban a fentebbi tilalom ellen vétők szolgaságba taszítottak. Még az 1568-ban meghalt Oláh Miklós esztergomi érsek idejében is szokásban volt, hogy ha az országot külellenség támadta meg, a sereg gyors összegyűjtése végett, véres kard hordoztatott körül az egész országban, azonban a régi büntetés szigorú alkalmazása szokásból kiment (Oláh Attila 11 l.). Még 1599-ben is Báthory András véres dárdát hordoztatott Háromszéken meg a Mihály vajda ellen való felkelésre. (Kállay pog. magy. vall. 146—148 l.) — ²⁾ Kézai kron. II. f. 1. §. — ³⁾ P. I. c. 10 — ⁴⁾ Dec. I. l. 2. Capitaneos seu ducet vel principes.

Bonfin szerint: Béla Chela fia, Zemena nemzetségből; testvérei: Keme, Kadicha; Attila, Keve, Buda testvérek; Bendekuz fiai Kádár nemzetségből; bíró Kádár okos ember.....

Választották tehát:

I. Zemén nemzetségből: Thelefile vagy Chelének fiait: Wela vagy Belát, ezt a külföldi írók ¹⁾ s utánok Pray is Balambernek, Fessler Dalamir és Balamirnek ²⁾ Theophan byzantzi író pedig Omnudinak írja ³⁾, Cuwe vagy Kemét, Caducha vagy Kadichát.

II. Érd vagy Kádár nemzetségből: Bendeguzt akkor élt vagy születendő fiaival, kiket krónikásaink előre megneveznek, jelesen: Reuwa vagy Kewét, Ethel vagy Athilát; Budát; a Bendacus nevet más krónikák Bendecusnak írják; az Ethelével egykorú s teljes hitelű Priscus pedig Mundiuchos, Jornandes Mundzuccus, Calanus Mandluchus, más helyen Madulch, Callimach Mundrut és Mazuch, Bonfin Mundizic néven említik, azonban helyesen jegyzi meg Szabó K., hogy a Bendacus és Mundzucus kiejtés és leírás közt lehetlen némi hasonlatosságot észre nem vennünk ⁴⁾.

Egy török krónika Bendeguzt Etele nőtestvére fiának mondja, kihez Csaba haza ment. ⁵⁾

Bíró Kádárt Keza a Turda nemzetségbőlinek mondja, Thuróczy bírót Kádár nevűt, Bonfin Kádár böles férfiút, a nemzetség megnevezése nélkül említ.

Szabó K. szerint e hibás leírású neveket következőleg igazíthatjuk helyre ⁶⁾:

Béla, Kőve és Kadocsa, igazabban Kadicsa (Kadicsfalva) Cselének fiai a Szemény nemzetségből.

Rof, Etele és Buda Bendaguznak vagy Mundzuknak fiai Keza szerint az Érd, Turóczy és Bonfin szerint a Kádár nemzetségből; az Érd nemzetséget Kezának régiebb korán kívül a Keveháza melletti régi Érd helység neve inkább elfogadhatóvá teszi.

A Kádár bíró, hogy tulajdon név, mind három

¹⁾ Stritter men. pop. I. 477 l. — ²⁾ Jászay magy. nemz. napjai 39 l. —

³⁾ Stritter i. m. I. 527 l. — ⁴⁾ Kézai kronik. 15 l. — ⁵⁾ M. acad. törv. és tört. tud. Értes. 1861. 267 l. — ⁶⁾ M. i. m. 14 l.

régi krónika igazolja, Keza megnevezvén még a nemzetség nevét is Tordát, melyből származott.

Ezek szerint Kádárral együtt hét vezér választatott; s úgy látszik, hogy a főbiró és vezéri méltóság egyenlő volt; a hibázó kapitányt és főbirót a közgyűlés tetszése szerint letehetvén.

Talán némi vallásos előítéletből származik az, hogy a nemzeti hagyomány a régi húnok, kiowi kúnok és magyaroknak, mind hét-hét vezér alatti kijövetelét hirdeti; a bíráló történelem azonban Etelét, bár Theophanes őt egyenesen Scythiában születettnek mondja ¹⁾, az Ázsiában választott hét hún vezérek közül kihagyandónak tartja azért, mert:

a húnok kijöttek Ázsiából	374-ben
Etele meghalt	454-ben
e két évszám közti idő	80 év

s mivel fel nem tehető, hogy 30 évnél fiatalabbat a díszes vezéri méltóságra megválaszszanak, így tehát Etele 110 éves korában halt volna meg; sőt mivel atyja Mundzuch halála után mind Etele mind Buda, Octárnak és Rofnak gyámsága alatt lenni mondatik; Rof pedig 434-ben halt meg, tehát Etele 90 éves kora körül szabadult volna ki a gyámság alól, mi pedig képtelenség. Priscus az Etelénél volt keleti követségkor őt már őszbe csavarodottnak mondja ²⁾.

Azonban talán felderíthető e nehézség; ugyanis: a nagy hún népgyűlést azon eszme látszott vezérelni, — hogy két, hihetően századok óta legvirágzóbb főnemzetség a Zemény és Érd család sarjadékait emeljék a vezéri méltóságra, mert a hat hadvezért e két nemzetségből egyenlő számmal választották; a választás útján nyert méltóság úgy látszik az elválasztottak haláláig tartott s így örökös volt.

Ezt igazolja Priscus, midőn így ír ³⁾: „a húnok birodalma Etelére jutott“; és Jornandes után Sigebert és

¹⁾ Stritter I. 527 l. — ²⁾ Jornand. de reb. get. c. XXXV. — ³⁾ Excerpt. de legat. p. 81.

Callimach midőn azt mondják, hogy Rof halálával a húnok birodalmában Etele testvérével Budával örökösödött ¹⁾).

Először Thuróczy, utána Bonfin és Oláh állították azt, hogy Etele a húnok egyező szavazata és akaratával emeltetett királyi méltóságra, a mi talán a királyságot, különösen az egyeduralkodást illetőleg igaz is lehet, miután a vezérségi kormányrendszer folytán csak fővezérek voltak a birodalom kormányzói.

Az elhalt, vagy harczban elesett fővezéreket követte a méltóságban, ugyanazon család legidősb fisarjdéka örökösödés útján: így Keve, Béla, Kadicha 380-ban elesvén, helyettök 383-ban Gnam vagy Gaun, talán Kaun vagy Kún mint vezér, Karaton 387-ben mint király, Uld 400-ban szinte mint király, Bendaguz 408-ban, Rugacs 426-ban mint vezér, 429-ben Oktár majd mint vezér, majd mint király említetik; — nem voltak azonban mindezen vezérek egyenlő rangban, hanem úgy látszik, hogy egy, talán a legidősb vitte a fővezérséget, s nem említvén sehol a történelem, hogy a húnok a fővezérséget királysággá változtatták volna, a „rex“ kifejezés hihetően a kormányzó fővezérrre vonatkozik.

Az sem valószínűtlen, hogy csak a Zemény nemzetségbeli vezérek teljes magvaszakadtával juthattak az Érd nemzetségbeliek a kormányra az életkor utáni elsőbbség szerint, s Keve, Béla, Kadicha helyébe ugyancsak a Zemény nemzetségbeli Kún, Karaton, Uld, Rugacs léptek; mígnem Rugacs 426-ban meghalván, a fővezérség az Érd nemzetségre szállott, s ebből Oktár, Rof, Etele és Buda említetnek. E véleménynek valószínűséget kölcsönöz azon körülmény, hogy a nagy Eteléről 434-ig a történelem nem emlékezik, mert ezt megelőzőleg a fővezérség jó darab ideig a Zemény nemzetség, utóbb pedig az Érd nemzetség Etelénél idősb tagjai kezében volt, pedig fel nem tehető, hogy a férfi kor teljes erejében levő Etele 434 előtt is, ha önálló vezér lett volna, úgy mint később, nagyszerű tettekben ki nem tünteti vala magát.

¹⁾ De reb. get. c. XXXV. Siegeb. ad an. 436. Callimach. in Attila.

Ugy látszik azonban, hogy Etele Oktár halálakor már kész volt azon tervével, hogy a húnok közt egyeduralkodó királyságot alapítson; bátyja Rof, Oktár után hamar elhalván, magát nemzetével királylyá választatta, öcsését a keleti tartományok kormányzójává nevezte ugyan, de ez által a kormányzati egység s pártoskodás megszüntetése elérve nem lévén, utóbb öcsését is gyilkos orkezek áldozatul ejtette.

De végeredményben még azt sem találhatjuk feltűnőnek, ha Etelét halálakor 110 évesnek elfogadjuk; mert Hermanarich góth király is 110 éves volt épen a húnok bejövetelekor s még oly erőben, hogy orgyilkossági sebével is ismételve csatára kelt a húnok ellen.

Hadi és polgári belszerkezetök ekénti megalakítása után az egész nemzet létszámát számbavevén, a 108 nemzetségből a harczképes férfiakat kiválogaták, mindegyik nemzetségből tíz-tíz ezer fegyverest szedvén; a többit pedig Scythiába hagyták, hogy ősi hazájokat az ellenségtől megőrizték, eként egy millió nyolczvanezer fegyveres népet állítanak egybe. A húnok ily roppant számú fegyveres népe lobogó zászlóik alatt temérdek szekérrel, sátorral, családostul s barmostul mint távol fergeteg indult nyugot felé ¹⁾, s átkelének a Don vagy Etel folyón, s az itt talált népek az alipzur, alzidzur, itamar, tunkasz és boiskok ellenállását legyőzve, az erős és hatalmas alan nemzethez, mely mint pásztor nép a Volga és Don közti lapályt birta, érkeztek.

Ezeket apró csatározásaik által kifárasztva, részint Lithvaniába kergették, részint szövetségeseikévé tevén ²⁾, s a Maeot taván — az ősmonda szerint — egy szarvas kalauzolása mellett átkelve ³⁾, a besenyők és fehér kúnok földén átvonulának, aztán Susdaliába, Rutheniába, s a fekete kún néven említett besenyők hazájába a mai Moldvába nyomultak ⁴⁾.

A góthok eredeti hazájukból Skandináviából Kr. u. 2-ik században Berig királyuk alatt kibujdosván, végre

¹⁾ Kézai II. 2 §. — ²⁾ Jornandes de reb. get. 24 f. Priscus Exc. leg. 32 l. — ³⁾ Thuróczy P. I. c. 4. c. 10. — ⁴⁾ Kézai II. f. 2 §. Turóczy P. I. c. 10.

eljutottak a Borysthen fekete tengerbe szakadásához, a mely része a góthoknak a Borysthentől keletre lakott, az ostro- vagy keleti, a másik pedig visi- vagy nyugoti-góth nevet nyert; a keletiek királyaikat az Amalok, a nyugotiak a Báltok, (ez uralkodó család alapítója egy vitézségéről híres férfiú volt, kit ezért övéi Báltha vagyis bátor, merész névvel tisztelték meg) családjából választván. A góthok új lakhelyökön csakhamar terjeszkedni kezdvén, ennek folytán a nyugotiak Dáciában, a keletiek pedig Sarmatiában hódításokat tettek; ez időben már ó-dák országot is, vagyis a mai tiszántúli területet, Erdélyt, Oláhországot és Moldva egy részét birták ¹⁾.

A góthok hódításait szigorú kegyetlenség jellemezte; így ez időtájban az ostrogóthok által meghódított roxolán nemzet egyik főnöke egyetértésbe tette magát a hún fejedelmekkel, de terve felfedeztetvén, hirtelen elmenekült. Hermanarich góth király dühös haragra lobbanván, a roxolán főnök ártatlan nején vett bosszút, e nőt Sanielt a 110 éves elagott góth király elfogtatván, négy szilaj lóhoz köttette, s darabokra szakgattatta. Az ártatlannak kegyetlen halála megtorlást kívánt; testvérei Sarus és Ammius az öreg Hermanarichot lesbe csalva, oldalán megszúrták, de sebe nem volt halálos, s még forradásban volt, midőn a roxolánok a húnokat újabb hívással indulásra, Hermanarich országa megrohanására birták. Az öreg góth király még sínlődött sebeiben, de azért csatára kelt a húnok ellen, azonban megveretett, majd új támadást kísérelt, de ismét nemcsak megveretett, hanem sebei kiújulva, fájdalmában és szégyenében magát megölte ²⁾.

Utódja Vithimir lett, de ez is egy csatában csakhamar elesett, két kis fia a visigóthok oltalma alá menekült, — ekkor az ostrogóthok meghódoltak.

A visigóthok e népzivatar láttára a Dnieper mellé vonultak Athanarich király vezérlete alatt, de itt egy éjjel egy hún könnyű lovas csapat a folyón átkelve, felferte a

¹⁾ Jornandes de reb. get. c. 4. 5. 24. 29. Grimm Geschichte der deutsch. Sprache Leipzig. 1868. I. 313 l. — ²⁾ Jornandes c. 24. Amm. Marcell. XXXI. 3.

király szállását, ki maga is alig menekülhetve, s a hún csapatok által folytonosan zaklatva, a Pruth mellé költözött át, ennek mellékét védgáttakkal megerősítvén ¹⁾).

A góthok egy része ker. vallásra térvén, Fridighern és Alaviv fejedelmeik védelme daczára Athanarichtól a nemzeti vallás nevében sok kegyetlen üldözést kelle kiállaniok; ebből e fejedelmek közt személyes ellenségeskedés támadt épen akkor, midőn a közveszély egyetértést parancsolt.

Athanarich szükség esetében a Kárpátokba visszavonulást, Fridigern a Duna túl partjára római földre menekülést tanácsolt, Ulfilas nagy tekintélyű góth püspök is ez utóbbi tervet pártolván, nemcsak a keresztyén, de a pogány góthok nagy részét is magával ragadta, Athanarich néhány törzs maradványaival a Kavkaland szorosaiba menekült.

Valens keleti császár a csak fegyverfoghatókban 200 ezer főnyi visigóthokat birodalmába fogadta s Thráciában letelepítette ²⁾).

Ez alatt a nagy hún sereg nyomult előre; a keleti góthok hon maradt része a húnokkal egyesülvén, Hermanarich halála után a húnok által Winithar tétetett királyukká ³⁾).

A Thráciában megtelepült visi-góthokat a római vezérek zsarnoksága fegyvert fogni kényszerítvén, a szomszéd húnoktól kértek segílyt, s többszöri szerencsétlen csata után Valens császár végre 378-ban Drinápoly közelében a góth, hún, alán egyesült seregek által nemcsak keményen megveretett, hanem maga a nyillövést kapott császár is betegen, egy az ellenség által reágyújtott falusi kunyhóba, hova végszükségébe menekült, odaégett; seregének kétharmada halva maradt a csatatéren. ⁴⁾

E diadal után a győztes hún, góth és alán seregek Perinth vagy Heraclea mellett tábort ütven, e várost ugyan nem ostromolták, hanem gazdag vidékén sok foglyot és zsákmányt ejtettek, s majd egész Konstantinápoly kapujáig száguldoztak, honnét sok prédával megrakodva tértek vissza;

¹⁾ Amm. Marcell. XXXI. 3. — ²⁾ Socrates IV. 33. Sozomenus VI. 37. Amm. Marcell. XXXI. 4. Zosimus IV. 20. Jornand. XXV f. Eunapius hist. 6 f. — ³⁾ Siegebert. Gemblac. Amm. L. XXXI. c. 3. — ⁴⁾ Amm. Marcellin. XXXI. 12. 13. 14. 16. Orosius L. VII. histor. c. 33.

ezután pedig Thráciát a szomszéd tartományokkal feldúlván, nyugot felé tovább is terjeszkedtek, mig-nem 379-ben Gratián vezére Theodoz a hún, góth és alán seregeket több ütközetben megvervén, Thráciából kiszorította s békére kényszerítette; a mi oly öröm volt Gratiánnak, hogy Theodozt a keleti császársággal ajándékozta meg. ¹⁾ Hagyomány szerint az ez alkalommal magokat megadott góthok és húnoknak földeket mutatott ki lakásúl; különösen a húnoknak a Rhénuson túl a régi Galliában a Voges hegységnél, mely azután húnok vidékének -- tractus hunnorum -- neveztetett, s ma is Hunsrück nevet visel. ²⁾

A húnok veszteségeit látván Winithár a keleti góthok fejedelme, független hatalomra s birtoka terjesztésére törekedett; e célból a Duna és Dnister közt lakó szláv antokat megtámadta s legyőzvén, s Box nevű királyukat 70 főemberével együtt felakasztatván, tartományukat elfoglalta; úgy látszik, hogy az antok a húnoknak voltak alattvalói, miért őt a húnok megtámadván, bár két ízben Winithár által legyőzettek, azonban végre Béla fővezér személyesen ellene indult, s az Erac vizénél, midőn Winithár feléje párviadalra közelednék, egy nyilat röpítve fejébe, őt megölte, unokahugát Wladamarkát nőül vitte, s a keleti góthokat ujra leigázta Kr. u. 380 körül.

A Theodozzal kötött béke daczára a húnok a római birtokokba gyakran beütöttek s több városukat elpusztítottak, úgy hogy a császár Bélának évenként 19 font aranyat ígért, ha seregét a pusztítástól visszatartja. ³⁾

De mielőtt az eseményeket folytatnánk, tekintsük meg röviden a római birodalom helyzetét:

Nagy Constantin 330-ban Kr. u. a keleti birodalom székhelyéül Constantinápolyt felszentelvén, Rómának e nagyszerű vetélytársa a fényűzés minden gazdagságától, a művészet minden remekeitől fénylett, s nem sokára egyszersmind a birodalom állapota is megváltozott.

E roppant nagy test a fényűzés és puhaság miatt el-

¹⁾ Amm. Marc. i. h. 16. Paul. Diacon. L. XI. Idatius in Chron. Jornand. de reb. get. 27 f. Orosius i. h. c. 34. — ²⁾ Horni Arca Noë l. 172. Hübner's Lexicon p. 1576. — ³⁾ Ammian. L. XXXI. Jornand. de reb. get. 48 f. Horvát l. Szlavinokról 36 l. Priscus excerpta legat. 50 l.

gyengülve, a férfikorból folytonosan sietett az öregség felé, megszűnván növekedése, gyors lett alászállása is.

Mig a rómaik megvetették a gazdagságot, méltók valának arra, hogy azt bírják, de a világ hódítói önmagukat legyőzni nem tudták. A kinesszomj, fokozva esztelen fényűzés s féktelen érzékiség mánora által, csakhamar oly hatással volt, hogy mindazon erények, melyek a köztársaság nagyságát s erejét alkoták, eltűnván, az erkölcs romlása lett a hatalom sirja. A győztes Rómának saját polgárai közt kevesebb volt a szabad ember, mint a rabszolga; egyedül a legyőzött népek tartották meg azon jellemet, mely szülője a szabadságnak.

Mert míg ez óriás, vétkek és dobzódásba merülve, saját romlottságának súlya alatt roskadozott, számosabb, ügyesebb s engesztelhetlenebb ellenségeinek erélye s merészsége nőttön nőtt, és csakhamar véres elégtételt vett tiz század jogtalanságai, rablásai s vérengzéseiért.

A birodalom nem volt többé azon rettentetlen sas, mely távolból szórja villámait a végtelen láthatár minden pontjaira; nem azon rettentő oroszlán, mely egy ugrással, egy rohammal eléri s leveri prédáját; nem azon félemletes óriás, mely hatalmas karjaival egyszerre átöleli a Rhénust és Dunát, Euphratot és Nilt, észak havas s a puszták homokos téreit: nem egyéb volt ez, mint rendetlen tömege a szétválasztott tagoknak, elszórt töredékeknek, bemocskolt, megvesztegetett s tömegük által még hatást gyakorló, de elerőtlenedett, fényes, de életnélküli romoknak.

Róma ellenségei közt leghiresebbekké lettek a húnok, mely nemzet folyvást előrehaladva, mintegy rohanó ár vagy égető láva folyam minden gátot lerombolva s akadályt legyőzve, fegyverének hatalmával csakhamar a Dunáig terjeszkedett. ¹⁾

¹⁾ Tourneux Attila dans les Gaules 451. Paris 1833. p. 10—22. Fel kell említenem, miszerint Tierrý Amadé senator és az Institut tagja, „nemzetünk őstörténetét valódi igaz világításban legelsőbben mutatta be a világirodalomban, francia nyelven ily czim alatt: „Attila, Attila fiaí és utódai történelme“; mely munka három kiadást ért. E kitűnő jeles művet fáradhatlan Szabó Károlyunk francziából magyarra fordítva kiadta 1855. és 1865-ben, melyet én jelen munkámban a szükséges változtatások mellett vezérfonalul követni jónak láttam.

II.

Kr. u. 381-ben a húnok a Tisza partjait elérték, hol táborba szállottak, majd a Tiszán átkelve, s az ezen időben itt lakott vitéz jász testvéreiknek, hihetően hozzájuk lett csatlakozása által erősbulve, feltett czéljuk lón, elfoglalni a rólok később Hunniának nevezett országot, mely nekik különben is igen megtetszett; s e nemes, e hírneves folyamok által harmatozott, s majd sík mezőkkel, majd aranyat, ezüstöt termő hegyekkel ékeskedő s természeti határokkal kerített ország, a legjobb minőségű só szülő anyja, bor, búza, fa és legelő bőséges szolgáltatója, kövér hantjaival mindenkor oly hatással volt minden nemzetre, hogy azt egyik a másiknak irigyelte, s az erősebb a gyengébbet onnan elűzte. ¹⁾

Ez időben — hazai krónikásaink szerint — a dunántúli földrész, miként akkor nevezték, Pannonia, egy a hadfolytatásban ügyes szombathelyi születésű longobard Macrin római kormányzó igazgatása alatt állott, ki is meghallván, hogy a Tisza körül egy ismeretlen, de igen nagy számú nép táboroz, s már az ő tartományát is háborgatja, saját seregével rájuk támadni félt, hanem követei által a rómaiaktól kért segítséget. Ezek veronai Ditriket, a római földön lakó németek parancsnokát, aleman nemzetbelit küldék segítségül, ki olasz, német és más nyugati vegyes nemzetbeli seregével Pannoniába bejött, s Százhalomnál táborba szállva, innét Potentiába, hol Macrin seregével egybegyülve volt, jutott, s hadi tanácsot tarta Macrinnal, hogy a húnokat a Dunán átkelve saját szálláson és sátoraikban, vagy más alkalmas helyen s mily harczy modorban kellene megtámadni. A húnoktólí félelem úgy látszik késleltette a jó tanácsot, mert míg Ditrik és Macrin hosszasabban tanakodának, a húnok megtudva a történeteket, a Dunához közeledtek; — de Ditrik és Macrin azon hitben, hogy a húnok hajók hiánya miatt a Duna széles folyamán át nem jöhetnek, nyugodtan töltötték éjjeleiket. E közben a húnok egy csendes éjjelen tömlőkön Sicambrián alól a Dunán

¹⁾ Thuróczy I. 11 f.

átkelve, Kelen-föld tájékán (ez a sz. Gellérthegy alatti térség) a szabadban táborozó ellenségre egész véletlen sebes rohamban ráütöttek. Iszonyú láрма és mészárlás következett. Ditrik hadai a legnagyobb zavarban nem fegyverfogásról, csak menekülésről gondolkozhattak. Kaszabolta őket a hún, mint az eltévedt barmot kevés menthette meg futással is életét.

Hajnalban a húnok nyugatról a Dunáig nyúló Tárnok-völgybe szállottak, hol őket Ditrik és Macrin, összeszedett seregeikkel nagy erővel megtámadta. Az elkeseredett küzdelmet iszonyú vérontás követte. Naplemente felé az éjjeli álmatlanság és folytonos harcz által kimerült húnok, egyik vezérok Kevének eleste után megfutamodnak, s a Dunát átúszva, tanyáikra visszasietnek, a nélkül, hogy a szám és erőben szinte nagyon meggyengült ellenség által üldöztetek volna.

A régi magyar krónikák az elhunytak számát a húnok részéről 125 ezerre, az ellenség részéről, azokon kívül, kik az éjjeli megrohanáskor sátraikban megölettek, 220 ezerre teszik.

Hogy mily drága győzelem volt ez a rómaiak részéről, mutatja az, hogy vezéreik másnap, életök megmentése végett, a sereg-maradványokkal az ez időben Pannoniához tartozó Tuln város felé elvonultak. Mit látva a húnok, elhullott vezéreik holttesteit, főként szeretett vezérük Kevéét, összeszedvén, az ottani római országút mellett, scytha szokás szerint illő tisztességgel eltemették, a sírok helyén kőszobrokat állítottak, magas halmokat hánytak, s a vidéket emlékül Kevéházának nevezték.

Ekkor a húnok hadaikat rendbeszedve, a dunántúli részeket megrohanták, elfoglalták, s családjaikat ide áthozván, s minthogy a rómaiakkal két ízben vívott csatában ezek hadviseleti módorával megösmerkedtek, a tárnokvölgyi veszteség visszatorlásaul, a folyvást Tulnnál táborozó rómaiak ellen siettek, mit ezek észrevéve a Bécestől délnyugotra fekvő Zeizelmauer melletti mezőségig elibök jöttek, — itt a húnokkal összecsaptak. Elkeseredve folyt a harcz, soká kétes eredménnyel; a húnok készebbek mind egy lábíg elveszni, mint visszaveretni; scytha szokás szerint rémítő kiabálás és dob

lárma közt nyilaik sűrű záporával az ellenség sorait zavarba hozták, tömegesen öldösték; a kora reggeltől esti 9 óráig teljes elkeseredés és hősi lelkesedésben folyt vérengző harcban végre az ellenség megtöretve, futásnak indult, folyvást öletvén az őket üldöző bősziült húnok által.

Macrin e harczban elesett; Ditriknek pedig egy nyíl repült homlokába, — a húnoknak e győzelme még az unokáknak is sok ideig hős dalok s népregék tárgyául szolgált.

De e győzelem az ő részökről ismét két vezér Béla és Kadocsa, és 40,000 vitéz életébe került; a vezérek a Keve szobra mellé eltemettettek; a rómaiak veszteségének száma nincs tudva, de hogy az itt is igen jelentékeny volt, tanúsítja az, hogy a római hadsereg a húnok ellen csatára kelni többé nem merészelt; — s miután a húnok hátuk megett ellenséget nem hagytak, az ostrogothok nemzete járom alá hajlott, Hermanarich régi védencei egymás után a húnokhoz állottak, Athanarich megmaradt hű törzseivel a római földre költözött: a nagy hún sereg véres küzdelmeinek jutalma egy szép hon, a mai Magyarország békés birtoka lön.

E véres győzelem után a húnok Pannoniából haza indulva, hihetően azon utat követték, melyen a nagy hún tábor berohant; Tárnokvölgyétől egyenesen Kelenföldnél átköltözve a Dunán, s a sík földet meghaladva, eljutának övéikhez a tiszántúli mezőkre. ¹⁾

A külföldi írók a Potentiána és Zeiselmanier melletti véres harczokat csaknem megtagadják; hazai íróink egy része előtt is e harci tények történelmi valósága kétségesse vált, főleg e következő okokból: mert erről sem a görög, sem a latin írók, kik pedig azon korbéli csekélyebb érdekű dolgokat is szorgalommal feljegyezték, nem emlékeznek; ezen kívül sok van ez előadásban olyan, mely sem a régi írók tanúságával, sem egymással meg nem egyez; jelesen:

Macrin nem lehetett longobárd származású és sabáriai születésű, mert a longobárdok e harczoknál csak egy évvel előbb jöttek ki Scandináviából, s ez időben még Germaniában Albis folyó vidékén laktak, s Pannoniában Justinian császár által csak 525-ben telepítették meg; ezen kívül Macrin

¹⁾ Kézai kron. II f. 3. 4. §. Thuróczy chron. P. I. c. XI. Oláh in Hung. c. 2. Bonfin. Dec. I. 1. 3.

Pannonián kívül Achaját, Macedoniát, Thráciát, Illyricumot nem kormányozhatta, mert Thráciával a keleti császárságot Gratián engedte át Theodosnak Kr. u. 375-ben, Gratián pedig testvére Valentinián helyett 383-ban Pannoniát kormányozta; de az ütközet helyéről Potentiánáról is sem Strabo, Ptolemaeus, Antonin útrajza, sem a Peutinger lapjai nem emlékeznek, pedig ez utóbbiak hihetően Theodosius alatt készítettetvén, ily világ-csata helyét bizonyosan el nem hallgatták volna. ¹⁾

Azonban ezen csata előadását valamint legapróbb részletekig történelmileg valónak, úgy nagy és lényeges részben a mondák körébe utasítandónak tartani nem lehet; mert e csatáról csaknem minden hazai, sőt némely külföldi írók is emlékeznek; Béla király névtelen jegyzője erre vonatkozólag röviden azt írja: hogy Attila király a scythiai földről kiszállva, Pannonia földére jöve, s a rómaiakat megfutamítván, az országot elfoglalá. ²⁾ Keza, Bonfin és Oláh szinte terjedelmesen emlékeznek e csatáról. ³⁾

Turóczy e csata leírásában nyilván írja, hogy „ezt a magyarok régi történetei tanítják,“ melyeknek pedig hitelessége tehát mégis nagyobb lehet, mint a húnok előtt remegő, őket mint ellenséget gyűlölő, elfogult nyugoti írók előadása, s mint a megveretett rómaiak történetíróinak erről természetes, sőt szégyenteljes hallgatása.

Lazius német nyelven írt évkönyvek töredékében Potentiánál egy, habár később az Etele király fiai által az elpártolt nemzetek ellen ezek visszahódítása végett Theodorik góth király idejében 474-ben vívott csatáról emlékeznek. ⁴⁾

Azonban a Lazius által felhozott német szöveg nem oly régi, hogy írója annak eseményeit a magyar krónikákból ne vehette volna át, sőt hogy valóban innét kölcsönözte, kiteszik abból, hogy Lazius, Kezával egyezően, veronai vagy berni Ditrik segélythozó királyról, ennek német seregéről, Matern vagy Macrin vezérrel tanácskozásról, a húnoknak éjjel titkon Sicambriánál a Dunán átkeléséről, az elvesztett csatának Zeiselmauer helyett Carnic városnál lett megújítá-

¹⁾ Pray vet. Ann. Hunn. p. 74. — ²⁾ I. f. — ³⁾ f. i. h. — ⁴⁾ Comment. Reip. Roman. L. XII. s. III. c. 1. Praynál f. i. m. p. 75.

sáról, a húnok közül vezérükön kívül 125, Matern és Theodoric részéről 210 ember eleséséről emlékeznek.

A Lazius által közlött német évkönyvi töredék tehát e csatáról nem új adat, hanem csak a Keza előadásának mind nevek mint számokban egyező átvétele, s úgy látszik, hogy egy 1500 körüli időből fentmaradt régi német földírat szerzője Suntheim László is Laziust követte, elmondván, hogy Tétény=Tätten, Tehen hajdan Potentiának neveztetett, hol Etele fiai közt nagy véres harcz folyt. ¹⁾ Nem lévén tehát egykorú író, e harczyi esemény egyes részleteit nemzeti hagyománynak kell tekintenünk, de a mely azért a főtényre nézve teljesen hitelesnek mondható, mert Keza, a hún korszak eseményeinél forrásokul külföldi régi írókon kívül nemzeti hagyományainkat s régi krónikáinkat, Turóczy a régi magyar történelmet használta, s habár az ezekből átvett előadások népirat és névbeli adatokra nézve nem bírnak is szigorú pontossággal, azért a főtényt, melyre vonatkoznak, a mesék országába utasítva elvetni nem szabad, mert mint Gerandó helyesen megjegyzi: „szabadítsuk meg a nemzeti hagyományokat attól, mi azokban hihetlen, mint elvágjuk a történelemből azt, mi abban mesészerű, egyik vagy másik esetben tagadhatlan igazság fog megmaradni“ ²⁾.

E jelen esetben is tény, hogy a vitéz húnok a hatalmas rómaiaktól a szép és gazdag Pannoniát elfoglalták, s hogy ez véres harczok nélkül eshetett volna meg, nem hihető. A góthok leigázása után, s a drinapólyi csatából belátta Róma, hogy nagy számú s vitéz ázsiai nemzet tör fegyveres kézzel birtokaira, volt tehát ideje, s használta is ezt ez ellen minél nagyobb sereget gyűjteni. A döntő csata Potentiánál folyt, a rómaiak kénytelenek valának elhagyni Pannoniát, hova a húnok családotul átköltöztek; majd megújult a harcz Zeiselmauernál, Róma elesett Pannoniától, mely a húnok vitézségének lett jutalma.

Az, hogy Macrin és Ditric voltak-e az ellenhad vezérei, amaz longobárd, ez aleman származású volt-e valóban, s mely tartományok állottak kormányuk alatt? ha hitelesen

¹⁾ Győri tört. füz. 1863. II. 123 l. Székely I. krón. 1558. 122 l. — ²⁾ Essais histor. sur l'orig. des Hongr. p. 120.

tudva volna is, eme főtényt igen is világosítaná, de ez adatok hiánya e világhírű csatának hitelességét s valódiságát még el nem homályosíthatja.

III.

Sőt talán ha e kor jelentékenyebb férfait, s a fel-
említett nemzetek történeti viszonyait részletesebben vizs-
gáljuk, Pannoniának Kézai által leírt elfoglalását sem fog-
juk történelmen kívül álló eseménynek tekinthetni.

Bel Mátyás Calannak Attila czimű munkájára tett
jegyzeteiben ¹⁾ idézve a XVI-ik század elején élt Thurmair
vagy Aventini Jánosnak a „bojok évkönyvei“-ről írt mun-
káját ²⁾, azt adja elő, hogy Etele — Thuróczy szerint ³⁾
Detrik tanácsából — a nyugoti tartományokat támadta meg;
még pedig légelébb is a quadokat és marcomannokat leigáz-
ván, Noricumba rontott. Itt veronai Theodorik és
Macrinus Anthemiussal, kik a dunai határ fő-
nökei (praeses) valának, szerződésre lépven, megenged-
tetett, hogy a városok bezáratván, ő a visigóthok ellen
keresztül vonulhasson, a minthogy Vindelicián és Rhetiá-
nak határán át a brigantin tóhoz megérkezett. Innét a
városokat feldulva, a burgundokat megfélekezve, a Rhenu-
sig hatolt.

Azonban ösmerve Bel M. pontosságát s történelmi
hűségét, csudálni lehet, hogy Thurmair munkájában a
fentebbi idézet a kijelölt lapon nem találtatik.

Mindezek mellett is a Pannonia elfoglalására vonatkozó
potentiánai csatát, s ennek részleteiről régi hazai íróink
által folytonosan átvett nemzeti hagyományt általában el-
vetni, s a hún mondakörbe utasítani nem lehet.

Kézai, ki erről legrészletesebben szól, kun László
korában írta krónikáját, melyhez — mint maga megjegyzi —
hogy a valóságot kövesse, a külföldi régibb írókat, s hazai
krónikáinkat használta; s miután idegen írók e tárnokvöl-

¹⁾ 100-ik lapon g. — ²⁾ Annal. Boiorum L. II. f. 164. edit. Basil. an.
1580. — ³⁾ c. XV.

gyi csatáról nem emlékeznek, ő ezt régi krónikáinkból merítette. De ugyanezekből vették azt át későbbi krónikásaink is, mert hogy ezek Kézai krónikáját nem ösmerték, kitetszik abból, hogy — mint Szabó K. megjegyzi — a pozsonyi, budai, dubniczi, bécsi képes és Muglein Henrik krónikája szerkesztői s Thuróczy is Kezainak kun László koráról szóló egykorú bővebb adatait, s máshol is bővebb előadásait saját munkáikba át nem vették ¹⁾.

Ide mutat az is, hogy Kézai a Pannonia, Pamphylia, Macedonia, Dalmatia és Phrygia tartományokat nemcsak a tárnokvölgyi ütközetnél ²⁾, hanem Aquileja ostrománál is említi ³⁾, midőn írja, hogy e tartományok városai a húnok zaklatásai miatt Etele engedelmével Apuliába költöztek, — Thuróczy és Oláh pedig Macrin kormányára alá már más tartományokat sorolnak, jelesen: Pannonián kívül Moesiát, Achaját, Macedoniát, Dalmatiát s Thraciát, de azt mindannyian elmondják, hogy a húnok Illyricumot meghódoltatták, sőt Thuróczy és Oláh azt is előadják, hogy a húnok a rómaiakat segítő tartományokon később mily véres boszút állottak. ⁴⁾

Az tagadhatlan tény, hogy a húnok Pannoniát elfoglalták, ezt birták, hogy Etele a Valeria Pannoniában fekvő Sicambria — ma Ó-Buda — mint birodalma fővárosában lakott. De ha a fentebbi nemzeti hagyomány elvettetik, ki sem tudjuk mutatni, hogy a húnok mikor, s mely alkalommal foglalták el Pannoniát.

A latin írók, kik e tárgyban leginkább szolgálhatnának forrásul, az elfoglalásnak még évét sem jegyezték fel, hihe-tően nemzeti szégyenből; e miatt hazai íróink között erre nézve eltérő vélemények vannak; de a minek oka abban rejlik, hogy a húnok Pannoniát, annak külön részeit, nem egyszerre, hanem különböző időben, Kr. u. 390—434-ig foglalták el, abból majd kiszorítottak, majd azt ismét visszanyerték.

Illyricum főnökének Marcellinnek Kr. u. 379-el kezdődő krónikája szerint ⁵⁾, Hiero és Ardabur consulok alatt, —

¹⁾ Kézai S. m. krón. VI l. — ²⁾ II f. 3. §. — ³⁾ IV f. 1. §. — ⁴⁾ Thur. c. XI. XIV. Oláh Att. c. 1. 4. — ⁵⁾ Severini Pannonia p. 221.

Jornandes szerint pedig ¹⁾ IV. Valia visigóth király uralkodása 12-dik évében, s így Kr. u. 427-ben a húnok Pannoniából, melyet majdnem 50 évig elfoglalva birtak, a rómaiak és góthok által kiűzettek; ezek szerint Pannoniának első elfoglalása Kr. u. 379—80-dik évre esik.

Azon körülmény, hogy Ammian Marcellin egykorú író, kinek munkája Kr. u. 353—378-ig terjedő kor, főleg a hún nemzet kül- és beléletét és történeteit részletesen tárgyalja, ily fontos eseményről nem emlékezik, a fentebbi adat hitelét le nem rontja; mert az ő történelme 378-dik évi Aug. 9-én történt híres drinápolyi csata leírásával végződik, s mi természetesebb, mint hogy a húnok, a rómaiak ezen nagy vereségét felhasználva, ez idő után nem sokára Pannoniának nagy részét elfoglalták.

Ugyan ezt látszik erősíteni, Kr. u. 420-ban meghalt Jeromos, ki a 4-dik század végén írja: „több mint 20 éve (tehát 378—9 óta), hogy naponként római vér folyik... Dalmatiát, egész Pannoniát, góth, sarmata, quad, alan, hún, vandal s marcomannok pusztítják, szakgatják, rabolják“ ²⁾, úgy hogy helyesen lehet Marcellin főnök után azt következtetni, hogy az ennyi idegen népek szabad prédájává lett Pannoniát a rómaiak által odahagyottnak lehet tartani.

Azonban a rómaiak által 427-ben visszafoglalt Pannoniát a húnok Kr. u. 432 előtt ismét birtokukba kerítették, mert ez évben Aëtius fővezér, mint menekülő, elébb Dalmatiába, majd a húnokhoz Pannoniába jöttek iratik; később 434-ben Rof egész Pannoniát elfoglalta, mit az Aëtiuszal kötött szövetségnek lehete köszönni ³⁾, ezután pedig 435-ben Etele jutván az uralkodásra, mivel magát Pannonia birtokában erősnek látta, Sicambriát birodalma fővárosául fényes és nagyszerű épületekkel felékesítette.

Abból, hogy a tárnokvölgyi csata Kézainál elősorolt tényezői e korban külföldi írók által világosan nem említettek, sőt állítólag a történelem adataival sem egyeznek: többen

¹⁾ C. XXXII. — ²⁾ Epist. 36. ad Heliodor. Episcop. — ³⁾ Severini i. m. p. 242—3. Pray Ann. hun. p. 103. Rotteck allg. Weltg. IV. p. 57. Thierry Attila 42 l. Gibbon Gesch. d. röm. Weltr. 34 f. 215 l.

azt következtették, hogy ha már e csata megtörténtét az érdi ásatások után eltagadni nem lehet is, de mindenesetre ennek tényezői nem történelmi, hanem hún mondakörbeli személyek.

Vegyük tehát e tényezőket kissé vizsgálat alá:

Az, hogy a longobardok Pannoniát állandóul csak Kr. u. 525-ben foglalták el, igaz; de azért ez nem zárja ki azt, hogy mint Róma zsoldosai ideiglenesen, már elébb Pannoniában ne laktak, s így Macrin longobard nemzetből a végvidéki Sabariában ne származhatott volna.

Ugyanis Rómában a nemzeti kormányt zsarnokság, főleg pedig a katonai uralom váltván fel, az erkölcsileg, anyagilag gyors süllyedésnek indult birodalomban a harcias szellem annyira alászállott, hogy saját fiaiból sem önkéntes, sem kényszer-toborzás útján hadserege szükséges létszámát előállítani nem bírván, kénytelen lőn barbar népekkel szövetségbe lépve, ezeknek vitéz fiait venni fel legióiba, vagy nagyszámú barbar csapatokat, mint segélyhadat, zsoldba fogadni, sőt hadi parancsnokok s vezérekül is gyakran barbarokat alkalmazni, mint a visigóth király Alarikot, ki Illyricum főparancsnokául a római udvar által neveztetett ki.

De ez sem vezetett kívánt célra; a pusztá zsoldért harczoló csapatokat nemzeti szabadságuk által lelkesített barbar népeknek gyakran sikerült legyőzni; elővette tehát a római udvar azon titkos politikát, hogy költözködő barbar népeket tartományaikban letelepítvén, a birodalmat ezeknek kardja által védesse meg más barbar népek ellen.

Ezért igen valószínű, hogy a rómaiak az aleman és longobard german törzseket, mint barátot, szövetségest vagy zsoldos sereget, s ezek fejedelmét, mint határvédő fővezért, gazdag díjazás mellett más barbarok elleni védelmül tartományaikba, különösen az annyi oldalról megtámadott Pannoniába befogadták.

A hermionok vagy svévek törzsökéből származó longobardok legrégibb lakhelye az Elbe folyó keleti vidékén volt: majd több más german népekkel a marcoman birodalom alá jutottak, de e birodalmat alkotó Marobud zsarnoksága miatt Kr. u. 17-ben a cheruskok szövetségéhez csatlakozva, ezek közelébe költöztek; ezután a cheruskok hanyatlását saját

javukra felhasználva, ezeknek a Harez vagy Hercynia erdőség északi felén volt lakhelyeket, mint az ottani népek közt leghatalmasabbak, elfoglalták.

E Hercynia erdőség Vindobonától a Dunán felfelé 20 mértföldnyire Laureacummal átellenben kezdődvén, a marcomannok fővárosáig Maroboduig 60 napi hosszúságban terült el; midőn tehát ez erdős hegységnek északi felét a longobardok elfoglalták, már ekkor Pannoniától nem messze valának.

Petrus Magister Kr. u. 105—179-ik évek közti időről írja, hogy a longobardok és obiok közül hatezeren a Dunán átkelve, a római sereg által annyira megverettek, hogy Pannonia kormányzója Aelius Bassusnál Ballomar marcoman király vezérlete alatti követség által lehete csak nekik a békét kieszközölni ¹⁾.

Kr. u. 138-al élt Ptolemaeus adatai szerint a longobardokat, mint uralkodó népet, a Weser és Rajna közt találjuk.

Majd a frank szövetség a cheruskok hatalmát visszaállítván, ezek által a longobardok leigáztattak.

Theophan Kr. u. 395—410-ik év közti időről írja, hogy több Dunántúl északra lakó népek átkelve a Dunán, a római földön állandóan megtelepedtek, és pedig a gepidák, kik közül azután a longobardok és abarok válakoztak ki, Singidun és Sirmium körüli helyeket foglalták el. ²⁾

1587-ben meghalt Peutinger Konrád, ki Paulus Diaconusnak a longobardok tetteiről írt munkáját teljesen ösmerte, írja: „a húnscythák elindultak mindkét Pannoniából, melyet a longobardoktól szerződés szerint birtak.“ ³⁾

E történelmi adatokból kitetszik, hogy a húnoknak Dunánál megjelenésükkor Pannoniában longobardok, legalább ezek egy része lakott.

De Kézainál is a longobard név nemcsak a tárnokvölgyi csatánál, hanem éppen Etele korából több más helyen is előfordul: „Sabariát longobardok lakták vala“, „Etele Aquileját azért vette ostrom alá, mivel abba Pannoniából az ő uralma alól sok longobard menekült“, mit Muglen is erősít; ezért mondja végre Kézai, hogy „Leo római pápát Etelehez küldék, kérvén, hogy vonuljon ki a lombardok határából.“ ⁴⁾

¹⁾ Stritter I. 395 p. — ²⁾ U. a. I. p. 58. 395. — ³⁾ De inclin. rom. imp. p. 189. 190. 1597-ki kiadás. — ⁴⁾ IV f. 1. 2. §.

Thuróczy a fentebbi eseményekre vonatkozólag írja, hogy Pannoniát az időben longobardok, e jövevény nemzet, s velők alemannok és italiaiak lakták. ¹⁾

491—4-ben az erulokkal csatázás, s 539-ben I. Justiniánnal folytonos szövetségben állás után 549-ben Pannoniában a gepidák mellett a longobardok állandóan megtelepedtek. ²⁾

A mi az alemannokat illeti: ezek a legvitézesebb german törzsnek a svéveknek utódaiból Kr. u. a III-ik században alakulván, Amian Marcellin egykorú író részletesen előadja Kr. u. 353—378-ig azon vészteljes küzdelmeket, melyeket a Rhenus, Duna és Elbe közt lakó alemanoktól a római birodalomnak kiállani kellett; míg nem 374-ben Valentinián Alamanniának több faluit elpusztítván, velők esküvel erősített baráti szövetséget kötött, s királyuk Macrian a rómaiak állandó bajtársa lett.

A római tetrarcha neve többféle változatokban jön elő: Kézainál Macrin, Thuróczynál és a budai krónikában Matrinus vagy Martinus; Oláhnál, Laziusnál és Mugleinnél Maternus; úgy látszik, leghelyesebb a Macrin. A tetrarcha szó eredetileg négy tartományt kormányzó főnököt jelent, Szabó K. szerint később helytartó vagy kormányzó értelemben lett a rómaiak által használva.

Egyébiránt a Macrin névnek szinte találni ez idő tájban történeti nyomaira. Amian egykorú író előadja, hogy Kr. u. 371-ben I. Valentiniánnak nem sikerült az alemannok büszke királyát Macriant elfogni; majd 374-ben Valentinián Macriannal a Rhenus partján személyesen találkozván, vele esküvel erősített szövetségre lépett, ki azután a rómaiak bajtársává válván, állhatatos jellemét élete végéig jeles tettekkel fényesen tanúsította, míg nem a frankok országába beütvén, Mellobaud frank király által lesből megöletett. ³⁾

Amian történelme 378. Aug. végéig terjedvén, az ő megöletése is ez alatt történt, mert Amian 379-ben már nem élt.

Ha azonban a miatt, mert Macrian nem a húnokkal vítt tulni csatában, hanem Frankországban s még 377-ben

¹⁾ P. I. c. XI. — ²⁾ Stritter I. p. 396—7. — ³⁾ L. 29. c. 4. L. 30. c. 3. L. 31. c. 10.

elesett, az ő jelenléte a tárnokvölgyi ütközetnél el nem lenne fogadható, Sidonius Apollinaris szerint ¹⁾ volt 379-ben egy Majorianus nevű Praefectus praetorio Illyrici, s miután Macrinus vagy Macrianussá a Majorianus név a nemzeti hagyományban könnyen átváltozhatott, Macrinus helyett Majorianust történelmi személynek elfogadhatjuk.

A Kézainál említett veronai Ditrik különböző íróknál Detrik, Thetrik, Dittrich, Theodorik — berni vagy perni előnévvel fordul elő.

E korban a góthoknak két királya viselte a Theodorik nevet, egyik a keleti góthok nagy királya, ki 475—526-ig, s így a nagy hún birodalom felbomlása után uralkodott, ki Odoakert 489-ben Veronánál egy döntő csatában legyőzván, alapítója lett az itáliai nagy góth birodalomnak; erről itt történelmileg szó sem lehet.

Ezen veronai Ditrik volt az, kinek hősi tetteiről s eseményeiről szól a legrégebb góth hősmonda a Vilkinsa-Saga, mely a XIV-ik század közepén szereztetett, s melybe az európai nemzeteknél figyelemre méltatott minden mondák egybehordattak. E monda annyi sajátságost foglal magában a húnokról, s királyuk Eteléről, annyi megegyezőt honi krónikáink tudósításaival, hogy azt kell következtetnünk, miszerint Vilkinsa-Saga e része vagy közvetlen a magyaroktól vétetett, vagy a németek azon mondái után készült, melyekre már befolyással voltak az előtt a magyaroktól kölcsönzött tudósítások ²⁾.

Másik volt a nyugoti góthok királya Theodorik, ki Valia halála után 428-ban elfoglalván a trónt, 23 évi uralkodása után késő vénségében a híres catalauni csatában esett el.

Fentebb láttuk, hogy a rómaiak a góthok segélyével 427-ben visszafoglalták a húnoktól Pannoniát, de a melyet azok 432-ben ismét birtak, s e szerint a visszafoglalás azon — t. i. 428-on túli — évekre esik, midőn a visigóthoknál már Theodorik uralkodott. Mi természetesebb tehát, minthogy midőn a húnok 428 után Pannoniának vissza-

¹⁾ Engel Gesch. des ungar. Reichs I. p. 242. — ²⁾ Reguly album Venczel G. m. nemz. hősmond.

foglalása végett fegyverre keltek: az önerejökkel gyenge rómaiak a húnok iránt ellenszenvvel viseltető Theodorikot, talán mint római határvezért segélyül szólították, ki azonban Tulnnál megveretvén, Pannonia visszajött a húnok birtokába. Ez alkalommal meggyőződván Theodorik a húnok vitézsége s ellenállhatlan hatalmáról, valamint a római udvar gyengeségéről, s ehhez járulván azon titkos terv is, hogy már ekkor eddigi birtokával Aquitaniával meg nem elégedvén, országa határainak a római birtokban kiterjesztését a húnokkali szövetség útján biztosabbnak hitte, — a húnokhoz átpártolt.

Ennek lőn következése az, hogy — mint honi krónikáink megjegyzik — midőn Etele később Sövényen ünnepélyes udvart tartta, erre Theodorik is, ki előbb ellenség volt, megjelenvén, Etelének teljesen meghódola, sőt rávevé, hogy a nyugoti tartományokat támadja meg. ¹⁾

Theodorik e hún szövetségben bizva fogott fegyvert a rómaiak ellen, s Gallia egyik jeles városát Arelatot ostrom alá vette, de innét Aetius által visszaveretett. Majd sikerülvén Valentiniánnak a húnokat gazdag ajándékokkal maga részére megnyerni, Kr. u. 439-ben a rómaiak hún segélyhadakkal Litorius vezérlete alatt Theodorikot megtámadják, Narbonából kikergetik; Theodorik vitézül szembeszáll, több csatát vív, Litorius elesik, de egymást legyőzni nem tudván, végre is a rómaiak Theodorikkal békét kötnek.

Róma titkos politikája győzött, mert a húnok e segélyadása volt az oka, hogy a galliai hún hadjáratkor Theodorik a rómaiak részén harczolt húnok ellen, s a catalauni híres csata eldöntésére, melyben maga is életét veszti, döntő hatással volt. ²⁾

A fentebbiekből azon valószínű következtetésre lehet jutni, hogy a húnok Pannonia birtokáért két ízben vívtak nagy csatát a rómaiakkal; az első 379—81-ik évekre esik, ez Tárnokvölgnél folyt le Majorianus ellen, itt esett el Kőve fővezér; a másik az, midőn a visszanyert Pannoniát 429 körül újra elfoglalták, e nagy csata foly Cézönmaur-

¹⁾ Kézai III f. 1 §. Thuróczy p. 100. Bonfin. p. 59. — ²⁾ Jornand de r. get. C. XXXII. Isidori chron. goth. p. 208—9.

nál Theodorik vagy Dittrik visigóth király segélyhadai ellen, hol Béla, Réva és Kadocsa hún kapitányok estek el.

IV.

Egyébiránt ha az irott egykorú történeti emlékeket az ősök netaláni mulasztása vagy az idő rombolása megsemmisítette volna is: a mindenesetre egykorú helynevek s az édes haza földje a hősi tettek egykorú emlékjeleit a késő unokák számára megőrizték.

Ott van Fejérmegyében Érden alól a mai Batta falunál feküdt Százhalom ¹⁾, ott van szinte Batta táján Potentiana város, melynek fekvését az 1290 körül élt Kézain kívül, már Thuróczy ²⁾, Bonfin ³⁾ és Oláh ⁴⁾, Mátyás király idejében a Duna partján „Thetem és Zazalom“ közé helyezik.

A mai Tétény a Kr. u. 3-dik századból fentmaradt Itinerarium Antonini szerint hajdan Campona, egy 1373-ik évi oklevélben: Tetum, Thuróczy, Bonfin és Oláhnál: Thetem, Heltainál: Teten, Theta, a 14-dik század végén: Thatun, egy 1500 körüli német földiratban: Tetten és Thehen alakban fordul elő, minélfogva méltán kérdezhetni, ha valjon a hazai íróknál előforduló Tetum, Thetem, melyekből alakulni látszanak a későbbiek, nem a magyar: „tetöm, tetem“-e? melyet e helynek az itt Százhalom alá eltemetett holt tetemekről a kunok vagy magyarok adtak. ⁵⁾

Balla Antal most idézett munkájában ⁶⁾, valamint Rosty Zsigmond ⁷⁾ szerint egy 1766-ban a régi Százhalom, ma Batta és Érd közt lefolyt határperben 1743-ban kihallgatott 60--80 éves több rendbeli tanúk által egy ottani igen nagy földsáncz romjait pontentiai sánczolásnak hallotta neveztetni, s még akkor is erős őrhely nyomai valának itt láthatók, melyet keletről a Duna magas partja, északról és délről két igen mély völgy, nyugotról emberi

¹⁾ Béla k. névt. jegyz. 46 f. centum colles, tehát nem Szász-halom. —

²⁾ XI f. — ³⁾ D. I. 1. 3. — ⁴⁾ C. I. §. 2. Székely I. krón. 1558. 22 l. — ⁵⁾ Balla de antiq. rom. Hazai okm. tár II. 125 l. Györi tört. füz. II. 123 l. — ⁶⁾ 42 l. — ⁷⁾ Társalkodó 1847. 60 sz.

kéz által ásott sánczások vett körül; közel hozzá a Tárnokvölgy, s a domb magaslatán a számtalan halmok feküdtek. Sőt hogy Potentia már Sever római császár idejében Kr. e. 193-ban fennállott, igazolja ezt két emlékkő, melynek egyike Buda körül találtatott ily felirattal: „Septimius Potentia nat.“ — másik Schönwisner és Pázmándy szerint, a mult században Recklin Mihály adonyi postamesternél volt látható, melynek feliratában említetik többek közt: „Olim Potentia Herculis.... deducta iterum Col. Neopotentia.“¹⁾

Fennmaradt továbbá Sicambria, a mai Ó-Buda; Kelenföld, falu neve, Budán alól; Tárnokvölgy Fehér megyében, Érdtől északnyugotra Tárnok faluval; azon római rakott ország-útnak, mely mellett Keve sírjához a kőbálvány felállítatott, maradványai Érd és Batta határában a Dunával egy irányban most is láthatók; fennállott e kőbálvány még Keza idejében is; ki ezt írja: (C. II.) „Statua est erecta lapidea“ kőbálvány van felállítva; — Keveháza²⁾, ma Kajászó Sz. Péter, mint falu a százalmi sírokhoz egy mértföldre fekszik.

Most is áll Tuln város — Alsó-Aus triában a Duna partján Bécsen felül négy mértföldnyire; valamint Zeiselmauer a régi római Cetii-murus, Alsó-Aus triában St. Pöltenhez nem messze a Dunától egy negyed órányira. Sőt a 991-ben meghalt Piligrin passau i püspök korát érdeklő oklevélben mondatik: „Zeisenmure várostól nyugotra a hét halmoktól felfelé déli irányban Chuni-hohestorf, s így egész a Comagen hegy tetejéig“, — a Comagen hegy más neve Hunes vagy Chunis-bereg, ma Kahlenberg, Bécs mellett a Duna parton, mely hegylánczolat egy része ma is Kaunberg néven hivatik.³⁾

Ezeken kívül az újabb kori ásatások is fényesen igazolták a tárnokvölgyi csata történelmi hitelességét.

Érdy János 1847. Maj. 3-án Kubinyi Ágoston muzeumi igazgató és Varsányi János mérnök társaságában a

¹⁾ Katanchich Istri geogr. 448 l. IV. — ²⁾ Nem Keveaszó = Keve völgy, mert Oláh 102 lapon „domus Keve“-t ír. Magy. nyelvtört. szótár. Mátyás Fl. 1868. I. füz. 74—5 l. — ³⁾ Horvát I. Haszn. mulats. 1828. 2—6. sz. Hübner geogr. Lex. I. 1699.

keázoi, helyesebben keveházi nagy hún temető 122 halmai közül négyet megásatott, s mindegyiknek tetején a hányt föld rétegei között három egymás alá helyezett, úgynevezett jelkő tűnt elő, alattok lapos kő, s ezen alól kitapasztott sárga agyagrétegek s ezeken égés-fekvetek valának, melyeken megégetett tetemek, sok szén, hamu, olvadt rézdarabok, vas nyilhegyek, s temérdek cserépdarabok találtak. ¹⁾

E százalmi ásatás eredménye után Toldy Ferencz 1861-ben kimondá, miszerint a hún monda, a költemények ovatos elválasztása után, melyekkel a nép fel szokta mondáit díszesíteni, s az időszámítás hibái megigazítása után, mik idővel szükségkép belelopódtak, a történetírással igen jól megegyeztethető, sőt ezt helyenként ki is egészítő, mint pl. a tárnokvölgyi ütközet elbeszélésénél, melyről bár egy nyugoti történetíró sem emlékezik, valószínűsége megtörténtéről a százalmi ásatások kétségtelen tanúságot tesznek. ²⁾

Az, hogy a fentebbi megásott halmok mindegyike égés-fekveteket, hamut, megégetett tetemeket, réz, vas, csont, cseréptöredékeket tartalmaz: könnyen azon gondolatot kelti fel, hogy ezek aligha hún sírhalmok, mert a húnok halottaikat nem égették meg, hanem inkább rómaiak maradványai, kiknél a holttestek megégetése általános szokás volt.

De nemcsak a keveházi, hanem a Pados által 1857-ben felásott csurgói húnhalmok is hamut, cserepeket, égett csontokat, szenet stb. tartalmaznak ³⁾, s e szerint vagy ezek sem hún halmok, vagy ha azok, úgy azt mutatják, hogy a régi húnoknál a halottak megégetése szokásban volt.

E kérdés a „Századok“ 1867-ik évi folyama 353—377 lapjain részletesen volt általam fejtegetve; itt csak a következő főbb pontokat kívánom kiemelni:

Herodot így írja le a régi scytha temetkezési módot ⁴⁾: „a királyok sírhelyei Gerrhusban vannak; itt, miután meghalt királyuk, nagy négyszögű árkot ásnak. Ezután a hullát, mely kívülről viasszal bevonatott, belülről pedig

¹⁾ Magy. acad. Értes. 1847. 285 l. — ²⁾ Magy. nemz. irod. tört. 1861. I. 33 l. — ³⁾ Uj m. muz. 1857. 160 l. — ⁴⁾ IV k. 71. 73. Télfynél 30—1 l.

különféle illatos növényekkel megtöltetett, szekeren a szomszéd nemzetséghez viszik; ez a gyász jelvényeit teljesítvén, tovább más nemzetséghez szállítja, s miután a hullával az összes nemzetségeket bejárták, a legszélsőbb határon lakó Gerrhusoknál a sírhelynél megállapodnak; itt a hullát a sírba levélágyra leteszik, s mindkét oldalról a földbe kopjákat állítván fel, ezekre deszkákat raknak, s reá vesszőből font tetőt csinálnak. A sírnak többi tágas részébe pedig egy ágyast, pohárnokot, szakácsot, lovászt, inast, hirnököt, megfojtván, ezenkívül lovakat, zsenge terményeket s a ranycsészéket temetnek el, csak ezüstöt vagy más érczet nem használnak. Ezt bevégezvén, mindnyájan nagy dombot hánynak, vetélkedve egymással; s azon iparkodva, hogy minél nagyobbra emeljék.

Egy év múlva a szolgák közül 50-et a legügyesebbet, s 50 legszebb lovat megfojtván, a szolgák hulláit a lovakra kifeszítve felültetik, s a lovasokat a sír körül felállítván eltávoznak.

Más scythákat pedig, miután meghaltak, a legközelebbi rokonok szekérre teszik, s barátjaiknál körül hordozzák, hol megvendégtetnek, s a holtak is mindenből tálalnak. Ily módon 40 napig hordozzák körül a köz scythákat, azután eltemetik.

Gróf Potoczki, midőn 1798-ban Krimből visszajött, a nogajok fejedelme meglátogatásakor, alig távozott a Tokmak forrásától a Dnieper felé, midőn a régi Gerhus vidékén megtalálta az ezernyi scytha sírhalmokat, s felösmerte a kúnok régi sirjait idomtalan szobraikkal. ¹⁾

Herodian egykorú görög író szerint Kr. u. 217-ben a rómaiakkal vívott csata után, a parthusok elesett bajtársaiknak összeszedett holttesteit megégették. ²⁾

Amian Marcellin szerint Amida ostromakor Kr. u. 359-ben Grumbatnak a chionita nevű kúnok királyának fia elesvén, ennek temetési szertartásai közt nyilván mondatik, hogy holtteste megégettetett, s csontjai ezüst edénybe tétetvén, atyja által nemzetéhez küldetett eltemetés végett. ³⁾

¹⁾ Hist. primitive des peupl. de la Russie In Klaproth Ausg. II. B. s. 172. Neumann die völk. des südl. Russl. s. 212. — ²⁾ L. IV. c. 14. — ³⁾ Lib. XIX. c. 1. 2.

A chalonsi híres hún csatatéren újabb korban tett ásatásoknál kődarabok, csészek, kancsók, fegyverek, emberi és állati csontok s égésfekvetek is találtattak. ¹⁾

A kazarov temetkezési szertartása következő volt ²⁾: összegyűlt az egész rokonság, férfiak nők megvagdalták és szaggatták arczaikat s testeiket, nagy tort tartottak, melyhez sok birka és ló vágatott le. Lakoma végeztével a sír felett nagy kőhalom emeltetett, mert a meghalt a hány harczt megölt háborúban, sírdombja annyi kövekkel lett felékesítve. Az ősöknek e sírjait a fiatalság ünnepi öltönyben szokta meglátogatni, s a mely legénynek egy leány megtetszett, apjához küldött, s leánya kezét megkérvén, ritka esetben kapott tagadó választ.

A sz. gáli monostornál az „ugri“ néven említett magyarok közül kettő Kr. u. 925-ben meghalván, ezek holttestét a templom ajtó felei közt égették meg. ³⁾

Svatoslav kiewi fejedelemnek 971-ki hadjáratakor a besenyő, hún és bolgár segélyhadak elhullott bajtársaik teteit összehordván, több máglyákon elégették. ⁴⁾

Rubruquis IX. Lajos francia király követe 1253-ban ⁵⁾ a mongolok fejedelméhez Mangu-chánhoz tett utazásában ezt írja: „a kúnok a halott fölibe nagy halmot hánynak, s neki arczczal keletnek néző szobrot emelnek, mely köldökénél kezében kancsót — ciphus — tart. A gazdagoknak pyramisokat azaz hegyes házacskákat is építenek; láttam néhol téglákból nagy tornyokat, néhol kőházakat, ám bár ott kövek nem találtattak. Láttam egy nem rég eltemetettet, kinek 16 lőbőrt akasztottak fel a világ négy része felé négyet-négyet magas póznákra, s tettek oda neki kumist ⁶⁾, hogy igyék, és húst, hogy egyék. Mennénk pedig kelet felé, nem látva semmit, csak eget és földet, s néha jobb felől a tengert, mely doni tengernek mondatik, és a kúnok temető helyeit, melyek

¹⁾ Vas. ujs. 1864. 367 l. Balogh F. — ²⁾ Fejér Gy. kazarov 40 l. Matuantin CCC. L. III. m. 4. r. Ohson des peuples de Caucase 40. Neumann p. 87—90. — ³⁾ Casus S. Galli cop. 3. apud Pertz mon. Germ. hist. Hannover 1829. T. II. p. 105. — ⁴⁾ Leo Diacon. hist. lib. VI. c. 1. ed. Bon. p. 148—150. — ⁵⁾ Hist. gener. T. VIII. p. 263. Hakluyt Voyages I. 86. 89 l. — ⁶⁾ Cosmos=lótej-pálinka. Jerney i. m. I. 298 l.

hozzánk két mértföldnyiről is meglátszottak, s a szerint a mint azoknak őseik szoktak csoportokban temetkezni.

IX. vagy sz. Lajos francia király a keresztes hadakkal 1254-ben Palaestinában Caesareat megvevén, ide hozzá egy előkelő kún lovag érkezett, kinek előadása után a király udvarnoka s egyszersmind élet- és történetirója Jean de Joinville a kún temetésről következőket jegyzett fel ¹⁾:

„Ezen Coucy nevű lovag nagy és csudálatos dolgot beszélt a királynak. Elmondá, hogy a kúnok királya országába meghalt egy nagy birtokú főúr és fejedelem, kinek a földben igen széles és nagy sírgödört ástak, s a holttest egy fényesen elkészített s felékesített emelvénnyre lőn helyezve, s azt tették, hogy vele együtt a legjobb lova s egy szolgája, mind az ember, mind a ló élve a sírba szállítottak. Hozzátevé, hogy a szolgál, mielőtt a sírba lépett volna, a jelenlevő király és más főemberektől búcsút vett, kinek a király sok aranyat és ezüstöt adott ajándékba, melyet ennek pólyába betakarva nyakába kötöttek; s kinek meg kelle vala ígérni, hogy az ő aranyját és ezüstjét a más világon vissza fogja adni; s ezt meg is ígérte. Ezután a király egy az ő első királyukhoz írt levelet adott át neki, melyben annak jelentette, hogy ezen ember becsületes és igen jó életű volt, s őtet híven szolgáltatta, minélfogva esedezik nála, hogy őt gazdagon megjutalmazza. Ezután a sírgödört a holttest, annak életben levő szolgája és lova felett szegekkel szorosan összefoglalt deszkákkal befedték. Végre mielőtt feküdni mennének, azoknak emlékére, kiket eltemettek, a sírgödör felett kövekből nagy halmot hánytak.“

Ritter szerint siberiai Dauriában egész Chináig a csud sirhalmok 500 mértföldnyi területet foglalnak el; a sirok felett kisebb nagyobb dombok emelkednek, melyek alatt több ölnyi mélységben veresfenyő koporsókban egész emberalakok, ékszer és fegyverdarabok találhatnak. ²⁾

Meiners szinte emlékezik a siberiai sirokról, melyek a Volgától a Jenisea folyóig találhatnak. ³⁾ E sirdombok

¹⁾ Acta Sanct. Aug. Venet. 174. fol. Tom. V. p. 672. — ²⁾ Kállay pog. magy. vall. 124–5 l. — ³⁾ Coment. de ant. monum. in Sibiria austr. exist. in Coment. Soc. R. sc. Götting. ad an. 1795–98. vol. XIII. p. 53.

vagy földből vagy kőből vannak felhalmozva, s némelyek csekély távolságban földbe ázott hosszúdad kövekkel mint fallal körülvéve; a kerítés kövei némelyikén durva vésések, sőt hieroglyph vagy betűs feliratok is jönnek elő. A kövek felső részei férfi vagy nő vagy állatalakokat kelet felé fordítva mutatnak.

Krasnojark város környékén volt egy 16 láb magas pyramis, mely körül több mint 200 kisebb kövek valának felállítva, némelyiken vésett alak, s mindegyiken elmosódott ösmeretlen feliratok valának.

E sirokban 1--3 holttest egész állapotban veresfenyő koporsóban van elhelyezve, azonban a megégetésnek is találni nyomaira; némelyeknél a csontok és hamvak kőfalak közé kis házacskákban úgy vannak elhelyezve, hogy a hulla maradványok a földdel nem érintkeznek, a hullák mind arcczal kelet felé vannak fordítva.

E sirokban találtak emberi csont, hamu, különféle fegyver- és ékszerdarabok, általában rézből, az arany is igen gyakori, vas ritka, ezüst soha sem jön elő; továbbá chinai agyag fazekak és porcellán darabok, vas kés; a siberiai sirokban általában chinai műkészítmények gyakran előfordulnak.

Az ily kövekkel kerített sirokat az oroszok „majak“-nak nevezik, — felirataik betűi a régi run és góth betűkhöz hasonlítanak.

E sirhalmok s feliratok valószínűen azon korból valók, melyben a régi húnscythák hiongnu név alatt China szomszédságában uralkodtak, mert e sirokhoz hasonlókat a húnscytha népek minden lakhelyein találhatni. E sirok mongoloktól nem származhattak, mert a régi mongol törzsű népek halottjaikat nem temették el; Dsingischan mongolai koránál pedig sokkal régiebbek.

Pallas, Guldenstädt, Klaproth és Jerney szerint, ily sirhalmok a Dnieper és Don között legnagyobb számmal találhatók, Donon túl már ritkébbak, Kaukas felső részén Kuban és Terek folyókig, Kuma, Byvala, Taschle, Dongusle, Jey, Tschalbasz, Jigorlyk és Manics folyók körül szinte elég nagy számmal vannak.

Sőt vannak ily halmok Oláhországban is ¹⁾, melyeket némely történetíró római őrhalmoknak tart, azért, mivel környékén római császárok rézpénzei találhatók.

E sirhalmok közül a Dnieper vizeig terjedőket kurgán ²⁾, az oláhok: mohila, modzsila; a lengyel és rokon szláv fajok: mogila, mohila, movila; az orosz szlávok kurgán, a germán népek Hunnenbette, Hunnengraeber névvel nevezik.

V.

Magyar- és Erdélyországban szintén sok ily halom találtatik, de kőszobor nélkül; hogy azonban e halmok is mint sírok ily kőszobrokkal el valának látva, igazolja a százhalmi kőszobrokon kívül régibb okleveleinkben gyakran előforduló e kifejezések: „statua lapidea, quae dicitur bálvánkö“; továbbá: „kőbálvány, sepulchra paganorum“; „locus qui dicitur paganser“, — „monticulum qui dicitur similiter paganser“ = pogánysír.

Hazánkban előforduló ily kúnsirhalmok közül említésre méltó: Hont megyében az ipoly-pereszlenyi és magyarádi „pogány temető“ durva agyagú barna urnákkal ³⁾; Arad megyében Glogovác falu határában levő 5 halom ⁴⁾; Békés megyei síkságon, közel a Maroshoz, Gyoma és Nagylak határában ⁵⁾; továbbá Csongrád megyében, általában Békés-Csanádban összesen vagy 300 kisebb-nagyobb ilyen halom van ⁶⁾; Bihar, Temes megyében s a Dunatiszaki síkságon szinte vannak ily halmok, de a melyek egy része az ottani homokbuczkák közt alig kijelölhető; — Debreczen város területén több mint 50 ily halom látható, melyek némelyikében a lakosok majd 3 ölnyi mély gabna vermeteket ástak, s ez alkalommal azokból különféle csont- és cseréptöredékek kerültek felszínre, s bár a sík földön félőlnyi mélységben már sárga agyag találtatik, e halmokban tett

¹⁾ Veszprémi Biogr. med. cent. alt. pars. post. p. 271. 273. — ²⁾ Köppen szerint tatár nyelven kür = sir, chani = ház. — ³⁾ P. Napló 1867. 176. sz. a tárczában Hőke L. — ⁴⁾ Fábrián Arad megye 130 l. — ⁵⁾ Palugyay IV. 32. 290 l. — ⁶⁾ Szabó József: geolog. ism. I. füzet. 13 l.

ásásokból, a sík föld felszínéhez hasonló fekete föld volt látható; mi nyilván mutatja, hogy ezek nem a természet, hanem emberi kéz művei ¹⁾; — ezenkívül Hevesben a kócsi pusztán több mint 40 ily halom található, valamint Szabolcsban is; és Abaujban a Hernád parton, hol a perei határban néhány évvel ezelőtt árkolás alkalmával két férfi csontváza ásatott ki, arczra borítva, s nyugotról keletnek fektetve, ölükben egyik veres, másik fekete igen csinos agyag kancsóval, ezenkívül e halmok némelyikéből több szekérre menő követ hordtak el. ²⁾ E halmokat a mostani lakosok ör, kún, tatár, török, sőt Attila halmoknak is nevezik; és részint siremlékeknek, részint őrhalmoknak tartják.

Veszprémi azt állítja, hogy a Jász-kúnság, Bihar, Békés, Csanád, Arad és Temes megyei ily halmok körül római pénzék nem fordulnak elő. ³⁾

Közelebb a Székelyföldön is fedeztek fel ily régi sírokat, Bardócz székben, a Tortomához ⁴⁾ közel fekvő Böjtén 1867-ben Dániel Gábor, a néphit által sirhalmoknak tartott 9 halmot ásatott meg; Hausman pedig Alsó-Rákos körül az ürmösi Tepej fensikján tett ásatásokat; Böződön felül is van 10 kerek sirdomb; ezenkívül Nagy-Homorod, Sz. Ábrahám, Siklód, Zsákod, Nagy-Galambfalva körül temérdek vastag cserép darabok fordulnak elő.

Fentebb említve volt, hogy a régi scythák a sírok fölibe koplyákat szúrnak; ez ősrégi szokás maig is fen van szinte a Székelyföldön: Sófalván, Küsmődön és Atyhán, hol a temetés következő pompával történik: egy a közel rokonok vagy tekintélyesebb egyének közül lóra ül, kit két felől két legény támogat; a lovon ülő kibontott üstökkel, melyet Atyhán még most is viselnek, lovagol a koporsó előtt, s kezében viszi lefordítva a sírkopját. A temetőnél a sírba lőnek, s behatolás után a lovag a zászlós kopját a sírra tűzi; a zászló

¹⁾ Veszprémi Biogr. medic. cent. alt. Pars post. p. 272. — ²⁾ Jászay magy. nemz. napl. 57—8 l. — ³⁾ Veszprémi i. m. p. 271. 273. — ⁴⁾ Orbán B. a „tortoma“ szóban tortanyát; vél lappangani; én a tortomát „gyász-vendégség“-nek tartom, mert a „tom“ szó Halas vidékén, habár ritkán, most is említetik: „nagy tomat“ (=vendégség) adott.

színe fiataloknál fehér, öregeknél fekete, melyet időnként, midőn rongyollani kezd, megújítanak.

Szinte az is szokásban van a Székelyföldön, hogy az általa kegyelt halott sírdombját minden ott elmenő egy oda dobott gallyal vagy kövel növeli. ¹⁾

Az eddigi számos adatok két osztályba sorozhatók, — egyik a holttesteknek megégetés nélkül földbe eltemetését igazolja, míg a másik: a megégetésre látszik utalni. Ez utóbbi adatoknál különös figyelemre méltó azon körülmény, hogy a megégetés csak hadjárat alatt elhalt, vagy csatában elesettek holttesteire nézve fordul elő oly módon, hogy a hullák éjjel összeszedettek, s hihetően azon okból, nehogy — mint a Cambyzes esetinél — a győztes sereg méltatlan bánása, meggyaláztatása, vagy vad állatok által szétmarczangoltatásnak kitéve legyenek — mely meggyaláztatástól Sulla is félt — azonnal megégettettek, s a hamvak és csontok ezután temették el.

És bár azekként származott kún sírhalmokban hamu és égésfekvetek fordulnak is elő, de azért még ezek nem római sírok.

Erről hogy annyival inkább meggyőződünk, hasonlítsuk össze a rómaiak fegyverzete, öltözete és temetkezése módját a hún sírokba találtató maradványokkal.

A rómaiak a megmosott és megkent hullát legdíszesebb ruhájába felöltöztették, majd a hulla szájába Charon részére quadrans nevű pénz tétetett.

Ezután a holttest a városon kívül az égetés helyére kivitetett, s itt megégettetvén, égetés alatt a máglyára hányattak a megholtnak drága ruhái, fegyverei, érdemjelei.

Megégettetvén a holttest, a megholtnak hamvai és csontdarabjai összeszedettek, s virágokkal és szagos füvekkel ellátott hamvvederbe, mely cserép, fa, réz, ezüst sőt aranyból is volt, tétettek; majd a hamvveder a sírhoz vagy koporsóhoz vitetvén, a meghalt őseinek hamvai közé tétetett, égő mécs adatván melléje.

E római sírok különféle alkotásúak valának:

¹⁾ Orbán B. Székelyföld. I. 133. 140. 142. 31. 120. 150. 153. 156. 186. 206. 222 l.

a gazdagok hamvait kőkoporsóba tették, a koporsók nyugotról kelet felé állanak, a hosszabb és simább oldalukat sírirat, keskenyebb oldalakat, domborművek foglalják el.

Nézzük továbbá, mily öltözetet és ékszereket viseltek a rómaiak:

Toga, melyhez kapocs — fibula — nem használtatott.

Paludamentum: római katonai tiszti ruha, és sagum: közkatonai ruha, ezek mindegyikéhez kapocs viseltetett.

Palla: ez volt a római nők öltözete, melyhez szinte kapocs kellett.

Viseltek továbbá a római nők hajtűket, fülbevalókat, nyaklánczokat, gyöngyök és drágakövekből, karpereczeket, gyűrűket.

Fegyvereik a velitáknak: egyenes spanyol kard, három láb hosszú dárda, fanyélben, tör, rövid kerek paizs és bőr sisak; — többi gyalogoknál: négy láb hosszú paizs, spanyol kard, tarajos réz sisak, lábpánczél, réz, láncz vagy pikkelyből készült mellvas, egy nagyobb és kisebb mozsár; ezenkívül hordoznak magokkal: fejszét, fűrész, kosarat, szíjjat, kaszát, lánczot, fazekat, nyársat, karót.

A lovasok rendes fegyvereik valának: paizs, pánczél, sisak, dárda, igen ritkán nyíl. ¹⁾

A húnscytha fegyverzet és öltözet fentebb a 83—85 lapon már előadatván, itt csak az jegyeztetik meg, miszerint a nők füleit nagy karika, nyakukat több sornyi gyöngykaláris ékesíté, oldalaikon függött palaczk, kanál, orsó s több apróságok. ²⁾

A római és húnscytha temetkezés fegyverzet és öltözet ekénti egybevetése után nem lesz lehetetlen a sírok tartalma után meghatározni azt, hogy az római vagy húnscytha sír-e? mert a rómaiak a sírok fölibe nagy halmot s kőrakást hányni nem szoktak, s mert e kún halmok római Charon pénzt nem tartalmaznak, de nem találni e hún sírokban római kapcsot — fibula — sem, pedig mind

¹⁾ Belák: római régiségtan Kecskemét 1844. — ²⁾ Herodot. I. 215. IV. 3. 5. 10. 70. 81. VII. 64. §§. Strabo VII. 17. XI. 6. §§. Aristot. CXXI. Ant. Rich. röm. Alterthümer 1862. Jerney kel. út. II. 114. 115. 265. 272. 274. 283. 1-ső és 2-ik ábra.

a római haditisztek paludamentuma, — s a római közkatónák saguma, mind a római nők palla nevű öltöneyeihez a fibulák használata általános s nélkülözhetlen kellék vala; ezenkívül a római sírokban urnák, csont és hamu tartalommal igen, de égésfekvetek nem fordulnak elő; továbbá a római urnák legtöbbszörre épen találhatók s anyaguk téglaszínű s finomabb, a kún sírokban pedig urnák nem is, hanem csak kancsók vagy csészék s ezek is leginkább különféle színű durva anyagból, de a még soha fel nem bontott sírokban is legtöbbszörre összetörve fordulnak elő.¹⁾

Különös figyelmet érdemelnek a kún halmokban látható égésfekvetek, s ezekben levő megégett tetemek, széndarabok, famaradványok, hamu, miután tudjuk, hogy a rómaiak a máglyán megégett holttestek maradványait urnába felszedve temették el. Az érdi, csurgói, chalonsi kúnhalmokbeli sírokban találtató égésfekvet famaradványok és széndarabok pedig azt mutatják, hogy a holttesteket a húnok kitapasztott sárga agyagrétegre vagy kőlapra helyezvén, ezen égették meg, s itt hagyták, hanem megégetés után, némelykor az égetés helyét kőlapokkal is bekerítvén, a sírba harczilovak hulláit, halotti torra leölt állatok csontjait, s kancsókat, valamint köveket is hánytak, mert ha más helyen megégetve hozták volna ide a húnok eltemetés végett a csontokat és hamut, úgy e sírok égésfekvetet, famaradványokat, széndarabokat — még pedig ezeket oly oly mennyiségben, hogy mint az érdi 73-dik halomnál, széndarabokkal most is kosarakat lehetne megrakni — nem tartalmaznának.

Ha tehát valamely halom alatti sírban hamu és égésfekvet fordul is elő: azt azért még római sírnak tartani nem lehet.

A kúnhalmokban talált ezen cseréptöredékek és állati csontmaradványok hihetően onnét származnak, hogy — mint fentebb említve volt — a kancsók a húnscytha ünnepélyek fontos részét képezték, s a vitézebbeknek több kancsóik voltak, s eltemetéskor a királyok sírjába arany, a gazdagokéba ezüst, másokéiba cserép kancsók — talán 2—3 is

¹⁾ Uj m. múz. 1857. 160 l.

tétettek megtöltve kumisszal, s talán a halotti tor alkalmával használt kancsók is a még akkor nyitott sírba hajítottak s akkor mindjárt összetöredeztek. Egyébiránt ily kún sírhalmokban oly sok, azon a vidéken nem található kövek darabjai, annyi különféle színű, anyagú, vastagságú cserépdarabok találhatók, miszerint azt kell következtetnünk, hogy e kövek, vagy ezek hiányában cserépdarabok — mint fentebb láttuk — temetéskor, sőt később is tiszteletjelül lettek a sírhalmokba vagy halmokra vetve.

Ezenkívül a sírba tétetett legkedvesebb ménjének hullája, s nagy tor tartatván az ennek alkalmával leölt állatok csontjait, sőt a halott számára húst szinte szokás vala a sírba betenni. Kancsók vagy kelyhek is nemcsak a sírba tétettek, hanem a sír feletti kőszobrok képei is ily kancsót tartanak kezükben ¹⁾.

E kúnhalmokban talált cserépdarabok adhatnak felvilágosítást az iránt, hogy miért találhatni, főleg a Dunatiszaksözön, gyakran a legnagyobb, de emberi kéz által még aligha feldult homok dombok közt, szél által mélyített völgy fenékben, fehér és kék színű égett föld között és felett a földszínen oly darab cserepeket, melyek kívül veresek vagy barnák, belől szürke vagy fekete színűek. Ezek nem lehetnek római hamvveder cserépdarabjai, melyben a hamu és csontok a rómaiak által eltétettek; mert különben, mint legtöbb római sírnál, ha ez még érintetlen volt, az urnák teljes épségben, hamu és csont tartalmukkal kerültek volna napfényre; római síroknál nem találunk égésfekvetet jelző földrétegre; ellenben kún sírhalmoknál urnák épen és hamu tartalommal — tudtomra — még elő nem fordultak.

De az is megczáfolja ezeknek rómaiaktól származását, mivel — mint a Dunatiszaksözön lakott sarmatajászok történetében láttuk — a rómaiak a Dunatiszaksözi tartományt soha meg nem hódíthatták, legfőlebb a jászok nagyobb visszaverhetésekor sikerült a római legióknak magokat a Duna innenső partján rövid időre elsánczolni. A mind a mellett a Dunatiszaksözön korunkban is található római pénzek, részint a jászok és húnok a rómaiaktól nyert hadi

¹⁾ Jerney kel. ut. II. 90. s. kk. I.

zsákmányaiból, részint itt vívott csatákban elesettek után származtathatók, mit igazol azon körülmény, hogy a Duna-tiszaközön leginkább csak Tiberiustól III. Valentiniánig Kr. e. 30 — 455-ig uralkodott római császárok pénzei találhatók s ezek közül is azoknak pénzei fordulnak elő legnagyobb számmal, kiknek az épen ez időszakban itt lakott sarmata-jászokkal több vagy nevezetesebb csatáik voltak, s kik a húnok korában ezeknek adófizetőivé lettek. ¹⁾

Hogy az ily cserépdarabokat előtűntető sírok korunkat megelőző időben még fel nem ásattak és dúlattak, s így a cseréptöredékek magának e sirnak keletkeztek vagy ezután nem sok idő múlva származtak, igazolja ezt főleg az, mert ezekben a hamu és csontok érintetlen, szét nem szóródva, sőt a drágaságok, ékszerek s fegyverdarabok is megvannak, melyek pedig ezeknek netalán előbbi feldulatásukkor, az emberi kincs- és tudnivágyás természeténél fogva, bizonyosan elvitettek vagy legalább széthányattak volna.

Figyelmet érdemel még azon magában csekélynek látszó körülmény, hogy — talán kivétel nélkül — minden kun-sirhalomban egyéb fegyverdarabok között nyílhegy találhatik, míg a római sírokban ezek igen ritkán fordulnak elő; mert a nyíl használata főleg a húnscytha nemzeteknél volt általánosan szokásban, a nyíl volt ezeknek nemzeti fegyvere, a római hadseregnél pedig csak az ázsiai segédhadak voltak nyilakkal ellátva.

Bod Péter kézirati jegyzete szerint az aranyosszéki székelyeknél régi szokás volt, hogy mielőtt a koporsót sirba ereszték, abba belelövöldöztek, hajdan bizonyosan nyíllal; s így a sirba nyíllal lövöldözés, hihető a régi hún temetkezési szertartások egyrészét tette. ²⁾

Déli Oroszország kurgánaiban igen számos régi nyílhegyek találtattak, melyek csaknem mind egyenlő nagyságúak. ³⁾

Azt hiszem, az eddigiek után kimondhatjuk, hogy a régi húnoknál a földbe való eltemetés volt rendszer s általános szokás; a megégetés pedig — mint

¹⁾ Lásd Révész Gy. halasi régészeti gyűjt. — ²⁾ Kállay pog. magy. vall. 122—23 l. — ³⁾ Neumann Hellenen 225 l.

ezt Horváth Mihály is már megjegyzi — hadjáratok alatt meghalt vagy elesetteknek alkalmaztatott.

Ha tehát az érdi, csurgói vagy más megásott kún-sirhalmok hamut és égés fekveteket tüntetnek is elő, ezek azért, sőt talán épen azért, nem római, de valódi kún-sírok azon különbséggel, hogy ezek hadjáratok alatt elhalt vagy elesettek hamvait takarják.

De térjünk vissza az események folyamához:

VI.

Gratián császárnak, midőn Rhaetiában birtokait a juthungok megtámadták, sőt ellene Maxim is Britániában pártot ütött, felszólítására a húnok adtak segélyt, s a hún és alán vegyes sereg Gaun (Kaun, Kun?) vezérlete alatt Maxim ellen Britanniába menendő, már Gallia felé közeledett, midőn Gratián Leydennél 383-ban elesvén, öccse ifjabb Valentinián azon reményben, hogy Maximmal kibékülend, a hún sereget arany ajándékkal, s az általok elfoglalt Pannonia birtokának szerződés szerinti elismerésével oda birta, hogy Alemannián keresztül Pannoniába visszatérjenek.¹⁾

Azonban Maxim nem csendesedett le, sőt 387-ben Galliát és Itáliát elfoglalva már Aquilejáig hatolt, úgy hogy Theodozius császár 388-ban ismét a húnok segélyére szorult²⁾, de a mi nem sikerült mindaddig, míg Karatont, a hún birodalom Feketetenger melléki részének kormányzóját, ki egy főemberének Donátnak³⁾ hitszegőleg lett megöletése miatt

¹⁾ Hansiz. Germ. sacra Tom. I. p. 52. Ambros. Epist. 27. Praynál Annal. I. 76. — ²⁾ Praynál. u. o. 81 l. — ³⁾ Az egykorú görög történetíró Olympiador Donátról és a húnokról s ezek királyainak nyilazási ügyességéről emlékezik, elmondja, hogy ő azokhoz és Donáthoz követségbe küldetett, melyben tengeren szenvedett veszélyes hányattatását siralmasan panaszoja, majd előadja, hogy Donát eskü által megcsalván, törvényellenesen megöletett, s Charaton, a királyok közt első, e gyilkosság miatt haragra lobbant, és csak nagy nehezen sikerült a császárnak öt ajándékok által megengesztelni. (Stritter mem. popul. I. p. 478).

Donát hún királyságáról más történeti adat nincsen, s így nagyon hihető, hogy ő vagy nem volt húnkirály, mit neve is látszik igazolni, vagy legfőlebb Charaton húnkirálynak volt kedves főembere s Hamberger hibásan teszi a kérdéses követség idejét Kr. u. 412-ik évre, a midőn Charaton már életben nem volt.

boszúra gyuladt, ajándékokkal meg nem engesztelte; ekkor a húnok alán és góth seregekkel egyesülve, s a Dunát lovai-kon könnyű szerrel átusztatva, Maxim testvérét Marcellint elébb Sziszeknél, majd Pettaunál megverték, s Theodoziust teljes diadalra segítették. ¹⁾

A Theodoziussali barátság azonban nem sokáig tartott, mert már 391-ben Theodozius államministerének Rufinnak titkos biztatására nagy erővel Thráciába beütöttek, s azt tűzzel vassal pusztították; Thodozius jeles fővezérét Stilicot küldé ellenök, ki őket két ízben megvervén, körülsánczott táborba vonulni kényszeríté, mígnem Rufin tanácsára Theodozius a hún sereget békével haza bocsátá; mit meghálálni igyekezhvén, midőn 394-ben Theodozius ellen Eugen fegyvert fogott, a húnok és góthok Gain és Saul vezérei alatt Theodoziust segítve, habár temérdek veszteséggel, de végre mégis Eugénnek nemcsak seregét szétverték, hanem magát is elfogták ²⁾.

395-ben Theodozius meghalt; a nyugoti császárság Stilico gyámsága alatt kiskorú fiára Honorra, a keleti Arkádra maradt, kinek ministere Rufin maga vágyván a trónra, ennek titkos unszolására a góthok Alaric vezérlete alatt Thráciát és Görögországot kezdték pusztítani, a húnok pedig átkelve a Donon, a kaukázi kapukon, Armenián keresztül Melitene tartományt, Eufrat mellékét rabolták s Coelesyriáig nyomulva, Ciliciát bebarangolva, iszonyú öldöklés után kis Ázsián, Bosporon s Thrácián keresztül Kr. u. 400-ban tértek vissza Pannoniába. ³⁾

Míg a hadsapatok keleten prédáltak, azalatt a honmaradtak közül többeket Kr. u. 397-ben Theotim scytha püspök a keresztyén vallásra térített ⁴⁾; e térítési működése alatt történt, hogy bár a scythák őt erényei, baráti szivesége s ajándékosztásai miatt kedvelték, azonban egy ízben utazása alkalmával, egy scytha a püspököt gazdagnak gondolván, nyakába hurok vetés által elfogni akarta, s már e

¹⁾ Diaconus, Rufinus, Sozomen. Lat. Pacat. Orosius Praynál 80—82 l. — ²⁾ Fröhlich. Claudian. I. k. Socrates. Orosius. Zosim. Sozomen. Theodoret. Rufin. Jászaynál magy. nemz. napj. 63 l. — ³⁾ Philostorgius L. II. — ⁴⁾ Oros. L. VII. c. 41. Hieronym. Epist. ad Laetam.

végezt kezét is kinyújtotta, de a püspök ezt észrevevén, sikerült neki elmenekülni ¹⁾.

Csakhamar 405-ben a visszatért hűnsereget Arkád szólitotta fegyverre Gaina góth főember ellen; erre a húnok Uldin vezérök alatt a pártosokat szétverve, Gaina fejét ajándékkul küldék a császárnak; mit az gazdag jutalommal viszonzott ²⁾.

E közben Alarich góth király Honort Italiában megtámadván, a húnok Honor segélyére sietnek; azonban a góth, hún és alán seregek meghasonlván, egymás ellen harcra elegyedtek, s végre nagy vérontás után tértek vissza hazájokba ³⁾.

406-ban ismét a gétákkal s alánokkal szövetkezve, Italiát látogatták meg Uldin vezér alatt, mint Radagais góth vezér segítői, de gazdag ajándék őket a pusztítástól visszatartotta; sőt Stilico közbenjárására Radagaist elhagyván, a rómaiakkal egyesültek s Radagaist megölve, hadseregét tönkre tették, s egy részök Stilico római vezér testőrei közé felvételtek; mely által Uldin oly nehéz helyzetbe jött, hogy csatát veszve, serege egy része, különösen a scirrhok közül, igen sok fogságba jutott, a többivel kénytelen volt haza sietni. Ugyanez évben az alánok a húnoktól elszakadván, Galliát elborították, honnét négy év múlva Spanyolországba mentek át. ⁴⁾

408-ban Alarich ismét megrohanta Olaszországot, Rómát feldúlta; úgy látszik ez időben a húnok közt egyenetlenség támadt, mert egyrészök Alarich mellett harczolt, másrészök Honoriust segíté a góthok visszaűzésében. ⁵⁾

Ily romlással fenyegető belviszonyok közt Bendegúz, ki a többi fővezérek harczokban elhullása után 411-ben egyedül maradt a kormányon, a rómaiak által ajánlott békeszerződést elfogadta, s egész erejét, befolyását a belügyek rendezésére fordította.

¹⁾ Epiphanius c. 47. — ²⁾ Codex Theodos. Tom. I. ad a. 401. Valesius Lib. X. rer. Franc. — ³⁾ Orosius L. VII. c. 37. — ⁴⁾ Aventin. Annal. Boic. L. II. Prosper. Paulinus. Marcellin. Sigon. Sozomen. Jászaynál u. o. 65—6 l. Thierry 39 l. a scirrokra lásd Bel M. Attila ex Prisco 20 l. g. jegyzet. — ⁵⁾ Zosim. L. V. c. 36. 37. 39. 43.

Több évig a húnok békében voltak, azonban 422-ben Thráciába becsaptak, majd Honorius meghalván, 423-ban Aetius közülök 60 ezer embert vitt segélyül a trónkövetelő János részire Italiába; de János időközben elfogatván s megöletvén, a húnok harcz nélkül hazavonultak. ¹⁾

426-ban merész vállalathoz kezdettek, mert Thráciát pusztítva, rabolva, Konstantinápolyig hatoltak, s magát e várost is ostrom alá vették, de vezérüket Rugast több fegyveresekkel a villám agyon sujtván, majd a táborban a dögvész nagy mértékben kezdvén pusztítani, nagy rémület és veszteség közt odahagyták a feldúlt tartományokat. ²⁾

Úgy látszik a rómaiak a húnoknak most szenvedett veszteségét felhasználták, mert 427-ben tőlök Pannoniát visszafoglalták. ³⁾

Ezután Bendegúz 427 körül meghalván, az ország kormányra Oktár ⁴⁾ és Rof főemberekre bízott; Oktár 430-ban nagy sereggel a Rajna mellé vonúlt burgundok ellen indult, útközben a húnok pusztítottak, raboltak; e közben Oktár véletlen meghalván, mások szerint a burgundokkal vívott harcban elesvén ⁵⁾, a burgundok a vezér nélkül maradt húnokat megtámadták, s őket, 10 ezret levágva közülök, megverték. ⁶⁾

Aetius a katonai fővezér Bonifácznak általa okozott halála miatt éltét veszélybe látván forogni, 432-ben Rofhoz menekült, ki őt nagylelkűen fogadta, s Aetius annak kegyét csakhamar annyira megnyerte, hogy sereggel ellátva Italiába visszabocsátotta. Ezen való rémületében Placidia, a kormányra alkalmatlan III. Valentinián császár anyja, már Galliába a góthokhoz folyamodott segélyért, midőn Aetiust Valentinián 433-ban nemcsak kegyébe visszafogadta, hanem fényes méltóságokkal is felruházta; e kedvező siker végetti hálából Aetius azon kívül, hogy a vele jött hún sereget gazdagon megajándékozta, még a húnok és rómaiak közti

¹⁾ Socrates Gregor. Turon. Fr. Borgias. Cassiodor. Jászaynál 66—7 l. —

²⁾ Socrat. L. VII. c. 43. 45. — ³⁾ Marcellin. in Chronico. — ⁴⁾ Octár nevét Calanus (92 l.) és Siegbert Suphtárnak, Jornandes Oktár (C. 35.), Sigonius (hist. occid. imp. L. XII. p. 285.) Optár, Callimach (in Attila f. 631.) Hottár, Bonfin (D. I. l. III. f. 35.) Ottárnak írja. — ⁵⁾ Calan. Attil. p. 97. Socrates Praynál i. m. 102 l. — ⁶⁾ Socrates VII. 30. 35.

békés szerződést is, melybe hihetően a húnok által időközben visszafoglalt Pannoniának háborítlan birtoka is befoglaltatott, megújította, s ennek biztosítása végett fiát Carpiliót adván a húnokhoz kezesül. ¹⁾

E béke szükséges is volt a húnokra nézve, mert a keleti udvar és a köztők fennállott azon egység, melyszerint nekik 350 font arany évi adó és a szökevények átszolgáltatása volt kikötve, felbomláshoz közel vala; ezenkívül a húnok hatalma alatt levő dunamelléki Amaldisur, Ithamar, Tuncas s több más nemzeteknek a húnoktól a rómaiakhoz hajlása mutatkozott —, ezeket tehát Rof haddal megtámadni tervezte. Mielőtt azonban fegyverhez nyúlt volna, megkísérelte az ügyet követség útján kiegyenlíteni; e végett ily követségekben már gyakran járt Eslas főembert küldte Konstantinápolyba annak kijelentése végett, hogy ha a szökevény húnokat mind egyig ki nem adják, ő a szerződéstől visszalép. Eslas különös szívességgel fogadtatott, béke volt egyhangú ohajtása a senatusnak és császárnak, ki e végett két követet, Plinthast, a scytha származású, de consuli méltóságú hadvezért, s ennek ajánlatára Epigen quaestort, egy böles és tapasztalt államférfit küldött a húnokhoz, de az ekként megkezdett békealkudozást Rofnak közbejött halála kis időre megakasztotta 434—5-ben. ²⁾

VII.

Eljutottunk a kún történelem legragyogóbb fénypontjához, Etele korához; e név — mint Thierry megjegyzi — „az emberiség emlékezetében Nagy Sándor és Caesar neve mellett vívott magának helyet“ — rémülete volt a világnak, büszke dicsősége saját nemzetének; mind e napig a jászberényi magyar, az erdélyi székely, napjainkban is büszke önérzettel vallja magát még nemzeti dalaiban is Etele utódjának; Európa csaknem minden nemzetének régi irodalma telve van Eteléről szóló néphagyományokkal s mondákkal.

Rof halálával az Érd nemzetségből származó fővezérek

¹⁾ Pray Annal. p. 104. — ²⁾ Priscus Excerpt. Legat. p. 32.

közül egyedül Etele s öcsese Buda maradt életben; s a húnok az európai, különösen római szokásként, a fővezérek s nemzeti ségi főnökök általi kormányzatot megszüntetvén, a nemzet egyhangú akaratával Etelét a hún birodalom királyi székére emelték, s Etele már mint újonnan választott király ¹⁾ fogadta a római követeket Margus városánál a Morva Dunába szakadása melletti síkon lóháton. Etele mondta el a béke feltételeit, melynek minden pontja a birodalom és császár tekintélye gyalázatára volt; jelesen: a keleti udvar bontsa fel a dunai törzsekkeli szövetséget; adja ki mindazon húnokat, kik fegyvert viseltek, vagy a keleti birodalomba menekültek; továbbá a megszökött római foglyok visszaadása vagy fejenként 8 db. arany fizetése; ünnepélyes kötelezés a húnokkal ellenségeskedő egy barbar népet sem segíteni; végre az évenkénti adónak 350-ről 700 font aranyra emelése. — E terhes feltételek elfogadása vagy háború közt lehele csak választani, — megígérték, elfogadtak tehát mindent; mindkét fél ígérését saját szokása szerinti esküvel erősítette meg. ²⁾

Hagyomány szerint e kedvező békekötés híre oly hatással volt Honoriára, Valentinián császár 17 éves fiatal testvérére, ki a leányi életet s szigorú felügyeletet megunta, hogy biztos embere által magát titkon Etelének feleségül ajánlván, őt egyszersmind a nyugoti római birodalom megtámadására is felhívta. Etele a házassági ajánlatot visszautasította, de Honoria hozzá³⁾ küldött jeggyűrűjét jövődő használat végett megtartotta ³⁾.

A rómaiak csakhamar az új szerződés szerint két hozzájuk menekült királyi vérbeli ifju fejedelem Mama és Attakám fiait Thráciában Carsus városánál átadták Etelének, ki őket az oda vivő rómaiak szeme láttára keresztre feszíttette; — első levén a hún seregnél a szigorú fegyelem és rend meg alapítása ⁴⁾.

Ez eljárás felvilágosítására szolgál az Árpáddal egykorú böles Leon császárnak a magyarok hadszerkezetéről irt mun-

¹⁾ Thuróczy chron. I. c. 13. Kézai II. 5. §. Etelének s kúnjainak a régi hiongnuktól leszármazását elfogadja Gibbon is. Gesch. des röm. Weltreichs VI. k. XXXIV—V f. Sporschil Leipzig 1862. 217. 256 l. — ²⁾ Priscus Excerpta Legat. 48 l. — ³⁾ Marcellin. Valesius rer. franc. Jornandes. Praynal I. 107 l. — ⁴⁾ Priscus Exc. 32. 33 l.

kája, mely szerint „a magyarokat vagyis turkokat nagyon szomorítja, ha közülök némelyek a rómaiakhoz pártolnak... mert egész tömeg követi őket. Azért is nehezen veszik, ha valaki tőlök elpártol.“ ¹⁾

E nagy hún király neve különféle változatokkal jön elő a régi íróknál; külföldi történetíróknál Attila, a német hősmondákban Etzel, az északiakban Atlinak neveztetik, hazai íróinknál Ethele néven fordul elő: „Attila, ki magyar nyelven Ethelének mondatott“ ²⁾, így tehát Attila neve magyarul Ethele. Wenczel G. az Ethele leírást pártolja, én az egyszerű Etelét jobbnak látom, mert bár Thuróczy (c. 5.) a Don vizét magyarul „Ethewl“-nek, de a nagy hún királyt mindenkor latinul Attylának, Béla névt. jegyzője (c. 1. 5. 9. 14. 52.) Athilának, Attylának, Muglein (46.) Dont Ethul, Attilát Etzelnek írja, s bár van 1399-ből „Stephanus de Ethy“ 1512—13—16-ből Ethele család ³⁾, azonban Oláh legtöbbször Atila, Jornandes Attila, Székely Atila, Heltai Atilát ír, s említettik Béla király névtelen jegyzőjénél ⁴⁾ Etu, Kezánál ⁵⁾ a Don vize magyarul Etel; pedig e két név közti hasonlatosság tagadhatlan, és valamint ma már a Tiszát a régi Thyscia nyomán Thiszának, Ungvárt és folyót Hung és Hongunak, Zoltánt Sulthánnak ⁶⁾ stb. senki nem írja, úgy a nagy hún király nevében nem lévén a *h*-nak semmi jelentősége, azt helyesen magyarul Etelének kell írunk.

Az Attila, Athel, Etel név a Volga folyó régi neve; biborban született Konstantin a régi Etel közt így említi: Etel kai uzu, — Etel és uzu; — itt sincs *h*; *θ* helyett csak *T*, s talán épen e folyó partján született Etele; minden esetre férfiúvá a Duna partjain nőtt; itt ismerte meg Aetiuszt, a rómaiak kezesét nagybátyjánál Rofnál, míg Aetius első hadi gyakorlatait a húnoknál, Etele az övét rómaiaknál a ravennai udvarban, végezte; tanulmányozta a római társadalom hibáit, a birodalom gyengeségét, császárok gyávaságát, államférfiaik romlottságát s kisérven a római sereget hadjárataiban, hadigyakorlataiban a hadtant, harczimodort s katonai

¹⁾ Szabó Károly Uj m. muz. 1851—2. V. 307 l. — ²⁾ Kézai kron. II. f. 4. §. Thuróczy. chron. P. I. c. 13. — ³⁾ Codex dipl. Hung. II. 163. 403. 402. 395 l. — ⁴⁾ c. 8. — ⁵⁾ c. 1. — ⁶⁾ Thuróczy II. c. 1.

fegyelmet átható figyelme tárgyává tévén, mindezeknek ő később igen sok és nagy hasznát tudta venni. Etele és Aetius baráti vonzalommal voltak egymás iránt; e két férfi becsülte egymást, de mint egymáshoz egyedül méltó vetélytársak, titkon tartottak is egymástól.

Különben Etele alacsony termetű, széles vállú, nagy fejű, haragos fekete szemű s barna arcszínű volt.

Természete szerint hátravetett feje, nyugtalanul s kíváncsian körülhordott tekintete tartásának némi daczos és parancsoló kifejezést adott.

Ha valami felingerelte, arcza elkomorult, szemei szikráztak, a legelszántabbak sem mertek haragja kitörésével daczolni.

Szavait, sőt tetteit is bizonyos, hatásra számított nyomatékosság bélyegezte; fenyegetni csak rettentő kifejezésekben szokott.

Tudta becsülni az erényt; ellenségeivel szemben szigorú és büszke vala, de alattvalói közepette szelíd és nyájas, kérelemmel engesztelhető, szolgálai iránt nagylelkű. Szerette alattvalóit, meghallgatta panaszaikat s mint fedhetlen bíró, nekik igazságot szolgáltatott; nem engedte hogy valaki azokat vagyonaik birtoklásában háborgassa, vagy hogy a szegényeket elnyomja, könnyen kegyelmezett, soha sem terhelte túl alattvalóit adókkal.

Öltözete, mely a médekéhez hasonló, egyszerű de nagyon tiszta volt ¹⁾; — fegyvereit ragyogón, sátrait igen tisztán tartotta; paizsán s harci lobogóin czímerül koronás karvalyt viselt, melynek használata a magyaroknál egész Geiza vezér, tehát a királyság felállítása idejéig fenmaradt ²⁾.

Élelme hús volt fűszer nélkül, s ezt fatálon hordták elébe; a mily szerény és mértékletes volt életmódjában, annival inkább szerette látni a fényűzést, pompát, melyet udvartartásában kifejtett.

Hajthatlan szigor, rendíthetlen bátorság, határozott erős akarat, mint fő jellemvonásai nemcsak a kül, de saját

¹⁾ A médek öltözete a persepolisi emléken: bokáig érő köpeny bő újjakkal, magos szegletes tiarák. Duncker Gesch. d. Alterth. II. 600 l. Benfey Keilinschriften s. 53. — ²⁾ Kezai kr. II. f. 6 §. Thuróczy c. XIII.

nemzeténél is félelemmel határos tiszteletet gerjesztettek iránta, — egyedüli gyengesége keleti hevesebb véralkatában rejtett: a szép hölgyeket szerfelett kedvelte.

E hős, kinek élete világrendítő csatákban folyt le, ritkán harczolt személyesen, ő fejével volt hadvezér. A háborút szenvedélyesen kedvelte, vitéz volt vakmerőség nélkül.

A csel ügyes számításainak az erőhatalom felett elsőséget adva, azokat ennél többre becsülte. Ürügyeket költeni, alkudozásokat mindig kellő időben megkezdeni, s azokat úgy összszabonyoltani, hogy bennök az ellenfél végre is magát megfogassa; idegenekben félelmet s rettenetet költeni, ellenségét fenyegetéseivel szüntelen aggodalomban tartani, de e mellett mindig tudni várni: e volt az ő roppant ügyessége.

Ha az ellene forralt idegen udvari cselszövényt felderítvén, hatalmas ellenfelét — az akkori világ hite szerint — a műveltség képviselőjét aljas erkölcstelenség magos fokán, ő, a barbarnak czimzett, a világ előtt felmutathatta: ő ezt elégnek tartá s nagylelkűleg nem sujtá a bosszú fegyverével a becsstelent.

A leghitványabb ürügy neki gyakran a legjobbnak tetszett, mert nem lehete teljesíteni; abba hagyta, majd elővette, ismét évekig nyugodni hagyta, de le nem mondott róla soha.

Szóval Etele a hún király nemcsak kitűnő hadvezér, de igen ügyes diplomata is volt.

Igy lett, hogy Etelét természeti lángesze, a szerencse, bátorság, erejében bizalom, alkudozásokbani ügyesség, s hajthatlan jelleme a hanyatlásnak indult római birodalom legrettentőbb ellenségeivé tette.

Ellenségei őt szörnynek tekinték, mert jobban féltek tőle, mintsem igazán tudták volna megítélni. — Róma és Konstantinápolyban hősnek tekintetett, míg sátorában ellenei őt barbárnak festették. Nemzeti hagyomány szerint Etele királyi czíme ez volt: „Etele, Bendeguz fia, a nagy Nimród unokája, neveltetett Engadban, isten kegyelméből a húnok, médek, góthok, dánok királya, a világ félelme és isten ostroma“¹⁾.

¹⁾ Tourneux Attila 25 l. Jornandes de reb. get. 35 f. Deguignes Geschichte d. Hunnen übr. Dänert 1768. I. Band. IV. B. p. 430. Thuróczy chr. c. 13. Priscus Exc. leg. 449 év.

A margusi béke megkötése óta Etele mindig azon nagy-szerű terve foganatosításában munkálkodott, hogy a római birodalom ellenében északi Európában, a barbarnak nevezett nemzetekből egy hatalmas birodalmat teremtsen.

E végett szükség vala mindenenek előtt tekintélyes, jól rendezett s szigorúan figyelmeztett hadsereget szervezni, minélfogva csupán saját nemzetéből, ide nem értve az idegen meghódolt népeket, egy millió fegyverest állított ki; táborát 10 ezer kaszás szekér s számtalan faltörő gép követte.

A húnok védfegyvereit, melyeket Scythiából hoztak magokkal, bőrből s fénylő vasból készíttette; ezenkívül harczosait íjjal, nyíllal, hegyes lándzsákkal szerelte fel, használtak paizst s oldalukon hegyes tört viseltek, kiknek prémes öltönyeik, szabadon eresztett szakálluk, hajuk rettentő tekintetet adott ¹⁾. Első gondja volt: megállapítani felsőségét nyugoton valamennyi vele egyenlő törzs-főnökök közt.

Keleten a fehér húnoknál, s a fekete húnok azon törzseinél, melyek Balamirt nem követték, a vállalat több akadályok után, de végre sikerült. Volt azonban a hún nemzetnek egy osztálya, az akaczirok, később kazarok, kik az alánok után a Tana lapályát elfoglalván, itt egy kis köztársaságot képeztek törzseik és nemzetségi főnökeiknek kormányja alatt, kik ismét a köztök legöregebbet ismerték felsőbbjökül; — e nemzetet igyekezett Theodozius maga részére megnyerni, s küldönczei a főnököket gazdag ajándékokkal el is látták; de elmulasztván ezt Kordánál a legöregebbnél kezdeni; ez e miatti bosszújában Etelét a dologról tudósította. Erre 440-ben Etele egy nagy sereg élén az akaczirok közt terem, megverte s előlte a pártos főnököket, s Kordát hivatta magához, ki törzsével egy hozzáférhetlen vidékre vonult; az öreg akaczir ezt válaszolá Etele követének: „én csak ember vagyok, s ha gyenge szemeim nem nézhetnek merően a nap fényébe, hogyan állhatnák ki az istenek legnagyobbikának ragyogását.“ Így Etele Kordát a vezérségben továbbra is meghagy, de a kozár nemzet kormányzójává legöregebb fiát Ellákot nevez-

¹⁾ Kezai II f. 6 §. Thuróczy P. I. c. 13. Oláh Attila 73 l.

vén ki, őt Onegesius által e hivatalába beigtattatta ¹⁾; e királyságból folytatta háborúit az ázsiai hún törzsek ellen; innét tört a szláv és germán népekre, terjesztve hódításait a Balt tenger partjáig, s Északeurópát csaknem egészen meghódítván, a hún birodalom kiterjedése vetekedett a római birodaloméval.

Ugy látszik, hogy e keleti hadjárat hosszabb időt vett igénybe, mert Ellák beigtatása csak 448-ban történt, s Etelének keleten is messzeható tervei valának.

Deguignes írja, hogy a geugenek fejedelme Gschulokhan 448-ban nagy aggodalomban volt azon követség miatt, melyet a baschkirok földjén lakó húnok küldtek a goeiek császárához, hogy ezzel szövetségre lépve kötelezik magokat, miszerint ők a geugeneket nyugotról megtámadják, s a császár ugyanezt a másik oldalról tegye. Ugy látszik, e követség Etelétől jött, ki nem rég hódította meg északi Európa népeit s kinek országai a geugenek szomszédságáig terjedtek. ²⁾

Ily kedvező szerencse Etelének számos ellenségeket szerzett, különösen magának a királyi törzsnek ellenszegülésre kész tagjai közt. Voltak, kik Theodoziushoz folyamodtak segélyért, de Theodozius segélyt adni nem mert, sőt elég gyáva volt e szerencsétleneket Etele kezéhez a vérpadra kiadni.

Ezután 435-ben Etele boszuló fegyverét a burgundok ellen fordította, kik a húnokon ezelőtt 5 évvel nagy öldöklést követtek el; most azonban egy hatalmas hún sereg a burgundokat megtámadván, csaknem ez egész nemzetet semmivé tette. ³⁾

Majd 437-ben Aetius vette igénybe a húnok erejét, kik felhívására a góthokat megtámadván, közülök nyolczezer leöletett, s ez által a nyugoti római birodalom a góthok pusztításaitól megszabadult. ⁴⁾

Ez alatt a ravennai és konstantinápolyi udvarnál a

¹⁾ Priscus Exc. leg. 44. 47 l. és 448-ik év. Stritter I. 489 l. Jornand. de reb. get. 50 f. — ²⁾ Geschichte der Hunnen I. p. 464. — ³⁾ Prosper chron. Herman. Contract. Idacius Jászaynál 75 l. Calani Attila. 98 l. hasonlólt lásd Svetoniusnál Augustus c. 79. — ⁴⁾ Pray i. m. 108 l. Calanus 99 l.

vandalok hatalma alá került Afrika visszafoglalása nagy erővel terveztetett; a fenyegető vész elhárítása végett a ravasz vandal király Genserich, Etelével titkon szövetkezett, hogy a keleti udvart a segélyadástól tartományai pusztításával elvonja. Meg is történt; mert a margusi püspök hún földre beütvé pusztított; sőt a rómaiak a szerződés ellenére most is több szökevény húnokat maguknál rejtegettek; ezek miatt a húnok a rómaiakat sokadalmaik alkalmával gyakran megtámadták, s közülök többeket leöltek; egyszermind követelték, hogy mind a margusi püspök, mind a szökevények azonnal kiadassanak, — mit a rómaiak kereken megtagadván, a húnok 438-ban a Dunán túli vidéket tűzzel vassal pusztítani kezdték; s Viminácz várost hirtelen el is foglalták. Erre a keleti udvar megrémült, elhatározta a püspök kiadását; de a ki ezt megelőzve, a húnokhoz menekült, s hűséget esküvel fogadván, nagy számú hún sereggel a rómaiak följére beüött, s magát a várost egy éjjeli megrohanás által elfoglalta ¹⁾.

Ugy látszik 439-ben történt az, hogy a húnok seregét a góthok, a római vezér vigyázatlansága miatt, megverték, e miatt Etele haragra gerjedt annyira, hogy Valentinián császár őt római főhadvezér címmel s ehhez kötött gazdag fizetéssel volt kénytelen megengesztelni; annyira sülyedt már ekkor a római birodalom hatalma, hogy nem tudván többé kebeléből a húnokat kiűzni, azokat önként befogadta, s lemondván azoknak legyőzhetéséről, azokat megkoronázta. ²⁾

441-ben Etele öcsésével Budával együtt Moesiát, Thráciát és Illyriát pusztítani indult; legelőbb is Ratiaia nagy és népes várost rohammal bevette, Singidunt romba döntötte; azután a húnok a Száván átkelvén, bevették Sirmiumot Pannonia régi fővárosát, s ezzel Thráciának fordulva Naissus vidékéig hatottak, mely várost, Konstantin szülőföldjét, lerombolván, Sardicat kirabolták s porrá égették. Így Európa egész szélességében, az adriai tengertől a fekete tengerig, 500 mértföldnyi terjedelemben, az Etele által vezérlett húnok száz ezerei által egyszerre megtámadva, legyőzve

¹⁾ Priscus 23. Stritter I. 483 l. — ²⁾ Cassiodor. Salvian. Her. Contract. Sid. Apollin. Jornand. Praynál 108—109 l.

s kirabolva lett, s azon várdák, melyekkel Illyricum határvonala el volt látva, most a húnok, majd később Justinian császár által felépíttetvén, utóbb az avarok által földig lerontattak. A birodalmat fenyegető veszély sem birta Theodozt arra, hogy alkudozásait vagy ajtatos gyakorlatait félbehagyva, a római legiók élére álljon. A Genserich ellen küldött csapatok Siciliából sietve visszahivattak, Persiában levő erődökből az őrség kivonatott, s eként Európából oly sereg lőn egybeállítva, — mely mind számára, mind fegyverzetére nézve félelmes lehetett volna, ha különben a vezérek haditudományt, a katonák az engedelmesség kötelességét értették volna. A keleti birodalom seregei három egymásutáni harcban győzettek le, s Etele előhaladását, harctérek után lehete számítani.

A két első harc az Utus partján s Marcianopol falai alatt a Duna és Haemus közti nagy kiterjedésű síkságon vívott, a szorongatott légiók lassú ügyetlenséggel thrák Chersonesba vonultak, s e keskeny félsziget volt a 3-ik s helyrehozhatlan megveretésüknek színhelye. Ez által Etele a Hellesponttól Thermopylaeig s Constantinápoly külvárosáig ura lett a vidéknek, s minden ellenállás és kimélet nélkül pusztította Thráciát és Macedóniát; 70 város lett kizsákmányolva a győztes húnok seregei által.

Theodos, az udvar s a nem harczképes osztály csak a főváros falai közt talált védelmet, de e falakat is földindulás alapjaiban megrázzván, 58 toronynak e miatti összedülése borzasztó rést nyitott. A kár hirtelen lehetőleg helyrehozott, megmaradt azonban az erkölcsi hatás a babonás kedélyekre, hogy maga az ég nyitja meg a főváros kapuit a húnok hatalma előtt.

De nemesak a pusztítás, zsákmányolás, hanem az is tetemesen súlyosztotta a keleti birodalmat, hogy a húnok temérdek foglyot elhurczolván, egész vidékek lakatlaná, néptelenné váltak ¹⁾.

Ily kétségbeesítő helyzetben Theodosnak, ki magát „legyőzhetlen felségnek“ czímezte, békéről kelle bármi áron gondolkodni. A béke feltételeit Etele szabta meg következő

¹⁾ Gibbon's Gesch. d. röm. Weltr. VI. B. XXXIV f. Prosper Tyro. chron. Alex. Herm. Contr. Marcellin. Hansiz. stb. Praynál 110—111 l.

pontokban: a császár birodalmából egy igen nagy területet a Duna déli partja hosszában Singiduntól Nováig, s 15 napi járó föld szélességben egész Naissusig Etelének átenged; a szökevény húnok egyről egyig visszaadassanak; hadiköltségül hatezer, évi adóul 2100 font arany fizetessék; mindegyik váltságdíj nélkül haza szökött római fogoly vagy vissza küldessék, vagy érette 12 db. arany adassék; jövődőre a rómaiak hún szökevényt befogadni ne merészeljenek. ¹⁾

Ily lealázó feltételei valának azon békének, mely a rómaiak vezérei félénksége, hadai ügyetlensége s elhanyagolásának volt következménye.

VIII.

Nem sok idő múlva megjelen a római udvarnál Etele követe Csát az évi adó és szökevények átvétele végett; azon római udvarnál, melynek kincstárát a császár tékozlása, s ministerei rablásvágya teljesen kiürítette; a hún követ megjelenése hírére rémület s nyomor lepte meg a tartományokat. Nem lévén más mód a kikötött összeget előteremteni, a császár különösen a gazdagokat és senatorokat szorította, de a kik közül időközben sokan tönkre jutván, midőn a kincstár ügynökei ellenök nagy szigorral léptek fel, a rémületet kétségbeesés váltotta fel a birodalom felsőbb osztályainál, a nők ékszereiket, az apák házi bútoraikat adták el, sőt találkoztak, kik öngyilkosságra is vetemedtek; ennyire süllyedt Theodozius udvara, hol férfias határozottság helyett a császári főkardhordó — egy herélt — által vezetett asszonyi cselszövények, aljas árulás, s mindezek mellett gyáva tétlenség volt napirenden.

A visszaadandó szökevények, félve Etele ösmert szigorúságától, tetteleg ellenszegültek, s az e miatt kifejtett küzdelemben közülök többen, ezek közt a királyi nemzetséggű scythák egy főembere megölettek; a keleti udvar pedig az ily gyászos jelenetek által igazolta, hogy vagy becsületességgel, vagy hatalommal nem bír arra, miként azon szökevényeket,

¹⁾ Priscus Exc. leg. 23—25 l.

kik Theodos trónját életök megmentése s így ki nem adatások végett, átkarolták, a bizonyos haláltól megvédelmezze. ¹⁾

Legtöbb bajt okoztak a Thrácia közelében eső Azim város harczias lakosai, kik a száguldozó húnokat lesből megtámadva, közülök többeket fogságba ejtettek, s most e foglyok visszaadását különféle ürügyök alatt megtagadták; e felett Etele haragra lobbanva, már támadásra készült ellenök, mígnem lecsendesedvén, seregét a Dunán visszavezette. ²⁾

441-ben Szerém ostromlásakor történt, hogy az ottani püspök Etele és Buda udvarában idegen nyelvű levelek fogalmazására használt Konstancz nevű titkárnak sok arany edényeket adott át, oly kéréssel, hogy ha a püspök fogságba jutna, azokból őt váltsa ki, ha pedig elesik, más foglyok kiváltására fordítsa. Azonban Szerém elfoglaltatván, Konstancz ez arany edényeket Rómában Szilván nevű aranyművesnél elzálogosította. Értesülvén erről Etele és Buda, ez arany edényeket mint hadi zsákmányt magok részére követték, Konstanczot hűtlenségeért karóba vonatták, Szilván ötvöst pedig mint tolvajt, az arany edényekkel együtt Valentinián császártól kiadatni kérték. A császár mindegyiket megtagadta, hanem Aetius tanácsára megajánlotta, hogy az edények helyett egyenlő értékű ezüstöt fizetend; de Etele ez ajánlatot visszautasítván, fegyverrel fenyegetődzött, úgy hogy Valentinián szükségesnek látta Etele udvarába minél előbb követeket küldeni. ³⁾

Ugyancsak 441-ik évről a hagyomány említ egy csatát, melyet a Szepességen Késmárktól félóránnyira a húnok vívtak a rómaiakkal, melyben Macrin és Detrich római hadvezérek elestek; e csata emlékét tartja fenn az ennek helyén emelkedett német falu Hunsdorf — Hunisvilla — nevezete; — itt vívott csatát igazolnak a szántóföldeken találni szokott nem római fegyverek, pénzek stb. melyek tudományos vizsgálatra lennének érdemesek. ⁴⁾

444-ben testvérével Budával a scytha eredetű sorosgot támadták meg közös erővel, kik legyőztetvén, ennek láttára nagybátyjok a makacs Oibars is meghódolt. ⁵⁾

¹⁾ Priscus 35 l. — ²⁾ U. a. p. 24—25. — ³⁾ Priscus 57 l. — ⁴⁾ Inchoffer Monaster. 190 l. Fényes Geogr. III. 315 l. Vasárnapi ujság 1867. 614 l. — ⁵⁾ Priscus 47 l.

Ez időtájban közbejött rendkívüli esemény Etele világhódító hatalmát s az irántai rémületet még magosabb fokra emelte. Ugyanis Etele e hadjárat kezdetén azt álmodta, hogy őt a hadúr saját kardjával felövezte, s ezután nem sokára történt, hogy egy gulyás látván, hogy tinájának lába vérzik, nyomai után indult, s Mars vagy hadúr azon, századok előtt elvesztett kardjára talált, melyet hajdan Scythia királyai mint szentet nagy tiszteletben tartottak, s e kardot Etelehez vitte. ¹⁾

Mások szerint egy közvitéz hozta e kardot hozzá.

Ismét mások azt állítják, hogy Etele a sorosgok királyát legyőzván, s e kardot annak vagyona közt találván, mint a világ meghódítás jelvényét magához vette ²⁾. Etele megörült e találmányon, mivel hitte, hogy hadúr kardja neki jogot ad az isten büntetését végrehajtó háborúra, s hogy e hit, ez eszme nemcsak Etele húnjai, hanem a századok mulva ide beköltözött magyar nemzetenél is általánosan elterjedt, mutatja az, hogy midőn Lél és Bulchu elfogatván kérdeztettek, miért pusztítják Németországot, azt felelték: mi vagyunk az isten boszuló kardja, a ti ostorotokul rendelve, s nem győzetünk meg, míg titeket üldözni meg nem szűnünk.“

Krónikáink e kard történelméről hallgatnak, de említi Jornandes, Oláh ³⁾, sőt Budai F. is emlékezik erről. ⁴⁾

Schier, schafnaburgi Lambert egykorú író szavai után ⁵⁾, e kardra vonatkozólag beszéli, hogy a cserhalmi híres ütközet után 1071-ben, midőn IV. Henrik német király udvarával Moguntiába utazván, étkezés végett egy közel nyaralóba tért be, s ebéd végeztével a mint kísérete sietve lovaira felugrált, merseburgi Leopold a királynak kedvence s tanácsosa, lováról leesvén, saját kardjával átszuratott, s azonnal szörnyet halt; e kard az Etele kardja volt, melyet I. András király neje, az orosz fejedelem Jarosláv leánya és Salamon király édes anyja ezelőtt 9 évvel, tehát 1062-ben ajándékozott Ottó bajor hercegnek, az iránti hálából, hogy ennek biztató tanácsára helyezte vissza IV.

¹⁾ Jornand. de reb. get. 35 f. Priscus 33 l. — ²⁾ Calanus Attila c. 13.
— ³⁾ Oláh Attila 3 f. — ⁴⁾ Polg. Lex. I. 23 l. — ⁵⁾ ad a. 1071.

Henrik király Salamont a magyar trónba, később e kardot Ottó, unokájának Ded örgrófnak adta át ideiglenesen, de ez megöletvén, a királynak s ennek útján Leopold birtokába került ¹⁾).

E hadúr kardja a régi scytháknál áldozati szertartás tárgyául szolgált ²⁾).

Valósággal ily scytha kard volt-e az, melyet Etele kapott? elhatározni nem lehet; de Etele diplomatai ügyességéről feltehető, hogy ő e kardot, mint hadúr feltalált régi kardját mutatta fel saját nemzetének, mely hihető, hogy még ez időben hadúrnak a fentebbi szertartással áldozott; hogy eként királyi tekintélye vallásilag is szentesítve s erősítve legyen; így híresztelte azt el kül nemzetek előtt, hogy világ hódítására lett isteni küldetése már előre rémületet keltsen ellenségeinél.

E volt-e valósággal azon kard, mely Leopold halálát okozta, vagy más, Etele rendes kardja, bizton nem állíthatni; azonban valószínű, hogy az Etele iránti nemzeti kegyelet szent ereklyeként megőrizte Etelének Európát megreszkettető kardját, könnyen szállhatott az nemzedékről nemzedékre, s őriztetett más királyi kincsek közt, s valószínű, hogy midőn Béla lengyel hadakkal az országba beütött, I. András 1060-ban nejét Anastasiát, fiát Salamont sok királyi kincsekkel Ernest austriai örgrófhhoz Mülkbe mint biztos helyre elküldte; a királyi kincsek közt volt Etele kardja is, melyet azután mint ritkaságot ajándékozott el Ottónak Anastasia.

E királyi kincsekre vonatkozólag írja Cornides: hogy a cseh király megígérte a magyar királynak, hogy mindazon kincseket, melyeket egykor László király nagynénje magával elvitt és átadott, jelesen két arany koronát, királyi pálczákat, drága kövekkel kirakott ritka szépségű arany kelyhet, s más arany ékességeket, s Etele király páratlan ékszereit, melyek Magyarország királyának Etelének ideje óta s más utódai által mindeddig Magyarországbán őriz-

¹⁾ *Reginae Hungariae prim-stirp.* Viennae 1726. p. 60. — ²⁾ Herodot. L. IV. c. 62. Amian. Marc. XXXI.

tettek, vissza fogja adni; — igen valószínű, hogy ez ékszer-
rek közt volt Etelenek híres kardja is. ¹⁾

A szoroszogok legyőzése után Etele ujjalag sürgetni kezdte követei által a keleti udvarnál a hún szökevények visszaadását; a követek szívesen láttatva, ajándékokkal halmoztattak el, de a szökevények iránt kitérő választ hoztak, úgy hogy Etele ez ügyben s főleg a keleti udvar körülményei kikémlelése végett, legkedvesebb embereit ismételve elküldte ez udvarhoz követségbe. ²⁾

Ez alkudozás folyama alatt Etele udvarában egy véres esemény történt. Etele Budától a főhatalmat féltette; fokozta e féltékenységet az is, hogy Etele székvárosát Sicambriát a Duna partján fényes épületekkel felékesítvén, Etelevárnak nevezttette; azonban a Budához szító nép e várost Budának nevezte el: ehhez járult, hogy Buda a neki kitűzött kormányzati területi határokat átlépte; vagy a mi leghihetőbb, hogy Etele szigorúsága ellen a húnok ennek kormányzótársa s öcsese Budánál menhelyet találva, az ország belőlről folytonos pártoskodásnak volt színhelye. Hogy tehát Etele birodalmában az egy akaratot, egy hatalmat, s szigorúságot helyreállítsa, 445-ben a közügy érdekében Budát, némelyek szerint sajátkezűleg, átszúrván, a Dunába vettette, külföldi írók szerint pedig mások alattomos üldözéseinek áldozatául ejtette. ³⁾

Bel M. azt állítja, hogy Buda természetes halállal mult ki, mert sem Suidas, sem Priscus erőszakos kimulásáról nem emlékeznek; holott Priscus alig három év mulva személyesen több hónapot töltött Etele udvaránál, a húnok beléletét ösmerte, sőt Buda egyik nejének vendége is volt: mégis Buda erőszakos haláláról ő, ki oly részletekre is kiterjeszkedik, nem emlékezik ⁴⁾. Ha Priscus munkáját Eteléről teljesen birnánk, ez észrevétel igen alapos lenne, így azonban annyi bel és külföldi írók egyező állítása után annyit mondhatunk, hogy ez hihetően Priscus elveszett munkájában volt részletesen előadva.

¹⁾ Katona hist. crit. Tom. I. p. 240—1. Tud. Gy. 1835. XI. 130. —

²⁾ Priscus i. h. — ³⁾ Kézai krón. III f. 4 §. Thuróczy chron. P. I. c. 11. 12. Bonfin Dec. 1. 1. 3. Cassiodor. Jornand. Marcellin. Prosper. Praynál 116 l —

⁴⁾ Priscusában 67 l. kk. jegyzet.

Hogy e családi tragoediáról erkölcsi szempontból biztos ítéletet hozhassunk, részletesen ösmernünk kellene e gyász-eseményt megelőző viszonyokat, s magának e véres drámának jeleneteit, de mindezeket elrejté a hallgató történelem szemünk elől.

E nagy horderejű eseményre vonatkozólag így ír Neuman: „a húnoknak, midőn ezek Ázsia északnyugoti és Európa keleti vidékén feltűntek, számos törzsei, mint ma a mongolok és kalmukok, több örökös vagy választott vezéreik alatt állottak, s az így megosztott erő mellett sem a római birodalomnak, sem a délről határos sassanidáknak kevésbé valának veszélyesek.

Azonban 445-ben, testvére Buda halála után, Etele felemelkedett, ki úgy, mint Teuman, Tschingis és Timur, az önálló törzsfőnököket megsemmisítette, vagy vasalljaivá alázta, hogy eként nemzetének eddig szétforgácsolt erejét egyetlen főnök vas akarata alá hajtsa. Ő volt kora minden fejedelmei közt a leghatalmasabb, Európában úgy, mint Ázsiában. Azonban Etele, mint ez kitűnik még ellenségei gyűlöletteljes tudósításaiból is, melyek után ösmerjük őt egyedül, nem volt csak pusztításra gondoló barbar. Ő maga magosabban áll, mint a heréltek és nők által kormányzott kortársai, II. Theodos és III. Valentinián. A nagy hún birt hatalmának és sulyának érzetével: mindenütt úgy szólott, mint parancsoló úr. A sulyedő római birodalom romjain kelle vala a hún világuralmának megalapíttatnia: e nagy eszme tölté be a barbar lelkét“ ¹⁾.

Hogy e nagy eszmét valósítsa, még saját testvére Buda megöletésétől sem irtózott ²⁾; a minthogy Etele vas akarata, mely előtt édes testvérének is buknia kelle, erős alapra helyezé egész birodalmában a nagy király tekintélyét, elnémult a pártoskodás, úgy hogy Buda halála miatt csak némely ahhoz különösen szító törzsek s barátai merészeltek felkelni, de a kik hamar és könnyedén el lettek nyomva. ³⁾

E közben a római udvar a nála ismételve megjelent hún hűvetséget szívesen fogadta, s Etele akaratát minde-

¹⁾ Die Völker des südl. Russl. p. 45. — ²⁾ Szabó K. Budap. Szemle 1858. IX. X. 260 l. — ³⁾ Thierry Attila 51 l.

nekben teljesítette, nemcsak azért, mert a nagy hún király fegyvere hatalmától rettegett, hanem a parthusoktól, kik ellene hadra készültek, a vandaloktól, kik tengerpartjait háborgatták, az isauroktól, kik zsákmányolva pusztítottak, sőt a saracenoktól is félt, kik keleti tartományait rabolták; ezenkívül az aethiopok is fegyvert ragadva elpártolni készültek ¹⁾).

449-ik év elején két hún követ érkezett Konstantinápolyba II. Theodos udvarába, hol 443 óta a kormány Crysaphius kezébe került, ki vetélytársait elnyomva, a császári kincstárt nyilvános rablás, erőszak és hitszegéssel gazdagította; a mi aljasság s romlottság képzelhető, uralkodott vele hét évig; a gyávaság e mellett annyira nevedett, hogy a császár tétlenségét kárhoztató tábornokok, mint zavargók elűzettek, s az ellenség lefegyverzésére nem a kard, hanem az arany szolgált.

A két hún követ egyike Edek, született hún, s Etele főtestőrtisztje ²⁾; a másik Orestes, pannoniai, s Etele főtitkoka. Minthogy ugyanis Etele udvaránál a született húnok s húnokká lett idegen nemzetű kalandorok egymásra halálból irigykedtek, s köztök versengésök következtében állandó kémség fejlődött ki: ezt Etele a jobb politikai szolgálat előnyül felhasználta, s fontosabb követségeknél főtisztviselő hún mellé valamelyik római eredetű szolgáját csatolta. Így volt ez Orestes és Edeknél is, kik Etele levelét vitték Theodosiusnak, melyben a hún király fegyveres megrohanással fenyegetés mellett követelte, hogy azon földterület a Dunától öt napi járó földig, melyet a húnok mult években Moesiában és Tráciában elpusztítottak, ezek hódított birtokául tekintetvén, a két birodalom határa Nissa városa legyen, s így az eddig a Dunánál tartott vegyes vásárok ezen városba helyeztessenek át; — követelte továbbá, hogy hozzá követekül nem — mint eddig — jött-mentek, hanem a legelőkelőbb consuliselt férfiak küldessenek, különben nem fogadandja el őket; végre nyilvánította, hogy ha a hún szökevények kiadatása halasztatik, vagy ha a római alattvalók a Dunától

¹⁾ Stritter I. 487 l. — ²⁾ Edeket Priscus scythia férfinak, Gibbon pedig — nem tudni mi alapon — a scyrok egy törzse főnökének mondja 34 f.

délre a húnokra szállott területen fekvő földeket művelni merészelik, újra kezdi a háborút; — s mindezen kérdések végeldöntése végett Sardiciában követek küldessenek, kikkel ő ott személyesen értekezessen. ¹⁾

Etelének e levelét a követek Theodosiusnak a császári palotában ünnepélyes kihallgatáson adták át, mely alkalommal köztök s a császár közt tolmácsul a múlt évben, mint követségi segéd, a húnoknál járt Vigil szolgált; — ez ajánlkozott, hogy a Crysaphiust meglátogatni akaró hún követeket oda elvezetendi, mit meg is tett, értesítvén a vén herélt Crysaphiust arról, hogy a császári palota aranytól csillogó termei és fejr márvány folyosói mily megdöbbentő bámulatra ragadták e barbar küldötteket.

Crysaphius lelkét erre egy pokoli eszme ragadta meg. Edekét titkon arra csábította, hogy elhagyva vad honát s nemzetét, költözzék át a rómaiakhoz; mit Edek élénk válaszában véteknek nyilvánítván, miután Crysaphius kitudta, hogy ő is egyike levén azon főkapitányoknak, kik Etele laka előtt bizonyos meghatározott napokon egymást felváltva őrködnék, s Eteléhez szabad bejárása van, nagy kincshez juthatással biztatás mellett értekezés végett Crysaphius Edekét egyedül vacsora után magához meghívta. ²⁾

Edek pontosan megjelent; közadással titoktartást fogadva, Crysaphius nyíltan felfedezte, hogy Etele megölése körül forog a dolog, mi ha sikerül, a császár hálája határtalan leend. Edek beleegyezett, hogy megteszi a mit akarnak, de vitézei megvesztegetésére 50 font aranyat kért. A vén herélt azonnal le akarta fizetni, de Edek tanácsára, nehogy a terv e miatt Etele fürkésző szemei előtt felfedeztessék, jobbnak találták, a tolmácsot Vigilt a szökevények visszavitele színe alatt Hunniába küldeni, ki a kivitel pillanatában a pénz elküldése módjáról Crysaphiust tudósítandja.

Crysaphius, a császár, s udvarmestere Martialis a tervet örömmel fogadták, el lőn határozva, hogy a császár válaszát megvivő követséget küldenek a hún király udvarába, s hogy a bűn a becsületesség palástja alá rejtőzhessék,

¹⁾ Priscus 37 l. — ²⁾ Priscus 38 l.

oly embert szemeltek ki követül, ki keresztülment a magos hivatalok lépcsőzetén, a consulságot kivéve; kit e mellett egyenes lelkeért becsültek, s ki már több országos küldetéseken járt, hogy így a követ jó hirneve, a gyilkos terv felfedeztetése esetén, a császár ártatlanságáról a világ sőt Etele előtt is biztosítékot nyújtson. ¹⁾ E férfi Maximin volt, ki mellé egyszerű tolmácsul Vigil adatott; Maximin utitársul maga mellé vette a görög történetírót Priscust, kinek barátságát nagyra becsülte; e Priscusnak köszönhetjük az akkori legérdekesebb útleírások egyikét, s az V-dik század történelmének legérdekesebb lapjait. ²⁾

E követség Etele levelére írásban azon választ vitte, hogy tartózkodjék Etele a római területnek minden szerződés elleni megtámadásától, s hogy a császár visszaküldi neki mindazon 17 szökevényt, kiket volt képes csupán a keleti birodalom területén felfedezni.

Ez írott válaszon kívül a követnek szóval el kelle mondan, hogy a császár nem ösmeri el Etele azon jogát, hogy consulviselt követeket követelhessen; mert elődei a scytha királyok egyszerű küldöttel, egy hirnökkel vagy vitézzel is mindig megelégedtek, s keserű gúny Etele azon izenete, hogy a római követek fogadására Sardicába megy, holott ezt már Etele lerombolta; végre, ha a viszályok őszinte kiegyenlítését ohajtja, küldje Etele első ministerét Onegesiuszt a császárhoz, kinek békebiróságát Theodosius előre elfogadja. ³⁾

IX.

Ily előkészületek után Edek és Maximin egyszerre hagyták oda Konstantinápolyt; de kísérik e követség utazá-

¹⁾ Priscus 39 l. — ²⁾ Priscus született Thrácia Panion városában a Pro-pontisz partján, a IV-ik század elején; szónoklatával százada sophistái közt díszes helyet foglalt el; irt szónoki gyakorlatokat és leveleket, különösen byzanti és Attila idejébeli történelmet 8 könyvben, de a melynek csak töredékei is b. sz. Constantin gondossága után birjuk. Ő, mint Eteleivel egykorú, sok részben szemtanú, s e mellett elfogulatlan író, ha történelmét 433—473-ig egészben birnánk, kiváló érdekű lenne ránk nézve. Szabó K. Új m. muz. 1850—1. 545—7 l. — ³⁾ Priscus 39 l.

sát Priscus szavai után, mint a kinek előadása ez utazás és Etele királyi laka hol fekvése meghatározásánál legfőbb és csaknem egyedüli történelmi forrásunk.

„Együtt utazva a barbarokkal, megérkezünk Szerdikébe, mely Konstantinosz városától jó gyalog embernek 13 napi járó földre esik. A hol is megállapodván (mivel még a birodalom határain belül voltak), illőnek gondoltuk ebédre Edeket és a vele levő barbarokat is meghívunk. Tehát a lakosoktól kapott juhokat és ökröket levágva, vendégséget csaptunk, s a vendégség alkalmával a barbarok Etelét, mi pedig a császárt magasztalván, Vigil azt mondá: „nem igazság, istent és embert összehasonlítani, Etelét embernek, Theodosiust istennek mondván.“ Megboszankodtak ezen az unnok, és hirtelen fellobbanva szitkozódtak, mi pedig a beszédeket másra fordítva, haragjukat nyájas szavakkal csillapígtattuk, s a mint az ebédől felálltunk, Maximin Edeknek és Oresztesnek selyem öltönyökkel és indiai kövekkel kedveskedett..... Megérkezvén Naisusba, melyet az ellenség feldult, a várost lakók nélkül találtuk; csak a templomok romjai közt talákozott néhány sínlődő beteg. S a folyótól kissé távolabb a tisztáson megszállván, (mert az egész part környéke tele volt a csatában elhullottak csontjaival) másnap Agintheoszhoz, az Illyriában levő hadosztályok vezéréhez mentünk, ki Naissushoz nem messze lakott, hogy a császár parancsát tudtára adjuk, s a szökevényeket átvegyük, mert azon 17-ből, mely Etelének irva volt, ötöt ő tartozott átadni. Szóba ereszkedünk hát vele, s utasítók, hogy adja át az unnoknak az öt szökevényt, kiket is vigasztaló szavakkal bocsátott el velünk.“

„Itt meghálván, a mint utunkat a naissusi hegyekről az Ister folyó felé folytatók, egy rengeteg fődött tájra bukkantunk, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt, s melyben a nap föltetsztekor, mikor azt hittük, hogy nyugotra megyünk, a nap keltét velünk szemben pillantottuk meg, úgy hogy a táj fekvését nem ismerők felkiáltottak, mintha a nap ellenkezőleg járna, s nem azon tájt jelelné, mint rendesen: pedig a táj szabálytalanságánál fogva az út ezen része kelet felé nézett.“

„Ezen nehezen járható táj után ingoványos lapályra

jutottunk, mely hasonlóan erdős volt. Itt a barbar révészek bennünket dereglyékbe vevén, melyeket kivágott és kivájt faderekakból készítnék, átszállítottak a folyón, mely dereglyéket azonban nem a mi számunkra, hanem a barbar nép átszállítására készítettek, mely velünk útközben találkozott is, mintha Etele vadászatra szándékoznék menni a rómaiak földére; pedig ezt a fejedelmi scytha háborúra készülve tette azon ürügy alatt, hogy nem adtak át neki minden szökevényt.“

„Miután az Isteren átkeltünk, s a barbarokkal mintegy 70 stadiont mentünk, egy térségen megállapodnunk parancsolák, hogy az Edek emberei Etelének jövetelünk felől jelentést tegyessenek. S velünk maradván a minket kalauzoló barbarok is, a mint este felé ebédhez fogánk, lódobogást hallunk felénk közelegni; s csakugyan két scytha férfiú jött hozzánk azon parancssal, hogy menjünk Eteléhez. S miután mi őket ebédre hívánk, leszállván lovaikról, jól lakoztak s másnap az úton kalauzoltak minket.“

„Elérvén azon nap 9 óra tájban (ez már délután volt) Etele sátrait (melyek számosan valának), a mint egy halmon sátort akartunk volna ütni, az oda vetődött barbarok letiltottak bennünket, minthogy Etele sátra síkon van. Miután tehát oda hurezolóskodtunk, hova a scytháknak tetszett, Edek, Oresztes, Csát és több előkelők hozzánk jöttek kérdezve: mi végett fáradunk a követségben? A mint mi e helytelen kérdésen elcsudálkoznánk, s egymásra tekinténk, zajosan követelöztek, hogy ők válaszáért vannak itt. S válaszukra, hogy a császár Etelével, s nem mással parancsola szólnunk, Csát azt felelte: „ez az ő királyuk parancsa, mert biz a maga fitogatásából nem fogott hozzánk jönni.“ S miután mi mondók: nem az a szokás a követek irányában, hogy azoknak, kikhez küldettek, színöket se látva, mások által izenjük meg, mi végett jöttek, s hogy ezt a scythák magok is tudják, kik gyakorta voltak követségben a császárnál, s illő hogy viszonyosságban részeltessünk, különben a követség felől nem szólunk: Eteléhez visszafordultak, s újra megtértek Edeken kívül, s mi járatban vagyunk, mind elbeszélvén, meghagyták, hogy ha más mondani valónk nincs, minél hamarább távozzunk.

E szavakra még inkább megzavarodván (mert meg nem foghattuk, hogy jöhetett világosságra, mit a császár szentesítés titokban végzett), legjobbnak tartottuk semmit sem izennünk a követség felől, ha Eteléhez bemenetet nem nyerrünk. Azért is mondták, hogy akár a mint a scythák mondták, akár más járatban jöttünk követül, a kérdés csak királyukat illeti, és semmikép másokkal e felől szóba nem ereszkedünk. Erre parancsolák, hogy tüstént távozzunk.“

„Midőn azonban már készülöben valánk útnak indulni s podgyászaink a barmokra fel voltak rakva s kénytelenségből az éj idején útra eredést is megkísérlettük volna, mások jöttek hozzánk a barbarok közül s mondták, hogy Etele az éji idő miatt maradnunk parancsolja. Ugyanazon helyre, honnan felkerekedénk, jöttek hát hozzánk néhányan, kik az Etelétől számunkra küldött ökröt és folyóvízi halakat hozták és hajtották. Megvacsorálván hát, álomnak ereszkedtünk.“

„Másnap a húnok a távozási parancsot megújítván, a követség az elinduláshoz készülődött, mi alatt Priscus magához véve a követség önkéntes kísérlőjét Rusticiust, ki a hún nyelvet értette, felkereste Csátot, kinek közbenjárására nem sok időre elfogadást nyertek. Etele egy fa karszéken ült sátora közepében, melyet egy csoport testőr vett körül.“

„Priscus és Vigil a tróntól kissé távolabb megállottak, Maximin közelebb lépett, s átnyujtván Theodosius levelét, mondá: „A császár Etelének s övéinek egészséget s hosszú életet kíván“; — „Legyen úgy a rómaiaknak is, mint nekem kívánják“ — válaszolá a hún király röviden, s megpillantva Vigilt, kitörő haraggal, őt szemtelen állatnak czímezé, hogy hozzá merészelt jönni, bár tudta a közte és Anatolius közt történt békekötés végzéseit, melyben meg volt mondva, hogy addig hozzá követek ne jőjjenek, míg minden hún szökevényt ki nem adnak; s midőn erre Vigil a 17 szökevény visszahozására vonatkozva említé, hogy a rómaiaknál scytha nemzetségbeli szökevény nincs, mert a kik voltak, már kiadták: Etele még jobban felingerelve, s őt szörnyen leszidva, mondá: „karóba huzatnálak szemtelen szavaidért, ha a követi jogot nem tisztel-

ném“; s ekkor titoknokával egy hosszú tekercsről a rómaiaknál tartózkodó hún szökevények névsorát felolvastatta, melynek végével nyilvánította, hogy Vigil tisztjei egyikével Eslással azonnal induljon jelenteni Theodosiusnak, miszerint Etele mindazon húnoknak, kik Aetius fia Carpilion kezessége óta mentek át, kivétel nélküli visszaszolgáltatását követeli, különben vele fegyvere hatalmát fogja éreztetni. E szigorúság csak Vigilt illette, mert Maximint Etele felkérte, hogy maradjon nála megvinni a császár levelére adandó választ. Ezután a követség sátrába vonulva Vigil Maximinnal Etelének e váratlan s előtte megfoghatlan kitérőse okairól beszélgetett, midőn Edek betoppán s Vigilt félreintve értesíti, hogy a titkos terv sikerül, értesítse erről Crysaphiust, s a pénzt hozza el. Ez Vigilt megnyugtatta; — majd a követség szállására küldöttség érkezett a király azon tilalmát tudtul adni, hogy se Vigil, se a követség bármely tagja vagy római, bárki legyen is, se barbar rabszolgát, se keresztyén foglyot, se lovat, se marhát, szóval a legszükségesebb élelmi szerek kivül semmit mást ne merjen venni mind addig, míg a függő viszályok kiegyenlítve nem lesznek; — a követségnek pedig meghagyta, hogy várja be Onegest, ki épen akkor Etele öregebb fiával a kozárok ellen volt küldve.“

„Vigil elmentével még egy nap maradván ott, másnap az ország északibb része felé útnak eredtünk; majd Etele is felkerekedvén táborával, rendes laka, Hunnia székhelye felé útra kelt; a rómaiak kalauzaikkal a tábor utócsapatához csatlakoztak; nem sokára kalauzaik a tábort elhagyva, egy kevésbé járt útra tértek, állítólag azon okból, mert Etelének a szomszéd helységben Eszkám nevű leánynyal lakodalma leend, melyen megjelenniök nem szabad.“

„Innen sík térségen vezető úton mentünk és hajózható folyókra akadtunk, melyek közül az Ister után a Drékon, Tiga és Tifessa voltak legnagyobbak. S ezeken faderékből vágott dereglyéken keltünk át, melyeket a folyam mellett lakók használnak; a többieken pedig talpakon hajóztunk át, melyeket a barbarok szekereken hordanak, a vizenyős helyek miatt falunként szolgáltatnak számunkra eleséget, étel helyett kölest, bor helyett pedig a honniasan mőd neve-

vezetű italt. Kaptak a minket kísérő szolgák is kölest, kik árpából készült italt is kaptak, melyet a barbarok kámnak neveznek.“

„Nagy útat tévén, estefelé sátort ütöttünk egy tó mellett, melynek vize iható volt, s melyből szoktak inni a közel falu lakosai. Hirtelen mennydörgéssel, sűrű villámlással és zápor esővel szélvész támadván, sátorunkat nemcsak felforgatta, hanem minden készületestől a tó vizébe sodorta.“

„Erre a követség több tagjai segély után kiabálva, egy faluba érkeztek, hol a lakosok tüzet gyújtván, szárítkoztak; a falu urnője pedig, ki Buda nejeinek egyike volt, számukra eleséget küldött; másnap podgyászaikat összekeresgélték, s ez egész napot a szárítkozással a faluban töltötték; majd a fejedelmi nő vendégszereteteért köszönetet mondva s ajánlékkal viszonzva, eltávoztak.“

„Hét napi út végeztével egy faluban megállapodtunk, azt parancsolván a bennünket vezérlő scythák; minthogy t. i. Etele útját annak fogja venni, s nekünk utána kelletik majd utaznunk. Itt találkoztunk a nyugoti rómaiak embereivel, kik szinte, mint mi, Eteléhez követségben jártak, kik is ezek voltak: Romulus egy comes ranggal díszített férfiú, Primutus noricum kormányzó, és Romanus hadosztály vezér.“

„Velök volt Constantius, Etele titkára, és Tatullus, Orestesnek atyja. E követség a szerémi püspök drágaságai ügyében utazott Eteléhez.“

„Egy úton járván hát vele (Etelével), megvárva, hogy előttünk elhaladjon, az egész sokasággal követtük őt. És némely folyókon átkelvén, egy igen nagy faluba jutottunk, melyben, mint mondák, Etelének bárhol levő lakai közt legfényesebb lakása állott, szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból összeállítva, és nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve. A királyné után az Onegesius laka volt legkitünőbb, melynek szinte fakerítése, de tornyokkal nem volt úgy díszítve, mint az Eteléé. Nem igen távol a kerítéstől egy fürdő volt, melyet a scytháknál Etele után legtehetősebb Onegesius Pannoniából hozott kövekből építtetett. Mert sem kő, sem fa nincs az ezen részen

lakozó barbaroknál, hanem ott másunnan hordott fát használnak.“ ¹⁾

X.

Sok vitára adott már a hazai történelemben alkalmat azon kérdés: „hol feküdt Etelének ezen — Priscus szerint — minden más lakainál legfényesebb lakása?“

Hogy Etelének széles birodalmában több laka volt, a történelem igazolja.

Keza írja ²⁾, hogy a czézönmauri ütközet után „Etele király megtére népe táborába s néhány nap ott tanyázék tiszántúli szállásán, azután Szevényben (in Scewen, ma Sövényháza Csongrádmegyében Szeged és Pusztaszer közt) ünnepélyes udvart tartata.“ Később pedig ezt írja: „Eisenachból azután, miután ott ünnepélyes udvart tartott, Etele megindulván Sicambriába vonula ³⁾, hol öt esztendeig folyvást nyugodott. Mert elfoglalván a húnok Pannoniát, Etele Sicambriát újból felépíttette, s királyi lakhelyül választotta, sőt a később ennek közelébe épített várat Etelének neveztetni parancsolta.“

Majd Buda megöletése után állandó királyi lakhelye itt volt, s több hadjáratai, ezek közt olaszországi hadjárata után, ide tért vissza nyugalomra, hol végre meg is halt. ⁴⁾

Révész I. jeles értekezése szerint, Debreczen és Ujváros közti pusztá, Etellaka nevet visel talán még a húnok első itteni megszállása idejéből. ⁵⁾

Etele magán birtokai emlékét tartja fenn Attila falu 1138-ból Somogy szélben; pusztá Athila 1217-ben úgy látszik Biharban, s Attilakapu Besztercze város mellett, és több Etele nevű helynevek. ⁶⁾

Egy székely népmonda szerint, Udvarhelyszék és Erdővidék közt a Rika nevű nagy erdő és Vargyas falu közelében,

¹⁾ Priscus 39. 40. 41. 50. 51—58 ll. Uj m. múz. Szabó K. 1850—1. 552 l. — ²⁾ III. f. — ³⁾ Kézai III. f. 1. 4. §. — ⁴⁾ Oláh Attila 159. 161—2 l. 106. 109. 186—7 l. — ⁵⁾ Etellaka Debreczen 1859. — ⁶⁾ Jerney Nyelvkincsek. 7. 36 l.

az úgynevezett hegyesdomb tetején, a Rika patak felett állott Etelenek egy vára, hol ő udvarával nagyon szeretett időzni s a Rika erdejében vadászni; itt halt meg neje is Réka, kitől a patak és erdő nevét nyerte, sirját egy nagy szirtomb jellette, melyen felfedezhetők némi őskori betűmetszések, e szirtet 1820 táján a villám elszakította; találak itt már ezüst karika pénzeket is. ¹⁾

En a lakást és udvartartást megkülönböztetendőnek találom. Az ünnepélyes udvartartás Keza ²⁾, Turóczy ³⁾ és Oláh Miklós ⁴⁾ szerint abból állott, hogy Etele széles birodalma minden fejedelmeinek s kormányzóinak meghagyta, miként nemcsak birodalmában, de a körülte fekvő idegen országokban is minél szélesebb körben tegyék közhirrre, hogy ő előre kitűzött helyen és időben ünnepélyes udvart fog tartani, a kik tehát erre nála megjelenni fognak, azok személy és vagyona biztosítására magát a hittel kötelezte. Etele az eként udvarában megjelenőkkel országos értekezletet tartott, velők baráti és szövetségi viszonyba lépett, hódolatukat fogadta, tőlök maga részére segélyhadakat kötelezett; e mellett királyi szíveséggel, pompával, folytonos vendégeskedéssel fogadván, őket kegyelméről biztosította, sőt gazdagon meg is ajándékozta.

Ily ünnepélyes udvartartásról emlékeznek hazai történetíróink, Keza, Thuróczy, Oláh Sövényházán, Eisenachban, Jászberényben és Sicambriában, hol 451-ben veronai Ditrik több német fejedelmekkel megjelenvén, ez alkalommal lett elhatározva a Galliai hadjárat.

Ily udvartartások alkalmával országos belügyek feletti tanácskozás és törvényszolgáltatás is tartatott. A régi időkben ugyanis az országos belügyek feletti intézkedés nem vala egy bizonyos állandó helyhez kötve, hanem a király az országban szerte járván, egy általa választott helyen fényes sátrait felvonatta, és az országosügyek és törvényszolgáltatás itt intéztettek el; mennyivel inkább így volt ez Etele idejében, kiről Keza megjegyzi ⁵⁾, hogy „a városoknak, váraknak ura lenni, s azokon uralkodni vágyott, de bennök

¹⁾ Uj m. muz. 1853. I. 175 l. Krizától. — ²⁾ III f. 1. 3 §. — ³⁾ I. k. XV. XVII f. — ⁴⁾ Attila 111. 159 l. — ⁵⁾ II f. 6 §.

lakni nem szeretett, mert nemzetével együtt a mezőn sátrakkal s szekerekkel jár s kel vala“; — s Priscus szerint ¹⁾: „Onegesius laka előtt Etele megállván, sokan járultak hozzá, kiknek egymással vizsgálai voltak s tőle ítéletet vettek.“

Ellenben lakás, szék, szállás már állandó lakhelyet jelent, milyenek mondja Jornandes Etelének nagy falubeli udvarát, ilyen volt Sicambria, ilyen Etellaka stb. melyekben szinte a szükséghez képest birodalmi bel- s kül-ügyek s törvényszolgáltatás végeztettek.

Etelének tehát három rendbeli királyi helyei valának: egyik a kőből épült sicambriai és Erdélyben a vargyasi vár, melyek hosszabb időre nyughelyül s általában téli szállásul használtattak.

Másik azon nagy falubeli lakás, melyet Priscus leír; mely „a többi lakoknál magosabb volt, s emelkedettebb helyen feküdt; s szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból úgy volt összeállítva, hogy még a figyelmes tekintet is alig tudta megtalálni a deszkák összeragasztását, s voltak benne széles terjedelmű éttermek; tetejét fényes tornyok díszítették; s nem erősségre, hanem ékességre számított roppant kerületű fakerítéssel volt körülvéve, úgy hogy már maga e terjedelem királyi udvart mutatott. A királyné laka könnyebb és ékeesebb építészeti modorban, minden oldalról dombor metszetű faragványokkal volt díszítve, melyekben a kellem nem hiányzott. Teteje gondosan metszett négy szögű oszlopokon nyugodott, melyek közt egész sor, oszlopocskákon álló, fából metszett ívezet uralgott, mintegy boltozott folyosót képezve.

Etele lakát az udvari főtisztok lakásai körítették, ezek közt legkitünőbb volt az Onegesius laka, melynek szinte fakerítése volt, de tornyokkal nem volt úgy díszítve, mint Etelé. Nem igen távol a kerítéstől egy fürdő volt, melyet a scytháknál Etele után legtehetősebb Onegesius Pannoniából hozott kövekből építtetett, mert az ezen részen lakó húnoknál sem kő sem fa nincs, hanem ott másunnan hordott fát használnak ²⁾. Ez valószínűleg Etelének nyári laka volt.

¹⁾ Uj m. muz. 185°/I. k. Szabó K. Priscos töred. 618 l. — ²⁾ Priscos f. i. m. 563 l. Jornand. C. XXXIV.

Hadjárat és utazás közben használta Etele azon sátrakat, melyeket „a különböző országok különféle módjai szerint szokott vala készíttetni; egy sátra oly híres és pompás vala, hogy csudálatosan összekapcsolt arany lemezekből levén összealkotva, az ember tetszése szerint szétszedhetette, s újra egybeállíthatta, melynek vert munkájú arany oszlopai kapcsolokra jártak, közepett azonban üregek s eresztékeiknél bámulatos mívű drága kövekkel voltak egybefoglalva“. Ezen könnyen mozgosítható királyi lakot utazásai s táborozásainál használta, melyhez egy „legtisztább aranyból csudálatos munkával készült ágy is tartozott.“ ¹⁾ Hasonló arany nyoszolyák, edények s szőnyegekben gazdag sátoraik említettnek az altai turkok és turkesztánok chánjaiknak. ²⁾

Hol feküdt már hazánkban azon nagy falu, melyben Etelenek azon nyári királyi laka állott, melyben a keleti s nyugoti udvar követeit fogadta: erre nézve igen eltérők a vélemények.

Cantoclar, Bél ³⁾, Timon ⁴⁾, Benkő ⁵⁾, Georgii Moldvába, Ottrokosi ⁶⁾, Katona ⁷⁾, Gibbon Jászberénybe, Szabó K. ⁸⁾, Jókai ⁹⁾ Jászberény mellett Kerekudvarra, Deserici ¹⁰⁾, Mogyorosi ¹¹⁾, Palugyay ¹²⁾ Gyula mezőre Gyula városába, Dugonics ¹³⁾ Szegedre, Pray ¹⁴⁾, Sinai ¹⁵⁾, Budai E. ¹⁶⁾, Klapprot ¹⁷⁾, Schaffarik ¹⁸⁾ és Tourneux ¹⁹⁾ Tokajtól délre Nánás, Böszörmény és Újváros közti földre, Buat Tokajba ²⁰⁾, Révész I. azon pontra helyezi, mely az újvárosi és debreczeni határban valódi fejedelmi méltósággal emelkedik fel, s mindenfelé nagy messze földre szép kilátást biztosít, mely ma is Etellakának neveztetik, s melynek szomszédságában esik egy Kőudvar nevű határrész, valamint egy régi önálló hagyomány Etele neveltését ezen tájakra Zelemérre teszi ²¹⁾.

¹⁾ Keza II. f. 6. §. — ²⁾ Kállay pog. magy. vall. 158 l. — ³⁾ Révész I. Etellaka 10 l. — ⁴⁾ Imago ant. Hung. 102. 103 l. — ⁵⁾ Imago nat. Siculicae 17—19 l. — ⁶⁾ Orig. hung. P. I. 107 l. — ⁷⁾ Hist. Duc. p. 194. — ⁸⁾ Thierry Attila. függ. 206 l. — ⁹⁾ Magy. nemz. tört. 14 l. — ¹⁰⁾ De init. ac maj. L. IV. T. III. p. 228. — ¹¹⁾ Gyula hajdan és most. I. f. 1481 l. — ¹²⁾ Békés, Csanád stb. megyék leírása 151 l. — ¹³⁾ Etelka I. k. 38. jegyz. — ¹⁴⁾ Annal. vet. hunn. I. p. 130. — ¹⁵⁾ Révész f. i. m. 29 l. — ¹⁶⁾ Magy. orsz. hist. 1833. I. 8. 9 l. — ¹⁷⁾ Tableaux hist. de l'Asie 251 l. — ¹⁸⁾ Slavische Alterth. I. B. 325 l. — ¹⁹⁾ Attila dans les Gaules 1833. — ²⁰⁾ Histoire des peuples tom. VII. p. 461. — ²¹⁾ m. i. m. 52. 59 l.

Én Priscus előadásait nyomról nyomra kísérve, legvalószínűbbnek találom, hogy Etelének ezen királyi nyári laka Jászberényben volt, azt azonban már csak maga a név útmutatása után is tagadni nem lehet, hogy volt Etelének Ujváros mellett is a jászberényihez hasonló laka.

Sőt figyelmet érdemel az is, hogy Benkő ¹⁾, idézve Nagy Mátyást, azt mondja, miszerint Etele Havasalföldről, miután útközben elhalt nejét Rikát, a róla elnevezett erdőben eltemettette, a Nagyküküllő mellé, hol később Udvarhely keletkezett, tette át udvarát, honnan csak később költözött a Tisza vidékére.

Maximin által vezérlett keleti császári követek Konstantinápolyból elindulva Adrianapol és Philippopol városokon keresztül Serdicába, innét Naissusba érkeztek, hol Naissus (ma Nissava) folyótól kissé távolabbra megszállván, innét másnap 5 hún szökevény átvétele végett Agintheos illyriai királyt keresték fel, itt megháltak, következő nap útjokat a Naissus hegyekről az Ister felé folytatták.

Naissus város (a Dunától érte) túl feküdt a Naissus folyón, s hogy akár e folyón, akár a Margus (ma Morava) vizén átkeltek volna, ezt az ily részleteket is pontosan feljegyző Priscus nem említvén, azt kell elfogadnunk, hogy a várossal átellenben a Naissus folyótól kissé távolabb eső tiszta szálottak meg, s a Margus vize Duna felőli oldalán menve, értek Agintheoshoz, kitől ismét a naissosi hegyeket meghágva indultak az Ister felé, ez út rengeteg erdőben tekervényes és szűk csavarulatokon vezetvén, nem csuda, ha a nap járásával zavarba jöttek; ezután erdős lapályra jutván (a mai Passarovicz vidékén), az Isteren a Margus folyó Dunába szakadásánál keltek át vajt csolnakokon, melyek az általok szembe talált hún seregnek átszállítására szolgáltak.

Ezután $1\frac{3}{4}$ mértföldet tevő 70 stadiumot haladtak, hol megállapodtak azért, mert innét lettek Etelének bejelentve; másnap megindulván, délután Etele sátrait elérték; innét azonban visszamenni parancsoltatván, még ez éjjel

¹⁾ Imago nat. Sicul. 18—20 l. Nagy Mátyás zetelaki pap volt a XV-ik században, s 1505-ben „Notationes de orig. Siculorum“ czimű jeles értekezést írt, melyet Benkő még használt, később azonban elveszett. Orbán B. Székelyföld I. 41 l.

útnak indulni akartak, de Etele őket az éji idő miatt elindulni nem engedte.

Másnap Etele sátorában kihallgatást nyertek.

Etele tábor a Dunához 5–6 mértföldnyi távolságra lehetett, s így a megállapodás helyeül Révész után Balvanistie, táborhelyeül Cserepaje vidéke elfogadható.

Innét, Vigil elmente után harmadnapra, az ország északibb része felé, tehát nem egyenesen a Temes, mely nyugot, sem az alibunári mocsár felé, mely keletnek esett, hanem a Temessel párhuzamosan haladtak a mai Usdin felé, de egyszer más útra fordultak, egy kis kerülőt tettek, csak azért, hogy Etele lakodalmát jelenlétükkel ne zavarják, ezután síkon utazva, hajózható folyókra találtak, melyek közül a legnagyobbakat Priscus: Drékon, Tiga, Tifesz; Jornandes, ez igen nagy folyamokat Tysia, Tibisia és Driccának nevezi; ezeken a parti lakosok csolnakjain, a többieken pedig talpakon, melyeket a húnok magokkal hordoznak, keltek át.

Itt hajózható folyók, még pedig nagyobbak, melyeken csolnakokon, és kisebbek, melyeken talpakon keltek át, vannak említve; a kisebbek neveit nem hozza elő sem Priscus, sem Jornandes, a három nagyobbakét mindegyik a régi íróknál gyakori névferdítéssel említi.

Hogy Tiphesas, Tibisias egy név, hogy Tigas és Tysia szinte egy folyó neve, ezt elfogadhatjuk; sőt Révész okadatolt jeles fejtegetése után el kell hiununk azt is, hogy Tiphesas vagy Tibisias a mai Temes; Tigas vagy Tysia pedig a mai Tisza; azonban a Drekon név, hogy melyik folyóra illik, ez, hallgatván erről a régi földrajz, még eddig hitelesen eldöntve nincs. Ha megtekintjük hazánk térképét, a Béga, Aranka és Maros vizeit találjuk a kérdéses utazás területén; tekintsük meg Grisellini Ferencz által kiadott Temesi-Bánát térképét, ott találunk Temes és Becse közt egy nagy kiterjedésű mocsárt, melynek egyrésze 1776-ban ugyan már kiszáradtnak mondatik, de nyugoti szegletén, a Tiszával sok apró erekekkel van érintkezésben; igen hihető, hogy e mocsárnak Becskerek felőli része a régiebb időkben szinte sok apró kis folyókkal volt a Tiszával egybekötve, s ezeken és a régi Bégából nyerte e mocsár vizét.

Igazolja ezt az, hogy Torontál megyéhez tartozó Becse, várával együtt még 1412. és 1422-ben is a Tisza egyik szigetén állott. ¹⁾

Figyelmet érdemel Priscus azon kifejezése is „hajókázható”; ezalatt a régi időben, midőn a legtöbb folyók rendes hidakkal és kompokkal ellátva nem voltak, értendő volt oly folyó, mely könnyűszerrel lóháton sem levén átgázolható, azonban vízi jármű elbirásához kellő vízmederrel bírván: a rajta való átkeléshez valamely vízi jármű szükségeltetett s használtatott; a minthogy Priscus előadja, hogy az Isteren a hún sereg csolnakjain, a megnevezett három nagyobb folyón a parti lakosok csolnakjain, a többieken t. i. hajózható kisebb folyókon pedig oly talpakon keltek át, melyeket a húnok épen e vízenyős helyek miatt, az ezeken átkelhetés végett szekereken magukkal hordoztak.

Azon kifejezés, hogy a három nagyobb folyón a parti lakosok csolnakjain keltek át, azt látszik feltételezni, hogy az átkelési pontok a parti helységeknél voltak, mert más pontokon aligha lehetett volna csolnakokra találni.

Ezek szerint Usdintól elindulva, a Tiphesas vagy Tibisia, mai Temes folyón, a mai Tomasovecz tájékán keltek át; — Dreca folyónak mást nem mondhatunk, mint a régi Bégát, mely, valamint a nagy mocsár is, Beeskerek és Becse közt a Tiszával több csavargós ágakkal s erekkel volt összeköttetésben; a Bégán tehát Beeskereknél, a Tygas vagy Tisian vagyis a mai Tiszán pedig Török-Becsénél keltek át, még pedig e három folyamon, a parti lakosok csolnakjain, a kisebb szakadék, ág és ereken pedig a húnok által magokkal hordott talpakon.

Hogy a nagyobb folyamok parti lakosai mily nagy mennyiségű csolnakokkal voltak ez időben ellátva, igazolja némileg azon hagyomány, hogy magát Szegedet Etele korában negyvenezer halász lakta. ²⁾

Becsénél kelle pedig a Tiszán átkelniök, nem Kanizsánál, mert különben Jászberényhez közel eső azon faluig, hol Etelét bevárták s a nyugoti követekkel találkoztak, 7 napi út sehogy ki nem telik; e falu után keltek még át némely

¹⁾ Századok 1867. 76 l. Pesti Fr. — ²⁾ Magy. vil. 1866. Nov. 10. 259. sz.

folyókon, melyek nem lehettek más, mint a Tápio és Zagyva, tehát e falunak e folyókon innen vagyis Jászberénytől délre kelle feküdnie, s így Abony vagy inkább Czegléd tájékára vezetettünk; Czegléd Kanizsához legfőlebb 10 mértföld, Kanizsához Becse 7 mértföld távolságra van.

Már tudva azt, hogy Buda özvegye falujában a követség az átázás miatt egy nap szárítkozott; a Tiszáni átkeléstől a nyugoti követekkel találkozás falujáig 6 napi menet marad, melyre 16 mértföldből $2\frac{2}{3}$ mértföld jut; ez pedig igen kevés, ha tekintjük a követség eddigi haladását, mely szerint Bizantztól a Dunáig egy nap 5—6 mértföldet haladtak, sőt feltéve, hogy a Tiszán Kanizsánál jöttek át, Kanizsa a Dóczi tóhoz aligha fekszik távolabb 4 mértföldnél, ez tehát nem lehetett azon nagy út, melyről Priscus a tóhoz megérkeztek-kor emlékezik, ellenben Becse Czeglédhez 23 mértföld levén, ebből 6 napi utazásra majd 4 mértföld esik.

Ó-Becsétől úgy látszik első nap Zenta környékéig haladtak, mi $4\frac{1}{2}$ mértföld; innét hihetően a Tisza mocsáros partjait kerülve, inkább a mai Félegyháza felé vezető utat választották, oly módon, hogy a jászok városai közül se Candant, ma Csongrád ¹⁾, se Partiscumot ma Kecskemét ²⁾ nem érintették, mert különben ezt a csekélységben is pontos Priscus felemlíteni el nem mulasztotta volna.

Másnap, mivel hihetően a barmok itatására folyót vagy alkalmas tavat nem találtak, e miatt téve a nagy utat, elértek a mai dóczi, hajdan Körtvél tóhoz, mely Zentához 6 mértföld; a vízhiányra mutat az, hogy csaknem örömmel látszik mondani Priscus, hogy este felé sátort ütöttek egy nagy tó mellett, melynek vize iható volt, s melyből szoktak inni a közel levő falu lakosai. E falu Buda egyik neje volt; a dóczi puszta az érintett tóval esik Sövényháza és Pusztaszer közt, a Tisza felől mocsáros káka nádtermő területtel.

E faluban éghéború miatt a 3-ik napot eltöltvén, a még Czeglédig hátra levő 13 mértföld megtételére, mivel a vidék homokossága miatt lassan, s itató helyek hiánya miatt csak kerülésekkel haladhattak: 4 nap kívántatott; tehát naponként $3\frac{1}{4}$ mértföldnyi út esik.

¹⁾ Balla A. de antiquit. rom. 32 l. — ²⁾ Hornyik Kecskemét v. tört.

Hogy a Tiszán két helyen mentek volna át, mint Révész állítja, ez már csak azért sem fogadható el, mert róla a részletesen író Priscus nem emlékezik; az újbárosi Etellak pedig azért nem fogadható el, mert akkor a Körösön is át kelle vala lépniök; ily jelentékeny folyamat pedig Priscus hallgatással nem mellőzött volna.

De a Jornandes által felemlített Vidicula megöletésének helye szinte a Dunatiszaközre s közelebb Jászberény tájékára vezet bennünket. Priscusék követségéről azt írja Jornandes ¹⁾: „igen nagy folyókon, azaz Tysian, Tibisián és Driccan átmenvén, azon helyre értünk, hol hajdan Vidicula, a góthok legvitőzebbje, a sarmaták által csalárdul megöletett, s innét (tehát a megöletés helyétől) nem messze azon faluhoz jutotunk, melyben Etele király tartózkodott vagy lakott, mert a „moror“ szó a történelemben lakás jelentéssel is bír.

Vizsgáljuk e helyet tüzetesebben:

Miután nyíltan mondatik, hogy a követség a Tiszán lett átkelése után érkezett Vidicula megöletése helyére, s hogy mielőtt ide elért volna, a Tiszántúli vidékre ismét átment, sehol nem említetik: önként következik, hogy Vidicula megöletésének helye a sarmata jászok Dunatiszaközi lakhelyén keresendő. Hogy ez a nagy kiterjedésű régi sarmat birodalom területére nem tehető, kitetszik onnét, mert európai Sarmatia a Vistulán, Kárpát hegységen és Tyras vizén túl, tehát a Tisza vidékéig nem terjedt.

A Duna, Tisza, Kárpát és Tyras által kerített földrész a régi íróknál Dácia név alatt ösmeretes, melyet legrégibb időben az agathyrs scythák, azután a dákok, geták, K u. 102-től kezdve a rómaiak, 274-től kezdve pedig a góthok birtak; kiket azután 374-ben a húnok váltottak fel; ez alatt a Dunatiszaközön a dákok laktak, mígnem ezeket Kr. e. mintegy 30 évvel a sarmata jászok a Tiszántúli vidékre szorítván, a Dunatisza közét elfoglalták, s birtak folytonosan a húnok bejöveteléig.

Plinius ²⁾ írja, hogy „a felsőbb vidéket a Duna és Hercyni erdőség között Carnuntig, a pannoniai téli táborhelyig, s a germanok ottani határszéléig a mezőséget és

¹⁾ De reb. geticis Lugd. batav. 1597. C. XXXIV. p. 98. — ²⁾ L. IV. c. 12.

sík földet a sarmata jászok (lakják), a hegyeket és erdőséget pedig az ezektől kiűzetett dákok a Pathissus vizéig,“ Ptolemaeus még tüzetesebben körül írja a sarmata jászok határait: „északról európai Sarmatia, délről a sarmat hegyek a Kárpát hegyig, nyugotról és délről Germania, a sarmat hegyek a Kárpátig és Duna csavarulatáig, Duna és Tisza összehasadásáig, keletről pedig Dácia a Tisza mellett.“

Ezek szerint a Dunatiszaköz, s így Jászberény vidéke a régi sarmata jászok területén fekszik.

A mi már a „Vidicula“ nevet illeti, ez Jornandesnél két helyen fordul elő; először az V-dik fejezetben, hol a góth nemzet azon hősei közt, kiknek jeles tetteit az utókor dal és zenével dicsőítette, „Vuidicula“ említettik; majd a XXXIV-ik fejezetben, a követség utazása leírásánál, „Vidicula a góthok legvitézebbje“ van felhozva.

A Priscus által kísért követség Eteléhez utazása Kr. u. 448-ban történvén, mivel Jornandes azt írja, hogy azon helyre érkeztek, hol „hajdan“ (dudum) Vidicula megöletett, a góthok ily nevű hőst ezt jóval megelőző korban kell keresnünk.

Azonban Vidicula nevű góth hősnak a góth történelemben nyomaira találni nem lehet. Veduc góth vezér említettik ¹⁾, mint a ki Kr. u. 253—268-ig uralkodott, Gallien császár alatt elébb Kis-Áziát, majd Thráciát pusztította; de még ekkor a rómaiak birván Dáciát a Tiszáig, hogy e Veduc a sarmatajász földre beronthatott volna, nem hihető, s hogy itt esett volna el, a történelem nem említi.

Továbbá Vithimir vagy Vinitar góth király említetik, ki 374 körül Kr. u. az Erac folyónál a hún Balamber nyila által esett el. Ez ismét nem lehet Vidicula, mert nem jász földön, s nem sarmata jász cselnek lett áldozata.

A mi a Vidicula góth hősz korát illeti, róla az mondatik, hogy a sarmata jászok csele által esett el, s a követség oda érkezett, hol ez történt, tehát a régi sarmata jászok földére.

Tudjuk, hogy a Dunatiszaközét lakó sarmata jászoknak Kr. u. 274-ig a rómaiak, ezután a húnok bejöveteléig a

¹⁾ Jornand. de r. get. c. 20.

góthok voltak tiszántúli szomszédjaik; s a góth és jász nemzet hol összeszövetkezve, hol külön folyvást háborgatták s pusztították a római tartományokat.

Végre Nagy Konstantin őket három nagy csatában megverte, de azért el nem gyengültek, hanem, míg a császár 325-ben Nicaeában a hit dolgát igazgatta, az alatt a góthok és jászok ismét Pannoniára törtek, de itt egy nagy csatában, melyben Rauzimod góth király is elesett, legyőzettek. Ekkor Rómában pártütés nyomai mutatkozván, a császár haza sietett, s Kr. u. 332-ben legidősb fiát Konstantint küldte a góthok ellen megkezdett hadjárat folytatására. A ki is a góthokat a Dunán átútvén a jászok földjére, itt őket tökéletesen legyőzte, s mivel a hadjárat alatt közülök már százezeren elestek, a rómaiakkal békét kötven, a jászok földjéről kivonultak. ¹⁾

E csatának lehetett hőse Vidicula, ki itt a sarmaták csele által talán oly módon esett el, hogy a jászok a császárral előbb megbékélvén, a magokra hagyott góthokat a rómaiak könnyen tönkre tehették.

Priscus és Jornandes adatai azt igazolják, hogy a követe a Vidicula megöletése helyén útkban megfordultak, és hogy e hely nem messze feküdt azon falutól, hol Etele királyi lakát tartotta, így nagyon hihető, hogy Czepléd táján öletett meg Vidicula, hol a keletiek a nyugoti követekkel találkoztak, s melyhez Etele királyi laka nem messze esett, így tehát Vidiculának megöletése sarmata jász földön történt ugyan e sarmata jászok által: ennélfogva a Vidicula megöletésének helye is Etele királyi lakát illetőleg nem a Tiszántúli, hanem Dunaközi vidékre utasít bennünket.

De ide utasít az is, hogy Priscus szerint sem kő, sem fa nincs az ezen részen lakozó húnoknál, hanem másunnan hordott fát, és Pannoniából hozott köveket használtak az Onegesius fürdőjéhez is; e körülmény szinte egyez Jászberény fekvésével. De maga e fürdő is azt feltételezi, hogy ez valamely folyó mellett volt építve, melynek vizét könnyű vala a fürdő épületébe vezetni, ily fürdésre alkalmas folyó pedig Jászberénynél a Zagyva.

¹⁾ Eusebius Pamph. vita Const. m. l. IV. c. VI. Orosii histor. adv. pag. L. VII. c. 28. Isodori hisp. chron. gothorum. era 269.

Ezen kívül a nemzeti hagyomány is Jászberénybe helyezi Etele legfényesebb lakát. Csaba az Etele fia ¹⁾, valamíg élt, Pannonia gazdag földéről megemlékezvén, nemcsak tanácsolta, hanem halálos ágyában az ő istenekre Damasekre kényszerítette a főnépeket, hogy ismét Pannoniának földét elfoglalják ²⁾, a minthogy a húnok utódai, elébb az avarok, azután a magyarok Etele utáni ősi jogon el is foglalták Magyarország területét, s szintúgy az avarok, mint húnok fővezérek Etele iránti kegyeletből ennek királyi lakhelyein Sicambriában és Jászberényben tartják vala lakásukat, s a magyar krónika ³⁾ szerint a bejött magyaroknak „vára Tisza mellett vala és ottan holott most a Jászság lakik“, — „lakott akkor Theodor az avarok chagánja egy sánczos palánkban ott, holott most Jászberény vagyon.“ Árpádról pedig írja Anonym ⁴⁾: hogy nagy ünnepélylyel vonult be Attila király városába, hol nagy áldomást tarta, sőt Timon Thudunról azt jegyzi meg ⁵⁾, hogy Aventin szerint a Tiszánál volt lakhelye, s itt is temettetett el, kétségkívül azon szép völgyben, melynek közepén ma Jászberény áll. Ezek szerint Thudun lakhelye és sírja Jászberényben van, hol az avarok chagánjai, ősök Etele iránti kegyeletből tartják vala királyi lakásukat.

De az is igen valószínű, hogy nemzeti hagyomány útján a magyarok is tudták, hogy Etele nemzeti gyűlést Sövényházán is szokott vala tartani, sőt hogy talán az első hún nemzeti gyűlést itt is tartotta, s ezért az azzal majdnem határos szeri pusztán tartott első hongyúlésen alkoták meg szertartási törvényeiket. ⁶⁾

XI.

Fentebb említve volt, hogy a három megnevezett nagy folyón lett átkelés után a követség falunként lett élelmezéssel ellátva, italul honias néven médet, szolgálk pedig húnok által kámnak nevezett árpabort kaptak.

¹⁾ Turóczy P. I. c. XXIII. — ²⁾ Heltay kron. I. XXV. Székely I. kron. 122 l. — ³⁾ I. r. 110. 111 l. — ⁴⁾ XLVI f. — ⁵⁾ C. XIII. p. 257. — ⁶⁾ Jerney Figyelmeztető 1839. 179 l.

A nemesebb méd nevű italt Jászay ¹⁾ a német „Meth“ szó után méhsernek, a kámot árpa vagy más gabonából készült italnak értelmezi; mely a kúnoknál később „boza“ név alatt volt divatban.

Deserici ²⁾ a kámot árpából főtt italnak, melyet a latinok cerevisiának, a görögök züthos-nak neveznek, mely e nyelvekben sert jelent.

A régi görög hitrege szerint Bachus tanította meg a világot a szőlőmivelésre, hol pedig a föld vagy égalj mostohaasága a bortermesztést nem engedte, ott arra tanította, mikép kell árpa, rozs, vagy búzából erős italt készíteni, mely görögül Züthos néven hivatott ³⁾, azonban Aeschylus a züthon-t egyiptomiak italának nevezi ⁴⁾. A züthos eredet a zeo = forni, igtől.

Xenophon Anabasisában ⁵⁾ említi, hogy midőn a görög sereg a Karduchok földén túl Armeniába érkezett, itt Teleboas és Eufrat folyók közt egy eleséggel bővelkedő faluba talált, hol házakban egyéb élelmi szerek közt volt még: „búza, árpa, hüvelyes vetemény és árpabor korsókban. De voltak benne felül úszó árpaszemek is, és nagyobb kisebb nádak csomók nélkül; ezeket kelle midőn valaki szomjazott, szájába venni, és felszívni a bort, mely nagyon erős volt, ha valaki hozzá vizet nem öntött; de a ki hozzá szokott, annak felette kedves ital vala.

Erdmann szerint ⁶⁾ Ughuz, miután leigázta Turant, Irant, Schamot (Syria), Misrt (Egyiptom) és Rumot (Graecia), visszatért Urtack és Geztackba, hol magos aranyos sátorában, nagyszerű ünnepélyt rendezvén, ennél „ckumiz“ is volt nagy mennyiségben.

Thierry írja ⁷⁾, hogy Kumis néven nevezik a tatárok a megerjedt lótej, rendes szeszes italukat; Meth németül, mead angolul méhsert jelent. A csagatai szótár szerint: kurma jelent oly fatálat melyben savanyú tejet tartanak; kimiz pedig=szeszes ital.

Szabó K. megjegyzi ⁸⁾ a „méd“ — mádos — nevezetnek

¹⁾ Magy. nemz. napjai 97 l. — ²⁾ de initiis stb. L. IV. P. II. c. 6. p. 225. — ³⁾ Kis János mythol. 53 l. — ⁴⁾ Schrevelii lex. graec. 380 l. — ⁵⁾ Téli gör. forr. IV. k. 5 f. 164 l. — ⁶⁾ Temudschin 497 l. — ⁷⁾ 78 l. — ⁸⁾ Priscus tör. Új m. muz. 1850—1. 560 l.

nyelvünkben többé nyoma nincs; a „mathü“ Homér fordításában bornak vétetik, s némi közös eredetre mutat; az árpabor „kám“ neve sincs már meg nyelvünkben. Noach szerint (II. 380 l.) gamh=búza.

Jerney írja ¹⁾ 1268-ról V. István még mint ifjabb király és erdélyi vezérnek egy leveléből: Bochou, Bench, Benche, et Betlen filii Laurentii de villa Bylok conditionarii nostri, scilicet tavernici nostri, qui vulgariter „Kurm is tarnuc“ dicuntur.“ A kurmisnak irt kumis kanczatejből készített szeszes ital a tatároknál, a magyaroké talán hasonló vala a kölesből készített „boza“ nevű kún italhoz.

Oláh M. írja ²⁾: „in campis cumanicis, praeter vina advectitia, usum habent Cumani cuiusdam liquoris, ex milio et aqua, suo more expressi, quem „Bozam“ vocant.“

Mátyás király által Magyar és Erdélyországból kiűzött hussitákról írja Zöld Péter, hogy ezek egy része a krími tatárság határain Csöbörösök várost építette, . . . s a kölesből „bráha“ nevű tatáritalt készítenek, s az közönséges italuk ³⁾.

Jerney szerint ⁴⁾ a tatároknak most is kedves italuk a „boza“, kiktől maradott ránk ennek készítése; nálunk boza=szürke ló, pösze=szőkehajú gyermek; a boza ital tehát sárgás fehér színétől nyerte nevét. Ezt a tatárok leginkább télen készítik el, midőn tej-író, és kumis nálok nincs. Készítés módja ez: „a kölest megdarálván, s ondjától megszelelvén, üstbe teszik elegendő vízzel feleresztve; fővés után hordóba töltik, hol felforván, végre leszűrlik, s ismét vízzel megszaporítják, néha pálinkával is szeszesítik, — a mogai és krími tatárok közönségesen evvel élnek, — ha bőven adatik hozzá a köles, erős részegítő ital válik belőle.“ Kumisnak nevezik a tatárok a lótejből készült fölötte szeszes és tápláló italt, mely a tatároknak a magyarok és kúnok közzé elegyedése által jöve őseinknél kelendőségbe, s a tatárok kereszttyéniségre lépte és elkúnmagyarosodásával ez italnak neve is kiveszett. Rubruquis „Cosmos“ néven említi a tatárok ezen kedves italát.

¹⁾ Nyelvkincek 81 l. — ²⁾ Hungaria L. 1. c. 18. p. 81. — ³⁾ Molnár I. könyvesház III. 424 l. — ⁴⁾ Keleti utaz. I. 297 l.

Korunkban a tatároknál a kumis készítés módja ez: a lótej egy nagy átfüstölt tömlőbe öntetik, melyet soha ki nem tisztítanak azért, hogy az előbbi használat után belsejében maradt savanyú és sajtos részek a forrást vagy erjedést siettessék. Nyáron a friss tej néhány óra alatt savanyodásba megy át, s a tömlőben levő kanálalakú karóval kavarják és rázzák, hogy erősen habozzék, s ez által a forrás folyvást félbeszakíttatik. E tömlőbe naponként friss tejet öntenek, s így készül e hűvösítő, kissé pezsgő, meglehetősen kellemes, borsavanyúságú s gyengén bódító erejű ital ¹⁾.

Ugy látszik ugyanezt írja le Herodot ²⁾, midőn a scythákról előadja, hogy „midőn megfejték a tejet, beöntik üres faedényekbe, s körülállítván rázatják a tejet.“

Vámbery jeles hazánkfia híres középázsiai utazásában szinte említi ³⁾, hogy Kanabad környékén „kimiszt“ (kancza tejből készített csípős savanyú ital) kaptak; Khivában pedig — írja — hogy mulatságos volt nézni, mikor a kirgisz asszonyok kimissel megtöltött nagy bőrtömlővel ülve lovon, a tömlő csapját a nyeregből irányozták annak, a ki kimist kér, a szájába, és pedig annyi ügyességgel mind a két részről, hogy nagy ritkán ment egy két csepp félre. Irja továbbá, hogy a „kimisz“ kancza vagy tevetejből készített csípős ital, melynek készítésében a kirgiszek kitűnők. A közép ázsiai nomádok részegítő italként használják, s azzal az elismert tulajdonnal is bir ezen ital, hogy mindenki meghízik tőle. Több ízben is megpróbáltam inni, soha se birtam egy két cseppnél többet lenyelni belőle, mivel erős savanyúságával egészen összehúzta a számát, s fogaim néhány napra elvástak tőle.“

Az eddig felhozottakban a kúnok s tatároknál szokásban volt szeszes italok, kam, kumis, vagy kurmiz, kurmisz, cosmos, méd és boza nevek alatt említetnek; e nevek értelmi jelentősége mai nyelvünkben már fel nem található. A médet igekeznek Jászay, Neumann és Thierry a metu, meto, medo, mead, ó német vagy angol szóra vinni, mely méhsert jelent. Azonban e származtatás Priscus előadásával ellenkezik, mert ő, mint szemtanú írja, hogy a követségnek bor

¹⁾ Neuman die Hell. im Skythenl. 278—9 l. — ²⁾ IV. k. 2. — ³⁾ 110. 142 l.

helyett adott ital az élelmezést szolgáltató faluk lakosai által „honiasan“ méd-nek, a szolgák részére adott árpaital pedig a barbarok, tehát húnok által, „kám“-nak nevezetett; e szerint mind a méd, mind a kám régi kún neve ez italoknak; s miután azt, hogy a méd miből készül, Priscus nem említi, azt méhsernek mondani határozottan nem lehet; a név után ítélve ez italt a húnok talán a médektől vették át, s innét nyerhette nevét.

A kámra nézve miután „qamh“ ma is buza jelentéssel bír, valamint Priscus határozott előadása után Deserici, Szabó K. és Jászay szerint elfogadható, hogy ez buzából, árpából, kölesből készült, s így a Xenophon hadserege által talált árpaborral azonos.

A kumisra nézve Erdmann nem mondja, hogy miből készült, Thierry, Jerney és Vámbéry azt kanczatejből készítettnek mondják; a régi római és görög írók szerint a tejivás általános szokásban volt a scytháknál, s ebből vehette eredetét a kumis használása is, mely úgy látszik, oly kedves itala volt a kúnoknak és magyaroknak, hogy még 1268-ban is voltak oly alattvalók, kik V. István if. király udvara szükségletét kumissal ellátták, miért kurmis tárnokoknak neveztettek.

A „boza“ ital is úgy látszik eleitől kezdve szokásban volt a kúnoknál, még az 1568-ban meghalt Oláh Miklós esztergomi érsek írja, hogy még az ő idejében a kúnok kölesből készült „boza“ nevű itallal éltek; Jerney szinte kölesből készültnek mondja, s készítése módját is előadja, Jászay ellenben a kámot mondja, hogy később bozának hívták.

De térjünk vissza a követek utazásához, melyről Etel ünnepélyes bevonulását Priscus így írja le:

A mint Etele ezen faluhoz (a mai Jászberényhez) ért, hölgyek jöttek eléje, őt diszmenettel fogadni; két sorral állva, fejeik felett egyik sortól a másikig fehér fátyolokat tartottak hosszában kifeszítve ¹⁾, melyek alatt egy-egy cso-

¹⁾ A székely földön Lövétén a nők kerek kontyos, czifrán himzett fehér főkötőt viselnek, melyre ünnepélyek alkalmával kecsesen bonyolított fehér fátyolt

portban hét-hét fiatal leány lépdelt, énekelve a királyt dicsőítő scytha dalokat.

A díszmenet a palotának tartva Onegesius laka előtt vonult el. A kegyelt minister neje számos udvari szolgánótól körveve, kik hússal rakott tálakat és borral tölt kupákat hoztak, (mi a scytháknál legnagyobb megtiszteltetés) a kerítésen kívül várakozott, s a királyt, hozzá közeledve, kérte, hogy izelje meg az étkeket, melyekkel neki kedveskedni kíván. Etele jó indulata jelével tudatta, hogy az ajánlatot elfogadja. Négy erős férfi azonnal lova magosságáig emelt egy ezüst asztalt, s Etele annélkül, hogy lováról le szállott volna, megizelte mindegyik étket, meg a számára hozott kelyhet is, — s ezzel palotájába vonult.

E közben Onegesius is hosszú utjáról Etelének fiával megérkezett, s a követeket magához hívta szállásra, de őket személyesen nem fogadhatta, mert azonnal a királyi udvarba kelle neki menni, számot adni a végzettekről, s jelenteni azon balesetet, hogy Etele fia lováról lefordulva, karját törte. Ez alatt a minister neje az ország előkelőinek, többnyire rokonainak, társaságában fogadta ebéddel a követeket.

Ebéd után Maximin rendelést tőn szállása iránt; sátrait mind a király, mind a minister lakához egyenlő közel üttette fel.

Onegesius eredetére görög, de a húnoknál növekedett; ő viselte a legfőbb rangot mind hatalma, mind gazdagságánál fogva Etele birodalmában, előtte a húnok zugolódás nélkül meghajoltak. Ez elismert fensőbbiséget Onegesius a csatatéren vitézségének, a tanácsban tiszta lelkiségének, s ebből kifolyó azon bátorságának köszönhetette, melylyel ura erőszakos határozatainak, hevesebb ösztöneinek elleneszegült. A világreszketető, gyakran igen indulatos és önfejű király, engedett e szelídségében szilárd jellemnek; Onegesius elválatlan tanácsosa volt, reá bízta legidősebb fia Ellák hadi nevelését, és gyámságát a Kozár királyságban, melynek meghódítását Onegesius fejezte volt be.

kötnek; e viselet hajdan az egész székely földön meg volt, most azonban csak Lövéten, és Rikaalji felső és alsó Rákoson található még fel. Orbán B. székelyföld. I. 84 l.

Onegesiust Etele egész estig elfoglalta, s vele ez nap Maximin nem beszélhetett; annyival nehezebben várta a reggelt, s viradtával küldte Priscust a miniszternek szánt ajándékokkal, ki Onegesiust ekként szólította meg: „üdvözlí őt a rómaiak követe, s azért küldé, hogy ajándékait a császár által küldött aranyneművel együtt elhozva, megtudja, hogy vele szólni ohajtván, mikor és hol lehetend értekezni.“ Onegesius cselédeinek parancsolá, hogy vegyék át az ajándékot; Priscusnak pedig, hogy jelentse meg Maximinnak, hogy tüstént hozzá megy; s valóban néhány percz múlva Maximin sátorában volt. Az ajándékok megköszönése után a két államférfi csakhamar országos ügyekrőlí beszélgetésbe mélyedt. Maximin nyomatékosan előadta, hogy itt a pillanat a rómaiak és húnok közti kibékülésre, s itt az alkalom, hogy Onegesius hírért a világon még nagyobbá tegye, ha t. i. a császárhoz jövért, eszélyességével kiegyenlírtendi a viszályokat, s egyességet szerzend a rómaiak és húnok közrt. Ez mind a két nemzetnek javára, mind a miniszter házárt is nagy hasznára lesz; maga és gyermekei a császár és nemzetsége előtt mindig kedvesek fogván lenni. Erre Onegesius mondá: miben kedveskedhetik a császárt, s hogy egyenlírtse ki a viszályokat? Maximin válaszóla, hogy úgy, ha a rómaiak birodalmába jövért, a viszályokat, azok okait kipuhatólva, a békekötés szerint kiegyenlírtve, eligazítandja. Erre Onegesius némi sértett önértzettel viszonzá: „ő a császárt és környezetének csak azt mondaná, mit ura Etele parancsol. Vagy azt gondolják a rómaiak, esenghetnek annyit előtte, hogy elárulja urát, elfeledkezze scytha neveltetéséről, nejeiről s gyermekeiről, s azt hiszik, nem tartja nagyobb becsületnek Etelénél a szolgaságot, mint a rómaiaknál a gazdagságot?“ Majd ingerült lelkesedését csillapítva, folytatá: „egyébirtánt honn maradva többet használhat, mérsékelve ura haragját a rómaiak ellen, mintha hozzájuk menésével azon vádat vonná magára, hogy másként, s nem annak tetzésére végzett.“

Ezután kijelentve, hogy legjobbnak találja, ha vele Maximin Priscus által közlekedik, eltávozott, s Theodosius követe előtt világos volt, hogy e részben vele semmire sem mehet.

Másnap Priscus a királyné udvarában jelent meg, hogy a királynénak Rékának hozott ajándékokat átadja. Az udvari őrség által bebocsáttatást nyerve, a királynét puha kereveten ülve találta, a padozat gyapjú szőnyegekkel volt bevonva, úgy hogy azokon kelle járni. Számos szolgák környezék őt, udvarhölgyei szemben vele, a padozaton ülve, színes fonalakkal szöveteket himzettek, melyeket a húnok díszítésül szoktak öltönyeik fölé venni. Priscus üdvözölve a királynét, az ajándékokat átadá, s ezzel távozott.

Innét Priscus egy más lakhoz ment, melyben mulatott épen Etele, s mely előtt ennek kijövetelére várakozva, zajosan tolongó nagy tömeg volt összegyűlve. Etele nem sokára büszkén kilépett a lakból, s a mint kívül Onegesiussal megállott, sokan járultak hozzá, kiknek egymással viszályaik voltak, s tőle ítéletet vettek. Azután visszatért a lakba, s a hazajövő scytha követeket fogadta.

Míg ez alatt Priscus Onegesiusra várakozott Etele palotája téres udvarain, itt találkozott az Italiából jött követekkel, kik tudakozására eljárásuk sikeréről semmi örvendetést nem mondhattak, mert Etele szándékát meg nem változtatja, vagy a kelyheknek vagy Szilvánnak átadását követeli, különben háborút izen. E makacs elhatározottságon csodálkozva, elmondák egymásnak, hogy még soha egy fejedelem is ily rövid idő alatt ily roppant hatalomra nem emelkedett; ki miután a rómaiakat adófizetőivé tette, most már a médek, persák és parthusok meghódítására törekszik s nem is kerül sok fáradságába eljutni Médországba, mivel a húnok ismerik ide azon utat, melyen oda Vaszikh (Vass) és Kurszikh (Csörsz), kik a királyi scythákból származva, sok népen uralkodtak, el és vissza jutottak. Itt a mint raboltak, pusztítottak, tulnyomó persa had jött ellenök, mely a levegőt nyilzáporával eltöltvén, a húnok a hegyeken át visszavonultak, és zsákmányuk nagy részét is tőlök a médek elszedvén, más uton jutottak vissza hazájukba. Ez ázsiai hódítás sikerét Etele részére biztosítja ellenállhatlan hadi ereje; s bár még most megelégszik római tábornagyi névvel és ranggal, habár zugolódva azt mondja is, hogy a császárnál az ő szolgálói tábornagyok, ő nála pedig a rómaiak császársaival egy

rangú férfiak: de ha a Hadúr kardja őt Ázsia urává ten-di, lerázza a tábornagyi czimet, s Rómát kényszerítendi, hogy őt királyául tisztelje.

A keleti s nyugoti birodalom, s így mondhatni az egész világ állását alaposan ösmerő főrangú követek Etelét ily magos hatalomban, birodalmuk jövőjét pedig ily sötét színben látták magok előtt.

E borús sejtelmek közt folyt beszélgetést Onegesius szakítá félbe; ki kijövé, elébb néhány húnnal értekezett; azután utasítá Priscust, hogy tudja meg Maximintól, hogy a rómaiak a kormányzói rangú férfiak közül kit fognak Eteléhez követül küldeni. Priscus nem sokára azon izenettel tért meg Onegesiushoz, hogy a rómaiak azt akarják, hogy ő menjen hozzájuk a viszályok kiegyenlítésére; ha ő nem jön, úgy a kit akar, azt fogja a császár követül küldeni.

Erre Onegesius Priscus által hivatván Maximint, ezt Eteléhez vezette, ki is azt kívánta, hogy Nomus, vagy Anatolius, vagy Senator legyen a követ, s midőn erre Maximin némi észrevételt tett, azt válaszolá, hogy különben fegyverrel fogja a viszályokat eligazítani.

Alig ért Maximin Priscussal sátorába vissza, Orestes-nek atyja Tatull által Etele mindkettőjüket a nap 9-ik órája körül lakomára hívta meg ¹⁾.

XII.

Mind a nyugoti, mind a keleti követek ez időre pontosan megjenvén, megálltak a küszöbön Etelével szembe. Itt honi szokás szerint a pohárnokok kupát adtak kezükbe, hogy leülésük előtt köszöntsék el; mit a követek megtévén, s a kupát megízlelvén, a zsámolyokhoz mentek, melyeken ülve kelle ebédelniök. A székek mindkét oldalon a terem falai mellett állottak, közben Etele ült egy kereveten; háta megett egy más kerevet állott, ezután néhány lépcső nyugágyához vezetett, mely hímzett függönyökkel volt díszítve s eltakarva.

¹⁾ Priscus 58. 63. 60. 61. 62. 64. 65. 66.

Etele jobbja felőli hely tartatott elsőnek, itt ült Onegesius; ezzel szemben első széken Etele két fia, mert az öregebbik, atyja kerevetén, de tőle jó távol, szemeit földre sűtve ült; — bal felőli helyen elől ült a főrangú Bere, ezután a római követek.

Eként elrendezkedvén, előlépett a főpohárnok, a boros kupát Etele kezébe adta, ki azt a sorszerinti legelsőre köszöntötte, s az a köszöntés által megtiszteltetve felállott, s nem szabad vala addig leülnie, míg a kupát kiíva, vagy legalább megízeltetve vissza nem adta a pohárnoknak. Ezután Etele leülvén, őt a jelenlevők hasonló módon tisztelték meg, s ő elfogadá a kupákat, s köszöntés után megízelté. Kimenvén a főpohárnok, utána a többi pohárnokok jöttek be sorban, mert mindenkinek egy külön pohárnoka vala. Miután így a második s többi is megtiszteltetett, a római követeket is hasonlóan üdvözlé Etele a székek rende szerint; s miután mindnyájan e megtiszteltetésben részesülének, a pohárnokok eltávoztak.

Ezután asztalokat raktak a vendégsereg elé, 3—4 s több emberre is egyet, hogy a székek sorát meg nem zavarva, vehessen mindenki a tálczára rakott étkekből. Ezután Etele főétekefogója lépett be egy hússal tele tállal, s utána a többiek kenyeret és étkeket rakva az asztalokra; az étel sokféle volt, s ezeket mind ezüst tálakban hordták fel. Etele azonban csak fatálról, s húson kívül egyebet nem evett, mivel mindenben a mérsékletességet s egyszerűséget kedvelte; mert a vendégek elé arany és ezüst kupákat adtak, Etele pedig csak fakupából ivott; az előkelő húnok kardkötője, saruszíjja, lova zablája arannyal, drága kövekkel, s más ékszerekkel valának díszítve, Etele öltözete pedig egyszerű, s csupán tisztaságában volt kitűnő.

Elköltvén az első tál ételt, mindenki felállott, s míg az előbbi sor szerint kiki a neki nyújtott boros kupát Etele egészségére köszöntve, ki nem itta, mindaddig le nem ülhetett.

Ezután mindegyik asztalra másik tál étket raktak, s miután ebből ettek, ismét felállva a kupa elköszöntés és kiívás következett. Az étkek hosszú sora miatt beállott az este, midőn fáklyákat gyújtottak meg. Ekkor belépett két hún

dalnok, s Etelével szemben ennek győzelmeit, hadi erényeit önkészítette dalaiban dicsőítette, a vendégek csendben hallgatták e dalokat, némelyek a költeményekben gyönyörködtek, mások a dalokban foglalt esatákra visszaemlékezve, gondolatokba mélyedtek; a gyengülő öregek szemein pedig könyek csillogtak.

E dalnokokat egy scytha bohóc váltotta fel, kinek idéetlenkedése a vendégeket nevetésre fakasztotta; utána a mór Zerkon, pupos, gacsos, pisze, hebegő és együgyű törpe sunnyogott be; ezt hajdan az áfrikaiak Aspar római tábornoknak adták, ettől Buda, majd a rómaiak, majd Aetius patricius s végre ismét Asparhoz került; s most Edek biztatására a végett jött vissza Hunniába, hogy a Buda által egy neki ígért, kegyvesztett udvarhölgyet nőül megkaphasson; e végett a latin nyelvet hún és góth szavakkal a legneveltségesebb módon keverve, szóval folyamodott Etéléhez; mire az egész vendégsereg szünni nem akaró kaczagásban tört ki. Egyedül Etele maradt e jelenetek alatt megindulatlan, s arcza változatlan komoly, s csupán akkor villant át arczán némi nyájas mosoly, midőn legkisebb fia Irnák bejővén, hozzá ment; az élesen komor szemek nyájasakká változtak, az apa édesdeden símogatta s arczon csípte; e feltűnő nyájasság okául a húnok azt tartották, miszerint a jósok jövendölték Etélének, hogy nemzetsége többi fiaiban elbukni, de Irnák által ismét fel-emeltetni fog, s így a nagy hún király e fiát, mint a mesze jövő egyetlen reményét szerette.

A rómaiak nem akarva nagyon elmerülni az ivásban, eltávoztak; a többi vendégsereg azonban reggelig összetartott.

A magyar, kún és székely vendégeskedésekben még feltalálhatók most is azon ős hún szokások, melyeket Priscus Etele udvarának leírásánál közölt; még meg vannak a húnoknál szokásos pohártöltők, az ünnepélyes pohárköszöntések, melyeket a felköszöntött felállva fogad, meg a Priscus leirta compotatiók, kínálgatások, meg a lakodalmak alkalmával szokásos moriók vagy étel utáni élczeskedések. ¹⁾

¹⁾ Orbán B. Székelyf. I. 110 l.

Másnap a keleti követség Onegesiushoz ment, kérve elbocsáttatását; ki válaszolá, hogy Etelenek is ez a szándéka. Mire Onegesius udvari tanácsot tartván, Etele utasítása szerint irnok Rusticius által a császárnak átadandó levél szerkesztve lőn.

Gyűlés után a keleti követség kérte Onegesiust, hogy Ratiária bevételekor fogságba jutott Süllus nejét, gyermekeit, sorsukon szánakodva, bocsássa szabadon; Onegesius Eteleét kérdezte meg, a nőt 500 arany váltságdíjért elbocsátotta, gyermekeit pedig ajándékkul küldé a császárnak.

E közben Etelenek neje Réka ¹⁾, ügyigazgatójához Adameushoz ebédre hívta meg a követséget. A királyné több hűn előkelőkkel szívesen fogadta, szép szavakkal látta, s gazdag ebéddel vendégelte meg a jelenvoltakat. Minden vendég scytha megtiszteltetésül felállva boros kupát adott a követek kezébe, s miután ezek azt kiitták, őket megölelve, megcsókolva tette le.

Másnap ismét Etele hívta ebédre a követeket, s a vendégség az előbbi módon folyt le, ekkor azonban Etelevel egy kereveten nem az öregebbik fia, hanem atyai nagybátyja Oebersius ült. Ez alkalommal Etele kissé vitorabb volt, s nyájasabban beszélgetve meghagyta a követeknek, mondják meg a császárnak, hogy irnoka Constantiusnak adja nőül, kit neki ígért, mert Constantiusnak a tőle vett biztatásban csalatkoznia nem szabad, de a császárhoz sem illenék hazudni.

A vendégséget éjjel oda hagyva Etele, országnagyjainak meghagyta, hogy Maximinnak ajándékokkal kedveskedjenek, s küldött is mindegyik egy lovat s egyéb tárgyakat, s eként a követek illő ajándékokkal megtiszteltetve, negyednapra elbocsáttattak.

Kiséretökben ment Etele követe hűn országnagy Bere, víve a császárnak szóló levelet. A mint útjokat folytatva egy faluban megszállottak, egy scythát fogtak el, kit, mivel a rómaiak birodalmából a hűnök országába kémkedni jött,

¹⁾ Ugy látszik a hűnoknál, mint más keleti népeknél is, a több nejűség szokásban volt, mert ime székhelyén palotájában lakott Réka királyi neje, mégis ugyanekkor Eskámot is nőül vette.

Etele minden kimélet nélkül karóba huzatott. Következő nap más falvakon utazván keresztül, két embert vezettek hátra-kötött kezekkel, kik mint szolgák scytha hadi uraikat megölték; ezeket, fejeiket két kihegyezett karóba vonva, függesztették fel.

Míg a scytha birodalomban folytaták útjokat, Bere nyájas és barátságos volt; de a mint az Isteren átkeltek, ürügyöt keresett s talált, hogy magát a keleti követek iránt ellenséges indulattal viselje, s Maximinnak elébb ajándékozott lovat visszavette, velök utazni s enni nem akart, végre Drinápolyban összebékültek.

Utközben találkoztak a scythiába utazó Vigillel, ki egészen vígan sietett célja felé, hite szerint Eslas társaságában, de valósággal ennek felügyelete alatt.

Ily bámulatos türelem s önmérséklettel szötte Etele az ellene tervezett orgyilkosság felfedezése szálait. Két hónapig voltak kezében, udvarában azon kormány képviselői, mely élete ellen összeesküdött, azon követség, melynek egyedüli célja volt őt pénzen kibérelt saját emberei által meggyilkoltatni; e rómaiak élete egy pillantásától függött, s ő e helyett szíves vendégi ellátással, ajándékokkal halmozá el a követséget.

E magaviseletben volt igazságszeretet, mely ártatlan vér ontásától irtózik, volt nagylelkűség, volt azon büszke önérzet, hogy ő a hún jellemet a maga tisztaságában, becsületességében, magát pedig, kitől mint vadak főnökétől Róma a királyi czímet is megtagadta, a jog és igazság dicsfényében, ellenben Theodoziust, a keleti császárt, ennek udvari főministerét Crysaphiust, mint a római becsületet beszennyező orgyilkosokat mutassa fel a mivelt világ előtt.

Vigil Konstantinápolyban számot adva titkos küldetéséről, Crysaphius a vén bűnös, biztosnak tartva a sikert, örömében minden lehető esetre az összeget megkettőztette, s így Vigil 100 font arannyal egy bőrzacskóban, tért vissza.

Eslas fürkésző ravaszsága előtt ez nem maradt titok, ki elutazásuk óta mindig feszült figyelemmel kísérte; a hún követség fegyveres kísérete képezte azon öröket, kik a rómaid, a nélkül hogy gondolta volna, foglyul tartották,

s a Duna túl partján e vigyázat még erősebb lőn. Vigil magával hozta utitársul 18—20 éves fiát; ki kíváncsi volt világot látni.

Azonban mihelyt azon helyre, hol épen akkor Etele időzött, megérkezett, körülfojták a húnok, podgyászait szeme láttára átvizsgálták, s ott találták a zacskót igazán megmért 100 font arannyal, s tőle az Edeknek hozott pénzt elvették. Ekkor Etele elé vezetett, kinek azon kérdésére: mi végre hoz annyi aranyat? erőltetett zavartalansággal azt válaszolá: hogy a maga és kísérete ellátása végett, nehogy élelemben megszorulva, vagy a hosszas útban netalán kidőlendő lovak és málhás barmokban megfogyatkozva, a szintoly sürgős mint fontos követségben hátramaradást szenvedjen, egy része pedig foglyok kiváltására van szánva, mire őt többen rokonaik érdekében megkérték. Haragra gerjedve Etele e szemtelen hazugságon, megtámadá Vigilt: „de gaz állat! ravaszsággal nem hárítod el a vádat, nem lesz ürügyöd a büntetés elől menekülni; több készpénz van nálad, mint a mennyi költségedre, lovak, barmok vásárlására, s foglyok kiváltására szükséges, s nem jut-e eszedbe, hogy midőn Maximinnal hozzám jöttél, minden vásárlást és pénzforgalmat határozottan megtiltottam.“

Ekkor Etele intett, s Vigil fiát az örök kivont fegyver közt elővezeték, s Etele felszólítá Vigilt, hogy ha e pillanatban igazán meg nem vallja, kinek s mi végre hozta a pénzt, fiát rögtön kivégezteti. Erre Vigil, midőn fiát halálra vitetni látá, könnyekre és zokogásra fakadva kiáltott: „Ne öljétek meg fiamat! ő ártatlan, mitsem tud az egésztől, a bűnös egyedül én vagyok.“ Ezután pontról pontra felfedezte az egész orgyilkossági cselszövényt; Etele komoly csendben hallgatta a kétségbeesett apa előadását, s a már tudott részletek összevetése után azt igaznak találván, parancsolá, hogy fiát bocsássák el, apját pedig vasra verve, börtönbe hurcolják; s kimondván, hogy addig el nem ereszti, míg váltságul 50 aranyat nem hozat, visszaküldte fiát Konstantinápolyba apja élete váltságaért s vele együtt küldte Orestest és Eslást is a császárhoz, részletes utasításokkal ellátva.

Theodosius hírből már megtudván tervei nem sikerültét, szorongva várta a hún király új követtségét. A császár előtt kihallgatáskor — Etelétől vett szigorú utasítás szerint — Orestes nyakában azon bőrzacskó függött, melyben volt a 100 font arany, Eslas pedig oldalánál állva kérdezé a császári trón mellett álló Crysaphiust: „ismeri-e e zacskót? egyszersmind e szavakat intézé a császárhoz: „Etele Mundzukh fia és Theodozius minketten nemes apák fiai; Etele meg is őrzötte nemességét, de Theodozius azt elveszté, mert adót fizetvén Etelének, elismerte hogy szolgálja; s ime e rossz, az elvetemült szolga az ő urának tört vet, tehát nem becsületesen cselekszik, s Etele nem szűnik meg gazságát főnhangon hirdetni, s nem fog neki előbb megbocsátani, míg a vén herélt Crysaphiust vesztőhelyre nem küldi.“¹⁾

Ez erőlyes fellépés váratlan volt, s az egész császári udvart zavarba hozta. Theodoz csak a hízelgő szavakhoz levén szokva, bámulva hallgatta a szigorú igazság szavait, elpirult, remegett, s nem mert kereken tagadó választ adni. Készek valának teljesíteni Etele minden kíváнатát: követekül a császári kincstár elnökét Anatolius és Nomus patriciusok küldettek, utasításul adatván nekik, hogy Etele haragját lecsendesíteni igyekezzenek, nyugtassák meg, hogy Constancz is az előbbihez hasonló rangú nőt fog kapni, Crysaphius ezenkívül a követeket bőven ellátta aranyokkal, általában semmi engedmény semmi alacsonytság nem lett kimélve.

E követek átkelve a Dunán, egész Drencon (hihetően a fentebbi ösmeretlen Drecon) folyóig haladtak, hol Etelét eléjük menve találták; kinek haragját a követek nyájas szónoklata, a gazdag ajándékok és sok pénz megengesztelvén, esküvel fogadta, hogy a békét az előbbi feltételek szerint megtartja; a rómaiak birtokát Dunántúl nem háborgatja, a mit elfoglalt visszabocsátja, a császárt sem fogja szökevények kiadásával zavarni, de jövőre ezek befogadásától szorosan ovakodjék. Vigilt a fia által meghozott váltságdíjért, mivel boszújára alacsony vétkesnek tekintette,

¹⁾ Priscus 66—71 l.

szabadon bocsátá, a követeket gazdagon megajándékozta, ezenkívül számos római foglyot váltság nélkül eleresztett, de Crysaphius fejét követelte, ebben hajthatlan volt. Ezzel a követség Constantz kíséretében visszatért. ¹⁾

Mind e békekötés daczára Etele, mivel látta, hogy Theodos a cselszövő Crysaphius megbüntetésével késlekedik, Omnudii nevű fiát, jeles hadvezért, Thrácia pusztítására küldötte. Ennek hírére Theodos, Aspar, Aresbind és Argalisel vezéreit küldi a húnok ellen, kik már ekkor Ratiáriát, Nissát, Philippipolt, Arcadiopolt, Constantiát s több más városokat feldúltak; azonban a rómaiak serege a húnok által megveretvén, temérdek zsákmányt nyertek. Innét, a húnok Athyra vár alá szándékoztak indulni, azonban Theodos a nagy veszteség miatti félelmében egy tanácsnokot küldött Eteléhez követül, ki nem a szárazföldi, hanem a tengeri utazást választván, sikerült neki Etelét megengesztelni, s 6 ezer font arany ígért mellett Etele a római területről kivonult, s a béke feltételéül az évi adó ezer font aranyra emeltetett. ²⁾

450-ik év kezdetén állunk; egyes hún törzsek hadi illetőségei tömegekben tódultak a Duna partjaira, az ostrogothok, gepidák, herulok és rugok, mint amazok alattvalói, fegyverkeztek; hire jött, hogy az akatzirok utban vannak. Naponta nőtt az aggodalom mind a nyugoti, mind a keleti udvarnál; Sylvan ügye bevégzetlen volt, sőt ehez azóta más nehezebb bonyodalmak is járultak; mindenki rettegett a háborútól.

Végre két goth hírnök jelent meg Hunniából ugyanazon nap, ugyanazon órában Theodosius és Valentiniánus császárnál, s mindegyik előtt ezt kelle mondaniok:

„Uram és urad Etele parancsolja, készíts számára palotát, mert jó!“ ³⁾

XIII.

A 451-ik év végzetteljes időszak volt a nyugoti római birodalomra nézve. Jóslatok, csudák, rendkívüli jelek: föld-

¹⁾ Priscus 71—72. l. — ²⁾ Stritter mem pop. I. 526—8 l. — ³⁾ Chron. Alex. 253. l. Joan. Malalae Chronop. II. 22. l.

indulás, holdfogyatkozás, rémítő nagyságu üstökös, észak-felől vérszin felhőkben tüzes láncsáju ábrándképek viadala, Péter és Pál apostolok sirja felett hallani vélt hangok, míg a babonás köznép előtt mint megannyi jós jelek valának ¹⁾, hogy borzasztó idők közelegnek: addig a mélyebb belátású political szellemek a vész jeleit előre látták a bomlásnak indult nyugoti világ megrendített állapotában, mely csak az Aetius kardjára támaszkodva látszott egy ideig fenttarthatónak.

A húnoknak a Dunánál megjelenése a háború pusztításaival borította el Európát. Az általok kiszorított alánok, vandalok, svévek Galliát 406-tól kezdve 4 évig dúlták, s innét Hispániának, majd Afrika városainak fordultak. A burgundok elborították Helvetiát, azután Savoyát; több frank törzsek a Meuse hosszába Ripa mellékén telepedtek le; s Róma nem vala képes visszaverni e pusztító vendégeket. A visigothok a húnok elől menekülve Alárik vezérlete alatt pusztítva száguldozták be Graeciát, Italiát, majd a nyugoti Alpokon túl Galliának termékeny részeit elfoglalták; más felől az alánok Velence környékén s a Loire balpartján néhány megyét meghódítván, Tours és Orleans síkján sátoroztak.

A külháború nyomorait nevelte a polgári háború, Galliát és Hispaniát 435—443-ig pórlázadások nyugtalanították, melyeket habár Aetius fegyverrel kis időre elnyomott is, de végkép kiirtani nem birt. A pórfőnökök titkos terveket szőttek, egyik főemberük Eudoxius ²⁾ orvos 448-ban a húnokhoz menekült, itt Etelét hadra szállni Gallia ellen bátorította, a pórhad segélyét igérvén.

De e veszély még nem volt elég. Keleten Theodos 450-ben lováról leesve meghalt, követte őt a trónon nővére Pulcheria, ki csak hamar a közingerültséget egy a nép által rég ohajtott igazságszolgáltatással elégité ki. Crysaphius, a kegyelt herélt, törvényes eljárás nélkül a város kapui előtt lefejeztetett. Majd Placidia is meghalt, ki fia III. Valentinián helyett vitte a nyugoti birodalom kor-

¹⁾ Idatii Chron. a 450-ik évre. — ²⁾ Prosperi Tyr. Chron. ad a 448.

mányát, s most a 31 éves Valentinián e gyámság alól felmentve lett.

Etele e trónváltás kedvezményeit saját érdekében felhasználni nem mulasztá el, keleten a Theodosius által ígért adókat követelte; de Theodosius nővére, Pulcheriának férje az új császár Martián, egy régi erélyes illyr katona, Apollonius követé által azt felelte, hogy aranya barátjai, ellenségei számára pedig fegyvere van, egyszersmind gyorsan sereget gyűjtött, s védelmi eszközökről gondoskodott. ¹⁾

E körülmények Etelét arra birták, hogy elébb nyugotnak forduljon, s ő erre ürügyet találni elég ügyes volt.

Élt a nagy Theodosiusnak egy unokája, leánya Placidianak, nővére III. Valentiniánnak, Honoria, ki bizva női szépségében s lelkesítve nagyra vágyással párosult szerelmi érzete által, Etelének, midőn ez a hún trónra lépett, jegygyűrűjét elküldötte; a jegygyűrű elfogadva, de a házassági ajánlat válasz nélkül lőn hagyva. Időközben Honoria udvarmesterével Eugeniussal közelebbi viszonyba jöven, e miatt őt anyja jónak látta elébb Constantinápolyban, majd Raveunában elzáratni. Ez alatt évek folytak, s a dolog csaknem elfeledve lenni látszott; midőn egyszer véletlen Valentinián udvarában Etele követé megjelen, s ura nevében kijelentve a feletti csudálkozását, hogy jegyesét fogva tartják, követelte annak szabadon bocsáttatását, s jegyesének az atyai örökségből illető rész — a Constantius császár saját vagyona, és a nyugoti birodalom felének kiadatását. ²⁾

Erre Valentiniánnak könnyű vala a felelet, mert Honoriát idő közben férjhez adván, válaszolá, hogy testvére már férjnél levén, a házasságról szó nem lehet; a birodalom pedig nem családi vagyon, s itt a nők nem uralkodván, ebből sem követelhet semmi részt.

Erre Etele a gyűrűt, melyet Honoriától kapott, Raveunnába küldte, s fentebbi követelése teljesítését makacsul sürgette; ebből élénk vita támadt, melyet azonban Etele egyszerre félbehagyott, sőt a császár iránt igaz barátságot mutatván ³⁾, seregeit a rómaiak szolgálatára felaján-

¹⁾ Tillemont hist. Imp. T. VII. Priscus excerpt. legat. 39 l. — ²⁾ Priscus excerpt. leg. 39 l. 40 l. — ³⁾ Jornand. de reb. get. 36-ik f.

lotta. A ravennai udvarnál a forró barátság nem megnyugvást, de félelmet, új veszélytőli rettegést idézett elő.

A félelem nem volt alaptalan. Genzerich vandal király ez időben Carthagón s Afrikán uralkodott, s hogy a rómaiak ellen egy nagy szövetséget létesítsen, fiával Hunerikkal nőül vétette Theodorik visigoth király leányát, de a kit nem sok idő múlva mérgezés gyanúja miatt arczában elesúfitva, atyjához Galliába visszaküldött, s hogy az atya véres boszuja őt készületlenül ne lepje meg, gazdag ajándékokkal megszerezte Etele szövetségét, s el lőn határozva, hogy a római birodalmat délről és északról egyszerre rohanják meg, Genzerich támadási pontul Italiát, Etele a visigothokat és Galliát választotta. ¹⁾

Ezenkívül egy Neckár mellékén lakó frank törzs főnökének fiai 446 körül az apai örökség felett viszálykodván, egyik Etele, másik a római udvar védelméhez folyamodott; Aetius csakhamar beigtatta a frankok trónjára védeneczét; az alatt a másik testvér saját érdekében nem szünt meg Etele nagyravágyását ingerelni, ehhez járult Genzerich ösztönzése, s a pórfőnök Eudoxius könyörgése. ²⁾

Ezek folytán — feledve Etele jegyesét — követség által tudtára adta Valentiniánnak, hogy ő a visigothokat a húnok uralma alól megszökött alattvalóinak tekintvén, elhatározta ezeket a maga, s az általok folyvást fenyegetett rómaiak nevében is megzabolázni. Erre a császár válaszolá: hogy a Galliában római vendégjog oltalma alatt élő visigothokat megtámadni annyi, mint a római birodalmat támadni meg, s ez együtt jár a római tartományok felforgatásával. De erre Etele határozottan viszonzta, hogy indul.

Más felől ugyan ekkor Theodorik visigóth királynak megizente, hogy ne aggódjék, ő Galliába csak azért megy, hogy a római jármat megtörvén, az országot vele megoszsa. ³⁾ Ugyan ekkor a goth király III. Valentinián császár által is levélben felszólíttatott, hogy adjon segílyt Rómának Etele ellen. Theodorik ily ellenkező levelek olvastára megzavarodva, határozatlan szavakban segílyt ígért Valentinián-

¹⁾ Ugyan az u. o. — ²⁾ Priscus Exc. leg. 40 l. — ³⁾ Jornand. de r. get. 36 f.

nak, bensőleg elhatározván, hogy őket magokra hagyva, saját földén fogja bevárni a húnok megtámadását. ¹⁾

E közben Etele táborba szálláshoz készült látszólag Gallia ellen; de ezt Aetius nem híván el, Italiát oda hagyni nem merészelte. Nemzeti hagyomány szerint ez idő tájban történt, hogy Etele Sicambriában ünnepélyes udvart tartván, nála veronai Ditrik több német fejedelmekkel megjelent, s Etelének teljesen meghódolt, s ugyan akkor lett elhatározva a Galliai hadjárat is; melyre több fejedelmek segély-hadak küldését ígérték, ²⁾ mások ez udvartartást, vagyis első nemzeti gyűlést, — melyről hazai krónikáink emlékeznek — Sövényházára teszik. ³⁾ Ily előkészületek után Etele táborba szállva, felhívására sietve gyűltek a harczosok, saját világ-hirű hún csapatain kívül a kozár, alán, neur, gelon, bas-tarn, sarmata ⁴⁾; Germaniából a rug, scyr, turciling, herul nemzetekből ⁵⁾; megjelentek Valamir, Theodemir és Videmir vezérok alatt az ostrogothok, s Ardarik királyuk alatt a gepidák; végre a massageták és több más scythák. Némely írók 5, mások 7 százezerre teszik Etele seregének számát. ⁶⁾

E számos törzsök főnökei annyira elismerték a nagy Etele fensőbbiségét s hatalmát, hogy Etele előtt, mint valami apródok vagy testőrök félelemteljes tisztelettel s távolban, szemeiket rászégezve, legkisebb pillantására figyelve állottak meg, meghallani parancs szavát, s azt zugolódás nélkül határozottan végrehajtani.

E nagy tömegből, s ennek számos főnökei közül ketten voltak, kiket Etele különös bizalmára méltatott, a gepidák királya Ardarik, s az ostrogothoké Valamir. Ardarik Etele iránti odaadó hűséggel, s ritka eszélyével, Valamir titoktartás, nyájas előadás és nyíltsággal tünt ki; e jeles tulajdonok miatt Etele mind kettőt minden tanácsába meghívta. ⁷⁾

Ennyi nép megindulása után az általok üresen hagyott téreket más népfajok tolongva foglalták el; északi Európa nagy síkján a néptömegek mozgása egész forradalmat képezett.

Hogy e roppant hadsereg rendben vonulhasson, úgy látszik Etele Januárban megindult; seregét két nagy testre

¹⁾ Jornandes de r. get. 36 f. — ²⁾ Turóczy chr. I. c. XV. — ³⁾ Kezai S. III. f. ⁴⁾ Calani vit. Attil. 103 l. — ⁵⁾ Sidon. apollin. Panegyr. Avit. 319 v. — ⁶⁾ Jornand 36 f. Hist. miscell. XV k. Procopius bell. vand. I. 4. — ⁷⁾ Jornand 38 f.

osztotta; egyik a Duna jobb partján a római várdákat lerombolva, másik a balparton a quadok, markomannok s svévek maradványaival erősbulve vonult Austrián, Bavarián, Svevián át a Duna forrásánál levő rengeteg erdőkhöz.

Etele közeledtére a Nekárperti frankok az ő pártfogása alatt volt királyfit királyokul elfogadva, vele együtt a hún zászlók alá állottak, s követték példájokat a thüringok, burgundok. Ily tömegekkel növekedve a hadsereg, Etele az ős hercyni erdőség rengetegéből készült hajókkal a Rajnát több helyen áthidaltatta, s ez által az átkelés rendesebb, gyorsabb, az élelmezés könnyebb lett. ¹⁾

A hadtest keleti része a Rajnán, Augusta mellett, maga Etele a Mosel beszakadásánál kelt át s ekkor Gyula nevű vezérét erős csapatokkal Colonia Agrippina — ma Köln — nevű híres város bevételére küldi: Gyula e várost ostrommal vette körül, mely alkalommal egy a későbbi kor által megczáfolt vallási hagyomány szerint, a Rajnán Köln alá érkező Orsolyát, a britan király leányát, 10 ezer szüzzel a húnok legyilkolták. E vallási hagyomány alaptalanságát maga az időszámítás megczáfolja, mert Orsolya és társai vértanúsága 238-ban történt Kr. u., holott Etele húnjai nyugoti Európában csak 451-ben jelentek meg hódító seregeikkel. ²⁾ Ezután Etele temérdek zsákmánnyal a gallok régi fővárosába Trierbe bevonult. Ezt megelőzőleg, bizva seregének nemcsak nagy számába, de vitézségébe is, egy harmadrészét seregének Hispania feldulására, melyet akkor a visigothok birtak, elküldi, s ez ott mindent tüzzel vassal pusztított. ³⁾

Egyébiránt Etele mióta Gallia földre lépett, azt hirdettette, hogy ő mint a rómaiak barátja az ő szökevény alattvalói s a rómaiak ellenségei a visigothok leigázására jött: ő tehát mint szabadító és római tábornok szíves fogadtatásra számít. ⁴⁾ Etelének terve az volt, miként átlépve a Rhenust, azonnal az ország belsejébe nyomuljon, itt meglepje az ellenséget álmélkodásában, nem engedve neki időt, sem arra, hogy magát összeszedje, sem hogy sereget gyűjt-

¹⁾ Sidon. Apollin. Pan. Avit. 324—5 v. — ²⁾ Pray Supplem. ad ann. vet. Tyrn. 1764. 115—136 l. — ³⁾ Oláh Attila 114 l. 157 l. Tillemont hist. des Emper. VI. k. 150 l. — ⁴⁾ Prosper Aquit. Chron. ad annum 450.

sön. Ez nagy részben sikerült is, mert a római helyőrségek a húnok rohama elől kőfalak közé s a Loireig, mely általános összegyűlő hely volt, vonultak. Midőn a húnok egyrésze, hogy a strassburgi utat elfoglalják, Helvetia határán átlépett, megtámadták őket a burgundok, — e vitéz és bátor nép — Gondikár királyuk vezérlete alatt, de megveretve, szétszórtattak. ¹⁾ A frankok a húnok csatározásai között zavart futásban menekültek, s Mervig királyuk fia Childerik egyedül Viomade frank nemes vitézsége által menekülhetett meg az elfogatástól ²⁾; a thüringek pedig a sáli frankok földére rontva, ezek honn maradt családján iszonyu kegyetlenségeket követtek el. ³⁾

A merre a húnok vonultak, dúlás, rombolás, s véginség jelelté lépteiket. A keleti hadosztály Augusta, Vindonissa és Argentuaria városait feldulva, egész Besansonig hatolt, Strassburg, Speyer, Worms, Mainz egymásután elestek; a jobb szárnyon Tongres és Arras szinte pusztulásra jutottak; mi alatt a derék sereg hirtelen elfoglalta Galliát a Jurától az Oceanig. ⁴⁾

Maga Etele Triert odahagyva, az érdekes ponton fekvő Metz városát szállta meg, s bár a város falait sokáig tőrtette ⁵⁾ de elengendő ostromművek hiányában kénytelen vala az ostrommal felhagyva Scarpone vár alá vonulni; már itt is ostromhoz készült, midőn értesülvén, hogy Metznek egy fala, hihetően az előbbi ostrom alatt meggyengülve, összedült; e hirre a húnok egy lovas osztálya Metz alatt termett april 8-án husvétra virradóra; a püspököt foglyul ejtették, a papokat, lakosokat leölték, a várost, Sz. István vértanú imaházán kívül, egészen lángba borították. ⁶⁾

Metztől Etele Reimsnak fordult, melynek lakosai erdőkbe menekülvén ⁷⁾, e város könnyű szerrel bevétellett. Nicasius püspök, gyönyörű huga Eutropia, az otthon maradt kevés de bátor néppela húnok fegyvere alatt elhullott; ezután a húnok e várost, a hitrege — legenda — szerint, elrémülve azon, hogy az egyház egyszerre rémületes hangon megdör-

¹⁾ Paul. Diacon. Episc. Mett. Bouquet rer. gallic. et franc. Script. I. k. 649 l. — ²⁾ Fredegarius Epit. hist. franc. 11 f. Vales. rer. franc. IV. 158. —

³⁾ Greg. Turon. III. 7. — ⁴⁾ Thierry Attila 127 l. — ⁵⁾ Paul. Diac. i. h. 649. 650 l. — ⁶⁾ U. a. u. o. — ⁷⁾ Frodoard. hria Eccl. Rem.

dült, hirtelen elhagyták; Laon és Augusta városok feldúlását ugyan e legendákban olvashatni; de bármi sok kereszttyén elvérzett a húnok fegyverei alatt, azért Etelét a kereszttyénség üldözésével vádolni nem lehet, mert ő a meghódított népek vallásos hitébe soha és sehol sem avatkozott.

Ily hadi szerencse hírére rémület szállta meg Galliát és a belga tartományokat, látták a vért, a lángokat, melyeket inség követett; mindenki csak menekülésre gondolt, biztosítani értékesebb vagyonát, vonúlt erősített városokba, hegyek, erdők sűrűibe. Lutetia — a mai Páris — lakosai is elhatározták, nem várni be a végpusztulást; minden készen állott az általános kiköltözésre; midőn egy lelkes nő Genovéva — a legenda szerint — a nőket maga részére hódítva, a mai Notre-Dame helyén állott egyház sekrestyéjében magokat eltorlaszolták, várva ima közt hősies halálukat; minek láttára férfiak megszegyenülve honn maradtak, — de Etele nem is közelített Lutetiához. ¹⁾

Ugyanis Etelének eleitől fogva terve volt déli Galliának tartani, hogy ott a visigóthokat tönkre tegye; e végett Metzről Reimson, Troyesen át Orleansnak tartott, mely vidék sík lapályán lovassága erejét szükség esetében szabadon kifejthette; az eddig is kedvetlenül nézett zsákmányolást Reimstől fogva megszüntette, s útját siettette Orleans felé, melyet a vele egyetértésben levő alánok királya Sangiban védelmezett, ²⁾

Megindult tehát Divodurum városból, és Scarpona (Scarponne) Tullum (Toul) ad Fines (Foug) Nassium (Naix) Caturiges (Bar le Duc) Ariola (Montgarni), Fanum Minervae (La Chappe sur la Vesle, hol a hagyomány szerint Etele táborra feküdt), Duocortorum (Reims), Duocatalaunum (Chalons), Artiaca (Arcis sur Aube) Tricasses (Troyes) Augustobona (Troyes) Clanum (Villemaur), Agedincum (Sens), Aquae Segestae (ma romok Sceauxtól északra), Fines (az orleansi erdő Cour-Dieu és Philissanet közt) városokon át 336 római mértföldnyi utat legalább is 20 nap alatt megtéve, Genabum — a mai Orleansba Május első napjaiban megérkezett ³⁾.

¹⁾ Vita S. Genovévae nro 10. — ²⁾ Jornandes 39 f. — ³⁾ Thierry Attila

Ez utazás közben, midőn Catalaunumnál a mauriaci mezőkre érkezett, gyakorlott szeme igen meg volt lepelve e roppant síkságon, melynek végét látni nem lehet; örült, hogy mily kedvező hely ez a lovasság harczy mozdulatai kifejtésére. Hihetően már ekkor ébredt azon gondolatra, hogy ha nagy csatába kell bocsátkoznia, egy állomás sem lesz kedvezőbb egész ereje kifejtésére, roppant seregének nagyszerű hadi mozdulataira s ellenei felett fényes diadal biztosítására, mint ez. ¹⁾

Orleans városa e régi korszakban mint hadműtani és mint kereskedelmi középont, fontos szerepet játszott; a harczy rohamok alatt meggyengült falait 272 táján ujra kelle építenie, s régi Genáb nevét a császár iránti hálából Aureliannal cserélte fel; — az aureliani vár a Loire jobb partján feküdt, s kerítése a folyó vizébe nyult alá.

Orleans lakói értesülve Etele jöveteléről, egész erővel azon igyekeztek, hogy a falakat jó karba helyezték, s magokat eleség és ostrom alatti szükséglettel lehetőleg ellásák ²⁾; e közben megjelent a város alatt az őrizetökre rendelt alán sereg, de az orleansiak Sangiban alán király titkos cseleit gyanítván, a király előtt bezárták a kapukat; egyszersmind elküldék püspökjüket Aniant délre, hogy az ügyek állásáról akár Tonantius Ferreolus lovassági parancsnokot, akár Aetiust értesítse, s tudassa a római tábornokokkal, hogy a város idegen segély nélkül meddig tarthatja magát. ³⁾

Anián Arles városában, a római főtiszték székhelyére, megérkezett, s az ide alig néhány nappal előbb bevonult Aetiusnál gyors segélyt sürgetett, mert Orleans városa magát saját erejével csak Junius közepéig tarthatja fenn; Aetius ígérte, hogy Junius 23-ikra ott lesz, ezzel a püspök sietve visszautazott, s alig ért be Orleansban, ezt Etele seregei megszállották. ⁴⁾

¹⁾ Tourneux Attila dans les Gaules Paris 1833. 37 l. — ²⁾ Vita S. aniani Du Chesne Script. fran. I. 521. Bouquet I. 645 l. — ³⁾ Vita S. aniani u. o. i. l. — ⁴⁾ U. a. u. o.

XIV.

Aetius, ez Etelével mérkőzni képes híres hadvezér, Moesiában Dorastan tartományban született, atyja Gaudentius, scytha eredetű római lovassági parancsnok, anyja egy főrangú gazdag olasz nő volt. A hadászatot Alarik alatt a húnoknál tanulta, kiknél mint kezes több évet töltött; neje a góthok királyi családjából származott.

Honoriusnak 423-ban történt halálával, János a bitorló, Aetiust a húnokhoz küldötte segílyt kérni II. Theodoz ellen, ki őt haddal megtámadni készült. Theodosnak nyugot birodalmához volt joga, de a melyet unokaöccsére III. Valentinianra ruházott át, mellé adván tanácsadóul s gyámul anyját Placidiát. Aetius 60 ezer hún vezérlete mellett visszajöven, véres harcot vívott Valentinian ellen, de döntő eredmény nélkül, melynek következtében Placidiával békét kötött, s a húnokat országukba visszaküldötte.

Ezután csakhamar Galliában vitéz csatát harczolt Theodorik ellen, de ugyanekkor Bonifacot felkelésre biztatja, s így okozója lett annak, hogy a vandalogok Afrikába berontottak. Később megveretvén Bonifac által, ki beismerte gyalázatos csalását, a húnokhoz menekült, s ezek élén másodszor jött vissza Italiát pusztítani.

Eként e nagyravágyó és rettentés férfiú, ki már ekkor titkon oda működött, hogy a nyugoti koronát a maga vagy fia fejére tehesse, hazájának hol romlása, hol megmentője lett. Ujlag kegybe jutván, Gallia kormányzói hatalmára emelkedett, Theodorikot Marbonne ostromával felhagyásra kényszeríté, ezután a Clódion által vezérelt frankokat támadja meg, Lensnél megveri: azonban oda engedi nekik egyesség útján azon tartomány birását, melyet ő nem rég meghódított; sőt fiává fogadja Clódion legifjabb testvérét Meroveet, kit azután Valentinian császárhoz a ravennai udvarba kezesül küld.

Készen levén minden eshetőségre, azon gyanú alatt volt, hogy ő titkos s vétkes egyetértésben van Etelével, ki mellé előrelátásból egy Constancz nevű gallot helyzett titoknakul és tolmácsul.

Egyébiránt erélyes véralkatú, minden fegyvergyakorlatokban ügyes, előrelátó s tevékeny, szintoly eszélyes alku-dozó mint nagy hadvezér, ellensége minden aljas nyeresz-kedésnek s jogtalanságnak, munkaszerető, vészben rettent-hetlen, éhséget, szomjúságot, álmatlanságot könnyen eltűrő; benne feltalálható volt egy hős hadvezér minden tulajdona.

Kormányá alatt Gallia virágzásnak indult; 25 évi kormányzata bölcsesség s törvényei szelídségével tűnt ki; erélye által a barbarok vagy visszaverve, vagy római szövetségese-kké lettek felvéve, hogy a Rhénuson túl rendes telepít-vényeket alakítsanak. ¹⁾

Ez időben Aetiusnak Olaszországban egy figyelő had-test élén Galliából távolléte, Etele politikájának volt ered-ménye; mert Valentinian a nyugotra nyomulást s a visigothok elleni hadüzenetet Italia meglepésére szőtt cselnek vélvén, birodalma érdekében eszélyesnek, sőt szükségesnek tartotta Aetiuszt a római legiókkal Italiában visszatartani; majd any-nyival nagyobb lón meglepetése, midőn hitelesen értesült, hogy a húnok a Rajnán átkeltek. Aetius Gallia védelmére csekély számú sereggel sietett, de számított az Alpokon túl lakó szövetséges barbarok segélyére, azonban a burgundokat már leverve, az alánokat nyíltan pártot ütve, a visigothok királyát Theodorikot makacsul elhatározva találta, hogy se-gélyt nem nyújt a rómaiaknak, azt mondván, hogy hárítsák el magoktól a vést a hogy tudják.

De csakhamar déli Galliába Aetius megjelenése új bá-torságot öntött. ²⁾ A gall nemesek, a kis armoricai köztársaság, a parti frankok, Meroveus sali frankjaival, Gordikár burgundjaival, a brennok és Sangiban alán csapataival Aetius táborában megjelentek; majd a chartresi lét-teutonok, a bayeuxi, és coutancesi lét-batavok és svévek, a mansi své-vek, a rennesi frankok, más clermonti svévek, a poitiersi sarmatok és taifalok, más autuni sarmatok, s a Szajna és Loire torkolata körüli szász gyarmatosok osztályai növelték Aetius hadi erejét. ³⁾

E tetemes segédhadak táborba tódulása mellett is Aetius

¹⁾ Tournoux i. m. 26—28 l. Calani v. Attil. 104 a. — ²⁾ Jornandes de reb. get. 36 f. — ³⁾ Ugyanaz u. o.

szívét nem csekély aggodalom szállta meg, a visigothok elmaradása miatt.

Hogy azonban ez se hiányozzék, a világhírű római tábornok felkereste polgári és katonai babérjain arverni kényelmes villájában gyönyörködő gazdag római senator Meci-
lius Avitust, ki a visigothok királya Theodoriknak lelkü-
tére személyes tekintélyével határozó befolyást gyakorlott.
Avitus előterjesztése kedvezőleg hatott Theodorikra, ki azon-
nal indulást hirdetett, seregei nagy örömeire, s csakhamar
az ősz Theodorik, két idősb fia Thorismund és Theodorikh
kíséretében, tekintélyes sereg élén vonult be Aetius tábo-
rába ¹⁾, megjelenése a római sereget biztos győzelemre lel-
kesítette.

E készülődések alatt Orleans városára a végzetteljes öt
hét legnagyobb része letelt; Etele seregei az ostromot leg-
nagyobb eréllyel folytatták, az ostromművek a falakat gyen-
gítették, majd a húnok nyilzáporral borították el a várost
oly szakadatlan mértékben, hogy már a védők alig meré-
szeltek a falakon mutatkozni; nagy csüggedés szállta meg
még a bátrabbakat is, melyet a püspök általa bástyákra bucsú-
járással vitt szent ereklyék sem bírnak vala elenyésztetni;
a várva várt segély késett, kívülről semmi hirt nem kaptak:
hiába vizsgálták sovárgó szemekkel, ha nem mutatkozik-e
a távolból porfelleg, — nem mutatkozott semmi remény; egy
iszonyú égi vihar 3 napra az ostrom működéseket félbesza-
kitotta, de ennek elteltével kénytelennek látták magokat
megadni; Etele a feladás feltételeiről hallani sem akarván,
végre magokat kegyelemre adták meg. ²⁾

Bevonulván a hún sereg a kinyitott kapukon, zsák-
mány és fogoly szerzés után látott, midőn a lakosok vég-
kétségbeesését riadás váltotta fel. Aetius megtartá szavát,
Junius 23-ka volt. Aetius és Thorismund nagy sereggel a
város előtt termettek. A hídfőnél, a parton, a Loire vizé-
ben, a falakon, utczákon véres csata fejlődött annyira ³⁾,
hogy Etele visszavonulót fuvatott, majd táborával éjjel csen-
desen elvonult, és sietett elfoglalni a catalaunumi síkot,

¹⁾ Sidonius Apollin. Paneg. Avit. 349—50 v. Jornand. de reb. get. 36
f. — ²⁾ Vita S. Aniani i. m. I. 521 l. Gregor. Turon hist. franc II. 6. — ³⁾ Greg.
Turon. hist. franc. II. 6. Vita S. Aniani i. h.

mely akár a visszavonulásnak az argonnei sík felé biztosítására, akár csatába ereszkedés esetében a hún lovasság ereje kifejtésére előnyös volt. ¹⁾

Utjában Etele a Szajnán Troyesnél kelt át, midőn előtte megjelent Lupus püspök a védtelen város vidékének részére kiméletet kérve; kérelme megadatott; de a püspöknek követni kelle Etele táborát. ²⁾ Seregét egész utjában éhség, betegség s pórság lesei tizedelték.

Majd midőn az Aube vizén Arciacánál — Arcis — átkelt, gepidákból álló utócsapatát a Szajna és Aube vizek közt a Maurici mezőknek nevezett háromszög téren hátrahagyta. — Aetius gyorsan követte a húnokat, s csakhamar beérvén a Meroveus frankjaiból álló előcsapat egy éjjel, a húnok utócsapatát képező gepidákra bukkant, kik az aubei rév védelmezésében fedezték a derék sereg visszavonulását. Csata fejlődött ki, s az éj homályában a Mery-sur-Seine melletti síkságon folyt az irtóztató viadal reggelig, midőn napkeltével 15 ezer sebesült és halott, sőt Jornandes szerint 90 ezer halott borította csatatért ³⁾; végre Ardarik gepidáival a folyón átkelt s csatlakozott a hún derék sereghez, mely még az nap Chalons városába bevonult. ⁴⁾

Nem lehte többé az általános csatát kikerülni, elhatározva magát erre Etele, Chalonson túl ötezer lépésnyire a Noblette vize körüli síkon egy régi római táborhelyre talált, mely egy széles síkon feküdt, s 8—10 ezer ember elhelye-

¹⁾ Jornandes i. m. 36 f. Gregor. Turon. Orleans ostromát leirván. (L. II.) Etele húnjait nyíltan kúnoknak, Etele magát pedig kúnok királyának nevezi (Calani V. Att. 102 l.) — ²⁾ Vita S. Lupi Acta Sanct. 29 Jul. Bolland. —

³⁾ Jornandes i. m. 41 f. 36. f. — ⁴⁾ A mai Chalons, hajdan Cabillon nevet viselt, Julius Caesar korában már említették.

Később itt a rómaiak legioik élmezése biztosításul magtárat állítván fel, e város hadviseleti fontos helyé vált.

I. Valentinian alatt Kr. u. 366-ban az alamannok az ellenök küldött római csapatokat szétvervén, ennek megtorlására lovassági parancsnok Jován küldetett erős sereggel, ki is a germanok két csapatát véletlen megrohanva szétverte; a 3-ik csapat ellen pedig Catalaunhoz sietett, hol mint csatára igen alkalmas helyen magát elsánczolván, tábort üt; majd csatára kelve a germanokat megverte, elesett közülök 6 ezer, megsebesült 4 ezer, míg a rómaiak halottja 200, sebesültje ugyanannyi volt. Jul. Caesar de bello gall. L. VII. c. 42. Ann. Marcel. L. XXVII. c. 1. 2.)

zésére elég téres volt; keletről a Noblette nevű kis patak által védve, mely ez oldalról előárkul szolgált: összenyomott kör alakú s 300 öl átmérőjű volt, körülvéve 80 láb széles és 20 láb mély árokkal, melynek földje mellvédfalul volt felhalmozva. Az árkon keresztül három kapu vagy bejárás vezetett, egy nyugotról, mely fentartotta a közlekedést Mauriacummal — ma la Cheppe, — másik keletről, hogy a közlekedést könnyítse, s a vízzeli elárasztás védelmét biztosítsa, — harmadik északról, mely a tábori őrségnek a csatázó hadtestekkel összeköttetésére szolgált; volt még egy negyedik a Noblettere, az őrség szükségére szolgáló. Gát által a Noblette vizét fel lehetvén tartóztatni, vízzeli elárasztás volt eszközölhető ¹⁾. E táborhelyet neki könnyű vala megerősíteni, mert kaszás szekereit két sorjával körbe, és sátraik ezeken belől állíttatta fel, a szekereket pedig ijáoszokkal rakta meg, kik a kerekék küllői közül lövöldöztek, vagy a szekereken foglaltak állást ²⁾.

Még ez nap Aetius is vele szemben tábort ütött, seregében a visigóthok Theodorik, a frankok Merove, a burgundok Gondebault, az alánok Sangiban fejedelmek vezérlete alatt voltak.

Mint Nagy Sándor Kr. e. 324-ben a scythák ellen tett első hadjáratok tett, úgy Etele is az éjet nagy izgalomban töltötte; egyrészt jól ismerte Aetius hadvezéri jeles tehetségét, azt is tudta, hogy mily nagy számú s vitéz sereg áll rendelkezésére, más felől maga előtt lehangolt, nélkülözés által elgyengült, s megritkult hadsereget látott. Sejtette, hogy veszteni fog. Megkísérlette betekinteni a jövő titkaiba; a hagyomány szerint megkérdezett egy katonái által az erdőben elfogott jövődőlő remetét ³⁾, meghallgatta tábora nemzeti jósait, s minden előjel oda mutatott, hogy e csatában veszteni fog, de az ellenség vezére is elesik ⁴⁾. Ez új bátorságra lelkesítette Etele; semmi veszteség sem látszott lelke előtt nagynak, mert nem is gondolt másra, mint Aetiusra, — terveinek e főakadályára — ki áldozata

¹⁾ Memoires de la Societ. du depart. de la Marne 1859. 96 l. — ²⁾ Kezai II. 6 §. Thuróczy D. I. c. XIII. XV. Jornand. 40 f. Oláh Attila c. III. Pray Annal. v. hun. I. 163 l. Thierry Attila 212 l. — ³⁾ Oláh Attila c. VI. Bonfin Dec. I. l. 4. Thuróczy P. I. c. 15. — ⁴⁾ Jornandes c. 37.

leend e csatának ¹⁾. A csata kezdetét igyekezett Etele dél-utánra halasztani, hogy a beálló éj új haditervkísérletre adjon időt és alkalmat. Délutáni 3 óra körül indította ki seregét a táborból. Ő maga legvitézebb hún csapataival a középpontot foglalta el, balra az ostrogóthokat a három vitéz testvér Valamir, Theodemir és Videmir fővezérlete alatt; Ardarikhot igen nagy számú gepidáival s a hódolt nemzetek, rugok, sarmaták stb. csapataival jobbra állította.

Ellenben Aetius maga a gepidákkal átellenben a bal-szárny vezényletét, mely római csapatokból állott, vette át; jobb szárnyra az ostrogóthok ellen a visigóthokat, középhe a gyanús hűségű Sangibaut helyezte alánjaival, kit a hű burgund, frank és armorik seregeknek kelle szemmel tartani ²⁾, Etele intézkedései eléggé kimutatták haditervét. Legjobb lovasságát a csatarend közepébe, szekérvárához közel összpontosítván, szándéka volt gyors rohamot megkísérteni az ellentáborra, de egyszersmind biztosítani is akarta visszavonulását a saját táborába.

Aetius azonban főerejét a szárnyakra helyezvén, Etele mozdulatát felhasználva, őt, ha lehet, bekeríteni s visszavonulását is elvágni szándékozott.

A csatatéren a harci sorok közt hosszában egy lejtős domb emelkedett, melynek elfoglalása bármelyik félnek sok előnyt nyújthatott; e végett a húnok seregekből néhány osztályt küldtek oda; miközben Aetius, ki ahhoz közelebb állott, az ifjú és vitéz Thorismundot indította el egy visigóth lovag hadtesttel, ki előbb érkezve meg a fensíkra, alárohant a húnokra, s őket visszavervén, a fensíkot elfoglalta. E baleseményt a húnok rossz előjelenek tartották ³⁾.

Etele, hogy hadseregét új bátorságra lelkesítse, a magához gyűjtött hadi főnökökhöz beszédet intézett, melyet Jornandes góth hagyomány után történetiratában fentartott. Nem is lehet meglepő vagy hihetetlen, hogy Etele e harci beszédét birjuk, ha elgondoljuk a népek emlékező tehetségét, kiknek történelmők legfőképen csak szóhagyomány vala; tudományosságuk tárgyai egyedül közéletök eseményei, s val-

¹⁾ Diaconus hist. miscell. L. IV. Jornand. u. o. — ²⁾ Jornandes i. m. 37 f. — ³⁾ Jornandes i. m. 38 f.

lások regéik levén, képesek valának ezeket emlékökbe vésni a legrészletesebb pontossággal, s már maga az e beszédet előmlő nyers erély is mutatja, hogy az nem, mint az Oláh Miklósnál felhozott beszéd, későbbi görög vagy latin írónak munkája ¹⁾:

„Annyi nemzet felett nyert diadalog után, azon pillanatban, midőn a világ meghódításánál állunk, magam is süszégtelennek itélem, titeket mintegy e dologban járatlanokat, szavakkal buzdítani; erre egy ujdön hadvezérnek, vagy tapasztalatlan seregnek van csak süszége. Nem szabad nekem valami közszerüt mondani, s ezt nektek nem kell meghallani. Mihez vagytok máshoz szokva, mint a hadakozáshoz? mi édesebb a vitéznek, mint fegyveres kézzel boszút keresni? Nagy ajándéka a természetnek, midőn a szívet bosszúvágygyal tölti be. Támadjuk meg tehát gyorsan az ellenséget, mindég az bátrabb, ki megkezdi a harczot. Fel se vegyétek az egymáshoz nem illő egyesült népeket. Egyesülni védelem végett, már magában félelem jele. Ime! még a roham előtt elfogta őket az ijedtség, az emelkedettebb helyekre törekeshnek, a dombokat foglalják el; majd később megbánva, a síktéren erősbítésért könyörögnek. Ösmerjük mily gyenge a rómaiak fegyvere; nem mondom, hogy az első seb, de maga a por már terhőkre van. Midőn rendetlenül egyesülnék s paizsaikból védőfoelet képeznek, ti dicső bátorsággal csapjatok rájuk, mint szoktatok, s föl se véve harczy soraikat, rohanjatok az alánokra, vessétek magatokat a visigóthokra. Ott, hol a harcz ereje összpontosul, kell nekünk gyors diadalt szereznünk. Elmetsetvén az inak, majd lelankadnak a tagok, nem is állhat meg a test, ha csontjai kiszedettek. Lelkesedjen szívetek, szokott düh dagassza kebleteket. Most vegyétek elő húnok eszeteiket, most fegyvereiteket; akár mint sebesült törjön ellensége halálára, akár mint sértetlen ellenének végveszélyében gyönyörködjék. Kinek élni kell, azt fegyver nem találja; kinek halni kell, eléri gyorsan végzete vesztelgelve is. Végre miért tette volna a sors a húnokat annyi népek felett diadalmasokká, ha nem azért, hogy e csata örömeire

¹⁾ U. ö. 39 f. Oláh i. m. c. VII.

előkészítse? Miért nyitotta volna meg őseinknek a Maeoti ingovány annyi századokon át elzárt titkos ösvényét? Miért engedte volna, hogy a még gyenge erejűek előtt a fegyveresek hátráljanak? A húnok tekintetét nem tűrheti el egyesült gyűlevész nép. Nem csalatkozom a sikerben; ez azon csatamező, melyet nekünk a jó sors annyiszor ígért. Én lövöm az első nyilat az ellenségre és el van temetve az, ki, midőn Etele harczol, vesztég maradhat.“

XV.

E beszéd megtette hatását, a csüggetettség, habozás, eltűnt a szivekből s csatára indultak a seregek. Kezdetben lassanként haladt a két ellenséges hadtest, majd midőn lőtávolságra közeledtek, a húnok ritka ügyességgel kezelt íjjaikból nyilzáporral borították el a rómaiakat, s harczosokban s lovakban sok kárt okoztak annyira, hogy Aetius saját hadoszlopait gyorsított lépésekben volt kénytelen előre vinni, hogy az íjászok pusztításaitól megmentse. ¹⁾ Közel érkezhén egymáshoz, vakon rohantak egymásra, elkezdődött a harcz, kéz kéz ellen, dühösen, sokféleképen, borzasztóan, elkeseredetten; a régiség nem emlékezik ily hőstettekről, sem ily vérengzésekről, s ki e csodálatos látvány tanúja nem volt, nem ér ilyet többé soha életében. ²⁾

A csatát a rómaiak jobb szárnya kezdte Etele bal-szárnya ellen, a nyugoti gothok, testvéreik a keleti gothok ellen; mind két fél ritka vitézség s önfeláldozással harczolt. E közben az öreg Theodorikh király végig nyargalva vitézei sorait, midőn őket tettel, szóval buzdította, egy az Amal fajtából való Andagis nevű ostrogoth kelevésztől találva, hanyatlott le lováról, s a tömegesen összeecsapó lovagsapatok tolongása közt elveszett; de azért a viadal folyt, míg nem véres harcz után a visigothok visszanyomták elleneiket. ³⁾

Ez alatt Etele húnjai a római hadsereg derekára rohantak, azt megnyomták, annyira, hogy a visigothok magokat a közép hadtesttől csaknem elvágván látták; ugyan

¹⁾ Oláh i. m. C. VII. §. VI. — ²⁾ Jornand c. 40. — ³⁾ Jornand 40 f.

ekkor a húnok egy balra tett hatalmas gyors mozdulat által a visigothokra rohantak oly erővel, hogy ezek kénytelenek valának a húnokat oldalban támadni meg; a római balszárny hasonló mozdulatot tett.

A legirtózatosabb harcz fejlődik ki, ezenként hullanak a harczosok, a harcztér elesettekkel már annyira ellőn borítva, hogy a még harczolók saját testvéreik hulláin folytatták az ütközetet. ¹⁾ Ekkor bár még egyik fél seregei sem hátráltak ²⁾, azonban Etele látván seregének veszélyes megzavarodását, tartva a beállott éji sötétség miatt még nagyobb veszélytől, ügyesen felhasználta azon perczet, melyben a visigothok királyuk elestének elterjedt hírére hátrálni kezdtek, ő is táborába vonult vissza ³⁾, s hogy seregét éjjeli véletlen megtámadás ellen biztosítsa, a már előre körbeállított szekerek közeit mind berakatta paizsos vitézekkel, s ezek megé állítá az ijászokat. ⁴⁾ Csapatai utána szinte beszállongtak szekérvárába, üldöztetve néhány római hadosztály által, de a melyeket a húnok szakadatlanul omló nyilzápora csakhamar visszavonulásra kényszerített.

E közben a beállott éji sötétség oly nagy lett, hogy barátot ellenségtől megkülönböztetni nem lehetvén, egész osztályok utat vesztek. Thorismund, leszállván a halomról, hogy hadtestét felkeresse, a sötétben a hún szekérvár közelébe tévedt, hol nyilakkal fogadtatva, fején kapott sebe miatt lováról lefordult s katonái vérbe borultan vitték hátra. Sőt maga Aetius is, elszakadva övéitől, s keresve az elveszetteknek hitt visigothokat, egyideig az az ellenség között tévelygett; végre rátalálván saját táborára, az éjjelt ébren, s paizsszal karján töltötte. ⁵⁾

A nap holtakkal borított tér fölött kelt. Százhatvan-ezer halott vagy sebesült maradt a csatatéren; az ezt keresztül folyó s csaknem kiszáradt patak annyira megtelt a bele vegyült vértől, hogy a sebesültek égető szomjukat csillapítandók, benne csak undorító dögleletes italt találtak, melytől rögtön szörnyet haltak. ⁶⁾

¹⁾ Thuróczy P. C. XV. — ²⁾ Paul. Diac. 670 l. — ³⁾ Pray Ann. vet. hun. I. 152 l. — ⁴⁾ U. ö. 153 l. Heltay magy. krón. Győr 1789. I-ső d. 77 l. — ⁵⁾ Jornand. 40 f. — ⁶⁾ U. a. 41 f.

A rómaiak látva, hogy a húnok kitörni nem merészelnek, úgy vélekedtek, hogy övék a győzelem; bár tudták azt, hogy Etele csak a nagy veszteségen megzavarodva s a beállott éj miatt vonult el a harczból, s most sem úgy viseli magát, mint legyőzött fél, mert szekérvárából szüntelen fegyverzörej s tárogatózaj harsogott, s valami váratlan csapással látszott fenyegetőzni. Etele jól látta vesztesége nagyságát, de „mint a vadász-sebzette oroszlán, össze-vissza nyargalja barlangját, a nélkül, hogy kimentani merészelne, s megrémiti a vidéket ordításával: akként rettegteté győzőit a szekérvárból a kevély hún király.“ ¹⁾ E komoly helyzetében harczosait nélkülözés és betegség miatt a zárkozott táborban naponként fogyni látván, csüggedő helyzetükben bátorító szavakkal biztatta; egyszersmind legmeghittebb fővezéreivel titkos hadi tanácsot tartott, s ez alatt nyergekből, s más hadi szerekből máglya alakra roppant halmot rakatott, majd legmeghittebb barátai előtt titkos tervét következő szavakban fedezte fel: „ha az ellenség a táborsánczon betör, e máglyára hágok fel, s ti azt meg fogjátok gyujtani, mert ezt választottam, hogy inkább általatok, kik enyimek vagytok, égettessem meg, mint sem az ellenség fegyvere alatt hulljak el; vagy elfogatóván, én az oly sok nemzetek királya, római vagy goth kézre jutva ezeknek gunytárgyúl szolgáljak.“ Etele tábora ellen támadást várt, s e miatt ő és serege egész éjjel ébren volt.

A gothok és rómaiak valóban hadi tanácsra össze is gyűltek, hogy mit tegyenek Etelével. Elhatározták, hogy táborát körülveszik, ostrommal fárasztják, tudván azt, hogy élelemnek nagy bőségiben nincsen; azonban a táborból folyvást omlott nyilzapor miatt ²⁾ közel sem mehettek.

Thorismund sebeit feledve, másnap atyja hullájának felkeresésére indult, melyet végre a holttest-halmok alatt megtalálván, a húnok szeme láttára királyi fénnnyel eltemettette. ³⁾ Ezután Aetiusnak, talán a gothok hatalma túlsulyra emelkedése miatti némi titkos féltékenységből adott tanácsára, atyja haláláért a húnok ellen forralt bosszúállással felhagyván, Thorismund, hogy a reá szállott atyai trónt

¹⁾ U. a. 40 f. — ²⁾ Jornandes 40 f. — ³⁾ Jornandes 40-ik f.

5 testvére ellenében maga részére biztosítsa, hadseregével együtt hazatért; utána csakhamar a többi római segéd-hadak is, ki egy, ki más felé elszéledtek. ¹⁾

Ekként Etele megszabadulván a megrohanás veszélyétől, táborából a harcztérre kiköltözött, s ott az elesett bajtársak hulláit eltemettette, mely alkalommal — a hagyomány szerint — „sok számtalan kobzosokat — mert táborában bőségesen voltak — összeállatott, és nagy keservesen sirattatta meg az meghaltaknak keserves állapotjokat; hadseregét megpihentette, s ez alatt hadurnak ősi szokás szerint áldozott, s látván hogy hiába várja serege egy részének Hispaniából visszajövetelét, utnak indult, ²⁾ Aetius őt felénél kevesebbre olvadt seregével távolról követte, hogy ez által még is a húnok rablásait gátolja, szövetségesei azonban, a frankok a Rajnán át egész Thüringig figyelő csapataikkal elkisérték.

Oly nagy volt még ekkor is Etele visszavonuló seregtől félélem, hogy a frankok éjjelenként minden fegyveresük által 10—10 tüzet rakattak, hogy ekként seregük száma tizszerte nagyobbnak gyaníttassék. ³⁾

De mindez nem gátolta abban Etelét, hogy — hazai krónikásunk szerint — Eisenachban ünnepélyes udvart ne tartson, melyre sok szomszéd nemzetek királyai megjelenvén, magát egész Gallia és nyugot győzőjének kiáltatta ki; egyszersmind a dánok, norvégok, friesek, litvánok és pruténok ellen nagy sereget rendele, kiket meggyőzvén és megaláztván, meghódoltata, és ezzel megtére Sicambriába. ⁴⁾

Igy végződött Etele galliai hadjárata. 500 ezernyi seregének óriási rémképe elenyészett, Gallia meg volt mentve a végveszélytől, s ezt a császárság Aetius bölcsességének, valamint katonái lángeszének köszönheté, s kinek mégis a ravennai császári udvar igazságtalan irigységében vétkül tulajdonította, hogy elszalasztotta ellenét.

E chalonsi híres ütközetet némely történetírók a hún monda körébe hajlandók útasítani ⁵⁾; holott erről a nem

¹⁾ Ugyan ez 40. 41. 42. f. Greg. Turon. hist. franc. II. 7. — ²⁾ Jornand 41 f. Szepsi Cs. Márton *europica varietas* 1620. Vasárn. ujs. 1864. 366 l. —

³⁾ Greg. Turon. III. 7. Idatius. Tournoux f. i. m. 92 l. — ⁴⁾ Oláh Att. 159 l. Kézai 28 l. — ⁵⁾ Toldy magy. nemz. irod. tört. Pest 1851. 32 l.

egészen egy századdal későbbben élt Jornandes, továbbá a Szt. Anian életirója, Sidonius Apollinaris, Turóni Gergely, Idatius Chron. Isidorus Hispalensis, Paulus Diaconus, hazai íróink közül: Keza, Thuróczy, Oláh Miklós régi magyar krónikák nyomán, sőt Thuróczy szerint Sigibert és Anthonin külhoni írók is határozottan emlékeznek.

Míg hazánkban legjelesebb történetiróink a régi hún történetet, s a világhírű chalonsi csatát, talán mint mondaszerűt, alig vagy igen csekély figyelemre méltatják, az alatt a nagyszerű hadműveletekben gyönyörködő Franciaországban már 1641-ben Grangerius királyi tanár ¹⁾, 1833-ban Tourneux mérnök ²⁾, 1843-ban Pierquin de Gembloux ³⁾, 1859-ben Savy A. ⁴⁾ a chalonsi csata helyét, a csata folyamát, tudós értekezések tárgyává tették, sőt maga Napoleon Lajos francia császár közelebb 1857-ben, Thierry Amade által irt Attila történelméből olvasván, hogy ezelőtt 14 századdal Európa fegyveres népei Attila vitéz harczoaival épen azon téren vívtak csatát, hol a Suippe partján egy még jó karban levő római táborhely áll, melyet aha gyomány Etele tábora név alatt emleget, Napoleon Lajos 1857-ben 30 ezer katona részére a nagy gyakorló tábort éppen e téren állíttatta fel, hol hajdan Aetius serege táborozott; majd saját kéziratú jegyzéket intézett Thierryhoz, azon fontos kérdés megfejtése végett: vajjon Aetius, Eteleét üldözve, Reims vagy Chalons felől jött-e? mire Thierry a chalonsi csatáról irt bírálati értekezéssel válaszolt ⁵⁾.

A nagyszerű chalonsi csata azon kérdést tünteti fel, hogy e csatát elvesztette-e a világrendítő Etele, vagy nem?

A külföldi írók, köztök a góthok iránti részrehajlásban kitünő Jornandes, Eteleét legyőzöttnek állíták; Thierry szerint Aetius irigyei, s a ravennai udvar hizelgői e győzelem dicsőségét Theodorik visigóthjainak tulajdoníták; hihetően Jornandes azon szavai után, hogy a visigóthok a húnokat meg-rohanván, magát Eteleét is megölték volna, ha táborába nem

¹⁾ De loco ubi victus Attila fuit olim 1641. 8. 38 l. — ²⁾ Attila dans les Gaules 142 l. 8. — ³⁾ Attila sous le rapport iconographique. — ⁴⁾ Memoire topographique jusqu'au V-me siècle. — Memoires de la société de la Marne 1859. —

⁵⁾ Thierry Attila ford. Szabó Károly 157. 207 l.

menekül ¹⁾, a legyőzetés jeléül azt hozván fel, hogy Etele hagyta el legelőbb a csatatért, s vonult be szekérvárába.

Hazai íróink közül: Keza ²⁾, Thuróczy ³⁾, Oláh ⁴⁾, sőt a Keza után dolgozott Muglen ⁵⁾, Székely ⁶⁾ előadják, hogy a góthok királya elesvén, midőn ennek halálát a többi királyok megtudták, ezek eredének legelőbb futásnak, s e naptól fogva emelkedett osztán fel a húnok és Etele király lelke s félelem szállotta meg a föld kerekességét, s ennek hallattára több ország adófizetéssel szolgált nekik.

Ha magát a pusztá tényt tekintjük, hogy Etele szekérvárába vonult, a húnok iránt már csak félelemből is elfogult külföldi írók előadása nyomán Etele vesztes félnek kell tekintenünk; de ha bővebben mérlegeljük a körülményeket, hogy Etele nem keresett, mint egy legyőzött fél tenni szokta, futásban menekülést, hanem a csatatérről az éj sötétsége miatt táborába vonult vissza; továbbá hogy Etele az időben mily világrémítő hatalommal birt, kinek Európában megjelelése magát a római birodalmat kérdésessé tette; kinek tehát megsemmisítése életfeltételül tekintetett, ha tehát oly vereséget szenvedett, hogy a csatatérről menekülni vala kénytelen, avagy a győztes Aetius és a Jornandes visigóthjai miért nem üldözték vég nélkül, vagy másnap mért nem támadták meg azonnal diadalmas seregeikkel a megsebzett oroszánt barlangjában, hogy így őt Aetius megsemmisítvén, helyre állítsa birodalma sőt Európa nyugalmát?

Helyesen jegyzi meg Paulus Diaconus ⁷⁾, hogy iszonyú veszteség mellett is egyik fél sem hátrált, mígnem Etele, nem akarván egész hadseregét ellenséges idegen földön s oly sötét éjben, melynek homálya Thorismundot, sőt maga Aetiust is övéik helyett a húnokhoz tévesztette, koczkára tenni, a csatatérről erősített szekértáborába elvonult.

XVI.

E csatának részletesebb leírásában, ha az egykorú történetírók hanyagok, s az írott emlékek megőrzésében az utókor

¹⁾ Jornand. 40 f. — ²⁾ III f. 1 §. — ³⁾ P. I. c. XV. — ⁴⁾ C. VII. §. VI. — ⁵⁾ 11 l. — ⁶⁾ Krónika ez vil. jel. dolg. 110 l. — ⁷⁾ 670 l.

gondatlan volt is; de megőrzé a híres csatatér több mint 100 ezer harczos vérével áztatott földje a reá bízott hamvat, s keblébe került emlékeket a mai kor számára.

Már Grangierius párisi tanár 1641-ből említi ¹⁾, hogy e csatatéren a szántók edényeket, pénzeket folyvást találtak, sőt Etele állatjelvényes képére is rá akadtak.

A chalonsi városi muzeumban a hún csattérről kiásott kövek, embercsontok, bronz karpereczek X. alaku ábrákkal — a vonalok végén körök levén, — ércz lámpa, fejszefej, nagy tollú fogas kulcs, s egy rendkívüli nagy koponya; Garinet régiség buvárnál egy Etele várában talált gyűrű láthatók.

La Cheppe falutól — hajdan Fanum minervae — egy malom által elválasztva fekszik egy maig is szép épségben megőrzött csaknem kerek földvár, 800—900 öl területtel, melyet a nép ma is „Camp d' Attila“-nak nevez, ezt magas dombozat keríti, s mély árok veszi körül; rajta kapu helyett 4 nyílás van. E XIV. századdal daczoló szép földvár egy hatalmas emlékjele a nagy hún királynak, e körül volt felállítva a híres szekérvár. Ezt III. Napoleon 1857-ben a táborozási időny alatt hatszor, s azóta is évenként táborkarával meglátogatja; sőt e vár közepén megvásárlott a császár egy darab földet, s rajta ásatásokat tesz, ott áll 3 katonai hadi sátor, melyben az ásó katonák tanyáznak. A dombozat legmagasabb csúcsát felbontotta, s belsejében máglya nyomát, csontvázat és egy gyűrűt találtak.

Különben magát az Etele tábora belsejét la cheppei lakosok szántják, vetik, s találnak konyha edényeket, hamut, szenet, emberi, állati, főként sertés, juh, ökör csontokat, fogakat, koponyákat, csuporféléket, gaule pénzeket, szegeket, vasakat, fegyver darabokat, áldozó késeket, vas állazókat, nyakékeket stb.

A chalonsi táborban levő császári major felügyelőnél összeállított gyűjteményben láthatók az itt talált cserép edények, csontok, főkép vaddisznó számos agyarái, sok koponya, fegyver darab, gaule és római pénzek, vas dárda

¹⁾ Idézett munk. 28—33 l.

hegy, két kőféle karika, közepén átlugatva, szűrő cserép, sisak darab, kova kőből nyilvessző hegy, St. Etienneben Chalons és La Cheppe között, Vel patak melletti faluban, 200-nál több csontvázat találtak, melyeknek védőfegyverül is beillő jó nagy kések térden alól a lábszár mellett voltak elhelyezve.

Maig is fennáll a Piemont nevű domb, melyen a csata kezdődött, s melyet Aetius fontosságáért már délután 4 órakor kezébe kerített. E magaslat lejtőjén, az összecsapás helyen, egy pont „Ahan des diables“ = ördögtemető nevet visel; az itt tett ásatások alkalmával fegyvereikkel, nyak és karpereceikkel, s edényekkel eltemetett számos csontvázat találtak, még pedig a római tábor felőli oldalon eltemetteknek nem volt mellettök fegyverök, nem is úgy valának elhelyezve fekvésökben, mint a hún tábor felőli hullák, melyek közül egynek, mely a domb tetején volt eltemetve, jobb karjánál aranyozott szép érc öblöny (vase = kancsó), fedelén kakas; balfelől hasonló anyagú csuporfélék, a középső égetett agyagból készült; baloldalon voltak fegyverei is, nyakán szép réz nyakperez, előlről 3 szép kővel ékitve; két cifrázott karperez rézből s szintén kövekkel díszítve. Mindezek Napoleon rendeletéből Párisba vitetvén, midőn meglátá, felkiáltott: „ez csak egy királyé lehetett.“

A csatatérrel szomszédos 9 helységben is tétettek ásatások, mindenütt találni fegyveresen eltemetettek csontvázait, edényeket stb.

A császár e téreken talált régészeti tárgyakból a chalonsi táborban egy muzeumot szándékozik egybeállítani; s e célra már egy kis épület emeltetett.

De e téren nem csak mérföldnyi kerületen lehet a földben temérdek csontvázakra találni, hanem a kunok temetkezési helyéül szolgáló kúnhalmok is nagy számmal vannak.

Bussy-Cle-hateau faluban van öt halom, találnak e kézzel hányt óriás halmokban csontokat és máglya nyomokat, vagy égés fekveteket fekete hamuval, de van la Cheppe-ben is két ily halom a patak baloldalán Etele táborától délre, az egyik már csaknem elenyészett; a másik 4—5 láb ma-

gos, mely legközelebb Napoleon rendeletére felásatván, találtak benne egy lovagot 11 különböző nagyságú edénnyel körül rakva, 4 a lábánál, 5 a fejénél, 2 oldalánál, egy veres cserép kupában szárnyas állatok csontjait, ugyanitt találtak még egy sertés csontvázat, római pénzt és korona ércztöredéket.

Legmagasabb a la poixi halom, melyet a nép Theodorik sirjának tart; ez már két ízben megásatott; az 1840-ki ásatáskor találtak benne római fedélcserépek (?) darabjait, s Nagy Constantin korából való emlékpénzeket; 1858-ban III. Napoleon rendeletére történt ásatáskor találtak ebben 11 db. rézpénzt, melyekből egyedül kettő volt Constantin képével, de elolvashatlan betűkkel; emberi csontvázra nem találtak, hanem a közepe felé nagy számú állatesontokat, közepében pedig iszonyú sok szén nyomait.

Van Chalons városától délre egy kis helység Vesigneul-sur-Coole, ettől nyugot felé 5 — 600 ölre látható egy emlékszerű halom, jelenleg is 6 — 7 ölnyi magas; ennek felső része lerontatott, néhány év előtt hozzá kezdtek ásatásához, de csakhamar félbe hagyták; e sirdombot a vidéki lakosság Etele sirjának nevezi.

A talált koponyákat francia boncztudósok vizsgálat alá vették, s véleményök az lett, hogy ezek mongolokéi s miután ifj. Flourens a francia Collegium tanára még 1864-ben is a magyarokat a mongol fajhoz számította, valóban igaza volt, mert azon koponyák hún maradványok.

Az eddig előadottak nem kivonata, hanem csak csekély töredéke a catalauni híres csatatéren talált érdekes régészeti kincseknek, melyekről Letaudin volt francia néptanító s e vidék alapos régésze azt mondja, hogy „egy egész kötetet kellene írnom, ha mindazon leleteket elő akarnám számlálni, melyek csak ez évben (1866) az ásatás következtében napfényre jöttek.“

Azt azonban még fel kell említeni, hogy maig is van Chalonsban „Etele útca“, melyen hordták Etele táborába — hagyomány szerint — az eleséget; a La Cheppe falu alatt magas földdombozatot a lakosság ma is „Etele tábor“ — vagy várának nevezi; St. Etien falun megy keresztül Vesl (= Vél) patak, a rómaiak Vidulája; La Cheppe mellett a

másik kis patak Noblette, mely Jornandes és a maig fennmaradt népmonda szerint is — a csata alatt vértől áradott meg; e patakból lehetne Etele földvára árkait vízzel tele eresztetni; — végre hún emlékeknek látszik a csatatéren egy, ma már csak néhol felismerhető útvonal, mely Sezanne-tól kezdve a Marne vizén át Rheims felé vezetett, s kanyargó irányával elűt a római utak szabályosságától, ez utat a nép „la Barbarie néven nevezi, de az elnevezés okát a jeles Savy sem bírja kimutatni ¹⁾.

Haza térvén Etele, nem marada tétlenségben, hanem azonkívül, hogy serege hiányait új harczosokkal pótolta, a végett hogy széles birodalmát külberohanások véletlen veszélye ellen biztosítsa, s a legtávolabb vidékről lehető gyorsan egybevonhassa seregeit: a világ négy része felé őrszemeket osztott szét. Őrseinek első csapata Sicambriától kezdve sorjában oly távolságra, mennyire egyik kiáltása a másikhoz elhallhatott, Németország Köln városáig, másik Litváig, harmadik a Don folyó partjáig, negyedik Dalmatiában Jadra városáig éjjel nappal állomásozott, s eként birodalma négy legtávolabb eső végpontját királyi székhelyével Sicambiával lehető gyors közlekedési összeköttetésbe hozta ²⁾.

Hihetően az őrszemek dombokon tanyáztak, s ez időből származnak az alföld sík rónáin látható, s leginkább kézzel összehordott halmok nagy része, melyek sok helyen ma is strázsadomb, vagy halom nevet viselnek; ily őrszemek kiállítása a későbbi századokban is szokásban volt.

A kiskúnok legrégibb székhelye Halas városának egy 1761-ki igen fontos térképén 12 strázsadomb fordul elő, melyek a várost majdnem egyenlő egy mértföldnyi távolságban veszik körül, sőt Szarkás és Zsana puszták felé leghosszabb levén a határ, itt mindenütt még egygyel egygyel kifelé megszorítottatott; neveik a városon belül kezdve ezek: strázsahegy Bodoglári pusztán; fehérföldi

¹⁾ Vasárn. ujs. 1864. 366—68 l. 1866. 55. 383 l. m. tud. acad. jegyzők. 1865. II f. 136—141 l. 164 l. *Memories de la Société... du depart. de la Marne* 1859. 96—99 l. 123 l. Balogh Ferencz debreczeni főiskolai tanár érdekes utazási naplója, s Letaudinnak hozzá írt levelei, melyek szives közlésiért nyilvánosan mondom köszönetemet. — ²⁾ Kezai III f. 5 §.

strázsa; bodoglári, tajói, cziprusi, eresztői, balotai, füzesi, rekettyei, szarkási, kakas és pirtói strázsa.

Ily élő távirdák ma is használatnak Dalmátiában; egyik hegyről a másikra átkialtozva, akár török részről beütés, akár más érdekes híreket gyorsan lehet ez úton az országban elterjeszteni ¹⁾.

XVII.

Meg volt-e győzve Etele? ő s vele egész nemzete azt mondá: nem; mit rövid időn elvitázhatlan tény igazolt, mert a következő tavasszal pihent és teljes számú sereggel ütött Itáliába.

Ezt megelőzőleg nemzeti szokásként Sicambriában Etele ünnepélyes udvart tartá ²⁾, a mikor valamennyi meghódított nemzetek uralkodói budai udvarában megjelenván, ezeknek ujjal megparancsolta, hogy őt közelebbi Olaszországi hadjáratában segédsapataikkal kövessék; kik is megérkezvén, megindula Pannoniából. Ez előkészületek közben azonban zsákmányhoz és táborozáshoz szokott hún csapatait nem vala képes visszatartani, hogy ezek a közel Moesia, Macedonia, Achaja, Thessalia és Thrácia tartományokba berontva, ezeket fel ne dűlják; de nem valának ezek rablásai ellen Pannoniának idegen lakosságú városai se biztosítva, s már végpusztulásra jutottak, midőn Etele engedelmével Pannoniából elköltöztek s a tengeren túl Apuliába telepedtek le ³⁾.

A galliai hadjárat után Aetius visszament legióival Itáliába, de e hadjárat őt oly elbizakodottá tette, hogy fiának Gaudentiusnak Valentinián leánya Eudoxiával leendő házasságáról kezdte gondolkozni; míg az udvari cselszövény s alattomos irigység őt Etele önkéntes elszöktetésével gyanúsítva, a patricius tekintélyét tetemesen megingaták.

Ehhez járult, hogy Aetius serege nem volt elegendő új háborúra, s Etele már közelgett; a birodalom székhelye lett fenyegetve, s nem voltak barbar segédhadak, nem hazafi

¹⁾ Hon 1869. esti kiadás 258-ik sz. — ²⁾ Oláh Attila p. 164. c. 13. Hieron. Rubeus L. II. III. Jászaynál. — ³⁾ Kezai IV. f. 1 §. Thuróczy XVII. f.

önkéntesek, de mi legfőbb, hiányzott a honfiúi lelkesedés is; ily helyzetben nem csoda, ha magát a ravennai udvart halálos félelem szállotta meg. Aetius először azt indítványozta Valentiniánnak, hogy őt Itáliából biztos helyre kviszi; de e terv a legnagyobb visszatetszéssel találkozván, gyors követeket küldött Konstantinályba, segílyt sürgetni Marcián császárnál; e segíly megérkeztéig elhatározta megállani a síkot. Nem lévén azonban képes Ravennát a császári székhelyet és Rómát a római világ történeti fővárosát egyszerre védeni, Róma falait kijavíttatta, s Valentiniánt ide vitte át, Ravennat pedig elhatározta feláldozni.

Ugyan ekkor erejét a Pón innen öszpontosítá, Italia Transpadanát saját sorsára hagyván. ¹⁾

Ez alatt Etele gyors léptekkel közeledett. Székhelyéről tél derekán indult meg, vezetve sokkal nagyobb sereget annál, melyet Galliába vitt. Stajer, Korontán és Krajna felé vette útját, s az adriai tenger partján fekvő illyriai és dalmát városokat Salona, Spalató, Traut, Sebenicot, Scardonát, Zárát, Nonát, Zenget elpusztítván, innen Póla, Pisino, Capo d' Istria és Triest kőfallal kerített városok lerontása után Friaulba nyomult. ²⁾

Igy haladt Aquilaeáig, melyet tornyokkal szegélyezett magas falak, s árkaiba bocsátott Natissa folyó védelmeztek; Aquileja volt Italiának legnagyobb és legerősebb városa, fontos szintűgy kereskedelmi, mint katonai tekintetben; természet és mesterség által egyiránt megerősítve, jó védelem mellett bevehetlen helynek tartatott.

Lakosai nagy része Pannoniából Etele uralma alól ide menekültek valának, kiknek kiadását Etele mindenek felett sürgette; de elutasító választ kapott. ³⁾ Ekkor Etele a várost megszállotta s ellene az ostrom és vivás rendes eszközeit munkába vette, de siker nélkül; az őrsereg és a lakosok feleségeiket, gyermekeiket, kincseiket s becsesebb vagyonait már jó előre a szomszéd szigetekre szállítván, elhatározták élethalálra küzdeni; így lett, hogy az ostrom minden kísérleteit megghiúsították, az ostromlókat visszaverték, sőt

¹⁾ Prosper Aquit. Idatius Episc. Chron. 452. — ²⁾ Kézai kron. IV f. 1. §. Thuróczy XVII f. — ³⁾ Kézai u. o. Herodianus. Julianus C. Thierry-nél 176 l.

gyakori kiütések s éjji riadásokkal gyöngítették a húnok seregét.

A három hónapig sikertelen folyt küzdelem, ez alatt a gyakori kiütések miatti éjjel nappali nyugtalanság, a beállott hőség, élelem és takarmányban mutatkozni kezdő hiány, s azon hírek, hogy a keleti segédhadak Itáliában nem sokára kiszállanak, sőt hogy maga Marcián császár Pannoniába beütni szándékozik s fenyegeti a húnok visszavonulását; mind ezen kellemetlen viszonyok Etele táborában bizalmatlan lehangoltságot, panaszt és zúgást idéztek elő; haza menni kívántak. Etele maga is türelméből fogyva, nem tudta magát mire határozni. Zsákmány és csata nélkül visszavonulni, kockáztatása lett volna nemzete harczy dicsőségének, Aquileját háta megett hagyva, Italiába hatolni, veszélyesnek látszott, tehát Aquileja bevételére minden áron szükség volt.

Azonban a véletlen segített. Etele egy napon a falak körül kémelve járkálván, látja hogy a golyák egy romba dőlt toronyon volt fészkükből fiaikat egy távol sikra hordják ki, mire ő kisérőihez fordulva, így szólott: „nézzétek e madarakat, ezek érzik a jövendőt, Aquileját lakták, s most, mert veszni fog, elhagyják, a vész előrzetében megszöknek a tornyokról, melyek romlása végezve van; e jóslat nem csal, mert a fenyegető vész érzete megváltoztatja a jövendőt előre érző állatok szokását.“ Etele jól talált, szavai rögtön az egész táborban viszhangoztak, s uj lelkesedés szállta meg a húnokat, uj ostromgépek, a rombolás minden eszköze jönnek mozgásba.

A városbeli fegyveresek, látva a végveszélyt, Menap és Orich vezélete alatt tizezeren, elszánt kirohanást tettek, s oly keserű harcz fejlődött ki, hogy a vér patakként ömlött. Orich egyenesen Etele ellen iramodott, s őt a nyeregből csaknem kivetette, de e merény életébe került; mire csapatai megszaladtak, de Menap őket feltartóztatván, a húnokat visszanyomja. Ezután néhány napi fegyvernynyugvás köttetett, mely alatt mindkét fél elesett társait eltemette. Ottó freisingeni püspök 1138-ban írja, hogy a lakosok állítása szerint a húnok serege egy Utinnak nevezett csuda nagyságú hegyet hordott össze töltés alakra, melyet még Ottó is látott; valjon nem e halom alá Aquilejától alig 4 mért-

földnyire hordták-e össze a húnok bajtársaik holttesteit? követve ősi szokás szerint halomhányás általi temetést — e hegyen épült város ma is fennáll Udine név alatt.

Még állt Aquileja, de helyzete naponként kétségbeesőbb lett. Etele ujjal megkísérelte a rohamot, minden negyedik lovastól egy nyeret szedtetett be, s az így egybegyűlt nyergeket a város falai alá halomba rakatván, meggyújtatta; ezeknek lángja a falakat annyira meggyengítette, s a védőket kifárasztotta, hogy végre a húnok nagy erőfeszítéssel a várost beveszik, kirabolják, s a zsákmányt osztályra, bocsátják. Etele e várost, mely vele daczolni mert, borzasztó romhalomba döntötte, úgy hogy Jornandes még egy század múlva is azt írta, hogy e szerencsétlen város helyének akkor alig volt némi nyoma; a lakosság nagy része kardra hányatott, és csekély maradványa menekülhetett el Gradóba ¹⁾.

E borzasztó példa nem maradt hatás nélkül, Concordia, Altinum (Padua) megnyitotta kapuit; ezen és más szomszéd városokból a nép a parti szigetekre menekült; a folytonos rablásoktól féltükben a lakosok nem tértek többé vissza a szárazra, maradtak a tenger védelme alatt, mely nekik, habár nyomor közt, némi menhelyet nyújtott. E nyomor keblén született a szép és boldog Velenceze városa ²⁾.

Aquileja elpusztulása után a húnok Liguriába keltek át. A történelem csak két város: Milano és Ticinum ma Pávia feldulását említi, de a helyi hagyomány majd mindről így beszél, s nem is képzelhető, hogy Verona, Mantua, Brescia, Bergamo, Cremona gazdag városok a zsákmányoláshoz szokott hún csapatok feldulását kikerülhették volna; elpusztultak ezek s velök Lódi, Como, Novarra, Vercelli, Jorea és Turin ³⁾.

Milanoban időzéséből Etelének a történelem egy adomát őrzött meg. A mint a városban járkált, szemébe tűnt egy falfestmény; a kép két császárt tüntetett elő aranyos trón-

¹⁾ Ammian. Marcell. XXI. 1. 2. Jornand. de r. get. 42 f. Idatius chron. 452. Anton. Sabellicus de vetust. Aquilejae L. III. Thuróczy XVIII. f. Diacon. lib. XV. Kézai f. i. h. Calani Attila Priscus után c. XV. — ²⁾ Cassiodorus Variar. XII. 22. Kézai i. h. Thuróczy XIX f. — ³⁾ Jornand. i. m. 42 f. Kézai i. h. Thuróczy XX f. Callimachi Attila c. XVI. Beel M.-nál.

jaikon méltóságteljesen ülve, vállaikon bíbortalással, fejökön koronával: míg a scythák labáikhoz borulva, mint legyőzöttek kegyelemért látszottak esdekelní. Etele rögtön hlvatta a festőt, s az előbbi képet levakartatva, helyébe magát festette trónon ülve, elébe a római császárokat, hátukon zsákokat emelve, s lábaihoz az aranyat halomba öntve ¹⁾).

Ezután Etele kis időre ott, hol a Minció a Póba szakad, megpihentette seregét, majd a Pó vizén átkelve, s Parmát, Piacenzát, Reggiót s Terrarát meghódítva Ravenna ellen indult. Az itteni püspök János, Etele közeledésének hírére, paptársaival díszöltönyben elibe ment, s a város lakosai életeért könyörgött. Etele nyájas leereszkedéssel kegyelmet adott, de hódolatuk jeléül a város kapuinak előtte földreterítését kívánta, melyeken azután seregével békésen átvonulván, Modena meghódítására indult, s eként az egész vidéket feldulva, serege zsákmánnyal gazdagon megrakodott ²⁾).

Az idő e közben haladt; Julius hónappal beállott a nagy hőség, s vele a nyavalyák sokasága; éghajlat, dögvész, élelemhiány fogyasztotta s csüggesztette naponként a húnok seregét; hadfőnökök, katonák mind ohajták a hadjáratnak ez évre bevégezését, és zsákmánnyal terhelt szekereikkel a haza indulást. Etele átkelni a Pón, s merészen Róma ellen nyomulni szándékozott, de serege nem egyezett bele; a honvágyhoz még babonás félelem is járult, mert míg Etele Rómának minden eddigít felülmuló lealázásáról gondolkodott, bajtársai őt erről lebeszélni igyekeztek, „attól féltek — mond Jornandes — hogy a visigóth királynak Alarikhnak sorsára jut, ki Róma kirablása után nem sokáig élt, s csakhamar kimult e világból.“ Míg egyfelől Etele lelke nem volt egészen ment a jóslatok és babonák általi elfogódástól, másfelől tartott attól is, hogy Marcián császár visszavonulását elvágthatja.

Parancsot adott tehát seregeinek, hogy Mantuán alól a Pó és Minció összeszakadásánál azon nagy útnál vonuljanak össze, mely az Apenninneken át Rómába vezetett.

¹⁾ Suidas Thierrynél 184 l. Oláh Attila c. XV. — ²⁾ Kézai IV f. 2 §. Thuróczy XX f. Pray Ann. I. 166—7 l. Sigon. XIII.

A hún hadseregben nagy mozgalom támadt, maga Etele is a kitűzött helyen megjelent ¹⁾.

E hirtelen végrehajtott sereg őszpontosítás Rómában halálos félelmet idézett elő. Császár, tanács és nép egyező akarattal azon voltak, hogy minden áron, kérelem, ajándék, adómegajánlás által a húnereg általi megszállást elkerüljék, e végett sietve alkudozni készültek. Követség fejévé magát Leo pápát s mellé társakul két híres senatort választottak, kiknek egyike lett Gennadius Avienus, ki „fejedelem volt a fejedelem után, ki a bibort viselte“; a másik pedig Tregetius.

A nagy és bölcs Leo pápa tündöklő esze, jellemének tekintélye s elragadó szónoklatával nagy hatást tudott kifejteni, ezért Róma bizton számított arra, hogy e magos természetű, nemes arczkifejezésű s hosszú ősz hajú öreg feltartóztatja a rettenetes Etelét.

A követek sietve utaztak, s Etelével, mielőtt a Pón még átkelt volna, Mantuánál alább a Campus Ambuleuson, a Mincio egyik révénél találkoztak.

Leo pápai öltözetét vette magára; keleti modorú kerek mitrát arannyal áttört selyemből, s a dalmaticáján felül hosszú palliumot viselt barna bársonyból, melyet egy kis veres s bal mellén egy nagyobb kereszt ékesített. Etelét már maga azon gondolat, hogy kit oly sokáig a világ nyomorúlt barbarnak tartott, előtte, lábainál lássa esedezni Rómát, — némi örömmel töltötte el, s értesülvén ily tekintélyes követség közeledéséről, a római egyház fejének lóháton elibement, s a követséget a legnagyobb nyájassággal, különösen Leo pápát kiváló figyelemmel s előzékenységgel fogadta; ő terjeszté elő a császár, tanács és római nép kérelmét és ajánlatát. Szónoklatát, mely hihetően a mily nehéz, mert szegyszenteljes, oly nagyszerű volt, a történelem fel nem jegyzette.

Etele megadta neki, miért jött, a békét, évenkénti adó mellett, s megígérte, hogy elhagyja Italiát. Ez egyesség Julius 6-kán történt. ²⁾

¹⁾ Idatius chron. 452. Jornand. 42 f. — ²⁾ Prosper. Aquit. 452. Vita S. Leonis. Acta Sanctorum 11. April. Jornand. 42 f.

A követség távoztával azonban Etele tudtára adatta a császárnak, hogy Honoriát kincseivel együtt küldje el neki Hunniába, különben jövő tavasszal új sereg élén jön el azt felkeresni. ¹⁾

Haza tértében, nehogy Marcián császár seregével találkozzék a juli havasok felé, nem erre, hanem az Adige folyó mellett fel a Noricum-i havasoknak tartott, hol útközben katonái Augusta — Augsburg — városát feldúlták. ²⁾

E közben a keleti római sereg már Moesiát megszállva, a húnok országát akarta megrohanni, midőn megtudta, hogy a béke Etele és a nyugoti római birodalom közt meg van kötve. Azonban Etele nem mulasztá el követség által megizenni Marciánnak, hogy ha a II. Theodosiussal egykor kialkudott adót haladéktalanul ki nem fizeti, jövő tavasszal Konstantinápolyi palotájában föl fogja keresni. Marcián a fenyegetésre, követe Apollonius által, fenyegetéssel, a sereggyűjtésre védelmi készülétekkel felelt. ³⁾

Ez alatt a kaukazi, Jornandes szerint a Ligeren túl lakó italiai alánok fellázadván, Etele serege egy részét ezek lecsendesítésére küldötte, mi néhány csaták után sikerülvén, Etele a telet a Duna partján nyugodtan töltötte, nagy készüléket téve a jövő évi hadjáratra, — mert célja volt, hogy miután egész Európát megrázkódtatta, Ázsiában és Afrikában az assyrokat és egyiptomiakat is leigazza. ⁴⁾

Etele olaszországi hadjáratának emléke maig is él Schweiczban; hol két völgy találtatik a Wallis Cantonban, egyik az anniviersi (= körös körül elzárt), másik az eutremonti, melyekről inkább hagyomány, mint okmányok alapján állítatik, hogy lakosaik a régi húnok maradványai.

Az anniviersi völgyről Bridel a Wallis canton statistikájában írja: „az anniviersi völgynek, miként hiszik, első lakosai azon hún katonák voltak, kik Olaszországból menekülvén, megtelepedésükre biztos helyet kerestek.“

Bocard s. mauricei szerzetes kanonok ugyan e Cantonnról irt történelmi művében mondja: „némely írók azt hitték, hogy az anniviersi völgyet azon tatár csordák egyike

¹⁾ Jornandes u. o. — ²⁾ Calani Attila 131 l. — ³⁾ Jornandes i. m. 43 f. — ⁴⁾ Jornandes u. o. Kézai 4 f. 3. §.

népesítette meg, kik Attila halála után minden felől üzetvén s elkergettetvén, a legvadabb hegységek s legismeretlenebb völgyekben kénytelenítették menhelyet keresni.“

De Rivaz kanonok is feljegyezte: „hallom mondani, hogy az anniviersi völgy a húnok maradványai által népesített meg, kik Galliából üzettek ki, de erre én semmi bizonyítványt nem találok.“

E hiányos történelmi adatokat a hagyomány következőleg egészíti ki:

Az anniviersi völgynek, — mely a Rhone jobb partján épült Sierres, németül Siders várossal szemközt fekszik — lakói a közvélemény valamint Meisterlein 1488-ki nürnbergi krónikája szerint is ¹⁾ ázsiai eredetűek, nevezetesen 20—30 hún vitéznek az Etele seregéből maradvékai, kik rabolva bekalandozták e vidéket, s Piemont síkjain a főhadtól elvágtatván, s az elkeseredett föld népétől üldöztetve, kénytelenek valának a magas hegyek közé menekülni, hol egy zárt völgyben végkép megtelepedtek.

Az egész anniviersi völgy — németül Einfisch — hossza mintegy 2 mérföld, délről a magas Weisshorn által elzárva, áll 8 helységből s néhány tanyából, mintegy 4—5 ezer lakossal, főhelye Visoye 1200 lakossal; egy ide való lakos eredetükről következőt beszélt: „eleink ázsiai katonák voltak a húnok hatalmas nemzetéből, kik Etele alatt egész Európát bekalandozván, hazatértükkor 200 vitéz a seregtől elvágtatott Piemontban Aosta völgyében, kik több hetekig a hegyek közt bujdosva, s a völgyi lakók által üldöztetve, a magasabb vidékekre vonultak, míg a Herin völgyében rést találván, ezen, akkor még lakatlan vidéken letelepedtek, s a szomszéd tournanchi, pellinai s diemói völgyekből egy éjjel több nőt elraboltak. Ily legelső telepek voltak Grimenze és Ayer, melyek régi neveiket maig megtartották.“

„A népség a Rhone völgyéből lakosokkal szaporodván, Luc, Visoye, St. Jean, Im Fang, Vercorin s más helyek épültek, s a sioni — Sitten, Sedunum — püspök által keresztyén hitre térítettek ezelőtt 6—700 évvel, mert eleink pogányok s bálványimádók voltak. Azóta legtöbb ősi szo-

¹⁾ Chronik der freien Städte III. köt. 104 l.

kásaink elenyésztek, s a melyek születés, lakodalom, halál-
esetek, a tavaszi s őszi ünnep alkalmával még fentmarad-
tak, évről évre többet és többet vesztenek eredeti tartalmak-
ból annyira, hogy alig hasonlítanak már azokhoz, melyeket
ifjúságomban láttam.“

E völgy lakóinak házaik fából építvék, némelyek igen
régiek, rajtok a XVI. század első tizedének évszámait is ol-
vashatni.

Termet, arczszin, és vonásokra nézve e nép Vallis Can-
ton többi lakóitól nem különbözik.

A lakosok az anniviersi völgy Ayer nevű felső részében
most is költözködő nomád életűek, kik alig tudnak egy
telet ugyanazon házban kihuzni, nyárban pedig lakásukat
3—4-szer változtatják, családostúl, butorostúl, marhástúl,
másik kunyhóba költöznek, s ily alkalommal barátaikat,
szomszédaikat megvendégelik.

E völgy, bár német és francia nyelvet vegyítve beszélő
népek közt fekvén, a régi hún nyelvbe sok idegen
szavak vegyültek, mégis a völgy népének nyelve a szom-
széd völgyek nyelvétől annyira különbözik, hogy e völgyek
lakosai őket saját nyelvükön egyáltalában nem értik meg.

Helységeik nevei, népnyelvi hangzás után magyar
kiejtéssel írva, ezek:

1. Pen-szék, legrégibb helység, magas hegyháton,
talán = fen szék.

2. Viszozj, főhelység a Navezsencz patak jobb part-
ján, Penszék a balon, egymáshoz félóránnyira, (Vizsoly?)

3. Ajer.

4. Grimencz vagy Gremencz, a völgy legtávolabbi
nagyobb helysége, közel azon két hegygerinczhez, melyek
érintkezve Weissshornná emelkednek, (gerincz?)

5. Prász.

6. Major.

7. Küirimez, néhány házból álló kis tanya, lakosai
a meredek hegyháton földjeiket nem igen mivelhetvén, barom-
tenyésztők, — talán = kü = kő — mező.

8. Luk, egy igen elrejtett nehéz bejáratú völgyágyban
fekvő hegyecske.

Hegyhátak: Ponset, Sándolin, Tiñyozsa, Ruaz,

Tonó, Barnózsa = barna hegy, ennek tövében egykoron számos kenyérsütő kemencze volt, melyeknek ma csak romjai láthatók, — Náva, s ennek alján néhány házból álló tanya, melynek neve Návaszék, Irek (Ireg?), Arolek, tesz fenyvest, az árol = fenyő szótól; — Traküi, sziklás, köves hegylát (tarkó?), Vujbe, Bendéla, Cziruk, a völgybe szögellő, azt két ágra osztó hegy neve; Czászele (Császló?) stb.

Patakok: Navezsencz, Tugra.

Legelők: Tarampon, egy kis fensík, — Labarma, egy lejtő, melyből egy barlang nyílik, barma annyi mint barlang, Le seitisz, sziklás hegylát neve, sei = szikla.

Egyes szavak: borra = köd, ború; — delenyi = tűzifa, foszha = élőfa, lezu = erdő, matton = fiú, matta = leány, boebo = csecsemő, baba; feja = juh, fejős; bera = kos, barra = sipka, főveg; mozon = egy éves üsző, zóra = két éves üsző, vizsigra = egy éves kecske, vujku = kuvik, puk = kakas, zelina = tyúk, zippa = ruha, dorbade = menyegző, verszeta = gyűrű stb.

Családnevek: Lavián, Kálló, Visszó stb.

Mythologiai nevek: gargantoa = óriás, Tupil = rossz szellem, kurtaczavas = éjjeli szellem, follaton.

Különös ősi szokásaik lassanként elenyésznek. Anyakönyveik mutatják, hogy 4—5 nemzedék előtt hallatlan dolog volt e völgybeli lakosnak a canton más részeiből házassága, mit egyebek közt a nyelv különbözősége is gátolt; most azonban 3—4 nemzedék óta a Rhone völgyébe lejárók ennek lakosaival megismerkednek, nyelvüket megtanulják, s gyakran összeházasodnak, ez által az ősi típus e gyakori érintkezés és vegyülés által eredeti jellegéből igen sokat veszít.

Jellemző és a cantoni többi lakosokétól eltérő népszokás valánál, hogy a halott eltemetése után a rokonok a halottas házhoz gyűlvén, ott torral fogadtattak, de az ily gyásztorok néha az egész örökséget felemésztvén, mintegy 50—60 év előtt a canton hatósága által végkép eltiltattak.

Az eutremouti völgyről egy schweiczi írónál fel van jegyezve, miként e völgy kebelében a X-ik században elbar-

nult arczzsinü, idegen tekintetü harczosok jelentek meg; ezek részint a húnok maradványai, részint szerecsen csordák valának, kik az Alpokon átkelve, s egymással szövetségbe, a vidéket elpusztították, majd Eutremontban letelepedtek. E szerecsenek nyomaira Schweicz egyéb részeiben is találhatni; — Vullyban a Murat tó partján maiglan mutogatják a szerecsenek tornyát. Ugy látszik itt azon magyarokról van szó — írja de Rivaz kanonok — kik a X-ik században Rudolf és Konrád idejében Németország és Helvétia egy részét elpusztították.

Sion városához 3 órányira a hegyek között észak felé Hérémencze vidékén is, hagyomány szerint, húnok tartózkodtak, s e falu szomszédságában egy barlang ma is húnok barlangjának neveztetik, — melyben a néphiedelme szerint — gonosz szellemek lakván, senkitől nem látogattatik. A szirttetőről mintegy 25 lábnyira kötelen kell leereszkedni a barlang nyílásához, melyből egy fagerendázat nyúlt ki. A barlang főterme, alól erős gerendákkal van kipadolva, oldalán pedig körül bedeszakázva, végül van még két — éléskamrául szolgálható — kirakatlan mellékbarlang; e belső faburkolat legfőlebb a XVI-ik századból való, maga a barlang a tengerszine felett 4060 lábra fekszik.

E barlangon kívül még a Mont-Cuvvin — Wetterhorn — tömérdek obeliskje mellett, egy szirt húnkönek — hunenstein — neveztetik.

Az Usenz vizének Rhonéba szakadása mellett eső Chipis falu lakosai is az anniviersi völgyben divatos beszédhez hasonlító nyelven beszélnek, de a mely az egész környék nyelvétől különbözik.

Hogy ez előszámlált faluk lakosai hún maradványok, ezt a megtörtént itáliai hadjárat alatti elszakadás valószínűsége, továbbá az ottani közvélemény és ősi hagyomány támogatja; ide mutatnak a fentebb előszámlált több helynevek s egyes szavaknak most is élő magyar szavakkal hasonlatossága, melyek magyar hangzás, eredet s jelentőséget áruznak el; ide a két helynél előjövő „szék“ szó, mely éppen a hún eredetű mai kúnoknál és székelyeknél volt és van gyakorlatban, pl. Halas szék, Mizse szék, Kecskemét szék, Udvarhelyszék, mely szó, mint ma, általánosan a szék-

hely, több községek központi helyét jelöli, de a melynek se a német, se a francia nyelvben ide vonatkozó jelentése nincsen; végre ide mutat a régi scytháknál szokásos, s Etele temetésénél sőt ma is gyakorlott fényes tortartás, mely ezen schweiczi canton lakosai között általában ösmeretlen. ¹⁾

De úgy látszik fenn van ez itáliai hadjárat emléke Milánóban a régi S. Ambrosio templomában, mely 387-ben kezdetű építtetni, hol egy szép márvány ravatalon fekszik egy hún — magyar vezér. ²⁾

Az olaszországi diadalmas hadjárat bevégeztével állott Etele világhírű hatalma legmagasabb fénypontján, korlátlan ura volt egy széles birodalomnak, melynek a Rajna, adriai tenger, Haemus hegylánczolata, s majdnem a keleti tenger valának határai, az ő lángesze s nemzete vitézsége együtt volt e birodalom teremője s összetartója.

Fegyverének hatalma s legyőzhetlen hírneve a scythá és germán népségeket Rajnától a Volgaig egy óriás népszövetséggé tudta egyesíteni, melynek tagjai bármily különbözők valának is törvény, szokás, eredet és nyelvre nézve, mégis őt, mint urokat tisztelték, neki adófizetés és seregek állításával szolgáltak. Ostrogot, gepida, rugius, herul, longobard, thüringi, burgund, több szláv törzsek, s a Volga s Don közt székelő kazarak, az ő zászlói alatt harczoltak.

XVIII.

Etele ily terhes hadjáratok után újra nősült. Az új nő egy fiatal csodaszép hölgy volt, kinek azonban sem neve, sem származása iránt a történetírók nincsenek egy véleményben.

Jornandes ³⁾ Priscus után valamint Bonfin ⁴⁾ Ildikónak nevezi; az első származásáról hallgat, Bonfin őt a bactriai király leányának írja. Keza ⁵⁾, Thuróczy ⁶⁾ és Oláh ⁷⁾, Heltai ⁸⁾ Mikoltnak nevezi s a bactriai király leányának mondja.

¹⁾ Biblioth. der neuest. Weltkunde 1834. I. 28—50 l. Tudtár 1834. 229—30. 1835. 237—240. l. Hatvani m. történ. Zsebk. Pest 1859. 490—501.

— ²⁾ Gróf Vass Adámné Uti képek 1860. Györi füzet. II. 288 l. — ³⁾ 49 fej.

— ⁴⁾ 105 lap. — ⁵⁾ 4-ik f. 4. §. — ⁶⁾ c. XXII. — ⁷⁾ 187 l. — ⁸⁾ 85 l.

Muglein Henrik ¹⁾ Michalochnak, s a britanok királya leányának; a german hagyomány Hikdegundnak, s majd a frank, majd a burgund király leányának írja.

A bekövetkezett gyászeset a Hildegundból lett Ildikó nevet, s vagy a frank vagy a burgund király vérből származást teszi hihetővé.

Azonban a fényes lakodalmat baljóslatú jelek előzték meg:

Még midőn Galliából, Augsburg mellett, a Lech vizén Etele átkelni akart, egy ijesztő alakú jósnő veté magát elébe, s lovát féken ragadva, háromszor kiáltá ünnepélyes hangon: vissza, vissza, vissza Etele! halála előtt nyári napkelet felé az égen egy nagy üstökös 20 éjjel keresztül látható volt, — a lakodalom előtti napon Etele legkedvesebb erős harci lova, életét bevégezte; szép menyasszonya pedig, midőn az ágyba akart lépni, lábát annyira a küszöbbe ütötte, hogy sok ideig magához jönni nem tudott. ²⁾

A menyegzői ünnepély azonban Ethelvárában fényes szertartás és lakoma mellett megtartatott. Ildikó ritka szépsége szívére hatott Etelének, ki is határtalan élvnek adta át magát, s bor és álomtól nehezülve késő éjjel hálótérémebe távozott. Másnap reggel az udvari főemberek hiába várván kijövetelét, s szobájában szokatlan csend feltűnván, midőn kiáltásukra is semmi feleletet nem kaptak, az ajtót betörték, s Etelét ágyán elterülve, bár seb nélkül, vértengerben találták; ágya mellett gyönyörű nejét, lesütött fővel, hosszú fátyla alatt könnyben úszó szemekkel. Leírhatlan a királyi palotában bekövetkezett riadás, némelyek dühös fájdalom-érzetükben gyászuk jeléül hajukat vagdalták el, mások tőreik hegyével arcukat hasgatták, mert nem női könnyekkel, de férfi vérrel kelle gyászolni ily világrendítő hős halálát.

Villámsebességgel terjedt el a gyász híre a királyi székhelyen, az egész hűnbírodalomban, a Dunától az Ural hegyekig általános fájdalom s bánatban tört ki az egész nemzet.

Etele meghalt, de miként, ki által? ez talán

¹⁾ 15 l. -- ²⁾ Oláh Attila c. XVI. §. VI.

akkor is, de bizonyosan később s maig is a történelmi rejtélyek közé tartozik.

A hún országnagyok azt hirdették, a magyar történelem s hagyomány azt állítja, hogy Etele halála természetes volt. Éjjel bor és szerelem ittasan hanyatt feküvén, a rajta gyakran uralkodó vérhányás, vagy mások szerint orra vére annyira megeredt, s torkába oly nagy bőséggel folyt, hogy ez őt megfojtotta.

Azonban a borital által lett túlságos felhevülés okozta orrvérfolyás miatti halál ellenkezni látszik azon életmóddal, melyet Etele, Priscus szerint, még vendégei társaságában is követett.

Mások szerint Aetius ösztönzésére egy királyi apród segítségével Ildikó végezte ki férjét alvás közben egy tör-szúrással; a szörnýtettnek alapja egy titkos udvari összeküvésben volt; indoka az ifjú nőnél abból származó mély gyűlölet, hogy Etele, miután a fiatal leány rokonait megölte, kincseiket elrabolta, most — a mivel az még egyedül birt — női bájait szándékozott bitorolni, — általában a german hagyományok alapján az látszik legvalószínűbbnek, s az volt a közhiedelem, hogy Etele neje gyilkolta meg.

Ide mutat Jornandesnek Priscus után tett azon előadása, hogy Etele halála seb nélkül vérömlés következtében történt, — talán már Priscus is tudta, hogy éppen az ő hazája birodalmi udvarának cselszövénye okozta e halált, s ezért igyekezett azt seb nélkülinek hirdetni.

Azonban Etele fiai, az ország és udvarnagyságok s törzsfőnökök eszélyből, politicából és büszkeségből azt hirdették mindenfelé, az lett halálának nyíltan bevallott és hivatalos előterjesztése, miszerint Etele orra vére hanyatt fektében eleredvén, a miatt, hogy a sok vér torkára tolult, őt a guta megütötte. ¹⁾

A nagy hún király temetése is nagyszerű volt.

Legkedvesebb szövetségesei az ostrogot és gepida feje-

¹⁾ Kézai i. h. 4 §. Thuróczy c. XXII. Jornandes C. XLIX. Bonfin. D. I. L. VII. Marcellini Com. chronic. Indict. VII. chronic. Alexandr. Calani Att. p. 136. Joh. Malalas chronogr. II. chron. Paschale. Cassiodor ad a. 453. Thierry Attila mondák 62—3 l.

delmek valamint fényes menyegzőjén, úgy temetésinél is bizonyosan jelen voltak. Jornandes, egy századdal később élt goth író, a temetési szertartást így írja le: a tábor közepén selyem sátorban lett holtteste kiterítve s e hely körül a húnok egész nemzetéből gondosan válogatott lovagok futottak versenyt, s tartottak a római circusok színlett csatáihoz hasonló harci játékokat. Ugyanekkor megzendült hún nyelven a költők s vitézek következő tartalmú gyásznéke:

„A legnagyobb hún király Etete, Mundzukh fia, a legvitézebb nemzetek ura, ki előtte hallatlan hatalommal egy maga birta Scythia és Germania minden országait, s számos városokat elfoglalva, megrémítette mind a két római birodalmat, s midőn ez remegett, hogy a többit is zsákmányra bocsátja, meghagyta magát kérelemmel engesztelni s évenkinti adót nyert. Midőn pedig mindez a szerencse különös kedvezésével véghez vitte, nem az ellenségtől vett sebei, sem övéinek árulása miatt, hanem ünnepélyi öröm közt, sértetlen, nemzete kebelén, legkisebb fájdalom nélkül halt el. Ki mondja hát ezt halálnak, melyet senki nem tart megtorlandónak?“

A húnok nagy hadserege ismétlé e gyászdalt siralmas jajgatással.

Ezután bekövetkezett a nagyszerű halotti lakoma, melyet — Jornandes szerint — a húnok „strava“-nak, talán helyesebb leírással „tor“-nak neveznek, mely fényes vendégeskedésből, sirvavigadásból állott. ¹⁾

Lazius ²⁾ a strava szót sarmat szónak mondja, mely vendégeskedést jelent; Schödel ³⁾ pedig húnscythának vélelmezyezi; Lactancius ⁴⁾ az acervus szó magyarázatánál így ír: acervus=ellenségtől nyert préda tömege. Mert a meghalt királyoknak az ellenségtől nyert prédából raktak magos halmot, mely temetési szertartás, mint mondják, a barbaroknál ma is szokásban van.

Ennek folytán némelyek a strava szót halomnak fordítják, mely szerint a húnok Etele sirja fölé, a régi scythia szokás szerint, nagy halmot hánytak; azonban ez Jornandes

¹⁾ Jornandes c. 49. — ²⁾ Chorogr. Beschreib. Hung. cap. de hunnis. —

³⁾ Notit. Hung. P. I. §. 180. — ⁴⁾ Ad Statii L. II. Thebaidos.

szavainak helytelen magyarázata, mert „Etele sirja felett nagy vendégeskedéssel stravat tartani — concelebrare — nem bir érthetőséggel, a halotti torttartás pedig, mint láttuk, már a régi scytháknál szokásban volt.

Vulcannis Jornandesre tett jegyzeteiben ¹⁾ nem hagyva helyben azon magyarázatot, hogy a stráva a barbaroknál a királyok sirjára rakni szokott s e barbarok nyelvén strá-vának nevezett „hadi zsákmányt“ ténne, e szót góth nyelvből származtatja, azt mondván, hogy „straffa“ (= Strafe) azt teszi büntetés, mivel valószínű, hogy Etele húnjai nemcsak a hadi zsákmánynak a sirra halmozásával, hanem foglyok leölésével is fejezték ki gyászukat.

A szláv írók közül Schafarik ²⁾ a strava szót szláv szónak tartja, mely halotti tort jelent; azonban ez ellenkezik Jornandes előadásával, ki a halotti tort magoktól a húnoktól „stráv“-nak nevezettnek mondja; ellenkezik a történelemmel, mely szerint a szlávok Kr. u. csak az V-ik század vége felé közelítettek a Dunához.

Majd a király temetéséhez fogtak. Testét egymás után három koporsóba zárták, az első arany, a második ezüst, annak jelképezésül, hogy nemzetét mindkét birodalom kincseiből meggazdagította; a harmadik vas, mert kardjával sok nemzetet meghódított. Az éj titkos homályában temettetett el teste a földbe, azon kőszobor mellé, hol Keve, Kadicha és Béla s többi húnkapitányok nyugosznak; mellé az ellenségtől csatákban elszedett fegyvereket, különféle drága kövektől tündöklő czafrangos lószerszámokat, s ily királyi udvar fényéhez tartozó különféle czímereket helyeztek; s hogy ennyi kincs az emberi kincsszomj elől elrejtve maradjon, a temetéshez alkalmazott munkásokat megölték. ³⁾

Kézai, Thuróczy, Oláh szerint Etele Keveházán, Bél M. szerint Jászberényben ⁴⁾, német mondák szerint az Etsch folyó medre alá temettetett; sőt Révész említ egy Debreczen vidékén ma már csak kevesek által ösmert hagyományt, mely szerint: „Attila natus est Engaddi

¹⁾ 187 I. — ²⁾ Slav. Alterth. II. B 1. 58. — ³⁾ Jornand. c. 49. Kézai IV. f. 4 §. — ⁴⁾ I. 4 f. 4 §. Thuróczy c. XXII. Oláh c. XVI. §. IV. Bél Calani Attila p. 146. not. 6.

(Enyed?) educatus est in Zelemér (Szabolcs megyei pusztá), sepultus est in Dombegyháza (Csanád megyei pusztá). ¹⁾

E végzetes éjjel Marcián császár álmában Etele ijját eltörni látta; a húnoknál az ijj hatalom jelvénye volt. ²⁾

A külföldi írók Etele haláláról azt jegyzik meg: „a világ réme nem vala többé.“

Montesquieu így ír a nagy hún királyról, Etele „az ő faházában, hol őt Priscus előnkbe tünteti, minden barbar nemzetnek ura, és némi tekintetben majdnem mindazoknak, kik pallérozottak valának; egyike volt azon nagy monarcháknak, kikről a történet valaha emlékezett.“ ³⁾

Etele birodalma igen nagy kiterjedésű volt; a régi és ujkor minden hódítói között ő volt az egyedül, ki a két leg-hatalmasabb birodalmat Germániát és Scythiát meghódította, Thuringia a leigázott tartományok közt volt; döntő sullyal beleszólt a frankok belügyeibe; a burgundokat leigázta.

Meghódította az Oceán szigeteit, továbbá Scandiniáviát, s a húnok adót szedtek prémes bőrből felső észak vidékéről, melyet éghajlatának szigorúsága és lakosai vitézsége még addig minden más fegyver hatalmától megvédett.

Kelet felé, a scythia pusztákon keresztül, nehéz Etele birodalma határait kijelelni, annyi bizonyos, hogy a Volga partjain parancsolt geougenek chánját legyőzte, sőt Chinába is jártak követei szövetség kötés végett. ⁴⁾

Valóban a húnok mint Etelevel magasra emelkedtek, úgy véletlen halálával hatalmuk megtört, elporladozott a roppant hún birodalom, mihelyt megszűnt működni a láng-ész, mihelyt tétlenné vált a kéz, — mely azt kardja hatalmával fenn és összetartá.

Annak a rettentő akaratnak, mely, míg Etele élt, soha akadályt nem ismert, mely a hún birodalom jóllétének saját testvére életét álduzatul hozta, mely egy negyed századon át a világnak törvényt szabott, mihelyt a nagy hún király szemeit behunyta, többé senki sem engedelmeskedett.

A mit Etele egy negyed század alatt épített, azt a húnok ősi átka, a belegyenetlenség és családi viszály, néhány

¹⁾ Etellaka 59 l. San Marto die Arthursage 17 l. — ²⁾ Chron. Pasch. ad a. 453. — ³⁾ Róm. birod. nagys. 19 fejr. — ⁴⁾ Gibbon Gesch. d. röm. Weler. 220 l.

év alatt romhalomba döntötte, s e romokon, melyeket a magával meghasonlott kún nemzet vére öntözött, azon germán fajú népek osztozának, melyek jövődő hivatásukra a hadi képzettséget — Etele zászlai alatt, a világ akkori legnagyobb hadiskolájában szerzették. ¹⁾

XIX.

Végig menvén eként Etele húnjainak vitéz tettekben fényes történetén, azon kérdés merülhet fel előttünk: ha vajon ily hatalmas nemzet majd egy százados uralmának, s nemzeti életének maradtak-e fenn né-mely emlékei hazánkban korunkig? Fájdalom e kérdésre a válasz nem kielégítő, mivel e részben igen kevés az, mit felmutathatunk; mert ily emlékek elenyészését nem csak az azóta lefolyt majd másfélezred viharjai, hanem a keresztyén vallás terjesztésében a pogánykori emlékek megsemmisítése által is nyilvánult buzgalom nagy sikerrel eszközölték; holott oly nemzetnek, mint a hún, mely saját kora miveltségének kellő fokán állott, mely — mint Priscus említi ²⁾ — saját nemzeti nyelvén kívül még egy barbar nyelvet, a gothot, ezen kívül a latinok nyelvét is beszélte, mely gyönyörködve hallgatta nemzeti dalnokai ajkairól ősei vitézségének versekben dicsőítését, melynél a királyi udvarban külön titkárok vitték az irodai szolgálatot, irták az országos levelezéseket, vezették a nagy számú foglyokróli jegyzéket — ily nemzetről lehetlen képzelni is, hogy irott emlékei, évkönyvei ne lettek volna. A fentmaradt kevés emlékjelek a következők:

1. A már fent említett székely áldozó pohár. ³⁾
2. A húnárok, mely honárka, vagy népiesen homárka nevet visel; ez Erdélyben Sepsiszékbén Réty falunál kezdődik, s Magyaros falunak erdős oldalain keresztül, hol már Csószárka nevet visel, huzódik a bodzai szorosig, honnét az Havas alföldre bevezet. E mesterséggel készített árok egyes ágai benyulnak Udvarhelyszékre, s onnét kihat Magyaror-

¹⁾ Budapest. Szemle 1858. IX. X. 260 l. Szabó K. — ²⁾ Uj m. muz. 1850 — 1. 613 l. Szabó K. Priscos töred. — ³⁾ Lásd e munka 64 s k. lapjain.

szágba, hol ismét Ördögárka név alatt ismeretes. Ezt némely írók avarok árkanak állítják; meglehet azonban, hogy ezt a hatalmas Etele birodalma erősítésére, s a húnok honmaradt nagy számu családjaik s nyájaiknak véres hadjárataikban távolléttük alatt idegen beütések elleni biztosítására ásatta, majd az avarok itteni uralmok alatt kiujtván, szinte a fentebbi célra sikerrel alkalmazták, mint alább látandjuk.

Figyelmet érdemel, hogy valamint Magyarországon az Ördögárka mellett Árokszállás, Ároktő helységek vannak: úgy Erdélyben is Háromszékben van Árokpatak, Árkos és egy 1521-ki adománylevélben van: „terra árokköz.“¹⁾

3. A húnszékely írás, melynek egy nemzet jegyeivel sem azonosítható betűi több székely egyházak felirataiban nagy részben korunkig fenmaradtak; jelesen ilyen volt a Csik Sz. Mihályi igen régi egyháznak 1731-ben felfedezett felirata, de másolatát senki le nem vevén, ez egyháznak átalakításakor annyira elenyészett, hogy erre most már a legvénebb emberek sem emlékeznek; továbbá a Csik Sz. Miklósi egyház fölirata 1501-ből, mely 1749-ben fedeztetett fel, azonban ez is a régi egyháznak a mult század utolsó felében történt átalakításakor elenyészett, s örökre ösmertelen maradt volna, ha ezt már elébb több jeles hazai tudósaink gondosan lemásolva, az enyészettől meg nem mentik, s vitatkozás tárgyává nem emelik; e felirat megfejtett tartalma ez: „Urunk megettig fogván ezerötszáz egy esztendőbe Mátyás — János Estyán kovács csenálták Mátyás mester Gergely mester csenálták.“ Végre az enlakai felirat, melyet a székelység ritka buzgalmu átkutatója b. Orbán Balázs, a regényes Firtos aljában fekvő Enlaka unitarius egyházának deszka menyezetén a kar fölött 1864 körül fedezett fel, mely 1668-ból való, s megfejtése következő: „Georgius Musnai. Csak egy az Isten Deus. 14.“

Musnai György volt az, ki ez egyházat az akkor divatos tulipántos modorban kifestette, s nevét húnszékely betűkkel jegyezte fel az egyház deszka mennyezetére.²⁾

Udvarhelyszékben Sz. Mihály unitarius község temploma

¹⁾ Kállay F. Székely nemzet ered. 37. 42 l. — ²⁾ Budap. Szemle 1866. XIV—XX. Szabó K. Koszoru II. évf. 1864. 1-ső félév. 522 l.

nem régen szedetett le, s miként hite bevehető emberek állítják, igen diszes, faragványos kövekkel volt burkolva, azonban kicsiny levén, ennek anyaga felhasználásával is építtetett a mai nagy egyház; a régi egyház faragványos kövein, hagyományok szerint, sok felirat, s ezek közt több hún betűkkel írott is volt.

Ugyan e székbén Kadács vagy Kadicsa vár aljában Sze-kérvár nevű téren találtatott 1833-ban Marossi János által egy szép körded czifrázatokkal ékes és senki által e vidéken elolvasni nem tudott írással borított kő, de a mely a színben, hová betéttetett, leégés miatt elporlott, de utánirt betűk alakjából azt kell következtetni, hogy ezen hún írás volt. ¹⁾

Komáromi Csipkés György is emlékezik egy húnshékely betűkkel hihetõleg a XVII-ik században írott debreczeni könyvrõl, mely azonban még a mult század elején elveszett.

A Bél M. húnscytha betűivel írt turóczi fakönyv említést nem érdemel, miután ennek késõbbi koholt voltát Szabó Károly tudósunk már kellõen kimutatta.

4. Több helynevek, jelesen Bánfi és Vajda-Hunyad, mely utolsónak latin neve ma is Hunnopolis ²⁾, B. Hunyadon túl van a Balamér íjásza nevű óriás hegy ³⁾. Magyarországon Szepes megyében Hunsdorf — Hunnisvilla — hagyomány szerint itt vívták a húnok 441-ben Macrin és Tetric által vezérelt római seregek ellen a csatát, s maig is találunk itt hún és római fegyvereket ⁴⁾; ott van Erdélyben Udvarhely város, hol a hagyomány szerint Etele udvarát vagy lakását tartá; Udvarhelytől alig $\frac{1}{4}$ órányira a Küküllő jobb partján Budvára, megközelíthetetlen természeti meredek fekvéssel, s az északi oldalon, hol természetileg leggyengébb, cyclopsi műnek tetsző kettős sáncczal; e vár a székely krónika szerint (l. 276.) még Etele birodalma elbomlása előtt Bouda rabonbán által építtetett, s ez volt az Etele húnjaitól elszakadt, s ide a havasok közé menekült székelyek főrabonbánjainak is székhelye, politikai életük és vallási kegyeletük központja; itt e vár alatt gyűlt egybe a székely nép áldozni, törvényt hozni, a hon ügyei felett tanácskozni, jutalmazni

¹⁾ Orbán B. Székelyföld I. 107. 115. l. — ²⁾ Windisch Geogr. v. Siebenbürg. 120 l. — ³⁾ Kövály Erdély ritk. 89 l. — ⁴⁾ Fényes Magy. orsz. Geogr. III. k. 315 l.

és büntetni; itt székel a hős Zandirham; itt tartattak a székelyeknek ősi törvényei, s később az Árpáddal kötött szövetségnek hat köre metszett törvényei. ¹⁾

De van a Cseje patak jobb partján is egy Budvárnak nevezett domb, s a hagyomány itt ily nevű vezér várát keresi; továbbá Zetelaka község Zete várának romtöredékeivel; Benkő szerint: Zeta vagy Zota, régi írás szerint Seuta vagy Seutha legrégibb férfi név a scythák közt, kiktől a húnok és székelyek átvették, s Zetelaka oly régi telepítvény, hogy a csiki krónikában már Sz. István előtti korban is előfordul; székely hagyomány szerint Kadicsa és Zeta várait két ily nevű húnvezér építette. ²⁾

Udvarhelyszékben a Rikán átvonuló országúttól balra a Kustály hegylánczolat Hegyes nevű bérczenek tetején állott egykor Attila vára, miről a néphagyomány azt beszéli, hogy Attila a Rikán vadászva gyakran tanyázott udvarával e várban, itt gyűjté egybe harczosait, melyekkel lecsapott a Vargyas tájékán táborozó dákok szétverésére; mult századokban e várban nagy mennyiségű ezüst karika pénzeket találtak. ³⁾

E várban halt meg Réka, Etele neje, s egy a vártér éléről lehengetett szikladarab aljában temettetett el a hagyomány szerint, mely szikla oldalán őskori betűmetszések is voltak, de e sziklát 1820 táján egy villám ketté szakította ⁴⁾.

Orbán Balázs e szirt darabot személyesen megvizsgálta, de azt a Rika alján elterülő terjedelmes mészkőfekvet fel-emelkedésének találta, s rajta őskori betűket nem látott. ⁵⁾

Figyelmet érdemel, hogy az Olth vize hajdan Ete nevet viselt; ezenkívül a Kádár és Turda nemzetség emlékét a székelyek közt levő több Kádár család és Turda vagy Torda hegynév tartja fenn. ⁶⁾

817-ből Kegyes Lajos oklevelében említetik a Mura vize mellett vagy a húnok által vagy ellenök épített vár Huneburg.

1075-ből Géza király oklevelében említetik a Garan vidékén „sylva hunniciensis“=hún erdő.

¹⁾ Orbán B. Székelyföld I. 60. 61. 146. Uj m. muz. 1854. 401 Szabó K.

— ²⁾ Orbán B. Székelyf. I. 41. 64. 65 l. — ³⁾ Orbán B. Székelyföld I. 230 l. —

⁴⁾ Uj m. muz. 1853. 176 l. — ⁵⁾ F. i. m. 232 l. — ⁶⁾ Kállay f. i. m. 43 l.

1138-ból Attila falu Somogy szélben.

1155-ből Hun puszta és Attila falu.

1217-ből Athila puszta — talán Biharban. ¹⁾

Ehez járul Etele névnek számos helynevekbeni változéka.

Talán hún emlékek lehet tartani a mai Bonta és Tepej vagy Tabaj hegyszorosokat is, melyekről a Kr. u. 550 körül élt Jornandes írja, hogy a régi Dácia, melyet az ő korában gepidák laktak, Moesiával átellenben a Dunán túl heglánczolatokkal van bekerítve és csak két bejárása van, egyik Bontás, másik Tabas. ²⁾

Ily nevű két hegyszoros ma is van a Székelyföldön, s csaknem egyedüli jelentékenyebb bejáratot képez.

A Nagy-küküllő völgyében az ős székelyföld határszélének fedezetül szolgáló várakon felül az agyagfalvi tér felső végénél Bögöz és Bikafalva közti szorost ma is Bontának, az ott Küküllőbe szakadó csermelyt Bontapatakának nevezik.

A Taba szorost szintén feltalálhatjuk Alsó-Rákosnál, vagyis azon roppant hegyek közti szorosban, hol az Ölt Erdővidékéről kitörtet, itt a szoros két oldalán emelkedik a két — rákosi és ürmösi — Tepej nevet viselő két hegycsúcs, melyek régi iratokban Tapaj és Tabaj néven is fordulnak elő, melyek egyezni látszanak Jornandes Tabájával. ³⁾

Sopron megyében Kis-Marton mellett Sz. György nevű falu közepén az út melletti ó-kőkúthoz közel emelkedik ki a földből egy 8 l. magos, $\frac{3}{4}$ l. vastag s 4 l. széles megavult homokkő, melynek előlapján két mellkép van domborművel; a jobb felőli alak a bal felőlinek egy köpeny alatt kezét nyújtja, melyet a másik alatt jobb kezével megfogja, baljával tekercset tartva. Ez alatt egy négykerekű kocsi látható, alatta következő betűk:

MATIL

A MOLN

ATILLAEMRMI

ATILLAE

ATII.

¹⁾ Fejér Cod. diplom. VII. I. p. 70. 71. I. p. 429. Lóskay magy. nyelvtört. 28 l. Jerney nyelvkincsek 7. 36 l. Ritus explorandae veritatis. — ²⁾ Jornandes C. XII. — ³⁾ Orbán Székelyföld I. 33. 38. 201. 203. 206 l.

A falu legöregebb lakosa hg. Eszterházy könyvtárnoka Gall Györgynek azon hagyományt beszélt, hogy a falu felett fekvő Heidenberg = pogány hegy, e nevét Attila királyról nyerte, ki sok száz évvel ezelőtt itt lakott; s kinek a kő egy szép herczegaszonynyal egybekelésének emlékét jelöli.

Mindenesetre az emlékrómai kéz műve, ezért van rajta római styl és római betűk. ¹⁾

Dugonicsnál ezt olvassuk: „mind Attilának, mind Budának kőből kifaragott fejöket valahol meglelvén Zápolya királyunk, azokat a mostani budai várba helyeztette, nem messze az öreg templomtól, mely égbe vitetett Szűz Máriának tiszteletére építettett, annak az utnak elejére, mely lépcsőkön a vizi városba leviszen. A lemenendőknek bal kezekre esik Attilának feje, porhanyó kőből kifaragva, meg is koronázva, de úgy összezerve és megcsontitva, hogy alig lehetne Attilára ösmerni, ha Bél-ben nem látnók ennek nyomait. Budának feje épen megtartatott, mert márvány annak köve, és a nézőnek jobbára tétetett. Herczegi süveg van fejébe.“ ²⁾

Honnét merítette Dugonics ezen adatot, hogy a két szobor fej, Etelée és Budée volt, azt fel nem jegyezte; hanem nagyon hihető, hogy I. Mátyás, ki a magyar őstörténelem iránti különös előszeretetből Bonfint a húnok történelme megírásával megbizta, sőt a magyarok őselei felkeresésére keletre követeket küldeni szándékozott, emeltette ezen szobrokat Buda vára ékesítésére; s igen hihető, hogy e szobrok Buda várát 1526. September hónapban elfoglaló Szulejman hadserege által romboltattak le.

A húnok emlékének külföldön is több nyomait találjuk. Austriában a mai Haimburg város a régi Hunburg = Hunvár átidomítása; ³⁾ a Duna partjain Hunsdorf és Abgar = Avardorf a húnok és avaroktól nyerték nevöket; Bajorhonban az Isar és Senon összeszakadásánál levő mezei lakok Hunivangoknak (= Wagen) neveztetnek azért, mivel a húnok itt hajdan tábort ütve, magokat kocsikkal elsánczolák; ⁴⁾ — a Traun és Inn folyónáli vidék: Hunsruck — mons hunnius vagy Hunes-rüche, továbbá a Castelhun — castellum

¹⁾ Attila und Walther von Aquitanien — G. Fr. Klemm Wien 1829. II. p. 84—6. — ²⁾ Szittfyai történetek I. 122 l. — ³⁾ Ranzan Epist. R. Hung. ind. 3. — ⁴⁾ Lazius de migr. Gent. lib. 7.

hunnorum — most Castelaun, Hundheim, Hundshaufen, Hunneborn, szinte úgy látszik, hogy a húnoktól neveztetvén el, ezek emlékét tartják fenn. ¹⁾

Fentebb láttuk, hogy Etele galliai hadjárata alkalmával Kr. u. 451-ben Argentoratum vagy Argentina, ma Strassburg városát ostrommal bevén, mivel ellentállani merészelt, lerontatta; ennek örök emlékéül a lakosság a városnak Corona falu felé vezető kapuja tetejére Etelének egy köralakú vésett arczképét helyezte e körirattal: „sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat. A. U. AETA XLVII. azaz: Attila, Unnus, Aetatis XLVII. E kapu 1532-ben kiujjíttatván, következő felirattal láttatott el: „nulli neque vim, neque insidias cogitantes, sed propulsandarum ergo, resp. Argentoratensis fieri fecit anno salutis M. D. XXXII. ²⁾

Deserici írja ³⁾, hogy néki 1744-ben a velencei fegyvertárban egy régi sisakot mutattak, s azt Etelének lenni mondották.

Etele trónjának egy része, egy faragatlan kőducz, az aquilejai pátriárka templomában őriztetik. ⁴⁾

5. Mit szóljunk a régi Hunnia síkjain emelkedő számos régi kúnhalmokról? ezekről fentebb már volt emlékeztet; ezek legnagyobb része emberi kéz művei, melyeket — mint fentebb láttuk — a húnok ősi szokás szerint emeltek elhúnyt bajtársaik tetemeik felett.

Az Etele nagyszerű tettei és fényes hırneve emlékéül a régiségeket utánzó csalfa emberi ügyesség Etele neve alatt s köriratával több féle hamis pénzeket hozott forgalomba; jelesen Etele névvel 4, testvérje Buda nevével egy darabot; az Etele neve alattiak következő köriratot viselnek :

1. Etele arczképe szakállal, és fején a hatalmat jelvényező szarvakkal, pánczélos mejjell; körirata ez: Attil. 441. Rex; másik lapon egy város felett: Aquileia; ezüst; nagy tallér nagyságu.

2. Etele arczképe körül: Attii. (451.) Rex; másik lapon egy vár felett: Aquileia. V. ezüst — tallér nagyságu.

3. Etele koronás arczképe körül: Attila Rex Fla. Lvm.

¹⁾ Attila und Walt. v. aquitanien v. Klemm II. p. 143. — ²⁾ Deseric. Attila ex maj. hungar. L. IV. P. II. c. IX. p. 254. — ³⁾ De init. ac. maj. Attila. L. IV. P. I. c. IV. p. 72. — ⁴⁾ Hon estí lap. 1870. 3-ik sz. tárcza.

D.; másik lapon egy szakálás férfi, ülve sörényes oroszlánon, jobbában fegyver és több águ ostor, bal keze előre nyujtva; körirat nélkül; — réz, kisebb tallér nagyságu.

4. Etele gazdag hajazattal és szakállal; körirata ez: Attila flagellum Dei. sárga réz; kis tallér nagyságu s mind a négy igen durva mű.

Húnok fővezérére Buda nevét viselő pénz: Buda arczképe szakál s bajuszszal, tollas magyar kalpag, hátul lelőggóval, mejjén palást, körirata ez: Buda Dux Hunnorum; ezüst tallér nagyságu, és durva mű.

Mind az öt rendbeli pénz, minden szakértő előtt, azonnal hamisnak tűnik fel. ¹⁾

E tárgyra vonatkozik egy ily czimű munka is: Ayrmanni de numis Ateulae, regi Attilae male attributis. Giessae 1739.

Végül nem lesz érdektelen az Etele király korára s tetteire vonatkozó irodalmi munkákat röviden összeállítani:

Priscus Rhetor -- (életét lásd f. 385 l.) — ki, mint fentebb láttuk, tagja volt a II. Theodoz által Maximin vezérlete alatt Etele udvarába Kr. u. 448-ban küldött követségnek, s így mint egykoru s szemtanu, teljes hitelt érdemel.

Aquitaniai Prosper Galliából, I. Leo pápa titkára az V-ik században, meghalt 455-ben; ide tartozó munkája: Chronicon, mely Ádámtól Kr. u. 455-ig megy.

Idatius, Gallia Gallicia tartományában Lamego városban született, s 427-ben lamigói püspök lett, még élt 486-ban, s így a húnok galliai hadjáratával egykoru; melyről „Chronica“ czimű munkájában emlékezik is.

Sidonius Apollinaris, született 430 körül Lyonban, előkelő családból, veje lön Avitus császárnak; általában a császárokra irt dicsérő verseiért végre senatori méltóságra emelkedett; 472-ben clermonti püspök lett, meghalt 480-ban; ide vonatkozó munkája: Carmina XXIV.

Marcellinus Comes, illyriai származásu tudós I. Justinian udvarában, élt 527 körül; irt egy Chronicont 379—534-ig.

¹⁾ Catal. num. Hung. Int. nat. Széchényiani P. III. p. 47. 48. I. tab. 2. 34. 5. III. 18. Schödelius notit. Hung. I. c. p. 1. §. 238. Belius de vet. litter. hunnscyth. Sect. III. t. IV. Mascov Deustche Gesch. I. 426.

Jornandes, góth nemzetű, ravennai püspök, ki előbb az alánok királyának volt titkárja, élt Kr. u. 550 körül. Megírta a góthok történetét az Etele és Aetius közti harc után körül belől egy századdal, s e harczról ő ad legkörülmenyesebb részleteket. A ravennai udvarhozi viszonyánál fogva, s kevéssel ez esemény után élván, Jornandes hihetően az Aetius emlékének befolyása alatt irt, s így ő legjobban értesülván a tényekről, erre vonatkozó előadásának a legnagyobb hitelességgel kell birnia, annyival inkább, mert ő Priscusnak ma már elveszett munkáját is használta s gyakran idézi; ide vonatkozó munkája: „de rebus geticis.“

Turoni vagy Florenczi Gergely, született Auvergneben 544; korának tudományosságáról egyik leghíresebb püspöke, meghalt 595-ben; ide vonatkozó munkája: *historia sive annales Francorum*.

Sevillai vagy hispaliai Izidor, született 570-ben Spanyolországban Carthagenában, az őt felnevelő bátyja után Sevillában püspök lett 601-ben, sok jeles munkát irt; ide vonatkoznak: *Chronicon Gothorum*, *Historia Vandalorum*, *historia Svevorum*, *Chronica regum visigothorum*; meghalt 676-ban.

Fredegarius Scholasticus, élt 658-ban, turoni Gergely után legrégibb történetírója a francziáknak; ide vonatkozó munkája: „*Chronicon*.“

Warnefried Pál, más néven hivataláról aquilejai Diacon, ki az utolsó lombard király Desideriusnak titkára volt; meghalt mint Cassinó hegyi szerzetes a IX-ik század elején; ide vonatkozó munkája: „*historia longobardica*.“

A kik tüzetesen irtak Eteléről következők:

Juvenus Caelius Calanus, dalmata származásu, pécsi püspök 1197 körül, munkája: „*Attila*.“

Callimach Filep, etruriai származású, II. Pius alatt a római academia tagja, majd II. Pál üldözése elől Kasimir lengyel király udvarába menekült, s János Albert alatt az udvar legbefolyásosabb tagja lett; meghalt 1496-ban; munkája: „*de gestis Attilae*.“

Oláh Miklós, esztergami érsek 1553-ban, munkája: *Attila*.

Grangerius, párisi királyi tanár 1641-ben, adott ki egy latin értekezést: „de loco, ubi victus Attila fuit,“ ugyanez megjelent: Lipsiae 1736.

Rohr Attila hunorum rex. 1679.

Pittoni. Historia delle Azzioni d' Attila cognominato Flagello di Dio, con la Dichiarazione delle fiere Battaglie, Incendii, Distruzioni, Ruine e Danni che apportò all' Italia. Venetia 1716.

Ayrmanni. Dissortatio de numis Ateulae Regi Attilae male attributis. Giessae 1739.

Merheim. De moribus Attilae Witteb. 1778.

Über Attila könig der Hunnen eine histor. Skizze Altdorf. 1780.

Év nélkül Cordines kéziratai közt: Bibliotheca 261 l.: Dissertatio de gente Hunnorum, Attila ejus vita et morte.

Müller Joh. Attila der Held des 5. Jahrhundert. Wien 1806.

Fessler: „Attila König der Hunnen“, Breslau 1808.

Klem: Attila nach der Geschichte, Sage und Legende. Leipzig 1827.

Tourneux mérnök: Attila dans les Gaules 1833.

Pierquin de Gembloux: Attila sous le rapport iconographique, Paris 1843.

Thierry: Historie d' Attila 2 vol. Paris 1856.

Thierry: Attila történelme, fordította Szabó Károly. Pest 1865.

Journal du camp de Chalons sur Marne en 1857 publié par ordre de l' Empereur Paris 1858. 4-o.

Savy A. Memoire topographique jusqu'au V-ne siècle — a Marne megyei memoírok 1859-ki kötetében.

Hoage: „Geschichte Attilas“, Celle 1862.

A britt könyvtárban:

Attila flagellum Dei. Vulgar et Navamente Historiada: G. L. Venetiis.

Ugyanez 1507. 4-rét kiadás — Melchior Sessa, nyomt.

Ariminesi (Rochi degli) Attila flagellum Dei — tratto de la vera cronica in ottava rima per R. degli A. der Francesco de Alessandro Bindozi et Maphaeo Pasin com-

pagni. Vinegia 1550. 8-o; ez meg van a Cornidesféle könyvtárban is. Lásd Biblioth. hung. Pest. 1792. p. 25.

Ugyanez 1603. Venetia. 1763 Lucca. 1807 Lucca.

Opera chiamata: Attila flagellum Dei. Che tanto a dir Attila, quauto e a dir destructione et morte de li christiani, el quale comincia dal nascere del dicto Attila, et de la destructione chel fece in Italia alla sua morte, et come fu morto per le mane del re iano re de pataffia. Pressum per Johannem de Castelliono, Mediolani 1508. 4-o.

De prima expeditione Attilae regis hunorum in Gallias, ac de rebus gestis Valtharii Aquitanorum principis, carmen epicum saeculi VI. E codice manuscripto membranaceo nunc primum in lucem productum et illustratum et adauctum F. C. I. Fischer (carminis continnatio) 2 pt. Lipsiae 1780—92. 4-o.

Storia nuova d' Attila, flagellum Dei, o sia il triomfo della Fede — in verse — (Lucca? 1820?) 12-o.

Attila a tragedie in feire acts and in verse, and other poems. London 1832. 12-o.

Modenai kir. levéltár és könyvtár kézirati osztályában:

Bonaccursi: Attila — bőrhártya — XV. száz. V. B. 29.

Petrus Cornelius Attila, 4 r. XVIII. száz. fordítás. XIII. E. 4.

De feltűnik Etele nagyszerű alakja a latin, german és magyar legendák, hagyományok és mondákban is többféle változatokkal; előjön Etele a romboló, az alapító, az isten ostroma, a pokoli, a hittudós, az erényes, a keresztények barátja stb. s életének főbb mozzanatai különféle kiszínezést nyertek. Eteléről szól a scandinav Edda a XI-ik század végéről, utána a german Niebelung ének a XIV-ik századból; húnokról zeng részben az ősz franczia nemzeti epos a Völsungasaga is Brynhild és Gudrun mondáival, a Vilkina saga szinte a XIV-ik század közepén, mely berni vagy veronai Ditrich tetteiről szól: mindezekben előfordul a hún király Atlé, ennek birodalma Hunaland, Atlé atyja Budlé néven; de míg az Edda s a Niebelung ének Eteléje húnjaival a Duna partjain tanyáz, addig Beauvois szerint a Völsungasaga Atléja s húnjai az Elbe

mentén alkottak birodalmat; e nép az, melyet a történelem chauci és huni név alatt ismer, s mely a IV-ik század közepe táján viszálykodott a frankokkal, míg Etele s húnjai csak az V-ik században lettek hatalmasokká; Beauvois Atlét éppen szász fajú nép fejedelmének mondja.

Figyelmet érdemel, hogy a Vilkina sagában több helyen olvashatjuk: „Markgraf Rodolf-ur“, továbbá: Thidrikur“, — az úr szó, mint tudjuk, a keleti, főleg a magyar nyelvben bir jelentéssel, s valjon nem szolgál-e ez is annak igazolásául, hogy e hősmonda magyar eredetű, s személyei a hünmagyar hősmondából, az ebben használt magyar kifejezésekkel lettek más népek mondáiba átvéve. ¹⁾

¹⁾ Thierry Attila mondák ford. Szabó K. Budapesti Szemle 1868. 75 l. Rokonaink epikája Szilády Á. Klemm Walth. v. Aquit és Attila II. 100—116. 65—67. 71—83. 269—287. Reguly album. Wenczel G. magy. nemz. hősmondáról.

HATODIK SZAKASZ.

E T E L E F I A I

É S

AZ AVAR BIRODALOM EURÓPÁBAN.

I.

Etele, hogy birodalma egységét megóvja, s fenmaradását biztosítsa, úgy rendelkezett, mi szerint utána egész roppant birodalmát kedvencz nejétől Rékától származott fia Ellák, a kozár király egy maga nyerje örökségül, azonban voltak neki több fiai is, s a bölcsek atyai czélt a fiak nagyravágyása meghiúsította.

Denghizik, kiben megvolt a vállalkozási szellem, vakmerőség és csudatevékenység ¹⁾; Irnák, bátyjának ellentéte, szelid, békés jellem, s atyja kiváló nyájas szeretetének tárgya ²⁾, a mellett óvatos, magába zárkozó s minden erőszakos elhatározásnak ellensége; testvérei — talán egy közös anya gyermekei — Emnedzár és Uzindur ³⁾ szeretettel kapcsolták magokat sorsához; ezután a gepidák királya Ardarikhnak hugától született fia Gheism ⁴⁾.

A magyar hagyomány még két másik fiat is említ. Aladárt, ki a german Krimhildtől, egy bajor herczeg leányától született, és Csabát, ki Honoria herczeg asszonynyal, a Nagy Theodoz unokájávali házasságból származott, s ezen Csaba igen fontos szerepet játszik a magyar hagyományokban ⁵⁾.

Ezek vonakodván bátyjok Elláknak felsőségét elismerni, a birodalomnak mindnyájok közt egyenlő felosztását követelték. Földet, népet, nyájat, nemzeteket osztályra bocsátottak, s királyokra alattvalóikkal együtt nyilat húztak, sorsot vetettek. Az ázsiai népek ezt, mint előttök nem

¹⁾ Priscus exc. leg. 45. 46. Chron. pasch. Jornand. 51. f. Marcell. Comit. chron. — ²⁾ Priscus u. o. 68. l. — ³⁾ Jornand. de reb. get. 51. f. — ⁴⁾ Theophan. chronogr. 185. l. — ⁵⁾ Keza S. chron. hung. c. IV. §. 5.

szokatlant, túrték; de a germán és góth királyok boszút forraltak, s igyekeztek felhasználni e kedvező alkalmat, a hún vazalli állásból kimenekülni. Csakhamar Ardarikh a gepidák és Valemir az ostrogothok királya, a német vazallok legnagyobb részével fegyverre kelt; s Pannoniában — Jornandes szerint ¹⁾ — a Netád nevű kis patak melletti nagy síkságon; Turóczy szerint ²⁾ Sicambriánál, harcra került a dolog; a hunok mellett állottak az alánok, sarmaták s némely german népségek. „Képzelsen az ember — írja Jornandes — egy testet, melynek fejét levágták, s melynek tagjai, többé közkormánynak nem engedelmeskedve, egymással örült harcra keltek; éppen így lehetett látni, mint marczangolták egymást az erős nemzetek, melyek soha emberökre nem akadtak, csak mikor egymás ellen fordultak. Igazán bámulatos lehetett, látni a dühös gothot karddal viaskodva; a gepidát a mint sebeibe tördeli a nyilat, mely megsebzette a gyalog küzdő svévet; a hunt, a mint nyilait szórja; az alánt, a mint nehéz fegyverzetű hadait sorakoztatja; a herult, a mint könnyű gyalogságával rohamra száll.“ Nem egy, de több megújított csatát vívtak, egyik véresebb vala mint a másik, a szerencse már a hunoknak látszott kedvezni, midőn hirtelen a gepidák javára fordult. Ázsia fiai 30 ezer halottat hagytak a csatatéren; itt esett el Ellák, „oly vitézül, hogy atyja ha él, ily dicső halált ohajtott volna“, akkor esett el, mikor már maga előtt a földet ellenségei halmazával borította. Eleste végkép megzavarta a hunok seregét, futva vonultak vissza a Dunán, és a gepidáktól üzelve, a Duna torkolatához s a Pontus melléki síkságra, hol magokat elsánczolták, húzódtak. Ardarik, mint e harc hőse, foglalta el Dáciát, a Tisza síkját, és sátorát Etele székhelyén ütötte fel ³⁾.

Az ostrogothok Pannoniát foglalták el Sirmiumtól Bécsig, s minthogy 3 király alatt 3 törzscsoportot képeztek, az országot 3 részre osztották. Theodemir Bécs fölött a mai Fertő környékén, Videmir e mellett, Valemir pedig a római birodalom felől keleten, az akkor fekete víznek nevezett Szávaig terjedő részen telepedett le; melybe Mar-

¹⁾ Jornand. u. o. c. 50. — ²⁾ Chron. I. c. 23. — ³⁾ Jornand. c. 50.

cián császár szívesen beleegyezett, s az ostrogothok a római kormánytól vendég és szövetséges czímet kaptak. A germán nemzetek pedig a Duna mellett felvonulva, a folyó jobb partján terjeszkedtek ¹⁾. E mozgalmak láttára a longobardok elhagyva az Elbe tájékát, Bohemiába vonultak.

Ezalatt a hunok szétszórt csapatai a Dunától északra, a fekete tengertől nyugatra terülő síkságon, melyet Huni — talán hún — várnak neveztek, összeszedték magokat, s Etele fiai, félretéve eddigi romlások okát, a belviszályt, egyetértve működtek, egy újabb hadjárat által, atyjok birodalma visszaállításán ²⁾.

456-ban tavasszal, mint vihar, nyomultak elő a Dunához, hogy szökevény szolgálkat az ostrogothokat felkeressék; a Dunán átkelve, a Száván áttörve, Valemirt oly gyorsan megtámadták, hogy ennek nem vala ideje testvéreit sem segélyre felhívni; a maga seregével tehát a Száva felé vonult, s miután a hún lovasságot ennek mocsárain keresztül hurezolva, megfárasztotta, mint támadó lépett fel, s a begyakorlott goth lovasság a hunokat nemcsak visszaverte, hanem Sirmiumnál legyőzván ³⁾, ezek nyakra főre Scythia egy részébe a Duna torkolatához Hunnivarba menekültek.

A „hunivár“ hol fekvése és jelentése iránt különbözők a vélemények. Ugyanis Jornandes 52-dik fejezetének ide vonatkozó szövegében némelyek Danubius, mások Danapris-t olvasnak, s így egy rész a Duna, más rész a Dnieper torkolatához helyezi; ismét vannak, kik Jornandes szavait úgy értelmezik, hogy a hunok a Duna, vagy a Dnieper torkolatait nevezték „hunivár“-nak ⁴⁾. A hunivár vagy kunvárat Timon a Duna, Tisza, Tarna és Zagyva közre, mások Ungvár környékére, sőt Dáciába Hunyad megyébe — a hunvár szó hasonlatossága és a székelyek mint hunmaradványoknak Erdélyben fennmaradása után — helyezik, de mindezen véleményeket megczáfolja Kr. u. 550-el élt Procopius, ki a hunok régi várát határozottan a Duna torkolataihoz helyezi ⁵⁾.

¹⁾ U. o. c. 52. — ²⁾ U. o. c. 50. **Magy. nyelvt. közl. IV. 246. l. Hunfalvy.**
— ³⁾ Tillemont hist. imper. T. VII. — ⁴⁾ Jordan. de r. get. Lugd. batav. 1597.
p. 153. de regnor. succ. p. 188. Hunfalvy M. nyelvt. közl. IV. 246. l. **Századok**
1871. 469 l. jegyz. Györöki A. — ⁵⁾ Lib. IV. de aedific. Felmer hist. Transylv. 80. l

Ez újabb vereség után Etele fiai átlátták, hogy atyjok birodalmát helyreállítani nem képesek, — elhatározták tehát, hogy különválnak. A nagyobb rész odahajolt, hogy folytassa az ősi pusztai életet a Dunától északra és a Fekete tenger mellett fekvő síkon, — fejöik volt az erőlyes Denghizik. A kisebb rész Hernákh vezérlete alatt a rómaiaktól szabadságot kapott, hogy kis Scythia néptelen tartományába a Duna torkolata körül telepedhessék le, ezekkel együtt az alánok Kandax királyuk alatt, valamint a scyr nemzet csapatai és satagar hunok kis Scythia déli fónsikjára s alsó Moesiába nyertek lakást.

Majd Hernákh két testvére Emnedzár és Uzindur, testvérüktől különválni nem akarva, a parti Dáciában az Ut és Oesc folyók partjait Novae és Nicopol táján foglalták el.

Ezen, — mint Jornandes mondja — békés berohanást a római birodalomba, használták a sarmaták, cemandrok s némely hún csapatok s a moesiai parton egy akkor híres vár a Martena vagy Mars vár környékén telepedtek le. Végre a rómaiak Felső Moesiában és Pannoniában az ostrogothok határai hosszában több bevándorlókat szétosztottak.

E letelepítésekben Constantinápoly Róma elveit követte: szembe állítani a barbarokat a barbarokkal, támogatni a gyengébbeket az erősebb ellen, hogy egyik a másikat megrontsa, s használni az ellenséget, melytől már nem lehet tartani, korlát gyanánt, hogy feltartóztassa azt, ki félelmetessé kezdte magát tenni. ¹⁾

Ez időkorra nézve hazai krónikásaink, Béla névtelen jegyzőjétől kezdve, azt adják elő, hogy az Etele fiai hadainak ez ismételve történt szétveretése után 3000 fegyveres hun elmenekülván, nem tért vissza ősei ázsiai hazájába, hanem letelepedett Erdélyben, s ezek utódai a mai székelyek.

Némely írók körülményesebben előadván ez eseményt, azt mondják, hogy ezek először Czglamezön szállottak meg, de itt az irántok ellenséges nemzetektől magukat bátorságba nem érezvén, ekkor vonultak be Erdélybe; a Czglamezőt némelyek Czegléd vidékén magyarázzák.

E név különféle alakban jön elő az íróknál:

¹⁾ Jornand. c. 50.

Kézai Chigle, posonyi krónika Sigla, budai Chiglad mezei, Turóczy Czygla, Verancz „Chikmezű szegletéről“ emlékeznek; Bárány Ágoston ¹⁾ a Duna és Temes mellékeit, a régi parti Dáciát, Csillagmező néven említi e letelepedés helyéül; itt azonban, Jornandes szerint, Emmedzur és Ulszindur telepedtek le.

Gál László Czygla mező alatt Erdélyben a keresztes mezőt kívánja érteni, mert Aranyosszékből most is van Csegez falu, s egy XI-ik századbéli, Tordát érdeklő metalis levélben „Czygla mezeu“ fordul elő ²⁾.

A Czegléd vidékén letelepedés már csak azon természeti okból sem fogadható el, mert ennek erdő, hegy és víz nélküli fekvése ily kevés népnek semmi természeti védelmet nem nyújthatott; de fel sem is tehetni, hogy egy szétszórt nemzet maradványai éppen az ellenséges föld közepén foglaljanak szállást.

Szabó József ³⁾, székely hagyomány alapján, az első letelepedés helyét a Maros és Sebes-Körös közt Arad, Nagyvárad és Telegdmező tájékára teszi; Gyoroki pedig kétségesnek mondja, hogy a székelyek már a magyarok előtt Erdélyben laktak volna ⁴⁾.

Legvalószínűbb Verantz előadása, ki azt írja ⁵⁾, hogy „háromezer hunférfi, a harczból elmenekülve, Pannoniában maradt, de félvén a nyugoti nemzetektől, kikkel Etele király hajdan igen nagy ellenségeskedésben volt, Oláhország vagy Havasalfölde — Transalpina — Chikmezű-nek nevezett végső szegletébe északfelé költöztek, s hogy a hunnok maradványainak ne tartassanak, Zekel-nek nevezék magokat.“ Az itt említett Chik=Csik mező nem más, mint a mai Csikszék Erdélyben, mely körülvéve a kárpáti alpok meredek hegyeivel, s ezen díszlő rengeteg erdővel, az ezek közepén elterülő, s több folyók által öntözött termékeny síkokon, könnyen védelmezhető szállást nyújtott 3000 fegyveres hunnak és családjainak, kik a harczterül szolgáló sík földről elvonulva, itt ösmeretlen s csaknem

¹⁾ Temes m. 6. 78. l. — ²⁾ B. Orbán B. aranyosszék 1-ső l. — ³⁾ Tud. Gyűjt. 1827. I. 26. l. — ⁴⁾ Századok 1871. 472. l. — ⁵⁾ Kovachich script. min. T. II. p. 107.

hozzáférhetlen vidéken magokat székely név alatt századokig fenntartották, s fenn is tarthatták, mert a hun birodalom összeomlása után Magyarországra vonult népek egyike sem tudott itt állandóan megtelepedni, s a székelyek hódításaitól nem félve, s vadonlakhelyöket nem irigylve, velök inkább szövetségben mint harczban éltek; de harcz esetében is a székelyek erődített lakhelyükből a támadást elég erősek voltak visszaverhetni ¹⁾.

Igazolja ezt az is, hogy egykorú író e letelepedést nem említi, hazai krónikásaink közül az első, ki erről emlékezik, Kézai Simon határozottan írja ²⁾, hogy e hún maradványok Árpádig a Chigle mezőn maradtak; nem pedig, mint későbbi íróink mondják, hogy innét költöztek át Erdélybe.

Csikszékbe telepedtek le tehát legelőször is a székelyhunok, mint Székely István ³⁾ és a székely krónika is ⁴⁾ írja; amaz szállásul Erdély Moldva felőli részét, emez hegyi — alpestris — Dáciát említvén.

Ez állítást támogatja az is, hogy a székely krónikában, melynek hitelességét Szabó Károly jeles történelmi tudósunk helyreállította ⁵⁾, előjövő legrégibb helynevek mind Csik és ezzel határos Udvarhelyszékben találhatók fel, mint Bond = Budavár, Rákusy, Vacsark, Sósmező, Zetelaka, Ügyfolyó, Nyirgótz = Nyerges, Kászon, Gümez = Gimes, Kadits, Szállás, Vészmező, Bálványos, Ikavár, Delne; de ide vezetnek minket a hún-székely írásnak korunkig ismert lelhelyei is: Csik sz. Mihály, Csik sz. Miklós és Enlaka.

Már Turóczy megjegyzi krónikájában ⁶⁾, hogy „senki sem kételkedik az én időmben is, hogy ezek a székelyek az először kijött hunnok maradványai, kik idegen vérrel nincsenek vegyülve, s a földek elosztásában is sokat különböznek a többi magyaroktól, nem is felejtették még el a scytha betűket, melyeket nem papirra, hanem botokra metszenek ki mesterségesen, mint a rovást.”

¹⁾ Orbán B. Székelyföld. I. 4. 1. — ²⁾ IV. f. 6. §. — ³⁾ Krónika 122. 1. — ⁴⁾ 276. 1. — ⁵⁾ Uj m. Muz. 1854. 301. 383. 1. — ⁶⁾ c. XXIV.

De bizonyítja ezt Verbőczy hármass könyvének kívül ¹⁾ még a maig is élő ősi hagyomány, melyet a történelem semmi bizonyos adatokkal megdönteni nem képes; végre mint Szabó K. helyesen megjegyzi ²⁾, azon, a magyaroktól sokban eltérő ősrégi hadi és polgári vérségi kormánysszerkezet, mely a székelyeknél s kunoknál, mint két édes testvér nemzetnél, egész a XVI-ik század közepéig, sőt némi részben a legújabb időig fennmaradt.

Azonban habár Etele fiai s törzsei elváltak is egymástól, de a testvéri rokonérzet köteléke köztök fennmaradt.

462-ben az ostrogothok a satagár hunok területére rontottak, s rabolva, pusztítva mindent, e nemzet kiirtásával fenyegetőztek ³⁾.

Dengesich e pusztításokról értesülve, segítségére siet az angicirek, bittugorok, bardorok és ulzingurok pusztai törzseivel a megtámadottaknak; hirtelen átkel a Dunán, s az ostrogothok földére nyomulva, Bassiana városát — ma Szabács — mint határszélök védbástyáját megszállja. Ezt hallva Valemir, a satagarok további pusztításával felhagyva, Dengezich ellen indul, s a város alatt vítt nagy csata után Dengezich elűzetik, s rendetlenül vonul vissza seregével a Duna balpartjára ⁴⁾.

Négy év múlva 466-ban a Moesiában Etele fiai kíséretében befogadott sarmaták a szolgaságból menekülni óhajtvá, lakhelyökről a Duna felé indultak, de a római kormányzók visszariasztották; midőn hirtelen egy hún hadsereg Hormidák tekintélyes főnökjük vezérlete alatt, a téli hideg daczára a Duna jegén át elborítván a parti Dáciát, rabolni kezdett a rómaiak földén ⁵⁾, úgy, hogy ellene Anthemius consulnak kelle síkra szállani; ez Hormidákot a sík földről hegyes vidékre csalván, itt, mivel serege legfőbb erejét a lovasságot ki nem fejthette az utána nyomuló római sereg ellen: kénytelen vala magát Sardicába vetni, melyet a rómaiak bekerítették ⁶⁾.

¹⁾ III. r. 4. cz. — ²⁾ Budap. Szemle 1858. IX. X. 274. l. — ³⁾ Jornand. 52. f. — ⁴⁾ Jornand. 53. f. — ⁵⁾ Sidon. Apollin. Paneg. Anthem. II. ének 273. v. — ⁶⁾ Jornand. 53. f. Sidon. Apollin. u. o. 269. v.

A város védelemre elég erős volt, de a belerекedt hún sereget csakhamar éhség kezdte fenyegetni, ekkor Hormidák a gazdag zsákmány egy részét egyik római vezér megvesztegetésére használta fel; de ez árulást a katonák becsületessége megghiúsította. Mert a terv szerint a hunok a városból kivonulva, a consulnak csatát ajánlottak, s már csatarendben meg is kezdetett az ütközet, midőn a római lovasság, vezérük árulását észrevéve, a légiók mellé vonult, mire a csata új erővel megkezdetvén, Hormidák keményen megveretve, kénytelen lőn a városba visszavonulni. Ekkor alkudozni kezdtek. A római consul a hunokkal elmenekült áruló fejét kérte, megadatott, s ezután Hormidák csekély számra leolvadt seregével nagynehezen a Dunán átmenekült ¹⁾.

467-ben a hun törzsek követeket küldtek a rómaiakhoz, kérve részökre a birodalommal való szabad kereskedés jogát; de a követség visszautasító választ vitt haza magával ²⁾.

E lealázó válaszra a hunok összejöttek tanácskozni a jövő teendő iránt. Egyik a harcziás párt élén Dengezikhel, vérrel sürgette Konstantinápoly falai alatt lemosni a gyálatatot; ennek ellenében a békepárt feje Hernákh kiemelte, hogy alattvalóik az akatzirok, saragurok s több más hun törzsek segédesapatai éppen ez időben Persia ellen hadjáratlал vannak elfoglalva, s így most újabb háborút kezdeni esztelenség lenne. A békepárt nézetei sokakat megnyertek részökre a hún törzsek közül; de Dengezikh még nagyobb erélylyel sürgette a hadjáratot, kinyilatkoztatván, hogy ha a többi törzsek elhagyják is, ő kész maga folytatni e háborút.

Sürgetése, apja erényei s lelkesedése oly hatással volt, hogy a háború megindítása el lőn határozva, s Hunnivárban a hun törzsek gyülekezése szokatlan mozgalmat idézett elő ³⁾.

E mozgalom láttára Anagast az aldunai római főpáncsnok, Dengezikhhez kérdést intézett; majd erősebben

¹⁾ Sidon. apollin. u. o. 267—297. — ²⁾ Priscus. exc. leg. p. 44. — ³⁾ U. a. u. o. 45. 46. l.

követelte, hogy nyilatkozzék: háború készül-e vagy nem? Dengezikh egyik kérdésre sem válaszolt, hanem, hogy egyenesen a császárral értekezzen, Konstantinápolyba követekeket indított, kik a császártól személyesen a szabad kereskedési jogon kívül földet lakásra, s évi adót serege fizetésére követeltek. Leo császár e fenhangú követelésre hidegen azt válaszolta, hogy ily kérelmet csak barátjainak teljesít; hogy ha a hunok felsősége alá vetnék magukat, meglátná, hogy mit lenne teendő, s minden esetre ő örvendne, ha ellenséges szerepöket baráti és szövetségi érzelmekkel váltanák fel. E válasz nem vala meglepő Dengezikhre, de az alatt ő elérte célját, a Dunán több ponton átkelt, s töméntelen lovassággal csakhamar a Duna jobb partján megjelent.

A dűlās alsó Moesiában és Dáciában megkezdett, s Dengezikh az elégületlen gothokból alakult szabad csapatokkal egyesítván lovasságát, a háború az eddiginél nagyobb s aggasztó kiterjedést nyert. Anagast, a híres goth Aspár s több római fővezér alatt 3 tábor szállott síkra, hogy a hunokat a Hormidák ellen sikerült hadviselési rendszerrel tönkre tegyék. Dengezikh lelkesedésében nem vette észre a cselt; lassanként egy meredek és zárt völgy torkolatába csalogattatva, egyszerre csak azt látta, hogy kelepcebebe van kerítve, s a rómaiak őt seregével csak mint foglyot őrzik. A hunoknak nem volt semmijök, sem eleségök, sem takarmányok, s Dengezikh látta, hogy veszve van. Büszke nyakasságából alábbszállva, követekeket küldött a római táborba, kérve, hogy a hunok mindenre ráállanak, csak földet adjanak részökre. A római tábornokok midőn erre hidegen azt válaszolák, hogy majd tudósítani fogják erről a császárt; a követekek felkiáltottak: „mi nem várhatunk, nekünk eleség kell, vagy az utolsó csepp vérig drágán adjuk el életünket.“ Erre a római tábornokok értesítették a hunokat, hogy a császár válasza megérkezéig is adnak nekik élelmet, de mivel ez a római legiok számára sincs nagyon bőven, rábírták a hunokat, hogy rendfentartás és könnyebb gazdálkodás végett az élelem kiosztásánál oszoljanak föl kis csapatokra.

A római hadseregben volt egy főtiszt Kalkál, hún

származású, ez volt az eleség kiosztásánál felügyelésre kinevezett egyik biztos. A gothok közt alattomban szított bujtogatásai által sikerült ezeknek gyanakodását s ingerültségét a hunok ellen annyira felfokozni, hogy a gothok egyszerre kardot rántva, megrohanták a hunokat, s öldösní kezdtek. E véletlen megrohanás a Dengezikh táborában rövid idő alatt vérfürdőt idézett elő, a hunok és gothok egymást koncizolták. Ugyanekkor a római csapatok is a szorosba nyomulva, a hunokat s gothokat összelövdözték. A zavar és mészárlás nagy volt; végre Dengezikhnek sikerült magát egy elszánt hún csapat élén a római hadseregen áttörni, s a Dunához eljutni ¹⁾.

468-ban tavasszal a hunok e gyalázatot megboszulni új hadjáratra keltek, s Pannonia városát Bassiánát megerősítvén, elkezdtek prédálni. Azonban Anagastnak ujjlag sikerült őket törbe csalni, a gothok segítségével a rómaiak a hunokat megverték, magát Dengezikhét elfogták, megölték, a szétszórótt húnscapatok pedig nagy nehezen visszahuzódtak, Hunvárbá. Anagast azonnal követet indított Konstantinápolyba, megvinni az örömhírt, s ennek kíséretében Dengezikh levágott fejét; a hírnök megérkeztekor éppen a színpörben szekérviseény tartatott; s itt azonnal a hún király megcsúfított fejét láncsára tűzve az útczákon köröl hordozták, majd egy karó hegyére nyilvános helyen felszúrták; s az udvari krónikába bejegyeztetett: „Leo császár uralkodása 11-ik évében hozták Konstantinápolyba Etele fia Dengezikh hún királynak fejét“ ²⁾.

E gyászesemény az Etele családja tagjait egybetartó utolsó kötelékét szakította el, a pusztai hún törzsek viszályba merülvén, hanyatlásnak indultak; ellenben a szövetséges húngyarmatoknak a római kormányval való egybeköttetését megszilárdította; a mi a két osztály közötti idegenséget nevelte.

II.

A szövetséges hún gyarmatok nemzeti főnökeik kormányá alatt állottak, kik a legtekintélyesebb törzseknél ki-

¹⁾ Priscus u. o. 44. 45. 46. l. — ²⁾ Chron. pasch. 323. l. Marcell. Comit. Chron. ad a. 469.

rály címet vettek ugyan fel, de a politika és háború általános ügyeiben a római tisztviselők alá voltak rendelve, e hún főnököket méltóságukban rendesen a császár erősítette meg, s olykor maga is tette.

A törzsek általában megtarták saját neveiket, de némely csoportok sajtóságos rendeltetésöktől vagy telephelyeiktől fossaticius = védsánczör, sacromonticius = szenthegyi latin neveket kaptak, ilyen volt a Mars vára melletti gyarmat is.

A szövetséges hunok a VI-ik század első felében a konstantinápolyi udvarnál többféle kegyben részesültek. Szórták rájuk a méltóságokat, parancsnokságokat; ilyen volt Akum az illyriai katonaság parancsnoka, Mundó az Etele unokája, mint Belisárius hadnagya, Bessa patricius, Froilas Pentapolis parancsnoka, s testvére Blivilas ennek kormányzója.

Ezenkívül az udvarnál utánózták modorukat, öltöztüket; Justinián maga is kedvelte ez öltözetet; a byzanti fiatalok hajukat a húnok módjára előről halántékukig hátra símítva, nyakukon szétomolva viselték; művészileg kidolgozott öltönyöket szereztek, dolmány, s lobogós gatyában jártak; — birodalmi ünnep volt, ha valamelyik kis hún király a keresztyén vallást felvevén, Nagy Constantin egyik utóda tartotta keresztyénre Etele valamelyik unokáját.¹⁾

Etele többi fiainak: Hernák, Uzindur és Emnedzár sorsára az idő örök fátyolt vetett. Hová lettek, mily befolyással voltak törzseik életére — nem tudni.

Volt azonban Etelének a gepidák királya Ardarikhnak hugától származott egy fia: Gheism, ez kis népével nagybátyja mellé vonult Gepidiába. Gheismot követte törzse kormányán fia Mundó; ez, midőn Thraserik jutott Gepidia kormányára, ennek üldözését tovább nem tűrhetvén, néhány vitéz társával átkel a Dunán, s a római földön keres menedék helyet; hogy megélhessen, a Homus völgyi nyájakat, városokat, utazókat rabolta. Különben a pannoniai és noricumai Alpok egész hosszában ez időben rendezett

¹⁾ Jornand. 49. f. Procopius hist. arcana 7. f.

rablóbandák voltak oly nagy számmal, hogy egy kis népet alkotván, a közéletben „scamar“ nevet viseltek, mely illyrül úgy látszik zsványt jelentett.

A scamarok a kalandhős Mundót választották vezérökül, majd a fel-Dunán uralkodó erősségnek a Herta toronynak uraivá lévén, királyuknak kiáltották ki. Garázdaságuk meggátolására a gepidák csakhamar Hertát ostrommal megszállották. Mundó nemsokára nem csak fegyver, de éhség által is látta magát szorongatva, mely kétes helyzetből hogy meneküljön, a gepidákkal folytonos viszályban álló ostrogothok pártfogása alá adta magát, s Theodorik vasalljává lőn. A gothok Hertát az ostrom alól felmentik, s Mundó hűbérnöki esküjét Theodorikh kezébe letévén, ez őt személyéhez csatolta.

Theodorikh halála után a királyság leányára Amalasunthára szállván, hogy nőkirály alatt ne kelljen fegyvert viselnie, Mundó a konstantinápolyi udvarba Justinianhoz ment; ki őt szolgálatába fogadta; itt Mundó a kegyvesztett Belizáriussal megösmarkedett; s midőn 532-ben a felkelők Justiniant megbuktatni, s a birodalmat felforgatni akarták, s már uraivá lőnek a városnak, hol a nép más császárt kiáltott ki; Belizárius előállott, hogy a felkelést leverje, s elszánt emberre lévén szüksége, maga mellé vette Mundót, — a vállalat sikerült, a csend helyre lőn állítva. Justinian Mundót az illyricumi hadparancsnoksággal jutalmazta, melyet midőn elfoglalni megindult, egy bolgár sereggel találkozott; de a melyen maroknyi csapatával átörvén, székhelyére szerencsésen megérkezett.

E magas rangjában nevét latinus Mundusra változtatta; fia pedig Mauricius nevet viselt. Midőn Italiában Justinian és a gothok közt a háború kitört, Belizárius egyik hadnagyául Mundót választotta, ez néhány hét alatt a gothok egyik seregét megvervén, fölmentette Dalmatiát, s Salonát elfoglalta. De ugyanitt történt Mundónak regényes halála is.

Salonát visszafoglalni a gothok csakhamar nagy erővel visszatértek. Mundó fiát Mauriciust küldte ki a góth sereg szemmel tartására; de a lángoló vérű ifjú merészen bevágott az ellenség soraiba, s minden emberével oda veszett.

Mundó erre őrült bosszújában valamennyi katonájával megrohanja a góthokat, visszakergeti, s már bizonyos volt a győzelem, midőn egy góth ráismer a húnra, s kardját szívébe mártja.

Afrika Belizárius által ekkor már vissza volt foglalva, s így a sybilla jóslata teljesedett: „Africa capta, Mundus cum prole peribit.“¹⁾

A pusztai húnok felett Denghizikh hatalmas szelleme többé nem uralkodván, köztök folytonos viszály dúlt. Hunni-vártól a Volgáig, Dontól a Kaukázig a hüntörzsek lakhelyei a belharezok csatatérévé váltak, mely az V-ik század végén azon eredményt mutatta fel, hogy némely hún törzsek végkép elenyésztek, mások lakhelyet változtattak; némely távol nemzetek közelebb vonultak, új csoportozatok, félelemletes uralmak tűntek fel emelkedőben.²⁾

Etele csapatainak egyenes és vegyületlen maradéki a Duna és Dnieper közt laktak; az ezentúli vidéken a Mäot tó környékén s Kaukáz lapályain a kutrigur és utigur húnok, amazok a Mäot tavától nyugotra, ezek keletre, a Don által elválasztva tűntek fel. Ezekről északra a közép Volgánál a bolgár nép székelt, nem rég szállva alá északi Ázsia fönstkjairól, s mind e csoportok Etele birodalmának hún elemeit képviselték.

Az ily tömeges csoportosulásnak kifelé való terjeszkedés természetes következménye lévén, a dunai húnok szomszédaikra rontottak nyugot felé azon roppant sikokra, hol a Bug, Dniester és Dnieper forrásainál a szláv nemzet keleti ága az antok fészkeltek, ezekkel barátságra lépve, s a bolgárokat is segítségül megnyerve, szervezték ama legrettentőbb szövetséget, mely valaha Konstantinápolyt és a régi világ polgárosultságát fenyegette.

Ekkor tűnt fel legelőször a történelemben a szláv név. E nagy faj a kárpátoktól északra a bálti és fekete-tenger közti roppant téren lakva ösmeretlen volt; majd a sarmaták, góthok, húnok által meghódítta-

¹⁾ Theophan. Chronogr. 135. 185. l. Cedren. I. k. 172. l. Jornand. 50. f. Anastasius 63. l. Procop. de bel. pers. I. 7. 24. 25. f. Chron. pasc. 336—340 l. — ²⁾ Agathias hist. V. k. 171. l.

tott, míg nem a góthok Dél-Európába vonulása, s a sarmatáknak a húnok közé vegyülése után ismét szabaddá lett. Ekkor 3 nagy ágra volt oszolva: keleten az antok, nyugotra a vendek, s e kettő között a slovenek laktak. Lakhely, öltözet, családi élet, vallás és harczai modor tekintetében a műveltségnek még csak legalsó fokán sem állottak. A szláv katona hajadon fővel, meztelen mell, oldalán hosszú handzsárral, kezében egy csomó, méregbe mártott nyilvesszővel harczolt, s leginkább gyalog; ha győzött, az ellenségen új kigondolt kínzást s kegyetlenséget követett el.

Ezekhez sokban hasonló volt a bolgár nemzet, mely északkeleti Ázsiából Sibéria fõnsikjairól nyomult elő az Athil víz partjaira, s e folyamnak ő adta a Volga nevet. E nemzet az öldöklésben, rombolásban találta kedvét, viselt veres bõrsüveget, használt roppant íjját, biztosan célzó találó nyilvesszõt, s villámgyors lovain ügyesen használta a pányvát, melyet balkezeben csóváltgatva, menetközben bámulatos ügyességgel és biztossággal vetett ki, s midõn kiszemelt áldozatát hurokra kerítette, lovát vágatásnak eresztve, a pányvának nyereg kápájába akasztott száránál fogva a földön addig vontatta, míg a megfogott szerencsétlen, darabokra nem szakadozott. A bolgár oly rettentõ hírû volt, hogy a történelem „istentõl elátkozott” elnevezésen említi.

Ezelõtt már 11 évvel megkísértette a bolgár nép a Dunához nyomulást, de a nagy Theodorik góth és római sereggel a Dnieper síkságán megverte, szétriasztotta s Libertem nevû hadvezérõket is megsebesítette.

Ily elemekbõl alakult azon nagy szövetség, melyet némely történetirõ hunno- vendo- bulgárnak nevez, s melynek elsõ célja volt a Duna völgyének kirablása, s elsõ harczriadása ez: „a Caesarok városára.”¹⁾

A 498—9-iki télen történt, hogy a szövetséges sereg a Duna balpartjára benyomult. Ily kalandos hadjára-

¹⁾ Procopius bel. goth. II. 26. f. III. 4. 14. IV. 4. 18. f. Jornand. 5. 51. f. Ptolem. Geogr. III. 73. l. Maurice. strategia II. 5. f. Karamsin hist. de Russie I. k. Theophanes Chronogr. 185. 296. l. Chron. Pasch. Ennodi. Panegyry. 7. Theod. 296. l.

tokra a tél különösen kedvező volt, mert a Duna minden évben keményen befagyván, rajta a sereg mind gyalog, mind lóháton társzekerekkel, ladik nélkül átkelhetett, s hahelyett, vissza is vonúlhatott; de a rómaiak dunai hadihajói is jég közé lévén rekedve, ezektől sem kelle tartani. A beütés váratlan hírére Illyricumnak hadiparancsnoka Arisztus, alig tudott 15 ezer embert összeszedni, melylyel az ellenség további pusztításainak ellentálljon. A két sereg ma már ösméretlen Zurta nevű folyónál találkozott; a rómaiak megkezdték a támadást, de csakhamar a hún és bolgár lovasság által oldalba fogva, futni és menekülni valának kénytelenek; iszonyú nyílzápor között kelle nekik a Zurtán áthatolni; a gyilkolás rettentő volt; 4 ezer római lett megölve, vízbe fúlva, lovak által eltapodva, s köztök 3 császári tiszt maradt a csatatéren. A római vert-had gyávaságát azzal palástolta, hogy karjaikat a bolgár varázslók ígézték és zsibbasztották meg.

A szövetségesek pedig sok zsákmányt összeszedve, hazatértek, hogy új hadjáratra készüljenek.

Ilyen volt a hún-szlávsvövetség első belépése a keleti birodalom területére.¹⁾

A következő évekbeli hadjáratok ha nem voltak is a rómaiakra nézve ily nagy veszteséggel összekötve, de a szövetségeseknek gazdag zsákmányt nyújtottak; s felhasználva a hírókhöz kötött rettegést, hol együtt, hol külön folytatták rablásaikat kisebb-nagyobb csapatokban.

A szlávok iszonyún kegyetlenkedtek, elébb az általok feltalált karóba húzást, czölöphöz kötözve agyonverést, barmokkal egy ólba zárva megégetést alkalmazták a foglyokra; később, hogy váltságpénzt csikarhassanak ki, temérdek foglyokat hurczoltak el magokkal; a bolgárok, hol átvonultak, az asztagokat felégették, kerteket feldúltak, házakat leromboltak, hogy kő kövön még a romok közt se maradjon; ezenkívül a pányvát nagy ügyességgel kezelték²⁾.

¹⁾ Jornand. de reb. get. 53. f. Zonaras XIV. II. 56. I. Marcellini Comit. Chron. ad a. 499. Cedrenus I. 358. — ²⁾ Procopius III. k. 38. f. Theoph. Chronogr. 185. I.

De azt kérdehetni: mi volt az oka, hogy a keleti udvar a dunai tartományok kétségbeesési jajkiáltásaira tétlen maradt, miért nem kelt fel egy szívvel lélekkel a hatalmas római birodalom, hogy ennyi nyomorúságnak, legszebb tartományai végelpusztulásának gátot vessen? azért, mert a keleti udvarnak egészen más dolga volt, a hitigazgatás szintoly veszélyes, mint szövevényes bajaiba elegyedvén, mindenki tevékenysége s figyelme ezekre lett összpontosítva.

Azon kérdés felett: hogy a két természet, az isteni és emberi, egyesülve vagy külön-külön volt-e a Krisztus személyében, s mennyi része volt mindegyiknek a váltság munkájában? Nestorius, Eutyches és a chalcedoni zsinat nagyszámú pártolói egymás között a legélesebb elkeseredettséggel vitatkoztak, s az e feletti egyenetlenség nemcsak az egyházak szószékei, s vallási gyülekezetekben, hanem magában a császári udvarban is dühöngött; a byzanti császárok azt hitték, hogy kötelezve vannak theologusok lenni. A hit dolgában „henotikon“ cím alatt kiadott egyetítési, de a mellett átkokat szóró rendelete Zenó császárnak jóformán életébe került; — utódjának Anastasiusnak is legállandóbb szenvedélye volt a hittudomány; annyira, hogy mielőtt császárrá választatott volna, a konstantinápolyi egyházakban az igaz hittel ellenkező szónoklatokat tartott, ezért őt mint császárt a patriarcha meg sem koronázta mindaddig, míg a chalcedoni zsinat hitalakját s végzéseit alá nem írta. Nem sok idő múlva a Manichaeismus hirdetőit kezdte keleten terjesztetni, a chalcedoni zsinat pénzért megszerzett eredeti okiratait maga kezével szétépte; ekkor hadjáratra kelt a catholicismus ellen; a henotikont életbeléptette; a liturgiába újjításokat hozott be, ennek a papok ellenszegültek, a nép fellázadt.

Syriai szerzetesek jöttek Konstantinápolyba a patriarchát agyonverní; más szerzetesek védelmére jöttek; verekedtek a zárdákban, verekedtek az egyházakban; mindenki fegyveresen járt az utcán; népcsoportok a császárt szidalmazták, s már „le a császárral“ kezdék kiabálni, míg nem a palota-őrség által szétverettek. A császár pártján lévő papokat, szerzeteseket, apáczákat irgalom nélkül le-

gyilkolták, — végre éppen a dunai tartományokban polgári háború tört ki.¹⁾

Vitalianus nevű illyr tábornagy felemelte a katolikus igazhitűség zászlaját, mely alá mezei lakosok, polgárok, katonák ezrenként tódultak, sőt húnok és bolgárok is ajánlkoztak segítségül s elfogadtattak. Vitalian e nagy fegyveres tömeget a főváros kapuinál szállatta táborba; végre a legelőkelőbb lakosok közbenjárása s biztosítása mellett a béke megkötetett.²⁾

A császár ezután fővárosát s vidékét a húnok berohanásai ellen nagyszerű védművekkel látta el; melyek habár hadászati szempontból hiányosak valának is, de a nép általok tökéletes biztonságban hitte magát, s ez a császár népszerűségének pillanatra hizelgett.³⁾

Egyébiránt a hún-szövetségesek Kr. u. 517-ig békében hagyták Moesiát, hanem ez évben megindulván, Görögországot s Illyriát szélteben dúlták, rabolták, temérdek zsákmányt és annyi foglyot hurezoltak el magokkal, hogy ezek visszaváltására a császár által János illyriai kormányzóhoz küldött ezer font arany elegendő nem lévén, közülök sokakat Dunántúlra elvittek, vagy megöltek.⁴⁾

Anastasiust 518-ban a villám agyon csapta; utódja lett Justin egy régi katona; uralkodása alatt nyugalom és béke volt, mert a hún szövetségesek sem merészelték ez alatt beütéseket tenni; követte őt 527-ben Justinian.⁵⁾

Justin pór származása daczára császárrá kiáltatván, hugát Beglenitzát fiával Upraudával udvarába hívta, ki az udvarnál Justinian nevet kapott; ifjúvá nevedekvén, az udvari és birodalmi törvény ellenére nőül vette Theodorát, a bájos szépségű tánczosnőt, kinek nagy vétkeit ügyessége, átható szelleme, biztos ítélete, s határozottsága ellensúlyozta.⁶⁾

¹⁾ Evagrius hist. eccles. III. k. 4. 7. 8. 9 f. Theodoret i. lect. I. 34. Niccphor. Callist. hist. eccl. XVI. 6. 7. 26 f. Fleury hist. eccl. XXX. k. 28. 31. Theophan. chronogr. 116. l. Procopius bel. per. 11. f. Baronii ann. eccles. IX. k. 99. l. — ²⁾ Theophan. chronogr. 137 l. Anastas. 54. Cedren. I. 360 l. — ³⁾ Procop. hist. arcana 27. f. De edificiis IV. k. 9. f. — ⁴⁾ Marcell. Comit. Chron. ad a. 517. — ⁵⁾ Theophan. chronogr. 141. l. Procopius hist. arc. 6. f. chron. Paschale. 334. l. — ⁶⁾ Theophili vita Justiniani. Procop. hist. ar. 9. f.

Justinian császárrá lévén, kedve jött a húnok módjára öltözködni, e mellett remetei sanyarú életet élt fényes palotájában. Alig jutott 45 éves korában trónra, a törvényalkotás nagy munkájához látott; majd hadsereget teremtetett oly tábornokokkal, mint Belisarius, Narses és a két Germanikus.

I. Justin császár, uralkodása kezdetén, Probus főemberét küldötte a Bospor város melléki húnokhoz, hogy ezeket nagy összeg pénzzel az iberek királya Gurgen segítségére bírja rá, de a mi nem sikerülvén, kénytelen volt vezérét Pétert néhány húnnal küldeni el Gurgen segélyére.

Azonban 528-ban a Bosporhoz legközelebb lakó húnok királya Gordas a császárnál szövetkezés végett megjelent; az itt nyert szíves fogadtatás végeredménye az lett, hogy Gordas a császár keresztapasága mellett megkereszteltetett, s gazdag ajándékokkal tért vissza, kötelezvén magát a római határ és Bospor város fegyveres védelmére; s évenként ököradó fizetésére.

Haza érkezével, midőn a történetekről testvérét értesítette, s a húnok vallási tisztelete tárgyait az ezüst és borostyánkő-bálványokat összetörette, nemzeténél ez oly visszahatást szült, hogy ellene összeesküdvén, őt megölték, s testvérét Muagert tették királylyá, s hogy e miatt a rómaiak boszúját elkerüljék, gyorsan Bospor város erődjébe vonultak, s itt Dalmatius tribunt s az őrsereget legyilkolták. Ennek hallattára a császár scytha János unokáját, János exconsult, számos scytha sereggel Godill és Badur vezérek alatt küldötte ellenök, mire a húnok megszaladván, Bosporban a béke helyreállott, s a rómaiak e várost újra megszállották.¹⁾

Nem sokára a bolgárok elkezdtek rabolni, pusztítani, de megverettek; egy elmaradt bolgár hadosztálynak azonban a római sereg három parancsnokát: Constantiust, Godilást és Ákumot pányvákka elfogdosva, sikerült kézre keríteni; de Godilas megszökött, Constantius ezer darab aranyon kiváltotta magát, s egyedül Akum, ki moesia gyarmatbeli s kereszttyénné lett hún volt, maradt fogságban.²⁾

¹⁾ Stritter mem. popul. III. 587—89. — ²⁾ Procopius hist. arc. 13 f. Justiniani novellae 8. 30. Theophanes chronogr. 184. l.

538-ban, hihetően a germánok biztatására, az antok, bolgárok és húnok a keleti birodalmat megtámadták; Illyriában 32 várat vívtak meg, a thráciai Chersonest fel-dúlták, sőt egy csapat a kis-ázsiai oldalon is pusztított; egy más csapat Thermopyléig nyomult, de visszaveretvén, Akhaiát a korinthusi öbölbe megrabolta; végre megrakodva zsákmánnyal, s hurezolva 120 ezer római foglyot, visszavonult.¹⁾

Justinian látta a veszély nagyságát; lankadatlan erély-lyel folytatta a nagybátyja alatt félbehagyott erősítési munkálatokat a Dunának mindkét partján, mert látta, hogy ezekre, nem csak a húnok és szlávok, de a Pannoniából Száva felé terjeszkedő gepidák ellen is mulhatlan szüksége van, sőt leszállította Bohemiából a longobardokat, s Pannoniában az ostrogothok régi birtokán, s Nórikum egy részén letelepítette, s eként védő eszközül a gepidák és maga közé állította.²⁾

III.

Csakhamar a két nemzet királya személyes ellenségeskedésbe, s maga a két nemzet is egymás iránt vad gyűlöletben tört ki annyira, hogy 548-ban elszánták magokat, hogy a viszálynak élethalálharcz vessen véget, kölcsönösen párbajra hívták ki egymást, melyben egyiknek a harcztéren kell maradni. Mindkét nemzet önfenntartása végett a keleti udvarhoz folyamodott segítségért, egyszerre jelentek meg e végett követek Konstantinápolyban, — itt az udvari tanács a gepidákat elutasította s a longobardoknak 10 ezer lovast, s 1500 herult ígért segítségül³⁾.

Ezután nem sokára a tetraxit gothok püspököt kérni Justinianhoz követeket küldöttek, kik a taurisi hegyekben velök szomszéd utrigur és kutrigur húnok állását, belmozgalmaikat, valamint azt is előadták, hogy a keleti

¹⁾ Procopius bel. per. II. k. 4. f. de aedific. IV. k. II. f. Marcell. Com. Chron. ad a. 538. Jornand. de succes. temp. Theophan. Chronographia 185. l.

— ²⁾ Procopius bel. goth. III. k. 33. f. — ³⁾ Procop. bel. goth. II. 14. III. 33. 34. f.

udvartól évi ajándékot nyerő kutrigurok a gepidáknak a longobárdok ellen segítségét ígérték ¹⁾.

Ezt megelőzendő, Justinian az utrigurok királyához Sandilkhhoz a Kaukazon túl követet küldött, ki megajánlotta az utrigur fejedelemnek az évi segélypénzt, melyet eddig a kutrigurok fejedelme huzott oly feltétellel, ha megtámadja a kutrigurokat, valahányszor ezek a keleti birodalmat pusztítani kelnek; — Sandilkh az ajánlatot elfogadta, s a szövetség meglőn kötve.

Ezalatt a gepidák és longobárdok párbajának kitűzött napja elérkezett, mindkét király szembeállítá seregeit, kik azonban magokra hagyatva látván magokat, egyik egy, másik másfelé rémülten elszaladt; végre két évi fegyverszünetet kötöttek ²⁾.

Még nem telt le a gepidák és longobárdok közti fegyverszünet ideje, midőn a kutriguroknak ígért segélyhada, 12 ezer válogatott lovas csapat, a gepidák földjén megjelent, harczy vitézségről híres Kinialkh fővezérsége alatt. A gepidákat a hatalmas sereg megérkezése zavarba hozta, s hogy tőle meneküljenek, Moesiát mutatták ki nekik, hol gazdag zsákmányra tehetnek szert. A 12 ezer húnlovas a Dunán, Száván átkelve, a római hadállomásokat megkerülve, nagy erővel betört Moesiába, erről Justinian császár az utrigurok királyát Sandilkhhoz értesítvén, felhívta ígérete beváltására.

Sandilkh egész hadával a kutrigurok ellen indúlt, a tetraxit gothok is 12 ezer fegyveres gyalogsággal a Tana révénél hozzá csatlakoztak. A kutrigurok hon maradt csapataikkal Sandilkh elébe nyomulnak, de csatát veszelve, az utrigurok táborukat kirabolják, nejeiket elragadozzák, gyermekeiket szolgaságra hurezolják, a csata és rablás alatti zavarban a kutrigur táborban volt több ezer moesiiai vagy traciai fogoly megszökött, s a Dunához érkezve, ők voltak e véres esemény első hírnökei ³⁾.

Ezalatt Kinialkh Moesia térein az ellene küldött Aratiust háborgatta, e közben megérkezik a gyász hír, a

¹⁾ U. a. IV. k. 4. f. — ²⁾ Menander Excerpt. legat. 133. l. Procop. bell. goth. IV. k. 18. f. — ³⁾ Procop. bell. goth. IV. k. 18. f. Agathias hist. V. k. 170. l.

kutrigurok vérbosszút állani haza készülnek; Aratius megengedte, hogy ezt háborítlan tehessék, de előbb megkelle nekik ígérni, hogy útjukban nem rabolnak, s többé a császár ellen fegyvert nem fognak; ezzel Kinialkh robogva útnak indult.

Ezután kevéssel kétezer kutrigur, asszonyok, gyermekek, fegyverfoghatók, menekülve Sandilkh üldözése elől, érkezett szekerekkel a Duna partjára, vezérök Sinio volt, ki Belizar alatt Afrikában szolgálván, ezért most jutalmul a Dunán szabad átkelést s ott letelepedhetést kért. Justinian beleegyezett, Sinio Thracziába megtelepült ¹⁾.

Néhány hónap mulva Sandilkh követei jelentek meg Justinian előtt, keserű panaszt emelve a miatt, hogy a rómaiak ellenségei a kutrigurok, a császártól termékeny földet kaptak, s többféle kegyben részesülnek, míg a rómaiak védői az utrigurok sivatag pusztákon szükségét szenvedve laknak.

Justinian e szemrehányásra a követeket és királyukat ajándékokkal halmazván el, az elégtelenség le lett csillapítva ²⁾.

A kutrigurok válogatott hadai hazaérkezvén, bosszús dühvel rohantak az utrigurokra, a vér patakokban folyt a Tana és Caucas melléki síkokon változó szerencsével.

Ezalatt a longobárdok és gepidák közti fegyverszünet letelvén, a két nemzet párbajra megjelent a csatatéren, s a longobárdok hiába várván a császár által ígért segílyre, csatába bocsátkoztak, győztek, s öldöklő viadal után a gepidák szétverettek.

Ezután nyugalom állott be, a húnok nem jelentek meg többé. Justinian elérte 558-ban életének 77-ik évét, tevékenységét aléltság, vigadozás váltotta fel; félt a háborútól, hogy ezáltal hatalmas tábornokok ne emelkedjenek fel; a birodalom pénzforrásai ki lettek merülve, a katonai kincstár a tábornokok magánpénztára lett; az előbb 645 ezernyi sereg létszáma 150 ezerre süllyedt; ehhez járult a fővárosban lábra kapott elégtelenség, mely a nagy császár ellen méltatlan gúnyokban tört ki; hozzájött még a fővárosban

¹⁾ Procop. u. o. 19. f. — ²⁾ U. a. u. o.

uralkodó dögvész, földindulás, s hogy a csapásokból semmi se hiányozzék, 559-ben egy vad háború is kitört ¹⁾).

A kutrigurok hat évi elkeseredett testvér gyilkolás és küzdelem után az utrigurokat legyőzték, s most elég erősnek érezték magokat, hogy a római kormánytól számot kérjenek az ellenségeikkel való czimborálásért. E mellett sajnálták régi zsoldjukat, mely az utrigurokra szállott, de sértve volt királyuk Zabergán is az által, hogy Sandilkh többre becsültetett mint ő. Zabergán jól tudta, hogy a rómaiakat az irtóztató csapások által megtizedelve, leve-retve, s a Duna jobb partján csaknem védtelen fogja találni; hogy seregét méginkább erősítse, felszólította e hadjáratra a bolgárokat és szlávokat, kik sietve tódultak zászlói alá, s Zabergán rettentő sereg élén utra kelt.

Tél közepén lévén az idő, a Duna fenéig be volt fagyva, s így rajta mind a lovasság, mind a gyalogság gyorsan átkelt, s Kis-Scythián és alsó Moesián keresztül-hatolva, áttörtek a Haemus szorosain, s Drinapoly kör-nyékén Thraciában állapodtak meg.

Itt Zabergán három hadtestre osztotta seregét; egyik a görögországi úton indult el, mely az aegaeumi tengert meg-kerülve, az Olymp és Thermopylae szorosnak tartott; másik a thrák Chersones utján, mely a Hellesponton keresztül Ázsiába vezetett; a harmadikat maga Zabergán vezette a Konstantinápolyba vezető országuton; Chersones gazdag városai, Görögország, az ázsiai partok s maga Konstan-tinápoly igen gazdag zsákmánnyal kecsegtették az egyes hadtesteket.

Zabergán hétezer válogatott lovassággal sietve nyo-mult elő a konstantinápolyi hadúton; terve volt nem rendszeres támadást, hanem meglepetést, s oly félre csa-pást tenni, mely a másik két hadtest hadiműveletének kedvezzen. Hihetően nyert értesülések folytán, egyenesen az Anastasius falán az utolsó földindulás által okozott réseknek tartva, berontott a konstantinápolyi mezőre s

¹⁾ Procop. u. o. Agathias hist. V. k. 153. 154. 156. 157. 158. 159. Menander Exc. leg. 100. l. Procopius hist. arc. 24. f. Theophanes Chron. 197. l.

táborát Athyras folyó mellett Melanthias faluban a főváros falaitól 5 mértföldre ütötte fel ¹⁾.

E gyors és váratlan megjelenés Konstantinápolyban iszonyú zavart és rémületet idézett elő; a lakosok a legtávolabb eső egyházakba s téerekre menekültek; a császár a külvárosi egyházak ékszereit, drágaságait biztos helyre hordatni rendelte; mindenki magáról, de a város védelméről senki sem gondoskodott. Végre egy csapat polgár elszántan neki indult az ellenséget kikémlelni, de az ellenség lovasai által szétszóratván, csak egy részök jutott vissza a városba. A kutrigurok ez első sikerre fölbátorodva, táborukat elhagyták s az aranykapu elé nyargaltak. A zavar, félelem naponként növekedett.

E közben egy csapat vén katona, Belizarius africai és itáliai veteránjai érkeztek a fővárosba; csak 300-an voltak, de hősi csatára készek. Justinian Belisariust sietve a palotába hivatta, ki ez időben a császár gyengeségének áldozata, mint kegyvesztett tábornok magános életet élt. A császár a végveszély órájában a birodalom védelmét rábízta; a vén Belisar e nagyszerű megbízatásra megifjodni látszott; megjelenése elég volt hadsereget teremteni.

Fegyveres polgárok, fegyvertelen mezei nép csapatosul tódultak seregéhez, melyben nem volt több katona 300-nál. A palotaőrség, melynek állomásai adásvétel tárgyai lévén, csak díszelgésre, de nem csatára volt teremtvé, a falak védelmére tartatott fenn.

Belisarius csakhamar lovasságot is teremtett; magánosok lovait, játékköri, császári istállóbeli lovakat mind összeszedte, lefoglalta, — eként szervezve kisdud hadseregét, a várostól egypár mértföldre Khettoz falu közelébe táborba szállott, szemben a kutrigurok táborával, melytől csak egy sűrű erdő választotta el.

Itt seregét fegyvelmezte, táborát hadműtanilag bevehetlen várrá erősítette; nappal száguldozói messzire nyargalásztak, éjjel nagy távolban gyújtatott tüzeket, — elérte célját; a kutrigurok a római tábort valósággal számosnak

¹⁾ Agathias hist. V. k. 151. 155. 156. Theophan. Chronogr. 197. 198. l. Malalas II. 235. l.

hitték s így védelmi állásban maradtak. Belizarius serege naponként nőtt, s folyvást hadigyakorlatokat tett, a fővezér legelső volt a sánczon, legutolsó a sátorban, — terve volt: táborában várni be a vakmerő ellenséget ¹⁾.

Végre a hunnok elhatározták, hogy támadást kísérenek.

IV.

Zabergan a hét ezerből válogatott két ezer lovasnak maga állott élére; s azon titkos terve volt, hogy a két tábort elválasztó erdőn keresztül rontva, a római tábort véletlen meglepje. Belizárt kémjei erről s a húnok mozgalmairól értesítették; ki is erre az erdőt Khetstől Melanthias irányában hasító országút mindkét felén, az ottani bokrok közt, vértess és landzsás lovasságát elrejtette, a vidéki parasztokat az erdőben szélylyel elrendelte, hogy botjaikkal verjék a fákat; maga pedig Belisar 300 legjobb katonájával az országút közepén foglalt állomást.

A húnok megindulván, semmi cselet nem gyanítva, hatoltak be a városba; midőn hirtelen a római lovasok a lesből kitörték, s mindkét oldalról egyszerre rájuk rontottak, a parasztok elkezdtek a fákat verni, ágakat vagdalni s vonszolni; ehhez járván, hogy a szél a húnokkal szemközt fúván, oly porfelleg támadt, hogy látni sem lehetett, — úgy hogy a húnok egyszerre csak körülkerítetve látták magokat.

Ekkor rettentő tolongás, zavar, lárma, fegyvercsattogás és vérengző harc keletkezett; Belizár maga is bekerítettvén, alig vághatta ki magát; azonban a hún lovasság az országút mellett jobbról balról lévő s lóval járhatlan ösvényeken erejét ki nem fejthetvén, Belizár gyalogsága iszonyú mészárlást követett el, 400 hún lovas elesett, a többi nyakra-főre rendetlenül szétszaladt; maga Zabergán is alig volt képes a táborba visszamenekülni. A táborban maradt hún csapatok látva, hogy királyuk szalad, rémülésbe estek, s elveszetteknek hívén magokat, elkezdtek

¹⁾ Theophan. Chronogr. 197. 198. Agathias hist. V. 159—161.

tőreik hegyével arczaikat hasogatni s keserves jajgatásra fakadni. Zabergán szekereibe fogatott s táborával Melanthias alól a hosszú fal felé vonúlt.

A rómaiaknak halottjuk egy sem volt, csak néhány sebesültjeik, kiket felszedve, örömmel vonúltak vissza táborukba. Belizárius az ellenséget szándékozott üldözni, midőn az udvari cselszövény s tehetlenségében csak fondorkodásra képes irigység Justiniant oda birta, hogy ez tábornokát visszahívta.

Maga Justinian a Belisarius hadseregével követte a húnokat a hosszú falig, mely kiigazított; Zabergán megremült seregével Thracia közepéig hatolt, midőn meghallván Belizárius visszahívását, ő is visszatért, s több előbb megkimélt városokat kegyetlenül megrabolt; elfoglalta Tzurullt, Arcadiapolt, s e vidéken maradt husvétig, várva másik két hadosztályának visszaérkezését.¹⁾

A görögországi hadosztály felhagyta magát tartóztatni, Thermopylenél, s némi katonaság által támogatott parasztok által visszanyomatott.²⁾

A chersonesusi hasonlóan sikertelen járt, de merészsége becsületére vált; lássuk a történeteket.

Azon szűk földszoros, mely a thraciai félszigetet a belfölddel egybeköti, a régi alacsony kőfal helyett Justinian által rettentő védfallal erősített meg; mély és meredek partú árok, lőréses és boltozatos folyosók, s a két végén a tengernél hatalmas gáterőd védte az új falat, melyben védőrségül vitéz kis sereg volt, Justinian fogadott fia a langeszű fiatal tábornok German parancsa alatt.

A kutrigurok több ízben rést törtek, s ezeken lajtoreják segélyével igyekeztek behatolni, de mindig nagy veszteséggel lőnek visszaverve, véletlen meglepetés, megrohánás, személyes vitézség sikertelenek maradtak a védőrség kitartó állhatatossága ellenében.

Ekkor a kutrigurok hadicselhez folyamodtak, s a gáterődöt tengeren megkerülve, hátul és elől egyszerre igyekeztek megtámadni; hajójuk nem volt, s még is e terv kivitelére hajóhadat kelle alkotni.

¹⁾ Agathias i. m. 164—166. Theophan. 198. — ²⁾ Agathias. i. m. 170. l.

Összehordtak tehát a vidékről temérdek nádat és fát; a legerősebb nádszálakat kötelekkel kasokká kötözték össze, s ezeket három helyen keresztfákkal egybefoglalták, 3—4 ily nádsövény alkotott egy talpat, mely 4 embert megbirt, e talp eleje hajóorraként felgömbítve, oldalain evezőkkel, hátulján kormánylapáttal volt ellátva, sőt a nádszálak közeit gypjúval és kákával is betömték, hogy a víz beleszivárgását lehetőleg gátolják. Ily nádtalpat mint egy 150 darabot elkészítvén, a mélassi öbölben egy sötét éjjel vízre eresztettek, s 600 jól fegyverzett embert szállítottak rájuk, kiknek céljuk az vala, hogy a gáterődöt zaj nélkül megkerülve, az őrsereget véletlen megrohanják.

Azonban German tábornok előtt tervök nem volt titokban, ki feltűnés nélkül a Hellespont nagy és erős hajóit oda rendelte, s ezeket a part és gát közti öbölben elrejtette.

A húnok hajóhada tengerre szállva, kínos küzdelem után már-már túlhaladta a gátat, midőn a római gályák előbukkanván, rájuk ütöttek; mindjárt az első összecsapás erejére a húnok egy része a tengerbe hullt, a többiek kénytelenek voltak, hogy le ne forduljanak, a nádba kapaszkodni, s ily helyzetben várni be, míg a gályák a talpakat rohamukkal vagy felforgatták, vagy elsüllyesztették, s nem férhetvén a római legiók a hajókról a húnokhoz, rövid kardjaikkal, hosszú lándzsáikkal szurdalták őket agyon; majd a nádköteleket kezdték éles szigonyaikkal elvagdalni, s eként a talpakat elválasztván, a húnok mind egy lábíg vízbe fultak.

Azonban e győzelem a római hadseregre nézve gyászosan végződött, mert German tábornok, hogy a diadalt még fényesebbé tegye, a szárazon ostromló kutrigurokra egy kirohanást tett, de egy nyíllövést kapván, halálosan megsebesítettet.

Ennyi veszteség után Zabergan táborát felszedte, s indult a Duna felé, Thracia, Macedonia, Thessalia és Konstantinápoly környékéről elrabolt temérdek fogolyt hurczolva magával, kiket, hogy tett izenete szerint kardra ne hányasson, a császár a közkinestárból temérdek arannyal kiváltotta őket.

Igy Zabergan gazdag zsákmány és kincsesel megrakodva haza érkezett. Távolléte alatt Sandilkh a honmaradtakon véres boszút állott, újra kezdődött, még nagyobb dühvel, mint valaha az irtó háború az utrigur és kutrigur húnok közt; egyiknek okvetlen veszni kellett volna, ha egy harmadik megmentésükre nem jő, mindkettejüket meghódítva ¹⁾.

V.

E 3-ik nemzet a hún-avar volt. Lássuk ennek történetét; mert mint egy jeles hazai író megjegyzi: „kizárólag minket magyarokat (s talán legközelebbiről a jászkunokat) kik az egykor nagy és hatalmas hún- s scytha népcsaládnak egyetlen még meglevő tagja vagyunk, illet a hivatás, valamint az egész népcsalád, úgy névszerint a hajdanában hatalmas avarok történetét is mivelní ²⁾. Nevök eredetileg nem avar, hanem várkhun, valósággal húnok voltak a keleti vagy fejér ágából, s az ugur vagy uigur törzshöz tartoztak, mely az V-ik, VI-ik században a Fekete tengertől északra és Volgától keletre terülő síkokon telepedett le.

Fentebb (I. k. 78. l.) láttuk, hogy egy scytha törzsnek a dáhoknak tőle elszakadt egyik felekezete parni vagy aparni nevet viselt. Pomponius M. Armeniában ibaran, Byzanti István és Suidas obaren, Ptolemaeus obarden népet említ ³⁾.

Ezenkívül Ptolemaeus szerint, az Oxus vizénél Hyrcania szomszédságában laktak a parnok vagy aparnok, s ugyan e vidékre az örmény történetírók abarokat, s Abarországot helyeznek; abar csapatok segítették Isdegerdet az örmények leigázására indított hadjáratban. Eliseus örmény történetíró az avarokat egy helyen abarniai néven említi, mely Strabo aparniai-val egyez, Ptolemaeus Hyrcaniában Abarbina várost. Áriában a Paropamis hegyalján obar-okat ismert; Mechitár örményíró Örményországban Abaraner helyet említ.

Sőt Pharbi Lázár V-dik századi örmény történetíró Avarországban „Marvirad“ nevű helyről emlékezik, mely-

¹⁾ Agathias hist. V. k. 167—170. — ²⁾ Magy. Encyclop. IV. 602. l. —

³⁾ Lukácsy Magy. őselei 1870. 170—1. l.

nek mai neve Merverud; régi alakja az avarok magyar nyelvűségét igazolja ¹⁾.

Theophylactus Simocatta, VII-ik század elején élt byzanti író, a Caucastól északra lakott scytha népek között ogor nevű nemzetről emlékezik, melynek „vár“ és „chun“ nevű két törzsétől származtatja a várkunoknak is nevezett avarokat ²⁾.

Figyelmet érdemel, hogy maga a turkok fejedelme Turxanth az avarokat ouarchonita (óvár; avar, chonita, kun) néven említi ³⁾.

Hogy az ogor, ogur, ugur, unugur, ugyanazon egy hún törzsű nemzet neve, azt a byzanti írók, s általában az avarok hún eredetét a római és görög írók egyezőleg állítják.

Az ugur nemzethez tartoztak még a vár és chunokon kívül a tarniach, cotzager és zabender törzsek, melyek később a várkúnokkal egyesültek.

Az avarokkal csak nem egykorú Paulus Diaconus ⁴⁾ († 799) írja, hogy „az avarok elébb húnoknak, azután saját királyuk nevére avaroknak neveztetek.“ Az abar, avar, tehát egy nemzet neve, nyelve hún, ruházata a húnokéhoz volt nagyon hasonló.

Erdman ⁵⁾ szerint az avarok nyugoti és keleti avarokra oszlottak; a nyugotiak azok valának, kik Pannoniában szerepeltek; a keleti avarok pedig a Til folyót át nem lépték mindaddig, míg a turkok chaganja által 597-ben legyőztetvén, részint Chinába, részint a mergit néphez menekültek, s később közülök egész csapatok vonultak Erópába, hol az itteni avarokkal egyesültek.

Az ugor törzsek között leghatalmasabbak valának a várkúnok; majd a közép ázsiai avarok felső Ázsia népeit meghódítván, uralmukat a chinai határról Európa széléig terjesztették, s ekkor a vitéz várkúnok is hatalmuk alá jutottak.

Azonban az Altai hegység völgyeiben felemelkedett egy nemzet, a turkok, ezek fegyverre keltek, szétverték,

¹⁾ Lukácsi i. m. 39—41. 56. 83—4. 170. l. — ²⁾ L. VII. c. 7. L. I. c. 3. p. 12. Stritter mem. pop. I. p. 625. — ³⁾ Stritter I. p. 667. — ⁴⁾ De gest. Longobard. L. I. c. 27. — ⁵⁾ Temudschin p. 117.

legyőzték az avarokat, s földjüket elfoglalták. A turkok khánja, hogy az avarok régi alattvalóit hatalma alatt megtartsa, meglátogatta a Volga mellékét, hol vér és pusztulás jelezte lépteit, háromezrezer ember hullott el a turkok keze által, s ugyanekkor a várkunok nemzete megveretve, rabságra hurezoltatott ¹⁾).

A várkunok a turkok járma alatt évekig áhítottak a szabadság után, végre Justinian császár alatt 200 ezrenyi haddal nyugot felé indultak menekülni, s közülök csak 3 törzs, a tarniakh, kotzager és zavender maradt előbbi lakhelyén. A várkunok útját félelem és rémület kísérte, a sabirokat az ugurokra és hun-ugurokra, a saragurokat az akatzirokra vetették, ezek ismét az alánokra nyomultak, mert egyik általok kimozdított nép másikat tölt ki helyéből, ezek ismét szomszédaikra rohantak ²⁾).

A felzavart, összetolult népek azt hitték, hogy e mozgalom előidézői az avarok voltak, mert nevök hasonlóságán kívül a turkoktól fogságuk ideje alatt azon szokásos jelt is átvitték, miszerint hajuk szalagokkal befont két csombókban vállukat verte, mi a rövid hajat viselő s elől azt is leborotváló hunok előtt idegen szokás volt.

A várkunok a tömeges tévedést nevök iránt hasznukra fordították, s számos megrémült törzsek ajándékait nemcsak elfogadták, sőt ezen felbátorodva fejedelmök, hogy belső Ázsia népeit utánozza, s a név iránti tévedést teljessé tegye, Kr. u. 557-ben „Khán“ címet vett fel; ki azután az alánok királyához Saroshoz folyamodott, hogy ez őket a rómaiak nagy császára ösmeretségébe és barátságába juttassa. Lazia tartomány kormányzója a császár kis öcsese Justin, Justiniantól rövid idő alatt kieszközölte, hogy a várkunok vagy avarok követsége, Kandikh főtisztjök vezérlete alatt, tekintélyes kísérettel a keleti udvarnál megjelenhettek ³⁾).

Megjelenésük 557-ben történt, s a fővárosban nagy kíváncsisággal s általános érdeklődéssel fogadtatott; — látták,

¹⁾ Theophil. Sim. VII. k. 7. f. — ²⁾ Theophyl. Simocatta VII. k. 7. 8. f. Priscus Exc. legat. 42. 43. l. — ³⁾ Theoph. Simoc. VII. k. 7. f. Menand. Exc. leg. 99. l.

hogy öltöztették, nyelvük egyez a húnokéval, de lobogó hajfonadékaik újdonsággul tűnt fel ¹⁾.

A császár előtti kihallgatáskor Kandikh fenhéjázó beszéddel felajánlotta nemzete szövetségét, ha a császár nekik megtelepedésre jó földet enged s évenkénti díjít fizet. A császár mérsékelt jellemű szavakban válaszolt, s jó indulata jeléül arannyal futtatott lánczokat, arany ágyakat, gazdag öltözeteket, s arannyal áttört selyem szöveteket adott nekik ajándokul, s megígérte eltávozásukkor, hogy egyebek iránt Valentin nevű tisztje által fogja Khánjokat rövid idő alatt értesíteni.

Valentin megjelent, s megbiztatásához képest évi díj fizetés és ajándék ígérese mellett a Khánnal egyességre lépett az iránt, hogy ez a birodalomnak Kaukas felőli ellenségei ellen irtó háborút folytasson; — ez volt kelet politikája, hogy az avarok akár nyernek, akár vesztenek, a harcokban ez által a birodalom ellenségei kevesbülnek ¹⁾.

Az avarkhán csakhamar megrohanta a hun-ugurokat, ephtalita húnokat, sabirokat, azután a fekete tenger mellékén az utrigurokra vetette magát, kik a kutrigurokkal folytonos harczban állottak; e miatt e két törzs elgyengülve lévén, az avarok fegyvere előtt csaknem ellenállás nélkül elbukott, s az avarokkal egyesült. Ezután a Khán az antokra rontott, kiket megvervén, sokat fogságra hurczolt, sőt a foglyok visszaváltását fenhéjázva követelő küldöttjüket Mesamirt is Kutrager főemberének tanácsára megöletvén, az egész népet leigázta.

Ily öt évi hadjárat után az avarok 562-ben a Dunához érkeztek, hol előcsapatuk átkelt Kis-Scythiába, a khán pedig a parti római őrség parancsnokától követelte azon földek kimutatását, melyeket neki Justinian császár rendelt; ki azonban őt a császárhoz e részben követséggel járulásra utasította ²⁾.

E közben a várkhunok régi urai a turkok, megtudván alattvalóik megszökését, haragra gerjedve, nagy Khánjok, „a hét nemzet királya s a világ hét tájának ura“, kezeit kiterjesztve, így kiáltott fel: „nem madarak, hogy a leve-

¹⁾ Menand. Exc. legat. 101. l. — ²⁾ Menand. u. o. 100. 101. l.

gőben elrephölhettek, nem halak, hogy a tenger mélységébe elrejtőzhettek volna, a föld hátán vannak, és én rájuk fogok akadni“. Megtudván, hogy a rómaiak szövetségesei lettek, sőt azoktól földet is kaptak, a nagy khán a keleti udvarhoz követeket küldött visszakövetelni az általa meghódított avarok alattvalóit a várkhunokat, tudtára adván a császárnak, hogy mennyire megalacsonyította magát, midőn barátjaivá fogadta az ő szolgálóinak szolgálait; a császár különféle szépítő magyarázatok után, a követeket ajándékokkal s ígéretekkel halmozva bocsátotta el¹⁾.

E miatt, a várkhunoknak, vagyis avaroknak követei Konstantinápolyba megérkezvén, itt igen hidegen fogadtattak; sokáig várakoztatták, míg kihallgatást nyertek, azután is húzták halasztották a végnyilatkozatot, míg nem a khán átlátva ámitatását, követeit visszahívta; eltávozásuk előtt Justinian azon ajánlással lepte meg a követeket, hogy az általok birt Kis-Scythiát cseréljék fel felső Moesiának Singidun körüli vidékével, melyet az Italiába távozott herulok üresen hagytak; ezen vidék a gepidák és longobardok birtoka közé szorított s a Singidun erős helyőrség által könnyen fékezhető terület volt; a khán belátta a tervet, visszautasította, s megmaradt Kis-Scythiában²⁾.

Az antok fellázadván, őket a khán újra összetörte, ezután a slovenek és vendek ellen ment; folytonos győzelem kísérté fegyvereit, s eljutott a thuringi hegyekig, hol az austrasiai frankok királya Siegbert az avarokkal az Albis vizénél megütköztvén, őket egy nagy csatában megverte, majd békét kötve, az avarok visszatértek aldu-nai tanyáikra³⁾.

Eppen ekkor Justinian haldoklott s őt a trónon hugának fia Justin követte; a végzet úgy akarta, hogy az avarok ugyanekkor, ifjúsága teljes erejében álló khánjok Bajánnak személyében, egy szintoly ügyes politicus, mint nagy hódító fejedelmet nyerjenek; kinek hosszú élete megengedte, hogy három római császárral álljon szembe; népét a Duna mellett megtelepítse,

¹⁾ Stritter mem. popul. I. 645. l. — ²⁾ Menand. u. o. 102. l. — ³⁾ Greg Turon. hist. francor. IV. k. 23. f. Paul. Diac. I. II. 10. f.

s csaknem tetőpontján lássa a birodalmat, melyet Európában ő alapított. Ő az avarok Eteléje volt.

Az avarok Justint lazicai kormányossága idejéből ismervén, hozzá üdvözetül követeket küldöttek, kik vele a régi szerződést megújítva, a szokott ajándékokat átvegyék; a fényes követség feje Targit volt. Az új császár a követség fennhéjázó beszédére hasonló fennhangon a követséget visszautasította, s az ajándékokat is csak teendő szolgálataik vagy meghódolásuk díjjául ígérte meg. Erre a követség dühös fenyegetőzések közt távozott; a khán is igen felfingerült, de ki nem tört, mert egy más fontos ügy várta tevékenységét ¹⁾.

Baján messzeható figyelmét nem kerülte el, a longobárdok és gepidák közt halálossá vált ellenségeskedés; valamint nem volt előtte titok a longobárdok azon rég táplált terve, hogy egyszer véletlen Itáliára törjenek, melyet a 90 éves Narses, Justinian igen jeles hadvezére miután meghódított, szilárdan is megőrzött.

Azonban Justin császár nem sokára döntő változást idézett elő, elkezdte ő és neje Sophia császárné a vén tábornokot, kinek egyedüli bűne az volt, hogy Justinian uralmát különösen dicsővé tette, — sértegetni; a többek közt a császárné guzsalyt és orsót küldött neki ajándékba; a mi Narsest, ki herélt volt, végig sebzette; s a követnek válaszul ezt adá: „menj, mond meg asszonyodnak, hogy oly gombolyagot fonok számára, melyet sem ő, sem a rómaiak nem egy könnyen gombolyítnak le“ ²⁾.

Állásáról, nem hajtva hadserege esdekléseire, azonnal leköszönt s Nápolyba vonult; a longobárdok királyának pedig itáliai gyümölcsöt és bort küldött, e szavakkal, „jöhetsz“.

Alboin örömmel tette az intézkedést az indulásra; nem akart azonban eltávozni a nélkül, hogy a gepidákon előbb véres bosszút ne álljon. E végett követeket küldött Bajánhoz, az avarok hatalmas khánjához szövetség-kötés végett, ki sok húzás halasztás s kérés után a szövetség

¹⁾ Corippus laud. Justinian. III. 244. v. 262. 274. 268. Menand. Exc. leg. 101. l. — ²⁾ Paul. Diacon. hist. Longobard. II. k. 5. f.

feltételeiül tette, hogy a longobárdok engedjék át neki azonnal minden marhájok tizedrészét, győzelem esetére biztosítsák neki a zsákmány felét, s a gepidák által birt egész földet ¹⁾).

A gepidák királya Kunimund megrémülve hallotta e szövetség hírét, azonnal Justin császárt kérte segélyért, ki ígért, de nem adott semmit. A háború kitört, de rövid volt. A gepidákat a longobárdok szemben, az avarok oldalban támadták meg, így megveretve szétszórattak, s végképpen tönkre tétettek; a longobárdok senkinek kegyelmet nem adtak, Kunimund Alboinnak kardja által esett el; az avarok a szerencsétlen népet kimélték, s mint szolgálóikat falvakban letelepítették ²⁾).

Baján az Etele fénypalotája helyén ütötte fel Hunniában sátorát.

Hogy hatalmát erősítse s terjessze, Sirmium erős város birtokára vágyott, melyet a közelebbi hadjárat alatt adott át a gepida őrség a rómaiaknak. Baján véletlen rárohant a városra, de visszaveretett, Bonus vezér a hely parancsnoka azonban sebet kapott. Az avar sereg visszavonult, a város előre örült a nyugalomnak, midőn a közfürdők fölötti magaslatra kiállított őrszem sebesen nyargaló lovasokat vett észre; rögtön riadás történt, az őrhad fegyverre kapott, — avar lovasok jöttek alkudozni a parancsnokkal ³⁾).

A követek a sebe miatt lovon alig ülni képes Bonus tábornok előtt követelték Sirmium birtokát, és egy Usdi-bad nevű gepida főnöknek kiadatását, hihetően e főnök adta át e várost nem rég a rómaiaknak; követelték pedig azon jogon, hogy minden gepida mint rabszolgájuk az övék, s mind az, mit a gepidák birtak, az ő tulajdonuk. Bonus válaszába, hogy kötelessége Sirmiumot védeni, de egyezkedni joga nincs, folyamodjanak a császárhoz. Erre Baján válaszolta, hogy az őt ezen hadjáratba követett népek előtti hadvezéri tekintélye kívánja, hogy valami nyereséget mutasson fel, legyen az bár csak egy ezüst po-

¹⁾ Theophyl. Simoc. VI. k. 10. f. Menand. Exc. leg. 110. l. — ²⁾ Paul. Diac. hist. longobard. I. k. 27. f. — ³⁾ Menander u. o. 112. l.

hár, egy kevés arany és egy scytha szabású mente, de Bonus a khán követeinek ez ajándék kérésüket is visszatartotta, azt mondván, hogy a császár, ha akarja, majd megajándékozza, s ekkor ő kész leendő kedvibe járni ura szolgájának és barátjának.

E kitérő mentegőzésekre Baján felindulva, megesküdt haragjában, hogy a birodalomra pusztulást hozand ¹⁾.

Nem sok idő múlva tízezer kutrigúr hún rohant be a Száván át Dalmátiába, pusztítva, rabolva, több vidéket elfoglalt. Baján tiltakozott, hogy ez tudtán kívül történt, miért is békés követséget küldött Konstantinápolyba. Az avar küldöttség rendes szónoka Targit követelte a Justinian által a kutriguroknak s utriguroknak fizetett szolgálatdíj hátralékát, mert a kutrigúr és utrigúr nép az ő szolgái; továbbá követelte Sirmiumot és Usdibad kiadását.

Justin császár ügyesen szerkesztett ünnepélyes szónoklattal utasította vissza az avarok követelését, s Bonust megdorgálta, hogy miért eresztette át a követeket a császár parancsa nélkül. Erre Baján több ízben megújította a követséget a császári udvarnál, maga azonban az alatt el kezdett erősen fegyverkezni; a császárnak pedig nem lévén kiállítható hadserege, Tiberius tábornokát küldötte el a khánnal értekezni, — de eredmény nélkül, mire ujoneczai-val Tibérius táborba szállott, de az avarok hadi riadása elég volt, hogy e fegyelmetlen római sereg megszaladjon. Justin kénytelen volt minden áron kiegyezni a khánnal, meg kellett adni a khánnak évi díjját a hátralékkal együtt; de a mi váratlan volt, Sirmiumhoz a khán nem ragaszkodott. Azonnal küldöttség indult a keleti udvarhoz, fölvette a khánnak kötelezett összeget, átvette a tartozásból adott ajándékokat; azonban a Haemus vidékén Samar név alatt tanyázó rablók a küldöttséget visszafelé jöttében megtámadták, a fedezetet szétriasztva, mindenestől kirabolták. Justin császár, ha az avarok előtt a rablás részesül feltűnni nem akart, kénytelen vala az összes elrabolt értéket a Baján részére megtéríteni ²⁾.

¹⁾ Menander u. o. 114. l. — ²⁾ Menander u. o. 114. 153. 154. 114 l.

E közben 578-ban a khán Lőrinczhez, s a szlávok többi fejedelmeihez az adó bekövetelése végett követeket küldött, de a szlávok az adófizetést fennhéjázólag nemcsak megtagadták, sőt a Baján követeit meg is ölték ¹⁾.

E nyomor, gyalázat, s megaláztatás csak előjele volt a birodalmat fenyegető általános romlásnak. A persa király Khosroes Kis-Ázsiát és Syriát pusztította, a longobardok Itáliát hódították meg; s hogy a csapásokból semmi ne hiányozzék, maga a császár megőrült. A kormányt a katonai képesség, nemes jellem s feddhetlen életével kitűnő Tiberius tábornok vette át Caesar név alatt, ki Khosroest több nemzetek, ezek között Csörsz által vezérelt avarok hadaival visszaverte, Rómát a longobárdok ellen segítette, úgy, hogy II. Justin 578-ban meghalván, Tiberius kiáltatott ki császárrá ²⁾.

Tiberius mindjárt 580-ban követséget küldött a turkok nagy khánjához, hogy vele császári trónraléptét tudassa, s egyúttal Persia ellen, mellyel a turkok sem valának jó szomszédok, tőle segítséget nyerjen. A követség vezére azonban Valentin csak szemrehányást és haddali fenyegetést hozott haza válaszul ³⁾.

A szlávok Görögországot 581-ben tűzzel vassal pusztítván, Tiberius császár követség által felkérte Bajánt ezek megfékezésére; ki a követei megöletését is visszatorolni kívánó szándékkal Pannoniából 60 ezer lovassal Illyricumba beütött, innét Scythia felé fordulva, az Isteren átkelt, az avarok elől a szlávok erdőkben és barlangokban kerestek menedéket. Baján a szlávok tartományát rabolta, pusztította, s végre gazdag zsákmánynyal tért vissza országába ⁴⁾.

VI.

E közben Baján khán Sirmium és Singidunum — ma Belgrád — római parancsnokaival jó egyetértésben élván, építésekkel foglalkozott, s a császártól 582-ben meleg-fürdők

¹⁾ Stritter mem. popul. II. 46. I. 667. — ²⁾ Menand. Exc. leg. 118. 161. 162. I. Pray annal. 210. I. — ³⁾ U. a. u. o. 161—162. — ⁴⁾ Stritter mem. pop. I. 668. I.

építésére munkásokat kért, de a kiket, s köztök az ügyes ácsokat a Dunán hídvevéssre alkalmazott. Majd látva, hogy őt e nagy munkában a rómaiak hajóikkal meggátolhatják, hogy hajóhadat teremtsen, felső Pannoniában összeszedetett minden nagy hajókat, melyeket több, kevesebb változtatással hadihajókká alakíttatott. Ezután e hajóhadat Singidunumig leszállíttatta, hogy hatoljon a Száva torkolatába Singidunum és Sirmium közé; ez alatt a sirmiumi félszigetre szárazon is hadsereget küldött, mely a Száva mellett Sirmiummal szemben táborba szállott. Ekkor a hajóhid veretéséhez kezdett.

A singidunumi kormányzó e miatt tőle felvilágosítást kért, mire válaszul azt nyerte a khántól, hogy e hidat a szlovenek elleni hadjárat, mind a rómaiak, mind saját érdekében, szükségessé teszi; de a kormányzó határozottan nyilvánította, hogy a császár világos parancsa nélkül a hidépités folytatását meg nem engedheti: „hogy ez akadály ne legyen — mondá Baján — magam megyek Konstantinápolyba“; de hogy addig is e nagyon sürgős munka félbe ne szakadjon, megesküdni ajánlkozott, hogy semmi rossz szándékai nincsenek, azonban ha csak egyetlen nyilat lőnek is munkásaira, ezt hadizenetnek tekinti, s a támadást támadással veri vissza ¹⁾).

A helyzet kéteessé vált, s a császár parancsa megérkeztéig tanácsosnak tartotta a kormányzó elfogadni a khán esküjét biztosítéskul.

Mind két részről fényes és ünnepélyes küldöttség jelent meg a városon kívül, s a khán a kijelölt téren kardját kirántván, az ég felé emelte, s avar szokás szerint fenhangon mondá: „ha nekem azzal, hogy a Száván hidat veretek, legkisebb szándékom volna is, hogy a rómaiaknak kárt tegyek, vesszek el én, vesszenek el az avarok mind egy lábíg, az ég szakadjon ráuk, a mennybeli isten tüzes nyila verjen agyon, a hegyek és erdők omoljanak fejünkre, s a Száva vize nyeljen el bennünket.“ Majd ugyanez esküt, a római szertartás szerint a szent könyvet kezében tartva, ismételte.

¹⁾ Zonaras annal. II. k. 73. l. Menander u. o. 112. 130. l.

Ezután kérte, hogy ő maga nem mehet, hanem legalább követeit bocsássák el a császárhoz; a kormányzó ebbe beleegyezett. Azonban mindezen időhaladék alatt, Baján feszített tevékenysége mellett, a hidverés gyorsan haladt előre.

A követség a császár előtt csak arról beszélt, hogy mennyire szükséges a hajóhad a szlovenek elleni megtorlás végett avarcsapatokat szállítani, míg a hidépítési kérdésen könnyen elsiklott. A császár belátta az ügy állását, de nem tehetett semmit, mert a khán seregével teljesen készen állott, míg a római hadsereg keleten a persák elleni háborúval volt elfoglalva; végre azzal igyekezett az avarokat a szlovenok elleni hadjárattól visszariasztani, hogy az alatt a turkok őket megrohanják. Ezt el nem hívén a követek, eltávoztak ¹⁾.

Ez alatt a hid elkészült, s a khán azonnal 582-ben Szolákh vezérlete alatt új követséget indított a császárhoz, mely amazzal Konstantinápolytól néhány napi járó földön találkozott.

Szolákh jelenté Tiberiusnak, hogy a Száva két partja hiddal van egybekapcsolva, Sirmium el van veszve, az avarok vívják, s a Száva elzáratása miatt a városhoz sem eleség, sem hadsereg nem közeledhetik. A khán azért azt izeni, hogy sem ajándék, sem tiltakozás, ígélet vagy fenyegetés el nem tántoríthatják őt vállalatától, reá nézve Sirmium birtoka életkérdés, s ez őt a gedipák után jogszerűen illeti, Sirmium s a sirmiumi félszigetnek övének kell lenni, melyet ő saját alattvalóival telepített meg.

Ezek hallatára Tiberius keblében a harag, fájdalommal vegyítve, őt leverte, s felkiáltott: „istenre mondom, hogy Sirmium nem lesz az övé, s szívesebben odaadnám neki két leányom egyikét, mintsem hogy valaha e helyet neki átengedjem“ ²⁾.

Ezzel elkezdődött a háború, a rómaiak ujenczokból hadsereget gyűjtöttek, Sirmiumot ellátták eleséggel, a Szávának Casia és Carbonaria nevű két kis szigetén elsánczolt római csapatok az avarok ostromműködéseit nagyon

¹⁾ Zonaras annal. II. 73. I. Menander exc. legat. 112. 128. 129. 130. I.

— ²⁾ Menander u. o. 130. 131. I.

háborgatták. A szorongatott sirmiumiak, félve az éhségtől, zajosan követelték vagy a döntő csatát vagy a békekötést. Baján e hangulatot használva, a fővezért Theognis tábornokot a folyó balpartján találkozásra szólította fel.

Theognis hajón, Baján lóháton jelent meg; majd leszállva lováról, egy arany székre telepedett, mely számára drága kövekkel kirakott mennyezet alá volt helyezve, s mivel a rómaiak és avarok csak annyira álltak egymástól, mennyire egymás szavát megérthették, a khán arca és melle elébe egy széles paizst állítottak, hogy a rómaiak orvul reá ne találjanak lőni. Ekkor mind a római, mind az avar hírnökök kikiáltották, hogy fegyverszünet van; mire megkezdett az értekezés, mely mind hosszabb s élesebbé válván, végre Theognis neki hevülve így kiáltott a khánnak: „távozz a rómaiak szeme elől, fogj fegyvert, mert holnap okvetlen velem harcolni lesz alkalmad“.

Azonban az eként félbeszakadt értekezlet után sem más nap, sem következő napokon nem mozdultak ki a rómaiak állomásaikból. E tétlenséget Baján felhasználta, egy másik hidat is veretett, hogy Sirmiumot Dalmatia felől is szorongathassa.

Néhány hét múlva hire jött, hogy százezer szloven a Duna torkolatán átkelve, Moesiára s Thraciára ütött. Baján zudítá őket fel, ki a folyó jobb partján Kis-Scythiában is parancsolt. A rombolást s kiméletlen rablást a segély nélküli lakosság kétségbeeső jajveszéklése követte, majd a sirmiumi őrséget s lakosokat is az éhség kezdé gyötreni. A császárnak, bármennyire habozott is, gyorsan választani kellett, s feláldozta Sirmiumot.

Baján a földadási alkudozásban kikötötte, hogy a távozó lakosok hagyják ott bútoraikat, sőt még ruháikat is; a császár térítse meg neki a három utóbbi évről elmaradt évdíjt, mi évenként 80 ezer darab aranyával számítva, 240 ezer aranyra ment; végre megesküdttette a rómaiakat, hogy azon szökevény avar, ki az ő egyik nejével viszonyban volt, nem fogják elrejteni, hogy élve halva kezibe szolgáltatják, mihelyt kezük közé kerül ¹⁾.

¹⁾ Menander u. o. 131. 132. 175. l.

Eként az avarok Sirmiumot birtokukba vették.

Igy alakult meg a 2-dik hünbirodalom, kiterjedésre s erőre hasonló az elsőhöz, valamint azon hatásra nézve is, melyet az Európa többi államaira gyakorolt.

Etele és Baján kora között alig 125 év telt el, de ezt is a húnok rémletes neve alatt lezajlott csaták töltötték be, a hagyomány és emlékezet a tényeket oly természetesen kapcsolta össze, hogy a világ előtt Baján birodalma csak Etele hatalma folytatásának tűnt fel. Innét magyarázható, hogy „Hunnia“ és „Avaria“ kifejezések vegyítve használtattak, majd az avarok hún névvel jelöltettek, viszont az első húnok avarok, Etele avarok királya dulta fel Galliát, s fenyegette Rómát. E kifejezéseket felváltva nemcsak a költők, de a komoly történetírók, sőt politikusok is használták. Az igazi néven várkhunok az avar nevet elfogadva, azon dicsőséget, mely reájok az igazi avaroktól sugárzott, az első húnok és Etele név nagyszerű hatása mellett saját fegyverök hatalmával is nevelték; maga a király Baján hódolva a hagyományos emlékeknek, királyi tanyáját a Tisza és Duna közt Jászberényben a világhódító palotájának romjain emelte fel ¹⁾.

Mind ez csak oly lángész s nagy hadvezérnek sikerült, mint Baján, ki oly álláspontot foglalt el, melyen egy felől uralgott a szláv föld felett, más felől szabad közlekedést tartott fenn nemzetének a Caucas, Kaspi tenger és Volga mellékein lakó törzseivel.

VII.

Baján megállapítva birodalmát, látta, hogy az általa Európába vezetett 200 ezer főnyi nemzet ²⁾ a gyakori háborúk véres pusztításai alatt mennyire megfogyott, s tudta, hogy a várkhunok Ázsiában maradt 3 nagy törzs: a tarniák, kotzager és zabender most is a turkoktól nyert szállásokon tanyázik: hogy tehát a várkhunok szétszórt ágait a birodalom érdekében egy testté öszpontosítsa, köve-

¹⁾ Muratori Script. rer. ital. II. köt. 393. 294. l. Const. Parphyrog. de adm. imp. 29. f. — ²⁾ Menander exc. leg. 108. l.

teket küldött hozzájuk, kiknek, a szabadság és testvériség szent érzetét hangoztatva közöttök, sikerült őket reábirni az egyesülésre; átkeltek tehát Európába s Baján törzseihez csatlakoztak ¹⁾).

Hatalmát eként új fegyveres erővel növelve, Baján a mult években a thüringeni megveretés visszatorlásául, az austrasiai frankok földjére betört; királyuk Siegbert seregét összeszedte, megütköztek, de a frankok csakhamar elhánnya fegyvereiket megfutottak, s királyukat is oly vész közt hagyták hátra, hogy ez elfogtván, szabadságát csak tömérdék kincsei árán válthatta meg.

Siegbert megmenekülése feletti örömében az avarok királyát ajándékokkal tisztelte meg, ki azokat neki viszonozta; egyszersmind a két király békét kötött, esküvel erősítvén, hogy míg él, soha egymás ellen harcolni nem fog.

Néhány év múlva Baján avarjaival ismét a frankok földjére jött a miatt, hogy a szláv törzsöket üldöztén, elesége elfogyott; izent tehát barátjának Siegbertnek, hogy egy olyan király, mint ő, szövetségesét tartozik segiteni, s ígérte, hogy ha élelmet kap, az országot három nap alatt elhagyja; Siegbert teljesítette a kívánatot, Baján pedig ígéretét ²⁾).

A frankokkal fennálló béke folytán Baján minden erejét egész biztossággal a római birodalom felé irányozhatta.

Tiberius császár 582-ben meghalván, a trón mostoha fiára Caesar Mauritiusra maradt.

Az avarok követei csakhamar megjelentek az új császár udvarában, követelve, hogy eddigi 80 ezer darab arany évi díjjukat 100 ezerre emelje; — a császár tagadó válasszal bocsátotta el a követeket.

Erre Baján hirtelen bekerítette Singidunt, melynek lakosai a mezőn szélyel aratással foglalkozván, a városban csak az őrsereg volt, mely bár fegyvert ragadva, a haza rohant lakosok segélyével az avar csapatok közt nagy öldöklést vitt is véghez: végre még is az avarok maradtak a hely urai ³⁾).

¹⁾ Theophan. VII. k. 8. f. — ²⁾ Greg. Turon. hist. franc. 62. l. Menander exc. leg. 110. l. — ³⁾ Theophyl. I. k. 4. f. 14. l.

Ezután Baján a Duna mentiben Viminaciumot szállta meg, ezt erőszakkal elfoglalta; s mindent rombolt és égett; majd pompás fürdőiről híres Augusta nevű kis város ellen nyomult; a megkezdett ostrom alatt udvarhölgyei a fürdőket élvezvön, ezeknek kértére Baján Augustát megkimélte ¹⁾. Így töltötte a Duna mellék egy részén boszuját, honnét alsó Moesián át a Fekete tenger mellékére, ennek a háborútól eddig megkimélt kereskedelmi gazdag városaira csapott, bevette Anchialt, hol a császár követeit Elpidius Sicília egykori praetorát, s Comentiolust palotaőrsegi főtisztet fogadván, ezeknek azon kérdésére, hogy miért követi el e pusztítást, s mit szándékozik tenni, azt válaszolá: „akarjátok tudni, mit szándékozik tenni? azt, hogy megyek s lerombolom a hosszú kőfalat, mely mögé bujtatok“.

Comentiolus szónoklattal kívánván hatni az avar királyra, szemére hányta esküszegését, hálátlanságát, kiemelte a rómaiak nagylelkűségét, kik a bujdosó avar nemzetet nagy és gazdag országba letelepedni megengedték, előadta Róma nagyságát, hatalmát, s azzal végzé szavait: „jaj annak, a ki megtámadja, nem viszi el sokáig szárazon“.

E főnhangú beszédre Baján arcza lángolt, szemei szikráztak, haragja a dühösséig felfokozódott, s Comentiolust azonnal vásra veretvén, tömlőczbe tetette, sátrát pedig darabokra szaggattatta, mi az avaroknál egyet jelentett a halálos ítélettel; azonban másnap több tekintélyes főnökök könyörgésére a követ életének megkegyelmezett, kik azonnal, elrémülve a látottakon, visszatértek Konstantinápolyba, hol a császárt az avarok e rögtöni támadása annyival nagyobb zavarba hozta, mivel seregei Persia vidékén voltak elfoglalva.

Baján a beállott nagy tél miatt seregét gazdag zsákmánnyal hazatérítette; s e hadjáratnak reá nézve azon fényes eredménye lett, hogy a császár évdíjját Kr. u. 583-ban 20 ezer arannyal növelte, s erre viszonzásul a békét Baján esküvel megerősítette ²⁾.

¹⁾ Theophyl. u. o. i. h. Anastasius 71. l. Cedren. I. k. 394—5. l. Zonaras II. k. 74. l. — ²⁾ Theophil. I. k. 5. f. 14. l. 6. f. 16. l. Zonaras i. h.

De alig hogy megkötetett a béke, az Al-Duna mellékére omlottak a szlávok, kik Moesián és Thracián át a hosszú kőfalig nyomulva, ennek aljában tanyát ütöttek, azonban a császári seregek által a Dunán túlra könnyen átverettek. A szlávok e pusztításait Baján könnyű szerrel meggátolhatta volna, de nem tette, hogy miért nem? mindjárt látandjuk.

Az avar király udvarában élt egy főpap, mely méltóságot az avarok „bokolabras“-nak neveznek, kinek, a khán egyik udvarhölgyével szőtt, de világosságra jött szerelmi viszonya miatt a halálos büntetés elől menekülni kellett, hét gepida szolgájával együtt átkelt a Dunán, s itt egy római őrállomás által elfogtatván, Konstantinápolyba szállíttatott, hol a császár előtt, szerelmi kalandjai felfedezése mellett, political leleplezéseket is tett: lefésztette a khán hamislelkűségét, békeszerződésekben való kétszínűségét, ki a háborút a birodalom ellen két alakban: nyílt ellenségeskedés idején maga saját hadaival, béke s barátság idején pedig titkon a szlávokkal s bolgárokkal folytatattja, kikkel a zsákmányon osztozkodik; így történt, hogy nemcsak tudta, de maga idézte is elő a szlávok legutóbbi berohanását.

A császár meglepetve e fölfedezésen, harag és boszúságtól égett, midőn íme az avarok követe Targit a khán hátralevő évpénze fölvétele végett a császári udvarhoz megérkezett. Mauritius heves indulatában először azzal fenyegette, hogy a követnek, mint árulónak fejét véteti, majd csillapodva megelégedett azzal, hogy a Propontis egyik szigetébe záratta, hol hat hónapi kegyetlen fogság után szabadon bocsátotta.

E tény hallatára az avar király dühe határtalan lett, pusztítva megrohanta azonnal a Duna melléki városokat, Ratiariát, Bononiát, Durostort, Marcianopolt és a többit, rombolt, égetett, gyilkolt, úgy hogy 586-dik év végén a virágzó Duna völgye romok és pusztulás színhelyévé változott ¹⁾.

Mindez világos hadizenet volt a keleti udvar ellen,

¹⁾ Theophyl. I. k. 8. f. 18. l.

mely azonnal csapatokat gyűjtött, az ujonez sereg, derék tábornokai keze alatt csakhamar jó katonává vált; nem sokára Bajánnak különscapatokban rabló lovasságát a jól rendezett római hadsereg egymásután megtámadta; s közüle több hadosztályt tönkre tett; a háború a Haemustól a Dunáig folyt, melynek szurdokai s mosolygó völgyei oly gyakran voltak embervérrel öntözve; e hadjárat érdekes események közt folyt le. Lássunk néhány részletet.

A császár Commentiol hadvezérré nevezvén, ez seregével Anchial város alatt táborba szállott, hol 6000 legvitézebb harczost kiválogatván, három hadosztállyal lépett fel az avarok ellen, mivel tudta, hogy a khán szinte apróbb lovas csapatokkal Aemus és Tomea város körül folytatja prédálásait; egyet Cast, egyet Martin vezérletére bízott, a 3-kat ő vezette, mindegyik osztályban 2—2000 válogatott harczosa lévén; hadseregének 40 ezerre menő gyengébb részét a tábor védelmére hátra hagyta.

Maga Commentiol nem messze Martianopoltól ütötte fel főhadi sátorát, hova mindenik vezér a hadjárat után megjelenend.

Cast bal felé indulván, Tzaparda vagy Zaldapa és Aemus hegyig hatolt, hol napkeltével az avarokat véletlen megrohanván, közülök nemcsak sokat leölt, hanem sok fogolyra és nagy prédára is tett szert, s az avarok által hurczolt foglyok is szabadságukat visszanyerték; azonban a préda őrizetét saját testőreire bízván, ezeket a magokat összeszedett avarok véletlen megtámadták és prédájokat tőlök visszafoglalták.

Martin pedig Tomea vidékére Mea városa felé indult, mivel kémei értesítették, hogy maga a khán avarjaival e tájon tartózkodik. A rómaiak lesbe állva, hirtelen nagy erővel rontottak az avar táborra, s oly zavarba hozták, hogy közülök sokan elesvén, maga Baján is csekély számú csapatával egy tó szigetére vala kénytelen menekülni.

Martin gazdag zsákmánnyal s győztesen tért vissza a kitűzött gyűlhelyre, honnét azonban Commentiol egy századosának Rustibionak tanácsára Martianopol város falai közé vette be magát. Majd Cast csapatjával egyesülvén, mivel Commentiol nem találták, az Aemus hegyszorosai-

hoz a sabulen manalion ¹⁾ vidékére vonultak. Innét Martin az avarok ellen egy kémszemlére ment ki, s megtudta, hogy a khán a folyón átkelt, erre Cast hirtelen a folyón szinte átmenve, az avarokkal véres csatát ví, s közülök többen elesnek, — Martin pedig elégnék tartván Cast csapatát az avarok szemmel tartására, Commentiol felkeresésére indul; Cast ismét Martin csapatait keresi, hogy ezekkel egyesítse erejét; de az éj bekövetkezik; s ez alatt az avar sereg a folyón vissza átvén, Castot oldalban hirtelen oly erővel támadja meg, hogy csapatai összezavarodván, egy része elesik, vagy elfogatik, más része vezérükkel együtt az erdő és völgyek sűrűibe menekül, de itt Cast övéinek egy részével az avarok által elfogtván, csak később tetemes pénzváltáság mellett nyerhette vissza szabadságát.

E győzelem új bátorságra lelkesítette Bajánt, ki most Thrácia belsejét borította el, s egész a hosszú falig behatolt; csapatai ellen a rómaiak változó szerencsével folytatták apró harczi kalandjaikat, míg az avarok nagyobb tömegekben Thráciát szélتيben rabolták, pusztították; s miután Apperia erődnél ennek Busa nevű védője elfogtván, ettől az avarok az ostromszerek s faltörő gépek készítése s használása módját megtanulták, városokat s várakat is kemény ostromzár alá fogtak, s közülök többeket be is vettek, Philippopol és Adrianopol alól azonban visszaverettek.

Majd a császár erősebb sereget küldött az avarok ellen, mely nemcsak a bekerített helyeket felmentette az ostrom alól, hanem a bevett erődöket is visszanyerte. Ezek után látva Baján, hogy a szerencse ellene fordult, Kr. u. 587-ben kénytelen volt békét kérni, s azt megis nyerte ²⁾.

De e béke nem vala egyéb 5 évi fegyvernyugvásnál, mely alatt mind két fél nagy mérvben tette készülleteit egy új hadjáratához.

Mauritius a persa háborút szerencsével bevégezvén, jó hadseregét a jeles tábornok Priscus vezérlete alatt Ankhial falai alá gyűjtötte; — másfelől Baján az éjszaki népeket egész a jeges tengerig fölizzgatta; a hatalmasokkal szövöt-

¹⁾ 591-dik évben Sabulentus canalis Anchialhoz nem messze emlittetik Stritter I. 707. l. — ²⁾ Stritter mem. popul. I. 690. t.—I. Theophan. 218. l. Theophyl. II. k. 15. f. Anastasius 73. l.

séget kötött, a gyengébbeknek megparancsolta, hogy neki segédhadat adjanak; s hogy a rómaiakat készülődéseik közben meglepje, számos és bátor seregével vakmerően Ankhial ellen nyomult, a szorosokat megvívta, Ankhialt bevette, halomra döntötte, s Priscust kényszerítette a hosszú falhoz vezető utak fedezésére visszavonulni.

Ezután az Adrianopoltól délnyugatra fekvő Drizipera város ellen nyomult, a lakosok kitartása a jól rendezett ostromnak már engedni vala kénytelen, midőn az avarok khánja babonás képzelődéstől körülfogva sátrait felszedte, s a várostól néhány napi járó földre állapodott meg, itt a Heraklea mellett táborozó Priscust Tzurull városba szorította, s e várost rendes ostrom alá fogta ¹⁾.

Az ostrom folyama alatt az avar előőrsök egyszer egy kémét, ki a falak körül ólálkodott, fogtak el, megmotozták, s a császárnak egy, Priscushoz intézett levelét találták meg nála, melyben a császár Priscust kitartásra kéri, mert ő éppen döntő csapásra készül, már vonul felfelé tekintélyes hajóhada a Dunán, hogy lángba s vérbe borítsa Hunniát, elfogja a khán nejeit, gyermekeit, s vasba verve hozza Konstantinápolyba, hova nem sokára majd eljön a khán térden könyörögni a békéért. A levélnek nemzeti nyelven eként lett tolmácsolására a khán megrendült, nem volt többé más gondolata, mint az, hogy országa s családja megmentésére siessen. Priscusnak béke ajánlatokat tett, ki azokat elfogadta. A keleti udvar által ügyesen szőtt esel sikerült, a levél tartalma nem volt igaz, az azt vivő kém egy volt Priscus őrjei közül, de a cél el lett érve, a khán seregével haza sietett; Priscus pedig Byzantzba vonult ²⁾.

VIII.

Öröme, de bosszúsága is volt Bajánnak, hogy így rászedetett; tehát újra készült a hadjáráshoz titokban.

Az elkésett szlávok nagy tömegekben kezdtek a khán felhívására előállani, a pontusi síkokon hadi mozgalmak jelentkeztek.

¹⁾ Theophyl. VI. k. 5. f. 6. f. — ²⁾ Theophyl. VI. k. 6. 7. f. Theophan. Chronogr. 226—7. I. Anastasius 77. I. Zonaras II. 77.

Az 593-dik év tavaszán Priscus tábornok Durostorbán ütötte fel hadiszállását, s erőlyes készüléteket tett, midőn egy Kokh nevű avar követ jelentkezik nála, ki Priscust tisztjei jelenlétében béke és eskü szegéssel vádolta, s boszúval fenyegette; a császárt pedig ugyan ezért nyíltan gazsággal, zsiványhoz, nem fejedelemhez illő tettel vádolván, kimondá, hogy tegye le koronáját vagy szűnjön meg azt becssteleníteni.

E merész szónoklat czélja volt értésükre adni a rómaiaknak, hogy a béke a szlávokat is, mint az avarok alattvalóit fedezi, s a szlávokat s antokat megtámadni annyi, mint maga a khán ellen indítani háborút.

Priscus hidegen viszonzotta, hogy a szlávok a békébe befoglalva nem voltak, s így e béke a rómaiakat nem gátolhatja azokkal folytatni háborút, kikkel nekik tetszik. Kokh erre fenyegető kitörések között távozott ¹⁾.

Priscus tudva azt, hogy a szlávokat megverni annyi, mint az avarokat gyengíteni, a támadó háború megkezdéséhez látott; s vállalatát oly kedvező eredmény kísérte, hogy 594-ben s 595-ben a szláv törzseket több csatákban megverte, az általok Moesia, Dalmatia és Thráciából rabolt gazdag zsákmányt elfoglalta, közülök tömérdek foglyokat ejtett, kik nem válaszolván azon kérdésre, hogy mi nemzetből valók, őket Alexander tribunus, a mivel világ egyik fia, korbáccsal annyira verette, hogy a hús hasadozott le rólok s a vér egész testükön csorgott, de akkor is csak annyit szóltak: „ölj meg bennünket“.

Mind ezt vérző szívvel hallotta s tudta Baján, de nem tehetett semmit, tartott Priscusnak nemcsak hadvezéri ügyességétől, hanem diplomatai cseleltől is; oly viszonyban állottak, mint Etele Aëtiussal ²⁾.

Az avar khán, ha átkozta mint ellenségét, de vitézségét becsülte, s iránta titkos vonzalmat érzett; viszont Priscus Bajánt nem a közönséges barbarok elsejének tartotta, de becsülte lángeszét, s szerette volna őt ujonnan oly dicsően megalapított országában a miveltség, igazság és jó szomszédság nemes eszméinek hódolva látni, s mérsé-

¹⁾ Theophan. VI. k. 6. f. — Theophyl. VI. k. 6. f. Theophan. Chonogr. 229. 1.

kelni Bajánnak a római birodalom elleni megrögzött gyűlöletét; a minthogy igyekezett is a khán tanácsában, valamint Targit követ és Theodor orvos által nemes hatást gyakorolni Baján szívére; ez utóbbi oly befolyást tudott vidorsága, ügyessége s jó tanácsadásaival a khánra szerezni, hogy ez egy alkalommal felkiáltott: „hidd el Theodor, én bírok magamon uralkodni, tudom fékezni indulataimat, de ez a körülményektől függ. Lásd, nem haragszom- többé Priscusra, ohajtok lenni barátja, ha ő neki tetszik barátommá lenni. De adja nekem felét azon zsákmánynak, melyet a szlávoktól elszedett: ő azt fegyverével ugyan, de az én hódolt országomban, az én alattvalóimtól szerezte, nem igazságos-e hát, hogy azon osztoznunk?”¹⁾

De e közeledésnek az udvari aljas cselszövény véget vetett. A gyanú alá vett Priscust a hadvezérségtől megfosztották s helyébe a császár testvérét tették. Ennek ügyetlenségét Baján hatalma terjesztésére használta; mit egy fontos esemény is előmozdított.

A khán hívására egy csapat bolgár lovasság a Volga partjairól a pontusi síkságra érkezett, s a Duna balpartján a Hunniába vezető úton békésen haladt, midőn egy római őrcsapat őket megtámadja; a bolgárok hadállást foglalnak, s hivatkoznak a rómaiak s avarok közti békére, de hasztalan, az új római tábornok összevont újabb csapatokkal őket a Duna balpartján megtámadja, de kudarcot vall, a bolgárok által teljesen megveretik.

Baján e miatt hangos panaszt emel, hogy a rómaiaknak nincs joguk a Duna balpartjára, mely egészen az ő tulajdona, lépni.

Az udvar megrettent, Priscust visszahelyezi a fővezérségbe.

Priscus bízva jól rendezett seregei vitézségébe, a khán követelését e szavakkal utasította vissza: „mióta merészel egy szökevény, kit kegyelemből fogadtunk be, határt szabni birodalmunknak.“ E szó Bajánt halálosan megsértette²⁾.

Azonnal a régi gyűlölet dühével Singidun alá szállott,

¹⁾ Theophylact. VI. k. 11. f. — ²⁾ Theophylact. VII. k. 10 f. 177. l.

a várost bevette, falait lerontotta, s lakosait Pannoniába hurczoltatta. Priscus seregével későn érkezett, a Duna egy szigetén foglalt állást, a két nagy hadvezért csak a Duna egy ága választotta el egymástól. Egymást látni ohajták. A khán lóháton jött, a parton leszállott, Priscus ladikon közeledett annyira, meddig a szó elhatott, de a találkozás csak kölcsönös szemrehányások közt folyt le. Nem maradt más hátra, mint háború, melyhez midőn Priscus a Duna mellett legerélyesebben készül, akkor tudja meg, hogy a khán már Dalmátiában van, azt tűzzel vassal pusztítja, hogy eként övéin a római őrség által elkövetett pusztítást megtorolja ¹⁾.

Ugyanis szokásban vala a rómaiaknál, hogy Salonába összegyűjtött lovas hadakból évenként ezer főnyi őrseget küldének Kleisa zárdán túl a Dunához, a túl a Dunán lakó avarok beütései feltartóztatása végett. Egy ily őrscapat kilesvén az avaroknak hadjáratra eltávozását, véletlen átkelt a folyón, s az avaroknak honn hagyott családjait hirtelen megrohanván, rabságra hurczolta és sok zsákmánynyal tért meg Salonába. A hadjáratból visszajött avarok ez iszonyú veszteség láttára dühös haragra lobbantak, s midőn nem sok idő múlva egy másik salonai csapat hosonló kaland végett a Dunán átkelt, az avarok rájuk ütöttek, s egy részét leölték, a többit egytől egyig elfogták, s megtudván, hogy Salonából valók, az avarok magokra vevék azok öltönyét, s lovaikra ülven, s a lógót és többi velök volt jelvényeket kezeikbe véve, Baján khán személyesen vezette seregét Salona ellen, s ugyanazon napon, melyen oda az őrség visszatérni szokott, mentek. Közeledvén a városhoz, a sereg legnagyobb része elrejtőzött, hanem azon ezerig való avar, kik a rómaiak lovain s öltönyeiben voltak, egész bátran a város felé tartottak. A városbeliek övéik visszaérkezését híven, egész örömmel nyiták meg előttök a kapukat, melyeken alig hogy beléptek az avarok, azonnal elfoglalták, s elrejtőzött övéiknek is jelt adva, nagy erővel rárontottak a városra, leölék a városi lakosságot, s ettől fogva uraivá lettek

¹⁾ Theophylact. VII. k. 10. f.

Dalmatia egész tartományának s egy részök itt meg is telepedék; csupán a tenger melléki városok maradtanak a rómaiak birtokában; más rész a vidéket tűzzel vassal pusztítva, gazdag zsákmánnyal haza indulának ¹⁾.

Ekkor Priscus dühösen felső Pannoniára ront, ott bevárja, s megveri az avarokat, elszedi zsákmányaikat.

A khán erre elkeseredve, fegyverre szólítja valamenynyiregét, velök Thráciára tör, nyomait vérpatakok jelzik. Driziperát bevén, romhalommá tette, leégette szent Alexander egyházát, a vértanú ezüst lemezekkel borított sírját kirabolta, csontjait szétszórta. Azonban hirtelen a pestis kiütött seregében oly erővel, hogy egy éjjel magának a khánnak hét fia halt meg, megölvén őket az ágyékukon támadt daganat. A khán gyöngéden szeretve fiait, csaknem megőrült fájdalomában, elkeseredve kiáltotta: „Isten ítéljen köztem és Mauritius, az avarok és rómaiak közt; ő tudja, ki szegte meg a békét“.

Priscus használta a kedvező alkalmat, római követek jöttek Bajánhoz, de a ki 12 napig ki sem akarta őket hallgatni; végre mély levertsége könnyű békekötésre vezérelte ²⁾.

A következő évben Kr. u. 600-ban a háború újra kitört. Baján látva, hogy Priscus a Duna balpartját megszerelvén, lassanként határszéleit, s innét Hunnia szívéig fenyegeti; érezte, hogy nemzetének élete van kérdésben, el kell tehát mindent követnie, hogy a folyó északi partját visszafoglalja.

Priscus, hogy egy új hadjáratnak tavasszal erélyes megkezdését biztosítsa, Viminaciumban és ezzel átellenes dunai szigeten állomásozván, a folyón egy erős hadsereg átszállítása körül működött. Baján, hogy ezt meggátolja, négy fiát küldte ellene, maga pedig hadai egy részével a rómaiakat hátba fogni indult. De a rómaiak fiait megverték, a révet fölszabadították, s ő maga saját területe védelme végett a Duna északi partjára visszatérni vala kénytelen.

¹⁾ Szabó K. tört. Ért. I. 88—90 l. 6. sz. Constant. munk. 30. f. — ²⁾ Thophylact. VII. k. 13. 15. f. Chronogr. 235. 236. l.

Baján és Priscus megmérkőztek, öt rettentő csatát vívtak egymás ellen, melyekben Baján elkeseredett vitézséggel harczolt, de Priscus gyalogságát áttörhetlen négyszögbe alakítva, a hadműtan szabályait saját előnyére kifejtette. Baján négy fia egy mocsárba veszett, hova őket seregeikkel együtt beszorították, sőt a fiai segélyére sietett avar khánnak magának is alig volt ideje a Tiszához elmenekülni.

A rómaiak, hogy az ellenséget szemmel tartsák, csekély számmal átkeltek e híres folyón, mely előttök évszázadok óta zárva volt; itt 3 faluban gepidákra találtak, kiket álmukban s védtelen állapotban legyilkoltak.

Baján gyorsan haladt előre, de nem azért, hogy életét gyáva futással megmentse, hanem hogy szétszórt serege maradványait összeszedvén, ezekkel végső csatát vívni viszatérjen, — azonban a sors úgy akará, hogy e csatát is elveszítsen.

De bár legyőzetett, Priscus nem mert előre nyomulni, sőt csakhamar kiűrítvén a Duna északi partjait, hadiszállására visszavonult ¹⁾.

Baján nem esett el e csatában, de nem is sokáig élhetett azután, mert neve csaknem azonnal eltűnt a történelemből.

Baján 565-ben, igen fiatal korában, emeltetett nemzete fővezérévé, s azt 36 évig kormányozta. Ő merész kezekkel, s fegyvere hatalmával egy második hunbirodalmat alapított, mely csaknem mérkőzhetett az elsővel; azonban azon szerencse, mely fiatal korát csillogó kedvezéseivel halmozta, hajlottabb éveiben elhagyta őt, birodalmát halálakor megalázva s veszélyeknek kitéve látta. Emlékét a „Baja“, „Bajánháza“ hazai helynevek látszanak fenntartani ²⁾.

Mauritius nem sokára szinte elveszett, mert az avarok elleni utolsó háború alkalmával Phocas százados ellene a hadsereget fellázítván, előbb szeme láttára fiai, később maga a császár, 20 évi uralkodása után 602-dik évi Nov. 27-kén megöletett.

¹⁾ Theophylact. VIII. k. 2. f. 3. f. — ²⁾ Csengery: Avarok tört. Enszel: helynevek 145. l.

Phocas, kit gyilkosság emelt császárrá, kegyetlen, durva, vérengző természetét megtartotta a trónon is, melyen majd 8 évig ült. Trónra lépven, visszavonta a csapatokat Dáciából, visszavitte őket moesiaí és thraciaí szállásaikra, s békét ajánlott az avaroknak. Majd uralkodásának mindjárt 2-dik évében a rómaiak és persák közt háború ütött ki, s egész hadi erejét Ázsiába kellvén indítani, midőn az új khán a császártól, a régi szerződés értelmében, a roppant évpénzt követelte, azt, csak hogy békében maradjon, tetemes pótlékkal együtt megajánlotta. Az avarokra nézve igen jótékony hatású volt az ily béke, mely megengedte romlásait, veszteségeiket kiheverni; kerültek is minden komoly összeütközést a rómaiakkal, kikkel aligha mérkőzhettek volna, hanem kalandozásaikkal Itália felé fordultak ¹⁾.

Régi barátjaik a longobárdoknak Felső-Itália meghódításához a khán több ízben küldött hun vagy szláv fajta segélyhadakat; így 609-ben Aghidulf longobárd király seregében az avaroknak adózó 10 ezer szláv harczolt, kik Cremona földulásakor rablás és kegyetlenségben tűntek ki.

Majd a gazdag zsákmány önálló hadjáratra buzdította az avarokat Itália felé. 610-ben az avar khán Friaulra ront, mely az Alboin családjabeli örökös hercegek alatt a longobárd királyság részét képezte. — Ghisulf herceg megkísérettette az ellentállást, de hirtelenében összeszedett csapatait az avarok szétverték, magát megölték, s kapitányai a megmaradt csapatokkal nyakrafőre siettek erős várakba menekülni. Forum Julii erős falakkal kerített régi római város volt, a hercegség fellegvára és székvárosa; Ghisulf özvegye Romhilda és gyermekei a longobárd főurak és csapatok legjavával ide menekült. E nő férfias határozott jellemű, de szenvedélyeinek vakon hódoló természettel bírt; férjétől 8 gyermeke maradt. A hercegnő a vár védelmére azonnal erélyes intézkedéseket tett, a minthogy az avarok a várat csakhamar körül táborozták. Támadásaik eleinte sikeretlenek valának, mert a longobárdok rohamaikat vitézül visszaverték, meglepéseiket ügyesen kijátszották, s már

¹⁾ Theophan. Chronogr. 245. I. Anastasius 8. 6. I. Cedren. I. k. 405. I. Paul. Diacon. IV. k. 27. f.

elvonulásról kezdének gondolkozni, midőn véletlen egy regényes kaland jött közbe.

Egy reggel a khán, nagy számú lovasság kíséretében, a falukat körül járta, hogy kikémlelje, hol sikerülne az ostrom legbiztosabban; Romhilda a falakról megpillantotta és szemeivel sok ideig kísérte. Az új khán szép ifjú volt; deli termetét jól kiemelte nemzeti fényes öltözete, Romhilda meglett igézve; a german nő lelkében féktelen vágy gyuladt iránta, mely minden áron kielégítést követelt.

Másnap az özvegytől titkos követtség jelent meg a khán sátorában, azon ajánlattal, hogy föladjá Forum Juliit, ha kötelezi magát, hogy nőül veszi. A követek szívesen fogadtattak, el lőn a kivitel módja határozva, s a vásár meg volt kötve.

Romhildának volt alkalma éjjelre az egyik kaput nyitva hagyni, melyen az ostromló avar seregek berohanván, a várost tűzzel vassal pusztították. Ghisulf özvegye ébren várta új kedvesét, szerelemtől részegen eléje megy a khánnak, őt palotájába vezeti. A khán beváltotta szavát, Romhildát nejei sorába fölvette, azonban az éj elteltével őt magától elkergetvén, miután testőrei közül tizenkettőnek átszolgáltatta, rabszolganői sorába taszította.

Az avarok a várost fenéig kirabolták, s a khán a gazdag zsákmányt szekerekre rakatván, elégtűlt kedéllyel indult vissza Panuoniába; — a szekereket hosszú sora követte azon lakosoknak, férfiak, nők s gyermekeknek, kiket fogságra hurczolt, igérvén nekik a Dráva és Duna partjain jó földeket.

Azonban a foglyok közt sok erős férfi is találkozáván, a khán csakhamar belátta, mily veszéllyel jár ezekkel oly messzire utazni. A Szentmező nevű helyen tehát megállapodván, hogy mit tegyenek a foglyokkal, tanakodni kezdének. Ez alatt Ghisulfnak kissé több szabadságot élvező fiai az örök szemei elől elillantva, a tábor szélén legelésző lovakhoz sompolyogtak. A három nagyobb gyakorlott lovas volt, de a legkisebb Grimoald sem lóra kapni, sem azt jól megülni nem volt képes; a feletti habozásban, hogy mi tévők legyenek, miként mentsek meg kis öcsöcsöket az alacsonyító szolgaságtól, egy közülök elkeseredettségökben át akarta szúrni lándzsájával, de ez rimánkodott életéért; a midőn

azután bátyja egy lóra felültette, s mind négyen lóra pattanva, nyargalva elrohantak. Csakhamar észrevették őket, nagy csapat lovas indult utánok; a három idősb egy erdőbe menekült, de Grimoaldot egy avar lovas elfogta; s megszánva őt, letett megölési szándékáról, hanem nyájasan közelítve felé, kantár száron vezette maga után foglyát és lovát, büszkélkedve a herceggi fogolylyal. A gyermek kellemes és szép volt, szőke haja sűrű fürtökben borította vállát, kék szeme tüzzel volt tele. Lopva tekintgetett az erdő felé, hova testvérei menekültek. Határozott. Ovatosan kirántá rövid kardját, s vele, két kézre fogva, oly ütést tett az avar fejére, hogy ez elkábulva, lováról lezuhant. Erre Grimoald sebes nyargalva elmenekült, s elérte bátyjait, — nem is üldözte senki.

E kaland attóli félelmet idézett elő, hogy Ghisulf fiai felizgatva a longobárdokat, őket megrohanják, ezért hirtelen minden férfi fogolyt kardra hánytak. A Szentmező végre még egy végrehajtás tanúja volt. A khán parancsára a tér közepén hegyes karót állítottak fel, Romhilda a khán elé vezettetett, s ítélete ez volt: „nyomorult asszony, ez az egyetlen férj, melyre méltó vagy“. E szóra négy izmos harczi megragadta a nőt, s karóba húzta, ki kínos vonaglás közt meghalt, az avar tábor pedig tovább vonult ¹⁾.

IX.

E közben Afrika kormányzója Heraklius, Konstantinápolyban, mint a hadsereg küldöttje megjelen, s Phocas zsarnokságától a birodalom mentve lett.

Utána 610-ben Heraklius nemes alakját látjuk feltűnni a keleti trónon, kinek mindjárt tetemes nehézségekkel kelle találkoznia; mert elődje becsstelen vesztegetése a közkinestárt kiürítette; a megromlott, elaljasodott hadsereg csak a tábori élet szabadosságát, de sem fegyelmet, sem katonai büszkeséget nem ösmert, s e mellett neki külháborúval, vallásos belviszályal, árulással, erőszakoskodással kelle, a mint kormányra lépett, küzdeni.

¹⁾ Paul. Diacon. IV. k. 38. f.

616-ban Heraklius követeket küldött az avar khánhoz; e követség Hunniában szíves fogadtatásra talált, a khán esküdözött barátságára, mert őt félreértették, holott ő a császárt igen tiszteli, s hű szolgálja kíván lenni a rómaiaknak, szándéka meglátogatni a császárt, hogy vele az új szövetség alapjáról személyesen értekezhessenek, mert ő ezt örökösnek ohajtja, s hogy a császárnak ne kelljen messze utazni, találkozás helyéül Herakleát ajánlotta ¹⁾).

E kedvező ajánlat a római udvart örömmel töltötte el; a császár parancsára Herakleában ünnepélyekre nagy készülleteket tettek. A császár a khánnal Selymbria és Heraklea közt akart találkozni; e békés útjára kevés katonaság, de magos személyek s főrangú tisztviselők fényes öltözetű annyival nagyobb tömege kíserte. Hátról jöttek az avar főnököknek szánt gazdag ajándékokkal terhelt szekerek, a színház teljes podgyásza, a versenytér szekerei, lovai, kocsisai; az utakat a mulatságban részt venni kívánók számlálhatlan és szakadatlan tömege lepte el.

A khán is útra kelt, kíséretét seregének legjava képezte; más felől kis csapatokban különböző úton számos lovassága vonult pusztai vidékeken, hogy azon erdős halmoknál egyesüljenek, mely Heraklea és Selymbria közt húzódott el; a római népségtől hemzsegtető úton ugyanazon irányban haladó avar csapatok feltűnést nem okoztak. A khán előcsapatainak pedig az volt feladatuk, hogy a hosszú falat, mihelyt rajta a császár átvonul, foglalják el, hogy így a fővárosba visszavonulását elvágják; mi alatt a khán kísérete a császárt szemben támadja meg, foglyul ejti, s podgyászait kézre keríti. Az e feletti zavarban a kis avar hadsereg két osztálya egyesülvén a hosszú falnál, Konstantinápolyra ront.

Heraklius a khán közeledtének hírére elhagyá Selymbriát, s átkelt a hosszú falon. Díszparipáján ülve, fején a császári koronával, vállán bibor palástjával, semmit nem gyanítva haladt elő; midőn néhány paraszt, az avaroknak a hosszú fal melletti mozgalmából roszt gyanítva, a császár környezetén áttört, s figyelmezteték a veszélyre. Való-

¹⁾ Nicephor. 9. 10. 1.

ban a khán csapata fenyegető mozgalomban már feltűnt a láthatáron. Lováról rögtön leugrani, palástját lehajítani, a koronát fejéről levenni, balkarjára öltetni, s egy paraszt lován s öltönyében nyargalva elmenekülni, a katonás elhátározású Herakliusnak könnyű dolog volt. A khán csapata megérkezett, a császár kíséretét lándzsákkal megrohanta. A rómaiak az iszonyú zavarban általános futásban kerestek menekülést. A császárnak sikerült a hosszú falon áthalolni, de podgyászát zsákmányra hányták, tisztviselőit vasra verték; a khánnak nem a császárt, hanem ennek csak a földön összetaposott, és sárba kevert bibor palástját tudták beszolgáltatni, — a khán látta, hogy terve nem sikerült. Egy kilátása volt; Konstantinápolyba mindenkit megelőzvé megérkezni, s a védtelen kapukat elfoglalni. Lovasainak tehát megparancsolta, hogy felhagyva a rablással, kövessék a nagy fal felé, hol társaikkal találkozniok kelle.

Ez történt 616-ban jul. 16-kán ¹⁾).

Másnap a khán is oda érkezett kevesed magával, s a kőfalon innen megállapodott, hogy serege elmaradt részét itt bevárja; még ez nap Melánthias vára alá érkeztek, honnét az előőrsök kémelve Konstantinápolyig hatottak, de ennek kapuit zárva, falait őrséggel megrakva s végső védelemre elszánva találták. Heraklius őket jóval megelőzte, s a főváros biztosításáról erélyesen gondoskodott.

A khán belátta, hogy a várost megtámadni hasztalan, megkerülve tehát csapatai a város körfalát, a város éjszaki külvárosaira rohantak, itt egyházakat, kápolnákat felgyújtottak, kiraboltak, azután visszafordultak Thráciába, útjokban mindenütt tűzzel vassal pusztítottak, raboltak, s lakosokat rabságba hurczoltak — s eként visszatértek Hunniába ²⁾).

Ez eljárás megtorlást kívánt volna a keleti udvar részéről, de a közvélemény ellene volt a háborúnak; majd a khán elkezdett mentegetőzni, hogy ő az egészben ártatlan, távollétét fegyelmetlen csapatai felhasználták; ajánlkozott, hogy visszaadja a zsákmányt és foglyokat hűsége

¹⁾ Nicephorus 10. l. Chronicon Paschale. Zonaras II. k. 82. l. Theophan. Chronogr. 251. l. — ²⁾ Chron. Paschale. Theophan. Chronogr. 253. l.

bebizonyítására. Az alkudozás újra elkezdődött az udvar követeivel Athanasius patricius és Kozma császári quaestorral; a béke megkötve s mind két fél esküjével megerősítve lett ¹⁾).

A keleti udvar annyival inkább hajlott a békére, hogy egész erejével az ázsiai háborúra készülhessen. A császár személyesen akarván e nagyszerű hadjáratot vezérelni, idősb fiát Heraklius Constantinust tette távolléte idejére kormányzóvá, s mellé a legjelesebb férfiakból tanácsot alkotott össze.

Hogy pedig az avarokat is megnyerje, a khánhoz egy szívreható levelet írt, védelmébe ajánlotta fiát Herakliust, s felkérte, hogy legyen gyámja, s szükség esetén őt tanácsal és segéllyel oltalmazza. E szolgálataiért megígérte, hogy visszatértével kétszázezer aranyat fizet neki, s ez ígérletét a maga és Bonus előkelő patricius családjából válogatott kezesekkel erősítette meg.

Ily előgondoskodások után 622-ben April 4-kén a császár, tekintélyes sereggel és hajóhaddal, roppant néptömeg jelenlétében elindult, s a Fekete tengeren a Phasis torkolatának irányozta útját. Célja az volt, hogy Khosroës persa királynak az Aegaei tenger és Eufrat közt a Cili-ciánál történendő kiszállást váró seregét támadja meg.

Heraklius Colchis tartománynál szárazföldre kiszállván, a kaukazi törzseket maga részére megnyerte, s ezek csapatai legioinak számát megkettőztetvén, benyomult Ármenióba, innét leszálla Atropeténébe, melynek lakosai szétfutottak. Khosroës e véletlen meglepetés feletti haragjában, a hat év óta nála fogságban tartott római követeket legyilkoltatta. E miatti dühében a római sereg Atropaténét tűzoltáraival lerombolta s kirabolta.

Végre Khosroës előnyomult, 623-ban a csaták megkezdődtek, a rómaiak győztek, három persa sereget tettek tönkre, s Khosroës kétszer megveretve futásnak eredt; a rómaiak pedig télre Albania szelidebb éghajlata alá vonultak.

624-ben újra kezdődött a háború, s még 625-ben is

¹⁾ Theophan. u. o. 253.—4. l.

a Kaukáz és Taur magas bércei közt egyre folyt; Heraklius az ázsiai tartományokat fölmentette, s a persák hadi cseleit nem csekély erőfeszítéssel kijátszotta ¹⁾.

Majd a kaukazi szövetséges törzsek e fárasztó és nyereség nélküli háborúba beleunván, közülök húszezer a császár táborát elhagyta. Látva azonban Khosroës persa király Heraklius császár személyes vitézségét, hadvezéri ügyességét, s fegyverének szerencsáját, szövetségesről lőn kénytelen gondolkozni, s ilyenül az avar khánt szemelte ki. A persa király szövetségese az ügyes, de kegyetlen tábornagy Rumizan vagy Sacharbarz (királyi vadkan) volt a közbenjáró, s a szövetség és haditerv következőleg lett megállapítva: egyesült erővel megtámadják Konstantinápolyt, s az itt nyeredő zsákmány egészen a kháné lesz; e terv kivitele végett Sacharbarz vezérlete alatt egy erős persa hadosztály nyomuland a Bosporhoz Chalcedon közelébe, az avarok magokkal hozván dunai hadi neszádaikat, s ezek segítségével akár szárazon és vízen megtámadhatják Konstantinápolyt, akár pedig az európai oldalon egyesülhetnek; — a találkozásra 626-dik évi június hónap tüzetett ki.

Ez alkudozás azonban bár a legmélyebb titokban folyt, mégis a császári udvar gyanítani kezdé a dolgot, s Athanasius patriciust követül küldte a khánhoz, hogy ezt a római szövetségben megerősítse; — de alig lépett a követ avar földre, azonnal elfogatván, szigorú őrizet alatt minden közlekedéstől elzáratott. Értesülve erről a kormányzó tanács, azonnal a város biztonságáról gondoskodott, egy-szersmind Herakliust tudósította a történetekről, ki a persák hadműtani készülleteiről szinte némileg gyanította a főváros ellen tervezett csapást.

Heraklius ez időben az Euphrath síkjain táborozott, szembe a nála számosabb persa hadakkal. Khosroës egyszerre csak 3 hadtestre osztja seregét, az első Kisázsziába nyomul Sacharbarz vezérlete alatt, a másik kettő Mesopotániában maradt, hogy a rómaiakat feltartóztassa s Ktesiphont fedezze. Heraklius erre ellenművelettel felelt,

¹⁾ Theophan. Chronogr. 254. 256. 258. 259. Nicephor. 11. 12. I. Cedren. I. k. 411—414. I. Chron. pasch. 400. I. Zonaras II. k. 84. I.

egy hadteste Theodor vezérlete alatt az Euphrat mellett maradt; a másik Árménian keresztül a Fekete tenger partjára rendeltetett, hogy innét Konstantinápolyba szállíttassék; a harmadikat egy új érdek Kaukaz vidékére vonta.

Értesülvén ugyanis, hogy egy khazar törzs betört Atropaténébe, s azt kirabolta, feltette magában a császár, hogy e törzset magarészére megnyeri.

E khazarok az V-dik század khatzirjai, vagy akatzirjai voltak, s a fejér hunok szövetségéhez tartoztak. Etele őket meghódítván, királyukká fiát Ellákot tette, halála után pedig Deghizikh alattvalói lettek. Az ezután következett események alatt a khazarok visszanyerték szabadságukat, s a Maeot tava, Volga és kaspi tenger közt nomád életet éltek. A hunok csillaga hanyatlani, a turkoké emelkedni kezdvén, turk többség alá jutottak, s elvetve az ősi hun nevet, turk nevet vettek fel, s mint a turk-khazarok Persia szomszédságában letelepedvén, innét, mint jelenleg is, gyakran beütöttek zsákmányszerzés végett Persiába.

Heraklius válogatott kis seregével azon pillanatban érkezett Tiflis falai alá, midőn a khazarok zsákmánnyal terhelve Atropaténéből hazájokba visszaindultak. A császár koronával fején közelgett a khazar főnök felé, ki tisztelete jeléül azonnal lováról leugorván, homlokával a földet érinté; a törzs követte főnöke példáját, az előkelők halmokra és sziklákra másztak, hogy ott boruljanak a földre. A császár a főnököt Ziebelt fölemelte, megölelte, s fiának szólítván, koronáját fejére tette, Ziebel pedig hódolata jeléül a császárt nyakán megcsókolta.

A találkozást gazdag lakoma váltotta fel, mely után a császár, ott használt minden ezüstneműjét, a khazar tiszteknek, Ziebelnek ezenkívül arannyal gazdagon áttört selyem öltönyöket s drága fülbevalókat ajándékozott.

Ekkor a császár egy szívreható remek beszédet tartott, melyen Ziebel elragadtatva, serdülő fiát a császárhoz vezette, kérte, hogy vegye magához, hogy a fiúból ember váljék. Majd a császár felmutatta a főnöknek bájos szépségű s fényes öltözetű leányának Eudokiának arczképét; Ziebel önkénytelenül felkiáltott, s szemeit a

képről levenni nem tudta: „Tied lesz a szépség e remeke, nőül adom hozzád leányomat, ha velem szövetséget kötve segítesz vállalatomban“. A szövetség meg lett kötve, Ziebel haza ment, de 40 ezer khazar maradt Heraklius zászlói alatt, kiknek segélyével az eddiginél hevesebben tört ki újra a harcz Persia északi részében.

Eudokia már elhagyta a fővárost, hogy felkeresse jegyesét, de csakhamar visszatért, mert időközben Ziebel, népe közt, erőszakos halállal kimult ¹⁾.

Ez alatt Sacharbarz a Bospor keleti partjára érkezett, az avar sereg szinte Skutarinál szállott táborba, Jun. 29-kén a khán előhada a hosszú köfálnál pihent, innét Melanthias alá szállva, itt további parancsot bevárni megállapódott. A főhadtest nehezen haladt előre, mert sok podgyásza volt, sok a társzekér, s legtöbb azon egy faderékből vájt csolnakok sokasága, melyeket az avarok, szövetségeseik számára, hajóhad kiállíthatás végett, szekekre rakva hurczoltak magokkal. Ez alatt a khán Drinápoly alatt időzött, midőn egyszer a magával hurczolt fogoly Athanasiust maga elé vezetteteti, hogy rögtön menjen Konstantinápolyba azon kérdéssel: „mit ajánlanak nekem, hogy tovább ne menjek“; — a választ nemsokára meghozá a patricius, hogy a rómaiak, mint barátjai, azt tanácsolják neki, ne közeledjék a fővároshoz. Ezen a khán haragra lobbánva, azzal kergette vissza a követet, „eredj, vészsz el velök, de meg mondd nekik igazán, hogy mindenöket kezembe adják, különben eltörlöm városukat, s lakosait mind egy lábíg rabságra hurczolom“.

Ez alatt az avarok előhada a melanthiaszi táborban vesztegelt, midőn egy napon a városi lovas őrség takarmányért a mezőre kijövén, az avarok rögtön rajtok ütöttek, s leölték vagy szétkergették őket; mely siker által fellelkesülve, táborukat elhagyták, s a várost és a Keras öbölt megkerülve a Bospor partjáig nyomultak, éjjelre kelve pedig a persákkal közös jeladásul kitűzött tüzeket meggyújtották, mely túl partról viszonoztatván, a két sereg

¹⁾ Theophan. u. o. 263. 264. 265. l. Anastasius 95. l. Nicephor. 11. 12. 15. l.

főnökei néhány elfoglalt ladikon értekezni kezdtek. Sa-charbarz a Bosporon azonnal átkelési szándékát jelentette, mihelyt az avarok hajói megérkeznek.

De a khán lassan haladt, és csak Jul. 27-kén érkezett Konstantinápoly elé, hol hadait megpihentetvén, ostromgépeit felállította, s hajóhadának a part közelében biztos elszállásolására tett intézkedést.

Jul. 31-kén a Propontistól a Keras öbölíig a város egész területét bekerítették a khán megszámlálhatlan hadai, melyeket az avarokon kívül a hún, scytha, bolgár, méd, szláv csapatok alakítottak.

A közép helyet az avarok foglalták el a khán személyes vezérlete alatt, egy-egy osztály gepida harcossal, a bal szárnyon a szlávok állottak, részint könnyű fegyverben, részint pedig vértézve. A támadó gépeken kívül 12 roppant tornyot emeltek, melyek a város védfalaival egyenlő magasságúak voltak, s úgy ezek, mint a gépek nagyobb része bőrrel volt a tűz ellen bevonva. A khán meglátva a kikötőt környező hét s három sor evezős római gályákat, észrevette, hogy csolnakjaival az öbölben ki nem köthet, hajóhadával tehát a Barbyss folyó torkolatához szállott, hol a sekély vizállás miatt nagy hajók támadása ellen biztosítva volt ¹⁾.

Az avarok legelső támadásaikat Konstantinápoly leg-gazdagabb része felől az aranykapura intézték. A főváros polgárai és az őrhad nemcsak saját erélyébe, de mennyei oltalomban is bizva fogadta a dühös rohamot; a Jul. 31-kén megkezdett ostrom öt napon át szakadatlanul folyt. A khán serege sok faltörő kos, ostromvért, lövő gépei, s a szlávok által a kőfallal szemben felállított tizenkét kerek tornyok halmazával rémítő tekintetet mutatott. A mely fal-részre a faltörő kosok intézték romboló támadásaikat, a húnok roppant ijszaikból ugyan ide szórták szakadatlanul nyilaik záporát, mely a védfalat olykor végig seprerte, de a házagak ismét megteltek; az ostromlottak pedig gyakori kirohanásaikkal háborgatták, szétverték a munkásokat,

¹⁾ Chron. pasch. 393. 394. l. Nicephor. 12. 13. k. Constant. Manas. 76. 77. l. Georg. Pisidas bel. avar. 194. l.

összetörték szerszámaikat; majd a tornyokat gyújtották fel egy hordozható talapra állított árbocz által, mely a tornyok mozgását követve meghajolt s égő szurok szövétnekeket szóró emberekkel telt csolnakot bocsátott a torony felé, — mindkét fél elkövetett mindent a rombolásra.

Bonus patricius, hogy a vérontásnak véget vessen, több ízben felszólította a khánt, hogy vonuljon vissza, ígérvén évdíja kifizetését; de a khán a város átadását követelte.

Aug. 2-kán estve a khán Konstantinápolyból békeajánlata felőli értekezletre néhány római főtisztviselőt kéréstett magához, — s öt legelőkelőbb férfiú jelent meg sátorában a római birodalom képviselőiül, kik elibe selyembe öltözött három persát vezetettet be a szomszéd sátorból, kiket maga mellé ültete, míg a római magas rangú képviselőket állani engedte, s ekkor előadta, hogy Sacharbarz e követsége jelenteni jött, hogy a khán számára 3000 főnyi segédhadat tart készen, mert a tengerszoros túlpártján a persák az urak, s császártok be sem léphetett Persiába; ha tehát átadjátok a várost mindenestől, úgy életben elmenekülhettek, én majd végzek Sacharbarzzal. De a rómaiak a khán szavait el nem hívén, nyilváníták, hogy városukat el nem hagyják, s visszatértek eredmény nélkül.

A következő éjjel a lesbe kiállított római gályák, a persa követeket visszaszállító naszádot elfogták, egyiknek fejét vették, másiknak kezeit vágták le, és saját kezeit s társa fejét nyakába akasztva, visszaküldték a khánhoz; a 3-kat a persa tábor szeme láttára lefejezván, fejét hajítógéppel a szárazra vetették egy ily tartalmú irással: „a khán békét kötött velünk, követeiteket kezünkbe szolgáltatta, ime egyet visszaküldünk, a másik kettőn ne aggódjatok“.

Mind e figyelmeztetés daczára, hogy a tenger őrizve van, a khán a várostól két órányira fekvő Khelai nevű kis öbölbe szállíttatván csolnakjait, vasárnap reggel vízre eresztette, s maga az első csolnakok egyikébe ült, hogy a persa segélyhadak átszállítását személyesen vezérelje; — azonban Bonus patricius tudott mindent.

Alig kezdtek a khán csolnakjai a sík tengerre ereszkedni, a római hajóhad, az ellenkező szél daczára, előnyomulván, a csolnakok és a Bospor nyugati partja közt foglalt

állást; s csakhamar a tengerre mélyebben ereszkedett csolnakokat összetörte, mit látva a többiek, s egyik, mely a khánt vitte, ovatosan visszahúzódott. Az avar fejedelem e miatt boszút lihegve, lóra pattant, s egész erővel siettette ellenségeit és saját embereit.

Végre egy új tervben állapotodott meg, hogy a jövő éjjel a városnak Blakhernai és a kikötő felé eső részét a Barbys folyóból kiinduló hajó hadával meglepje; a blakhernai dombokon meggyújtott tűz volt a jel az indulásra, s míg a tenger felőli támadás az őrhad erejét e részre vonja, ő addig a hácsók segélyével a falakat megmássza. Azonban az erre titokban tett készülétek a rómaiakat ovatosságra hívták fel. Bonus a hajóhadnak parancsot adott, hogy az öböl két partja hosszában vonuljon föl, a blakhernai öböl bejáratát armeniai csapattal rakta meg; — majd a Sz. Miklós egyháza erkélyén meggyújtották fáklyáikat. Ez jel volt az indulásra.

E jeladást sajátjoknak gondolván, a khán katonasággal megrakott csolnakjai megindultak s csakhamar a nyílt tengerre eveztek. Ekkor a római hajók előbukkanván, mindent, mi közelükbe került, összetörtek, s elsüllyesztettek; a ladikokból kifordult és sötétben uszkáló embereket dárdákkal, evező lapátokkal s szigonyokkal öldösték; a kik Blakhernai felé áttörve, oda jutottak, azok az armeniaiak fegyvere alatt estek el; néhányan a khánig eljutottak, ki őket lemészároltatta, s e nagy zavarban idejük sem volt az avaroknak a száraz felől a falakra rohamot intézni.

Majd az ostromlottak is kitörtek, úgy, hogy a khán táborából elvonulni volt kénytelen, mely zsákmányra lett bocsátva; sőt másnap ott maradt podgyászát összeszedvén, s a gépekről a bőrt lehúzatván, azokat fölégette, s ezzel elvonult sietve, mivel hallotta, hogy Heraklius egyik vezére Theodor nem rég nagy győzelmet vívott ki a persákon.

Eként a főváros meg volt mentve, vallásos áhitatossággal s belső örömmel ünnepelték e napot, sőt később is e megszabadulás évnapját, a bőjt ötödik hetének szombatján megszentelték ¹⁾.

¹⁾ Vetus narratio in annot. Hymn. Acathist. Corp. hist. byzant. Append. 2. Chron. pasch. 394. 395. 396. 397. I. Nicephor. 13. I.

Ez alatt Ázsiában a rómaiak fegyvere Persiát meghálázta, a keresztet visszaszerezte, s Heraklius 628. sept. 14-kén négy fehér elefánt által húzott kocsin diadalfényben vonult be fővárosába.

De Heraklius szerencséje csakhamar megfordult. Mahomed utódja Abu-Bekr csakhamar az izlam járma alá hajtotta Syriát, Mesopotámiát, Palaesztinát, 637-ben Jerusalemet, 639-ben Memphis és Alexandria elesett; Heraklius hős legiói a muzulmánok fegyverei előtt futásnak eredtek, öcsce Theodor s több tábornokai megverettek; maga is kudarczot vallott ellenökben minden katonai tudományával s harezias bátorságával.

Heraklius lelke összeroskadt a szerencsétlenség alatt, lángesze elhomályosodott ¹⁾.

Ily balsors után a birodalom helyzete nem engedvén többé fegyverrel fellépni az avarok ellen, Herakliusnak a politikában kelle eszközöket keresni arra, hogy őket féken tartsa.

X.

Igyekezett tehát az avar és keleti birodalom közé korlátot emelni az ő felsőségi tekintélye alatt független kis államokból, melyeknek rendeltetésök az volt, hogy a keleti római birodalmat az avarok berohanásai ellen fedezék; — s ez sikerült is.

Mindenekelőtt felhasználta a császár azon kegyetlen bánásmódot, azon elnyomási politikát, melyet az avarok szláv alattvalóik irányában követtek, s titkos ösztönzésére, elébb egy törzs fegyvert ragadt, majd valamennyi vend törzs volt a bajor földtől keletre Karinthia völgyeiben, mind elszakadt az avar birodalomtól.

Fellázadván ugyanis a vendek, bár kezdetben fegyver és alkalmas vezér hiányában sorsuk kétes volt; azonban egy hozzájuk jární szokott galliai származású katonaviselt kereskedő Samo élökre állván, fegyvert adott kezökbe, s a

¹⁾ Theophan. Chronogr. 273. I. Chron. Arab. 113. I. Eutychius II. k. 280. I. Nicephor. 18. I.

nem eléggé óvatos avaroknak elébb kisebb, majd nagyobb csapatjait sikerült szerencsésen visszaverni, ezután a vendek által királylyá választatván, az avarokat meg is támadta, a mi csakhamar valamennyi vend törzset lázas izgatottságba hozott.

Heraklius a kedvező alkalmat saját érdekében felhasználta s Samoval szövetségelt, azonban e szövetséget csakhamar vész fenyegette.

Az austrasiai frankok a Thüringennel, Szászfölddel és Noricummal szomszéd vend és szloven törzsöket függésben tartották, sőt felsőségi jogot követeltek a karinthiai vendek fölött is.

630—1-ben Samo országában egy frank kereskedő karaván kirabolgatott, s több frank kereskedő megöletett; ezért Dagobert, a frankok királya, elégtételt követelvén, háborúra került a dolog; azonban Samo a frank csapatokon több ízben győzelmet nyervén, oly tekintélyre emelkedett, hogy vele Heraclius szégyen nélkül szövetséghezetett ¹⁾.

A szláv felkelés ezen korában 630-ban az avarok khánja meghalt. A bolgárok az avarokkal nemcsak egy hűntörzsből származásuknál, de hatalmuknál fogva is nem annyira alattvalói, mint atyafias szövetségben éltek, s királyuk Kuvrát, Európában és Ázsiában számos vazalok ura, kellő tekintélyben is állott. Ez oknál fogva a bolgárok azt kívánták, hogy a közös birodalom fejét ezentúl felváltva a bolgárok és avarok közül válasszák, s a jelenlegi ürességgel a fejedelemség épen rájuk szálljon. E követelést az avarok megvetéssel fogadták. Kuvrát bolgárjaival fegyvert ragadt, de legyőzetett.

Erre a pannoniai bolgárok közül tízezeren, az avarok járma elől, az austrasiai frankoknál kerestek menedéket. Dagobert őket Bajorországba telepítette le; azonban nem sokára titkos parancsot adott ki, hogy egy éjjel mindnyájokat legyilkolják, csak hétszázan menekültek meg, kik a karinthiai vendekhez vonták magokat. Kuvrát e veszélyért az avarokat vádolta, s boszújában követség

¹⁾ Fredegarius Chron. 48 f. Gesta Dagoberti 27 f. Paul. Diac. IV. k. 40 f. Haimo Gesta franc. IV. k. 23 f.

által Herakliusnak felajánlotta szövetségét, ki is neki jutalmul patriciusi czimet küldött.

E szerint az avar birodalmat keletről Kuvrát, délnyugotról Samo hatalma korlátozta ¹⁾).

Ezután Heraklius a Kárpátok északi oldalán a felső Oder és Visztula partjain lakott khrobátok vagy horvátok szövetségével tette magát érintkezésbe; felajánlván nekik lakhelyül a Dunától délre az avarok által bitorolt földek egy részét. A leghatalmasabb törzs kivándorlásra vállalkozván, a császár ezt Dalmátiára zúdította. A hódítási harc több éven át folyt, végre az avarok részint leölettek, részint leigáztattak, s a horvátok elfoglalták Dalmátiát; azonban az avarok némi maradványai Chrobatiában saját nevök alatt meghúzódtak, kik b. sz. Constantin császár korában is még kiöszmerhetők valának.

A horvátok a keleti birodalom fölségi uralma alatt megtartották saját törvényeiket, s tulajdon főnökeik, zsupánok kormánya alatt éltek; s nem sokára a keresztyén vallást is bevették ²⁾).

Ezután a srpek szövetségéhez, mely a Lausitz és Meissen vidékein elterjedt vend törzsekből alakult, bocsátott Heraklius felhívást; ezek egyik fejedelme vezérlete alatt a nép fele kivándorolt, s a császár által kimutatott Felső-Moesiát, Dáciát, Dardaniát Dyrrachiumig és Epirus közepéig elfoglalta, — így alakult Szerb- és Bosnyákország; végre az Al-Duna mentében a hét nemzetnek nevezett hét kis csoport a keleti szlávok közül, a szever szlávok pedig a Haemus aljában Várnától délre kaptak lakást ³⁾).

Heraklius a bolgárokat a nélkül csatolta birodalmához, hogy annak területére bebocsátotta volna; azonban halála után Kuvrát egyik fia Asparuch saját törzseivel a Duna torkolatai közelében, egyfelől széles mocsárok, másfelől meredek sziklák által környezett területen telepedett le, honnét hol az avarokkal, hol a rómaiakkal folytatott kisebb csaták után a Dunán átkelt, Várnát elfoglalta, a szever szlávok és hét nemzet telepei által lakott tarto-

¹⁾ Haimo Gesta Franc. IV. k. 24. f. 28. f. — ²⁾ Constant. Porphyrog. de admin. imp. 30 f. — ³⁾ Constantin. u. o. 30 f.

mányt, valamint az ant és szloven kivándorlók csapatait magához befogadván, egy nagy államnak, a mai Bolgárországnak lett alapítója, melyben az államalapító bolgár nép hún-scytha nemzetiségét pár évszázad alatt teljesen elveszté ¹⁾.

E telepítvények által nagy gát emelkedvén az avaroknak a keleti birodalomba berohanásaik ellen, az ezt követő korszakban a főemberek hűtlensége, bírák romlottsága, a belviszály, római erkölcsök és fényűzés vak utánzása nemzeti életükben gyors fölbomlást idézett elő. Görög írók szerint az avarok a VII-dik században elvetették nemzeti öltözetöket, hogy legalább polgári öltözetül a pannoniaiak uszályos ruháit fogadják el. Illat- és fűszerek, elefántesont, selyem, gyöngyök életszükségeikké válván, rablott kincseiket ezekre pazarolták. E sülyedés lehet oka annak, hogy 630-dik év után az avar népről a keleti birodalom történelmében nincs emlékezet ²⁾.

Longobárd király Pertaridot alattvalói elárulván, Grimoald beneventi herczeg Pertaridot elűzte, ki nagy nehezen Milánoból egyedül elmenekülvén, álöltönyben sikerült az avarok khánjához eljutni, kinél szíves fogadtatásra találván, itt élte két évig száműzetése napjait; mit önmaga következőleg ad elő: „fiatal koromban, midőn trónomról elűzve, hazámból számkivetve, bujdosam, egy pogány királynál találtam menedéket, ki a húnokat kormányozta. Ez a király megesküdt nekem azon bálványra, melyet imádott, hogy soha el nem árul, sem ki nem szolgáltat üldözőmnek. Nem sokára országába küldöttek érkeztek ellenségemtől, egy egész véka aranyat ígértek neki, ha megöl, vagy visszaküld hozzájuk, hogy megöljenek. Óh nem, felelé gazdám, adott szavamra isteneimet hívtam tanúbizonyságul, rögtön vágják el életem fonálát, ha megteszem, a mit kívántok“. Ekkor Pertarid, hogy az ő személye a nemes lelkű khánt harczai veszélyekbe ne keverje, a khán tudta nélkül eltávozott udvarából, s fejét Grimoaldnak maga ajánlotta fel ³⁾.

¹⁾ Egyet. Magy. Encyclop. IV. 611. l. — ²⁾ Theophan. Chronogr. 298. l. Suidas Bulgari szónál. — ³⁾ Paul. Diacon. V. k. 1 f. Mabillon acta Sanctor. ord. S. Benedicti 27 f.

670-ben az avarok Grimoalddal egyetértésben állottak. Mert e longobard király vasallja Lupus friauli herczeg, használva a király ellen kitört alsó itáliai zavarokat, ellene föllázadt, mire Grimoald segélyért a khánhoz folyamodott, ki csakhamar saját vezérlete alatt két hadtesttel az Alpokon átjőve, megjelent. Erre a herczeg hadai Fluvius — ma Fiume — erős helybe zárkoztak, hol a khán azokat megtámadván, több napi véres harc után futásra kényszerítette; mi oly nyakra-főre történt, hogy sebesülteiket, sőt halottjaikat, ezek közt herczegök holttestét, a húnok birtokában hagyták. E kedvező harci szerencse után az avarok az egész Friault zsákmányolni kezdték, felgyújtották a gabonát, lerombolták a házakat, s a lakosokat vagy megölték, vagy rabságba hurczolták ¹⁾).

E közben Grimoald Beneventből visszatérván, s követtség által megköszönvén a khánnak a segélyt, hazatérésre hívta fel. „Ez a föld az enyim, kardommal szereztem, s egy élő léleknek sem engedem“, ezt válaszolá a khán hidegen. E válaszra Grimoald, bár hadai nagy része még déli Itáliában volt, a khán ellen táborba szállott. A khán e bátorság által meglepetve, két békekövetet küldött hozzá, — az eredmény az lett, hogy az avarok még azonnapi ütközet nélkül elvonultak ²⁾).

Feltűnő lehet az eddigi történelemben, hogy a hittérítés e korszakában az avarok megtérítésére még senki nem vállalkozott, de ez nem csuda, mert ez időben Hunnia teljesen ismeretlen volt a nyugotiak előtt, s a hún névvel csak vad kegyetlenség eszméje lévén egybekötve, e vállalathoz nagy merészség s önfeláldozás kívántatott. Végre Emmerám elhatározá magát e térítésre, hajóra ült, s 649-ben Bajorország fővárosa Regensburgba érkezett.

Azonban a bajorok jobb szerették föntartani Hunniában a pogányokat, kiknek segélyével az előttök még nem kedves keresztyénséget és a frankok ígáját lerázhatják nyakukról, mint a gall-frank Emmeram által megtérített avarokat, kik mint ujdun keresztyének csakhamar Francziaország alattvalóivá válhattak. Ezért Emmerámot először

¹⁾ Paul. Diacon. V. k. 20 f. — ²⁾ Paul. Diacon. V. k. 20. 21. f.

lebeszélni igyekeztek, majd hátráltatták, később foglyul tartatottatták, és midőn 3 év múlva útnak eresztették, Theodon bajor herczeg fia Lambert keze által megöletett ¹⁾).

Másodszor 696-ban Rupert wormsí püspök, az Emmerám eszméjét felfogva, kelt útra, az avarok megtérítésére, s a Dunán Regensburgban szállott ki. De ekkor már a heristalli Pipin által megfenyített bajorok szelleme nyugalmasabb lévén, miután ezeket újra megkeresztelte, a Dunán a keleti part hosszában lehajózott a Száva torkolataig, honnét Hunnia belsejébe hatolva, a meglepett avarok Rupertnek háborítás nélkül engedték szent feladatát teljesíteni, s innét Rupert a siker feletti elégteliséggel vonult Laureacum erősített városba, hogy a térítés munkáját a szláv vidékeken folytassa.

Azonban az avarok látván, hogy sz. Rupert segédei a keresztyén hittel együtt a frank uralmat is terjeszteni igyekeznek, meggyűlölék a ker. vallást, s visszatérve őseik vallására, 736-ban Laureacumot megtámadták, s maga Rupert püspök alig tudott gyilkoló fegyvereik elől elmenekülni. Ekkor az avarok az épületekre rohantak, feldulatták különösen a szent helyeket, mindent felgyújtottak, leromboltak, egyházakat, házakat, falakat, úgy hogy a városnak nyoma is alig maradt ²⁾).

Úgy látszik, ugyan ez időre esik Thessalonikának azon nagyszerű ostroma is, melyről sz. Demeter életírása említést tesz ³⁾).

Majd a bajorok és avarok közt határvillongás támadt; a húnok az Ens folyót követelék határuul, mit a bajorok megtagadtak, ezt 20 év alatt tízszer is elfoglalták; végre a bajorok győztek, s a húnokat a Comagenus vagy Cetius — ma Kohlenberg — hegyig visszanyomták. Igyekeztek ugyan az avarok régi határaikat időnként visszafoglalni, de a bajor fegyverek, a frank tekintély által erősbulve, őket mindég visszavetették, így lett Hunniának a német népek felől végső állomása a németül Chunberg nevet nyert Comagen hegy ⁴⁾).

¹⁾ Vita S. Emmerammi Germania sacra I. k. 105. l. — ²⁾ Vita S. Rudperti. Nro 1. 2. Germania sacra II. k. 39. l. I. k. 121. l. Egy. magy. Encycl. IV. 612. l. — ³⁾ Acta Sanct. Oct. IV. k. Brüssel 1780. 107. s k. l. — ⁴⁾ Hansiz Germ. sacra I. k. 5. II. k. 71. l.

XI.

Ez alatt Nagy Károly a gall-frank birodalmat a kiterjedés, fény és virágzás tetőpontjára emelte. (Megjegyzésre méltó, hogy viterbói Göttfried szerint Pipin neje, a Nagy Károly anyja, Berta nevű magyar nő volt) ¹⁾.

780 körül birodalma hosszában az Ebrótól a Vistuláig, széliben az Oczeántól az adriai tengerig, s a balti tengertől a csehországi hegyekig terjedt, s így magába foglalta éjszaki Spanyolországot, a régi római Galliát, csaknem az egész Itáliát, Friault, Karinthiát, Thuringiát, a bajor és szász földet s a határos szláv tartományokat a balti tenger és Szudeth hegység körül; s így Hunnia, bármily félre esett is keletre, két helyen volt szomszédja e nagy birodalomnak, egy felől Bavaria és Thuringia, más felől Italia és Friaul által.

Ez időben Nagy Károlyt ellenségei közül csak kettő merészelte háborítani, u. m. a szász szövetség és a görög birodalom.

A szász szövetség a mai Németországot foglalta magában, s a szászokat a hódítás és vallásos rajongás kettős szenvedélye lelkesítvén, mint félig meddig meghódított alattvalók időnként fellázadtak, s a keresztyén papokat leölvén, őseik vallásához visszatértek, őket, ha szükség vala, a szomszéd szláv törzsek fegyverrel is támogatták; e mellett Bavaria is ingadozott, Thuringia pedig alattomban forrongott. A szászok a Rajna balpartját gyakran kirabolták, s ki egy ideig Nagy Károly szerencsését ellen-súlyozta, az Witikind, a nagy szász vezér volt ²⁾.

A második ellenség a görög birodalom trónján egy lángeszű nő Irene császárné ült, anyja és gyámja a biborban született VI. Konstantinnak; ki felülmulhatlan ügyességet tanúsított abban, hogy a frankok ellen Itáliában zavarokat idézzon elő. Irene Konstantinápolyt az általa ügyesen vezetett cselszövények központjává tette, melynek száalai egész Itáliát behálózták; az új hatalom által elnyo-

¹⁾ Pistorii SS. rer. germ. T. II. 303. Pertz mon. German. hist. Scriptor. T. II. 445. not. 14. — ²⁾ Chron. Moissiac. ad a. 792.

mott longobárdok, beneventiek és itáliaiak, mint megannyi elégedetlenek, mind a görög udvarba vetették reményöket. Irene Adalgisnak, az utolsó longobárd király fiának hadsereget ígért, mely őt atyja trónjára visszahelyezze, s ugyan ekkor tulajdon fia számára Nagy Károly leányát Rotrudot csak azért kérette meg, hogy ha elnyeri, legyen mit a frank király ellenében visszaútasítani.

Ha az avarok akár a longobárdok, akár a szászok mellé állva, jókor beavatkoztak volna e viszályokba, a háború könnyen más alakot vehetett volna fel.

Desiderius király egyik leányát Nagy Károly vette nőül, de egy év múlva visszaküldötte, másik leányát Liutberget pedig Thassiló, egy kislelkű, főnhéjazó s örökösen a kétségbeesett vakmerőség és határtalan levertség közt ingadozó bajor herczeg, ki e mellett Nagy Károlynak anyjáról vele unaka testvér is volt. Thassilo Nagy Károly rendeleteit dőlyfösen megvetette, mindég lázzadást, összeesküvéseket szőtt, de ha megfenyítésére frank hadsereg jelent meg, térdén állva kért Károlytól bocsánatot. Liutberg engesztelhetlen gyűlöléssel volt Károly iránt, mivel atyját a frankok a tróntól megfosztották, bátyját száműzték, hűgát a tróntól visszataszították, s e nő, férjének gyenge jellemét boszú-vágyának kielégítésére kifogyhatlan ügyességgel használta fel ¹⁾.

782-ben Nagy Károly Paderbornba országgyűlésre hívta rajnántúli vazalljait. Az országgyűlés népes, de békés volt. Legnagyobb meglepetést okozott egy oly nemzet követének megérkezése, mely a frankok gyűlésében eddig soha meg nem jelent. Az avarok vagy hűnnok követi, két legfőbb tisztviselőjük, a khán és jugur nevében jöttek értekezni Károly királlyal azon határ villongásokról, mely köztök és a bajorok közt régtől fogva fenforogtak. Lehet, hogy titkos céljok is volt, kikémlelni a tért, felösmerni a követendő irányt; legalább Bajorországgal való politikai összeköttetésök az avaroknak e korból keletkezett. Előadták a közgyűlésben az ensi határszélhez való

¹⁾ Monarch. Engolism. ad a. 792. Annol. Bertiniani ad a. 792. 782. Annal. Loisel. ad a. 792.

jogaikat, s Károly szívesen kihallgatva, bölcs válasszal bocsátotta el őket ¹⁾.

Úgy látszik azonban, hogy ez országgyűléseni összejövetel az elégtelenségnek kedvező alkalom volt arra, hogy Nagy Károly ellen új zavarokat támasszanak. Legelőször is a szászok lázadtak fel, de Witikind legyőzetett, meghódolt, s keresztyénné lett; majd a thuringi főnökök szőttek Károly élete ellen összeesküvést, de a mely felfedeztetvén, szerencsésen elenyészett.

E közben Thassiló Irene segítségadási ígérétében bízva, titkos követséget küldött az avarokhoz, hogy őket maga részére megnyerje; de siker nélkül, az avarok határozatlanok maradtak. Azonban e lázongásért Thassilót Nagy Károly 787-ben a worms-i országgyűlés elibe idézte, de nem jelent meg, ekkor a bajor földet Nagy Károly katonasággal vette körül, mire Thassiló könyezve jött kegyelemért esedezni; megadatott, de új hódolati esküt kelle neki letenni ²⁾.

Azonban Liutberg biztatására újra cselszövényekbe merült, mert a görög hajóhad megindult, déli Itália fegyverkezett, s észak néma forrongásban volt. Thassiló újra az avar khánhoz folyamodott, szerződést kötöttek, mely szerint a khán jövő évben egy sereget küld Itáliába, hogy a görögökhöz csatlakozzék, másikat Baváriába a bajorokat támogatni. E szerződés jutalmául, hihető, hogy Bajorország az avaroknak az oly rég követelt ensi határszélét engedte át, ezenkívül gazdag zsákmányhoz is lett reménységök.

Azonban az ingadozó bajor nemesek által Nagy Károly előtt minden felfedeztetvén, Thassiló egész családjával különféle monostorokba záratott el ³⁾.

Mind ennek daczára, megfoghatatlan, a khán seregét talpra állította, s a szerződés szerint 788-dik év közepe táján Itáliába ment, s Friault rabolva, várta a görög hajóhadak partra szállását; de a felkelés többi szövetségesei

¹⁾ Annal. Franc. ad a. 782. Eginhard vita Caroli. M. Ann. Bertiniani ad a. 782. Poëta Saxo II. ad a. 782. — ²⁾ Chron. S. Denis 8 f. Bouquetnál Recueil V. k. Annal. Franc. ad a. 787. — ³⁾ Annal. Loisel. ad a. 788. Annal. Lauresham. ad a. 788. Ann. Engolism. ad a. 788. Monach. Engolism. vita Caroli M. ad a. 788.

részint megverettek, részint meghódoltak, s végre a frankok a húnokat támadták meg, s Friaulból kiverték. E kudarcz mellett is a khán másik hadseregét Bajorországba elküldötte. Grahaman és Odoaker frank tábornokok a bajor csapatokkal a húnokat az Ips balpartján várták, s a khánt több mint tízezer ember veszteséggel visszaverték; majd egy harmadik sereg új támadást kísértett, de szinte visszanyomatott ¹⁾).

A húnok részéről ez ismételt önkényes támadás, béke idején való megrohanás, a nemzetek jogának megsértéséül tekintetvén, Nagy Károly elhatározta ezért bosszút állani.

A khán és jugur követei a 790-ki wormszi országgyűlésen megjelentek, hogy felvilágosításokat adjanak, a lehető háborút meggátolják, de a nagy királynál hideg fogadtatást találtak. Egyszersmind értesítette Nagy Károly az országgyűlést „azon türhetlen gonoszságról, melyet ezen nemzet a frank nép és isten egyháza ellen tanúsított“, mely példás megtorlást igényel. Előkészületeket tett hát hosszas és komoly hadjáratra, a Rajna mellett és túl hadtesteket állított, minden felől fegyvert és eleséget gyűjtött. A történetírók szerint soha sem látott a világ ily nagyszerű hadi készüléteket, s a nagy király a hadi tervek érett megfontolása s elővigyázatban soha magát nagyobbnak nem mutatta.

Az avarok országa és nemzete Európa nagy része előtt teljesen ismeretlen volt annyira, hogy egykorú könyvek az avarokról, mint bösorkánynépről emlékeztek, s így nem csuda, ha az elhatározott hadjárat híre Galliában a képzelet hatalma által nevelt kíváncsiságot és nyugtalan izgalmat idézett elő annyival inkább, mert ez istentelen pogány faj elődjai a hunok, s Etele az istenostora pusztításait s galliai hadjáratát a történelem, még inkább a hagyomány vérbetűkkel írta be a városok krónikáiba s egyházak legendáiba.

Nagy Károly hadi tehetsége előtt ösmeretes volt az avar fegyver hatalma, mely magát Konstantinápolyt megreszkettette, ösmeretesek valának Hunnia erődtítményei. E miatt e fontos háború előkészületei majdnem két évig tartottak, midőn a király Bajorországban már elég embert,

¹⁾ Monachus Engolism. ad a. 788. Regino ad e. a.

lovat és élelmi szert egybegyűjtetett, maga is Regensburgba tette át főhadiszállását, hová őt Fastrade királyné is gyermekeivel együtt követte ¹⁾.

Nagy Károlynak érett megfontolással készített hadjárat-i terve az volt, miszerint ő Itáliának és Baváriának is ura lévén, két hadműveleti alapot vett fel, egyiket a fel Dunánál, másikat a Pónál. A frank hadsereg rendeltetése az volt, hogy Hunniát az azt keresztülmetsző nagy völgyön át szemben támadja meg; ez alatt az itáliai hadsereg Pipin király vezérlete mellett átkelve az alpokon, a Dráva és Száva völgyein át oldalba kelle azt megrohanni. Maga a frank hadsereg is két hadtestre volt osztva, melyeknek egyszerre kelle a Duna két partján működni. Az első hadtest vezényletét maga a nagy király vette át, mely frank, aleman és svab csapatokkal a katonailag fontosabb jobb parton előnyomulásra volt rendelve, míg a szász és friz hadakból álló második hadtest gróf Theuderikh és Mengenfrid híres frank tábornokok alatt a nehezen járható s elzárt balparti utakon működésre volt útasítva, — ezenkívül számos hajóhad, táborozási készülékekkel s bajorcsapatokkal kísért e hadtestet, hogy szükség esetében egyiket vagy másikat támogathassa.

E roppant készülétek hallattára az avarok is nagy tevékenységet fejtettek ki, és sajátos védelmi rendszereket az avar árkokat, ringheket kijavítani, újakkal pótolni s tökéletesíteni igyekeztek ²⁾.

Ez erődítmények szolgáltak az avaroknak rendes lakhelyül, a központot körülvevő körben volt a khán fényes palotája, udvara s kincstára, mely kört a longobardok és frankok „tábor“-nak is hívtak; ez nem messze esett a Tiszától azon helyen, hol, a hagyomány szerint, hajdan Etele büszke palotája emelkedett. A többi törzsök, főnökeikkel a többi körök közti téren voltak letelepedve; ha külhadjáratba mentek, e körökön belől hagyták családjaikat, nyájaikat s kincseiket, s ha ellenség által üzettek, ismét e körök földfalai oltalma alá menekültek, honnét bármely esetben könnyű

¹⁾ Chron. S. Arnulphi ad a. 791. Eginhard vita Caroli M. Fredegar. Paul. Diacon. Anonym. vita Ludovici ad a. 785. — ²⁾ Annal. Laurisham. ad a. 791.

vala kisebb helyőrségnek is a támadók elleni védelem, s ha a legszélső kör ostrommal bevételre, lehete menekülni a 2-dikba, s így tovább.

Ezen folyók által fedett és hegyektől támogatott kerítések, bár nem képeztek is olyan akadályt, mint valami jó kőfal, a berohanó sereget mégis minden lépten nyomon tartóztatván, bátorságát megtörhették ¹⁾.

Hogy e hadjáratnak vallásos jellemet adjon, s hogy azon eszme meggyökeredzék, miszerint utódain kell megtorolni, mit Etele az istenostora vétett, Sept. 5-től kezdve 3 napon át Nagy Károly serege litaniákat zengedezett, a püspökök mindegyike külön misét mondott, s könyörgött és böjtöt rendelt, sőt körjáratokat is teljesített ²⁾.

XII.

Nagy Károly 791-ben átkelve az Ensen, egész a Comagen hegyig békében haladhatott, hol azonban már némi mozgalmat, fegyveres csapatokat s védelmi jeleket vett észre; mert a Comagen hegy tetején az avaroknak egy erőssége állott, ez és egy erősített árok zárta el az utat, összekötve a Dunával a Cetius hegyláncot; majd a Comagen hegygyel átellenben a Duna másik partján ömlik ennek hullámai közé Morvaország fonsíkjairól a mély Kamp folyó, melynek medre sánczul s az előbbi folytatásául szolgálván, a völgy elrekesztését befejezte ³⁾.

Nagy Károly hadseregét a Comagen hegy, a Kamp sánca pedig gróf Theuderikhét tartóztatta fel, de a ki ezt hamarabb bevette, hihetően azért, mivel az avarok haderejüket a jobb partra vonták.

Ellenben a Comagen hegyi erőd ellen a király számos erős rohamot intézett, azonban sikeretlenül, sőt az avarok lövéseikkel sok veszteséget okoztak seregeiben, míg nem Theuderikh és a hajóhad segélyül megérkeztek, mire a hunok attól tartván, hogy e nagyobb erő útjokat el találja vágni, nyájaikkal együtt a légközelebbi védkörbe vonultak; a frank

¹⁾ Monachus S. Galli vita Caroli M. II. 2. — ²⁾ Epist. Caroli M. ad Fastradam a. 791. — ³⁾ Regino Chron. ad a. 791. Annal. Reuber. ad a. 791.

seregek pedig az üresen hagyott várat lerombolták, a hadi gépeket összetörték, s a kerítést felégetvén, a földdel egyenlővé tették. Nagy Károly fiát az ifjú aquitaniai királyt küldte neje Fastrade királynéhez örömhírnökül ¹⁾.

Innét vonult a frank hadsereg Bécstől lefelé nem meszsze fekvő másik avar-árokhoz, de a melyet szinte csak nagy küzdelem után vehettek be, s ezután a Rábaig ellentállásra nem találtak ²⁾.

Itt volt a 3-dik védkerítés, melynek a Rába és Fertő mocsárai szolgáltak árkul, beszegve számos toronnyal s védve a bregetiumi erősség által. Ezt Nagy Károly nem mervén szemben megtámadni, átgázolt a folyón, megkerülte az erősséget, mely nem sokára megadta magát.

Ez alatt gróf Theuderikh is a Duna másik partján megtámadott egy sánczot, mely a Vág hosszában vonult, s ezen folyót a Kárpátokkal egybekapcsolta, s némi erőfeszítés után bevette.

Az eddigi szerencsétlen harcokból elmenekült avarok, nemzeti hagyomány szerint, a mai Csallóközbe vonultak, a minthogy az avarringeknek ma is vannak itt maradványai, melyeket a nép tatár üléseknek nevez ³⁾, itt magokat erősen el is sánczolták, azonban a király hajóhada őket bekerítvén, megtámadta. Az ostrom három napig tartott; iszonyú küzdelem és vérontás után végre a húnok megadták magokat, s kerítésökben talált roppant halmaz gabona, számtalan lábas jószág zsákmányul, a lakosok pedig foglyul a frankok hatalmába kerültek ⁴⁾.

E közben Itália ifjú királya nagy részben longobard és friauliakból álló seregével Aug. 29-kén az Alpok tetejére érkezvén, a Dráva és Száva közti úgynevezett sirmiumi félszigetbe nyomult; hol szinte egy avarkerítésre talált, melybe, tekintve a helybiztosságot, az avaroknak sok kincse volt összehalmozva. A húnok itt még hatalmasabban védtek magokat, de a király seregei hosszú harc után a védkört bevették, s Nagy Károly ekként

¹⁾ Annal. Bertin. ad a. 791. Annal. Franc. e. a. — ²⁾ Chron. Moissiac. ad a. 791. Annal. Laurisham. — ³⁾ Arch. közl. I. 25. l. — ⁴⁾ Bonfin. rer. hung. D. I. c. 9. Bel not. nova Hung. T. I.

jelenté levélben Fastradenak: „Pipin annyi avart ölt meg, hogy ehhez fogható mérszárlást ember nem látott; a sánczot bevették, kirabolták, s ott töltötték az éjt másnap reggeli 9 óráig“ ¹⁾.

E szerint Pannoniát s a dunántúli Hunniát a Vág vizéig a frank hadseregek elfoglalták; azonban óvatosságból Nagy Károly csapatait tél kezdetén a kárpátalji sziklás és Tiszamenti mocsáros vidékekre vezetni annyival kevésbé találta jónak, mivel hadi lovai legnagyobb részét a dögvész elragadta; befejezte tehát hadjáratát, s Theoderikhet a hún határszéleken hagyván örökös végett, maga fia Pipin kíséretében Regensburgba vonult azon büszke önérzettel, hogy sikerült neki a frank zászlót a görög birodalom határszélén felütve, a főnhéjazó konstantinápolyi udvart gyors sikerrel megdöbbszteni, sőt fegyvere dicsőségét nemcsak Európában, de Ázsiában is hírnevéssé tenni ²⁾.

Nagy Károly két nagyszerű terv létesítésén működött; egyik, hogy a reá mosolygó kedvező szerencsét felhasználva, a régi nyugoti birodalmat legszélesebb alapon helyreállítsa, másik a Rajnának a Dunával csatornávali egybekötése; ez utóbbihoz azonnal hozzá kezdett, de az őszi folytonos esőzés, s a munkások közt kitört betegség félbehagyatta vele a csatornát; — azonban mindenesetre néhány hajóhidat építtetett a Dunára s mellékfolyóira, melyeken célbavett második hadjárata alkalmával át volt kelendő ³⁾.

E közben az avar nemzet levertnék látszott, míg a szászok követsége őket fel nem izgatta velök egyesülésre, hogy a frankok jármát Germániában megtörjék. A béke és harczipárt közt felgerjedt izgatottságnak eredménye az lett, hogy a khánt és jugurt, mint az itáliai és bajoriai szerencsétlen hadjáratok okozóit, meggyilkolták ⁴⁾.

A békepárt khánnak Tudunt választotta, ki Károlyhoz követséget küldött kinyilatkoztatni, hogy ő magát népével kegyelmére bizza, sőt a keresztséget is önként fel-

¹⁾ Bonfin. n. o. i. h. Bouquet Recueil. V. k. — ²⁾ Annal. Laurisham. ad a. 791. — ³⁾ Annal. Laurisham. ad a. 793. Poëta Saxo ad a. 793. — ⁴⁾ Annal. Franc. ad a. 796.

veszi; azonban Nagy Károly a követeket s ajánlataikat nemcsak rosszúl fogadta, hanem rendeletéből Herik friauli herczeg vezérlete alatt, a friauli és karinthei hadosztály beütött Pannoniába, míg másfelől egy másik hadosztály a szászokat az Elbe és Oder közt szorongatta.

Herik 796-dik tavaszán megrohanta Hunnia egyik belső ringjét, azt bevette, s az ott talált temérdek zsákmányt Aquisgranumba szállíttatta. Ekkor Pipin a fiatal király nyugoti seregével a Tisza felé előnyomult, megszállotta és bevette a királyi ringet, a khánok fejedelmi helyét s a nemzeti kincsek raktárát.

Tudva azt a császár, hogy az avaroknak e ringek igen jelentékeny erődeik, azokat mindenütt földig leron-tatta, nehogy azokat titokban kijavítván, az avarok új erőre kapjanak. Már Egimhard a Nagy Károly titoknoka írja, hogy már az ő idejében némely ringeknek nyomait se lehet látni ¹⁾.

E hadjárat eredménye az volt, hogy Nagy Károly az avarokat Noricumból, Pannoniából és Jazygiából kiűzván, egész a tiszántúli részekre üldözte; majd az elfoglalt tartományokban egyházakat emelt, s az itt lakó régibb keresztyének és megtérített avar nép maradványok részére püspököket nevezett.

A béke a királyi ring romjain megköttetett, s Tudun legelőkelőbb főnökeivel kiegészítő részét képezte azon dadalmenetnek, melylyel Pipin Aquisgranumba bevonult. Tudun Nagy Károlynak hűséget esküdött, s kifejezte azon óhaj-tását, hogy kíván minél előbb megkeresztelkedni.

Nagy Károly az avaroktól nyert temérdek zsákmány egy részét más uralkodóknak és egyházaknak ajándékozta, így részesült ebben a pápa, Mercie királya Offa egy övet, hún kardot és két selyem palástot kapott; valamint a mainzi székes egyház is roppant értékű kincseket nyert, melyek ott még a XVI-dik században is megvoltak ²⁾.

¹⁾ Annal. Bertin. ad a. 795. Eginhardi Annal. ad a. 796. Annal. Franc. Fuldens. Regino a. e. a. Poëta Saxo ad a. 796. Severini Coment. hist. de vet. incol. Hungar. Cis-danub. p. 84. — ²⁾ Poëta Saxo ad a. 796. Eginhardi Ann. ad a. 796. Wil. Malmesburg hist. Reg. Angl. I. k. Beatus Rhenanus. Chron. Mogunt. 384. l.

Eginhard, Nagy Károlynak titoknoka és történetírója, e húnniai hadjárat eredményét következőleg rajzolja: „e háború a legnagyobb ügyességgel s ritka erőlyel volt folytatva, s mégis 8 évig tartott. Ama pusztá, néptelen Pannonia, s a földig rombolt királyi lak, melynek nyoma sem maradt, bizonyoságot tesz a vívott csaták számáról, és az ott kiontott vér mennyiségéről. A hún nemzetség ezen háborúban mind elhullott, dicsőségek elveszett, századok hosszú során át fölhalmozott kincseik zsákmányra jutottak. Emberi emlékezet óta nem volt olyan háború, melyben a frankok jobban meggazdagodtak volna, mert azt mondhatná az ember, hogy az előtt szegények voltak; de a khánok palotájában annyi aranyat és ezüstöt találtak, s a csataterületeken oly gazdag zsákmányra tettek szert, hogy igazán állíthatni, miszerint a frankok teljes joggal visszaszerezték a húnoktól mind azt, mit ezek a világ többi részeiből igazságtalanul raboltak volt“¹⁾.

XIII.

Nem sok idő múlva az aixi egyházban aranytól és drága kövektől csillogó püspökök és apátok fényes körmenetet tartottak; Tudun a legfinomabb vászonöltönyben a medencze előtt térdelve fogadta a keresztséget, melyet utána a többi avar nemes is sorjában felvett; az új város Aquisgranum, ez a második Róma, a keresztyénség e diadala felett örömmünnepet ült, melynél csak Tudun, vagy keresztségi nevén Tódor, vala elégületlen; mert azt reménylette, hogy a császár, megkeresztelkedése díjjában őt birodalma birtokában meghagyja²⁾.

E reményében azonban csalatkozott; mert Károly mindkét Pannoniát, s a Duna balpartját a Vág vizéig, Baváriához csatolta, a frank területbe bekebelezte; a hún királyság többi részének, mint hűbérnek, átruházását Tudun a császár kezéből kapta. Ennek következtében a pannoniai tartományok királyi kormányzókat kaptak, s a Szávánál a

¹⁾ Eginhard vita Caroli m. 13. f. — ²⁾ Monachus S. Galli II. 29. Epist. Alcuini ad Carol. magn. an. 796. Carmen de Carolo magno 94. . . v. Bouquet-nál. V. k.

frank birodalom a görög birodalmat érintette, s a Duna-mellék ezen részét, a régi parti Dáciaát nevezték el azután a byzanti írók Franko-chorion=frank vidéknek; ezenkívül a Duna hosszában különböző pontokon szlávokat vagy bajoárokat nagy számmal telepített le, hogy ez által az avarok engedelmességét biztosítsa ¹⁾.

Ezen nemzeti megalázás, valamint a frankok durva és gúnyos bánásmódja az avarok elégedetlenségét tetőpontra emelte. Tudun és társai a keresztyén vallástól nyíltan elpártoltak, a nemzet visszatért régi isteneihez, s fegyvert ragadt. Egy nagy csapat legelsőben is Baváriára ront, s Gerold grófot seregével együtt bekeríti, megöli; holttestét szász katonái kiragadva, a reichenauai apátságban temették el ²⁾.

Nagy Károly ez eset megdöbbentő hírét 799-ben a paderborni táborban vette, s hogy Gerold halálát, kit gyöngéden szeretett, megboszúlja, s hatalmát Hunniában megszilárdítsa: azonnal parancsot adott, hogy hadai Baváriában gyűljenek egybe, maga pedig Regensburgból ügylet fel a hadmiveletekre.

A háború megfeszített vitézséggel, s változó fordulatokkal 803-dik évig húzódott, s e közben 800-dik év karácson napján a pápa Nagy Károly fejére tette a császárok koronáját. E hadjárat kimeneteléről az egykorú írók e rövid, de sokat jelentő szavakban tesznek említést: „Tudun és az avarok hitszegésökért meglakoltak“ ³⁾.

Ugyanez évben Tudun eltűnt. Utódja lett Z odán, ki országát s nemzetét a frank uralkodó hatalma alá adta.

Nagy Károly az eként végképen meghódított Hunniában az igazgatás szervezéséhez látott; a pannoniai határszélre öt grófot állított, s Hunniát a salzburgi püspök egyházi hatósága alá helyezte; majd 804-ben Hunnia számára kiviteli kereskedési szabályokat is alkotott.

805-ben az avar khán Tódor nevű volt, utána lett Ábrahám, ki e nevet a Fischa folyó mellett történt megkereszteltetésekor nyerte ⁴⁾.

¹⁾ Nicetas. Auctor Anonym. Vita S. Virgili ad a. 798. — ²⁾ Regino Chron. ad a. 799. Annal. Lausisham. ad a. 799. — ³⁾ Eginhardi Annal. ad a. 799. — ⁴⁾ Capitul. Caroli M. c. IX. ad a. 804. — Chron. Ratisbon ad a. 805. Hansiz Germania sacra I. k. 148. l.

Ezután az egész világ az avarok megtérítésében fáradzott, világiak úgy, mint egyháziak; e részben leghíresebb volt Ingó nevű alsó pannoniai gróf, ki a néppel magát megkedveltetvén, működését kedvező siker kísérte ¹⁾.

Az eként leigázott Hunnia a szláv népek és bolgárok prédájává vált. Koronként rablócsapatok rohantak az avar falvakra, fölégették, a lakosokat megölték, a nyájakat elhajtották.

Végre a nemzet nagyobb része, élén a khánnal, elhatározta a kiköltözést, s kérelmökre Nagy Károly a Carnuntum és Sabaria közötti vidéket engedte át nekik lakásul; s a Cetius hegy mind két oldalán, s ettől keletre fekvő vidék Avaria, a Comagen hegytől pedig az Emsig terjedő rész Hunnia nevet kapott, s Tódor a császártól megnyerte, hogy kháni címet és rangot viselhessen ²⁾.

Az avar nép más része, mely régi Dáciában maradt, a szomszéd bolgárookra oly nemzeti hatást gyakorolt, hogy ezek a magoké helyett az avarok öltözetét fogadták el, s ezt még 802-ben is viselték, mely évben a bolgárok haddal megtámadván, közülök sokat megöltek s elfogtak, a többieket pedig szétszórták ³⁾.

Krum bolgár király kérdésére egy avar fogoly nemzetük végképeni alászállása okaiul ezeket hozza fel: a nemzeti belviszály, legkitünőbb hazafiak elleni vádaskodás és az erkölcsi romlottság ⁴⁾.

Ezután Nagy Károly a szlávok fékezésére indította seregét; 40 napig tartott az égetés és öldöklés; de azért nem szüntek meg az avarok határait háborgatni, úgy hogy még 811-ben is három avar küldött: Kani, Zauki és Tudun, Nagy Károly előtt határaik megállapítása ügyében vitatkoztak ⁵⁾.

Nagy Károly halála után is folyvást tartottak a szláv beutések, s a dunántúli avar terület lépésről lépésre lőn foglalva s lassanként megalakult, mint félelmes hatalom, a marahán vagy morva fejedelemség.

¹⁾ De conversione Bajoar. Duchesnél. II. k. — ²⁾ Annal. Mettens. ad a. 805. — ³⁾ Engel Gesch. I. 278. l. — ⁴⁾ Svidas-Abares és Bulgazi szó alatt. — ⁵⁾ Eginhard Annal. ad a. 811.

819-ben úgy látszik, részt vettek az avarok, kegyes Lajos király ellen, alsó Pannónia kormányzója Liudewit által tett lázadásban, mert 822-ben az aquisgranumi országgyűlésre követeket küldtek nagy ajándékokkal, hogy Lajos haragját magokról elhárítsák ¹⁾).

823-ból van Lajos királynak egy adománylevele, melyben atyja Károly császár által a patavi püspökségnek adományozott, de ettől az örgrófok által elfoglalt avariai és hunniai birtokokat „visszaadja s megerősíti; e birtokok következők valának: az avarok földjén Litaha; a húnok földjén: Zeizzinmur, Tresma, Vuachouua, Pelag, Nardin, Reode, Asbahe, Vuoluesvuanch, Erlaf és Ju ²⁾).

Az utolsó történelmi adat, mely e haldokló népről értesít, II. Eugen pápa levele, melyet 826-ban többek között Alerin nyitrai, Annos vetvári sz. egyház püspökeihez, különösen Tudund khánhoz, és Mojmar morva fejedelemhez, s az Avariának is nevezett Húnnia és Moravia népe seregeihez intézett, melyben ezek felszólíttatnak, hogy a pannoniai és dáciai régi püspökségeket, saját lelkek üdvéért, áldozattal is állítsák vissza ³⁾).

Ebből látjuk, hogy a vetvári püspökség az avar föld területén létezett; s ennek első püspöke Annonnak fekete palakőbe metszett pecsétnyomója maig is megvan. Ezt egy ó-budai szegény napszámos egy nyáron a Duna part fővényében találta, kitől azt Litterati Nemes Sámuel megvásárolta, ettől azután a Jankovich-féle híres régiség gyűjteménybe került. Alakja háromszögbe menő; vastagsága kis újni, sulya 2 1/2 lat, fogónyele nincs, hanem egyik szögletén furt, de már kicsorbult lyuk oda mutat, hogy ez ebbe fűzhető köteléken hordatott. Körirata Jerney kiskun hazánkfia által következőleg fejtetett meg: „Annon I (primus) Episcopus de Vetvar.“

A „vetvar“ helynévben a „var“ szó mint magyar, azt mutatja, hogy e helynek a magyar nyelvet már az időben beszélt népnek területén kelle lenni. A történet-

¹⁾ Eginhard. Annal. ad a. 822. — ²⁾ Fejér Cod. Dipl. I. 156. l. — ³⁾ Fejér u. o. 139. l.

írók közül e helynevet némelyek magyar Óvár-ra, mások német Óvár-ra — Altenburg — magyarázzák. Jerney ellenben a „vet“ szótagot: fel=föld=földvárnak értelmezi, mily földvár-
raik az avaroknak a Camb folyó és Cumeberg mellett valá-
nak. Jerney szerint Anno német származású, s e terület-
nek első és utolsó püspöke volt, bár róla későbbi okleve-
lek is szólnak. E pecsét vértjén egy hajadon fej-
áll, s mindkét kezében valami eszközt tartó emberi alak s
hihetően a vetvári egyház védszentje, talán Sz. Petronella
látható ¹⁾.

XIV.

A mi az avarok nemzeti életét illeti:

Politikai életöknek egyik főjellemvonása volt, hogy
ázsiai hazájoktól s fajrokonaitól teljesen elszakítottván,
Európában a legmostohább körülmények között folytaták
történelmi szerepüket, környezve idegen eredetű, fajú s
nyelvű népektől.

Egyedül a bolgárok voltak velök rokon eredetű nem-
zet, s ezekkel kezdetben szoros egyességben is éltek, míg-
nem a csak alattomos izgatásokban hatalmas bizanti ud-
varnak közöttök a szíves egyetértést szétbontani sikerült.
A történelem az avarokat jelölte ki vezéri szerepre, s
midőn a 2-dik európai avar khán halála után a bolgárok
azt követelték, hogy a főhatalom a két nemzetet felváltva
illesse: oly politikai bünt követtek el, mely egy részről
az avar nemzet hanyatlásának volt kezdete, más részről
a bolgárok vesztét is maga után vonta, mert ezek nem-
zetisége, ez elválás következtében, minden belső támaszt
nélkülözött, míg nem őket abból a korviszonyok hatása és
saját gyengeségök végre egészen kivetkőztette. Azon bol-
gárok, kik a IX-dik század óta a Duna és Balkán között
nevezetessé lettek, hun-scytha, szláv és román népke-
verék valának, mignem a hun-scytha népelem közülök
egészen kiveszett.

Az avarok állása a bizanti udvarhoz kezdettől fogva
feszült, mindkét részről gyanakodó, végre nyíltan ellensé-
gessé vált.

¹⁾ Jerney J. Tud. tár. 1838. III. f. és Pest külön lenyomatban.

Az évpénz, melyet a császár az avar khánnak fizetett, nem vala többé szövetségesnek adott segélyösszeg, hanem valóságos hadisarcz volt. A császár az avarokat, mint védelme alá menekült szökevényeket, az általok lakott földet pedig, mint saját birodalma, nekik kegyelemből átengedett részét tekintette. Ez sértette az avarokat, kik ezt tagadták, s hatalmok érzetében fegyvert ragadtak. Heraklius császár barátsága sokkal inkább megfelelt volna érdekeiknek, mint a persa szövetség, de ők, túlbecsülve saját erejüket, Byzantz elfoglalására törekedtek, s így nem csuda, ha a császár ellenök, mint legveszélyesebb ellenségei ellen, minden eszközt felhasznált.

A germán népek irányában az avarok állása a hunscytha népeket jellemző türelmességen alapult. A longobardok szívélyes barátjaik valának, míg idegen befolyás e jó viszonyt meg nem zavarta. Az avar-longobard fegyver által legyőzött gepidák is inkább az avaroknak, mint a longobardoknak hódoltak meg.

Az avar és szláv népek közötti viszonyt tekintve, az avarok és a nekik hódolatképen alávetett szláv népek között az avar állam alapját képező foederativ rendszer folytán oly viszony állott fenn, mely őket egy állammá egyesítő ugyan, de a szlávok nemzetiségén és népi önállóságán semmi erőszakot nem tett, s az avar államlét kedvezményeiben s terheiben mindegyik saját állásához képest egyenlően osztozott, s eként az avar államélet a különféle nemzeti elemeket úgy kapcsolta egybe, hogy a territorialis egység és a népeknek a kor kívánalmaihoz képesti organismusa, azoknak a megfelelő külső alakzatot, valamint a belső összefüggést is megadta.

Láttuk, hogy a szlávok némi ellentállás után elősmerték Baján felsőbbségét, a bolgárok pedig szövetségben álltak vele, de azért az avarok úgy bántak velök, mint alattvalóikkal.

E két népet Baján eszélyesen felhasználta saját czéljaira, mert nemcsak segédhadakat adtak, hanem a Duna és az adriai tenger mellékein a római tartományokban gyarmatokat is alapítottak.

A gyarmatosítás így történt. Az avarok 10—15 ezer szlávot a római terület egy pontjára vittek, hol magokat

védeni, s kiirtás büntetése alatt megtelepedniök kellett; a telep lassanként gyarapodván, a khántól függött, ez nevezte ki főnökeit. Így rakták meg alsó Moesiát bolgárokkal, Dalmátiában tízezer kutrigúr foglalt helyet. A rómaiak eltűrték földjükön e hivatlan vendégeket; majd jött a khán fegyveres kézzel visszakövetelni alattvalóit, s a földet mint tulajdonát.

Az európai avar birodalom kis Scythiától és a fekete tengertől Dalmátiáig és az adriai tengerig terjedt; délről a Balkán, északról a kárpát hegyek, nyugotról az Elbe és Ens folyók valának határai.

Kormányformájokra nézve kevés történelmi adat maradt ránk: kezdetben, úgy látszik, a hünscytha népeknél szokásos szövetségi vagy foederatív monarchia vala; a monarcha „chan, chagan“ czimet viselt, de kinek hatalma nem vala korlátlan, mert utána az állam főtisztje a „jugur“ volt, kinek azonkívül, hogy az állam közügyére túlnyomó befolyással birt, az igazságszolgáltatás is kezében volt. E név „jugur“ vigur, jugúrr, jugurg elferdítésekkel jön elő; szabad legyen az avarok ez országbirói méltóságának reánk fenmaradt ősi elnevezésében a „jogur“ régi avar-magyar szót feltalálhatni.

Midőn a várak és kunok szövetségre lépve avar nevet vettek fel, még a VI-dik században is külön törzsfőnökök alatt állottak; majd megerősödvén, az egy testté forrás megtörtént, s egyúttal a jogúri méltóság eddigi állása is megváltozott, s csak mint a fejedelem a khán alá rendelt főtiszttség maradt fenn ¹⁾.

Az állam szervezete a hadi rendszeren alapult, külön támadó harczviselési és külön honvédelmi intézménnyel. Támadásra az avarok oly nagy számú sereget tudtak kiállítani, hogy az időben bármelyik európai hatalmassággal sikra mertek szállani, s csak miután a belviszály a nemzet erejét meggyengítette, s a bolgárok és szláv népek nagyobb része tőlök elpártolt: sikerült Nagy Károlynak, nyúgot összes hadi erejének legnagyobb megfeszítésével, őket legyőzni.

¹⁾ Eginhard vita Caroli m. Bouquetnál Script. rer. gall. I. k. 54. l. Regino Chron. ad a. 782. u. o. Annales Bertiniani. Poëta Saxo de gestis Caroli m.

A nemzeti foederalismus alapján a sereg úgy volt rendezve, hogy az avarok és bolgárok a lovasságot, a szlávok, gepidák és a germán hódított népek pedig a gyalogságot és hajóhadat képezték. Első fellépésükkor Sirmium ostrománál az ostrom műveletekben még járatlanok valának, később azonban ebben is oly ügyességet fejtettek ki, hogy erejöknek a legerősebb helyek is csak ritkán állhattak ellent. Konstantinápolynak 626-ki ostrománál kifejtett ügyességek-ről a byzanti írók részletes tudósításai tanúskodnak.

Honvédelmi rendszerök alapja védgátaiknak azon igen eszélyes és czélszerű combinatiója volt, melyről fentebb már emlékeztünk, s ezután „avar árok“ név alatt még részletesen előadandunk, s e rendszerrel az avarok az akkori Európa minden egyes népeit messze túlhaladták.

A Pannoniában állandóan letelepedett avarok a kereskedésben is nevezetes tényezők voltak, főkép a Duna mentében, mert a byzanti birodalom és nyugot között a kereskedelmi összeköttetést ők tartották fenn; még a frankok uralma korában is, az avarok kereskedése nyugot felé activ volt, s a nyugati kereskedők nem az avarok földére mentek, hanem Regensburgban megállapodván, az avar kereskedők-től az árukat itt vették át.

Az avarok erkölcsi jelleme a személyes vitézség és keleti fényűzés vegyületéből fejlődött ki; mert a fényűzést, mint keleti nép, szerették; szép öltönyökben, drága fegyverekben, arany és ezüst asztali edényekben, díszes bútorokban gyönyörködtek, s ilyeneket hadi zsákmánylás vagy békekötés alkalmával ajándokul nyerni igyekeztek is. Khánjaik sátrai selyem szövétű s metszett mivű arany kerevetekkel valának díszítve, melyek felett olykor drága kövektől ragyogó menyezetek pompáztak. Szerződés, szövetségkötéskor drága ruhaszöveteket, s kész köntösöket kötöttek ki; sőt Baján megizente a császárnak, hogy római szabójával római szövetekből részire scythia divatú öltönyöket készíttessen. Oly határtalan volt a khán fényűzése s oly kényes izlése, hogy midőn Mauritius keleti császár Baján khánnak egy csoda gazdagságú és izlésteljes kerevetet, melyen a császári főváros legügyesebb mesterei dolgoztak, tömör aranyból ajándokul készíttetett: azt magához szegényesnek találván,

visszaküldte a császárnak; ugyan ez lett sorsa azon betanított roppant testű elefántnak, melyet neki a császár szinte kedveskedésül küldött ¹⁾). Hol az izlés ily határozottan nyilatkozik, ott a képesség sem hiányozhatik kívánalmait valósítani.

Éppen e miatt nem lehet kétkednünk, hogy főleg későbbi időkben, közöttük az ipar is meghonosult, és saját életszükségeiket nagy részben hazai készítményekkel fedezték, úgy, hogy méltán írta Theophylactus e várkunokról, hogy szellemi képességekkel minden más scytha népeket felülmultak.

A fentebb rajzolt fényüzés meggyengíté az avarok erkölcsi jellemét is; a khánnak több udvarhölgyei valának, sőt a meghódított nemzetek nejeit is tulajdonaikul tekinték.

Vallásuk, a pogányhitnek más scytha népeknél is uralkodó neme, az elemek imádása volt. Ha keresztyén hitre térítésök kellő időben történik, ez egész politikai és társadalmi létöknek oly lendületet adott volna, hogy mint európai nemzet, a kor színvonalára emelkedve, nemzeti felsőbbeségeket és az akkori hatalmasabb államok sorában illő helyöket megtartják. De ez irányban nem volt náluk a keresztyén vallásnak elég támasza és hatása, bár különben e vallás iránt eleitől fogva kegyeletes tisztelettel viseltettek; így Baján 580-ban Sirmiumnál elébb saját vallása, azután pedig keresztyén módon is megesküszik; majd a 600-ki hadjárat alkalmával ismételve így kiálta fel: „ítéljen isten köztem és Mauritius között!“, végre 601-ben Tomea várost ostromolván, hogy a bezárolt lakosok husvétii ünnepüket megülhessék, ezek alatt fegyvernyugvást kötött, sőt az ostromoltakat élelemmel is ellátta.

A VIII-dik században már sok keresztyén is volt az avarok között, s hogy a ker. vallás nagyobb mérvben náluk el nem terjedt, annak oka főleg az volt, mivel a térítők közöttök a ker. vallással együtt saját királyaik politikai uralmát is kiterjeszteni igyekeztek ²⁾).

¹⁾ Menander exc. leg. 117. l. Theophan. 214. l. Cedren. I-ső köt. 294. Zonaras II. k. 74. l. — ²⁾ Csengery A. tört. tanulm. I. k. 1857. 182—297. l. Egyet. magy. Encyclop. IV. 601—622. l.

XV.

Az avarok hazánkban lakásának s uralkodásának emléke fenmaradt azon több mértföldnyi hosszú, hol elmosódott, hol tisztán kivehető földmélyülés és árokvonalokban, melyek hazánk külön vidékein, különböző irányban, sőt a szomszéd tartományokban is láthatók, s Kis árok, Csörsz árok, Balás árka, Ördög árka, Avar árok, Hon árok, Ördög útja, Ördög barázda, Kakas barázda, Rabsonné útja, Papok sánca, Attila útja, Tündérek vagy Szép asszonyok útja, Traján fala, Római sáncz neveket viselnek a különböző vidéki s ősmondákkal egybekötött elnevezések szerint.

Hogy ezen árkokat, vagy legalább ezek egy részét a régi avarok erősítésül használták, azt fentebb láttuk, hanem hogy ők építették-e? s ha nem ők, mely nemzet-től lehet ezeket származtatni; erre nézve történelmi hiteles adataink nincsenek, s legfeljebb a valószínűség s következtetések vonaláig érhetünk; annyiival inkább, mert ez árok különböző vidékekeni szerkezete s beltartalma még kevés helyen lett tudományosan megvizsgálva.

Bojoaria főnökét Gerold grófot és svábait az avarok elleni hunniai táborozásba egy Adalbert nevű vén katona kísérte, kinek, mint szemtanúnak elbeszélése után, sz. galeni szerzetes a selyp Notker a IX, s utána Aventin a XVI-dik században az avarok erősítményeit következőleg írja le:

„A húnok vagy avarok saját földjüket védelem végett kilencz köralakú sövénnyel kerítették be, melyeket ringhnek — gyűrű, védkör — és Landwehrnek — honvédelem — nevezünk; e védkörök egymástól 40 ezer lépésnyi távolságra állottak, mindegyiknek kerülete 1500 (?) lépés volt, körülvéve katonai gáttal vagy árokkal, mely védfal „a varrare,” a teutonok által „Haga vagy Heginnek” szokott nevezetni.

E védfal szerkezete a következő volt: katonai széles árok ásatván, ennek egyik partjára kihányt földtöltésbe sok karó, továbbá fenyő, tölgy és bikkfa derekak

voltak leverve, ezzel átellenben 20 lábnyi lávolságra más hasonló sor volt megerősítve, a fák közei fűzfákkal befonattak, maga az erődítvény (vagyis a két sor fakerítés) között pedig vagy igen kemény kövekkel, vagy erős agyassárral töltetett be, s végre felülről egész gyephantokkal befödett; magossága ez erődítvénynek szinte 20 lábnyi volt. Mindkét, külső és belső oldala beültetett gazdagon tenyésző fűz, szil és fehér nyárfákkal, mint a melyek, ha lecsonkoltattak vagy kiásattak is, törzseik s gyökereikről új buja sarjadékot hajtottak. Egyik védkör vonala a másikhöz oly távol esett, mint a turoni vár Constantzhoz. (így tehát mintegy 10 német mértföldnyire).

E védtöltések között a házak és faluk úgy valának elhelyezve, hogy egyiktől a másikig az ember szavát, vagy egyik körből bármiféle hirt tudtul adó kürtnek hangját a másik körben meglehete hallani (?), ezenkívül mindegyik védkör el vala látva szűk bejáratú kapukkal, hogy a védelem külberohanás ellen ez által is könnyíttessék.

Ily módon volt mind a kilencz védkör építve és elrendezve, s egyes körök átmérője annál inkább rövidedett, mennél közelebb esett valamely kör a központhoz, melyben állott a khán palotája, s hol egyszersmind a nemzeti kincstár is őriztetett.

E védkörök alkotásánál az ezek vonalába eső hegy-magaslatok és folyóvizek által nyújtott természeti védelmi előny ügyesen felhasználtatott¹⁾.

Ennyiből áll röviden az öreg Adalbert elbeszélése.

A fentebbi Haga, Hegin, Hegen német szó, tesz sövényt, kerítést; ellenben az „a varrare“ szó ily alakban érthetlen, s a latin nyelvben jelentése nincsen; hibás leírásnak kell tehát azt tartanunk, e helyet: avar-rarc, avarrark, vagy avarárk, avar árok, annyival inkább, mert a mai mongol nyelvben ark-árok¹⁾.

A kör erődök központja, az avar khánok védelmi laka és kincstára, a mai Jászberény helyén volt,

¹⁾ Aventin. *Annal. Boior. L. IV. editio* Basil. 1580. p. 250. Budai E. *Magy. orsz. hist.* 1833. I k. 27—29 l. Pray *Epist. resp.* Tyrnav. 1768. p. 235. Podhraczký: Béla k. névt. jegyz. 16 l. Pray *Annal.* I. 279—80 l. Vita Caroli Magni Monach. S. Galli II. 2. Timon *Imago Hung.* L. II. c. XIII. p. 253. l.

ide helyezi azt Timon is Aventin után, ki ezt írja ¹⁾: „Thudun a Dunántúl azon vidéken, melyen Ptolemaeus szerint a jászok laktak, a Tiszán felül nyugot felé uralkodott, e vidék fővárosa Borman, Thudun fejedelmi székhelye volt, (az eddigieket Aventin hihetően Adalbertnek Notker által feljegyzett előadásából meríté, s így folytatja) ki ugyanott, nem messze Egertől, eltemettetett.“ A Borman név, valamint ennek földirati fekvése önként Jászberényhez vezet; de a magyar krónika is ²⁾, midőn 790-dik évben az avar birodalom pusztulásáról ír, ez alkalmával a jászberényi avar erődről is következőleg beszél: „a magyarok (avarok) valamint Ausztriában, úgy Magyarországon is egy nagy palánkot csináltak vala, kit is várnak neveztek, ez a Tisza mellett vala, és ottan, holott most a Jászság lakik. Ennek a várnak két nagy árka és kerítése vala, az egyik a külső, a második belső. A külső Heves tartományában vagyon ama híres neves Kurs király árka, és ez magában foglalja a jászok országát. A belső közelebb volt a Tiszához Fénsszaru mellett. Ennek erősnek kellett lenni, mivelhogy több esztendőktől fogva a magyarok abba sok kincset, jószágot, gazdag prédát, melyet sok országoknak elrablásával nyertek vala, mind abba a várba hordották össze és takarították.“ . . . „Thudun . . . egy harczban megöletik. Lakott akkor Thudun egy sánczos palánkban ottan, holott most Jászberény vagyon.“

Még inkább igazolják ezt a Jászberény vidékén látható avarárkok. Jelesen:

1. Kisárok, mely Pesten felül a Dunánál kezdődik, s Gödöllő alatt a Rákos patak fejénél elhaladva, Vác-sz.-László, Tura, s a Zagyván át Fénsszaru, Jászberény, Dósa, Apáthi, Heves-ivány pusztán át Hevesmegyébe nyúlik, hol Akolhát pusztán keresztül Kis-körű helységnél végződik. Ez ároknak a v.-sz.-lászlói erdőségen keresztül vonuló részén az árokból kihányt föld a Duna vagy nyugoti oldalán lett felhalmozva, miután az árokpart e felőli része nagyobb domborodást mutat.

¹⁾ Timon Imago II. p. 257. Aventin Ann. Boj. L. IV. p. 254. — ²⁾ Pettő Gerg. Kassán 1738. I. 110 — 111.

Höke L. ez árkot nagyobb Csörszárkának nevezi ¹⁾.

2. Csörszárka, Höke szerint felső Csörszárka. Hevesmegyében Hort és Atkár közt Csány helység mellett egy halomnál kezdődik, mely „Csörsz khán dombja“ nevet visel; innét az árokszálási határon, azután Zsadány, Bód, Kál, Erdőtelek, (hol legtetemesebb s valószínűleg teljes eredeti magaslatában áll,) Dormánd, Füzes-Abony határ területén keresztül borsodmegyei Ároktő helységénél egy dombbal végződik.

E Csörsz árok Pannoniának Debreczenben 1800-ban kiadott térképén, valamint Horváth Péter latin munkájához mellékelte Badekovich Lőrincz mérnök térképén, a kis árokkal együtt a fentebbi irányban van kitüntetve ²⁾.

Rómer írja: „azt kell vallanunk, hogy a Csörsz árkok a római sánczoknál mérveikre nézve sokkal nagyobb-szerűk. Mert Gödöllőnél Mogyoród felé mintegy 1400 ölnyi hosszaságban 37, az erdőtelekinél 1400 ölnyi 21 átmenetet számláltunk, melyeknek egymástóli távolságuk 20—180 ölnyre terjed minden egymásutáni és egymás közti szabály nélkül“ ³⁾. Hihető, hogy ez átmeneteken valának hajdan ama fentebb említett szűk bejáratú kapuk, külberohanás elleni védelemre, de e kapuk is a természet által is lehetőleg védett helyeken hagyattak.

A Csörszárok eredetére nézve egy nemzeti monda maradt fenn, s volt ezelőtt több mint 300 évvel, még Székely István korában is ösmeretes.

E mondát Tompa M. jeles költőnk „Csörszárka“ című népregében tartotta fenn, mely szerint „a Borsod és Heves határán a sík vidéken egy vén ároknyomot, mint orjás ekétől szántott barázdautat, hogy mikor s ki hánnya fel? az eltűnt századok homályiban vesz el“ — majd elmondja az agg regét, a longobárdok királya Rád uralkodván Pannoniában, Csörsz ifjú avar királylyal szövetkezve verte meg az ellenséget, s harczdíj fejében az ifjú király Rádnak tündérszép leányát Délibábot kérte. Rád Csörsznek birtokára vágván,

¹⁾ Pesti napló 1857. aug. tárcza. — ²⁾ Horváth P. Coment. p. 195. Budai E. M. orsz. hist. I. 32—33. l. — ³⁾ Műrégészeti Kalaúz 80. l.

hogy tőle lehetlent kívánjon, azt válaszolá: „elnyered Délibábot, ha őt Tisza melletti lakhelyedre azon úton, melyen jöttél, vízen viszed haza.“ Csörsz haza ment, s azonnal számlálhatlan népével el kezdte ásatni a Tiszától a Duna felé egy nagy árkot. Már jó előre haladt a munka, midőn egy vészes éjszakán az ég tüzes villáma Csörsz királyt agyon sújtá. Eltemeték őt azon halom alá, mely ma is „Csörsz kán dombja“ nevet visel. Az árok félbenmaradt, Délibáb bánatában meghalt, s ma is ott lebeg tűnő szárnyain Csörszárka felett.

Az ároknak tövénél Ároktő most is áll Borsodban a Tiszának füzlepte partinál, s a hely, hol véget ére, néptől megszálva lőn, épülvén Árokszállás az áldott síkmezőn ¹⁾.

E népregének a történelemben csak annyi alapjára találunk, hogy Kr. u. 568-ban Alboin longobard király a gepidák királya Kunimud ellen az avarok khánját Bajánt segítségül megnyervén, az egyesült had a gepidákat tönkre tette, Kunimund elesett, s leányát a szép Rosemundat Alboin Italiába foglyúl vitte; sőt a VII-dik század elején Gisulf longobard királynak egy Radoald nevű fia is említették ²⁾.

Azonban a Csörszárkának egy oldalága Füzes-Abonytól átsap Borsodmegyébe, jelesen Szihalomtól vonul Cserépfalvához, melynél déltől észak felé az u. n. mészsoldali szőlők alatt, s innen északkeleti irányban a kis és nagy Gallya hegy között, ezeken túl ismét észak felé hajolva az árka változó mélységű, partja néhol két öl magos... itt a partok oldalaiban, az árokaján mindenütt, és a mészsoldali szőlőkben is számtalan különféle alakú és színű cseréptöredékeket szedhetni... sokszor egész edények is hamu és földnemű maradványokkal találtattak. Innét Diósgyőrön keresztül egész Sajószentpéterig felnyúlik ³⁾; s úgy látszik a zaztyi apátság alapító levelében 1067. körül erről tétetik említés, midőn Borsodmegyei Scenholm falu határai leírásánál mondatik, hogy a besenyők temetkezési helyeitől jön az ember a

¹⁾ Tompa M. népregék 526—568. l. — ²⁾ Paul. Varnefr. c. 38. 45. 47. — ³⁾ Új m. múz. 1855. 95. l. Heves m. tört. vázl. Ipolyi és. Balázsytól 8—9. l. Archaeol. Ért. 1870. 78. l.

„nagyárokhöz“, mely egész Arukszegig — talán a mai Ároktó — terjed a kis Egur — vize — és Aruk szegletéig ¹⁾).

A Csörszárokról Székely István krónikájában azt írja ²⁾), hogy ez nem onnét nyerte nevét, mintha — a nemzeti monda szerint — Csersz király ezen hozott volna magának feleséget, hanem azért, hogy ez árkot az ország oltalmára, legelőször ez csináltatta még Etele előtt. Ezután leírja ez árok alkotását Aventin nyomán, rendeltetése az volt, hogy midőn „valami ellenség az országra támadott, tehát mind oda az árokra futottak, és úgy oltalmazták az országot. Nemcsak egy vagyon pedig a féle, hanem több is vagyon, jelesen a Tisza Duna között, kik mind e napiglan megláttatnak, de immár a hosszú idő miatt betöltettek, mivel nem a magyarok éltenek, hanem az ő előttök való nemzetségek“.

Még bővebben ír Csörszről Evagrius után Timon ³⁾); szerinte 579-ben Tiberius keleti császár Chosroës persa király ellen, ki Kis-Ázsiát és Syriát dulta, Justinian vezérlete alatt Pannonia, Moesia, Illyricum és Isauriát lakó nemzetekből gyűjtött sereget indított; voltak tehát e hadjáratban hun-avarok, bolgárok, s több szlávok. Curs nevű scytha kezdte s nyerte meg az ütközetet, gazdag zsákmányt, sőt Chosroës istenét az örök tüzet is elhozta. Curs hun volt; sőt a magyar krónika szerint 579-ben az abarok második khánja Kurs lett volna, „kiről is neveztetik ama nagy árok, melyet a Jászságban még most is látni, Cursz vagy Csörsz-király árkanak“ ⁴⁾).

Ebből Timon azt következteti, hogy ezen Curs, vagy magyarosan Csörsztől nyerte nevét a Csörsz árka, és hogy e szerint az avarok 2-dik khánja Csörsz volt.

Pray ennek ellentmond ⁵⁾ azon okon, mert ez évben az avarok khánja a rómaiak ellen hadat indított, s Sirmiumot megszállotta, s így nem hihető, hogy ő a rómaiaknak a persák ellen segélyhadakat adott volna, hanem ezt a rómaiak inkább a Persiával határos ázsiai hunoktól nyerhették.

¹⁾ Árpádk. uj okt. I. 24. l. — ²⁾ Chronica ez világnak jelős dolgairól. Göncz 1558. 139. l. Tompa M. népregék. Pest 1858. 31. l. — ³⁾ L. II. c. VIII. p. 221. Hist. Eccles. L. V. c. 13. Pető G. krónika 101. l. — ⁴⁾ Pető G. magyar krón. f. i. k. 101. l. — ⁵⁾ Annaí. vet. P. II. p. 214.

Innét Katona ¹⁾ inkább azon Csörsz nevű magyar vezértől származtatja, kinek, Béla k. névtelen jegyzője szerint — 46 f. — Árpád egy várat adott a maga népének védelme végett, melyet Csörsz tulajdon nevére nevezett, mely név — tehát a Csörszvár — az író korában sem ment még feledésbe, ma azonban már nem ösmeretes.

Azonban Timon véleménye Thierry előadásában ²⁾ hatásos támaszt nyer. Mert nem sokkal a persa háború előtt éppen Tiberius, még mint tábornok, az avarok által megveretvén, a keleti udvar kénytelen volt az avar khánnak 80 ezer arany évi díjat a hátralékokkal együtt kifizetni, s ezen felül gazdag ajándékokkal is ellátni.

Ez esemény után a persa háború csakhamar kiütvén, igen hihető, hogy a gazdagon megajándékozott avar khán Justin császár seregét a persák ellen, Kurs vezérlete alatt, válogatott hún-avar csapatokkal növelte, s Curs meg is nyerte a győzelmet.

Ebből következtethetni, hogy Curs jeles hadvezér volt, s mint ilyen a khán udvaránál tartózkodott, s hihető, hogy a khán jászberényi fejedelmi lakának s az itt őrzött nemzeti kincsnek, a húnok által régebben készített árkon kívül, nagyobb biztosságért, másik árkolással is körülvérese reábizatott, s róla nyerte ez új védárok nevét. Mind ez Justin császár 578-ban történt halála, s így Sirmium megszállása előtt bevégeztethetett.

Az Árpád alatti Csörsz vezértől ez árok nevét származtatni azért nem lehet, mert — mint Székely István megjegyzi — a magyarok a Csörsz árkot soha nem használták; s Árpád Etelének ó-budai palotájában szokván mulatni, ily ároknak Jászberény körüli vonása szükségtelennek tűnik fel.

Budai e csörszárkot avarok árkanak lenni állítja ³⁾; sőt Bedekovich mérnök szerint, ez árok nyomai egész Máramarosig több helyen láthatók.

A Csörszárka folytatva van a Tiszántúli vidéken is,
3. Ördögárka név alatt; azt írja ugyanis Budai,

¹⁾ Hist. due. p. 197. Bolgár-magyar háború Szabó K. Új m. muz. 1851—2. I. 517. l. — ²⁾ Attila fiaí ford. Szabó K. 179. l. — ³⁾ Magy. orsz. hist. I. 32—33. l.

hogy a Csörszárka Ároktőhöz jön a Tiszáig; azon innét pedig, Fejértón alól, a debreczeni nagy erdőn jöven át, a nagy-létai határnál Arad és Temesvár felé halad, míg nem Semendrián alól mintegy 3 mértfölddel a Dunánál végződik, a mint ez Marsili munkájában látható.

Mielőtt ez árok részletesebb leírásába bocsátkoznánk, tekintsünk vissza a Duna-Tisza közre, itt az Ördög-árok kezdődik a Duna mellett Bajánál, innét a jankováczi határon keresztül Halas városához délfelől $\frac{1}{4}$ órányira, Harka, Bodoglár, Sz. László, Ferencszállása pusztákon s Félegyháza városa Tisza felőli határán átmenve Sas és Csépa között a Tiszán átnyúlik, itt Földvár és Őcsöd között Mesterszálláson át Gyomáig, innét Szeghalomnak tart ¹⁾.

Hihetően ennek egyik ága az, mely Dévaványa és Túrkevi között eső Csuda-Balla pusztán, s az ecsegi kamarai birtokon keresztül, érintve a Borbély család földjét, lemegy a mai Berettyó valódi nádasáig, hol elenyészik; valamint azon rész is, mely ettől mintegy két mértföldnyire Heves megyéből kiindulva, s érintve a kisujszállási és túrkevi csorbai puszták részeit, a kisujszállási, hajdan ősrészből állott határrészen vész el ²⁾.

E vonalon is az ároknak a Duna vagy nyugot felőli partja nagyobb domborúságot mutat, mi az árokból kihányt földnek ez oldalon felhalmozásából származik.

Említésre méltó, hogy Halas városa határában a bodoglári pusztán a múlt évtizedben, éppen az Ördögárok mélyedésiben, úgynevezett gödörkút ásásnál Trajának egy ezüst, s ugyanitt ehhez közel az Ördögárok mellett szinte Trajának idomtalan vastag réz pénze találtatott, melyek Halason Révész György régiséggyűjteményében láthatók.

Szeghalomtól az Ördögárka, hihetően, csatlakozik a Debreczentől Nagy-Várad felé Aradhoz menő vonallal.

A Maroson túl ez árok:

4 Római sáncz nevet vesz fel; melynek — Grise-

¹⁾ Bedekovich térképe Horváth P. de init. cz. munkája mellett. — ²⁾ Hajdu János túrkevi birtokos előadása után.

lini, Görög és Karacs térképein — itt három vonala látható, nem csekély eltérésekkel.

Griselininél ¹⁾ nyugot felől az első vonal a Marostól Saderlaknál kiindulva, vonul Vinga és Monostor közt, de Kis-Beeskerek és Jécsa vidékén megszakad.

Karacsnál ²⁾ e vonalból csak Kalácsa és Bilet közti darab látható, míg ez Görög térképén ³⁾ teljesen hiányzik.

Bárány ⁴⁾ e vonalat így írja le: közel a Marostól Baraczház és Merczydorfon keresztül Bogdáig — talán Bobdáig — nyúlik, itt a Bege balpartjától délfele húzódva, az alibunári és ilancsai mocsároktól megszakasztatik, s ezeken túl már alig észrevehetőleg a Dunáig terjed.

A 2-dik ily árok vonal Griselininél a Marostól Hidegkúton felül kiindulva, Fibisen át Temesvárnak tart, melyet nyugotról megkerülve, innen Ligeth, Opaticzán át Dentától keletre hajolva végződik.

Karacs Temesvár és a Maros közt e vonalnak csak Bruckenua és Csernegyház közti részét vévén fel, Temesváron túl Ligeten és Dentán át Désánfalvánál megszakasztja, hanem az alibunári mocsárokon túl Deliblatnál ismét megkezdvén, Gajánál végzi.

Görög és Bárány szerint e vonal a Marostól Guttenbrunnon, Fibisen, Csernegyházon keresztül egész Temesvár alá vonul, s Mehalát és a József várost átfutva, Freydorfon át Sághnál a Temeshez ér, azontúl Liget, Zsebely, Detta, Sz. György, Omor, s Moraviczának tartva, az alibunári mocsár keleti oldalánál végződik.

A 3-dik vonalat Griselini, Görög és Bárány így írják le: a Marosnál Neudorf mellett kezdődvén, Greifenthalon keresztül Remeténél a Bege vizét, Medves és Dragsina között a Temes folyót éri el, innét Török-Szákos, Sztámora, Cserua, Berekcua Butyinon át Versecz körül megszakad, majd Podporantól Orashtetzig ismét látható, hol kis megszakadással Grevenitztól Dubovátzig megy, s a Karas folyó Dunába ömlésinél végződik.

Úgy látszik ez árokra vonatkozólag írja Höke ⁵⁾, hogy

¹⁾ I. Th. p. 295. — ²⁾ Magyarorsz. mapp. — ³⁾ Magyar átlás 1802. 45. l. — ⁴⁾ Temes megye 80. l. — ⁵⁾ Pesti napló 1857. aug. tárcza 182 183. sz.

a Pestről Fejértemplomig húzódó ároknak folytatása van a vaskapun alól az oláh alföldön; Csernesztől a kárpátok alján Galaczig, innen fölkanyarodva a Neszterhez Benderig — egy Moldva-Oláhországi térképen, a múlt század végéről ily árok nyomai láthatók. Erről látszik emlékezni Gegő ¹⁾, ki szerint a galaczi kerület hajdan kohurluy-nak is neveztetett, a benne 8 órányi hosszúságra terjedő hasonló ároktól; valamint Jerney is ²⁾, midőn írja, hogy a ghertinai régi római kovarlui vagy kohurlui = kövással öszszeköttetésben lévő földerősséget vagy árkot, mely az Olttól Szereten át Pruthig nyomozható, a moldovánok Traján árkának nevezik; — hasonló árok húzódik a Dunától Rasovától Kostendshig a fekete tengerig, Traján sánczai név alatt; mely úgy látszik a régi kis Scythia, ma Dobrudscha vidékének védelmi elzárására vonatott.

De fordulnak elő „római sáncz“ nevet viselő árkok Bács-megye alsó részén is. A Duna és Tisza egybeszakadása által alakított szögletben Földvártól Ujvidékig vonul a „nagy római sáncz“, majd a Dunától Apatinon felül kezdve Sz. Ivántól Doroszló, innét Bogojeva felé hajolva, Hodzsák, Parabuty, Pivnicza, Despot Sz. Iván, Kulpin s Alpár pusztán át Járekig, s itt a nagy római sánczon két mértföldnyire a csajkások kerületében Gospodinczet megkerülve, innét az Alymaska mocsáron át Földvár és Nádály pusztá közt ismét nyugotnak kikanyarodva a Czernabarán át a Tiszával párhuzamosan halad felfelé, s Csikéknél Petrovoszelo irányában végződik a „kis római sáncz“ név alatti régi árkolás ³⁾.

A nagy római sáncz egészen földből van hányva, s kívül árokkal övezve, mely még most is másfél öl mély, $3 \frac{1}{4}$ öl széles, a töltés magossága $1 \frac{1}{2}$ öl, szélessége, alapjában $4 \frac{1}{4}$, felül $1 \frac{1}{2}$ öl.

Azonban ez árok „római“ elnevezése helytelen, mert a Duna-Tisza között a rómaiak soha sem birták, egyedül Traján volt a mai csajkások kerületének egy ideig birtokában, de kevés idő múlva ez ismét a jászok uralma alá

¹⁾ Moldvai telepek 42. l. — ²⁾ Keleti utaz. I. 85. l. — ³⁾ B. Lichtenstern Bács-megye térképe 1793-ból. Görög-Magyar átlás 13 l. Mappa Cottuum Bács et Bodrogh 1825. Ant. Bauer.

visszakerült. E sánczot először gróf Marsigli írta és rajzolta le I. Leopold alatt, a török kiveretése után, s annyit mond, hogy ezt a császári katonaság történelmi alap nélkül nevezi római sáncznak; ez idő óta bár a tudós Bél Mátyás ¹⁾ ingadozva „római vagy avar árok“ néven említi, azonban úgy ez, mint a többi hún-avar árok némely földleíróknál „római sáncz“ név alatt emlittetik; holott ezek egyike sem lehet a rómaiak műve, kik állandóul soha sem, hanem csak rövid ideig birták a Duna-Tisza köz egyes pontjait, leginkább a Duna innenső partjait, hol az ellenség fékezésére őrházakat s várdákat építettek; de ily több mértföldnyi hosszú sáncz-árkokat, hogy a rómaiak valahol építettek s használtak volna, arról a történelem aligha emlékezik. Ez árkokat legalább római castrumok nem lehettek ²⁾).

De ily nagyszerű védkörökre szükségük nem is volt a rómaiaknak, mert ők virágzó gyarmataik városaiban s helyeiseiben emelt szilárd épületekben laktak, hol családjuk kellő kényelemben éltek, s ingó vagyonuk lehető biztonságban volt; hadi védelmül pedig egyes pontokon kisebb területű várdákat emeltek.

Vannak írók, kik a Duna-Tisza összeszakadásánál lévő „római sánczot“ a 3-dik század végén Diocletian császár által a jászok becsapásai ellen emeltnek állítják. De e vélemény meg nem állhat. Mert azonkívül, hogy ezt egy régiebb író sem említi, a történelem is megczáfolja; ugyanis azon időben e vidéken a vitéz sarmata jászok laktak, kik a rómaiakkal folytonos harcban állván, a Dunántúli vidéket örökös rablásaikkal háborgatták, s ha ellenök a rómaiak erős figyelő hadesapatok védhelyül árkolásokat akartak tenni: azt czélszerűen csak a Pannonia felőli oldalon eszközölhették, nem pedig a Duna-Tisza összeszakadásánál, hol egyik oldalról a jászok, másik, a tiszántúli oldalról pedig a tajfalok — mindkettő ellenséges nép — környezték vala őket.

¹⁾ De fat. Geogr. Tomka-Szászky ut. Bél M. p. 452. Præfat. Danub. Pannon. Marsil. Tom. II. p. 7. — ²⁾ Römer Műrég. Kalauz 81—2 l.

Van azonban a régi történelemnek egy hasonló okból ugyanazon eredményt felmutató része.

A scythák Mediában, 28 évig tartott uralkodásuk után, midőn a Maeot tava környékén volt lakhelyökre visszatértek: a hazájokba vezető utat egy a Maeot tavától a tauri hegyekig nyúló széles árokkal találták elvágva, melyet távollétek alatt felfegyverzett szolgálk hada ásott, s hazatérő uraik ellen védelmezett ¹⁾.

A Dunatiszaközön lakott sarmata jászok is, míg Nagy Constantin Kr. u. 325-ben a nicaei zsinaton a hit dolgát igazgatta, a gothokkal egyesülve, hogy annyival nagyobb erővel rontsanak a római birodalomra, szolgálkat is felfegyverezték, kik azonban a hadjárat végeztével fegyvereiket uraik ellen fordítván, a szabad jászokat felső Panonniába kiűzték.

Mi természetesebb, mint az, hogy e szolgál jászok, vérrel szerzett új szabadságuk megvédhetése végett, az általok lakott alvidéknek, a Duna és Tisza összefolyásánál, már maga a természet által védhelyül alkotott részét, egyik folyótól a másikig vont árok által megerősítsék.

Ide mutat az is, hogy midőn 358-ban éppen e Dunatiszai szögletben letelepült szolgál jászok amicen felekezete ellen Nagy Constantin fegyveres erőt küldött, ezek nyilvánították, hogy ha békén hagyatnak, adóval és harczosokkal segítik Rómát; de ha máshova költözni kényszerítettnek; fegyvert ragadva, s bízva lakhelyök erősségében, megvédik uraik elűzése által nyert új letelepedési helyüket ²⁾.

Valjon az egész dunai alvidéken, értve Bácsmegyét, volt-e s van-e hely, mely ily szabadságáért élni halni kész népnek, oly kevés erősítéssel oly biztos védhelyet nyújtott volna, mint a Dunatisza összeszakadása által képzett háromszög?

Ezt sem igazolja ugyan egyenes történelmi adat, de Amian e szavaiból: „bízva lakhelyeik erősségében = *locorum confisi praesidio*“, egy régibb hasonló eseményből, s a természeti fekvés előnyéből biztosan lehet következtetni,

¹⁾ Herodot. IV. 1. 3. 20. 28. — ²⁾ Amian. Marcel. Lipsiae 1773. L. XVII. c. 13.

hogy a fentebbi „római sáncz“ nevű árkokat nem római, hanem sarmat jászok által készíttetett, s így ezt római országválasztó gátónak mondani nem lehet ¹⁾).

5. Hihetően ily avarárkok azok is, melyek Hontban Bakabányától Zsemer, Szete, Szalkán s Helembán át a Dunáig lenyulva, itt ott az Ipoly mentiben is észlelhetők ²⁾, s melyek — Benkő szerint — honárká-nak nevezetnek. IV. Bélának egy 1256-dik évi oklevelében a honthi várhoz tartozott Saag birtok határai között előfordul „gigasok árka“ kifejezés hihetően e honárkára vonatkozik.

Beel a Csallóközben is említ ily avar földhányásokat ³⁾.

Láthatók még ily nagyobbserű árkolások: a Szávánál; nem messze ennek tövéhez, 4—5 mértföld területen, azután a kiskunsági orgoványi és kerekegyházi pusztán; nem különben a Sajó vize tövénél.

Sőt külföldön Csehországnak Bidzsov kerületében ⁴⁾, valamint a felső Dunától Regensburgtól Würtenberg s Badenén át a Rajnáig szinte van „Ördögárka.“

Hőke Lajos ⁵⁾ a bácskai és jászsági hosszú árkokat valószínűleg, a tiszántúli Dácia felől vontakat már bizonyosan, az alsó Dunánál Szörényvártól Galaczig és Bezdányig vontakat még bizonyosabban római műveknek tartja. E véleményvel ellenkezőleg Römer ⁶⁾ azt mondja, hogy a „bényi, bátai, regöli, bánáti és csörszárki sánczok és védgátonyok óriássága és rendetlen alakja bizonyítja, hogy a (barbarok) balistákkal és catapultákkal nem bírván, az alacsony gátönyű csekély árku castellumokkal csak a földhányások óriássága által vetekedhettek. Tessék az újvidéki — tiszaföldvári valódi római vagy a fossa Probit szemlélni és más óriás sánczokkal összehasonlítani!“

XVI.

6. Ez ősrégi hosszú árkolások Erdélyben is fellelhetők különféle elnevezések alatt.

¹⁾ Archæol. közl. III. 41. 43. l. — ²⁾ Ipolyi Magy. Mythol. 126 l. Honti lit. füzet. Csicsmancaytól 2. 55. — ³⁾ Notit. 2. 219. Ipolyi f. i. m. 124 l. I. 75. l. — ⁴⁾ Palacky Geschichte v. Böhmen. — ⁵⁾ Archæol. Értes. 1870. 40-dik lap. — ⁶⁾ Arch. Ért. 1870. 80 l.

Benkő ¹⁾ s utána Kállay ¹⁾ szerint Sepsí széki Réty faluban a cseredombnál kezdődik a hon vagy hom-árok, s Magyaros falu erdős oldalain már Csörszárka név alatt vonul a bodzai szorosig, honnan Havasalföldre vezet, hol talán a fentebb említett Csernecz-galaczi vonallal egyesül; — másik ága benyúlik Udvarhelyszékre, s onnét kihat Magyarországra.

E hunároknak Udvarhelyszékben lévő ágait a fáradhatlan Orbán Balázs megbecsülhetlen részletességgel leírja:

Az ördög útja a Barczaságot nyugotról szegélyező persányi hegységek ormán, a krizbai vár közelében kezdődik, s innét az oltközi hegyeken felvonul az alsórákosi szoroshoz, hol az Olton átkelve:

Kakasbarázda néven a Függőkő mellett elébb a Kövesdombra, onnan a Butadombra emelkedve, a Somostetőt megközelíti; itt a Somospatak völgyét átszelve, felmegy a Hegyestetővel egybefüggő Kustalyra, innét ismét leszáll a Rika patak völgyébe, majd tisztán kivehetőleg újból felkap a Likatra, erről a Hagymáskő tetőre, honnan a Sugó-, Zobor- és Godra hegyeken egyenes irányban áthaladva, az almási barlang mellett Kőhátra és Erőstre emelkedik, míg Lövétét elnem éri.

Itt Ördögárka név alatt a Vargyas völgye mellett a Burutfej hegylánczolat imposans magaslatán a Rikán vonul fel.

Itt nevét Ördögbarázdára változtatva vonul a Homorod és Vargyas vize közti hegységeken a híres almási barlanghoz, onnan a Kakasbarázdával szakadatlan egybefüggésben megy a Hargita déli csúcsára, hol elenyészik, legalább a nagyon magasan fekvő Pokád pataka fején túl a sűrű erdőségek és veszélyes szakadások között tovább nyomozni nem lehet.

Azonban Dezsáknál ismét feltalálható az Ördög útja; mely a Hargitára emelkedő fővonal mellékágának vagy inkább tovább folytatásának lenni látszik; s Zetavárától a szőlőháton kijöve, a sz. királyi nyíron és vész-

¹⁾ Imagó nat. sicil. p. 19. Székely nemz. constit. 37. 1.

dombon átvonulva, felcsap az oroszhegy fensíkra, innét a kis küküllő völgyére.

Ebből a rege búbajos tündére Robsonné útja név alatt a Rabsonné vár hegye nyugoti aljához vonul, s a Juhod völgyén átsapva a Deszkásvár sarkához ér, s Isten-erősse alatt keresztül a Tekeressi útra, onnan átvág a Répáson Sugora, Sebesdhegyre, Tekenyősdre s végre a görgényi havasokra hatol, s így az egész székelýföldet délészak irányban átfutja.

Ezen töltés fővonala alapján két öl széles, épebb helyein egy öl magos, mely — mint látjuk — mit sem ügyelve a tájfekti nehézségekre, egyenes irányban vonul át hegyen völgyön.

E főtöltésen kívül még más melléktöltések is vannak a Székelýföldön; jelesen:

Országhatára vagy fejedelmi méta népies név alatt ösmeretes a Kakasbarázdához hasonló két öl széles, egy öl magos, nyugotról mély sánczezal szegélyezett töltés, mely a Rika tetőn vonul el, az ország-utat azon a ponton vágva át, hol az Bardóczszék felé lejtteni kezd; innen déli irányban a Csaló bércezen átfut a zombori erdőkre, onnan a rákosi tepej felé; északi irányban felkap a Boczkerekdomb tetejére, onnan leszáll a Gyertyánkút szögletéhez, honnan Gaszlókútbükkön, Hitványkút bércezen át Gyepübükknél Kustaly várát megközelítve, átvonul Hagymás várához, hol — mint mondják — mindaddig folytatva van, míg az alább vonuló Kakasbarázdával össze nem olvad.

Továbbá a bodzai szorosnál feltűnő a Papok sáncza, mely később Attila útja és Honárka néven a Fekete ügyig követhető.

Ilyen egy másik, mely Firtos várától kiindulva, a két Küküllő közti hegységeket szeli át, s lenyomozható egész Küküllő megyéig.

Ezek, a fennebbivel ellentétesen, keletről nyugotra vonulnak.

„E töltésen — írja Orbán B. — több helyt tettem átmetszést, de ott a római utakat jellegző stratumenre sehol sem akadtam. Alkatanyagja ennek ugyanazonos a

talajjal, melyen átvonul, p. a rétyi nyirban homok, a téres helyeken föld; a havasos és kőgazdag vidéken szikladarabok és kővek“.

A Firtos hegységben Földhíd nevű hegyéken vonul át a Szépasszonyok vagy tündérek útja, mely a Kakasbarázdához hasonló földtöltés, alján 8—10 láb átméretű, 4—5 láb magas; déli oldalán mély sáncz fut el s Enlaka felé irányul. Innét északkeleti irányban átmegy a kőrispataki erdőre, hol vonala a Rakotyás tetőn, Gyertyános sarkán, Borzlik tetőn át a Dömös sarkáig követhető, itt árkok és szakadások miatt tovább nem nyomozható. Délnyugotra menő része már tisztábban kivehető, mert Gagy falu keresztjénél átvág a solymosi erdőkön, s Nagy-Solymos határán Ördögbarázda néven tűnik fel, s a vízválasztó hegységnek Bözöd úta nevű csúcsára kap fel, inner Urvár völgyén átvonulva, felcsap a Kopaszra, onnan a ravai erdőkön, az Omlás nevű erdőn, a csöbi nagy völgyön és Somos bérczen át a zsákodi Baglyasra, Szépágycseréire, onnan a búni erdőkön át a nádasi és bródi határokra.

A tündérek útja nevű földtöltés teteje most sűrűn be van növe fákkal, néhány helyen átmetszést tettem, s közép mélységinél néhány hüvelyk vastag, összeverődött vereses égett földréteget találtam“.

A Kakasbarázda közelébe esnek Kustaly, Hagymás, Zobor, Merke, Álmos, Zéta, Firtos, Tartód és Rabsonné várai, melyek úgy látszik egymással összekötve, s a Kakasbarázdával egybefüggésben hatalmas véderősséget képeztek.

A Balásárka Kis-Küküllő megyében a csöbi bükk alatti nagy árok, mit Ördögárkának is neveznek, egy régi rege alapján ¹⁾.

Feltűnik a Kakasbarázda Mátéfalvánál is, hol a közbérczről Kistolvajos nyakára, onnan a Malomkő, Kőbércz és Nagykeresztnél lecsapva, átmegy a Fallóra, honnan a Várpatakon át a daki Gyümölcsönös és Kop nevű erdőkre, honnan, mint mondják, a

¹⁾ Kőváry Erd. rég. 214. l.

pesányi erdőségeken egész a határszéli Kárpátokig lenyúlik ¹⁾).

Továbbá írja Orbán B., hogy Ikafalva építésénél önvédelmi tekintetek döntöttek, mutatják azon mély utak, melyek határát átszelik, s melyek némelyike oly mély, hogy lóháton is észrevétlenül el lehet öblében menni... ez utak... irányát nem a rövidség, hanem hadtani s önvédelmi szempontok határozták meg. Hogy az avarosok erősítvényeinél ily mély utak nagy szerepet játszottak, azt tudjuk, nem lehetlen azért, hogy Ikafalvát avartelep építé, és a mesés Furuzsina istennő valamely avar istenség lehetett ²⁾).

A rétyi nyirben érdemes megnézésre a hom vagy honárka, melyről Orbán B. így ír: e töltés a Réty és Bita közötti Kánátszeg nevű berkek közül — a Feketeügy partjától — indul ki, s onnan a legegyenesebb vonalban húzódik át a rétyi Nyíron Magyarosnak, innét a nyugatra fekvő Ivánka nevű előhegyre kap fel, onnan az úgynevezett Henter-kopaszára, az Ecclesia erdejénél a Hevederpatak nyilatán leszáll a Lisznyó patakába, honnan a balparti hegyekre kap fel, a Törökvár (e vár közelében elvonuló Honárkát az ide járt óriások útjának mondják lenni) és Barabásvára közelében átvág a bikfalvi erdőkre, névszerint a Kőszörűsre, itt vonala elveszni látszik, de pásztorok állítják, hogy az a Piliske (Nyeni) magas csúcs nyakán újból felötlik, s összefügg a Bodzán levő Papok sánczával ³⁾).

A Feketeügy jobb partját is sokan folytatni akarják; hagyomány szerint az a torjai Bálványos várhoz irányult. Benkő, Kállay összefüggésbe akarják hozni a Rikában lévő Kakasbarázdával, s közvetve a még távolibb Csörszárkával. Orbán B. azonban szorgos kutatásai alapján azt következteti, hogy a Honárka a Feketeügy jobb partjára nem ment által.

E Honárka nem árok, vagy mélyülés, hanem egy szabályszerű, aljában 3 öl széles, 2 öl magas dombor tetejű töltés, mely mocsáros tavak és sűrű nyíresek közt vonul

¹⁾ Orbán B. Székelyföld. III. 20 l. — ²⁾ u. a. III. 93. l. — ³⁾ Orbán B. III. 204. l.

tova. Mellette sáncz (vagyis árok) nem lévén, alkotó anyagja, mi fenéig homok, feltehetőleg a rétyi nyirban, főként a Honárka vonalának közelében lévő azon számos bemélyülésekből vétetett, melyek egy része most tavakká alakult át ¹⁾).

A magyarországi ily árkok sánczai, az eddigi tudósítások szerint, mind földből hányattak, ellenben Székelyföldön roppant, ragacs nélkül összehalmazott szikladarabokból és földből vannak félkerek alakra feltöltve, vagy két ölnyi alappal s épebb helyein 6—7 láb magasságban ²⁾).

Hazánk dunántúli vidékén — tudtomra — még eddig Ördögárokra nincs említés; egyedül Budán a városmajortól kezdve Hunyadorom és Nyék között van feljegyezve Hidegkút és Kovácsi határok összeszőgeléséhez az Ördögároknak egy vonala ³⁾).

E különböző nevű árkokból a föld úgy a Székelyföldön, mint a Duna-Tiszaközön talán mindenütt a nyugoti oldalra van kihányva, s így e földhányásból emelkedett erődfal vagy az általa kerített tér nyugoti felén lakott népek által kelet felőli berohanás elleni védül használtatott, vagy ha nyugot felőli védelmül volt alkalmazva, s így ezen belől kelet felé laktak népek, úgy azon erősítési rendszert kell elfogadnunk, hogy az erőd fala a berohanókkal szemközt alacsonyabb, ellenben belől, hozzájárulván ennek földszínen felüli magasságához az árok mélysége, sokkal magosabb volt.

Engel szerint Avaria Nagy Károly idejében 9 kormánykerületre volt felosztva, s az alkán, vagy kormányzó székhelye neveztetett ringnek ⁴⁾).

Említésre méltó, hogy Árokszállás, Ároktő, valamint Erdélyben Háromszékben: Árokpatak, Árkos, Árokköz helynevek mind a fent leírt árkok közelében esvén, hihetően ezektől nyerték neveiket.

Azon kérdésre, hogy mi volt a honárok? Orbán B. azt állítja, hogy az nem római út; mert a legmere-

¹⁾ Orbán B. III. 170. 1. — ²⁾ A Székelyföld leírása írta Orbán Balázs I. köt. I. 68. 88. 104. 121. 122. 129. 139. 151. 209. 232. 234. 235. II. 10. —

³⁾ Palugyay — Budapest leírása — térképen. — ⁴⁾ Geschichte d. ungr. Reich I. p. 260.

dekebb oldalokon kívül, s benne a római út alkatrészei, a stratumen, nucleus és agger fel nem találhatók. Az elnevezés Hon vagy Hunárok és Atilla útja arra mutatna, hogy ez hún őseink műve, irányzásáncza lehetett, hogy hadjárataik közben hazájukat, katonai telepeiket, hol családjuk s kincsük hátramaradt, megtalálhassák az úttalan rengeteg tömkelegében. De nem ők, a büszke harczfiak csinálták, hanem a meghódított rabszolgánéppel csináltathatták azt.

Fényüző ázsiai népfaj lakott itt, mire mutat az itt talált arany csákány — Háromszék levéltárában ¹⁾.

Philippi (die deutschen Ritter in Burzenl. 44. l.) véleménye meg nem állhat, ki csak azon alapon, mert e töltést a Bodzán Papok sánczának, itt Honárkának nevezik, azt vonja ki, hogy az a németlovagok birtokainak volt védvonala, s hogy Háromszéknek e töltésen alól lévő része a lovagok birtokához tartozott ²⁾.

Az „Árok“ szó hevesmegyei és Csallóközi határnevekben 1015—1260-ig, Árokszeg helynév a Tisza mellett 1067 és 1211-ben fordul elő.

Nagy Károly fentebbi hadjáratában az avarok következő erődítményei említetnek: Kampfolyó melletti sáncz, Comageni sáncz, Bécsen alóli védkör, Rába melléki védkerítés, Dráva-Száva közti ring, belső ring és királyi ring; összesen hét, míg Notker fentebb kilenczet említ.

Pertz szerint az első védkör Cambvizénél és Comagen hegyénél, a tizedik a Tiszántúl Erdély hegyei mellett vagy ezek közt állott ³⁾.

Severini ⁴⁾ azt írja, hogy nyugoti avar Hunniának Pozsonyban 1751-ben megjelent térképén mind a kilencz védkör vidékével együtt következőleg lett megjelölve:

1. A Campfolyónál lévő mellőztetvén, a Comagen hegyi, melynek vidéke hajdan Hagia Vindominae nevet viselt.
2. Muraköz szigetben — Hagia Sadariae.
3. Dráva torkolatánál a Duna mindkét partján — H. Tetel.

¹⁾ Orbán B. III. 170. 171. l. — ²⁾ U. a. u. o. — ³⁾ Poldhraczký I. Béla k. névt. jegyz. 16. l. — ⁴⁾ Pannonia 339. l.

4. Buda mellett a Duna mind két partján — H. Budae et Alpar.

5. Thúróc vidékén — H. Nitraviae.

6. Munkács mellett — H. Hungu.

7. Békésmegyében — H. Bihor.

8. Bánátban Ujpalánka mellett — H. Horom.

9. Erdélyben — H. Ultrasylvaniae.

E védkörök vidéke meghatározásául szolgált adatok előttem ösmeretlenek, s ez csak akkor lenne biztosan eszközölhető, ha ez árkok fenlétéről adatok egész hazánk különböző vidékeiről részletes pontossággal egybegyűjtetnének.

XVII.

A mi már ez igen nagy kiterjedésű árkokatoknak mely nemzet által, s mely korban lett építését illeti:

Az avarok ringjeinek Nagy Károly által lett elpusztíttatása Kr. u. 796 körül történt, s e hunniai táborozásban részt vett vén katona Adalbert elbeszélése után adta elő egy st. galli szerzetes selyp Notker az avarok erődítményeinek leírását, ezt használta Aventin a XVI-dik században; e szerint az „avarárok“ elnevezés az avarok korára vihető vissza.

Ebből már azt lehetne következtetni, hogy ez árkokatok az avarok művei; azonban ez árkok Erdélyben s Hont megyében hom vagy hunárok néven említetnek, s több helyeken Etele királyi lakait, udvarát környezik, — ez ismét azon gondolatra vezet, hogy ez árkokat a húnok készítették, s utánuk az avarok kijavítván, saját védelmükre használták.

De itt ismét Székely István állítása tűnik elő, ki Erdélyben udvarhelyszéki benczédi születésű, s később gönczi ref. lelkész lévén, 1559-ben kiadott krónikája 139-dik lapján a Csörszárkot „még Attilának előtte“ való korból, „mikort itt különb-különb nemzetek lakoznának“, származtatja, s ő, mint született székely, e részben hihetően nemzeti hagyományokra támaszkodott; ugyan ő kimondja,

hogy ez árokkal „nem a Magyarok éltenek, hanem az ő előtők való nemzetségek“, ugyan ezt támogatja azon körülmény, hogy Halason az Ördögárkában Traján császárnak két darab pénze találtatott.

Ha a húnok előtti időre megyünk vissza, ez a rómaiak kora, úgy de láttuk, hogy ez árkokat nem római művek.

Tudjuk a fentebbiekből, hogy a keleti származású nomád nemzetek az állandó letelepedést igénylő földműveléstől idegenkedtek, vagyonuk ingóságokból, főleg nagy számú gulya, ménes és nyájakból állott, s e miatt földhöz kötött, városokba telepített életet nem élhettek; hanem családjaikat szekereken vitték magokkal oly területekre, hol barmaik kellő leelőt s itató helyet kaptak; azonban ha harcra, vagy távol s idegen földre hadjáratba mentek, családjaikat s barmaikat magokkal mindég nem hurczolhatván, ezeknek megrohanás és rablás elleni biztosításául, valamint Ázsiában s Európának ezzel szomszéd vidékein az északi végtelen és mások által nem ösmert vad pusztákat használták (a scythák Dárius, a hiongnuk a chinaiak üldözése ellen) men- és védhelyül: úgy itt Pannonia és Dácia területén ama végtelen puszták hiányozván, s a vidéket a szomszéd ellenséges népek inkább ösmervén, e nomád nemzeteknek nagyobb területű védhelyekre volt szükségük, s a hol ilyet a természeti fekvés nem nyújtott, ott, mint élet-szükséget, bármi munka s erőfeszítéssel is elő kelle teremteniök.

A meddig a történelem, habár homályos adataival felhat, Thráciától északra, a Duna és Fekete tenger közti területen, Kr. e. az V-dik században élt Herodot szerint ¹⁾ „senki sem tudja bizonyosan, miféle emberek laknak; hanem az bizonyos, hogy a Dunán inneni terület végtelen pusztaság, s a nyert értesülések után egyetlen népet említhettek fel, mely „sigyn“ nevet, s med ruházatot visel, s apró gyors lovaik vannak“; — egy más régi író a sigyneket scytha eredetűeknek mondja, a minthogy Strabo ezeket a Kaukaz vidékére helyezi ²⁾.

¹⁾ L. V. c. 9. 10. — ²⁾ Apoll. Rhod. Scholiast. IV. 320. Strabo XI. p. 520.

Benkő írja Fasching után ¹⁾, hogy a régi Dácia európai Scythiának volt egy része, s Herodot ²⁾ azt állítván, hogy az agathyrsoktól foly a Maris (= Maros) folyója s összevegyül az Isterrel, minthogy a Maros Erdélyben ered, önként következik, hogy az időben Erdélynek lakosai a scytha eredetű agathyrsok voltak ³⁾.

Ugyanekkor Thráciában a geta nemzet lakott, ennek egy osztálya, hihetően Zamolxis királyuk alatt a Dunán inneni vidékre költözött, s Kr. e. negyedfélszáz év körül dak név alatt Gothil királyukkal már mint a mai Oláhország lakosai említetnek, Erdélybe s a Tisza mellékére úgy látszik Sarmis királyuk alatt Kr. e. 334 körül jöttek, hol később Sitalk, Dromiket és Orod királyaik idejében sokat háborgattatván a scytháktól vagy skolótoktól, sarmatáktól, trákoktól, illyrektől, szüntelen fegyverben állottak ⁴⁾, s geta név alatt vitézül harczoltak; mígnem mint dákok Pannonia szomszédságába jutván, rólok a Dunatiszaköz, Tiszántúl és Erdély Dácia nevet nyert. Berebist, Kotizo, Dorpan és Decebal dákok királyok a rómaiakkal véres harczokat folytattak, s e közben a dákok a Dunatisza közről a sarmata jászok által Kr. e. 30-ban kiűzettek, majd Kr. u. 106-ban Traján császár Dáciát meghódítván, a dákok egy része a Tanához visszaköltözött, más része pedig Traján római telepeivel egyesült.

A rómaiaktól Dáciát Kr. u. 274-ben a gothok foglalták el, kiknek híres birodalmát egy század múlva a húnok ledöntvén, s a jászok is hozzájuk csatlakozván, a nagy hún birodalom megalakult; de 458-ban ez is összeomolván, 568-ig a gepidák, 800-ig az avarok, 900-ig a kozárok és bolgárok voltak e vidék urai.

A fentebbi árkoklatokra ezek folytán bizvást kimondhatjuk, hogy ezek nem rómaiak által készítettetek, hanem az e vidéken egymást felváltva lakott nomád néptörzsek egyike vagy másika által, s mivel hiányzani látszik bennök bizo-

¹⁾ Transylv. P. I. p. 5. — ²⁾ L. IV. c. 49. 99. — ³⁾ Hene — Beitr. z. dac. Gesch. Hermanst. 1836. 2. s. k. I. Felmer — hist. princip. Transylv. Cibin. 1780. I. 30. — ⁴⁾ Gebhardi I. 55. I.

nyos rendszer, talán nem is egy időben s ugyanazon nemzet által, hanem egyik egy, másik más által újból, vagy saját céljaikhoz képest idomítva, javítva, hosszabbítva ástak; hogy távol hadjárataik alatt honhagyott családjaiknak s nyájaiknak, kevés számú őrség által is megvédhető biztos tanyákkul szolgáljanak ellenséges megrohanás ellen.

Etele húnjainak Erdély egyik szegletébe vonult maradványa, a mai székelység, talán éppen a fent elősorolt árkolások által önmaga pótolva a természeti fekvés hiányát, volt képes magát századokig megvéde, fentartani, s innét van, hogy a Székelyföldön az ily erősítvény egyrésze hon- vagy hunárok nevet visel, míg a többi rész nevei a nemzeti mesék homályos rétegeiben vész el.

Midőn Etele legfényesebb lakát Jászberény tájára helyeztük, nem önként következik-e, hogy az e vidéken, a Tápó, Zagyva, Tarna, Tisza folyók s Mátra erdős bércei előnyeinek felhasználása mellett, majdnem párhuzamosan vont árkolás a királyi lakhely, család, és hihetően itt őrzött nemzeti kincstár biztosításául s megvédési könnyebbségéül a húnok által készíttetett; majd az avarok által megújíttatván, ugyan e célra használtatott.

A B.-Újváros határában Révész Imre által jelesül kimutatott Etellaka is, azon kívül, hogy a Tisza, ennek moesáros erei, s a Hortobágy és Kadarcs hármás Körös és Maros folyók által természetileg védve volt, a Debreczentől Aradig, a Tiszán Sas és Csépa közt átmenő s Szeghalomig nyomozható árkokat által is biztosságba helyezettetett.

Hasonlóan a Székelyföldön az ős város Udvarhely, hol nemzeti hagyomány szerint szinte volt Etelének laka, a természet nagyszerű védművein kívül, még a nagy területes bekerítő árkok által is meg volt erősítve.

BETŰSOROS NÉVMUTATÓ

A

JÁSZ-KUNOK TÖRTÉNETE

ELSŐ KÖTETÉHEZ.

A.

Aadu 25.
 Abab 134.
 Abar 60.,...ok 271. 276. 277.
 346. 501....országa 501. 502.
 Abaraner 501.
 Abarbina 501.
 Abarniai 501.
 Abasg-zechek 276.
 Abdus 168.
 Abiok 67. 113.
 Abony 398.
 Abrahám avar khán 553.
 Abtelita 252. 269.
 Abu-Bekr 537.
 Achilles scythia király 59.
 Acimineum 316.
 Adalbert 561.
 Adalgis 544.
 Adiabena 154. 169.
 Adó — 700 font arany 369.
 Ad statuas Colossas 324.
 Adrianopol 518.
 Adyrmach 89. 91.
 Aetius. 344. 349. 367. 370. 374.
 378. 418. 420—1. 425. 429—
 31. 435. 443. 456.
 Afghan 139.
 Afvarris 260.
 Agag 32.
 Agarenok 174.
 Agathys 56....thyrsok 67. 99.
 100. 399. 582.
 Aghidulf 525.
 Aginthaeos 386.
 Ahmet 26.

Ahuradata 92.
 Akarni 78.
 Akatzirok 257. 373. 482. 503.
 532.
 Akum 485. 492.
 Ala 130.
 Aladár 475.
 Alanar 138.
 Alanica 133.
 Alanors 128.
 Alan... hegy 72....nok 70. 91.
 80. nyelve, ruházata 90. 282.
 hosszú haja 90. 128. caucasi-
 gena 130. 137....scythák 130.
 ...russok 130....warágok 130.
 ...gothok 130. fegyvere 131.
 eredete 131. kereskedése 131.
 neve 132. történelme 132—
 139. 172. 187. 202. 253. 254.
 273. 276. 282. 297. 301. 332.
 334. 335. 366. 373. 418. 421.
 430. 449. 476. 503.
 Alarik 345.
 Alaunok 67. 79. 129. 278.
 Alazok 123.
 Alazonok 67. 128. 129. 130.
 Al-a-jászok 291.
 Alaviv 334.
 Alban 111....ni kapu 71.
 Albanok 128—9. 133—4. 280.
 Alboin 506. 507. 565.
 Alda 137.
 Aleman nemzet 337. 345. 347.
 Alenon 147.
 Alexander 520.
 Alejus 147.
 Alieni 147.
 Alienigenae 147.

- Alienon 147.
 Alipzur 332.
 Alirumna 59.
 Allophylus 147.
 Alon 129.
 Alonta 71. 268.
 Alpár 580.
 Altai 72.
 Altaripa 324.
 Alzidzur 332.
 Amalasuntha 486.
 Amaldsur 368.
 Amalekita 32. 33.
 Amazonok 16. 34—44. 67. 132.
 293. 294. fegyverzete 35. fo-
 lyó 38. kormányserkezete 35.
 neve 43. pénzei 40. scythák 41.
 egyházai 40. városai 40.
 Amaxobiok 132.
 Amenoph I. 26. II. 27.
 Amicen jászok 315.
 Amminasp 112.
 Ammius 333.
 Amizok 88.
 Amorg sák király 93.
 Amu-pásztor 25. 28.
 Amuntimaeos 24.
 Amuthartaeos 24.
 Amyntas 103. 123.
 Amyrgi scythák 264. 296.
 Anacharsis 61. 87.... kelyhe 61.
 64.... jelleme 61. szobra 62.
 Anait 70.
 Anacuph 137.
 Anchial 515. 517—9.
 Andagis 433.
 Andragoras 148.
 Andronik 138.
 Anian 425.
 Annos 555. 556.
 Anthropophagok 99. 100.
 Antiochia 162.
 Antiope 36.
 Antok 335. 488. 493. 504. 505.
 Antonia 174. 177.
 Antonin 308.
 Antonius 163—66.
 Anuschirvan 289.
 Apachtaria 271.
 Aparni 78. 501.
 Apepi 25.
 Apia 63.
 Apolló tisztelete 60.
 Apur 28.
 Aquileja 343. 346. 444.
 Arahár 314.
 Aral tó 73.
 Aram 19. 78.
 Arany nap 171.
 Arasac nép 73.
 Araxes 93.
 Arbela 111. 179.
 Arbies 323.
 Arciaca 429.
 Argonauta háború 291.
 Argunt 142.
 Arhavelik 135.
 Ariapith scytha király 62.
 Ariaram 96.
 Arimaspok 51.
 Arimaz 121.
 Ariophorm 139.
 Aristobul 163.
 Armenia 109. 149.
 Arpoxa 55.
 Árokszállás 565. 578.
 Ároktő 565—6. 578.
 Argos királyság 26.
 Árpabor 403.
 Arsac 148. 149.... Nagy 150.
 168. 181. 186.... család 187.
 Arsacom 89.
 Artabaz 151.
 Artaban 96.
 Artaban I. 150. II. 152. 167. III.
 168—9. 185. IV. 176. 177—
 181.
 Artaschir 135.
 Artaxat 154. 170.
 Artaxerxes 181.
 Artaxias 164.
 Artavasd 165.
 Artemis 23. 43.
 Artimpasa 63.

Artuchas 109.
 Arja törzs 4.
 As 130. 150. 271.
 Asbahe 555.
 Ascan 136. 150.
 Asianok 152.
 Ask 148.
 Asparuch 539.
 Assacan 124—5.
 As-sacen 73. 124. 127.
 Assagartya 67.
 Assages 125.
 Assyria 44.
 Astarte 43. 44.
 Athanarich 333. 334. 339.
 Atheas scytha király 110.
 Athelnil 280.
 Athena 23.
 Atropatene 153. 530.
 Attakám 369.
 Attas 126.
 Attila 340. ... halom 358. 391.
 ... kapu 391. ... útja 561.
 575.
 Attinas 121.
 Augan 136.
 Augar 157. 159.
 Augsburg 449.
 Augustus 165.
 Ayas 283. 292.
 Azim 378.
 Avarárok 561. szerkezete 561.
 562. 570. 575. 577—8. erő-
 dők központja 562. Oláh al-
 földön 570. Hontban 573.
 Csallóközben 573. Szávánál
 573. Csehországban 573. Er-
 délyben 573. Magyarorszá-
 gban 578. építője 580—582.
 építési kora 580. ,
 Avaria 513. 554. 555. kerületei
 578.
 Avarok 68. 80. 137. 257. 271.
 ... árka 461. 549. 559. or-
 szága 501. hun eredete 502.
 nyugotiak 502. keletiek 502.
 nyelve 502. 504. ruházata

502—4. 540. 557. hajviselete
 503—505. szokása 510. 513.
 514. halálosítélete 515—6. fő-
 papja 516. 522. letelepedése
 Dalmátiában 523. 525. khánja
 531. 538. 546. Chrobatiában
 539. esküje 540. térítése 541.
 554. határvillongása 542. 544.
 legfőbb tisztjei 544. erősítőm-
 ényei 547. 548. 561. 577.
 579. 580. keresztsége 550. ki-
 költözése 554. követői 554.
 nemzeti élete 556. évpénze
 557. viszonya más népekhez
 556. 557. gyarmatosítása 557.
 európai birodalma 558. kor-
 mányformája 558. hadi szer-
 vezete 559. védgátai 559. ke-
 reskedése 559. erkölce 559.
 fénytízése 559. sátrai 559. ké-
 pessége 560. udvarhölgyei 560.
 házai 562. vallása 560. 577.
 hazai emléke 561. sövénye
 561. falui 562. khánja palo-
 tája 562. nemzeti kincstára
 562. khánja fejedelmi laka 567.
 telepe 577.
 Avar ... város 25. 26. 287. ...
 király név 502.
 Avasgok 137.

B.

Babel 18.
 Babyroni feliratok 21. 150. tég-
 lák 57.
 Bacas 150.
 Bácskaság 307.
 Bactra 79. 107. 112. 114. 121.
 150—2. 203.
 Bactriánok 50. 79. 113. 123. 134.
 169. 207. 213. 215. 220. 222.
 Bagä 123.
 Balack 276.
 Balázs árka 561. 576.
 Ballomar 346.

Balvanistie 396.
 Banadasp 309.
 Baranok 142.
 Barbar birodalom 373.
 Barbarie-la-ut 442.
 Bardan 169.
 Basilidák 254. 259. 260. 278. 293.
 Basilius scytha 260. 292. 293. 299.
 Baskiria 252—3.
 Bastarnok 80. 132. 421.
 Bartja 207.
 Bayer 193.
 Baja 524.
 Bajánbáza 524.
 Baján khán 505. 507—512. 514. 517. 518. 524. 565. királyi laka 513. négy fia 524.
 Becse vára 397.
 Beeskerek 397.
 Béga 397.
 Behistuni scytha ékirat 9. 23. 67. 147. 259. 260. 263.
 Bél 19. 26. 266.
 Béla 329. 335. 339. 350.
 Belisarius 486. 492. 495. 497. 498.
 Bellona 43. 266.
 Bendaguz 329. 366.
 Berden 113. 121.
 Bere 411. 413. 414.
 Bersili 272.
 Berta 543.
 Besenyők 68. 269. 283. 300. 332. temetkezési helye 565.
 Bessa 485.
 Bessok 304.
 Bessus 111—2.
 Biblia magyar régi 288.
 Bihar 580.
 Birs-Nimrud 18.
 Blakhernai 536.
 Blekingi csata 279.
 Blivilas 485.
 Boaret 276.
 Bodogvár 568.

Boërebist 297. 301. 303. 582.
 Boiskok 332.
 Bokolabráz 516.
 Bologez I. 170. 172. II. 174. III. 175. IV. 175. 176. V. 176.
 Bolgárok 68. 80. 138. 257. 487. 489. 492. 493. 496. 534. 538. 554. 556. 559. viselete — pányvája 488. lovassága 521. országa alakul 540. nemzeti-sége 540.
 Bonon 167. 170.
 Bonta 464.
 Bonus 507. 508. 535.
 Bordan 172.
 Borman 323. 563.
 Borysthen 55. 69. 293.
 Bosporanok 90.
 Bospori húnok 492.
 Bosnyák ország alakul 539.
 Boza 403—406.
 Braha 404.
 Bregetio 319.
 Bucharía 224. 242. 249. 252.
 Buda 580.
 Buda 329. 330. 369. 375. 378. 381. 398. neje 390.
 Budinok 99. 100.
 Budvár 64—5
 Bulchu 379.
 Burátok áldozása 81.
 Burgundok 142. 257. 278. 418. 423. 430.

C.

Cadus 111.
 Caesar 162.
 Çakas 291.
 Caligula 169.
 Candan 323. 398.
 Captac 136.
 Capchat-comanok 273.
 Car-ok 33.
 Caracalla 176. 177.
 Caran 120.

Carduchok 108. 147.
 Carnic. 340.
 Carpilio 368. 389.
 Carpok 142.
 Carrae 158. 160.
 Caspi kapu 71. 289.
 Cassius 71. 162.
 Cass 517.
 Catalauni csata 135.
 Catalaun lásd Chalons.
 Cateheu 211.
 Caucas 71. 72. 137... si törzsek
 530. 531.
 Caun 32. 263. 282.
 Cajus Caesar 166.
 Ceraunok 263.
 Cetius 548.
 Chaboras 157.
 Chagan 558.
 Chaldaeok 110.
 Chalons 354. 429. 430. 433. 436.
 437. múzeum 439—40.
 Chalonsi csata 354.
 Chalybok 109. 110.
 Chamanene 266.
 Chami puszta 211.
 Chamo 217.
 Chan 558.
 Chanaán 266.
 Chanalín 218.
 Chansy 207. 209. 248. 249.
 Chan-Song 195. 203.
 Chaotsche 230.
 Characen 151.
 Chara-un 270. 278.
 Chaschgar 222.
 Chazaria 269... khágánja 271.
 Chazarok 136. 269. névváltozéakai
 269.
 Chenchen 211. 246. 252.
 Chennu 26.
 Chensy=Chansy
 Chenju 206.
 Chersoniták 144. 302.
 Cheruskok 345—6.
 Chersones 48.
 China 73.

Chinai... hiongnuk 193. 197...
 évkönyvek 195. császár pe-
 esétje 241. 244. őstörténet 196.
 —200. hunok 202. művek
 356. kőfal 200. 204. 205.
 ... ak törvénye 214. 218.
 Chiniladan 51.
 Chion, chioniták 266. 280. 281.
 lakhelye 266. temetkezése 281.
 353.
 Choana 263.
 Choanok 279.
 Choman 268.
 Chorasmok 79. 121. 126... mia
 207.
 Chorasán 215. 220.
 Chosro 173.
 Chosroës 566.
 Chrutzon 137.
 Chrysaphius 383—4. 389. 414.
 417—8.
 Chum 266.
 Chuni-hohestorf 351.
 Chunisberg 351. 542.
 Chunnu nép 197.
 Chúnok 67. 242—3. 278. 279.
 ...Dágh 263...név változéakai
 258. 260.... törzs 502.
 Chunigard 279.
 Cicero 162.
 Cidaris 165. 270.
 Cidariták 257.
 Cimmerek 51. 52. 257.
 Circassok 136.
 Claudius 169.
 Cleoph 124.
 Coamanok 267.
 Cobar méd főnök 112.
 Coetek 110.
 Colchok 110.
 Comarok 267.
 Comana 266.
 Comania 130. 259. 269.
 Comaniath Albith 269.
 Comanit 268.
 Comanok 136. 190. 258. 267—8.
 274.

Comentiol 517.
 Commagenok 267. 351. 542.
 Comman 267.
 Confutse 195. 196.
 Constantius 390.
 Cophaeus 125.
 Corea 207.
 Cornides előszó 5.
 Cosmos ital 404.
 Costoboj 134.
 Cotyso 304.
 Cotzager 50°. 503.
 Coucy kun lovag 355.
 Crassus 155—161. 166.
 Crater 121. 122.
 Cremnő 294.
 Crustemia 48.
 Csaba 402. 475.
 Csát 377. 387. 388.
 Csele 329.
 Cserkesz hegyek 289.
 Cserepaje 396.
 Cseréptörédékek 361.
 Csersz király 566.
 Csésze 55. 57. 116. 353.
 Csikszék 479. 480.
 Csongrád 398.
 Csörsz 409. 509. 566. árka 460.
 561. 564. avar király 564.
 eredete 564. 566. Havasalföl-
 dön 574. 577. khán dombja
 564.
 Csüd sirhalmok 355.
 Csurgói húnhalmok 352.
 Ctesiphon 157. 172. 173. 175.
 178. 181.
 Cuma 266.
 Cuman 136. 266—8.... város
 296.
 Cumana 267.
 Cumania 273....vár 268—9.
 Cumara 267.
 Cumin 263.
 Cunaxa 107.
 Cuni város=Cumi 263.
 Cuturgurok 257.
 Cyaxar 51. 96.

Cygla mező 478.
 Cyropolis 113.
 Cyrus 43. 92. 93. 107.
 Czepléd vidéke 398. 407. 479
 Cézönmaur 349.

D.

Daák 67. 78. 111. 120. 123.
 167—9 hadakozás módja 78.
 nomád 148.
 Dacia 333. 399. 582.
 Dacivora 324.
 Dacus 283.
 Dagobert 538.
 Dák-jászok 300. 301.
 Dákok 299. 304. 306. 399.
 Dalmatia 443.
 Damasek 64.
 Dana 26.
 Dandam scytha 88.
 Dapyx 304.
 Daravár 136. 149.
 Darius 107. 254. 261. hadjá-
 rata 96—103. czime 103.
 Darius codom. 111.
 Dasjusok 291.
 Dataphernes 123.
 Decebal 172. 306. 307. 582.
 Decunok 263.
 Deguignes 193.
 Denghizik 475. 478. 481—3.
 halála 484.
 Desiderius 544.
 Detrik—veronai—337—9. 342.
 348. 392.
 Deucalion scytha 60.
 Diana 48.
 Dias 283. 298.
 Diogenes 144.
 Diophant 133.
 Ditrik 421.
 Dóczy tó 398.
 Domitian 306. 307.
 Donát 364.

Dorpan 582.
 Drékon 389. 396.
 Drencon 416.
 Dricea 396.
 Drinápoly 334. 533.
 Drizipera 523.
 Dromik 582.
 Dschit 130.
 Dunaparti őrhelyek 300. erődök
 303. várdák 304. 307. 310.
 318. völgye 516.
 Dunatiszaközi sarmat jászok 301.
 303. 316. 362. 399—401.
 571.
 Dzungar 212.

E.

Ecbatana 181.
 Edda 470.
 Edek 257. 383. 384. 385—7.
 389. 415.
 Eftalita 213. 252. 257. 270. 271.
 hún 504.
 Égésfekvetek 361.
 Egyiptomi feliratok 21. 30. 260.
 hyksosok 24.
 Eisenach 391. 392. 436.
 Ékiratok 7. 8. 21. 22. 23.
 Ellák 135. 373. 407. 475—6.
 Első nemzeti gyűlés 421.
 Elymacok 150—1.
 Emmerám 541.
 Emnedzár 475—6. 485
 Emorusok 287.
 Enareas scythák 50.
 Enet 54.
 Enyo 43.
 Ephtalam 271.
 Erlaf 555.
 Érd 329—31. 368.
 Esilas 368. 389. 414—6.
 Északi nomádok 29.
 Eszkám 389.
 Etel — folyó 260. 332. laka 393.
 394. 399. 583. és uzu 370.

Etele 18. 73. 193. 257. 320. 325.
 330. kúnjai 260. kora 330.
 332. király 331. 369. terve
 332. fiai 340. 342. 343—4.
 368. 456. 473. utódai 368—9.
 neve 370. születése 370. ter-
 mete 371. természete 371. öltö-
 zete 371. élelme 371. jelleme
 371—2. hadvezér 372. diplo-
 mata 372. ellenségei 372. 374.
 hadserege 373. hódításai 374.
 376. keleti hadjárata 374. kö-
 vetsége a goiekhez 374. bur-
 gundok ellen 374. czime 372.
 Genserichel szövöttek 375.
 római főhadvezér 375. Theo-
 dosiussal békét köt 376. udvari
 titkára 378. kardja 379. ék-
 szerei 380. keleti követsége
 381. vára 381. 392. 439. 441.
 455. tekintélye 382. 421. elő-
 dei 385. fejedelmi scythá 387.
 388. 390. laka 390. 391. 476.
 tiszántúli szállása 391. királyi
 laka 391. 580. magán birtokai
 391. udvartartása 392. 436.
 nagy falubeli lakása 393. udvari
 főtisztjei lakása 393. nyári laka
 393—5. sátrai 394. udvara
 395. 406. igazságszolgáltatása
 409. római tábornagy 409. lako-
 mája 410—11. egyszerűsége
 411. ebédje 413—6. Thráciát
 pusztítja 417. 443. galliai had-
 járata 418. 421. szövetsége 420.
 seregének száma 421. Rajnán
 átkel 422—3. útja 424. Orle-
 ans alatt 425. politikája 427
 —8. kaszás szekerei 430. szó-
 noklata 431. szekérvára 434.
 439. utca 441. tábora 441.
 őrszemei 442—3. Moesiában
 443. Aquilejánál 443. Raven-
 nánál 447. és Leo pápa 448.
 hatalmának fénypontján 454.
 nejei 454. 475. lakodalma 455.
 halála 455. temetése 456. 458.

sirja 441. 457. birodalma kiterjedése 459. szobra 465. névvel hamis pénzek 466. korának irodalma 467. mondák 470. rendelkezése 475. fiai osztálya 475. különválása 478.

Etelrug 280.

Eudokia 532.

Euftrat 174.

Eumel 139.

Euthalita 252. 269. hunok 269.

Eusenok 280.

Exampae vidék 68.

Exedar 173

Ejtasal-ongor-hún 277.

Evilath 18—9.

F.

Falonok 273.

Farkas ujongatás 317.

Fastrade 547. 549. 550.

Fehér ... lóval áldozás 61. hún 532.

Feketeköpenyesek 278. 290.

Fekete Lajos E. 8.

Félegyháza 398. 568.

Felesetéeme 147.

Feliratok 356.

Fénszaru 563.

Fejér György E. 7.

Ferencszállása 568.

Fejedelmi méta 575.

Fílep macedoniai király 110. 188.

Fínnék 279.

Firduzi 46.

Fiume 541.

Forum Julii 526.

Fossaticus hún 485.

Fotchuloijoti 238.

Földvár 556.

Fragiled 314.

Franko-chorion 553.

Frank uralom 542. birodalom 543.

Frank törzsek 418. 430.

Friaul 525. 541. 545

Fridighern 334.

Froilas 485.

Fulminasrix legio 308.

Furuzsina 577.

G.

Gaensie = parthus 216.

Gain 365.

Gas 283.

Gaun 364.

Gazarok 136.

Gaziur 266.

Geiza vezér 328.

Gelanok 280.

Gelon 56. 99. 421.

Genoveva 424.

Genzerich 375. 376. 420.

Gepidák 73. 135. 291. 346. 421. 456. 476. 493—5. 506. 516. 524. 534. 559.

Gergely püspök 126. 282.

Germanicus 168.

Germanok 559.

German tábornok 499. 500.

Gerold 553. 561.

Gerrhus 59. 70. 104. 268. 278. 353.

Gessac 142.

Get 130.

Geták 79. 128. 254. 297. 299. 304. 366. 399. pusztasága 299.

Geugenek 374.

Gheism 475. 485.

Ghiszulf 525. 527.

Ghus 274.

Giás 283.

Giaz 283.

Gigasok árka 573.

Glonos kún király 276.

Gnuar 61.

Góbi 73. 195. 200. 205. 217.

Goelitam 233.

Goliad 288.
 Gondikár 423.
 Gordas 492.
 Gordiaeus 153.
 Gordiana 154.
 Goroly hegyek 107.
 Gorgo 270.
 Gorman 323.
 Gotarz 169.
 Gothil 582.
 Góthok 80. 134. 136. 142. 143.
 187 - 8. 282. 311. 320. 332.
 365. 375. 399. 435. jászok
 földén 312. keletiek 333 - 4.
 433. nyugotiak 333. 433.
 Grangierius 439.
 Grimoald 526.
 Grumbat 280. 353.
 Gubaz lazok királya 276.
 Gun 258.
 Gyas 283.
 Gyula vezér 422.

H.

Hadrian 174. 307.
 Hadúr kardja scytháknál 81. alá-
 noknál 131. Etele húnjainál
 379. 380. 410.
 Hadúr leányai 35.
 Haga 561. 562.
 Haithal, Haithelah, Hajathelaim,
 Hajathelita 213. 252. 269.
 Halas 442. 568. 581.
 Halmok 338.
 Haram, horom 272.
 Haraschgar 246.
 Harcas 219. 235.
 Harka 568.
 Harmonia 44.
 Harpas folyó 109.
 Harund 279.
 Hecatompylos 149. 181.
 Hegin 561. 562.
 Hellenek mondái 59.
 Helvetia 423.

Hephtalita 271.
 Heraclea 528.
 Heraclius 527. 529. 537 - 8.
 Hercules 55. 59. 60. 63. szo-
 bor 56.
 Hercuniat 263.
 Hercynia 263. 346.
 Herik 551.
 Hermanarich 332. 333. 339.
 Hernákh lásd Irnák.
 Herodot 105.
 Herta torony 486.
 Herul 421.
 Hiai 242.
 Hien 248.
 Hienle 243.
 Hien-vam 207.
 Hien-yun 195.
 Hieroglyphek 21. 356.
 Hik-schasu 25.
 Hiongnuk 80. 193. 195. 197.
 lakhelye 197. 200. 201. élet-
 módja 201. öltönye 201. becstü-
 letszava 201. vitézsége 201.
 harczi szokása 201. hadvise-
 lése 202. 214. fegyvere 202.
 áldozata 202. 204. 208. 236.
 248. lovai 204. 209. király-
 választása 207. főrangú csalá-
 ládaik 207. kormányzata 207.
 trónörökös 207. 224. főméltó-
 sági 208. lovas hadaik 208.
 királyi udvara 208. gyárai 208.
 tanácskozása 208. népgyűlése
 208. vallása 208. 248. politi-
 kai és vallási szerkezete 208.
 vicekirálya 211. 221. pusztái
 214. 217. homok fergeteg 218.
 védett helye 218. ősi szokásai
 232. 238. 241. 244. 246. fő-
 méltóságaik örökösei 232. bel-
 háború 232. országgyűlés 217.
 234. esküje 236. királyaik dol-
 gai 238. íjj gyártói 238. ...nál
 pecsét a szolgaság jelképe 244.
 nyolcz nemzetsége 245. ...nál
 rovarfaj 246. északi részekre

- szoríttatnak 246. Tanjo sátora
 247. birodalma déli, északi
 247. lakomája és közbjátékaik
 248. ősi joga 248...nál éh-
 ség 251. birodalma elesése
 251. győzelmi emléktük 251.
 szavak 259. déli húnok 247
 —251. 356. 369. északi hún-
 ok 247—250 Baskiriába te-
 lepedése 251. 254.
 Hispania 422. 436.
 Histiaeos 102.
 Hiulai 229.
 Hohansi 233. 247.
 Holoko 224. 225.
 Homa 44.
 Honárok 561. 573—5. 577—8.
 Honoria 369. 419. 449. 475.
 Horka 23.
 Horgasér-melyéke 289.
 Hormidák 481.
 Horom 580.
 Horvátok 539.
 Horváth Péter E. 6. 8. István
 E. 7.
 Houhienvam 252.
 Houteok 211.
 Hoyenti 226.
 Hukivam 233.
 Húnárok 460.
 Húnas 291.
 Hunerik 420.
 Hún fejedelem 260.
 Hungu 580.
 Húnhalmok 352.
 Hunias nemzet 261.
 Hunivár 259. 477. 487.
 Hunk 278.
 Hunnae 262.
 Hunnia 337. 513. 543. 551. szék-
 helye 389. szervezése 553—5.
 avar 579.
 Hunnenbette 357.
 Hunnengräber 357.
 Hunnu-senep 30.
 Hunnu-uatur 30.
 Húnok 30. 46. 47. 67. 80. 126.
 127. 130—1. 135. 151—2.
 181. 193—4. 196. 200. 202.
 364—8. scythák 3. 20. 51.
 68. kancsói 57. 59. viselete
 127. Chinamellékiek=hiongnuk
 191. gyarmatok 203—4. fehé-
 rek 213. 225. 257. 269. 270.
 373. 501. 532. nyolcz nem-
 zetsége 245. Oxus mellékiek
 252. vándorlók 254. nevezete
 257. nyugoti vagy uraliak 257.
 269. 270. 274. 327. feketék
 269—71. 327. 373. keleti
 vagy kaspiak 269. 501. sabi-
 rok 275. scythiai lakása 277
 —8. viselt dolgai 279. 280.
 282. keresztyén hitre térítése
 282. 320. 365. nagy biró-
 dalma — első — 325. második
 513. 524. történeti jelentősége
 327. ősi szokása 327. hírnö-
 kök 327. népgyűlése 328.
 330. ősi kelyhe 328. öltözet
 360. 485. 492. sirja 360.
 hadvezérei 328. kapitányai
 328. birája 328. véreskard-
 hordozás 328. hét vezér 330.
 trónöröklés 331. hadi és pol-
 gári szervezete 332. létszáma
 332 — 4. Konstantinápolynál
 335. Thraciában 335. a Tiszá-
 nál 337—9. 346. halottak meg-
 égetése 332. 354. táborá 365.
 hurokvetése 365. átpártolása
 370. 378. temetkezése 363.
 436. 445. fegyverei 373. követ-
 sége 382. szökevényei névsora
 389. 399. első nemzeti gyűlése
 402. 409. dalnok 412. dallok
 412. jelleme 414. nemzeti jósai
 430. nyergei 446. maradványai
 Schweitzban 449—54. gyász-
 éneke 457. halotti tora 457.
 halomhányás 457. emlékei 460.
 székelyírás 461. emlékhelyne-
 vek 462. 465. csapatai 478.
 hajviselete 485. törzsek 482.

485. 491. gyarmatok 484. szabad kereskedése 482. bálványai 492. Bospor mellékiek 492. avarok 493. 500. 501.. 504. 534. 546. hajóhada 501. íjjai 534.
 Hunor 54.
 Hunsceytha sírköszobrok 59.
 Hunsdorf 378.
 Hunsrück 335.
 Hunjo 195.
 Hun — ugur — 503. 504. 534.
 Hüne 258. 263.
 Hutuguseu 234.
 Hypanis 69.
 Hyrcan 163. 172.
 Hyrcania 112. 150. 151.
 Hyrcanok 111. 148. 149.
 Hyksosok 23. 25. 27. 261. 286. dynastiája 25. 26. eredete 27. nemzetisége 27. scythák 28. philistæusok 30. hunscytha néptörzs 289.
 Hylæa 71.
 Hypacir 70.

I.

Iai 283.
 Iaon 283.
 Ibaran 501.
 Iberek 134.
 Idanthys 50. 57. 96. 98 — 100. 105.
 Idat 151.
 Ieson 283.
 Igurok 223. 225. 228 — 31 239. 246. 249. 250. 253. nyelve 240. déli, északi 252.
 Iguz 186.
 Ildiko 454.
 Ili folyó 211. 212. 119. 253.
 Ilim 235.
 Ilin 34.
 Ill 144.
 Illyr-jászok 297.

Illuricum 283.
 Ima hegység 72. 129.
 In chan 208.
 India 220.
 Indiai hadjárat 122.
 Indok 107.
 Indoscytha-pénzek 23. — 124.
 Indoscythia 73. 127. 213. 265.
 Indus folyó 72.
 Ingo 554.
 Ion 283. 300.
 Iphigenia 48. 267.
 Ir — Iron 130.
 Irene 543. 545.
 Iris 43.
 Irnák 412. 475. 478. 482. 485.
 Irott emlékek 68.
 Irtisch 211. 219. 251.
 Iss 283. 292.
 Issatis 292.
 Issaæok 297.
 Issicus simus 292.
 Ister 48. 69. 100. 127. 386.
 Ister mellékiek 110.
 István I. kir. 56.
 Itamar 332. 368.
 Itatz 137.
 Izat 169.
 Ijjász hadosztály 284.
 Iv vagy Ijj 83. 100. 208. gyártók 238.

K.

Káças 291.
 Kadicsa 329. 339. 350.
 Kádár 328.
 Kaduydas scytha király 61.
 Kahlenberg 351.
 Khán... cím 503. 544. 550.
 Khazaria 259.
 Kakas barázda 561. 574. 576. 577.
 Kalkal 483.
 Kallipidák 129.

Kalmátok áldozása 83. költözése 75.

Kam 245. 268.

Kama 72.

Kamp folyó 548. 579.

Kám ital 402. 406.

Kananiták 33.

Kancsó 84. 354. 358. 361—2. 440.

Kanczafejő seythák 55. 74.

Kandax 135.

Kandikh 503.

Kani avar követ 554.

Kandax 478.

Kaptechak 211. 215.

Kapschat 136.

Kaphtor 31.

Karamania 207.

Karatak 270.

Karatchaiok 273.

Karaton 364.

Karbaluk 51.

Karduchok 107. 108. 403.

Karnaki palota 261.

Károly — nagy — 543. anyja 543. hadi előkészületei 546. hadi műveletei 547. 548 550. tervei 550. 553.

Kartas 114.

Kaschgar 230. 249.

Kasluchok 31.

Kattok 134. 305 — 9. 313—4. 318 — 9. 342.

Kaukas 268. — i kapu 275.

Kaun 364.

Kaunberg 351.

Kazarok=chazarok=gazarok 68. 80. 182. 258. 271. 300. 389. 421. tenger 271. királyság 407. törzs 532. főnök 532. lásd kozárok.

Kavah 148.

Kecskemét 398.

Kelenföld 338. 351.

Keleti régi főnéptörzsek 4.

Kelyhek — arany — 125. 328. 353.

Kerekegyháza 573.

Kereteus 31.

Kermichion 126—7. 266. 274.

Keve 338. 349.

Keveháza 329. 338. 351. 458. nagy hún temető 352.

Khatzirok 532.

Khita 29.

Khosroës 509. 530. 531.

Khotensek 248.

Khrobatok 539.

Kiau 243.

Kidariták 270.

Kienkuen 236.

Kienmi 235.

Kieuchan 232.

Kiew 268.

Kiliusu 250.

Kimiz 403. 405.

King 195.

Kinggan 200.

Kinialkh 494. 495.

Kleopatra 162. 164. 165.

Kirgiz nő 75.

Királyi seythák 67. 76. 99. 254. 259—60. 292. 294. 377. 409.

Kisárok 561. 563.

Kis Dénes 265.

Kisújszállás 568.

Kiulihoi 221. 231.

Kiunsou 231.

Kiuntching 213 — 4.

Kiuntci 252.

Kiutching 151.

Kiutkuok 249.

Kijo 211.

Kohurlui 570.

Kokh 520.

Kolaxa 55.

Kolivam 233.

Köles 389.

Költözködése az ázsiai népeknek 75.

Koman 266.

Komana 43 — 4.

Konstantin 401. 404.

Konstantinápoly 334. 534.

Konstancz titkár 378.
 Korak 49. 92.
 Korda 373.
 Korsabad 23.
 Körtvéltó 398.
 Kő ... szobrok 338. 353. 357.
 bálvány 351. halom 355. kö-
 vek 358. vetés a sírra 359.
 darabok 362.
 Kőve 329.
 Kréta 31.
 Krethi 31.
 Krimhild 475.
 Krum bolgár király 554.
 Kotizó 582.
 Kotzager 503. 513.
 Koukoi 240.
 Kozárok 271. 272. kara=fekete
 272. fehér 272. 354. temet-
 kezése 354. lakomája 354.
 köhalom 354. sírdombjai 354.
 leánykérés 354.
 Kulchi lovak 222.
 Kum 268. 275.
 Kuma 71. 258. 268.
 Kumai 268.
 Kumisz 86. 184. 354. 362. 403
 — 4. készítése 405—6.
 Kumnuchenyoí 243.
 Kumtsuh 210.
 Kunimund 507. 565.
 Kun — tala ország 261.
 Kunag 87.
 Kün ... nemzet 266. 272. 300.
 440. szülőföldre 19. nyelve
 258. szó eredete 258. szó
 jelentése 259. név régisége
 260. halmok 354. 355. 357.
 házánkban 358. 361. 466.
 szobrok 354. 357. lovag 355.
 csésze 57. süveg 85. név 87.
 Kúnok 51. 68. 126. 258. 268.
 273. 274. 293. scytha eredete
 4. Kiewnél 58. véresküje 58.
 királya 58. szövetségkötés módja
 58. Erdélyben 65. nemzete 257.
 fehérek 271. 297. 332. feke-

ték 269. 332. régi lakhelye
 275. sirjai 353. 357. 359.
 temetőhelyei 354. temetkezése
 355. kormányserkezete 481.
 Kúpa 57.
 Kurgánok 105. 357. 363.
 Kurmis — tárnuc 404.
 Kurszikh 409.
 Kurs — király — árka 563. avar
 khán 566. 567.
 Kuschit nép 24. 32. 46.
 Kutrager 504.
 Kutrigurok 487. 493—501. 504.
 508.
 Kuteiechovi 225.
 Küne 263.
 Kytanok 129.

L.

Labiennus 163.
 Lakás 393.
 Lampeta 35.
 Lantin 96.
 Lascham 211. 212.
 Latrunculi 272. 274. 300.
 Laureacum 542
 Lazok 136. 276.
 Lél 379.
 Leucanor 89.
 Leulan 220. 222. 223. 224.
 Leo ... pápa 448. ... császár 483.
 Libertem 488.
 Lientichi 207.
 Liguria 446.
 Liknen 208.
 Lipoxa 55.
 Lítóha 555.
 Liudewit 555.
 Liutberg 544. 545.
 Lóáldozat 131.
 Lófejő nemzet 55.
 Lonchát 89.
 Longobard 337. 339. 345—7.
 477. 493—4. 506. 509. 525.
 Lőrincz 509.

Lop tava 211. 225. 249. 252.
 Lótej 85.
 Lovas íjász 131.
 Lucull 154.
 Lumtching 208.
 Lupus püspök 429. friauli her-
 czeg 541.
 Lutetia 424.
 Lysimach 139.

M.

Ma 43.
 Macent 89.
 Malrian 347.
 Maorin 337—40. Anthemius 342.
 347.
 Macronok 109. 110.
 Machlyok 91.
 Mada 295.
 Mád 295.
 Madai 18. 295. 297.
 Madyas 51. 56.
 Maot körüli sarmaták 302.
 Maot melléki jászok 301. 433.
 Mageria 136.
 Mágog 18. ... városa 50.
 Magor 54.
 Magyarok 68. 80. 136. 274—5.
 szülöföldre 19.
 Magyar-scytha hangzású nevek 19.
 Malchayták 33. 136.
 Mama 369.
 Manetho 24.
 Maracand 79. 112. 113. 120.
 Marcianopol 376.
 Marcomannok 134. 142. 299.
 305—6. 308. 310. 342. 345.
 Mardonius 107.
 Margiana 121.
 Margit sziget 184.
 Margit szigeti tégladarab 321.
 Margus 395.
 Margusi béke 369. — püspök 375.
 Maris 582.
 Marobud 305. 345.

Maroth 144.
 Marsaget scytha király fivére 51.
 127.
 Mars tisztelete 63. 131.
 Mársvár 478. 485.
 Marthesia 35.
 Martialis 384.
 Martian 419. 449. 459.
 Martin 347.
 Marvirrad 501.
 Massaga 73. 124. 127.
 Massageták 51. 94—7. 67. 78.
 111. 121—3 127. 129. 136.
 182. 188. 203. 257. 266.
 274. 280. 421. történelme 126.
 szokásai 131. ruházata 131.
 Massor jász 308.
 Mata 295.
 Matern 340. 347.
 Matiana 297.
 Matrin 347.
 Mátyás I. 465.
 Mauriaci mezők 425.
 Mauricius 486. 514. 516. 518.
 523—4.
 Maximin 385. 389. 395. 407—8.
 410.
 Mazaea 90.
 Majak 356.
 Majorian 348. 349.
 Médek 51. 52. 53. 107. 111—2.
 148. 153. 164. 185. 188. 409.
 534. ruházata 581. turániak 52.
 Media 106. 107. 150. 154.
 Méd ital 389. 402.
 Megabaz 103.
 Megégetése a halottnak 363.
 Megenfrid 547.
 Meherdat 169.
 Melanchlänok 67. 99. 100. 290.
 scytha szokásúak 291.
 Mellobaud 347.
 Mély utak 577.
 Memnon 27.
 Menap 445.
 Mene 43.
 Meneden 115.

Menephtah 26.
 Ménes 19. 45.
 Menroth 18. 19. 54.
 Mergit 502.
 Mermer parthus fejedelem 92.
 Mery—sur Seine 429.
 Mesopotamia 175.
 Mesterszállás 568.
 Metanasta 147, 283. 299. jászok
 300—301.
 Mete 206. 208—211. birodalma
 211. 226.
 Metz 423.
 Meuris 100.
 Mézer 157.
 Mihály — palaeolog — 138.
 Mikolt 454.
 Milanoi adoma 446.
 Miltiades 102. 106
 Mithra 171.
 Mithridat 132. 140—1. 150—6.
 169.
 Mitzraim 31.
 Mnaskir 153—4.
 Modzsila 357.
 Mogila, Mohila, Movila 357.
 Moldva ország 332.
 Mongol faj 441.
 Mongolok 203.
 Monnes 164. 175.
 Morva ország alakul 554.
 Mosynöcek 110.
 Mojmar morva fejedelem 555.
 Muager 492.
 Mukunag 87.
 Mundo 485—6.
 Mundzuch 330.
 Muni sákok 222.

N.

Nabopolassar 56.
 Nagy árok 566.
 Nagykinság czimere 64.
 Nagy Sándor 110. 113—4. 120—
 125. 145. 176.

Naissus 386, 395.
 Nakschi-rustami sirirat 78.
 Namri 19.
 Nangtchiyasu 238.
 Napes 56.
 Napoleon III. 437. 439.
 Nápoly 170.
 Naptisztelet 64. 131.
 Nardin 555.
 Narses 506.
 Nebrot 19.
 Neftalita 213.
 Nemrot 19.
 Német 283.
 Német lovagok 579.
 Nephtalita 269.
 Neptun 63.
 Népvándorlás 20.
 Nero 170. 171.
 Netad 135. 476.
 Neumann K. 194.
 Neurok 99. 421.
 Nicephorium 157.
 Niebelung ének 470,
 Nimhujuchi 237.
 Nimród 18.
 Nimroth 18.
 Nimrud 23. 46.
 Ninus 45. 148.
 Nissa 383.
 Nitrvia 580.
 Nogai pusztá 70.
 Nomad ... scythák 67. 74. élet
 74. 98. 278.
 Nyil 223. zápor 281. 317. vesz-
 sző 284. hegy 363.

O.

Oar folyó 100. 105.
 Obar 501.
 Obarden 501.
 Obaren 501.
 Octamasád 62. 63. 64.
 Octavianus 163.

Odrys scytha király 54.
 Oeccard 73.
 Ógur nemzet 260. 502.
 Oghus 274.
 Oibars 378.
 Oiorpata 34.
 Oktár 330. 367.
 Olbi 73.
 Olbia 73. 297.
 Omnudii 417.
 Onegesius 374. 385. 389. 391.
 393. 401. 408—11. 413. laka
 393. fürdője 390.
 Ördögárka 461. 561. 567. 574.
 576. 578. útja 561. 574. ba-
 rázda 561. 568. 574. 576.
 Orestes 48. 49. 383. 387.
 415—6.
 Orgoványi p. 573.
 Oriások útja 577.
 Orich 445.
 Orithya 36.
 Orleans 424. 426. 428.
 Orobaz 153.
 Orod 155—6. 161. II. 167.
 168. 582.
 Orontas 109.
 Oroszlán 308.
 Orsolya szűz 422.
 Országhatára 575.
 Ortusok 204. 206. 210—1 215.
 218—9. 221 223. 241. 245.
 249—51.
 Ördögtemető 440.
 Órhalmok 357. 358.
 Os — Osseti 130. 139. 274.
 Osac 162.
 Osarsiph 26.
 Osphentislab 138.
 Ostrogothok 333. 339. 421. 456.
 476—7.
 Ó szövetség 260.
 Őtosyr 63.
 Otsk 47.
 Ougoei 219.
 Ouhuon 200. 206. 227. 229.
 232. 240—1. 245—6. 249.

Ousiunok 211. 228. 229. 231—2.
 235. 238.
 Ousul 221.
 Ouarehonita 502.
 Oxus 112. 213. 222.
 Óvár 556.

P.

Pacor 161—3. 170. 172. képe
 173.
 Paikal tó 219.
 Palaestina 163. 285.
 Palak 133. 140.
 Palóc 272—3. kúnok 273—4.
 temetőhelyek 275. 284—5.
 300.
 Palugyay Imre E. 8.
 Palus 56.
 Panasagor 36. 287.
 Pannonia 134. 136. 337. 343.
 390. 402.
 Pannonok 304. uszályos ruhája
 540.
 Panticap 70.
 Pányva használás 489.
 Pao-gan 207.
 Papá 63.
 Papok sáncza 561. 575. 577.
 Paradás 291.
 Parca 323.
 Parni 78. 148.
 Parysad 139.
 Parthal 190.
 Parthamasir 173—4.
 Parthen 190.
 Parthenia 190.
 Parthenium 190.
 Parthenope 190.
 Parthia 106. 111—2. 147. 150.
 164. 172. 207. 273. földrajzi
 fekvése 183.
 Partheopolis 267.
 Parthicus 173. 179.
 Parthinok 189. illyr 189.

Parthis 189.

Parthusok 47. 55. 67. 68. 78.

80. 92. 107. 111. 213. 215.
265. 267. 273—5. 383. 409.
szokása 84. 160. 178. uralma
54. fegyverzete 84. 184. zászlója
84. birodalma 145. 147. elválása
148. 164. szabadsága 149. szövetségekötése 169. lovassága
170. nőviselet 170. levél 172. 185. királyi szék
174. lovas íjászok 177. 180. 184.
ruházata 178. 180. 184. 185. zenéje
178. 185. táncza 178. királyok
sírjai 179. válási szokásai 180. 187.
birodalma vége 181. határai 181. halottjaik
megégetése 181. zsoldosok 182. íjász
ezrede 182. uralkodók 182. politikai
életök 182. kir. hercegek 183. vitézsége
183. jelleme 183. hátranyílása 183.
gyalogsága 184. pénzei 184. 188. 216.
csatarendje 184. süvege 185. üstöke
185. szakácssága 185. sarabar 185.
ipara 185. nyelve 185—6. helynevek
186. betűik 186. kir. öröklési rend 186.
187. adott szava 186. lovagiassága 186.
főpap 187. államtanács 187. életmódja
187. kereskedése 187. 216. királyok
czime 188. államszerkezete 188. satrapiái
188. politikája 188. ... róli munkája
Strabónak 188. ázsiaiak 188. európaiak
188. városaik 189. scythia eredete 189.
lakhelye 189. illyr 189. név-
változékai 190. = gaensi 216. írása
218. fővege 270. jászok 300—1.

Partiscum 323. 398.

Parthyaei 147.

Passarovicz 395.

Pásztor scythák 74.

Patac 140.

Pathis folyó 299.

Pè 245. 246. 247.

Pe-cse-li 200. 207. 214.

Pecsenégek 68. 80. 275.

Pecsétküldés 241.

Pecsétnyomó — vetvári — 555.

Pelasgus 147. 286.

Pelag 555.

Peletaeus 31.

Pelisi 31. 147. 287.

Pelusium 31.

Pentesile 38.

Persa hős költemények 95. ... háború 525.

Persa ékiratok 52.

Persák 147. 151. 188. 409.

Persepolisi felirat 261—2.

Pertarid 540.

Pessium 323.

Peucinok 80. 134.

Phelicia 324.

Pharasman 133.

Pharnuc 120.

Philippopol 518.

Philistaens = Philistinusok 30. 31.

33. 46. 50. 147. 283—4. lak-
helye 285. városai 285. feje-
delmei 285. hadserege 285—6.
költözése 287—8. vajdája 288.
289. Philistinorum forum 289.
290.

Philiscum 287.

Philitis 31.

Phocas 525.

Phrahat I. 150. II. 151. III. 154.

IV. 164—168.

Prahatac 167.

Phranaspa 164.

Phraphern 121.

Phriapát 150.

Piceniek szolgáló jászok felekezete 316.

Piemont domb 440.

Pilis 287.

Pipin 542—3. 547. 550.

Pissurok 78.

Placidia 418.

Plethi 31.
 Plintas 368.
 Pompejus 132. 154. 162.
 Pohárrali áldozat 236.
 Potentia = Potentiana 337. 340.
 341. 350—1.
 Praaspa 164.
 Prédáló scythák 50.
 Prémes bőrök 241.
 Primutus 390.
 Priscus 385. 388. 408—10.
 518—22.
 Prometheus scytha király 59.
 Protothyes 51.
 Prytan 139.
 Psammetich 50.
 Pulcheria 418.
 Punuh 245. 246.
 Pusztaszer 398. 402.
 Puzdra 84.
 Pylades 48. 49.
 Python 122.

Q.

Quadok 1. Kattok.

R.

Rabonbán 64.
 Rabsonné útja 561. 575. 576.
 Rád 564.
 Radoald 565.
 Ratiaria 375.
 Rauconium 324.
 Rauzimod 312.
 Ravenna 447.
 Regensburg 547.
 Reims 422.
 Réka 390. 409. 413. 463. 475.
 Reode 555.
 Repülő vezér 215.
 Réva 350.
 Révész Gy. régészeti gyűjt. 568.
 Rhakalanok 129. 132.

Rhamses II. 47. III. 49. 261.
 Rhymnus 72.
 Rika erdő 391.
 Rimnic 72.
 Ring... avar 551. 579.
 Rof 329. 330. 344. 367. 369. 370.
 Roger 138.
 Római... birodalom helyzete 335.
 345. politica 349. sirok 359—
 60. temetkezés 359. öltözet 360.
 ékszerek 360. fegyverek 360.
 hamvveder 362. elvei 448. 478.
 Római sánczok 307. 561. 564.
 568. 570—1.
 Romanus 390.
 Romhilda 525. 526.
 Romulus 390.
 Ros 128.
 Rosemunda 565.
 Roxolánok 67. 80. 128—9. 131
 —133. 140. 292. 333.
 Rug 421.
 Rugas 367.
 Rumisan 531.
 Rumo 314.
 Rupert 542.
 Russia 279.
 Russus 283. 570. 571.
 Rusticius 388.
 Ruthenia 332.

S.

Sabaria 346.
 Sabartenon 275.
 Sabir = Saber 137. 257. 503—4.
 hunok 275—6. király Balach
 276. Boarex 276—7.
 Sabulen manalion 518.
 Sacasene 109. 111. 265.
 Sacena 85.
 Sacharbarz 531. 533. 535.
 Sacromonticius 485.
 Sadariae 579.
 Sagartiusok 78.
 Sagill 37.

- Säka, sakka 264. humarga 296.
 Sakäök ünnepe 265.
 Sakaraulok 152.
 Sakaurak 77. 154. 265.
 Sakia 262.
 Säkök 19. 42. 51. 61. 67. 77.
 92. 93. 97. 106. 107. 109.
 111. 114. 126. 169. 200. 203.
 222. 264. 274. 296. nyilazási
 ügyessége 264. csapatai 264.
 vitézsége 264. fegyverzete 264.
 süvegesei 265.
 Sakuka 78.
 Salat 25.
 Salva 324.
 Samarcand 73.
 Samo 537. 538.
 Sandilkh 494. 495. 496. 500.
 Sándor család 65.
 Sanesan 126.
 Sangiban 135. 425. 430—1.
 Saniel 333.
 Saragur 257. 482. 503.
 Sara-kozák 296.
 Sarcel. Sarkel 271. 296.
 Sardicca 375. 386. 395.
 Sar-geták 296.
 Sargetia 296.
 Sarih 296.
 Sármász 295.
 Sarmata jászok 67. 297. Panno-
 niában 297. Illyricumban 297.
 Dunatiszaközön 297. Dáciában
 297. lovassága 299. 401.
 Sarmaták 42. 43. 52. 54. 88.
 132. 141. 202. 254. 280. 283.
 311. fegyvere 84. pusztítják
 Scythiát 88. nyelve 130. játé-
 kai 312. limigantes 315. 293.
 296. 297. 306. 421. 476. 478.
 481. scytha eredetűek 293. nyel-
 ve 293. nemzetisége 293. arae-
 ok, arcatok 293. médek szár-
 mazéka 294. gyarmata 294.
 átköltözése 294. scythák 295.
 neve 295. építésmódja 323. já-
 szok 399.
 Sarmatia 38. 44. 293. 295. 333...i
 kapu 71...i sziget 293.
 Sarmis 269. 582.
 Sarmisegethusa 296.
 Sar-sel 296.
 Sáros 296. 333. 503.
 Sárus 43. 137. 166. 296.
 Sassanidák 213.
 Satagar húnok 478. 481.
 Sathinik 135.
 Satrapiák 262.
 Saturn 266.
 Satyr 139.
 Sauli scytha király 50.
 Sa-uniták 263
 Sauromaták 42. 52. 67. 99. 278.
 291. 294. nejei 294. 299.
 Sauromatidák 42.
 Scamarok 486. 508.
 Scanzia 280.
 Scarpone 423.
 Scenholm 565.
 Scenita arabok 153.
 Schos tartomány 261.
 Schu-king 195.
 Scyles scytha király 62.
 Scylur 133. 140.
 Scyra 222.
 Scythia... dolgokról írt könyvek
 21. ékirat 22—3. behistuni 9.
 szavak 11. szó eredete, jelen-
 tése 12—15. barátság 49. 57.
 91. széles árok 53. nép jelleme
 15. esése 55—6. birodalom
 határai 50. ország régi 53. har-
 czi kocsi 29. íjj 56. öv 56.
 szerződés 57. királyok teme-
 tése 57. 104—352. eskü 58.
 81. szertartás 57. hadi vitéz-
 ség jelképe 58. 100. temetke-
 zés 58. 338. 352—3. temetke-
 zési hely 59. bölcsék 60. be-
 szédmód 61. törvény 61. kirá-
 lyok udvartartása 81. kertile-
 tek 81. törzfőnökök 81. kan-
 csó 84. 116. süveg 85. köny-
 vek 86. felfedezések 87. nép-

- törzs ágazati 68. néptörzs kiterjedése 68. birodalom 68. szekerek 74. királyok származása 80. sereg fővezére 80. halálos ítélet 80. uralkodási rend 80. pusztá 100. 111. lovasság 111. törzsek 114. követség 115. 119. 121. beszéd 115. kömlékek 118. néptörzs 143. 181. 182. szerzetes 265. nevezet 257. sírhalmok 353. kard 380. bohóc 412. 534.
- Scythák... nemzetisége 5. tulajdonneve 6. eredete 17. ősrégi története 17. eredeti hazája 18.—ról európai vélemény. 16. legrégibb néptörzs 17. 55. példák 50. felekezetei 51. északi nomádok 29. Kisázsiaiban 49. Mediában 51. Halys folyón túl 52. Egyiptom felé 52. Babyloniában 52. Judaországban 52. roli jóslat 52. húnok 53. Európában 53. Lydiában 53. második uralma 53. nejei 53. új lakhelye 53. trójai háborúban 54. Thráciáig 54. Maeotnál letelepedése 54. kanczafők 54. harmadik hadjárat 54—5.... régi írók 55. eredetéről mondák 55. kereskedelme 60. 87. ősi szokásaik 63 vallásos tisztelete 63... nál uralkodási jog 64. vallási szertartása 81. áldozás módja 81. fegyverzete 83. egyes ágazatai 66. zászlaja 84. öltözete 84. 90. lovai 85. táplálkozása 85. alakja 86. testalkata 86. hadiszokásai 86. nélkülözése 86. műveltsége 86. könyörgési módja 89. nyelve 90. főtörzsei 73. földművelők 73. 279. királyiak 76—7. 106. 278. pásztorok 75. 120. 279. kalapviselők 77. ázsiaiak 77. nyolczlábúak 77... ellen Dárius 96—
103. haditerve 99. hadviselés módja 100. királyai 101. 121. ajándéka 101—2. 112—3. Nagy Sándor ellen 115—20. 122—5. európaiak történelme 139. 140—2. 148. 152. 165.—6. 168—9. déliek 213. tudománykedvelők 259. könyvirása 259. amyrgiok 296—7. hegyei 297. 299. 305. 311. 421.
- Scythicum 263.
- Scythes 56.
- Scythia 54. kis 95. 292..ról ősméret 66. európai 69. folyó 69. hegyei 70. síksága 70. ázsiai 71. 98. 200. kis 95. 292. 478. 496. 504. 505. 512.
- Scythinok 67. 109. 264.
- Scythopolis 50.
- Sear-madaj 295.
- Seleucia 157. 161. 169. 174.
- Selyem 199. 241.
- Sematsian 196.
- Semi törzs 4.
- Sennaar 18.
- Ser 199.
- Serek 199.
- Seres 199.
- Serica 73.
- Serika 198. 200.
- Sesostris 46.
- Set név alatt scythák 30.
- Sethos 46.
- Seudo 155.
- Sheta 29. 47—8.
- Shetasiro scythá vezér 49.
- Siberia 236.
- Siberiai sírok 355.
- Sicambria 337. 343. 351. 391. 392—3. 402. 421. 436. 443. 476.
- Sienpi 200. 206. 226. 245. 247. 248. 250—1. 253.
- Siegbert 505. 514.
- Sigyn 581.
- Sikaschtan 265.
- Sillac 158.

Siló 163.
 Silván 409. 417.
 Sima 136.
 Simac 168.
 Simatrokles 153—4.
 Singanfu 199. 211. 220. 235.
 Singidun 375. 509. 510. 514
 521.
 Sinhar 19.
 Sinio 495.
 Sinli 208.
 Sirbalövés 358. 363.
 Sirdomb hányás 353.
 Sirhalmok 357.
 Sirkopják 353. 358.
 Sirmium 507—511. 513. 549.
 Sirvermek 73. 112.
 Sita 29.
 Sitalk 62. 582.
 Sittian gyarmat 29.
 Siuteheli 242.
 Siyu 230.
 Skirr 136. 366. 421. 478.
 Skolopit 34.
 Skólot 25. 55. 67. 76.
 Skopas 98—101.
 Skuth = scytha 12. = vas 12. =
 csud 13. = ijasz 12. 130.
 Sogdiana 152.
 Sogdiánok 79.
 Solon 61.
 Solymok 33.
 Soponsor 216. 223. 249.
 Sopyrion 111.
 Sorosok 378. 379.
 Sövény 349. 391. 398. 402.
 421. háza 392.
 Sparethra 93.
 Spargapiz 94.
 Spargapyth 62.
 Spártaiak 107.
 Spitamen 122—3.
 Srbeek 539.
 Sse 199.
 Sschong nép 202.
 Sse-ki 196.
 Stibor vajda 65.

Strassburg 466.
 Strázsadomb 442.
 Strawa 457.
 Stryangaeos méd 92.
 Styrax hun király 276.
 Subich Ferencz E. 5.
 Suethen 280.
 Sunic 136.
 Sunkiehan 221. 225.
 Sur 31.
 Suren 155. 158. 160—1.
 Susdalia 332.
 Sutech 25.
 Sutschin 200.
 Sylis 78.
 Syria 162. 163.
 Szarvas kalauz 54.
 Szállás 393.
 Százhalom 337. 350.
 Szécs Miklós 289.
 Szegedi halászok 397.
 Szekérsáncz 142—3.
 Szék 393.
 Székely István 580. 580.
 Székely... krónika 48. 64. ál-
 dozó-kehely 64—66. 460 és
 kün 66. eredete 478. 480.
 kormánysszerkezet 481.
 Székelység 583.
 Székely-temetés 358.
 Szemény 329. 330.
 Sz. László. 568.
 Szépasszonyok útja 561. 576.
 Szerbország alakul 539.
 Szerém ostroma 378.
 Szer-pusztá 398. 402.
 Szlávok 487—89. 496. 509.
 516. 519. 534. 539. 554.
 557. 559.
 Szlovenek 488. 505. 511. 512.
 538.
 Szolákh 511.
 Svevek 308. 418.
 Sweitzban hunok maradványai
 449.

T.

Tabaj 464.
 Tábor-hegy 129.
 Tabiti 63.
 Tahiak 79.
 Taifalok 282. 316. 571.
 Tailin 208.
 Tamás apostol 169.
 Tana 23. 57. 70. 99. 112. 207.
 254.
 Tanaiták 80.
 Tanaitis 70.
 Tangó 244.
 Tanis 23.
 Tanyou 23. 206. — k sirjai 227.
 Tanyoxarches 207.
 Taovan 222.
 Tápio 398.
 Targit 55. 60. 80. 506. 508.
 516. 521.
 Tarniach 502—3. 513.
 Tartar 287.
 Tárnokvölgy 300...i csata 338.
 342. 349. 351—2...i ása-
 tás 351.
 Tatamfu 209. 222. 235.
 Tatárok 138. 200. 203—4. 206.
 208.
 Tatár...ország 200. 225. 269.
 halom 358. ülés 549.
 Tatullus 390.
 Taurok 99.
 Tauroscythák 134.
 Taxak scytha király 98. 99.
 Tawanok 79.
 Tchaosiatching 225.
 Tchekotching 235.
 Tcheli 234.
 Tchitchi 234—6.
 Tchyjосу 245.
 Tciemisi 238.
 Tciemoteheu 237—8.
 Tcietihe 222.
 Tcokolivam 238.
 Tehong-yo 195.

Tear folyó 98.
 Temes 396.
 Tentyrai romok 30.
 Tepej 464.
 Terek 268.
 Termusa 167.
 Tetel 579.
 Tétény 341. 350.
 Teuhienchan 225.
 Teuman 204—6. 209.
 Teutoburg 324.
 Tha 150.
 Thagi-masád 63.
 Thami-masád 63.
 Thalestris 39.
 Thana 18. 45.
 Thassilo 544—5.
 Theodemir 431. 476.
 Theodor 402.
 Theodorik... veronai 342. nagy
 348—9. visigoth király 420.
 428. 433. sirja 441. ostrogoth
 486.
 Theodosius 389. 418.
 Theodot 149.
 Theognis 512.
 Theotim scytha püspök 365.
 Theuderikh 547. 549. 550.
 Thoas scytha király 49.
 Thorismund 428. 431 434—5.
 Thudun 323. 550. 552—4. 563.
 Thyssageták. 100.
 Tiberius 168. 598. 509. 511.
 Tibisia 396.
 Tiele 252.
 Tienchan 249.
 Tifesz 389. 396.
 Tiga 389. 396.
 Tigran 152. 154. 166. 170.
 Tima 24.
 Timlim 208. 229. 231. 236.
 Timlimek 250.
 Tiridat 133. 150. 165—6. 168.
 170. 282
 Tisza 396.
 Temetkezési adatok 359.
 Tocharok 152.

Tódor 552—3.
 Tohok 47.
 Tokos-igur 240.
 Tomyr 43. 93. 126.
 Topai tatárok 253.
 Topyr 111.
 Tor 362.
 Torgot törzs 75.
 Törvénytisztogatás—rég 392.
 Tosorthrus 45.
 Toxar 57. 60. 61. 254.
 Toxius, toxianus, toxophoroi,
 toxota, toxikoi, toxandei 283.
 Török 274.
 Török halom 358.
 Történelmi források 20.
 Trákok 98.
 Transaquincum 324.
 Tresma 555.
 Traján 173. 307. fala 561. pénz-
 ze 568. árka 570. sáncza. 570.
 Triballok 110.
 Triss 323.
 Trójai háború 32. 48.
 Tschuenkiu 237.
 Tudund 555.
 Tuln 338. 351.
 Tunkasz 332. 368.
 Tunyang 209.
 Tündérek útja 561. 576.
 Turán mivéltsége 24.
 Turán törzs 4.—nép 296.
 Turcia 271.
 Turciling 421.
 Turcoman 274.
 Turcopolok 138.
 Turda 328. 329.
 Turk 126. 137. 213. 257. 266.
 271—74. 502. 504. 509. 511.
 513. 532.
 Turkestan 236.
 Túrkeve 568.
 Turphan 240.
 Turxanth 137. 502.
 Tuschi 207.
 Tuthmos II. 26.
 Tuyen 233.

Tüzjel 212.
 Tybarenok 110.
 Tyras 69.
 Tysia 396.
 Tzurull 499. 519.

U.

Uchor 45.
 Udine 445.
 Udon 71. 268.
 Udvarhely 395.
 Ugur 257. 501. 503.
 Ughuz 258.
 Uhl 221.
 Ugur 501.
 Ukieok 236.
 Ukku. Ukko Ukkon pohár 9. 63.
 Uldin 366.
 Ulfilas 334.
 Ultizur 257. 278.
 Ultrasylvania 580.
 Un-de-cumanok 263.
 Ungkueimi 228. 235.
 Unigur 240. 242. 257.
 Unix 280.
 Unn 298.
 Unnok-északiak 52. 254. 260.
 274. 278. 386.
 Unnu-tartomány 29. fogoly neve
 261.
 Un-uighur 258.
 Unnut nép 29. 261.
 Uosiun 225.
 Ur szó 77. 259.
 Ural 72. 251.
 Urgok 299.
 Uruk 77.
 Urumtychi 77.
 Uscen 323.
 Usdibad 507. 508.
 Usdin 396.
 Usolimne 274.
 Usu 274.
 Usus 274.
 Utholiojoti 242.

Uti = Utrigurok 278. 487. 493.
496. 501. 504. 508.

Utii 274.

Utin 445.

Utsie 234.

Utsientu 235.

Uturgurok 257.

Utus 376.

Uxiok 111. 274.

Uzafer 314.

Uzil város 275.

Uzindur 475. 478. 485. 508.

Uzok 68. 80. 257. 272. 274.

hun törzs 275. temetőhelye
275. elenyészése 275.

Uzun nép 213.

Uzur 56. 275.

X.

Xantiok 78.

Xenophon 107. 109.

Y.

Ychisie 215. 218. 219.

Yenchí 246.

Yenganfu 207. 225.

Yenteak 253.

Yenyen 251.

Yeokolivan 218.

Yerk 230. 245. 248.

Yeta 213.

Yeuyanok 213.

Yoli 250.

Yu 243.

Yuchukien 251.

Yuechi 211. 216. 236.

Yuechien 212.

Yuna 262.

Yuetik 79.

Yutan 215.

Yüeschi 212. 213. 215.

Z.

Zabaorten 149.

Zabender 502. 503. 513.

Zabergán 496. 498. 499. 500.

Zagyva 398. 401.

Zaldapa 517.

Zamolxis scythia 62. 582.

Zandik 309. 310.

Zariaspa 121. 122.

Zarinaea sák királyné 92.

Zarineh 92.

Zauki 554.

Zeiselmaur 338. 351.

Zeizzinmur 555.

Zemény 330. 331.

Zenta 398.

Zerkon 412.

Zengma 156. 172.

Ziebel 532. 533.

Zinafer 314.

Zirin szó 88.

Zizaj 314.

Zodán 553.

Zogonas 265.

Zoroaster 18.

Zurta folyó 489.

Züthos 402.

J.

Jaazer. Jaazar 287.

Jaczuczansita 283.

Jacviz 283.

Jadzwing 283.

Jahas 287.

Jahz 287.

Jaik 72. 236. 242. 275.

Jákóhalma 288.

Jancyr 96.

Jandus 46.

János püspök 447.

János scytha 144.
 Jao chinai császár 194.
 Jas 32. 138. 291. 279. 298. nevű férfiak 291. város 291. öből 292. hegy 292.
 Jason 291.
 Jasonium 292.
 Jassius 283. 298.
 Jassones 283. 288.
 Jasytschnik 283.
 Jász, jászok 68. 80. sarmata 141. 254. 283. 299. 301. 320. név-változékai 283. szó 283. külön nemzet 284. 292. philisteusok 287—8. régi jászok 288. hegy 289. 290. régibb története 291—2. eredete scytha 292. lak-helye 293. Pannoniában 298. 309. 311—2. 320. gyűlések 299. 320. metanasta 299. 300. 320. dákjászok 300. sarmati-aiak 301. Maeot mellékiek 301. Dunatiszaköziek 303. 304. 571. vitézsége 304. hatalma 305—6. lovassága 306. Rómában 306—8. gyűlései 310. kereskedelme 310. 321. hajói 310. 321. gothokkal szövetkeznek 311. szolgálai 312. szabad jászok 313. 316. telepítvényei 313—4. hegyhátiak 314. szolgálá-szok 315. 317. amicen feleke-zete 315. lakhelyei 315. pai-zsai 315. picensi felekezete 316. nemzeti zászlaja 317—8. Du-nán átusztatnak 318. hosszú véres háborúja 318—9. köve-tsége 320. belélete 320. húnok-kal egyesülnek 320. foglalko-zása 321. gazdasága 321. lovai 321. fegyverzete 321. harcz-modora 321. öltözete 321. ne-jei. 322. épületei 322—3. vá-roasai 322. 337. 399.
 Jászberény 392. 395. 399—402. 458. 513. 562—3. 567.
 Jászság 563.

Jász scythák 68.
 Jász-vásár 289.
 Jat 283. 298.
 Jatius 292.
 Jatviez 283.
 Jatving 283.
 Jatzving 283.
 Jatwi 283.
 Jaxart folyó 72. 93. 112—3. 212. 264.
 Jazini 288.
 Jáz. 283.
 Jazmizita 283.
 Jazones 283. 289.
 Jazuz 289.
 Jazyg 129. 131. 283. 289. 291. 292.
 Jeci 212. 213.
 Jecwes 283.
 Jerney János E. 7.
 Jeruzsalem 26.
 Jeta 213.
 Jej 283.
 Jones 262. 283.
 Jonia 298.
 Jornandes 59.
 Jóti 243.
 Ju 555.
 Judit hősnő 51.
 Jugur 544. 546. 550. 558.
 Juntchim 234.
 Jupiter 55. 59. 80.
 Jürtük 68. 74.
 Justin 491. 503. 505—6.
 Justinian 492—2. 495. 499. 503. 505.

V. W.

Vacia 324.
 Vacsárk 64.
 Vadan Vadon, Vatin 71. 259. 282.
 Vagis 157.
 Valamir 421. 431. 476. 477. 481.

- Valania 136.
 Valanok 136. 273.
 Valarsac 186.
 Valens 334.
 Valentin 509.
 Vali 273.
 Valia IV. 344. 348.
 Valok 272.
 Valvok 272. 273.
 Vandalok 134. 308. 418.
 Vargyasi vár 393.
 Vár 260. . . várok 260. 502.
 Várehion 266.
 Várkún 127. 266. 274. 277. 501.
 503. 505. 513.
 Várna 539.
 Vaskapu 71. 172.
 Vas sulymok 180.
 Vaszikh 409.
 Vechor 45.
 Vendégeskedés — magyar, kún,
 székel — 412.
 Vendek 488. 505. 537—8. 539.
 Ventid 163.
 Verhuny 263.
- Vespasian 172.
 Vetvár-i püspökök 555.
 Vexor 45.
 Videmir 421. 431. 476.
 Vidicula 399. 400.
 Vigil 384. 386. 388—9. 414—6.
 Vilkinasaga 348. 470. 471.
 Viminacz 375. 515. 523.
 Vindominae 579.
 Winithar 334. 335.
 Virginacium 324.
 Visigothok 333—4. 418. 420.
 424. 430.
 Vitalianus 491.
 Vithimir 333.
 Witikind 543. 545.
 Vittorok 257.
 Wladamarka 335.
 Volga 237. 253. 275. 370.
 Vologez 170.
 Völsungasaga 470.
 Voenkiuti 232.
 Wrs nemzetség 288.
 Vuachouna 555.
 Vuoluesvuanch 555.

Vége az első kötetnek.

TARTALMA

a z e l s ő k ö t e t n e k .

Kr. e. 2781—Kr. u. 826.

Előszó.	Lap.
Első szakasz. A scythák őstörténelme Kr. e. 2781—Kr. u. 492.	1—144
Második szakasz. Parthus birodalom Kr. e. 256—Kr. u. 226.	145—190
Harmadik szakasz. China melléki húnok vagy hiong-nuk Kr. e. 2207—Kr. u. 241.	191—254
Negyedik szakasz. Kúnok és Jászok Etele kora előtt Kr. e. 2000—Kr. u. 378.	255—324
Ötödik szakasz. Etele és a nagy hún birodalom Európában Kr. u. 378—453.	325—472
Hatodik szakasz. Etele fiai és az Avar birodalom Európában Kr. u. 453—826.	473—584
Betűrendes névmutató.	585—612
